अर्पण व प्रार्थना

ज्याच्यापासून सर्व कर्माची प्रवृत्ती आहे

व

ज्याच्या ठिकाणीं सर्व कर्माची परिसमाप्ती होणार
त्या कर्माध्यक्ष श्रीमंगलमूर्ति श्रीगुरुरूपास
ही लहानशी कर्मस्फूर्ति अर्पण करून
श्रीतुकोबांच्या म्हणण्याप्रमाणे

'नेणो युक्तीची हे खोली ।
म्हणवुनि ठेविली डोई पायीं '॥

स्वामींचें हें देणें । येथें पावलों दर्शनें ॥
करूं आवडीनें वाद । तुमच्या सुखाचा संवाद ॥
कळावया वर्म । हा तो पायाचाची धर्म
तुका म्हणे सिद्धी । हेचि पाववावी बुद्धी ॥

हर ! हर !! महादेव !!!

श्री

अण्णासाहेब पटवर्धन यांची
जन्मकुंडली

शके १७६९ वैशाख वद्य चतुर्थी मंगळवार जन्म लग्न मिथुन.

ज. लग्न कुंडली

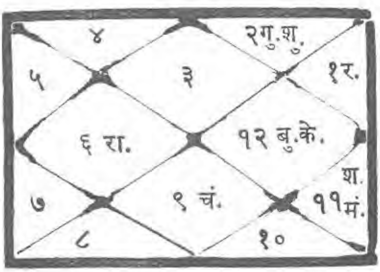

राशि कुंडली

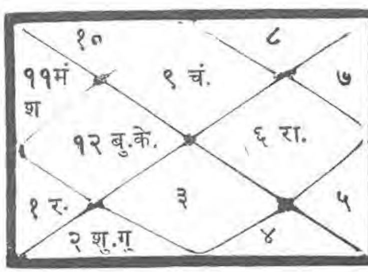

[ज्योतिषरत्न पंडित रघुनाथशास्त्री पटवर्धन ज्योतिषी, पुणे यांजकडून ही कुंडली मिळाली आहे.]

अनुक्रमणिका

विषय	पान
प्रस्तावना	७
श्री. दादासाहेब खापर्डे यांचे चार शब्द	१४
दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना	१७

खण्ड पहिला

१ बाल्य	१
२ पुण्यांतील शिक्षण	१६
३ मुंबईतील बारा वर्षे	२४
४ सालरजंग प्रकरण व मद्रास	६४
५ स्थित्यंतर	८७
६ श्रीमहाराजांचे निर्याण	१११
७ श्रीअप्पासाहेब यांचा मृत्यू	११७
८ पुढील आयुष्य	११९
९ निर्याण	१५६

खण्ड दुसरा

१० 'साक्षात्परिचय'	१७१
११ वैद्यकी	२६७
१२ श्रीअण्णासाहेब यांची दोन स्तोत्रे	२८५

खण्ड तिसरा

१३ चातुर्वर्ण्य	१
१४ मांसाशन	२५
१५ भाषाशास्त्र व मानववंश	३४
१६ स्त्रिया आणि वैदिक संस्कृती	४३
१७ राष्ट्रीय चळवळ	५९
१८ राष्ट्रीय शिक्षण	७४
१९ इतिहास	९०

खण्ड चवथा

(परिशिष्ट)

२० श्री. तात्यासाहेब रायरीकर	९५
२१ श्रीनरसिंहसरस्वती महाराज	१०२
२२ धुळयाचे बोवासाहेब	१०९
२३ श्रीकंचिस्वामी	११३
२४ श्रीभक्त दादा दांडेकर	११६
२५ काही इतर मंडळी	१२०
२६ श्रीमंत बाळासाहेब नातु	१२१
२७ लोकमान्य व अण्णासाहेब	१२३
२८ साधु गुलाबराव माधानकर	१२७
२९ वकिली	१२९
३० नंतर	१३५
३१ उपसंहार	१३८
३२ सांप्रदायिक आरत्या	१५६
३३ स्तोत्र	१५९

प्रस्तावना

पार्थं ह्मणे तो कोण ब्रह्मर्षि असे मनोरमहि ग्यां तें ।
तद्यश नसे परिशिलें सांग सख्या तूं तदीय महिम्यातें ।। १ ।।
पंत

१. श्रीअण्णासाहेब पटवर्धन यांचे चरित्र आणि ते माझे हातून व्हावे ही एक थोडी अकल्पितच गोष्ट आहे. धड मला नाही त्यांचा दीर्घकाल सहवास घडला, नाही धड कधी त्यांच्या विषयी विचार केला. सर्वांगाचे कान करून त्यांचे शब्दही कधी ऐकिले नाहीत अथवा अंत:करणाच्या पेटीत मोठ्या लोभाने ते जपून ठेवण्याचा प्रयत्नही कधी केला नाही. शोधकदृष्टीने त्यांच्याकडे पाहण्याची माझी ताकद नव्हती, शिष्यबुद्धीने त्यांच्या पायापाशी बसण्याइतकी पात्रता नव्हती, विद्यार्थीपणाने त्यांचा फायदा घेण्याइतका साक्षेप आंगी नव्हता, प्राप्त पुरुष म्हणून त्यांचेकडे बघण्याइतके वैराग्य नव्हते, अवतार म्हणून म्हणण्याइतकी श्रद्धा नव्हती, संत म्हणून भजण्याइतका भाविकपणा नव्हता, राष्ट्रपुरुष म्हणून आदर करण्याइतकी राष्ट्रहितैकता नव्हती, विद्वान् म्हणून कौतुक करण्याइतके बुद्धि-सामर्थ्य नव्हते, गुणरत्नाकर म्हणून बुडून जाण्याइतका वकूब नव्हता अथवा विक्षिप्त पुरुष म्हणून चेष्टा करण्याइतकी टवाळीही आंगी नव्हती. एकादे ओझरते दर्शन व्हावे अथवा एकादा गोड विचार क्षणमात्र चमकून जावा अथवा पवित्रपणाची एखादी बारीक लहरी सहज अंत:करणास थरारून जावी त्याप्रमाणे या आयुष्यातील अतिशयच अल्प काळ भासलेले ते एक स्वप्न होते. त्यातच आधिव्याधींनी अगदी त्रस्त होऊन गेलो होतो. अशा स्थितीत चरित्रकारास लागणारी दृष्टी त्या वेळी कोठून असणार ? वर सांगितलेल्या गोष्टींपैकी कित्येक ज्यांच्याजवळ आहेत, ज्यांनी आस्थापूर्वक आणि भक्तिपूर्वक एकनिष्ठेने वर्षेंची वर्षे त्यांच्या सेवेत घातली आहेत, त्यांची बारीक सारीक गोष्ट त्यांचा एकादा शब्द देखील कृपणपणाने आपल्या स्मृतिरूप खजिन्यांत साठवूनही पंताच्या म्हणण्याप्रमाणे ज्यांचा हावरेपणा गेलाच नाही किंबहुना नदीने समुद्रात मिळून जावे त्याप्रमाणे आपले सर्व जीवनच त्यांच्या नावात मिळून दिले असे जे कोणी असतील त्यांचाच हा अधिकार होता. परंतु असा काही उद्योग म्हटला की थोडा तरी तो चार लोकांचा विषय होतोच आणि या लोकांना तर 'मान दंभ चेष्टा । हे तो सूकराची विष्ठा' असे वाटत असते. कोणाच्या मनात यांच्याविषयी आदर आहे असे जर यांना कळले तर तो मनुष्य बरा न वाटता यांना विषासारखा वाटू लागतो. आणि म्हणूनच बहुतेक हे मोठे लोक असल्या कार्यास प्रवृत्त होत

नसावेत. माझी तशी स्थिती नसल्यामुळे अथवा जास्त ठीक बोलावयाचे म्हणजे माझी खरोखर काय स्थिती आहे हेच माझे मला कळत नसल्याने fool rush in where angels fear to tread (ज्या ठिकाणी देवांना पाऊल टाकायचे देखील जिवावर येते तेथे मूर्ख खुशाल धिंगाणा घालतो.) या न्यायाने मी या साहसास प्रवृत्त होत आहे. परंतु साहसास प्रवृत्त झालो म्हणून अधिकार-संपन्नता थोडीच येते ! तेव्हा हे चरित्र दोषपूर्णच असणार हे काय सांगावयास पाहिजे ! तरी पण श्रीअण्णासाहेब यास शांत होऊन ९ वर्षे होऊन गेली तरी देखील त्यांचे दृढाभ्यासपूर्वक लिहिलेले चरित्र तयार करण्याचे कोणीच मनावर घेईना आणि काल तर सर्व गोष्टींचा मागमूसही लागणार नाही, अशा रीतीने गाडून टाकण्यास नेहमी तयारच होऊन बसलेला असतो हे जाणून हा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. या त्रोटक चरित्रावरून तरी ब्रह्मर्षींचे संपूर्ण चरित्र प्रसिद्ध करण्याची स्फूर्ती खऱ्या अधिकारी महात्म्यांना व्हावी एवढाच याचा हेतू आहे. याच दृष्टीने या चरित्राकडे वाचक पहातील व बहुदोषमय अशा या कृतीचाही आदर करतील अशी आशा आहे.

२. या ग्रंथाचा सर्वच प्रकार भगवान् श्रीकृष्णाबद्दल श्रीज्ञानेश्वरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'देवकी उदरी जन्मला । यशोदागृही वाढला । शेखी उपयोगा आला पांडवासी ।। १ ।। असाच थोडासा आहे. व तसे होत असता त्यांच्यावर जशी अनेक संकटे आली व अनेक अडचणीतून त्यांना जावे लागले तसाच प्रकार याचाही झाला आहे. परंतु ते सर्व सांगण्याची काही आवश्यकता नाही. कोणाचेही विशेष काम म्हटले की असे व्हावयाचेच. '**या ग्रंथास जवळ जवळ श्रीअण्णासाहेब यांचे आत्मचरित्रच म्हणता येईल**' असे आम्ही जाहिरातीत का म्हटले ते चरित्र सूक्ष्मपणाने संपूर्ण वाचणाराच्या तेव्हाच लक्षात येईल. परंतु त्याबरोबरच हेही ध्यानात ठेविले पाहिजे की पूर्वीपासून चरित्र लिहिण्याची कल्पना नसल्याने हा साराच आठवणीचा खेळ झाला आहे. त्यामुळे चूक घडू न देण्याची जरी पराकाष्ठेची काळजी घेतली आहे तरी देखील पुरुषाच्या 'भ्रमधर्मा'प्रमाणे कित्येक चुका. घडून आल्या आहेत. क्वचित् कोठे माहितीच्या भिन्नपणामुळे व काही ठिकाणी लोकांकडून आमच्या विनंतीप्रमाणे वेळेवर माहिती न आल्यामुळेही काही दोष राहून गेले आहेत. परंतु ते सर्व गौण असून चरित्राचा मुख्य उद्देश साधण्यास त्यामुळे यत्किंचितही अडथळा होत नाही. त्याचप्रमाणे प्रुफे तपासण्याचे कामही एका हाती न झाल्यामुळे कित्येक ठिकाणी मुद्रणप्रमादानेही चुका झालेल्या आहेत व विशेषत: विरामचिन्हांनी तर बरीच कामकारता केलेली आढळून येईल. एकादे लांबलचक शुद्धिपत्र देऊन हे सर्व दुरुस्त करता आले नसते असे नाही पण तसे करून जागा न आडविता जेथे कोठे अगदीच अर्थविपर्यास होत असेल अशाच फक्त थोड्या स्थळांचे शुद्धिपत्र दिले आहे. बाकीची सर्व स्थळे

अशी आहेत की पूर्वापर संदर्भाने त्यांचा अर्थ लागण्यास काहीच अडचण पडत नाही. भाषेसंबंधीही असेच म्हणता येईल. सर्व ग्रंथ तोंडाने सांगून लिहवून घेतला असल्यामुळे त्या दृष्टीनेही काही दोष असतीलच. परंतु फलनिष्पत्तीच्या ते आड येऊ शकणार नाहीत.

३. अवतरणातील 'पंतां'च्या उक्तीप्रमाणे अण्णासाहेब यांचे चरित्रही 'राजर्षी'चा 'ब्रह्मर्षि' झाला असेच आहे. आणि त्यामुळे त्यांच्या चरित्रांतही चमत्कार वगैरेंची बरीच गर्दी असण्याचा संभव आहे अशी पुष्कळांनी अटकळ केली असेल. कारण संत अथवा सत्पुरुष या दृष्टीने त्यांच्याकडे पहाणारेही कित्येक लोक असतीलच व त्यांनी तशी कल्पना केल्यास ती योग्यच आहे. परंतु या बाबतीत मात्र त्यांची निराशा होईल. चमत्कारांचे हे एक सदर आम्ही अजिबाद सोडूनच दिले आहे. त्याची कारणे उघडच आहेत. एक तर असे की त्यांचेही चमत्कार सांगणारे जरी कित्येक लोक भेटतात तरी ते सारे चमत्कार अशा स्वरूपाचे आहेत की त्यांचा चमत्कार म्हणून उल्लेख करावा किंवा नाही याचा विचारच पडतो. म्हणजे कोणाचाही आडपडदा न ठेविता त्यांनी उघड चमत्कार असा कधीच केला नाही. दुसरे असे की त्यांनी चमत्कार केले नाहीत म्हटल्याने त्यांची योग्यता काही कमी होते अथवा केले म्हटल्याने काही जास्त वाढते असे मला तरी वाटत नाही. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लिहावयाचे म्हणजे चमत्कारांचा मुख्य उपयोग 'मनुष्याच्या मनात ईश्वराच्या सत्तेची खात्री पटून विश्वास उत्पन्न व्हावा व धैर्य यावे' येवढाच आहे. आणि त्या दृष्टीने पाहिले तर 'असे चमत्कार होतात व देवाची निरपेक्ष रीतीने अनन्यगतिक सेवा करणाराला त्यांचा अनुभव अजूनही येतो' म्हणून त्यांनी सांगितलेले शब्द देखील त्यांच्या शब्दाची किंमत बाळगणाऱ्या कोणालाही पुरे होतील.

तिसरे असे की त्यांचे एकंदर धोरण जर पाहिले तर असे दिसते की "साधुत्वाच्या शेजेवर साधुसंतांच्या पाखरेखाली अनंत काल लोळत पडणाऱ्या या महाराष्ट्राला दिव्यत्वाच्या भावना आणि अनुभव पारखे थोडेच आहेत ? परंतु गेल्या कैक वर्षाच्या पिछेहाटीत तो इतका मागे गेला आहे की या आपल्या वतनदारीची वहिवाट पुनः करू लागण्यास 'मनुष्यत्वा'ची ही एक पायरी ओलांडणे त्याला प्राप्त झाले आहे !" आणि म्हणूनच मीही 'राष्ट्रपुरुष' या दृष्टीवरच जास्त भर ठेविला आहे व चटकदार होण्यापेक्षा पुस्तक जास्त उपयुक्त कसे होईल तेच पाहिले आहे. सोईकरिता ग्रंथाचे चार खंड केले आहेत. पहिल्या खंडात त्यांचे साद्यंत चरित्र, दुसऱ्यात त्यांच्या साक्षात्परिचयाने मनावर उठणारा ठसा, तिसऱ्यात त्यांच्या काही मतांचे दिग्दर्शन आणि चवथ्यात त्यांच्या

लोकांची माहिती अशी वाटणी केली आहे. लोकांकडून आलेल्या माहितीचा समावेश याच खंडात करावयाचा होता. परंतु ग्रंथ फार विस्तारल्यामुळे तो विचार सोडून द्यावा लागत आहे. ग्रंथास उपसंहार जोडला असून शेवटी त्रिकांड सूत्रात्मक अशा सांप्रदायिक तीन आरत्या दिल्या आहेत. केवळ त्यांच्या मननानेही कर्म, उपासना आणि ज्ञान यांचा यथार्थ बोध होईल. आमचे मित्र रा. मुकुंद-शास्त्री मिरजकर यांनी केलेले श्रीआण्णासाहेब यांचे सुबोध स्तोत्रही दिले आहे. ह्या स्तोत्राबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. ग्रंथांतील प्रमुख विषय व नावे यांची विस्तृत सूची दिली असून छोटेसे शुद्धिपत्रही दिले आहे.

४. लहान मुलाने एकादे काम केले म्हणजे जसे घरच्या वडील माणसास नेऊन दाखवावे त्याप्रमाणे या चरित्राचे काही भाग वाचून विदर्भस्थ सुप्रसिद्ध विद्वान् श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे यास दाखविले होते. त्यांच्या श्रवणाने त्यांना येवढा आनंद झाला की मांडीवरील जखम पुरी बरी झाली नसल्यामुळे बसण्याचा अतिशय त्रास होत होता व दुखण्याने अतिशय क्षीणता आली होती तरी त्यांनी 'चार शब्द' मोठ्या प्रेमाने लिहून दिले. ते तसेच आरंभी जोडले आहेत. माझ्या कृतीचे त्यांनी जे हे कौतुक केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे असे म्हणणे देखील एका दृष्टीने अनुचितच आहे. तरी तसे म्हटल्यावाचू राहवत नाही.

५. ग्रंथ प्रसिद्ध करावयाचे ठरले तरीही त्याचे पुढील खरकटे कोणी निपटावे अगर त्याची काय सोय करावी ते ठरले नव्हते. परंतु लोकांस अगाऊ कळवून काही मदत मिळाली तर पहाणे जरूर होते. त्या करिता आम्ही आळंदीचे श्रीमहा-राजांचे हल्लीचे प्रतिनिधी श्रीभक्त माधवराव बुवासाहेब यांना विनंती केली व येणारी माहिती व मागण्या त्यांच्याकडे नोंदविण्याची व्यवस्था करून त्याप्रमाणे केसरीत जाहिरातही दिली. परंतु त्या जाहिरातीखाली बुवासाहेबांचा पत्ता देऊन वेगळी 'क्ष' 'लेखक' किंवा अशीच काही सही करण्याचे धोरण न राहिल्या-मुळे स्वतः बुवासाहेबच हा ग्रंथ लिहीत आहेत असा पुष्कळांचा गैरसमज होऊन त्याप्रमाणे पुष्कळांनी त्यांना विचारलेही व त्या प्रत्येकाला उत्तरे देण्याचा त्यांना त्रासही झाला. याबद्दल मी त्यांची क्षमा मागतो. परंतु त्यांचा यात काही भाग नाही असे मात्र माझ्याच्याने म्हणवत नाही. वरील प्रमाणे सर्व त्रास त्यांनी सोसला हे तर खरेच परंतु त्यांची आशीर्वादयुक्त सहानुभूती जर नसती तर मला हे पुस्तक इतक्या लवकर प्रकाशित करण्याचा धीर आला नसता. त्याबद्दल त्यांचाही मी ऋणीच आहे.

६. जाहिरात दिल्याप्रमाणे अर्थातच काही माहिती तर आलीच व त्यांतील काही फार उपयुक्तही आहे. श्रीअण्णासाहेब यांना गुरुस्थानी मानणारे प्रो०

दीक्षित[१], श्रीगुंडगजाननाचे पुजारी ह. भ. केशवभट[२] बाभळे, धुळ्यास काही काळ चाललेल्या 'लोकमान्य' मासिकाचे संपादक श्रीयुत निफाडकर उर्फ 'नाथकवि'[३] इत्यादिकांच्या माहितीचा समावेश याच पुस्तकात व्हावयास पाहिजे होता. परंतु मूळ प्रकरणच थोडे करीता करीता इतके लांबले की आंखून ठेविलेली पृष्ठसंख्या संपून गेली व पुस्तक मोठे करावे तर द्रव्यबळाचा अभाव अशा अडचणीमुळे तो मजकूर या प्रतीत गाळून टाकणे भाग पडले. तरी पण आणखी थोडी माहिती गोळा झाल्यास रा. बापट यांच्या 'लोकमान्यांच्या आठवणी' प्रमाणे वेगळाच भाग काढून त्यांत तो संग्रह प्रसिद्ध करावा असे योजिले आहे. विधात्या भगवंताच्या इच्छेप्रमाणे काय घडेल ते खरे! या सर्व माहिती देणाऱ्यांचाही मी आभारी आहे.

७. जरी हे श्री अण्णासाहेब यांचेच कार्य आहे तरी देखील श्रीभक्त माधवबुवासाहेब यांच्यासारख्या संतांवर ओझे देऊन त्यांच्या भगवच्चिंतनाच्या उद्योगात व्यत्यय आणणेही योग्य नाही असे वाटून याची पुढील सर्व व्यवस्था रा. ए. पी. बापट आणि मंडळी यांचेवर सोपविली आहे. पुस्तकाच्या प्रकाशनास लागलेल्या जाहिराती वगैरेसुद्धा सर्व खर्चवेच वजा जाता जे उत्पन्न राहील ते सर्व श्रीअण्णासाहेब यांच्या समाधीकडे खर्च करण्याकरिता श्रीभक्त माधवराव बुवासाहेब यांचेकडेच जमा केले जाईल व भक्तमंडळींच्या व आमच्या विचाराने ठरेल त्याप्रमाणे त्याचा विनिमय होईल. पुस्तकाची किंमत जाहिरातीत २॥ रु. अशी दिली असताही थोडी वाढवून ३ रु. करणे भाग पडले. कारण नाही नाही

---

१ यांच्या आठवणीत श्रीअण्णासाहेबांशी परिचय कसा झाला व त्यांची योग्यता समजून त्यांचे ठिकाणी गुरुत्वभावना कशी उत्पन्न झाली त्याचप्रमाणे त्यांच्या प. वा. कुटुंबाचे हस्ते श्रीमहाराजांनी श्रीअण्णासाहेब यांच्या समाधीमंदिराच्या घुमटाचे काम कसे करून घेतले वगैरे हकीकत आहे.

२ श्रीअण्णासाहेब यांची श्रीगुंडगजाननाचे ठिकाणी केवढी भक्ती होती, मद्रासेहून आल्यापासून ते होते तोपर्यंत कोणत्याही तऱ्हेने आडू न देता त्या देवस्थानाचा योगक्षेम त्यांनीच मुकाट्याने कसा चालविला वगैरे मजकूर यांच्या माहितीत आहे.

३ रावबहादूर गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या पत्रांचा समूह वाचीत असता विलायतेतून पाठविलेल्या एका पत्रात प. वा. गोपाळराव गोखले यांनी 'टिळकांना सर्व प्रकारच्या माहितीचा पुरवठा करून त्यांची तयारी करून देणारे जसे अण्णासाहेब पटवर्धन तसेच आपण मला आहात' असे लिहिलेले वाचल्याचे यांच्या आठवणीत आहे.

म्हणताही पृष्ठसंख्या पावणेपाचशेच्यावर गेली आहे व चित्रेही वाढली आहेत. तरी या वाढीचे ग्राहकभक्तांना जड वाटणार नाही अशी आशा आहे.

८. कोणचेही काम म्हटले की, त्याला अनेकांचे साह्य झाल्याखेरीज कसे चालेल ? या ग्रंथासही अनेकांचे अनेकप्रकाराने साह्य झाले आहे. त्या सर्वांचा पृथक निर्देश करणेही शक्य नाही. तरी पण ज्यांचा माझा मोठासा पूर्वपरिचय नसताही आपण होऊन कार्यप्रेमाने लेखक होण्याचे ज्यानी पत्करिले, मला स्वत:स ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त करून, माझ्या तबीयतखोरपणामुळे होणारा त्रास सोसून व आपले सर्व व्यवसाय सांभाळूनही ग्रंथ, पुन्हा प्रत देखील करावी लागली नाही इतक्या शुद्ध आणि सुवाच्यपणाने मोठ्या दगदगीने लिहून काढिला व इतकेही करून पुन: स्वत: आपले नामानिराळेच राहिले त्या रा. नरूभाऊंचे आभार कसे मानावेत ते समजत नाही. त्याचप्रमाणे ज्या कित्येक मित्रांनी प्रकाशनास आगाऊ लागणारे द्रव्यसाहाय्य करून मला कायमचा ऋणी करून ठेविला आहे त्यांचेही आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. त्यांच्या साहाय्याखेरीज हा ग्रंथ बाहेर येणेच अशक्य होते.

रा. दिवाकरपंत तर या ग्रंथाचे प्रकाशकच आहेत; मननामोदाचे व्यासंगी लेखक रा. माधवराव भिडे यांनी प्रुफे तपासण्याचे काम निरपेक्षपणे करून आपला पुष्कळ वेळ मोडला; रा. बाबासाहेब पटवर्धन यांनी आमच्या विनंती-प्रमाणे एक प्रकरणच लिहून दिले; रा. बाबासाहेब विद्वंस यांनी चित्रे करण्या-करिता श्रीअण्णासाहेब यांचा व रा. देव यांनी श्रीमंत तात्यासाहेब रायरीकर यांचा फोटो देण्याची मेहेरबानी केली; गणेश प्रिंटिंगचे सेक्रेटरी गोखले, म्यानेजर व इतरही मंडळी यांनी हा केवळ धंद्याचा प्रश्न न समजता आपलेपणाने हे काम मोठ्या तडकाफडकी करून दिले व प्रो. सहस्रबुद्धे, पूना लिथो वर्क्सचे मालक, यांनीही मनाप्रमाणे चित्रे काढून दिली याबद्दल मी या सर्वांचा व त्याचप्रमाणे रा. सदाशिवराव बापट, रा. नरहर गणेश वाडेकर, भागवतभक्त कृष्णाजी वामन तळवळकर यांचाही प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष अशा सर्व तऱ्हेच्या मदती करीता मी मन:पूर्वक आभारी आहे. सौ. भागीरथीबाई बापट यांचा माझा अल्पस्वल्पही परिचय नाही. परंतु त्यांच्या सुंदर 'पुष्पमाळे'चा परिमळ जो या पुस्तकात इतस्तत: दरवळलेला दिसतो त्याबद्दल त्यांचे आभार मानणे हे तर माझे कर्तव्यच आहे.

९. याप्रमाणे या ग्रंथाचा इतिहास आहे. अशा थोर व्यक्तीचे चरित्र व विशेषत: मते वगैरे काम एकाद्या सामान्य माणसाकडे आले म्हणजे 'शिष्या-पराधे गुरोर्दण्ड: ' असे होण्याचा फार संभव असतो. परंतु सुदैवाने तेवढ्याबाबतीत मी निर्धास्त आहे. कारण की, जरी श्रीअण्णासाहेब यांचे संगतवार चरित्र कोणांस फारसे माहीत नसले तरी त्यांचे आयुष्य इतके उघड्यावर गेले आहे व त्यांची

सर्व प्रकारे योग्यता किती मोठी याची सर्वांस इतकी निर्विवाद जाणीव आहे की, प्रमादस्थळी गैरसमज न होता पूर्वी सांगितलेल्या इंग्रजी म्हणीप्रमाणेच (fools rush in where angels fear to tread) उद्गार वाचकांच्या तोंडून बाहेर पडतील यांत शंका नाही. तेव्हा आता अधिक ते काय लिहावयाचे आहे. सरते शेवटी त्या अकुंठशक्तिस्वरूप योगेश्वरास एवढीच प्रार्थना आहे की,

चिंता क्लेश दरिद्र दुःख अवघे देशांतरा पाठवा ।
हेरंबा गणनायका गजमुखा भक्ता बहू तोषवा ॥

तथाऽस्तु । तथाऽस्तु ! तथाऽस्तु ।

पुणे, बुधवार पेठ.
श्रावण शुद्ध १५ सोमवार
शके १८४८

'अप्रबुद्ध'

॥ श्री ॥

श्री. दादासाहेब खापर्डे यांचे 'चार शब्द'

वैकुंठवासी श्रीअण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या चरित्रासंबंधी चार शब्द लिहिण्याचा सुयोग मला आला हे मी माझे महद्भाग्य समजतो. श्रीगीतेतील 'स्थितप्रज्ञ' वगैरे संज्ञा आणि भगवंतांनी त्यांच्या केलेल्या व्याख्या माझ्या वाचण्यात आल्यापासून त्यात दर्शविल्याप्रमाणे तंतोतंत वागणारा मूर्तिमान् पुरुष पहावयास मिळावा असे मला वाटत होते. आणि गीता वाचणाऱ्या पुष्कळांनाही असेच वाटत असेल. सुदैवाने श्रीअण्णासाहेब यांच्याशी माझा स्नेह जडला व ही माझी इच्छा पूर्ण झाली.

मला त्यांचे प्रथम दर्शन मुंबईस मुरारजी गोकुळदासचे चाळीत सन १८७७–७८ चे सुमारास घडले. तेथपासून त्यांचे सर्व वर्तन पहावयास सापडून माझी खात्री झाली की, श्रीकृष्णांनी 'स्थितप्रज्ञ' इ. पुरुषांचे जे वर्णन केले आहे ते श्रीअण्णासाहेबांना तंतोतंत लागू पडते. याची जाणीव जसजशी वाढत गेली तसतशी त्यांच्याविषयीची माझी प्रेमभक्तीही वाढत गेली. त्यांच्याकडे केव्हाही पहा, योगवासिष्ठात वसिष्ठांनी श्रीरामांना सांगितल्याप्रमाणे 'अंतस्त्यागी बहिः संगी० एवं विहर राघव' इत्यादि सूत्ररूप वाक्य सर्व प्रसंगांत सर्वकाळी, सर्वठिकाणी जणू काय ते स्वतःच्या वर्तनाने लावून दाखवीत आहेत व अशा रीतीने जणू काय मुकाट्याने जगताला बोधच करीत आहेत असे वाटे. त्यांच्या स्वभावातील दुसरा विशेष असा की, अंतर्यामी अशा रीतीने पूर्णपणे अभिमानशून्य असताही, मन्वादि ग्रंथांत ब्राह्मणांनी आपला वर्णाश्रमधर्म कसा आचरावा याविषयी जे सांगितले आहे ते हल्लीच्या स्थितीतही कसे आचरावे ते त्यांनी अत्यंत स्वाभिमानतेने दाखविले.

अगदी वर वर पाहणाऱ्यालाही त्यांच्या ठिकाणच्या २–३ गोष्टींचे आश्चर्य वाटल्यावाचून रहात नसे. अलौकिक बुद्धिमत्ता, धर्मशास्त्र (Law) आणि वैद्यक (medicine) यांच्यात पारंगतता असल्यामुळे त्यांना अगणित द्रव्य प्राप्त करून घेता आले असते. परंतु वैराग्य धारण करून त्यांनी त्याच्यावर लाथ मारली. इतकेच नाही तर गुप्तरूपाने अथवा काही व्यावहारिक मिषाने कोणी काही देण्याचे मनात आणिले असता त्याचा घरात नुसता प्रवेशही न होऊ देता भीष्मांप्रमाणे कठोरपणाने व्रतपालन केले. बरे इतकेही असून त्यांचा गर्भश्रीमंती बाणा आपला नेहमी कायमच होता. कोणी काही मागावयास आला आणि

त्यांनी त्याची अवहेलना केली असे एकही उदाहरण सापडायचे नाही. इतकेच तर काय पण बोलण्यात, चालण्यात, अथवा इतर कोणत्याही व्यवहारात नुसता त्रासिकपणाही कधी पाहण्यात आला नाही. सर्व गोष्टी ऐकून घेत, सर्वांशी अतिशय प्रेमाने वागत आणि योग्य सल्ला किंवा मदत देत. त्यामुळे पुण्याचेच तर काय पण महाराष्ट्रातील सर्व प्रकारच्या लोकांचे ते एक मायपोटच झाले होते. 'दया करणें जें पुत्रासी । तेची दासा आणि दासी ' अशी ती भगवंतमूर्ती होती !

त्यांच्या अलोलुप्त्वाप्रमाणेच त्यांची कर्मनिरतताही अद्भुतच होती. केव्हाही पहा ते आपल्या उद्योगांत असावयाचे. आपल्याचे व परक्याचे हा तर तेथे भेदच नव्हता. परंतु काम म्हटले की मग तेथे लहान मोठे असाही प्रश्न नव्हता. सारी कामे सारख्याच कळकळीने व अवंचकतेने व्हावयाची. इतकेच तर काय पण धनलुब्ध सावकार जशी नित्य द्रव्याची शिल्लक पहातो आणि ती वाढविण्याची तजबीज ठेवतो त्याचप्रमाणे सदाचारनिष्ठ श्रीअण्णासाहेबही आपल्या जपतपांची रोजकीर्द ठेवीत होते असे म्हटले तरी चालेल. त्याच्याप्रमाणेच काम पडल्यास ते ५–५ दिवसांनीही आपल्या साऱ्या नित्यकर्मांच्या हिशेबाची मिळवणी करीत !

आपल्या सर्व व्यवहारातील पूर्वपरंपरा रक्षण करण्याकडे त्यांचे फार बारीक लक्ष असे. घरातील सामानसुमान, वस्त्रपात्र, किंवा उठण्याबसण्याच्या रीति येथपासून तो थेट राजकारणापर्यंत सर्व गोष्टींत ते आपली जुनी परंपरा पाळीत. आणि त्यात विशेष गोष्ट अशी की, अशा परंपरा पाळण्यामुळे त्यांचे कोठे उणेही पडले नाही. अशा त्यांच्या अनेक गोष्टींची आठवण होते. ही आठवण जिवंत ठेवून जशीच्या तशीच पुढील पिढ्यांच्या स्वाधीन करण्याकरिता चरित्र-रूपाने ग्रंथित करणे आवश्यकच होते.

अशा ब्रम्हर्षि महापुरुषाचे चरणी ही पुष्पांजली देण्याची संधी मला आली याबद्दल मी जो आनंद व्यक्त केला आहे तो अनाठायी नाही असे ग्रंथ वाचल्या-वर सहज लक्ष्यात येईल. चरित्रकारांनी आपले नाव प्रसिद्ध केले नाही. हे त्यांचे वर्तन हल्लीच्या सार्वत्रिक रीतीरिवाजाच्या आणि आवडीच्या विरुद्ध आहे. तरी मला त्यांचा नामनिर्देश करिता येत नाही. चरित्र लिहिण्यात त्यांनी नवीन पद्धतीचा उपयोग केला आहे आणि तो फार यशस्वी झाला आहे असे मला वाटते. त्यांनी स्वत: प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे चटकदार होण्यापेक्षा पुस्तक जास्त उपयुक्त कसे होईल तेच त्यांनी पाहिले आहे व तेवढ्याकरिता प्रचलित विषयांपैकी जितके येऊ शकतील तितके प्रायश: सर्व आणून त्यावरील श्रीअण्णासाहेब यांची मते थोडक्यात सोपपत्तिक दिली आहेत. त्यांचे वाचकवर्गाने खोल मनन करावे अशी माझी कळकळीची विनंती आहे. विषय मोठमोठे व

महत्त्वाचे आणि वर्णन सूत्ररूपाचे असे असल्यामुळे ग्रंथ कित्येक स्थळी थोडासा कठीण वाटण्याचा संभव आहे. परंतु अभ्यासाने जसजसे त्याचे मनन अधिक घडेल तसतशी अंतःस्फूर्ती जागृत होऊन विचाराच्या नवीन नवीन दिशा उजळू लागतील. पुढे यथावकाश श्रीअण्णासाहेब यांच्या 'आठवणी' प्रसिद्ध करण्याचा लेखकांचा विचार आहे. तो सिद्ध झाल्यावर प्रस्तुत चरित्र आणि त्या आठवणी एकत्र करून जो वाचील आणि त्यांचा मेळ मनामधे घालील त्याला

'यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते '॥

असा लाभ प्राप्त होईल यात संशय नाही. व्यावहारिक दृष्टीने त्यापासून काय बोध घ्यावयास पाहिजे ते चरित्रकारांनीच उपसंहारामध्ये तिखटपणाने निर्भीडपणाने, आणि स्पष्टपणाने परंतु अत्यंत कळकळीने सांगितले आहे ते विचार करण्याजोगे आहे.

संबंध ग्रंथ तोंडाने सागून दुसऱ्याकडून लिहून घेतला असल्यामुळे झालेले काही साहजिक दोष जर सोडले तर ग्रंथाची वर्णनशैली व भाषा अशा चरित्रास साजेशीच आहेत. राष्ट्राच्या प्रचलित स्थितीविषयी अंतःकरण तुटून ती बाहेर आली असल्यामुळे भेदक, उद्बोधक आणि सूचक अशी झाली आहे. आणि कृत्रिमतेचा तिला गंध नसल्यामुळे 'कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता' अशा उग्रतेज पतिव्रतेच्या पवित्र साध्यासुध्या सौंदर्याप्रमाणे तिच्यात एक प्रकारची मोहकता आली आहे.

अशा या ग्रंथाच्या परिशीलनाने मजप्रमाणेच वाचकांनाही आनंद होईल. असे वाटते.

उमरावती
रविवार आषाढ शु ॥ २ शके १८४८

गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे

॥ नरसिंह सरस्वती सद्गुरुभ्यो नमः ॥

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

श्री स्वात्मसौख्याच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे श्री अण्णासाहेब पटवर्धन, अप्रबुद्ध व अन्य अजाण मुलांबरोबर तासचे तास घालवीत. त्यावर विचारले असता, श्री अण्णासाहेबांनी सांगितले की पुढे उपयोग होईल. ही भविष्यवाणी त्या ग्रंथासाठी होतीच परंतु 'श्री ब्रह्मर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन ह्यांचे चरित्र' या प्रथम पुष्पापासून सुरुवात करून वैदिक संस्कृतीमाला जी गुंफली गेली ती ही त्या भविष्यवाणीची पूर्तताच होय. 'जवळ जवळ श्री अण्णासाहेब यांचे आत्मचरित्रच म्हणता येईल.' हे जसे या प्रथम पुष्पाबद्दल श्रीअप्रबुद्धांनी म्हटले आहे ते या दृष्टीने अगदी यथार्थ आहे.

बुलढाण्याचे अॅड. वा. पु. दामले यांचेकडे श्रीअप्रबुद्ध यांनी आपले सर्वाधिकार दिले होते. त्यांनी श्री अप्रबुद्ध विचार साधना हा न्यास निर्माण करून श्रीअप्रबुद्धांच्या वाङ्मयाचे मुद्रण व विचारांचा प्रसार, प्रचार व्हावा यासाठी एक व्यवस्था निर्माण करून दिली. त्यामुळे हे कार्य व्यवस्थितपणे सुरू झाले आहे व श्रीकृपेने ते वृद्धिंगतही होईल.

"श्री आळंदीचे स्वामी" या ग्रंथाच्या प्रकाशनानंतर इतक्या लवकर हे चरित्र पुनर्मुद्रित करण्याचा योग आला आहे हेही एक प्रसादचिन्हच. आहे असे आम्ही मानतो. ज्या अनेकांचे या कामात साह्य झाले त्या सर्वांचा ऋणनिर्देश शक्य नाही. परंतु नारायण मुद्रणालयाचे श्री. मधुसूदन बनहट्टी यांनी अत्यल्प वेळांत हे काम स्वतःचेच समजून सुबकपणे करून दिले याचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. त्याच प्रमाणे श्री. रा. पां. लिमये मुंबई यांनी मुखपृष्ठाचे व आतील अनेक ब्लॉक्स् उत्कृष्टपणे तयार करून दिले आहेत त्यांचेही आभार मानायला पाहिजेतच. ग्रंथप्रकाशनामध्ये सर्वांत जिकीरीचे काम मुद्रिते तपासून देणे हे असते व ते काम श्री. भालचंद्र मधुकर वर्तक व सौ. अपर्णा यांनी अंगावर घेतले म्हणूनच इतक्या लवकर प्रकाशन होऊ शकले. त्यांना हा नामनिर्देश केलेला आवडणार नाही, असे असले तरी तो अवश्य आहे.

श्रीस्वामीमहाराजांनी अशीच सेवा आमचेकडून करून घ्यावी व वाचकांनी या ग्रंथाच्या परिशीलनाने कृत्यकृत्य व्हावे अशी श्री चरणी प्रार्थना.

नागपूर
पौष पौर्णिमा १९०७,
शनिवार दि. २५–१–८६

वि. श्री. गोखले
अध्यक्ष
श्री अप्रबुद्ध विचार साधना, नागपूर.

' आनंद-स्वरूप ' श्रीमहाराज

श्रीअण्णासाहेब पटवर्धन

श्रीअण्णासाहेब पटवर्धन

यांचे चरित्र

बाल्य

ध्यायेत् सिंहगतं विनायकममुं दिग्बाहुमाद्ये युगे
त्रेतायां तु मयूरवाहनममुं षड्बाहुकं सिद्धिदम् ।
द्वापारे तु गजाननं युगभुजं रक्तांगरागं विभुं
तुर्ये तु द्विभुजं सितांगरुचिरं सर्वार्थदं सर्वदा ॥

—श्रीगणेशपुराण.

॥ श्री ॥

श्रीअण्णासाहेब यांचे घराणे मूळचेच सरदारी बाण्याचे. परंतु ते महाराष्ट्री सरदार असे कधीच नव्हते. कोकणात पेशव्यांच्या आरमाराचे अधिपति धुळप म्हणून होते, त्यांचे पदरी अण्णासाहेबांचे पूर्वज फडणिशीचे कामावर होते. अण्णासाहेबांचे तीर्थरूप रामचंद्र भाऊसाहेब, त्यांचे वडील धोंडदेव, व त्यांचे वडील अनंत. त्यांचेविषयी अशी आख्यायिका आहे की ते फार कडक व निस्पृह असत. एकदा धुळप पेशव्यांना भेटावयास आले असता त्यांचे बरोबर अनंतराव होते. पेशव्यांनी धुळप यांचा जो सन्मान केला त्यामुळे नाना फडणिसांना वैषम्य वाटून त्यांनी धुळपांचा अपमान व्हावा, असे वर्तन केले. त्याबरोबर अनंतराव यांना ते सहन न होऊन त्यांनी दरबारातच त्यांना सांगितले की "पेशवाईचे नशीब फुटले! चाकराचे शौर्य व वैभव जेथे धन्याला सहन होत नाही, तेथे नौकरी करणे पाप होय!" असे म्हणून त्यांनी नौकरी सोडली. असो.

भाऊसाहेब यांची थोरली बहीण पुण्यास प्रसिद्ध असलेल्या रामचंद्र नाइकांचे येथे दिली होती. शनिवारवाड्याजवळच परांजपे यांचा वाडा आहे.

तेथे भाऊसाहेब लहान असतानाच आले. त्यावेळी ते वाड्यात कित्येक वेळा जात असत. पर्वणी वगैरेंना जेवावयासही जात. पेशवाई गेली तेव्हां यांचे वय सुमारे १८ वर्षांचे होते. म्हणजे त्या वेळच्या मानाने कार्यक्षम असे होते. पेशवाईच्या माध्यान्हीची माणसे त्यांनी पाहिली होती. बारभाईंची कारस्थाने खेळणारी माणसे त्यांच्या परिचयाची होती. खड्र्याच्या रणांगणात निजामाला स्वारी भरणारे अमृतराव जाखडे त्यांचे स्नेही होते, आणि बाळाजीपंता-सारख्या नराधमाने ब्राह्मणी सत्तेचा झेंडा आपल्या हाताने उतरून इंग्रज–सर-कारचे निशाण तेथे लावलेले त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी पाहिले होते. पेश-वाईच्या अखेरचा नीचपणा, त्यावेळच्या इंग्रजांचे सौजन्य आणि शील सर्व राष्ट्राच्या अवनतीचे पाप इतिहासाने ज्याच्या एकट्याच्या माथी मारले तो दुर्दैवी बाजीराव पेशवा, कोथरूडच्या रस्त्यावर पेशव्यांच्या स्वारीची तास तास वाट पाहत बसणारा, व 'कसेही करून आमची वर्दी पोहोचवाच' म्हणून चौपदराची मनधरणी करणारा, आणि त्यांनी "अंग्रेजका वकील खडा है, निगा रखो महाराज !" असे म्हटल्यावर, गुडघे टेकून बसलेल्या त्याचेकडे वांकडी मान करून श्रीमंतांनी रुकार दिला की मिळविली, असे मानणारा एल्फिन्स्टन, आणि पेशवाईनंतर स्वराज्याच्या जिवंत आठवणीने रात्रंदिवस जळणाऱ्या मराठे सरदारांची अंतःकरणे आपल्या गोड शब्दांनी आणि दिलदार परंतु खोल अशा वर्तनाने हळू हळू थंडगार करून, त्यांच्या मिशांचे पीळ कायमचे उतरून ठेवणारे धोरणी इंग्रज अधिकारी,—हे त्यांच्या आयुष्याचे पूर्वरंग होते. स्वराज्याच्या उतारावरून वैभवाच्या समुद्राकडे जोराने वहात जाणाऱ्या विविध शक्तींचा ओघ अशा रीतीने बांध घालून एकाएकी तुंबवल्या-वर त्यांतील पाणी निरनिराळ्या रीतींनी चौफेर उधळून देऊन, इंग्रजी सत्तेची कृषी, इंग्रज मुत्सद्यांनी त्याच पाण्यावर किती खुबीदार रीतीने सोळा आणे पिकवून घेतली, हे त्यांना उत्तररंगात पहावयाचे होते. परंतु या गोष्टीशी अण्णासाहेब यांचा प्रत्यक्ष संबंध थोडा असल्यामुळे, त्या उपसण्याचे काम इतिहासावर सोपवून, आपण मूळ विषयापुरतेच पाहूं. या अठरा आणे पिक-लेल्या शेतींतील मालाचे भारे, जेव्हां त्यांच्याकरता राबणाऱ्या कुळंब्यांच्या घरात न पडतां, विलायतेतल्या पेवांत सोन्याच्या रूपाने साचू लागले, तेव्हां हळू हळू कुळंब्यांचे डोळे कसे उघडले, आणि ते उघडल्यावर आपली चूक

सुधारण्याचे त्यांनी काय प्रयत्न केले, आणि त्यामुळे जागे झालेले हिंदु, आणि तट्ट फुगलेले अँग्लो इंडियन अधिकारी यांची एक प्रकारची अशस्त्र लढाई कायमचीच कशी लागून राहिली, हे अण्णासाहेबांच्या आयुष्याचे मूळ विषय होत.

अशा रीतीने हे चरित्र म्हणजे सुमारे अर्ध्या शतकातील महाराष्ट्राचा एक लॉकेट साइझ फोटोच होय. अशा प्रकारच्या चित्रांना जशा तऱ्हेचा परभाग* (Back ground) हवा असतो, तशाच प्रकारचे हुबेहुब भाऊसाहेब व त्यांच्या पत्नी साध्वी जानकीबाई, यांचे जोडपे होते. भाऊसाहेब यांचे शरीर धिप्पाड, भाषण व वागणूक रुबाबदार, स्वभाव विलासी परंतु अत्यंत मानी, बाणेदार, करारी, आणि उदार, आणि राहणी पिढीजाद सरदारास साजेशी खर्चीक, थाटामाटाची व ऐटदार असे; तर जानकीबाईंचा स्वभाव त्याहीपेक्षा विलक्षण करारी व अभिमानी, पण तपस्वी आणि श्रद्धाळू असा होता. श्री-अण्णासाहेब यांचे ठिकाणी जो जुन्याविषयींचा कमालीचा अभिमान, व आमच्या पूर्वपरंपरांविषयी उत्कट प्रेम दिसून येई, ते उगीच नव्हते. आनुवंशिकतेमुळेच त्यांना त्या आवडत, असे नाही,–त्यांनी त्यांचे उत्कृष्ट नमुनेही पाहिले होते, व त्यामुळे त्यांच्या हृद्‌गतासह या गोष्टी त्यांच्या ठिकाणी उतरल्या होत्या. "मातृजं चास्य हृदयं" म्हणून म्हटले आहे, ते काही खोटे नाही. त्यांची आई अत्यंत श्रद्धाळू. परम भक्तिमती, मोठी तपस्विनी, आणि साक्षात्कारी होती, त्यामुळे वैदिक धर्माचे मंगल ध्येय, त्या ध्येयाची प्राप्ती सुलभ रीतीने करून देणारे शेकडो मार्ग, आणि कोणच्या ना कोणच्या तरी रीतीने, त्यात अनायासें मिळून जाईल अशा रीतीने ठरवून दिलेले, आमचे पवित्र, विश्वमंगल, आणि धीरोदात्त असे चारित्र्य, आणि या सर्वांचा सर्वांगपरिपोष करून, जीवाला त्या परमध्येयाकडे सहज नेणाऱ्या अशा, पोटभरू लोकांच्या पचनी न पडणाऱ्या अनेक गूढ, साध्यासुध्या परंपरा याविषयीचे ज्ञान त्यांच्या ठिकाणी उपजतच होते. या सर्व तंतूंनीच त्यांच्या हृदयाची रचना झाली होती त्याचप्रमाणे श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता, थोर स्वभाव आणि औदार्य, जातिवंत स्वदेशप्रीती, हाडाच्या ब्राह्मणास साजेल असली निर्भयता, आणि

---

* आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे । लीलास्मितं सदशनार्चिरिवत्वदीयं ॥
—कालिदास.

तेजस्विता, स्वभावसिद्ध लोकनायकत्व, आणि इकडचा डोंगर तिकडे करून टाकणारा दीर्घोद्योग, या भाऊसाहेबांच्या ठिकाणी असलेल्या बीजभूत तत्त्वांनीच त्यांचा पिंड बनलेला होता. म्हणूनच पूर्णपणे विकास पावून, ती अण्णासाहेब यांचे ठिकाणी पराकाष्ठेच्या उत्कटतेने वास करीत. असो.

पेशवाईची अखेर झाल्यावर भाऊसाहेब सुरतेला गेले. तेथे त्यावेळची वकीलीची परीक्षा त्यांनी दिली. ते कांही दिवस मुंबईस वकीली करीत असत, परंतु तेथील हवा त्यांच्या प्रकृतीस न मानल्यामुळे, ते पुन्हा पुण्यास परत आले, ते अखेरपर्यंत तेथेच होते. पुण्यास आल्यावरही ते बहिणीकडे म्हणजे परांजपे यांचेकडेच राहात. पुण्यास पटवर्धनांचा छोटासा वाडा आहे, तो याच सुमारास अण्णासाहेबांच्या मातोश्रींनी बांधविला. याची रचना साधी परंतु मोठी सोईवार आहे. ती पाहिली की, या बाईच्या उद्योगप्रियतेची आणि धोरणीपणाची किंचित् साक्ष पटते. असे सांगतात की, वाडा बांधून तयार होईपर्यंत, भाऊसाहेब यांस त्याचा पत्ताच नव्हता; आणि तो आपलाच वाडा आहे असे कळल्यानंतर, बरेच दिवस त्या वाड्यात जावयास ते तयार होई–नात. शेवटी एक दिवस जेव्हा त्यांना बळेच तेथे आणून बसविले, तेव्हा कुठे ते तेथे राहू लागले ! त्यांचा एकंदर परिवार फार मोठा होता. पाच भाऊ व त्यांचे परिवार, चार आश्रित मंडळी, स्नेही सोबती; नौकरचाकर आणि येणारे जाणारे, मेणागाडी, इत्यादिकांच्या योगाने शनवारवाड्याच्या अत्यंत लगत असणाऱ्या जागेत, वैभवाची छोटीशी मूर्ती नांदतांना दिसत असे. एकादे अत्यंत सुंदर आणि मौल्यवान् वस्त्र प्रचंड वाताने कुठल्याकुठे उडून जावे, त्याचप्रमाणे पाहता पाहता उडून गेलेल्या शनवारवाड्यातील राजवैभ-वाची ही एक लहानशी दशीच शेजारच्या झुडुपावर अडकून डुलत होती की काय कोण जाणे ! चरित्रकारांच्या चालीप्रमाणे मी हे काहीतरी खुलवून लिहितो आहे असे नाही; नायकाशी संबंध असलेल्या प्रत्येक गोष्टीचे कौतुकच कराव-याचे, म्हणूनही हे लिहीत नाही; यापेक्षा किती तरी पटीने श्रीमान असलेली घराणी त्या वेळी पुण्यात वागत होती, परंतु ती बहुतेक अस्ताव्यस्त रीतीने आणि कुठे काही तर कुठे काही अशा रीतीने राजलक्ष्मीची अंगे पृथक्‌पणे कशीतरी सांभाळून होती. परंतु येथे तीच राजलक्ष्मी अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणात का होईना, परंतु आपल्या संपूर्ण अवयवांनी एकत्र नांदत होती. श्रीअण्णा-

साहेब यांचे ठिकाणी झळकणारे राजतेज आणि राजपुरुषासच साध्य असला त्यांचा जीवनक्रम आणि श्रेष्ठ उद्योग याचे तरी कारण हेच आहे.

पेशवाईच्या गतवैभवाची चित्रे डोळ्यापुढे असणारे, आणि त्याच्या पुनरावर्तनाची नित्य नवी स्वप्ने पाहणारेही काही मायेचे पूत त्यावेळी पुण्यात होतेच. असल्या लोकांशी तर भाऊसाहेबांचे विशेष सख्य असे. आपल्या निराश झालेल्या अंतःकरणास घटकाभर करमणूक व्हावी म्हणून अशी मंडळी नेहमी गप्पा मारण्याकरिता भाऊसाहेब यांचेकडे येत. यांच्या सहवासातच अण्णासाहेबांचे बाळपण गेले. त्या सर्वांचे योग्य ते परिवर्तन बालरूपधर विनायकाचे अंतःकरणात होणे साहजिक होते; आणि ते किती कमालीच्या उत्कटतेने झाले, हे अगदी शेवटशेवटच्या त्रिगुणातीत स्थितीतही, अण्णासाहेब हे त्या वेळच्या आठवणी सांगतांना, किती रंगून गेल्यासारखे दिसत, ते पाहिले म्हणजे ध्यानात येई. खड्यांच्या लढाईत गाडा मोडला असता स्वतःच्या पाठीवरूनच तोफ सोडणारे अमृतराव जाखडे, व तरवारीच्या सफाईदार हातासरसे केळीच्या खुंटातील बोटभर जाडीचा गज बेमालुमपणाने दुखंड करणारे, आणि मांडीच्या सांगडीत अण्णासाहेब व नानासाहेब या बालमूर्तींना बसवून हातावर उलटेच चालून शनवारवाड्यास फेरी करणारे माधवराव सोमवंशी वगैरेंची वर्णने विनोदी रीतीने सांगताना 'सांगावेसेच वाटते रे !' असे त्यांना होऊन जाई !

नेहमीच्या नियमाप्रमाणे भाऊसाहेबांच्या ऐश्वर्यातही एक कमीपणा होता. मुली झाल्या होत्या परंतु पोटी पुत्रसंतान नव्हते. या गोष्टीचे त्यांचेपेक्षा जानकीबाईसच जास्त वाईट वाटे. परंतु नुसते वाईट वाटले म्हणून स्वस्थ बसणारी आणि जागच्याजागी हळहळणारी ती बाई नव्हती. ही आपली आपत्ती दूर करण्याचा तिने निश्चय केला, आणि त्या काळच्या समजुतीला अनुरूप अशा तपादिक कडक उपायांनी आपले मनोरथ पूर्ण करून घेण्यासाठी त्यांनी कास बांधली. त्यांची श्रद्धा आणि दृढनिश्चय अंबेसारखी बिनतोड होती. शेवटी अनेक व्रतवैकल्यांचे फळ म्हणून म्हणा, किंवा पुढे पोटी येणाऱ्या विनायकाला उचित अशी जास्त कडक तपस्या त्यांच्या हातून घडावी म्हणून त्यांना जरा डवचावे म्हणून म्हणा, त्यांना गर्भ राहिला. त्याचे नीट रक्षण व्हावे म्हणून त्या काही दिवसांनंतर कारकोळपुऱ्यांतील श्रीनृसिंहाचे देवळांत मुलीसुद्धा जाऊन राहिल्या होत्या. पूर्ण दिवस झाल्यावर त्यांना त्यांच्या

कल्पनेप्रमाणे मुलगा झाला. परंतु हा आनंद फार दिवस टिकावयाचा नव्हता. थोडे दिवस गेल्यावर एके दिवशी माध्यान्हीचे सुमारास मुलाला न्हाऊ वगैरे घालून देवापुढे पाळण्यात निजवून त्या प्रदक्षिणा घालीत होत्या. एकाएकी मूल दचकून उठले आणि त्याने एक लहानशी किंकाळी फोडली. जानकीबाई घाबऱ्या घाबऱ्या जवळ येऊन पाहतात तो पोराचा प्राण निघून गेलेला ! या प्रकारामुळे त्यांना अत्यंतच खेद झाला.

असे सांगतात की, या मुलावर कोणी तरी दुष्ट मंत्रप्रयोग करीत होता. त्याचा तो परिणाम होऊन गेला. कोण 'प्रयोग करीत होते ते जानकीबाईस ठाऊक होते. मुलाचा प्राण गेला तेव्हा तो प्रयोग उलटून देतो, म्हणून म्हणणारा एक माणूसही त्यांना मिळाला होता; परंतु तसे करण्याने त्या प्रयोग करणाऱ्याचा मृत्यु ओढवणार होता, म्हणून त्यांनी त्या माणसास सम्मती दिली नाही. श्रीअण्णासाहेब यांच्या मातृपदाचा मान ज्यांना मिळावयाचा होता, त्यांचे ठिकाणी असले थोरपण असणे योग्यच होते.

आघात झाला म्हणून कमर खचून हातातला उद्योग सोडून देणे त्यांना ठाऊकच नव्हते, उलट त्यायोगे त्यांना दुप्पट अवसान मात्र आले कोणच्याही मंत्रतंत्रांना भीक न घालणारे सर्वात श्रेष्ठ असे जे आदिशक्ती परमेश्वराच्या कृपेचे सामर्थ्य, तेच प्रत्यक्ष अंगी आल्याखेरीज काम भागणार नाही, अशी त्यांच्या मनाची खात्री झाली. सुदैवाने त्यांना एक मार्गदर्शक गुरूही भेटला. पटवर्धनांचे कुळदैवत गजानन आहे. त्याची उपासना त्यांनी समजून घेतली, व देहावर उदार होऊन त्याची सेवा त्या करू लागल्या. दिवसाचा पुष्कळ भाग त्यांचा जपध्याना-दिकांतच जात असे. याप्रमाणे नित्यनेम सारून त्या दर्शनाकरिता देवळात जात व तेथें बराच वेळ प्रदक्षिणा घालून परत येत. हाच क्रम पुढे श्रीअण्णासाहेबांनीही उचलला होता, आणि बहुतकरून अखेरपर्यंत अव्याहत चालला होता.

पुण्यास जी अनेक देवस्थाने आहेत, त्या सर्वांत श्री ओंकारेश्वरप्रभु, श्री गुंडगणपती, आणि भिकारदासाचे गेटाजवळील श्रीमारुतिराय ही मोठी जागृत स्थाने आहेत, असे म्हणतात. श्रीअण्णासाहेब यांचे त्यांचेवर मोठे प्रेम असे. यांतील श्री गुंडगणपतीवर जानकीबाईंची फार श्रद्धा होती. नाना चित्राव म्हणून एक भव्य व तेजस्वी वृद्ध गृहस्थ त्याचे पुजारी होते. त्यांना

ध्यानाचा अभ्यास चांगला होता. जानकीबाईंना ध्यानयोग नानांनी शिकविला. बहुतकरून ध्यानाभ्यासी डोळे मिटून ध्यान करतात. परंतु जानकीबाई आसन घालून डोळे उघडे ठेवून ध्यान करीत. त्या अवस्थेत कित्येक प्रसंगी त्यांच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहत असलेल्या पाहिल्याचे अण्णासाहेब सांगत. ध्यानयोगांत त्यांची गती किती झाली होती, हे पुढे एकदोन आख्यायिका सांगावयाच्या आहेत, त्यावरून लक्षात येईल. असो. मेण्याशिवाय घराबाहेर पाऊलही पडावयाचे नाही अशी जिची स्थिती, तीच जानकीबाई रोज पायी देवाला जाऊन गुंडाच्या श्रीगणेशास प्रदक्षिणा घालू लागली, तेव्हा अर्थातच तो एक टीकेचा विषय झाला. घरांतील वडील माणसे व खुद्द भाऊसाहेब यांची बोलणी त्यांना निमूटपणे सोसावी लागत. भाऊसाहेबांसारख्या विलासप्रिय माणसाला बायकोचे असले तपस्वी वर्तन कसे खपणार ? परंतु तिच्या तेजस्वितेमुळे त्यांनासुद्धा 'अशा गोष्टी करूं नको' असे जोराने सांगण्याचा धीर होत नसे. तरी पण पहिल्या पहिल्यांदा जानकीबाईंना बराच त्रास सोसावा लागला, असे श्रीअण्णासाहेब सांगत. पुढे एक लहानसा चमत्कार घडून आल्यामुळे भाऊसाहेब यांची समजूत पटली. मग त्यांनी कधी जानकीबाईंना अटक केली नाही. तो प्रकार असा:—प्रदक्षिणा घालता घालता जानकीबाईंचे पाय सूजून गेले. परंतु त्या तशाच उठत बसत देवाला जात व फरपटत प्रदक्षिणा घालीत. तेव्हां एक दिवस मंगलमूर्तीला दया येऊन त्यांनी नानांना सांगितले की, 'जानकीबाईची सेवा मला पावली. आता पुरे कर म्हणून तिला सांगावे.' त्याप्रमाणे त्यांनी जानकीबाईस सांगितले. परंतु असली सांगोवांगीची उडवाउडवी कोठून खपणार ? त्यांनी उलट उत्तर दिले की, 'देवाने तुम्हास सांगितले ते मलाच का नाही सांगितले ? मला सांगायला लाज वाटते की काय त्यांना ? " त्यांना शेवटी दर्शनाचे वेळी एकदा असे दिसले की 'आता प्रदक्षिणा पुरे कर' म्हणून आज्ञा करून श्रीगजाननाने त्यांच्या पायावर तीर्थ शिंपडले. दर्शनास जाताना पायावर मोठी सूज होती, परत येऊन पहातात तो सूज मुळीच नाही ! तेव्हा त्यांनी ते भाऊसाहेबांना दाखविले. तो प्रकार पाहून मात्र त्यांची पक्की खात्री झाली, व त्यांनी पत्नीस रागे भरणे सोडून दिले. जानकीबाईंनी अर्थातच इतर कोणाच्याही दृष्टोत्पत्तीस हा प्रकार येऊ दिला नाही. पुढे फक्त श्रीअण्णासाहेब यांनाच तो ठाऊक होता, व त्यांनी सांगितल्यावरूनच

तो मला कळला. इतके झाल्यावर मग प्रदक्षिणा थांबल्या. परंतु दर्शनास जाण्याचा पाठ मात्र सुरूच होता.

नंतर त्यांनी चतुर्थीव्रत सुरू केले. संकष्टी चतुर्थीला सूर्योदयापासून तो चंद्रोदयापर्यंत उभ्या राहून त्या जप करीत. असे करता करता २१ चतुर्थ्या पुऱ्या झाल्यावर त्यांना दिवस राहिले. त्यावेळी त्यांना पूर्वीसारखी काही भीति वाटत नव्हती. आपणास पुत्र होणार म्हणून खात्री असल्याकारणाने एक प्रकारचा आनंद वाटत होता. रीतीने पूर्ण दिवस झाल्यावर शके १७६९ च्या वैशाख व. ४ स प्रातःकाळी सुखप्रसूती होऊन श्रीअण्णासाहेबांचा जन्म झाला. त्यावेळी मूळ नक्षत्र असून मंगळवार होता. (इ. स. १८४७ मे ४).

त्यावेळची एक आख्यायिका ऐकण्यात आहे. नाना चित्राव नित्यनियमाप्रमाणे श्रींचे ध्यान करीत होते. तो ध्यानमूर्ति नेहमीप्रमाणे न दिसता पायात साखळ्या आणि तोडर घालून आनंदाने नाचत असलेली अशी बालस्वरूपी दिसू लागली. त्यासरसे श्रीगजाननाचा अवतार झाला, असे समजून त्यांनी ध्यान विसर्जन केले, व डोळे उघडून चौकशी करतात तो जानकीबाई आज अजून दर्शनास आली नसल्याचे त्यांना समजले. तेव्हा त्या बाळंत होऊन त्यांना पुत्ररत्न झाले, असे त्यांनी सांगितल्यावरून मंडळींनी चौकशी केली तो खरेच! भाऊसाहेबांनी मुलाचे नाव विनायक ठेविले.

नवानवसाने झालेले मूल, तेव्हा त्याचे लालनपालन किती कौतुकाने झाले असेल, हे काही सांगावयास नको. अण्णासाहेबांचे हाडपेर जन्मापासूनच बळकट आणि बांधेसूद होते. रंग खरोखरच एखाद्या कागदी निंबासारखा सुंदर होता. इतके असून ते अत्यंत नाजूक होते. क्वचित् प्रसंगी त्यांच्या करचरणादिकांस स्पर्श करावयाची संधी सुदैवाने येई; त्यावेळी त्या रेशमाप्रमाणे मऊ लागणाऱ्या आणि कोवळ्या आम्रपल्लवांप्रमाणे पातळ वाटणाऱ्या त्वचेची मोठी मौज वाटे. बाळपणी तर अर्थात्च ते अधिकच मनोहर दिसत असतील. अत्यंत लहानपणापासूनच–म्हणजे केवळ ५–६ महिन्यांचे होते, तेव्हापासूनच–त्यांचे अंगीचे हट्टीपणा, धर्मभोळेपणा, विषयसेवनाविषयी तिटकारा वगैरे गुण प्रकट झाले होते. देवाचा अंगारा लावला असता रडत असले तरी थांबणे, तेल अंगास लाविले की ते धुवून टाकीपर्यंत सारखे रडत राहणे, वगैरे गोष्टी नित्याच्याच असत. न्हाऊ घालणे

म्हणजे तर एक मोठा समारंभच होता. कमीतकमी दीड दोन तास चालावयाचा. यावेळी ते येवढा आरडाओरडा व धामधूम करीत की सारे घर त्रासून जाई. शेवटी भाऊसाहेबांस त्रास होऊ नये म्हणून, त्यांच्या आईने समोरच्या बोळातले घर मुद्दाम घेतले, आणि पुढे स्नानादिक विधी तेथे होऊ लागले. असे त्यांना जरा समजू लागेपर्यंत चालले होते. देवाच्या अंगाऱ्याचे वेड तर पुढे पुढे इतके वाढले की, त्याखेरीज त्यांचे जेवणच होत नसे. लहान पोरांना आपण कडेवर घेऊन काऊचिऊ करीतो, अथवा 'हा अमक्याचा' 'हा तमक्याचा' असे घास देऊन जेऊ घालतो, त्याप्रमाणे, एक राखेचा ढेपसा पुढे ठेवून प्रत्येक घासाला राख लावून देव्हाऱ्यांतल्या एकाद्या देवाचे नाव जेव्हा आईने घ्यावे, तेव्हा कुठे बाळाचे खाणे व्हावे ! त्यांची वडील बहीण त्यांना नेहमी म्हणत असे की, 'कोण जोगडा आला आहे जन्माला कोण जाणे !' कोणच्याही गोष्टीत थोडेपणा त्यांना कधीच खपला नाही. लहानपणी देखील असेच होते. त्यांच्याकरता वेगळ्या बोटकुलीत भात करून ती तांबली त्यांच्यासमोर सगळीच्या सगळी पालथी करावी लागे ! जर का एकाद्या दिवशी यात हयगय झाली, तर आकाश–पाताळातल्या साऱ्या देवता गलबलून जातात की काय एवढा गोंधळ व्हावयाचा म्हणून समजावे ! अखेरीस कंटाळून ज्यावेळी आई मोठे थोरले भाताचे भांडे त्यांच्यापुढे परातीत पालथे घाली, तेव्हा कुठे हे गोंधळदेव तृप्त व्हावयाचे; आणि प्रसन्नतेने त्यांतून दोन चार घास आपल्या कोवळ्या केळफणीसारख्या नाजुक बोटांनी उचलून घ्यावयाचे ! एरव्ही कोणत्याही रीतीने समजूत होणे शक्यच नसे !

मूळव्याधीचा त्रास त्यांना सहाव्या महिन्यापासूनच होता. शौचाचे वेळेस सबंध अंग बाहेर पडत असे, व मग ते हळूहळू परत आत जाईपर्यंत मोठा त्रास होई. मुक्ता म्हणून त्यांचेकडे जुनी कुळंबीण होती. तिच्या अंगावर श्रीअण्णासाहेब लहानपणापासून होते. तिने त्यांना पायावर घ्यावे व हळूहळू युक्तीने ते आत घालावे. यामुळे त्यांना शौचास वेळ लागणे, शौचाचे वेळी त्रास होणे, रक्त पडणे वगैरे ज्या काही सवयी लागल्या त्या शेवटपर्यंत तशाच होत्या. शौचास त्यांना कमीतकमी पाऊण तास लागे. शौचाचे वेळी त्रास व मधून मधून रक्त पडणे, हे तर नित्याचेच होते. अशी रक्तस्रावाची नित्य सवय असता, त्यांची प्रकृती अखेरपर्यंत ताब्यात व कार्यक्षम राहिलेली पाहून आचंबा वाटतो.

जसेजसे हे मोठे होऊ लागले, तसेतसे यांचे एकएक गुण प्रकट होऊ लागले. हट्टीपणा, अवचट स्मरणशक्ती, शरीरसामर्थ्य, दयालुत्व, अलोलुपत्व, तेजस्विता, प्रखर स्वाभिमान, निर्भयता, कोणत्याही गोष्टीची प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन खात्री करून घेण्याची तयारी, विश्वकुटुंबिता, आणि या सर्वांच्या जोडीला निःसीम श्रद्धा, कर्मठपणा, वगैरे दैवी संपत्ती ओतप्रोत भरलेली ही खाण, काळ, वाढत्या वयाच्या कुदळचा मारून हळूहळू उघडी करू लागला. एकटे राहणे किंवा कोणतीही सुखाची गोष्ट एकटयाने करणे, त्यांना कधीही आवडले नाही. दहा पंधरा समवयस्क स्नेह्यांच्या तांडयांत म्होरक्याप्रमाणे ते सांपडत. ही सर्व मंडळी नेहमी त्यांच्या घरी पडलेली असत. काहींची घरे गावात असून देखील त्यांचे निजणे बसणे याच्या येथेच असे. सर्व प्रकारच्या मर्दानी खेळांचा नाद यांना असे, व विशेषतः त्यात दांडगाई व मारामारी यांत तर त्यांना विशेषच आनंद; तरीपण त्यापैकी एकाद्यात विशेष प्रावीण्य त्यांनी संपादिले होते, असे दिसत नाही. त्यांचे डोके प्रथमपासून मोठमोठ्या विषयात गढून गेलेले असे. इतकेही असून त्यांचा व्यासंग, ज्ञान व अवलोकन ही चौरस होती. त्याच्या बाळपणीच्या गोष्टी सांगणारे कोणी उपलब्ध नसल्याने त्यांच्या आयुष्यातील मोठ्या मौजेच्या भागास आपणास अंतरावे लागत आहे. तरीही या वेळच्या काही त्रोटक गोष्टी त्यांच्या तोंडच्या ऐकलेल्या सांगता येतील.

भय म्हणून काय पदार्थ आहे, हे त्यांना मुळापासूनच ठाऊक नव्हते. त्यांना एकदा प्रश्न केला होता की 'तुम्ही पिशाच पाहिले आहे काय ?' तेव्हा ते म्हणाले 'होय.' मी विचारले की 'केव्हा पाहिले व कोठे पाहिले ?' यावरून त्यांनी सांगितले की 'लहानपणी सुमारे बारा वर्षाचे असता आम्ही मुले मुले बंगलीत बसत उठत असू. एक दिवस रात्री (रात्र काळोखी की चांदणी होती ते त्यांनी सांगितले, पण माझे लक्षात नाही, बहुत करून चांदणी रात्र असावीसे वाटते) खेळ चालला असता मी उठून सहज रस्त्याकडे पाहिले. तो ते रस्त्यात खिडकी समोरच खेळत होते. लहान मुले गाऱ्या भिंगाऱ्या करतात त्याप्रमाणे स्वतःभोवती गिरक्या घालून ते लहान मोठे होत होते.' मी विचारले 'मग तुम्ही काय केले ?' ते म्हणाले "मला मोठी मौज वाटली, आणि मी सर्व मुलांना बोलावून 'ते पहा रे कसे खेळत आहे !' म्हणून दाखविले." एवढ्या छोट्या वयात भूत आहे असे कळून देखील त्यांना मुळी देखील भीती वाटली नाही, उलट गंमत वाटली.

याचप्रमाणे एकादी गोष्ट कठीण म्हणून तिचा नाद सोडणे ही कल्पना-देखील कधी त्यांना शिवली नाही. उलट समर्थांच्या उक्तीप्रमाणे 'कानडेंचि अभ्यासावे,' असा प्रसंग आला म्हणजे त्यांना दुप्पट अवसान येई. त्यांचे सारे आयुष्य अशा प्रकारच्या कटाकटीत गेले. इंग्रजी शाळेत शिकावयाला गेल्यानंतर लवकरच असा प्रसंग आला की, जो कोणी दोन इयत्तांचा अभ्यास करील त्याला ६ महिनेपर्यंत शाळेत न येण्याची परवानगी होती. यांनी पाहिले, ठीक झाले; तितकेच झाले. पुढ परीक्षेचे वेळी हे तिसरीच्या मुलात जाऊन बसले. परंतु मास्तरशी यांच्या नेहमी कटाकटी चालत. त्यामुळे त्यांची त्यांच्यावर प्रीती नव्हती. त्यांना अर्थातच ही गोष्ट पसंत पडली नाही. त्यांनी यांना तेथून उठून दुसरीचे मुलात बसण्यास सांगितले. तेव्हा अर्थातच मोठी कटाकट होऊन ती गोष्ट कर्फहॅम साहेबांचे कानावर गेली. साहेब मजकुरास तंटा काय आहे ते कळल्यावर सहज विनोद करण्याकरिता त्यांनी म्हटले की 'तू मोठा उद्धट दिसतोस. जर तू तिसरीचे परीक्षेत नापास होशील, तर तुला उलट पहिलीत बसवीन.' अण्णासाहेबांनी उत्तर दिले 'असे कसे? हा तर अन्याय आहे. फार झाले तर दुसरीत बसवा, परंतु तशीच तुमची इच्छा असली तर होऊन जाऊ द्या. मी तयार आहे.' पुढे परीक्षा घेतली. तेव्हा Howard चे पुस्तक होते. त्यातील प्रश्न विचारतांना काही नियम पाठ म्हणावयाचा होता, व साहेबबहाद्दर मुद्दाम कसून तो पुस्तकाबरहुकूम आहे किंवा नाही हे पहात होते. होता होता त्यात कोठे Being शब्द आला. तेव्हा त्यांनी सांगितले 'साहेब, पान उलटा; Being चे ing सतराव्या पानावर आहे.' यामुळे चोहोकडे एकच हंशा पिकला. खुद्द साहेबांसही त्यांच्या अचुक स्मरणाचे व तेजस्वितेचे कौतुक वाटून त्यांनाही हसू आले, व त्यांनी परीक्षा पुरी करून त्यांस शाबासकी दिली.

त्या वेळच्या साहेब शिक्षकांच्या व परीक्षकांच्या पुष्कळ मौजेच्या गोष्टी अण्णासाहेब सांगत. But for a moment and Boby was dead, हे वाक्य भाषांतरित करतांना एका वर्गात कशी मौज झाली, ते ते मोठ्या मौजेने सांगत. 'एका पळाचा उशीर की, बोबी मेलाच होता' असे मुलाने सांगितले, की साहेब बहादुरांनी Nonsence, next म्हटलेच. शेवटी जेव्हा कोणासच नीट (!) उत्तर देता येईना, तेव्हा मास्तरसाहेबांच्या स्वारीने स्वतःच त्याचे उत्तर

सांगितले :–' इतका सोपा येत नाही ? एका मिनिटाचा उशीर की बोबी मरलाच होता !!'

यांची आई यांच्या लहानपणीच, म्हणजे हे सुमारे दहाबारा वर्षांचे असता वारली. अण्णासाहेब यांचे पाठीवर तिला लागलीच म्हणजे सुमारे २–३ वर्षांनी एक मुलगा झाला. त्याचे नाव नारायणराव असे होते. म्हणून त्यांना नानासाहेब असे म्हणत असत. अण्णासाहेब यास त्यांची बहीण बाळ म्हणत असे. श्रीमन्नृसिंव्ह-सरस्वती महाराज, धुळचाचे श्रीपद्मनाभस्वामी ऊर्फ बुवासाहेब वगैरे दादा म्हणत, आणि इतर सर्वत्र अण्णासाहेब म्हणत असत. आईचे सुख यांना काही फार दिवस लाभले नाही. परंतु जाण्यापूर्वीच तिने श्री गुंडगजाननाची व यांची गाठ घालून दिली होती. श्रीगजाननाला जाण्याचा व प्रदक्षिणेचा क्रम सात वर्षे वयापासूनच यांना घालून दिला होता. आईने जाण्यापूर्वी आपण जाणार म्हणून सांगून ठेवले होते. आई निवर्तल्यावर लवकरच यांचे लग्न झाले. शुक्रवारात लोणीविके दामले म्हणून प्रसिद्ध होते, (अजूनही या नावाने प्रसिद्ध आहेत, परंतु कालमहात्म्याने घराची ती स्थिती राहिली नाही.) त्यांची मुलगी रमाबाई. असे सांगतात की मुलगी पसंत केल्यावर भाऊसाहेब यास कोणी सांगितले की ती काळी आहे. तेव्हा ते म्हणाले 'जरा हळद लागली की, दिसेल गोरी !' खरोखरच अण्णासाहेब यांच्या सौंदर्याच्या मानाने त्यांच्या पत्नी दिसावयास काळचासावळचाच होत्या. परंतु नाकाडोळचांनी नीटस असून स्वभावाने तर अतीच चांगल्या. ज्याचे आयुष्य पुढे इतक्या चमत्कारिक रीतीने जाणार होते, अशा मुलाकरिता भाऊसाहेबांनी एकाद्या श्रीमंत सरदाराची मोत्याच्या दाण्या-सारखी मुलगी न करता रूपाने साधारणच परंतु स्वभावाने लोकोत्तर मुलगी पसंत केली, यात त्यांच्या धोरणीपणाची व मनुष्यस्वभावाच्या परीक्षेची कमाल दिसून येते.

या वेळच्या अण्णासाहेबांच्या तल्लख स्वभावाची एक गोष्ट सांगतात. लग्नानंतर लवकरच पुढे रंगपंचमीचा सण आला. त्यावेळी तो सण सासुरवाडीस झाला. तेव्हा मागाहून अंगावर टाकण्याकरिता रंग आला. यांना असल्या गोष्टीची मनापासून चीड असल्यामुळे 'तसे करू नका,' म्हणून त्यांनी निक्षून सांगितले. परंतु त्यामुळे अधिकच थट्टा होऊन कोणीतरी अंगावर रंग टाकला. त्यासरशी

त्यांचे पित्त एवढे खवळले की त्यांनी टरकन् अंगावरचा शेला फाडून पुढे टाकला ! तेव्हा सर्वजण विस्मित होऊन स्तब्ध बसले.

यांचे बाल्यप्रकरण संपवून जाता जाता त्यांच्या मातोश्रीच्या अधिकाराविषयी दोन गोष्टी सांगितल्या तर विशेष विषयातिक्रम होईल असे नाही. म्हणून त्यांच्या ध्यानयोगसिद्धीच्या २–३ गोष्टी पुढे देतो.

बंडाचे वेळी इकडील मंडळींना मोठीच तळमळ लागून राहिली होती. परंतु तिकडील बातमी कळण्यास मार्ग मात्र काहीच नव्हता. त्यामुळे त्यांना वाईट वाटू लागले. तेव्हा जानकीबाईंनी सांगितले 'चिंता करू नका, मी तिकडील बातमी सांगते.' आणि ध्यानस्थ होऊन सर्व वृत्तांत त्यांनी सांगितला. पुढे तिकडून बातम्या पत्रे वगैरे आली, तो ते सर्व खरे ठरले ! त्यावरून मोठे कौतुक वाटून लोक त्यांना पुन्हा पुन्हा प्रश्न करू लागले. हा एक उपसर्गच त्यांना झाला. तेव्हा एक दिवस जवळ पडलेला एक आरसा घेऊन त्या म्हणाल्या की, 'फिरून मला त्रास देऊ नका. जे काही हवे असेल. ते हा आरसा सांगेल. याला धूपदीप दाखवून यात पहात जा, म्हणजे झाले. सर्व काही त्यात दिसेल.' आणि खरोखरच त्यात तसे दिसत असे. ही गोष्ट स्वत: अण्णासाहेबांनी सांगितली. जानकीबाईचे मरणानंतर तो आरसा काही दिवस त्यांचेजवळ होता. पूढे एकदा कोणाच्या तरी हलगर्जीपणाने तो फुटला, व त्यांतील गुण नाहीसा झाला.

गावात एक गरीबाची म्हातारी होती. तिच्या मनात काशीयात्रेला जाण्याची इच्छा होती. पण दारिद्र्य म्हणत होते 'मी.' तेव्हा जाणार कशी ? तेव्हा तिने रोज गुंडांच्या श्रीगणेशाची प्रार्थना करावी की, 'देवा जानकीबाई पटवर्धनाच्या मनात, मला काशीयात्रेपुरते द्रव्य देण्याची प्रेरणा कर.' असा तिचा क्रम एक वर्षभर चालला. शेवटी एक दिवस दर्शनाचे वेळी मोठा वैताग येऊन तिने हातातला गडवा श्रीचे मस्तकात घातला ! इकडे जानकीबाई ध्यानात पाहतात तो, कपाळास प्रहारामुळे इजा झालेली ? तेव्हा त्यांनी कळवळून 'हे काय ?' म्हणून विचारले. एकंदर प्रकार समजल्यावर तर त्यांना फारच वाईट वाटले व त्यांनी ताबडतोब त्या बाईस बोलावून रुपये तिच्या पदरात घातले, व म्हटले "सटवे, हे काय केलेस ? तुला पैसे पाहिजे होते, तर मला का नाही मागितलेस ?" ती बाईही पण पुरीच होती. तिने उत्तर केले 'बरे झाले, असेच पाहिजे ! त्याखेरीज का तो ऐकतो ?'

श्रीचे येथे मागील दारी वृंदावनाखाली, एक वीतभर उंचीची श्रीगजाननाची पाषाणमूर्ती आहे, तिची हकीगत मोठी विलक्षण आहे. त्यांचे वडील भाऊसाहेब हे एक दिवस नित्याप्रमाणे मेण्यात बसून वेलस्ली पुलावरून कचेरीत जात असता त्यांचे लक्ष सहज दूर नदीच्या पात्रात गेले. इतक्या दूरची बारीक गोष्ट त्यांना दिसली कशी याचेच आश्चर्य वाटते. सरासरी अर्धा फर्लांगावर एकदोन छोटे दगड खाली असून वर एकदोन मोठे दगड होते, आणि त्यांच्या बेचक्यांत एक दगड दिसत होता. ती कोणातरी देवाची मूर्ती असे त्यांस वाटून, त्यांनी लगेच मेणा थांबविला, व माणसे खाली पाठवून ती वर आणविली. तो ती खरोखरच श्रीगजाननाची मूर्ती ! तेव्हा त्यांनी मेण्यात घालून ती मूर्ती तशीच घरी पाठविली व आपण पायीच पुढे गेले. इकडे ती मूर्ती घरी जो पोहोचते आहे, तो दारात जानकीबाई उभ्याच. त्यांनी मोठ्या आनंदाने त्यांना खाली उतरविले व म्हटले की, 'आलात आपण ? बसा, फार लांबून आलात. थकला असाल !' भाऊसाहेब मूर्ती काढवीत असताच यांना इकडे दृष्टांत झाला होता की, 'मी पूर्वसमुद्राहून (चीन) तुझेकडे येतो.' नंतर, अंगुष्ठप्रमाणाचे वर शिलामूर्ती घरात ठेवू नये असे शास्त्र असल्यामुळे, वृंदावन बांधून ती मूर्ती अंगणात ठेवली.

अशा अधिकारी जननीपासून जी ठेव श्रीअण्णासाहेबांस मिळाली, ती खरोखरच अमोल असली पाहिजे. अगदीच लहानपणी त्यांना देवदर्शने होत असत, व बागेतील झाडाकडे बोट दाखवून "या ठिकाणी इंद्र आहे," 'या ठिकाणी सूर्य,' असे ते म्हणत असत. काय असेल ते असो, पण बागेतील दोनचार झाडांवर चुळकाभर पाणी टाकून त्यांना नमस्कार करणे, हा त्यांचा अखेरपर्यंत नित्यनेम होता. बेल, अश्वत्थ, उंबर वगैरेंना नमस्कार करतात, पण निंबास नमस्कार कोणीच करीत नाही; काय कारण असेल, त्यांचे त्यांनाच ठाऊक ! जरा काही झाले की गुडघ्यापर्यंत पाय धुणे किंवा आंघोळ करणे, वगैरे कर्मचळेपणा तर तेव्हापासूनच होता; असो.

असल्या यजमानिणीची कुळंबीणही तशीच विलक्षण. मुक्तेचे म्हातारपणापर्यंत सर्व आयुष्य यांचे घरीच गेले. जानकीबाईवर तिचे अलोट प्रेम असे. श्री अण्णासाहेबांस जन्म मात्र त्यांनी दिला, परंतु त्यांचा दाईपणा सर्व मुक्तेनेच

केला. बाळपणी जर झोपेतून जाग आली, तर 'मुक्ता' म्हणून अण्णासाहेबांची हाक यावयाची! व तिने येऊन 'काय? आहे बरे मी जवळ,' असे म्हणून अंगावरून हात फिरविला, की बरे वाटून पुन्हा झोप लागावयाची. ज्यावेळी जानकीबाईंनी आपला अंतकाळ जवळ आल्याचे सांगितले, त्यावेळेस मुक्तेस फारच वाईट वाटले. आपली धनीण चालल्यावर आपणच मागे राहून उपयोग काय, असा विचार करून तिने रात्रीच्या रात्रीच गच्चीवरून उडी टाकून जीव दिला! दुसरे दिवशी जानकीबाईंनीही प्रयाण केले!

पुण्यातील शिक्षण

ज्ञात्वा समस्तयवनागमतत्वमादौ
दृष्ट्वा तदीय कुटिलात्मपराजनीतिम् ।
स्वीयानसारमिति दर्शयितुं तदेव
योऽभूत् स्वयं विगतनायक आत्मदेवः ।।

मागील त्रोटक विवेचनावरून सहजच लक्षांत येते की, अण्णासाहेबांचे बाळपण व कौमार्य यांचा इतिहास अतीशय मनोरम असला पाहिजे; परंतु माहितीच्या अभावी, तो समजण्याची आपली इच्छा दाबून टाकणे भाग आहे. प्रसंगाशिवाय मुद्दाम आपण होऊन एकादी गोष्ट सांगणे अण्णासाहेबांस शक्य नव्हते, व त्या वेळची माहिती असणारी माणसे व त्यांचे समवयस्क स्नेही-मंडळ यांपैकी आज कोणीही हयात नसल्यामुळे, हा सर्व भाग गाळून टाकून, पुढे जाणे भाग आहे; आणि पुढेदेखील क्रमशः अथवा संगतवार माहिती सांगता येईल असे नाही. तरी पण होता होईल तो व्यवस्थितपणे सांगण्याचा प्रयत्न मी करणार आहे.

अण्णासाहेबांच्या हायस्कूलमधील कारकीर्दीसंबंधाने विशेष माहिती नाही. वस्तुतः हा काळच त्यांच्या आयुष्यांत एका तऱ्हेने फार महत्त्वाचा असला पाहिजे. त्या वेळची पुण्याची परिस्थिती, पारतंत्र्यांत बुडून गेलेल्या लोकांचा अधःपातास जाण्याविषयीचा अट्टाहास, दोन संस्कृतींचा नुकताच सुरू झालेला झगडा, व त्यामुळे उत्पन्न झालेले समाजांतील भिन्न भिन्न वर्ग त्यांची नानाप्रकारची मते वगैरे सर्व गोष्टींचे यथायोग्य परिणाम अंतःकरणात होऊनच त्यांची मनोरचना बनली असेल. या काळाचे सामान्य चित्र स्वतः नरसोपंत केळकर यांनी लिहिलेल्या टिळकचरित्राच्या पहिल्या खंडांत पहायला मिळते. त्याची पुनरुक्ती न करिता एवढेच म्हणता येईल की, सामान्य असा जो एक समज आहे की, अण्णासाहेब हे एककल्ली विक्षिप्त पुरुष होऊन गेले, तो अतीशय चुकीचा असून, सर्व तऱ्हेच्या नव्याजुन्याच्या झगड्यातून स्वतः बाहेर पडल्यानंतर, प्रत्यक्ष अनुभवाने त्यांची मते बनली होती. या अंतःकरणाच्या वाढीस कोणा-

श्री. अण्णासाहेब पटवर्धन

श्रीमंत तात्यासाहेब रायरीकर

पासून कशी कशी मदत झाली, आणि कोणच्या कोणच्या प्रसंगांनी कसले संस्कार त्यांनी मिळविले, अथवा त्यांचे पूर्वसंस्कार पालटले, हे समजणे अशक्यच आहे. परंतु एवढे मात्र म्हणता येईल की राष्ट्रीयदृष्टया जे अनेक प्रकारचे अनुभव घेतल्यावर, आजच्या स्थितीस हिंदुस्तान आले आहे, ते सर्व अनुभव आणि प्रयोग यांची पूर्वकल्पना करून आणि थोडक्यात थोडक्यात त्यांचा अनुभव घेऊनच त्यांनी आपले याविषयीचे सिद्धांत ठरविले होते. अण्णासाहेब मॅट्रिकची परीक्षा १८६४ मध्ये पास झाले. यापूर्वीच त्यांचा संबंध पुण्यातील एक घरंदाज सरदार रा. तात्यासाहेब रायरीकर यांच्याशी पडला होता.

श्री. तात्यासाहेब रायरीकर हे त्यांचे आद्य गुरु असावे असे वाटते. श्रीमंत दादासाहेबांस भर देऊन ज्या काही महापुरुषांनी इंग्रजांचे पाऊल आपल्या घरांत घेतले, त्यांत तात्यासाहेबांचे पूर्वज इतिहासप्रसिद्ध चिंतो विठ्ठल हे होते. ही गोष्ट तात्यांच्या मनास अत्यंत लागून राहिली होती. आपल्या पूर्वजांनी स्वदेशाचा सत्यानाश होण्यास मदत केली, याची त्यांस अत्यंत लाज वाटत असे; आणि स्वत: शक्य तेवढा प्रयत्न करून ही काळोखी धुवून काढावी म्हणून ते अहर्निश तळमळत असत. असे सांगतात की, पुण्यातील त्या वेळचे अधिकारी सिद्ध पुरुष नरहरस्वामी यांच्या कृपेने तात्यासाहेबांनी तपश्चर्येस प्रारंभ केला. त्या तपश्चर्येचा हेतु इष्टदेवतेपासून अस्त्रविद्या संपादन करण्याचा होता. अस्त्रे संपादन केल्यावर उत्तर हिंदुस्तानांत जावे, व तेथील लोकांच्या मदतीने इंग्रजांशी दोन हात करावे, अशी महत्त्वाकांक्षा या धीरोदात्त पुरुषाने बाळगिली होती. अनुष्ठानाच्या समाप्तीनंतर त्यांस दर्शन होऊन प्रासादिक शस्त्र मिळाले, परंतु त्याच्या उपयोगाची वेळ टळून गेली, असे त्यांच्या उपास्य देवतेनेच सांगितले. त्यावरून निराश न होता तात्यासाहेब हे उत्तरेस जावयास निघाले. पुणे सोडल्यावर त्यांस लागलीच बातमी समजली की उत्तर हिंदुस्तानातील बंडाचा मोड झाला असून पुढे जाण्यात काहीही अर्थ नाही. तरीपण ते नेटाने तसेच पुढे जात असता, इंग्रजांनी त्यास पंढरपूर येथे पकडून पुन्हा परत आणले. तात्यासाहेबांचा इतिहास पुढे थोडासा स्वतंत्रच द्यावयाचा असल्यामुळे हा विषय सोडून आपण मुद्याकडे वळू. हा इतिहास द्यावयाचे कारण देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्याकरतां दैवी उपायावर विश्वास असणारे आणि दैवी प्रयत्नांची कमाल

करणारे लोक त्यावेळी होते, हे लक्षात यावे. अण्णासाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणे त्यांचा स्वभाव पहिल्यापासूनच देवधर्म आणि शास्त्र यांच्याविषयी निवळ पूज्यबुद्धी नव्हे, तर अढळ श्रद्धा असलेला असा होता. तरी पण दैवी उपायांच्या जोडीस सर्व प्रकारचे मानवी प्रयत्न झालेच पाहिजेत, असे वाटत असल्यामुळे त्यांनी आपल्या आयुष्याची दिशा, सर्व प्रकारचे अनुभव प्रत्यक्ष घेऊन ठरवावी, असा निश्चय केला. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अतीशय तेजस्विता, स्वदेश आणि स्वधर्म यांच्याबद्दल प्रखर जळजळीत स्वाभिमान या गुणास श्री. तात्यासाहेबां-सारख्या बाणेदार तपोमूर्तीची जोड मिळाल्यामुळे, राजकारणाचा जो अभ्यास सहज घडला, इंग्रजी राजनीतीचे जे सहज परीक्षण झाले, आणि एकंदरीत राजनीतिशास्त्राची जी तत्त्वे त्यांच्या अंतःकरणात बिंबली, त्यामुळे एक प्रकारे तयार होऊनच ते कॉलेजात शिरले. अशा प्रकारच्या पूर्व तयारीमुळे नवीन विचारांच्या अथवा नवीन संस्कृतीच्या झगझगाटाने दिपून न जाता स्वतःजवळील संस्काराच्या तागडीत त्यांना तोलण्याइतकी क्षमता त्यांच्या बुद्धीत राहिली. त्यामुळेच आज पन्नास पाऊणशे वर्षांच्या प्रयोगानंतर इंग्रेजी शिक्षण, इंग्रेजी नीती, पाश्चात्य संस्कृती, यांच्या फोलपणाची जी आज खात्री पटली आहे, ती त्या वेळीच त्यांस पटली होती. परंतु ती तशी स्वतःस पटली तरी, इतरास सप्रयोग पटवून देता येईल, तरच तिचा उपयोग होईल, हे त्यांनी ओळखिले होते. केवळ स्वाभिमानाने आपले तेच उत्तम, असे म्हणणारा वर्ग देशात केव्हाही असतोच; आणि त्याची योग्यताही काही कमी नसते. अशाच लोकांपैकी अण्णासाहेब हे जास्त योग्यतेचे पुरुष होते, अशी सामान्यतः समजूत आहे. परंतु त्यांनी आपल्या आयुष्यात ज्या अनेक प्रकारच्या चळवळी केल्या, त्यांच्या विविधतेकडे आणि व्यापकतेकडे पाहता असे म्हणावे लागते की अंतःप्रेरणेने तर त्यांनी हे ओळखले होतेच. परंतु ते अनुभवासह स्वजनांच्या गळी उतरून द्यावे, हाच त्यांचा त्या वेळचा आयुष्यातील हेतू होता; आणि ह्मणूनच त्यावेळी देखील फोल वाटणारे इंग्रजी शिक्षण घ्यावयास ते कॉलेजात गेले. कॉलेजात जाऊन मिळविता येण्याजोग्या सर्व पदव्या मिळवाव्या, व विलायतेस जाऊन I. C. S; I. M. S. वगैरेसारख्या पदव्या मिळवून मग ही संस्कृती किती कुचकामाची आहे, असे अधिकारवाणीने लोकास सांगावे, ही त्या वेळची आपली महत्त्वाकांक्षा असल्याचे ते प्रसंगोपात्त बोलून दाखवीत. अशा प्रकारचे विद्यार्जन करीत असता

ज्या ज्या का‍ प्रयत्नांचे साहाय्य देशाच्या उद्धारास होईल, ते ते सर्व जातीनिशी सुरू करावे असा त्यांचा इरादा होता. आणि हीच त्यांच्या सर्वांगीणतेची साक्ष आहे. "अमुक एक गोष्ट उपयोगी पडेल म्हणतात ना, मग ती सुरू करा, तेथे पसंतीनापसंतीचा प्रश्न नाहीं," असा त्यांचा धारा होता. म्हणून एकाद्या सामान्य व्रतापासून अगर देवतेला नवस करण्यापासून तो वासुदेव बळवंतांच्या खटपटीस मान देण्यापर्यंत, आणि विधवांच्या पुनर्विवाहापासून पतित–परावर्तनापर्यंत, किंवा सभा, संस्था, वृत्तपत्रे, व्याख्याने, प्रदर्शने, कारखाने आणि परराष्ट्रगमनच तर काय परराष्ट्रीय चळवळीपर्यंतच्या सर्व व्यापांची कल्पना आधीच उभारून, यथाक्रम त्यांनी त्या सर्वांसच हात घातला. असे करावयास कोणाही मनुष्यास, जी चार चतुर्बळे (शरीर, द्रव्य, बुद्धी, मनुष्य.) लागतात, त्यांचीही अण्णासाहेबांजवळ कोणत्याही तऱ्हेची कमतरता नव्हती. भाऊसाहेबांच्या श्रीमंतीमुळे द्रव्यबळाची त्यांस कमतरता नव्हती; शरीरबळही त्यांनी उत्तमच कमाविले होते, त्यांचा पिंड मूळचाच सुदृढ आणि भव्य होता. त्यांच्या हूड स्वभावाला अनुरूप असे सर्व तऱ्हेचे खेळ व व्यायाम यांच्या योगाने त्यांनी तो अधिकच बळवान् केला होता. या काळातील आपल्या हुडपणाच्या कित्येक गोष्टी ते सांगत असत. त्यातील एकदोन सांगण्याजोगत्या आहेत.

बापूसाहेब मेहेंदळे हे त्यावेळचे प्रसिद्ध वैद्य होते. काही कारणावरून त्यांची चेष्टा करावी असे वाटून अण्णासाहेब त्यांचेकडे गेले, व आपली प्रकृती नीट नाही असे सांगून औषध मागू लागले. त्यावर बापूसाहेबांनी विचारले "तुला काय होत आहे ?" तेव्हा ते म्हणाले की, जठराग्नी प्रदीप्त होऊन भूक वाढावी असे काही औषध द्या. बापूंनी आहाराची चौकशी केली असता 'आपण फक्त चौदा पोळ्या व अदपाव तूप खातो,' म्हणून त्यांनी सांगितले ! तेव्हा हा चेष्टा करतो असे वाटून आपल्या जवळील एक अतिशय जलाल भस्म देऊन बापूंनी ते जपून, थोड्या प्रमाणात सात दिवस घेण्यास सांगितले. घरी गेल्यावर अण्णासाहेबांनी विचार केला की सात दिवस गुंजगुंज कोण घेत बसतो ? असा विचार करून एकदमच त्यांनी ते सर्व गट्ट करून टाकले, व सात दिवसानंतर बापूंच्याकडे जाऊन 'भूक वाढली नाही,' म्हणून तक्रार करू लागले ! त्यावर बापूंनी 'तू प्रमाण तरी किती घेतलेस,' म्हणून चौकशी केली. खरा प्रकार कळून आल्यावर बापूंना इतका विस्मय वाटला की, 'तुझ्यापाशी आपल्या वैद्यकीचा काही उपयोग नाही,' म्हणून

त्यांनी यांची पाठ थोपटली. कारण ते भस्म अत्यंत जलाल असून चांगल्या सशक्त माणसास देखील थोड्या प्रमाणातच काही अनुपानाबरोबर पचण्याजोगे होते. त्या भस्माचा एकदमच स्वाहा करून ते सबंध जिरवून टाकणाऱ्या माणसाबद्दल 'हा आहे तरी कोण ?' असे वाटून बापूंनी स्तंभित होणे साहजिक होते. आपल्या अंगात एका घोड्याचे बळ असल्याबद्दल ते नेहमी सांगत असत. जाडा दोरखंड हिसक्यासरशी तट्कन् तोडणे, पाण्याने भरलेल्या घागरी दोन्ही हातात दोन आणि दातात एक अशा धरून डेक्कन कॉलेजपासून घरी येणे, वानवडीपासून स्वाराच्या गेटापर्यंत पैज लावून, लष्करी सोजिरांबरोबर धावण्याच्या शर्यती जिंकणे, वगैरे त्यांचे त्यावेळचे अनेक करमणुकीचे प्रकार असत. पुण्यात डेक्कन जिमखान्याची २७ मैलांची शर्यत झाली, त्या वेळेला ते स्वत: मला म्हणाले की, "लहानपणी ही शर्यत मी थोड्याशा अभ्यासाने सहज जिंकली असती !"

शाळेतील हूडपणाची एक गोष्ट सांगू. एका इंग्रजी शिक्षकास टोपी उपडी करून ठेवण्याची सवय असे. एक दिवस यांनी, अतिशय वस्त्रगाळ राख घेऊन, त्या टोपीत बेमालूमपणाने भरून ठेवली. बोलण्याच्या भरात, साहेब मजकुरानी टोपी जेव्हा चटकन् डोक्यावर ठेवली, त्यावेळी वर्गात काय हंशा पिकला असेल याची कल्पना करावी !

यांच्या बुद्धीबळाविषयी तर कोठेच वाद नाही. एकपाठी स्मरणशक्ती, लहानपणी वाचलेले देखील ७० व्या वर्षी जसेचे तसे म्हणून दाखविण्याजोगी अद्‌भुत धारणाशक्ती, कुशाग्रतेने कोणत्याही विषयांत शिरून मुद्दा हाती घेणारी मर्मग्राही बुद्धी, उन्मेषशाली कल्पकता, कोटीबाजपणा, आणि न्यायपांडित्यास आवश्यक असणारा समतोलपणा, या सर्व अंगांनी तेथे बुद्धी विलास करीत होती. शाळेत असताना अमुक एक अभ्यास म्हणजे यांनी कधी पद्धतशीर केला आहे, असे कधी झालेच नाही. नित्य पाठ करावयाचे विषय शाळेत जाताना रस्त्यावरच बहुतकरून होत असत ! त्यांच्या लहानपणी एकदा सर्व मुंबई इलाख्यांतील शाळांतील मुलांची स्मरणशक्तीबद्दल परीक्षा घेतली होती, तीत अण्णासाहेब व त्यांचे स्नेही भाजेकर म्हणून कोणी होते ते, असे दोघे सर्वांत वर आले !

अण्णासाहेबांचे उच्च शिक्षण डेक्कन कॉलेजात झाले, व स. १८६८ त. बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन पुढील शिक्षणाकरिता व आपल्या सर्व आकांक्षाना

प्रत्यक्ष स्वरूप देण्याकरिता ते मुंबईस गेले. डेक्कन कॉलेजमध्ये असताना यांचा प्रसिद्ध केरूनाना छत्रे यांच्याबरोबर शिष्य या नात्याने संबंध जडला, आणि तो पुढे तसाच कायम होता. नानांचा त्यांचेवर अत्यंत लोभ असे. त्यांचे वर्णन अण्णासाहेब फार प्रेमाने करीत असत. त्या वेळच्या डेक्कन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांच्या व प्रोफेसरसाहेबांच्या हकीगती देखील अशाच प्रेमाने ते सांगत असत. वर्डस्वर्थ वगैरेचे सौजन्य व योग्यता सांगताना त्यांना पोटातून संतोष होत असे, पण त्यामुळे त्यांच्या स्वाभिमानासही कधी धक्का बसला नाही. कीलहॉर्नसाहेब संस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून नुकतेच आले होते. एकदा काही एका शब्दावरून प्रश्न निघून तो Obsolete म्हणजे अप्रयोजक असल्याचे त्यांनी सांगितले. त्यावरून तेथल्या तेथेच उठून अण्णासाहेबांनी सांगितले की, 'आपण चुकत आहा, There is no such thing as obsolete in Sanskrit,' यामुळे चिडून जाऊ कीलहॉर्नसाहेबांनी मोठाच वाद घातला, व 'आम्ही पद्धतशीर इंग्रजी शिकलेले असल्यामुळे इंग्रजी व संस्कृत या दोन्हीही भाषांत तुम्ही आमच्या मानाने अजाण आहा,' असे कीलहॉर्नसाहेबांस स्पष्ट सांगण्यापर्यंत वेळ आली. याच वेळी वर्डस्वर्थसाहेब खोलीवरून चाललेले होते, तेही गडबड ऐकून आत आले व त्यांनी आपल्या अधिकाराचा उपयोग करून अण्णासाहेबास गप्प बसविले व कीलहॉर्न यास क्लास संपवून भेटण्यास सांगितले. मागाहून त्यांनी अण्णासाहेबांची समजूत घातली की तुझे म्हणणे बरोबर आहे, परंतु काही झाले तरी कीलहॉर्न प्रोफेसर आहेत, त्यांचा मान ठेवला पाहिजे; व कीलहॉर्न यास स्पष्ट सांगितले की, 'ही मुले म्हणजे केवळ बृहस्पती होत, यांच्याशी वाद घेत जाऊ नकोस.'

डेक्कनमध्ये असतांना प्रसिद्ध आबाजी विष्णु काथवटे हे यांचे सहाध्यायी होते. उभयता एकाच खोलीत राहत असत, व हूडपणाच्या सर्व प्रकारात सामील होत असत. एकदा नानांनी स्वतःच्या उपयोगाकरिता म्हणून ३५–४० लाडवांचा एक डबा आणून कोठे तरी भिंतीवर ठेवला होता. त्यावर नजर जाऊन अण्णासाहेबांनी तो खाली काढला, व आंतील माल फस्त करून आत धोंडे भरून ठेवले ! नानांना ही चोरी उघडकीस आल्यावर त्यांनी सर्व विद्यार्थ्यांस एकत्र केले, आणि पाणी ओढावयाचा जाड दोरखंड देऊन 'हा झटक्यासरशी कोण तोडतो ?' म्हणून विचारले. इतर काही विद्यार्थ्यांनी झटापटी केल्यावर अण्णासाहेबांनी एकाच झटक्यासरशी त्याचे दोन तुकडे करून पुढे ठेवले ! त्याबरोबर

अतिशय प्रेमाने व कौतुकाने 'डब्यांतील लाडू तूच उडविलेस की नाही, सांग,' म्हणून नानांनी यांचा हात धरला ! अशा तऱ्हेच्या गमती त्यावेळी अनेक चालत.

या वेळेपासूनच पुढे I. C. S. ला उपयोगी पडाव्या म्हणून वेगवेगळ्या भाषांचा अभ्यास यांनी सुरू केला होता. I. C. S. करिता सरकारने ठेवलेली स्कॉलरशिप वाटून घेऊन इंग्लंडला जावयाचे, म्हणून हे व यांचे एक मुसलमान स्नेही यांचा करार ठरला होता. ह्या मुसलमान स्नेह्यावर यांचे, व त्याचे व त्याच्या कुटुंबाचे यांचेवर, फार प्रेम असे. त्याच्या दिलदारपणाची व त्याच्या आईच्या सौजन्याची आणि खानदानीची आठवण अण्णासाहेब अखेरपर्यंत काढीत असत. अरबी भाषा, मुसलमानी शास्त्र व कुराण आणि मुसलमानी रीतिरिवाज यांची माहिती अण्णासाहेबांनी या मुसलमानी गृहस्थापासूनच मिळविली असावी, असे दिसते. ती स्कॉलरशिप पुढे एका ख्रिश्चन मनुष्यास मिळाली, आणि तेवढ्यापुरता तरी यांचा विचार रहित करावा लागला. तरीही स्वतःच्या खर्चानेच इंग्लंडला जावे, असे पुढे कित्येक वर्षे यांच्या डोक्यात घोळत होते.

कॉलेजमध्ये असतानाच कायद्याचा थोडाबहुत अभ्यास व लिहिण्यास यांनी सुरुवात केली होती. वाईचे शेख मिरा यांच्या प्रकरणातील खटल्यास तेव्हापासूनच सुरुवात झाली होती, व त्यासंबंधी काही काम १८६८ त आपण लिहिले होते, म्हणून त्यांनी मला एकदा सांगितले होते. काही दिवस अष्टावधानीपणाचा अभ्यास आपण त्यावेळी केला असल्याचे ते सांगत असत. इंग्रजी काव्याविषयी यांना बरीच गोडी असावी, असे त्यांनी मजजवळ वेळोवेळी काढलेल्या उद्‌गारावरून वाटते. त्यातल्या त्यात शेक्सपिअरच्या नाटकाची प्रशंसा ते बरीच करीत असत. वर्डस्वर्थ तर प्रत्यक्ष त्या कवीच्या नातवाजवळच ते शिकले होते. एकंदरीत त्या वेळचे इंग्रजी प्रोफेसर व शिक्षक व शाळाखात्यातील इतर अधिकारी यांच्याविषयी अण्णासाहेबांच्या मनात मोठा आदर असे. त्यांच्या मायाळूपणाची व विद्यादानाच्या कळकळीची आणि व्यासंगाची ते प्रांजळपणाने स्तुती करीत असत. केरुनानांचे ज्योतिःशास्त्राचे गुरू प्रो. आलिबार म्हणून कोणी फ्रेंच होते, त्याची तर अशी गोष्ट सांगत की रोज सकाळी नाना व इतर दहाबारा विद्यार्थी उठून स्नान करून सूर्योदयास संध्या वगैरे केल्या-

खेरीज त्यास शिकवावयाचे नाही असा त्याचा नेम असे, व तेवढ्याकरिता या गोष्टी त्यांनी केल्या आहेत की नाही, हे तो जातीनिशी स्वतः पहात असे ! ते लोक खरे विद्याव्यासंगी होते, व विद्यार्जनाची व दानाची त्यांना इतकी खरी कळकळ होती की, राष्ट्रीय अथवा धार्मिक भेद देखील त्यांच्या उत्कंठेस शिवत नसत, व त्यामुळेच ते इतके निष्कपट आणि निःपक्षपाती बनले होते. डॉ. हौ याच्या विद्वत्तेची तर ते फारच तारीफ करीत. काही तरी असल्या विचारात डोके गढून गेल्यामुळे त्याची स्थिती एकाद्या भ्रमिष्ट माणसाप्रमाणे बनली होती. मेण्यात बसून थोडा वेळ झाला की, लगेच आपण कोठे जात आहो ही गोष्ट तो विसरून जाई, व वारंवार त्याला हालवून लोकांना 'आता उतरा,' असे त्याला सांगावे लागत असे !

या वेळची अण्णासाहेबांची राहणी मोठी श्रीमंती थाटाची व झोकदार असे. सर्व प्रकारचा हौशीपणा पुरवून घ्यावयाचा, परंतु गुलाम तर कशाचेच होऊन राहावयाचे नाही, असा त्यांचा तेव्हापासूनच बाणा होता. "धर्मास व नीतीस विरुद्ध असलेल्या गोष्टी सोडून बाकी सर्व तऱ्हेच्या हौशी व व्यसने मी पराकाष्ठेची केली," असे ते सांगत. भव्य मूर्ति, बांधेसूद अवयव, गौर वर्ण, तेजस्विता, रुबाबदारपणा, यांच्या जोडीस मोतिया रंगाचे उंची पागोटे, छडीदार अंगरखा, पायात लालभडक जोडा आणि तोंडात लालभडक विडा, यांची भर पडून कानातील डुलणारी भिकबाळी आणि हातातील मोतियांचे गजरे यांच्या झोकात, पेलेदार छाती पुढे काढून तालीमबाजी ऐटीने या मनोहर मूर्तीस चालतांना पाहून सर्वच विस्मित होत असत, यात नवल ते काय ? त्यांच्या त्या मोतियांच्या गजऱ्यांची आठवण काढणारे लोक अजूनही तुरळक कोठे कोठे आहेत. अशा रीतीने व्यक्तीविषयक व राष्ट्रीय सर्व सिद्धांतांचा साठा कमावून, त्याचा उपयोग स्वजनास देता यावा म्हणून १८६८ साली ते मुंबईस आले; व त्यांच्या आयुष्याची यापुढील १३ वर्षे सर्व तऱ्हेचे उपद्व्याप करण्यात आणि स्वार्थत्यागाचे अनेक धडे शिकण्यात गेली.

मुंबईतील बारा वर्षें

नरोऽपि परतंत्रो यः तस्य कीदृङ्मनुष्यता ।
— श्रीमार्कंडेयपुराण.

अण्णासाहेब मुंबईस आले, त्यावेळी आपणास वैद्यकीचा अभ्यास करावा लागेल, अशी त्यांच्या डोक्यात कल्पना देखील नव्हती. LL. B. चा अभ्यास करावा, व डोक्यात असलेल्या अनेक कल्पनांना मूर्त स्वरूप द्यावे, अशा दुहेरी इच्छेने ते मुंबईस आले. त्याच वेळी त्यांच्या मतांची दिशा, अगदी ठाम ठरून गेली होती, असे अर्थातच म्हणता येणार नाही. परंतु जरी ती तितकी पक्की ठाम ठरली नसली, अथवा महादेव गोविंद, विष्णुशास्त्री पंडीत, अशांच्या सहवासाने, आणि चळवळीतील अनेक अनुभवांनी तिच्यावर पुढे संस्कार झाले असले, तरी कोणच्या दिशेने काम करावयाचे, या विषयी त्यांचा निर्धार झालेला होता.

देशात त्या वेळेला देशोद्धाराचा प्रश्न आपापल्या मताने सोडविणारी चार प्रकारची मंडळी होती. काही लोक श्री. तात्यासाहेब रायरीकर यांच्यासारखे तपस्येच्या मार्गाने आपले उद्दिष्ट साधेल, अशी श्रद्धा असणारे होते. दुसऱ्या एका प्रकारचे लोक, जर व्यवस्थित रीतीने प्रयत्न केला तर, इंग्रज सरकारशी लढाई खेळून देखील, स्वातंत्र्य परत मिळविता येईल, अशी हिंमत बाळगून होते. सात आठ वर्षांनंतर प्रसिद्धीला आलेले वासुदेव बळवंत फडके हे ह्या वर्गाचे उदाहरण होत. या दोनही वर्गांचा इंग्रजी शिक्षण व इंग्रजी संस्कृती यांच्याशी संबंध मुळीच नव्हता, अगर अगदीच बेताचा होता. गेलेले स्वातंत्र्य परत तर मिळवावे, परंतु तसे होण्यास इंग्रजांच्या संस्कृतीइतकी आपली भौतिक संस्कृती वाढल्याखेरीज गत्यंतर नाही, म्हणून ती वाढविण्याचा प्रयत्न करणे हाच उद्धाराचा मार्ग आहे, असे म्हणणाराही एक वर्ग होता. या लोकास आपली संस्कृती राजकर्त्यांच्या संस्कृतीहून एक तर सर्वतोपरी कमदर्जाची, अथवा पूर्वी जरी चांगली असली, तरी हल्लीच्या काळी निरुपयोगी अशी वाटत होती. या लोकांनी समाजसुधारणा, धार्मिकसुधारणा, वाङ्मयप्रसार वगैरे दिशांनी प्रयत्न चालू केले होते. या

शिवाय चौथा एक वर्ग होता. या लोकांस आपली संस्कृती हीन वाटत नसे, अथवा यांचा स्वाभिमानही जबर होता. परंतु इंग्रजांसारखी भौतिक साधने व संपत्ती ही स्वतःच्या प्रयत्नावर करता येतील, व स्वतःच्या वज्रदेहाने इंद्रजिताचे ब्रह्मास्त्र मारुतीने ज्याप्रमाणे लटके पाडले, तसे आपल्या सुसंघटितपणाने व स्वार्थत्यागाने, इंग्रजांचा दाब लटका पाडण्याची उमेद त्यास होती. म्हणून त्यांनी सर्व प्रकारच्या आर्थिक चळवळी, स्वदेशी, बहिष्कार व नाना प्रकारचे उद्योग याजवर भर दिला होता. वासुदेवराव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका हे या वर्गाचे द्योतक होत. अशा या निरनिराळ्या तऱ्हेने प्रयत्न करणाऱ्या लोकात त्या वेळेस एक सुशिक्षित गृहस्थ असा निघाला की या, सर्वच तऱ्हेने प्रयत्न झाले पाहिजेत, असे त्यास वाटत होते; आणि या सर्व तऱ्हेच्या प्रयत्नांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीतीने उचलून धरण्याइतकी विशाल बुद्धी त्याचे ठिकाणी होती; म्हणून या सर्व तऱ्हेच्या प्रयत्नांना थोडीबहुत सुरुवात करून, अथवा कोणी केलेल्या प्रयत्नांना सहाय्य करून महादेव गोविंदांना राष्ट्रजनकत्वाचा मान संपादिता आला. परंतु यांच्या प्रयत्नात आणि व्यासंगात दोन मोठी व्यंगे होती. एकतर यांचे सर्व शिक्षण परकीय वातावरणात झाल्याने, आणि हे शिक्षण घेतांना आपल्या संस्कृतीविषयीचे निश्चित संस्कार कोणतेच नसल्यामुळे, आमचे राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय, व ते जर नष्ट झाले असेल तर, पुन्हा कशा रीतीनी त्याची उभारणी केली पाहिजे, या कल्पनाच त्यांच्या ठिकाणी सिद्ध नव्हत्या. देश पारतंत्र्यात पडला आहे, आणि सामाजिक, नैतिक, औद्योगिक, धार्मिक असल्या अनेक बाबीत काही भ्रामकपणाने व काही खऱ्या रीतीने, तो इंग्रजांच्या-पेक्षा मागे आहे, ती स्थिती जाऊन दोघांची समान स्थिती व्हावी, म्हणजे अर्थातच राजकर्त्यांस भेद ठेवता येणार नाही, एवढीच त्यांची कल्पना होती. यापलीकडे देशाच्या स्वातंत्र्याविषयी काही विशेष आशा त्यास होती, असे त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येत नाही. इंग्रजी शिक्षणाने, अजिबात दिपून गेलल्या वर्गात व यांच्यात फरक फारच थोडा होता. इंग्रजांपेक्षा आपण हीन स्थितीत आहो, परंतु प्रयत्न केले असता इंग्रजांच्या बरोबरीची उन्नती संपादण्याची आपली योग्यता आहे, एवढेच त्यास जास्त वाटत असे. इंग्रजी राज्यकर्ते राजनीती-शास्त्रास अनुसरून आमची वाढ होण्याची खरी संधी आम्हांस केव्हाच देणार नाहीत, तिच्याकरिता आमच्या आम्हीच झटापटी केल्या पाहिजेत, एवढे त्यास

वाटत असे, आणि जरी त्यांनी निव्वळ स्वातंत्र्याची आकांक्षा धरणाऱ्या कित्येक चळवळीस थोडीफार मदत केल्याच्या आख्यायिका असल्या, तरी ते केवळ त्यांच्या सर्व प्रयत्नांना उत्तेजन देण्याच्या व्यापक धोरणामुळेच होय. मनुष्याचा स्वभाव व त्याच्या कल्पना या नेहमीच परस्परास धरून असतात असे नाही. तरीपण त्याच्या स्वभावाची छाया त्याच्या कल्पनांवर व प्रयत्नांवर पडते. यामुळेच रानडयांच्या सर्व प्रयत्नात आणि कल्पनात हा एक मोठाच दोष आढळून येतो:– रानडयांची बुद्धी अतीशय विशाल आणि स्वभावात सौजन्य तर पुष्कळच होते. परंतु या अतिसौजन्यामुळेच अथवा एक प्रकारच्या भित्रेपणामुळे त्यांच्या कोणत्याही चळवळीचा चळवळ करणाऱ्याच्या मनात नवीन राष्ट्रीय जोम उत्पन्न होईल, असा उपयोग होण्याजोगा नव्हता. उलट, त्या सर्वांची उभारणी एक प्रकारच्या हीनतेच्या जाणिवेवर झाली असल्यामुळे त्यांच्या सर्व चळवळी व संस्था दुसऱ्या कोणीतरी उचलून न धरल्यामुळे निस्तेज झाल्या; व स्वत: त्यांच्या आचरणात देखील कौटुंबिक गुणांचा उत्कर्ष असल्यामुळे, त्यांचे सर्व चरित्र कितीही मोठे असे वाटले, तरी त्यांच्या खऱ्या योग्यतेच्या मानाने एक प्रकारे वाया गेलेले दिसते. मुंबईस आल्याबरोबरच रानडयांची व अण्णा-साहेबांची जूट झाली, व दोघांनी मिळून पुढे कित्येक गोष्टी बरोबरच केल्या, म्हणून त्यांच्या स्वभावाचा एवढा प्रपंच करणे भाग पडते. वयाने रानडयांपेक्षा अण्णासाहेब चार पाच वर्षांनी लहान होते, परंतु बुद्धिमत्ता, व्यासंग, कर्तृत्व, धडाडी, देशहिताची कळकळ, उपद्व्यापीपणा आणि वजन यामुळे लौकरच दोघेही एकाच कार्यातील जोडीदार झाले. राष्ट्रकार्यातील उमेदवार म्हणून ज्याप्रमाणे टिळक वगैरे मंडळी रानडयांपाशी आली, असा संबंध त्यांचा व अण्णासाहेबांचा कधीच आलेला नाही. दोन कार्यकर्ते एकत्र व्हावे, त्याचप्रमाणे त्यांचा संबंध आला. दोघांनी मिळून काही कार्य केले; आणि दोघांचे पटेनासे होताच, एकमेकास सोडून ते आपापल्या मार्गास लागले.

रानडयांच्या प्रमाणेच, सर्व बाजूंनी राष्ट्राची उन्नती झाली पाहिजे, असे अण्णासाहेबांस वाटत होते; परंतु आमच्या राष्ट्रीयत्वाच्या काही कल्पना त्यांचे-जवळ सिद्ध होत्या, व त्याबरोबरच इंग्रजी संस्कृती ही शेणाच्या चित्राप्रमाणे कुचकामाची व टाकाऊ आहे, असे त्यांनी ओळखिले होते. यामुळे, त्यांचा मुख्य भर देशात तेजस्विता उत्पन्न व्हावी, इंग्रजी शिक्षण व संस्कृती यातील प्रसंगोचित

गोष्टी आपल्या लोकांनी संपादाव्या, व त्यांविषयी फाजील भ्रम न बाळगिता एक उन्नतीचे साधन म्हणून त्यांचा उपयोग करावा, आमचे राष्ट्रीयत्व सुटणार नाही, अशा रीतीने आमच्या सर्व सुधारणा व्हाव्या, व जरी कदाचित् इंग्रज लोक राज्यकर्ते झाले असले, तरी त्यांची साधने मिळाली असता आम्ही सर्व तऱ्हेने त्यांच्याहून श्रेष्ठ होऊ शकतो, हे सिद्ध करून दाखवावे, असे त्यांस वाटत असे. जित राष्ट्राच्या मनावर जी एक प्रकारची विकलवता उत्पन्न होते, ती काढून टाकली असता, हिंदुस्थानचा अधिकार हिंदु लोकांनीच केला पाहिजे, हे आमच्या लोकांस जेणेकरून पटेल, तो तो देशोन्नतीचा मार्ग, असे त्यांस वाटत होते. त्यामुळे, रानडे प्रभृति मंडळी यांच्यात, व अण्णासाहेब यांच्यात मोठा फरक होता; तो हा की, सर्व तऱ्हेने उन्नती झाली असता राजकीय स्वातंत्र्य मिळेल असे रानडे वगैरेंस वाटत असे, आणि राजकीय स्वातंत्र्य जर मिळेल तर सर्व तऱ्हेची उन्नती सहज घडवून आणता येईल, अशी अण्णासाहेबांची ठाम समजूत होती. तरीपण दोघांमध्ये एक गोष्ट सारखी होती, ती ही की, अ'द्य ही स्थिती अवनतीची असून कालाला अनुसरून तिची नवी घडी बसविली पाहिजे, असे दोघांसही वाटत होते. हाच वासुदेव बळवंत वगैरे निव्वळ बंडखोर ठरलेल्या लोकांशी अण्णासाहेबांचा विरोध होता. अशा तऱ्हेने एका बाबतीत साम्य असल्यामुळे महादेव गोविंद रानड्यांशी त्यांनी सहकार्य केले.

मुंबईस आल्यावर अण्णासाहेब व आबाजीपंत हे सुप्रसिद्ध अण्णा मोरेश्वर कुंटे (हे त्या वेळी मेडिकल कॉ० मध्ये शिकत होते) यांचेकडे उतरले; आणि त्यांनी लॉक्लास मध्ये नाव दाखल केले. ब्राह्मण लोकांपैकी मेडिकल कॉलेजमध्ये त्यावेळेस अण्णा मोरेश्वरच होते. मेडिकल कॉलेज हे बहुतकरून पारशी लोकांनी भरलेले असे, आणि तात्या लोकांच्यानी हे काम होणे शक्य नाही, अशा समजुतीने अण्णासारख्या एकट्या दुकट्याचा कमालीचा उपहास होत असे, व त्यांना त्रासही बराच दिला जाई. त्यामुळे विद्यार्थीही सहसा टिकत नसत. अशा स्थितीत कुंट्यांना अशी ईर्ष्या वाटे की, चांगल्या चांगल्या विद्यार्थ्यांनी मुद्दाम मेडिकल कॉलेजमध्ये यावे, व पारश्यांची ही ऐट जिरवून दाखवावी. एक दिवस सहज मेडिकल कॉलेज दाखविण्यासाठी म्हणून ते अण्णासाहेब व आबाजीपंत यांस घेऊन गेले, आणि कॉलेज पाहणे झाल्यावर त्यावेळचे प्रिन्सिपॉल डॉ० हंटर यांची व या तरुण ग्राज्युएटांची त्यांनी ओळख करून दिली. साहेब बहादुरांनी

औपचारिक चौकशी केल्यावर, ' हे आता येथे कोणच्या इराद्याने आले आहेत ?' म्हणून अण्णांस विचारले. तेव्हा ' मेडिकल कॉलेजमध्येच दाखल होण्याकरिता हे आपल्याकडे आले आहेत,' म्हणून कुंटयांनी चापून ठोकून दिले ! आणि एकदा त्यांनी असे सांगितल्यावर पाय मागे घेणे हे अण्णासाहेबांस शक्य नव्हते. तेव्हा त्यांनीही मान हलवून रुकार दिला ! अशा रीतीने ध्यानी मनीही नसलेले वैद्यशास्त्र त्यांच्या गळी पडले !

कोणतीही गोष्ट एकदा करावयास घेतली म्हणजे ती अपुरी करणे त्यांस माहितच नव्हते. इंग्रजी वैद्यकाचा अभ्यास सुरू केल्याबरोबरच आर्य वैद्यकाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली, आणि पेशवाईतील पिढीजाद वैद्य लागवणकर यांच्या घराण्यातील त्यावेळचे प्रसिद्ध महादेवशास्त्री लागवणकर वगैरे दोघातिघांपाशी आर्य वैद्यकाचे शिक्षण घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली. शिक्षणाची दुधारी तलवार पडदळास लटकविल्यावर इतर विषयांकडे लक्ष देण्यास हळूहळू सुरुवात झाली. वेगवेगळ्या मतांच्या व वेगवेगळ्या दर्जाच्या सर्व समाजात यांचा निरनिराळ्या संबंधाने प्रवेश होता. कोठे विद्यार्थी या नात्याने, कोठे श्रीमंत गृहस्थ म्हणून, कोठे सहकार्यकर्ता, अशा अनेक प्रकारांनी अनेक चळवळीस त्यांना हात घालता आला.

मुंबईस आल्यावर मुरारजी गोकुळदास यांचे चाळीत त्यांनी आपले ठाणे दिले, आणि पुढील १२ वर्षे हेच त्यांचे मुख्य स्थान होते. चाळीचा वरचा मजला सबंधचा सबंध भाड्याने घेतलेला होता. श्रीअण्णासाहेब हे तेथे मोठ्या श्रीमंती थाटाने राहात असत. स्वयंपाकी, पाणके, नोकरचाकर मोलकरणी वगैरे सर्व सरंजाम उत्तम असून राहणी फार खर्चाची होती. नाना प्रकारचे लोक अखंड यांचे येथे पडलेले असत, आणि पानतंबाखु वगैरेंचा सपाटून चूर होत असे. मुरारजी शेट हे त्यावेळी J. P. होते. लवकरच त्यांचा अण्णासाहेबांवर फार लोभ जडला, व लौकरच त्यांच्याविषयी मुरारजींच्या मनांत मोठा आदर उत्पन्न झाला. सावकार लोकांत आणि व्यापारी मंडळीत अण्णासाहेबांचे जे पुढे वजन बसले, त्याला मुरारजी शेटजींचीच मदत झाली असावी. सकाळी व दुपारी मेडिकल कॉलेजमध्ये जावे, संध्याकाळी Law Class मध्ये हजर व्हावे, व उरलेल्या वेळांत आणि रात्री सर्व तऱ्हेच्या उठाठेवी कराव्या, असा यांचा कार्यक्रम

असे. इतक्या थाटाने रहात असले तरी खाणेपिणे वगैरे सर्व शारीरिक बाबी-संबंधाने तेव्हापासून हे अतिशय उदास असल्यामुळे इतर लोकांनी कितीही चैन केली तरी स्वत: यांची अशी स्थिती असे की, कित्येक वेळा पद्धतशीर जेवण्यास देखील वेळ सापडू नये ! थोडासा उपहार करून सकाळीच बाहेर पडावे, तो रात्री २–२, ४–४ वाजेपर्यंत काही तरी व्यवसायात गुंतून गेलेले असावे; जेवण पदरात पडेल तेव्हा पडेल ! कित्येक वेळा चार चार दिवसांत मुळींच झोप नसे ! आंथरुणाची व यांची गांठ कधीच पडली नाही ! तास दोन सापडल्यास तेथल्या तेथेच बैठकीवर लुंडकावे, अशी स्थिती तेव्हापासूनच होती. मुंबईस येतांना जो बिछाना बांधून आणावयाचा, तो परत पुण्यास जाताना झटकून पुन्हा बांधावयाचा, असेच बहुतेक होत असे ! एकदां सहा महिन्यानंतर तो असा झटकीत असता त्यात दोन मोठाले विंचू व एकदोन गोमा निघाल्याचे अण्णासाहेब सांगत असत ! पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हे हौशी असल्यामुळे व धर्मास विरुद्ध नसलेली कोणती गोष्ट करण्यास यांची सदैव तयारी असल्यामुळे, यांच्या बैठकीत अखंड रंग भरलेला असे. पानतंबाखूचे तर इतके विलक्षण वेड होते की, रोज यांस एकटयास अदपाव तंबाखू लागत असे ! त्याच मानाने पानांचाही खप असे. चांदीच्या मोठ्या संचांत त्रयोदशगुणी विडयाचे साहित्य पडलेले असे, त्याचा रोज किती खप होत असेल, याचा पत्ताच नव्हता. चिलीम, हुक्का, इंग्रजी तऱ्हेचे चिरूट, गांजा, भांग, कुसुंबा वगैरेंचाही आदर येथे प्रेमपूर्वक होत असे. या सर्व गोष्टीत श्रीअण्णासाहेब यांची बहुतकरून सर्वांवर ताण असे. परंतु त्यांत अशी खुबी होती की, कुसुंब्यासारख्या व्यसनाच्या देखील ते कधी आधीन झाले नाहीत. समोर असतांना वाटेल तितकी चैन करावी, परंतु मागे त्याची आठवण देखील होऊ नये, अशी नि:संगता त्यांचे ठिकाणी स्वभावसिद्धच होती. गाण्याचा व वाजविण्याचाही उत्कृष्ट तऱ्हेचा शोक तेथे चाले. स्वत:च्या श्रीमंतीमुळे व औदार्यामुळे, मुरारजीच्या सहवासाने व आंगच्याच सर्वव्यापी योग्यतेमुळे, लौकरच मुंबईतील उच्च दर्जाच्या सर्व वर्गात यांचे वजन बसले. खारेपिस्ते विकणाऱ्या एकाद्या फेरीवाल्यापासून तो मुंबईच्या अतीशय श्रीमान् गृहस्थापर्यंत सर्व तऱ्हेच्या गुणांचे व विद्यांचे लोक येथे वेळोवेळी जमत असत. विद्वत्तेचा तर अर्थातच येथे पूर वाहत असे. वादविवाद, कोटिक्रम, थट्टामस्करी, टारगेपणा वगैरेंचा तर पाऊस पडत असे. या इतक्या सर्व गोष्टीस पुरे पडून ज्याच्या त्याच्या परी

त्याला जिव्हाळा लावून, निरनिराळ्या तऱ्हेची कामे लोकांकडून करून घ्यावी, व पुन्हा एकमेकांचा एकमेकास सुगावाही नसावा, एवढी प्रचंड साक्षेप शक्ती आणि गांभीर्य यांचे ठिकाणी सहजच होते. त्यामुळे अमुक एक प्रकारची माहिती त्यांना कधी आगाऊच मिळाली नाही, अथवा अमुक एक काम करण्यास लायक मनुष्य जवळ नाही, अशी अडचण त्यांस कधीच भासली नाही. अर्थात् या सर्व मंडळीत बाजारबुणगेही असावयाचेच; परंतु त्यांतूनच माणसे काढून कामास लावावी अशी त्यांची रीत होती प्रत्येक रविवारी मेडिकल कॉलेजांतील सर्व विद्यार्थ्यांस मोठी मेजवानी होत असे. आणि त्या वेळी काहीतरी नवे पक्वान्न करण्यात येई; असा क्रम मुंबईस असेपर्यंत होता. या सर्व गोष्टीस अर्थातच पुष्कळ पैसा लागत असे, आणि जरी भाऊसाहेबांची श्रीमंती बरीच होती व श्रीअण्णासाहेबांच्या भावी उत्कर्षाची अतिशय मोठी कल्पना व खात्री त्यांना असल्यामुळे त्यांनी अगर त्यांच्यामागे नानासाहेबांनी कधी नाही म्हटले नाही, तरी देखील घरून येणारा पैसा पुरा पडत नव्हता, आणि त्यामुळे थोरल्या बाजीरावसाहेबांप्रमाणे कर्जाच्या भानगडीत हे तेव्हापासूनच पडलेले होते. विद्यार्थी असताच अर्पिले लिहिणे वगैरे धंदे करून आपण पैसा मिळवीत असू, असे त्यांनी एकदा स्वतः सांगितले.

सामाजिक चळवळीपैकी विष्णुशास्त्री पंडितांनी नुकत्याच काढलेल्या विधवा पुनर्विवाहाच्या चळवळीकडे त्यांचे बरेच लक्ष वेधले, आणि विष्णुशास्त्र्यांबरोबरच विधवापुनर्विवाह शास्त्रोक्त आहे, अथवा निषिद्ध आहे, हे ठरविण्याकरिता प्राचीन वाङ्मयाचा त्यांनी अभ्यास केला. त्यावरून विधवांचा पुनर्विवाह करणे, अर्थात अविद्ध्योनी विधवांचा पुनर्विवाह करणे, शास्त्रास सोडून नाही, अशी त्यांची खात्री झाली. त्यावरून काही काळ विधवापुनर्विवाहाचे पुरस्कर्ते म्हणून पंडितांच्या जोडीने त्यांनी काम केले. पतितपरावर्तनाचाही प्रश्न त्यांच्या डोक्यात घोळत होता. असे काही तरी घडवून आणून हिंदु व मुसलमान या दोन समाजाचे एकीकरण व्हावे, असे त्यास अतिशय वाटत असे. स्वभावतःच हे समाज परस्परांस इतके विरुद्ध आहेत की, अशा काही तडजोडीशिवाय केवळ राजकीय अथवा सामाजिक वगैरे तत्त्वाकरिता दोघांचे एकीकरण होणे केवळ अशक्य आहे, असे त्यांनी ठरविले होते. याच्याच जोडीला, दुसऱ्याही किरकोळ सुधारणास त्यांचा पाठिंबा होता. या सर्व गोष्टींमुळे व्हाव-

याचा तोच परिणाम झाला, आणि पुष्कळ बाबतीत बापलेकांचे पटेनासे होऊन, एक प्रकारचा बहिष्कार त्यांचेवर घरातून घालण्यात आला. परंतु कौटुंबिक गुणांपेक्षा सामाजिक व राष्ट्रीय गुणांचेच उत्तरोत्तर महत्त्व त्यांचेजवळ असल्यामुळे, त्यांनी आपली मते व उद्योगही सोडून दिले नाहीत, अथवा बेपर्वाईने वडिलांचा अपमान करून घरही टाकून दिले नाही. मुकाट्याने यावे, व बाजूस मांडलेल्या पानावर जेवून आपल्या कामास निघून जावे, असे घरी असता त्यास कित्येक दिवस करावे लागले. या सर्वांचा असा अर्थ नाही, की सुधारक म्हणून जो एक वर्ग त्यावेळी जोरात येऊ पहात होता, त्यांच्याचपैकी अण्णासाहेब हे एक होते. त्या वर्गाच्या स्वाभिमानशून्यतेबद्दल, आर्यराष्ट्र, आर्यसंस्कृती व आर्यपरंपरा याविषयीच्या पूर्ण अज्ञानाबद्दल, व अशाच प्रकारच्या अनेक अर्धवट कल्पना आणि चमत्कारिक तऱ्हा, यांचा त्यांस मनापासून तिटकारा होता; व पुढे पुढे तर सुधारणा म्हणजे सर्व इंद्रियसुखाचा अनिर्बंध मार्ग, अशी जेव्हा सुधारकांची स्थिती त्यांस दिसू लागली, तेव्हा तर यास त्यांचा इतका कंटाळा आला व नाना प्रकारच्या अनुभवांनी त्यांची कित्येक बाबतीत मतेही इतकी पालटली की, अण्णासाहेबांनी रानडे व विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या जोडीने काम केले आहे, असे कोणास सांगितल्यास ते त्याला खरे देखील वाटावयाचे नाही, इतका त्यांनी तो विषय सोडून दिला. सुधारकांशी यांचा पहिल्यापासूनच अतिशय विरोध म्हणजे, सुधारणेच्या नावाखाली आचारास वळण न देता अजीबात फाटा देण्याचा उपक्रम आणि अबलोन्नती ह्या दोन विषयात होता. स्वधर्माच्या सर्वोत्कृष्टतेबद्दल त्यांची अढळ श्रद्धा होती, व त्यांच्या पायावर उभारलेल्या सर्व तऱ्हेच्या परंपरांच्या उपयुक्ततेबद्दल कमालीचा अभिमान होता. काही गैरसोय झाली तरी देखील ती सोसून त्या राखल्या पाहिजेत, आणि त्या सोडून अथवा आमचे राष्ट्रीयत्वच पालटून, स्वातंत्र्य अथवा खाण्यापिण्याचे व कपड्यालत्त्यांचे मुर्दाड वैभव केवढेही मिळाले तरी त्याची किंमत नाही, अशी त्यांची समजूत होती. काळाला उचित असे फारच थोडे फरक त्यांत केले पाहिजेत, एवढेच त्यास वाटत असे.

स्त्रियास शिक्षण असले पाहिजे, असे त्यांचेही मत होते, परंतु शिक्षण म्हणजे एखाद्या भाषेत अगर काही कलांत प्रावीण्य संपादणे व व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नावाखाली मोकाट वागणे, हा सुधारकी चळवळीचा निष्कर्ष त्यांस पटणे केव्हाही शक्य नव्हते. जे इंग्रेजी शिक्षण व जी इंग्रेजी संस्कृती काही ऐहिक गोष्टी सोडून

जिवाच्या खऱ्या कर्तव्याच्या दृष्टीने टाकाऊ आहे असे त्यांस वाटत होते, व ज्याचा फोलपणा सिद्ध करून दाखविण्याचा त्यांचा उद्देश होता, तेच शिक्षण स्त्रियांच्या माथी मारावे हे त्यांस अत्यंत आत्मघातकीपणाचे वाटत असे. अण्णासाहेबांच्या व त्या वेळच्या इतर लोकांमध्ये हा एक मोठाच फरक होता की इंग्रज मनुष्य कोणचेही काम करो, अथवा कसल्याही विषयास हात घालो, तो वरून काहीही बोलला अगर कसाही वागला तरी पोटांतून हिंदुस्थानशी असलेला त्याचा राजकीय संबंध, त्या संबंधाची त्यास व त्याच्या समाजास असलेली उपयुक्तता, आणि त्यामुळे तो दीर्घायु व दृढ होण्याची आवश्यकता व या सर्वांसंबंधी त्याचे कर्तव्य, या गोष्टी अजीबात विसरू शकत नाही, व त्याला धरूनच तो सर्व करतो, हे त्यांच्या राजनीतिशास्त्राचे पहिले तत्त्व होते. त्यामुळे सुधारणांच्या नावाखाली ज्या कित्येक चळवळींना इंग्रज अधिकारी व इंग्रज लोक उचलून धरीत, त्यांच्यात प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष असे काही तरी राजकीय धोरण त्यांना दिसून येई.

विधवापुनर्विवाहाच्या चळवळीबरोबरच इंदुप्रकाशच्या लेखकाचेही काम पंडितांच्याबरोबर अण्णासाहेब करू लागले. या पूर्वीही लेखनकलेचा उपयोग त्यांनी थोडाबहुत केला असावा. स्वातंत्र्यावरील त्यांचा "The tree of liberty is watered by the blood of patriot's heart" या वाक्याने सुरू होणारा निबंध वाचून महादेव गोविंद रानडयांची लेखकास छातीशी कवटाळून धरावे अशी स्थिती होऊन गेल्याचे सांगतात. पुण्याच्याही काही पत्रातून मधूनमधून ते लिहित असत, परंतु जास्त संबंध असा इंदुप्रकाशाशीच होता. याच्याच जोडीस औद्योगिक चळवळ म्हणून काही लोकांच्या सहाय्याने कांचेचा कारखानाही त्यांनी सुरू केला होता. रानडयांच्या प्रार्थनासमाजाशी त्यांचा संबंध कधीच नव्हता; परंतु कर्नल ऑलकॉट व मॅडेम ब्लॅव्हाट्स्की यांची नवी टूम काय आहे हे पाहण्याकरिता ते थिऑसफीत शिरले होते, व बाईंच्या विनंतीवरून सोसायटीच्या वतीने काही लिहिण्याचे कामही त्यांनी केले. याशिवाय अनेक लहान मोठी कामे सुरू केल्याचा नुसता उल्लेख त्यांच्या भाषणांत येई; परंतु त्याविषयी सविस्तर माहिती अशी त्यांनी केव्हाही दिली नाही. अशा रीतीने जडलेला रानडयांचा व त्यांचा संबंध जर टिकला असता तर त्यापासून देशाला केवढा फायदा झाला असता, हे काही सांगता येत नाही; परंतु रानडयांचा भित्रेपणा त्यांस आवडत

नसे. तरीही रानड्यांची विद्वान् या दृष्टीने योग्यता अण्णासाहेब जाणून होते, म्हणून सरकारी नौकरीचा अडथळा मध्ये येईपर्यंत दोघांत कधी फाटले नाही.

विष्णुशास्त्री पंडितांशी फाटण्यासही असेच कारण झाले. पंडितांचे पहिले कुटुंब वारल्यावर व कोणच्याही कारणाने का असेना, आपण एका गतभर्तृकेशी पुनर्विवाह करावा, असे त्यांच्या मनाने घेतले. या गोष्टीस अण्णासाहेब अतिशय विरुद्ध होते. त्यांचे स्पष्ट असे मत होते की, हा विवाह पंडीत हे तत्त्वाकरिता करीत नसून इंद्रियसुखाकरिता करीत आहेत. स्वत: विधुरावस्थेतच राहून त्या गतभर्तृकेचा विवाह दुसऱ्या एकाद्या तरुणाशी अथवा काम पडल्यास स्वत:च्या चिरंजीवाशी लावून तत्त्वदृष्टचा पंडितास खरे कर्तव्य करिता येईल, असे त्यांचे मत होते; 'मुलाचा पुनर्विवाह लावून स्वत: संन्यास घ्या व पुनर्विवाहप्रचारक व्हा;' असे त्याचे सांगणे होते. या विषयावर प्रचंड भवती न भवती झाली, सबंध एक रात्र आपण पंडितांचे डोके धरून बसलो, व त्यास परोपरीने विनविले, आणि तरी ही जेव्हा ते ऐकेनात, तेव्हा सुधारक लोक आणि त्यांची इंद्रियपरायणता यांचा तिटकारा येऊन आपण पंडितास रामराम ठोकला, असे अण्णासाहेब सांगत. पंडितास त्यांनी पुनर्विवाहाच्या कामी चांगलीच मदत केली होती; आणि ज्यावेळी पुण्यास शंकराचार्यांच्या समोर या प्रकरणी वाद झाला, त्यावेळी पंडितांचे साथीदार म्हणून उघड उघड बसून त्यास ग्रंथांतून आधार काढून देण्याचे काम अण्णासाहेब करीत होते. त्यामुळे पंडितांचे वर्तन त्यास लागणे साहजिक होते; आणि पुढे तर जास्त विचाराअंती व अवलोकनाने शास्त्रविरुद्ध नसला तरी पुनर्विवाह करू नये, असेच त्यांचे मत झाले. असो.

मेडिकल कॉलेजमध्ये असताना एक दिवस एका प्रोफेसराने एडिनबर्गच्या मेडिकल कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी चालविलेले मेडिकल जर्नल दाखवून अशी टीका केली की, "See, how students at home work." या टीकेचा अण्णासाहेब यांस अतिशय विषाद वाटला, आणि प्रोफेसरास फजीत करावयाचे असा त्यांनी तेथल्या तेथेच निश्चय केला. त्या दिवशी इ. स. १८७४ च्या मार्च महिन्याची ४ तारीख होती. कोणासही न सांगता मुकाट्याने तयारी करून, त्याच मासिकाच्या आकाराचा, जाहिराती नसलेला परंतु तसलाच भरपूर मजकूर आत

असलेला Grant Medical College Journal चा पहिला अंक त्यांनी स्वत: लिहून काढला, व छापवून एप्रिल महिन्याच्या चवथ्या तारखेस, म्हणजे प्रोफेसर साहेबांनी टीका केली तेथून नक्की एक महिन्यानेच, त्यांच्या हातात ठेवला ! आणि वर त्यास बजावले की, " See how students here work, if help is given to them " ते पाहून प्रो. मजकूर तर थक्कच झाले, व इतर प्रोफेसरांची यांच्यावर मर्जी बसली. त्यांतीलच डॉ. स्मिथ यांचा व अण्णासाहेबांचा अतिशय लोभ जडून महत्त्वाच्या गोष्टी पुढे घडून आल्या. Grant Medical College Journal चे २–३ अंक निघाल्यावर त्यास जाहिरातीही चांगल्या मिळू लागल्या, आणि खर्चाच्या दृष्टीने ते काम झेपेसे झाले. या पुस्तकात मन घालून ते त्यांनी चांगल्या स्वरूपास आणले, आणि पुढे पुढे तर निरनिराळ्या भाषांतील वैद्यकविषयक ग्रंथ, पत्रे आणि मासिके यांचे सदर काढल्यामुळे, मासिकास फ्रान्स, जर्मनी, हॉलंड, वगैरे देशांतील पत्रे आणि मासिके भेट देऊ लागली, व परीक्षणाकरिता ग्रंथ येऊ लागले, आणि त्याचे महत्व फारच वाढले. निरनिराळ्या भाषेतील मजकुरांचे परीक्षण करतांना एक दोन युरोपिअन स्नेह्यांची मदत फार झाली, म्हणून ते सांगत असत. अण्णासाहेबांस स्वत:स १०–१२ भाषांचा–त्यांच्या शब्दात बोलावयाचे म्हणजे " कामापुरता "–अभ्यास होता; व त्या भाषांतील उपयोगी पडणारे सरासरी ९–१० शे शब्द आपण प्रत्येकी पाठ केले होते, असे ते सांगत. अशी काही स्वत:ची तयारी व काही स्नेह्यांची मदत, यांनी ते काम त्यांनी यशस्वी करून दाखविले. मासिकास आलेली सर्वात मोठी भेट म्हणजे व्हिक्टोरिया राणी साहेबांचे खासगी सर्जन यांनी लिहिलेले सर्पशास्त्रावरील (Ophiology) मोठे प्रचंड पुस्तक होय. हे पुस्तक जवळ जवळ ६०० रु. किंमतीचे होते ! मासिकाच्या लौकिकावरून ते परीक्षणाकरिता म्हणून आले होते. जर ग्रंथकर्त्यास मासिक चालविणारे केवळ Medical College चे विद्यार्थी आहेत, असे ठाऊक झाले असेल तर त्यास केवढा अचंबा वाटला असेल, त्याची कल्पनाच केली पाहिजे.

मासिकाकरिता जाहिराती मिळवाव्या असे ठरल्यावर अशी गोष्ट झाली की अण्णासाहेब हे Kemp & Co च्या एजंटास भेटावयास गेले. त्यावेळी दुपारचे बारा वाजले असून तो साहेब खाना खावयास बसत होता. तेथेच त्याने यांना बोलाविले. परंतु अण्णासाहेब जवळ जातात तोच, या काळ्या मनुष्याने

आपल्या खान्याच्या टेबलास शिवणे ठीक नाही असे वाटून, त्याने मगरूरीने त्यांस दूर उभे राहावयास सांगितले. त्या वेळी तळपायाची आग मस्तकास जाऊन " All right, good day " असे म्हणून अण्णासाहेबांनी पाठ फिरविली. चार सहा महिन्यांनी असा प्रसंग आला की तोच एजंट अण्णासाहेबांकडे येऊन, त्याने आपल्या वर्तनाबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली, आणि 'कंपनीच्या जाहिराती तुम्ही घ्या,' म्हणून अजीजी करू लागला !

याच्यानंतर पुढे लौकरच, या सर्वांचे मूळ जे अण्णा मोरेश्वर त्यांचे व अण्णासाहेबांचे एका प्रोफेसरला मानपत्र देण्याच्या संबंधात वितुष्ट आले, आणि तेव्हापासून ते उभयताही एकमेकांचे पक्के हाडवैरी बनले. असे सांगतात की, पुढे पुण्यास असता अण्णा मोरेश्वर यास एक अतीशय जिवावरचा आजार झाला, व त्यातून ते निभावतील, अशी आशा आप्तेष्टास वाटेना. अशा स्थितीत कोणी एकाने अण्णासाहेबांस आणावे म्हणून सुचविले. स्वत: अण्णा मोरेश्वर हे बेशुद्ध असल्यामुळे त्यास विचारण्याची सोय नव्हती; आणि त्यांचे अण्णासाहेबांशी असलेले हाडवैर तर प्रसिद्ध होते. परंतु अण्णासाहेबांच्या औदार्याची माहिती असल्यामुळे काही लोकांनी त्यास तेथे नेण्याचा हिय्या केला. परीक्षा केल्यावर अण्णासाहेबांनी प्रिस्क्रिप्शन लिहून दिले, व औषध दिल्यावर होणारी काही लक्षणे सांगून २ तास पहारा करायास सांगितले. २ तासानंतर जेव्हा मंडळींनी रिपोर्ट दिला तेव्हा 'आता कुंटे वाचले, काळजी करू नका' असे म्हणून अण्णासाहेब स्वत: झोपी गेले. काही वेळानंतर कुंटे सावध झाले, व आपल्या स्थितीत पडलेला फरक पाहून त्यांस राग आला, व 'मी मेलो असतो तरी हरकत नव्हती, पण विनायक रामचंद्रास का आणले ? त्याच्याशिवाय दुसरा कोणी असे औषध देणे शक्यच नाही. तुम्ही पटवर्धनास आणले खास,' असे म्हणू लागले ! यावरून अण्णासाहेबांचे वैद्यक कौशल्य तर दिसून येतेच, पण त्यांच्याविषयी कुंटयांच्या मनात असलेला तीव्र द्वेष आणि त्यांच्या खऱ्या योग्यतेची पूर्ण जाणीव, हीही दिसून येतात.

वर डॉक्टर स्मिथ याचे नाव आले आहे. अण्णासाहेबांच्या वैद्यकीय नैपुण्यावर त्याचा अतीशय भरंवसा असे. त्याची स्वत:ची खाजगी Practice पुष्कळच म्हणजे २–३ हजारपर्यंत असे, व त्याचा लौकीकही चांगला होता. त्यास

स्वतःस कोणत्याही प्रसंगी जरा अडले अगर शंका आली, तर तो अण्णासाहेबांस बरोबर घेऊन जात असे, आणि हा विद्यार्थी व आपण गुरु वगैरे भाव न धरिता त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागत असे. अशाच एका प्रसंगी आर्यवैद्यकाचे श्रेष्ठत्व साहेबांचे नजरेस आणून देतांना, दोन्ही वैद्यकांचा तुलनात्मक अभ्यास करावा, अशी त्यांच्या डोक्यात कल्पना आली. वाघाने केलेल्या जखमांचे विषावर, आंग्ल-वैद्यकात कसलीच चिकित्सा नाही, परंतु त्या विषावर आपलेकडे औषधे असून त्यांच्या योगाने डॉ. स्मिथ यांस एक रोगी अण्णासाहेबांनी बरा करून दाखविला. यावरूनच या दोन्ही पद्धतींचा तुलनात्मक अभ्यास करीत असतांना, आंग्ल वैद्यकाच्या कित्येक उणीवा त्यांच्या लक्षात आल्या; व ते सिद्ध करून दाखविण्याकरिता म्हणून त्यांनी मोठीच खटपट केली. इंग्रजी मासिक त्यांच्या हातीच होते; त्याच्या जोडीस 'वैद्यसुधा' म्हणून आर्यवैद्यकाची माहिती देणारे मासिक त्यांनी सुरू केले, आणि त्यांच्या जोडीस प्रत्यक्ष प्रयोग करून पाहण्याकरिता एक इंग्रजी दवाखाना आणि एक देशी दवाखाना सुरू केला, व त्यावर स्वतः देखरेख ठेवून काम चालविले. यातील मुख्य खुबी अशी होती की, एकाच रोगाच्या काही रोग्यास आंग्ल पद्धतीने व काहींना देशी पद्धतीने औषध देऊन त्यांचे बरे होण्याचे व बरे होण्याच्या वेळांचे शेकडा प्रमाण पहावयाचे. देशी दवाखाना पुण्याचे लागवणकरशास्त्री चालवीत असत, व इंग्रजी दवाखान्यावर डॉ. भाऊ गोपाळ मंत्री म्हणून एक सारस्वत गृहस्थ काम करीत होते. दोन्हीही दवाखान्यांनी काही काळ उत्तम काम केले, व पुढे जर सालरजंग प्रकरण उपस्थित झाले नसते, तर मोठ्या संस्थांच्या स्वरूपास ते आले असते. हा तुलनात्मक अभ्यास पुरा व्हावा म्हणून २–४ लाख रुपये उभारून एक मोठी संस्था स्थापन करावी, आणि मिळतील तेथून आर्यवैद्यकावरील ग्रंथ धुंडून आणून प्रसिद्ध करावे, व अशा रीतीने तुलनात्मक दृष्टीने आर्यवैद्यकाचे श्रेष्ठत्व दाखवून, त्यांतील व्यंगे दूर करावी, असा त्यांनी उपक्रम केला, परंतु त्यांच्या इतर सर्व उद्योगांबरोबरच त्यांच्या मद्रासेस जाण्यामुळे, त्याची इतिश्री झाली.

अण्णासाहेब मुंबईस आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी फ्रँको–जर्मन युद्ध होऊन जर्मनी सर्व तऱ्हेने पुढे सरसावला. या युद्धाकडे त्यांचे विशेष लक्ष लागले होते, व त्याचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला होता. देशातील सर्व तऱ्हेच्या चळवळींबरोबरच परदेशांतही चळवळ झाली पाहिजे, व परराष्ट्रात

संधाने असल्याखेरीज असल्या चळवळी निभत नाहीत, असे त्यांनी पाहून ठेवले होते. याच वेळी इटली स्वातंत्र्याकरिता धडपडत होता, अमेरिकेत गुलामांच्या वादावरून भयंकर यादवी झाली होती, आणि शोगनगिरीतून मोकळा होऊन जपान उन्नतीच्या मार्गास लागला होता. हिंदी राजकारणाचा विचार केवळ हिंदु लोकांवरूनच न करता, राजकर्त्यांची एकंदर राजनीती आणि जगांत सर्वत्र होत असलेल्या या उलाढाल्या यावरूनही केला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. काच कारखान्यात त्यांना अपयश आले, त्यावरून व त्यांच्या इतर अनुभवांवरून त्यांनी असे लौकरच ओळखिले की, सत्ताधाऱ्यांशी टक्कर खेळताना कशाही स्वरूपाची का होईना, पण सत्ताच जवळ असली पाहिजे. आणि त्यावरूनच एकादा स्वतंत्र प्रांतच आपल्या ताब्यात असण्याची त्यांना गरज भासू लागली. तेव्हा अर्थातच पहिली कल्पना एकाद्या संस्थानिकाशी धोरण बांधून ते हाती घ्यावयाचे; व या कल्पनेप्रमाणे हैद्राबाद, इंदूर, बडोदा यांच्यासारख्या मोठ्या, व वढवाण, लिमडी वगैरेसारख्या छोट्या संस्थानांत आपले वजन बसविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला, व तो किती उत्तम साधला, हे हैद्राबादचे प्रकरण, वकिलीची परीक्षा पास झाल्यावर त्यांना सांगून आलेली बडोद्याची दिवाणगिरी, तुकोजीराव होळकर यांच्या मुलाखती वगैरे प्रसंगावरून दिसून येते. या अंतर्गत प्रयत्नांबरोबरच निरनिराळ्या देशातील कॉन्सलांच्या ओळखी करणे, त्यांच्याशी हिंदी राजकारणाविषयी चर्चा करणे, व जरूर पडल्यास सहाय्य मिळविण्याची संधाने बांधणे, वगैरे कामेही सुरूच होती. या सर्व प्रकरणांचा अर्थातच रानडे प्रभृति मंडळीस गंधही नसे. इतकेच तर काय, परंतु त्यांचे बैठकीत अखंड असणाऱ्या लोकांनाही त्यांच्या एकंदर व्यापाची कल्पना नव्हती. परंतु अशा प्रकारची संधाने बांधीत असतांही, त्या परकी लोकांवर विश्वास ठेवून उगीच काही तरी मात्र त्यांनी कधी केले नाही. मुंबईस रशियन प्रिन्स आला होता, त्यावेळेस अण्णासाहेब यांस त्यांच्या रशियन भाषेच्या तात्पुरत्याच का होईना पण जाणतेपणामुळे पुढे केले होते, असे सांगतात. या गोष्टीचा फायदा घेऊन आपण लष्करी जहाज कसे असते ते स्वत: जहाजावर जाऊन पाहिल्याचे ते सांगत असत. टारपेडो व बांबशेल्स यांच्या प्राथमिक अवस्था आपण तेथे पाहिल्या, म्हणून ते सांगत. अशाच प्रकारे समुद्रात तार टाकण्याकरिता आलेल्या इंग्रजी लढाऊ जहाजावर आपण अमेरिकन कॉन्सलशी संधान बांधून गेल्याचे, व

येताना तेथून तारेचा एक तुकडा घेऊन आल्याचे ते सांगत असत. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांची एक मात्र खात्री झाली की, झाडाखाली झाड वाढणे केव्हाही शक्य नाही; आणि प्रजेच्या प्रकृतीचे अत्यंत सूक्ष्म ज्ञान असणाऱ्या, व स्वतःची नीतितत्त्वे किंचित् देखील हयगय न करता, अथवा कसल्याही विकारांना वश न होता पाळण्याविषयी डोळ्यात तेल घालून जपणाऱ्या इंग्रज सरकारास, राज्य-क्रांतीचे डाव खेळून फसविणे शक्य नाही. जर हिंदुस्थानचा काही तरणोपाय असेल तर, जगाच्या एकंदर राष्ट्रीय उलाढालीत ज्या वेळेस हिंदुस्थान व इंग्लिश राष्ट्र ही दोन्हीही सापडतील, त्यावेळी तो निघणे शक्य आहे. तोपर्यंत औद्योगिक, सामाजिक, धार्मिक, वगैरे कित्येक चळवळी परंपरा बुडून जाऊ नयेत म्हणून, व त्या कसाबसा तरी जीव धरून रहाव्या म्हणूनच करावयाच्या. म्हणून पुढे पुढे या सर्व गोष्टींवरच भर टाकून देऊन, जेणेकरून अशा रीतीने असा काही तरी परराष्ट्रीय गोंधळ हिंदी राजकारणात घालता येईल, व जेणेकरून एकाद्या परकी राष्ट्राला हिंदुस्थानच्या अंतर्गत व्यवस्थेत हात शिरकविता येईल, परंतु त्याचा फायदा आपणा स्वतःला करून घेता येईल, असे काहीतरी करण्याकडे त्यांचे लक्ष लागले. हिंदुस्थानसरकार व त्यांची एतद्देशीय दोस्त आणि मांडलिक संस्थाने यांच्या परस्परसंबंधाचे व राजकारणाच्या इतिहासाचे जे सूक्ष्म व गाढ ज्ञान त्यांनी संपादिले, ते एवढ्याचकरिता. जंजिरा, सांगली, इफळापूर वगैरे संस्थानांच्या अपिलाची कामे त्यांच्या हातून इतक्या उत्कृष्ट रीतीने त्याचमुळे झाली. या दिशेने काम करण्याविषयी त्यांच्या कल्पना हळू हळू निश्चित झाल्या. काठेवाडांतील बारीकसारीक संस्थानांतील राजकारण हाती घ्यावे, व त्यांचा एक संघ बनवून काहीतरी करून दाखवावे, अशी त्यांची पहिली कल्पना होती. यांच्या बैठकीत कुसुंब्याचा प्रवेश अशाच निमित्ताने म्हणून झाला, असे ते सांगत. वढवाण, लिमडी वगैरे ठिकाणचे एजंट नेहमी तेथे येत, त्यांच्या आवडीची चीज म्हणून कुसुंबा तयार ठेवावा लागे. त्यानंतर वकील झाल्यावर, त्यांना बडोदे संस्थानची दिवाणगिरी सांगून आली तेव्हा देखील, आपले वरील उद्देश पूर्ण करावयास सापडावे म्हणून, दिवाणगिरीचा मान व पैसा न पत्करता बडोद्याची परराष्ट्रीय मंत्र्याची जागा मिळण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पगार घेऊन बडोदे सरकारचे आपण नोकर होणार नाही, फक्त ऑफिसच्या सरंजामापुरता तीनशे रु. दरमहा घेऊन मुंबईतच राहू, अशा त्यांच्या अटी होत्या, कारण इंग्रज सरकारचे ताबेदार

असलेल्या संस्थानांची नोकरी करणे देखील त्यांना अशक्य होते. या अटी इतक्या साध्या होत्या की, केव्हाच हा सौदा ठरून गेला असता. परंतु यांची दुसरी अट अशी होती की, अत्यंत बारीकसारीक गोष्टींपासून तो वाटेल तितक्या महत्त्वाच्या गोष्टींपर्यंत, प्रत्येक प्रकरण आपल्या नजरेतून व संमतीने गेले आले पाहिजे; जर त्या वेळेस बडोद्यास कोणी संस्थानिक असता, तर कदाचित् हीही गोष्ट ठरली असती. परंतु मल्हाररावांचे प्रकरण नुकतेच होऊन गेले होते, आणि बडोद्यास रीजन्सी होती. मल्हाररावांच्या प्रकरणात अण्णासाहेबांनी काय भाग घेतला होता हेही सरकारास माहीत असावे. त्यामुळे या शेवटच्या अटीवर न जुळल्यामुळे हा प्रयत्न त्यांनी सोडून दिला, व त्या जागेवर सर टी. माधवराव यांची नेमणूक झाली.

त्यानंतर मोठी मानाची जागा देऊन गिब्ज का असाच कोणी ॲक्टिंग गव्हर्नर होता, त्याने त्यांना सरकारी नोकरीत अडकविण्याचा प्रयत्न केला. या गिब्जचे व अण्णासाहेबांचे बरेच चांगले असून गव्हर्नरसारखे अधिकारी कितीही पालटले तरी, त्यांच्याजवळील अतीशय गुप्त व खाजगी ब्लयू बुकाच्या साहाय्याने राजशासन एकसूत्री कसे राखले जाते, व मागील गव्हर्नराच्या कारकीर्दीतील कारवायांची तत्त्वे व धोरणे नोट ओळखून नवा गव्हर्नर ते लोण बिनचुक पुढे कसे नेतो, हे आपण या गिब्जच्या जवळील पुस्तकावरूनच शिकलो, असे ते सांगत.

इतर अनेक उद्योगातच, देशी कारखान्यांचे उत्तेजनार्थ प्रदर्शन भरविण्याची कल्पना काढून त्यांनी ती प्रत्यक्षांतही आणली. अर्थातच ही कल्पना केवळ त्यांची एकट्याची नसेल; परंतु ज्यांनी ती काढली व घडवून आणली, त्यापैकी ते एक प्रमुख होते. त्यांनी स्वतः पुढाकार घेतलेला काचकारखाना हा एका स्वीडिश माणसाच्या देखरेखेखाली चालला होता, व त्याच्या कुशलतेमुळे आणि इमानीपणामुळे तो लौकरच अतिशय भरभराटीस येईल, असे वाटू लागले होते. काचेचा कारखाना चालू असताच त्यातल्याच द्रव्यांवर सल्फ्युरिक ॲसिड व क्रमाक्रमाने इतरही रासायनिक पदार्थ अत्यंत अल्प श्रमात व खर्चात काढावे, अशी योजना केली होती. सल्फ्युरिक ॲसिडचा प्रयोग तर इतका उत्तम झाला की, केंपसारख्या कंपनीकडून चौदा आण्यास मिळणारी बाटली अवघ्या दोन आण्यात येऊ

लागली ! तेव्हा इंग्रेजी व्यापारी मंडळात मोठीच खळबळ उडून गेली. काचेच्या कारखान्यास मीठ, सोडा वगैरे पदार्थ लागतात, व त्यावेळी मिठावरचा कर नसल्यामुळे समुद्राच्या मुबलक पाण्यावर हा कारखाना हवा तेवढा यशस्वी होण्याचा भरवसा होता. परंतु इंग्रजी व्यापारी मंडळाच्या कलकलाटाचा व पूर्वीपासूनच सरकारच्या धोरणात असलेल्या मिठावरील कराच्या कल्पनेचा मेळ पडून, लागलीच त्या कल्पनेला कायद्याचे स्वरूप आले; त्यामुळे पूर्वीची घडी बिघडून जाऊन सल्फ्युरिक ॲसिड वगैरे पदार्थांची जोड नाहीशी झाली, व काच माफक किमतीत देणे परवडेना; तरीही तो त्यांनी नेटाने पुढे चालविला असता; पण काही कारणाने त्या स्वीडिश मनुष्यास परत जावे लागले, आणि त्यामुळे कारखाना बंद ठेवावा लागला.

मुंबईत सूत काढण्याच्या व कापड तयार करण्याच्या गिरण्या घालण्याची त्यावेळी व्यापारी मंडळात एक लाट उठली होती. अशा तऱ्हेच्या धंद्यासंबंधाने अण्णासाहेबांचे अनुकूल मत कधीच नव्हते. स्वीडिश मनुष्यावर अवलंबून असणारा कारखाना केव्हा बुडेल याचा जसा नेम नाही, तसेच, परदेशातून येणाऱ्या यंत्रांवर अवलंबून राहणारे कारखाने केव्हा बुडतील अथवा टाकाऊ ठरतील याचा नेम नाही; म्हणून मोठमोठ्या लोकांनी, मोठ्या प्रमाणात कारखाना न निघाला तरी चालेल, पण कारखान्यांबरोबरच त्यांची यंत्रसामुग्रीही येथेच तयार करण्याचा उद्योग केला पाहिजे, असे त्यांचे ठाम मत होते. एवढ्यासाठी यंत्रसामुग्रीच तयार करण्याचे कारखाने काढावे, असा त्यांनी प्रयत्न केला. परंतु थोड्या खर्चात यंत्र-सामुग्री पदरात पडून कापसाच्या वाढत्या व्यापारावर गबर होण्याच्या लालसेमुळे इतक्या खोलांत जाण्याची व्यापारी वर्गास गरज वाटली नाही, आणि त्यामुळे ही उत्कृष्ट कल्पना मागे पडली. या सर्व गोष्टींमुळेच एकादा प्रांत आपल्या हाती असावा, असेच त्यांना जास्त वाटू लागले. निवळ संस्थानिकास हाती धरून काम रेटणार नाही, अशी समजूत झाली, व त्यामुळेच हैद्राबादच्या प्रकरणावर त्यांचा अतिशय भर पडला. या प्रकरणाची मनोरंजक हकीकत पुढे स्वतंत्र प्रकरणात द्यावयाची आहे, म्हणून तो भाग सोडून दुसऱ्या कित्येक ठळक गोष्टी येथे सांगू.

मेडिकल कॉलेजांतील अभ्यासक्रमापेक्षा LL. B. चा अभ्यासक्रम थोड्या वर्षांचा असल्यामुळे हे ताबडतोब वकील व्हावयाचे. परंतु तसे होण्यास त्यांस ८

वर्षे लागली. मात्र इतक्या खटाटोपांनी पास होण्यापुरता अभ्यास करता आला नाही म्हणून नव्हे, तर उलट त्यांनी L. M. & S. व LL. B. प्रमाणेच L. C. E. ची टर्म भरावी असा त्या कॉलेजचे प्रिन्सिपाल ग्रँट साहेब यांचा आग्रह पडल्यावरून, व तसे केल्यास काही विषयांची सूट देऊ म्हणून त्यांनी कबूल केल्यावरून, ते कॉलेजही त्यांनी धरले होते. अभ्यासाची त्यांस मोठीशी प्रतिष्ठा होती असे नाही, पण सबंध मुंबईच्या उठाठेवी करता करता नेमाने अभ्यास करणे शक्य नव्हते हे तर उघडच आहे. परंतु त्यातल्यात्यात काही वेळ काढून, कोठे रस्त्यांनी जातांना, कोठे दुसऱ्यांशी बोलत असता, कोठे दुसऱ्याने वाचलेले ऐकून व केव्हा त्याच्याच मागे नेटाने बसून, ते आपले काम भागवून घेत होते. बहुत-करून अभ्यास करण्याचा प्रसंग रात्रीस यावयाचा; आणि अभ्यास सारा उभ्या उभ्या व्हावयाचा ! खोलीतील सर्व भिंतीस भरपूर उजेडाचे दिवे लावून हातांत पुस्तक घेऊन पिंजऱ्यांतील सिंहाप्रमाणे फेऱ्या करीत अभ्यास करावयाचा, असा बहुतेक क्रम असे ! त्यावेळी यांस करमणुकीकरिता काही तरी खावयास लागे, म्हणून भिंतीच्या कोनाड्यांतून चांदीच्या बशांतून यांचे आवडते पदार्थ,–म्हणजे पाकाच्या चिरोट्या, श्रीखंड वगैरे गोड व काही तिखट पदार्थ भरून ठेवलेले असत. हिंडता हिंडता मधेच एकादा तुकडा तोंडात टाकावा, अगर चमचा घ्यावा, व पुढे वाचू लागावे, असा खेळत खेळत अभ्यास व्हावयाचा. परंतु कित्येक वेळा असे होई की, काम फार शिल्लक राहिले म्हणजे जेठा मारून तासचे तास बसावे, व पाणी पिण्यासही मान वर न करता काम संपवून उठावे ! चार चार दिवसात जमीनीस पाठ लावली नसल्यामुळे व कमालीच्या दगदगीमुळे, अशा वेळी पाठ दुखू लागे, व मंडळींनी ऊन पाण्याच्या बोळ्यांनी एकीकडे पाठ शेकावी, व एकीकडे यांनी आपला पाठ वाचावा असे पुष्कळ वेळा होई ! एकदा तर पुरे बहात्तर तास आपण चाळीच्या खिडकीशी वाचीत बसलो होतो, म्हणून त्यांनी सांगितले !! त्या वेळचा अनुभव सांगतानाही त्यांना मोठी मौज वाटली. ते म्हणत, " दिवस उजाडला म्हणजे हळूहळू खुट खुट सुरू होऊन क्रमाक्रमाने अनेक

तऱ्हेच्या ध्वनींचा मोठा कलकलाट दिवसभर चाले, व सायंकाळ झाली म्हणजे त्याच क्रमाने ध्वनी शांत होऊन काही तासपर्यंत अगदी निस्तब्धता होऊन जात असे. रोज ठराविक वेळेस समोर सूर्याचा उदय व्हावा, व क्रमाक्रमाने त्याला वाढतांना पाहून, व नानातऱ्हेच्या कलकलाटांची अभ्यासांत लक्ष गुंतल्यामुळे अस्फुट संवेदना होऊन त्या तंद्रीतही मौज वाटे, आणि जणू काही सर्व विश्वाच्या बाहेर बसून कौतुकाने त्याकडे पहावे असे होऊन, मनुष्यांचे नित्य व्यवहार आपल्या खुराड्यांत राहणाऱ्या पक्षांदिकांप्रमाणे भासत." असो. अभ्यासाची जरी तक्रार नव्हती, तरी यांचा जन्मगुणच असा होता की प्रत्येक बाबतीत काहीतरी कटकट व्हावी, आणि दांडगाई करून पार पडावे. तसेच परीक्षेच्या बाबतीतही झाले. विश्वनाथ नारायण मंडलीक म्हणजे त्यावेळचे फारच जाडे प्रस्थ होते. परंतु कितीही मोठा मनुष्य असला तरी एखादे वेळेस तरी विकारवश होणारच. त्यावेळच्या एका प्रकरणांतील सरकारी धोरणावर कडक टीका असलेला एक लेख अण्णासाहेबांनी लिहिला. तो मंडलिक यांच्या नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये प्रसिद्ध व्हावयाचा होता. मंडलीक हे अतिशय सरळ व बाणेदार असल्यामुळे त्या लेखास हरकत करणार नाहीत असे यास वाटले. परंतु कोणच्याही कारणाने का असेना तो प्रसिद्ध करावयाचे मंडलीक यांनी नाकारले, व त्यावरून त्यांचा व अण्णासाहेबांचा मोठाच वाद झाला. "लेखांतील विधानांची जबाबदारी पूर्णपणे माझ्याच शिरावर राहील, आपण भिऊ नका," असे परोपरीने सांगूनही ज्या वेळेस निराशा झाली, तेव्हा अण्णासाहेबांस त्वेष आला व उभयतांची काहीतरी कमीजास्त भाषा होऊन, मंडलिकांनी आपण LL. B. च्या परीक्षेत एका विषयात परीक्षक असल्याची त्यांना आठवण दिली, व तुमच्या अधिकपणाचे उट्टे काढू म्हणून धाक घातला. त्यावर अण्णासाहेबांनीही तेथल्या तेथेच त्यांस बजाविले की, "काही हरकत नाही, आपण मात्र सत्यास स्मरून पेपर तपासा, मग वाटेल तितका कडकपणा केला तरी हरकत नाही; मी आपल्याच हातून LL. B. पास होईन, नाही तर मुळी वकील होणारच नाही." आणि हा दंश मनांत ठेवून

मंडलिकांनी काम केल्यामुळे यांस ६ वर्षे लागली. प्रत्येक वर्षी त्यांच्या विषयांत नापास झाल्यावर मंडलिकांनी यांस आठवण द्यावी, व यांनीही 'मी तुमच्याच हातून पास होईन, तरच नावाचा ब्राह्मण,' असे पुनः पुन्हा बजावावे, असे पाच वेळा झाले ! सरतेशेवटी मंडलिकांस काम सोडण्याची वेळ आली व त्यांचे एकच वर्ष राहिले. यावर्षी अण्णासाहेबांनी तयारीही चांगलीच केली होती, व पुण्यास श्रीमहाराजांनी त्यांस "या वेळी हातावर हात मारून पास व्हावयाचे, बरे का दादा !" म्हणून सांगितले होते. त्याचप्रमाणे अखेरीस झाले. मोठ्याचे सगळेच मोठे, त्याप्रमाणे जसा द्वेष, तसा मनाचा थोरपणाही मंडलिकांचा मोठा होता, व कितीही कडकपणा केला तरी पेपरांत एकही चूक आढळून न आल्यामुळे, त्यांस हा विद्यार्थी पास करणे भाग पडले. या गोष्टीचा त्यांच्याही मनावर परिणाम झाला, व त्यांनी 'This time I could not but pass you,' असे अण्णासाहेबांस उघड बोलूनही दाखविले. अशा रीतीने हा सहा वर्षांचा बाणेदार झगडा संपला; व मंडलीकही रिटायर झाले. वादाचा मूळ विषय जो अण्णासाहेबांचा लेख, तो पुढे लागलीच एका अँग्लो इंडियन पत्राने प्रसिद्ध केला, व त्यामुळे तर मंडलिकांस जास्तच राग आला, असे अण्णासाहेब सांगत.

याच सुमारास L. M. S. चीही परीक्षा पास झाली, व दोन्ही पदव्या त्यांच्या गळचात पडावयाच्या, परंतु येथेही पुन्हा एक कटकट उत्पन्न झाली. व त्यामुळे L. M. S. ची पदवी अशी त्यांना मिळविता आली नाही. मेडिकल कॉलेजचे प्रि. डॉ. हंटरसाहेब हे विलायतेस गेले असतांना ग्रँट मेडिकल जर्नल मधून त्यांनी लिहिलेल्या एका लेखावर 'त्यांतील विधाने असंबद्ध आहेत,' म्हणून अण्णासाहेबांनी टीका केली. हा लेख हंटरसाहेबांच्या वाचण्यात येऊन त्यांच्या नाकास मिरच्या लागल्या; व हिंदुस्थानात परत आल्यावर "माझाच विद्यार्थी असून मलाच फजीत करतोस काय ? आपली विधाने परत घे," म्हणून त्यांनी अण्णासाहेबांच्या मागे लकडा लावला. "ही विधाने आपली आहेत हे माहीत नव्हते, म्हणून आपण टीका केली, परंतु कांही झाले तरी ती टीका खरी

आहे, म्हणून आपण परत घेणार नाही, होत असल्यास खोडून काढावी," असे या शिष्याने गुरूस बजावले ! तेव्हा यांचे नुकसान करण्याकरिता, एकाच वेळी एक मनुष्य दोन परीक्षांस बसणे योग्य नाही, असा त्यांनी सिंडिकेटमध्ये वाद काढला, व तशाच अर्थाचा काही ठराव सिंडिकेटने पास केला. त्यामुळे अण्णासाहेब यास कोणती तरी एक डिग्री घ्यावी व दुसरीकरिता पुन्हा प्रयत्न करावा, अशी स्थिती प्राप्त झाली. त्यावर अण्णासाहेबांनी कोणची डिग्री घ्यावी असा प्रश्न आपल्या वडिलास केला असता, भाऊसाहेबांनी वकील होण्यास सांगितले. कारण वैद्यकीवर पैसा मिळविणे, अयोग्य आहे, अशी त्यांची श्रद्धा होती. वकीलीवर पैसा मिळवावा, वैद्यकीचा पैसा घेऊ नये, ही त्यांची आज्ञा अण्णासाहेबांनी पुढे इतक्या कडकपणाने पाळली की, वैद्यकीच्या सल्ल्याकरिता आलेल्या इसमांनी आणलेले एकादे साधे फळ देखील ते कधी घेत नसत, इतकेच नव्हे तर आपल्या घरात देखील ते न राहू देता ओंकारेश्वरी वाटण्याकरिता पाठवून देत असत !

हायकोर्ट वकील झाल्यावर अण्णासाहेबांचा थाट तर विशेषच असे. इंग्रजी पोषाकाचा त्यांना तिटकारा असल्यामुळे त्यांनी अत्यंत नाखुषीनं हायकोर्टात जाण्यापुरताच त्याचा उपयोग करावा. चांदीचे पेलेदार बिल्ले असलेले दोन पट्टेवाले व कारकून वगैरे बरोबर घेऊन ते थाटाने कोर्टांत जात, व त्यांच्या एकंदर धोरणाला ते आवश्यकही होते. परंतु एकदा घरी आले म्हणजे पुन्हा नेहमीची राहणी सुरू होई. उत्तम पुरुष म्हणून यांचा लौकिक दूरवर असल्यामुळे संग्रहास अनेक लोक येत, व अनेक तऱ्हेच्या सल्लामसलती करून जात. कॉलेजात त्यावेळेला शिकत असलेल्या टिळक वगैरे तरुण मंडळींना अण्णासाहेबांची राजकीय धोरणे गळी उतरणे, त्यावेळी शक्य नव्हते, आणि ती गळी उतरण्यास जवळ जवळ ३०–४० वर्षांचा अनुभव त्यास घ्यावयाचा होता. म्हणून रानडे यांचेच उदाहरण त्यांना त्यावेळी जास्त अनुकरणीय वाटणे साहजिकच होते. तरीपण अण्णासाहेबांविषयी एकप्रकारचा मोठा आदर व त्यांच्या पुरुषोत्तमत्वाची निर्विवाद जाणीव प्रत्येकास होती, आणि ते त्यांच्याकडे मधून मधून येत असत. श्री. दादासाहेब खापर्डे यांनी आपला त्यावेळचा अनुभव असाच सांगितला. ज्याच्या त्याच्या तोंडून अण्णासाहेब पटवर्धन हे नाव निघालेले ऐकून हे आहेत तरी कोण, एकदा पहावे अशी त्यांना इच्छा झाली, व ते एकदा सकाळी एकटेच

अण्णासाहेबांच्या बिऱ्हाडी गेले. श्री. दादासाहेब हे स्वतःही श्रीमंतीत रुळलेले असून अंगापिंडाने सुदृढ, गोरेगोमटे व बुद्धिमान असून, त्यांसही आपल्या श्रीमंतीची व बुद्धिमत्तेची थोडीबहुत जाणीव होतीच. कर्मधर्मसंयोगाने बैठक त्यावेळेस रिकामीच होती, व लोडाशी टेकून साधी मांडी घालूनच दोन्ही हात स्वस्तिकाकार काखेत दाबून डोळे मिटून कसल्यातरी विचारात अण्णासाहेब गढून गेलेले त्यांना दिसले. तेथला तो श्रीमंती थाट आणि अण्णासाहेबांची ती धीरोदात्त शांत, व गंभीर अशी कांतिमान मूर्ती पाहून त्यांच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला, व आपण खरोखरच एका महापुरुषाच्या सान्निध्यामध्ये आहो असे वाटले. थोड्यावेळाने अण्णासाहेबांनी डोळे उघडून त्यांच्याकडे पाहिले, व कोणीकडे आलात म्हणून चौकशी केली. त्यावरून आपण अण्णासाहेब पटवर्धन यांस भेटावयास आलो आहो, म्हणून त्यांनी सांगितले. तेव्हा अण्णासाहेब म्हणाले, 'मीच तो आहे,' यावर, 'डोळे मिटून आपण काय करीत होता?' म्हणून मी चौकशी केली, तेव्हा 'आपण ईश्वर चिंतन करीत असल्याचे त्यांनी सांगितले,' असे दादासाहेब सांगतात. एथून पुढे दोघांचा चांगलाच परिचय झाला. दादासाहेब यांच्यावर अण्णासाहेबांचा अखेरपर्यंत मोठा लोभ होता.

या बारा वर्षात अण्णासाहेब नेहमी मुंबईस होते, असेच केवळ नाही. मधून मधून ते पुण्यास येत असत, व महाराजांची गांठ पडल्यावर आळंदीसही जात. आपली मंडळी अशी यांनी मुंबईस केव्हाच नेली नाहीत. अण्णासाहेबांच्या सर्व-संग्राहकतेत दैवी साधनांचाही समावेश असल्यामुळे तसल्याही खटाटोपात ते असतच. त्यांच्या तेव्हाच्या परिस्थितीत जास्त कर्मठपणा करणे त्यांना शक्य नव्हते, तरी तोंडाने बडबड करण्याची माझी संवय लहानपणापासूनच आहे, म्हणून ते सांगत. पुण्यास त्यावेळी दोन व्यक्तींचा संबंध त्यांस घडून आला, व त्या दोघांपासूनही त्यांना मदत झाली. त्यांपैकी एक श्रीनरसिंहसरस्वती हे होत व दुसरे तात्यासाहेब कर्वे हे होत. पेशव्यांचे कुलोपाध्याय जे कर्वे त्यांच्या वंशातच तात्यासाहेब कर्वे हे झाले. ब्राह्मण आचाराने मोठा कडकडीत व तेजस्वी होता.

असे सांगतात की, मंत्रशास्त्रांत तो अतिशय निपुण असून अनेक मंत्रांची त्यांस सिद्धी असे. यांच्याशी परिचय झाल्यावर तेथून कार्याच्या दृष्टीने काय फायदा झाला असेल, हे कळण्यास साधन नाही, परंतु पटवर्धनांचे कुलदैवत जें श्रीगजानन त्याची उपासना मात्र श्रीअण्णासाहेबांनी यांच्यापासूनच घेतली. अण्णासाहेब त्यास नेहमी गुरूसाहेब म्हणून संबोधीत असत, व त्यांच्या संबंधाने मोठ्या आदरानेच बोलत. त्यांच्या मंत्रसिद्धीच्या काही गोष्टीही ते सांगत, परंतु त्यांचा या चरित्राशी संबंध नसल्यामुळे त्यांचा उल्लेख करण्याचे कारण नाही.

श्रीनृसिंहसरस्वती हे प्रथमतः १८७३ साली आळंदीस रहावयास आले. त्यापूर्वी ते एकदा आळंदीस येऊन गेले होते, अशी माहिती मिळते. अशीही एक आख्यायिका आहे की, अण्णासाहेब लहान असता डोक्यावर जटाभार व हातात दंडकमंडलू अशा वेशाने ते वाड्यात आले होते, व आत शिरताच डाव्या अंगास बसण्याकरिता बाक ठेवलेला असे, तेथे बसले. श्रीअण्णासाहेब यांसही कोणी गोसावी आला असे वाटून ते बाहेर आले, त्यांची व महाराजांची थोडा वेळ दृष्टादृष्ट झाली, व महाराज उठून गेले. ही आख्यायिका कशीही असो, पण अण्णासाहेबांचा व महाराजांचा उघड संबंध तात्यासाहेब रायरीकरांमुळे आला. महाराजांची साधारण माहिती स्वतंत्र प्रकरणात द्यावयाची आहे, तेव्हा येथेच तिचा प्रपंच करण्याचे कारण नाही, परंतु या बारा वर्षातच त्यांचा संबंध जडला, व त्यांच्या सहवासाने पुढे अण्णासाहेब यांच्या एकंदर आयुष्यात मोठीच क्रांती घडून आलेली दिसते, म्हणून येथे उल्लेख केला. अण्णासाहेबांस पाहिल्यावेळेपासूनच महाराजांस मोठा आनंद झाला, व ते त्यांस ' दादा ' म्हणून हाक मारू लागले. ' इकडचा डोंगर तिकडे उचलून ठेवावा, हे याचे काम आहे ' असे ते म्हणत, व ' हे आमचे लष्करी खाते,' असे म्हणून त्यांची पाठ थोपटीत. अगदी प्रथमपासूनच श्रीमहाराज म्हणजे कर्तुमकर्तुं, सर्वव्यापक, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान परमेश्वरच अशी त्यांची महाराजांविषयी भावना नव्हती. हे कोणीतरी मोठे विद्वान व चांगले सिद्ध पुरुष आहेत असे त्यांस वाटे, व महाराजांचा आणि त्यांचा संबंध जरी प्रेमाचा होता, तरी प्रत्येक गोष्टीत तंटा झाल्याखेरीज अण्णासाहेबांची समजूत पटली नाही.

अण्णासाहेबांच्या स्वभावपरिपोषास व समजुतीस महाराजांची मदत कसकशी होत गेली, आणि ती किती झाली याचा इतिहास कळणे कठीण

आहे. परंतु एवढे खरे की, वैदिक संस्कृती म्हणजे काय, व वैदिक आचार-विचार यांच्या मुळाशी कोणची खोल तत्त्वे आहेत, वगैरे गोष्टींची हृद्‌गते अवगत होण्यास महाराजांची मदत झाली. विश्वाच्या या दृश्य पसाऱ्यामागे अदृश्य असे अनंत विश्व आहे, व त्याचा आणि या विश्वाचा परस्पराश्रय आहे, या गोष्टींचे नुसते बौद्धिक आकलनच नव्हे, तर सानुभव खात्री महाराजांमुळेच अण्णासाहेबांची झाली; आणि म्हणून याच सिद्धांताच्या पायावर उत्पन्न झालेल्या आर्य संस्कृतीच्या सर्व प्रकारच्या रूपांची उपपत्ती त्यास लावता येत होती. परंतु या विषयाचे वेगळेच सदर घालावयाचे आहे, म्हणून येथे नुसता त्रोटक उल्लेख केला. त्या वेळी यांचे व महाराजांचे संबंध कोणत्याही स्वरूपाचे असोत, परंतु एवढे खरे की वारंवार पुण्यास येऊन एकवार आळंदीस जावे, आणि आपल्या सर्व खटाटोपांचा पाढा महाराजांकडून मुकाटयाने ऐकवून घ्यावा, असे नेहमी घडत असे; व तेव्हाही यांच्या मनात महाराजांच्याविषयी एवढा आदर होता की, आळंदीस गेल्यावर आपला श्रीमंती पोषाख आणि ऐटबाज रेशीमकाठी धोतर सोडून ठेवून, सोपे धोतर नेसल्याखेरीज महाराजांच्या समोर अण्णासाहेब केव्हांही गेले नाहीत. तेथे त्यांच्या ज्या काही गोष्टी होत, त्या कधी दुसऱ्यासमोर होत नसत. सारी निजानीज झाल्यावर रात्री २ वाजता सारी मसलत चालावयाची; व लोकांसमोर उगीच कसले तरी भांडण चालावयाचे. त्यांच्या पुष्कळ गंमती ते सांगत असत. एकदा, महाराज पुराण सांगत असता काही वेदांताचा भाग त्यांनी समजून सांगितला. तेव्हा सर्व श्रोत्यांनी आनंदाने माना डोलविल्या, परंतु अण्णासाहेब तसेच बसून होते. त्यावर 'कायरे दादा, समजले का ?' म्हणून त्यांनी विचारले. तेव्हा अण्णासाहेबांनी उत्तर दिले, "ही सारी लबाडी आहे. मला तर समजले नाहीच, परंतु माना डोलविणाऱ्या या सर्वांनाही काही समजले नाही, व समजणे शक्य नाही, हे आपणास ठाऊक आहे, असे असून प्रश्न का विचारता ?" अशा तऱ्हेचे काही तरी बोलणे निघे, व मग महाराज रागावल्याचे सोंग करून 'तुला समजत नाही, पुराणात मध्ये बोलत जाऊ नकोस,' म्हणून बसण्याची बंदी करीत, व अण्णासाहेबही २–४ दिवस त्याप्रमाणे वागत. परंतु ते त्यास बरे वाटत नसे, आणि मग 'दादा आता मध्ये बोलणार नाही,' अशा प्रकारच्या तात्यासाहेबांच्या मध्यस्थीने

पुन्हा पुराणास येत. परंतु एकदोन दिवस गेले की महाराजांनाही ठीक वाटत नसे, आणि त्यांनी स्वतःच काही तरी भांडण उकरून काढावे, अशी मौज नेहमीच चाले. एकदा पुराणात शरीराचा विषय निघाला असता, शरीराच्या Dissection चा प्रश्न निघाला, आणि "आम्ही चिरफाड करून हे सर्व अवयव पाहतो" असे अण्णासाहेब म्हणाले. त्यावर "मढ्याचे Dissection करून काय उपयोग ? जिवंत शरीराच्या आत पाहिले पाहिजे," असे त्यांनी अण्णासाहेबास सांगितले. त्याच वेळी हा अनुभव त्यांनी अण्णासाहेबास दिला किंवा नाही, हे सांगवत नाही, परंतु पुढे एकदा याच विषयावर बोलत असता, "जो आत पाहील त्यास निरनिराळ्या प्रकारचे काम करणाऱ्या भिन्न भिन्न शक्तीचा मोठाच लखलखाट दिसेल," असे अण्णासाहेब म्हणाले होते. असेच डोळ्यांच्या रचनेविषयी व दृष्टीविषयी विषय निघाला असता, डोळ्यावाचून पाहणे ते 'खरे पाहणे,' असे महाराज म्हणाले. अण्णासाहेब म्हणाले, 'हे कसे घडेल ?' जवळच पडलेला कागदाचा एक तुकडा घेऊन महाराजांनी त्यास भोक पाडले व "काय तुला पहावयाचे आहे ते पहा," म्हणून सांगितले. त्यावेळी काबूल येथे लढाई सुरू होती, तीच आपण पहावी असे अण्णासाहेबास वाटले. तोच त्यास तो सर्व देखावा प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढे दिसू लागला, व तसेच पुढे वर्तमानपत्रात लिहून आले. थोड्या वेळाने महाराजांनी कागद परत घेतला आणि फाडून टाकला. अशाच एका प्रसंगी, तात्यासाहेब रायरीकरांच्या येथे योगी लोक आतडी काढून धुतात कशी, याचा थोडा प्रयोग महाराजांनी करून दाखविला. या प्रसंगी हल्ली विद्यमानस असलेले महाराजांचे भक्त रा. विश्वनाथ निळकंठ बापट हे स्वतः हजर होते, व परातीत आतडी धुतल्यावर परत आत खेचताना मंडळींच्या हलगर्जीपणामुळे धक्का बसून महाराजांस बरेच दिवस काही व्यथा सोसावी लागली, असे सांगत. येथेच हेही सांगावेसे वाटते की, संपूर्ण आतडी बाहेर काढून आत खेचण्याचा प्रयोग संगमावरील 'बोडखा' नावाच्या एका उदासी साधूंनी त्यास पुढे करून दाखविला. 'शरीराचे सर्व आतडे एकसंधी आहे हे तुम्हास माहीत आहे, व तुम्ही स्वतः डॉक्टर आहा, असे असता असल्या प्रकारावर तुमचा विश्वास कसा बसतो ? डॉक्टरलोक याच प्रकारास मूर्खपणात व लफंगगिरीत काढतात' असे मी विचारले असता, अण्णासाहेब यांनी 'ते मूर्ख आहेत, मी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले आहे,' म्हणून 'बोडख्यांची' (एक साधु) हकीगत सांगितली, आणि हे

कसे घडते ते सुलभ रीतीने समजावून दिले. ढेकूण वगैरे पाहण्याकरिता बाही आपण उलटी करतो त्याप्रमाणे अपानवायूने आतडी बाहेर फेकावयाची असतात, व क्रिया झाल्यावर प्राणवायूने पुन्हा ती आकर्षण करावयाची असतात. मात्र असे करण्यास अविकृत ब्रह्मचर्य आणि विलक्षण तंतुबल (Nervous Strength) लागते. आतडी बाहेर काढणे म्हणजे शरीरापासून अलग करून घ्यावयाची, असल्या अडाणी कल्पनेमुळे अर्वाचीन लोकास ही गोष्ट खरी वाटत नाही. असो.

तात्यासाहेब कर्वे हेही असेच सामर्थ्यसंपन्न होते, व त्यांच्याही गोष्टी अण्णासाहेब सांगत. गणपतराव सोहनी हे तात्यासाहेबांचे शिष्य होते, व त्यांच्या विनंतीवरून तात्यासाहेबांनी गणपतरावांना काही साधन सांगितले होते. त्यामुळे आपले शरीर सुषुप्त ठेवून गणपतरावास लिंगदेहाने विहार करता येई, आणि वाटेल तेथील खबर आणता येई; मात्र स्थूलशरीराहून लिंगदेह वेगळा होतो कसा, व पुन्हा आंत शिरतो कसा, हे त्यास समजत नसे, व आपण हे लिंगदेहाने करतो असे भान नसे; परंतु आपला देह झोपी गेलेला ते पहात, व त्या जवळून स्वेच्छेने दूर जात, त्यांच्या या सिद्धीचे पडताळे पाहून आपण पुष्कळ प्रयोग केले, म्हणून अण्णासाहेब सांगत. एका प्रसंगी तर असे झाले की काबूलास त्यांस पाठविण्यात आले. त्या वेळेस एका झाडापाशी उभे राहून आपण लढाई पहात आहो, असे त्यांस वाटत होते. पाहण्याच्या भरात दुरून सुटलेली गोळी आपणास लागते अशी भावना होऊन त्यांनी घाईने डोके फिरविले. त्याबरोबर झाडाच्या फांदीवर आपटून त्यांस टेंगूळ आले. पुढे देहस्थितीवर आल्यावर पाहतात तो खरोखरच टेंगूळ आलेले ! हा प्रकार कसा घडला असेल, हे सांगता येत नाही. तो विषय सूक्ष्मेंद्रियशास्त्र जाणणाऱ्यांचा आहे. परंतु असे घडले, एवढे मात्र अण्णासाहेब सांगत असत. यावरून आपणही हा अनुभव घ्यावा असे वाटून, गुरुसाहेबांस त्यांनी ती विद्या मागितली. परंतु हे क्षुद्र साधन तुझ्या योग्यतेचे

नाही म्हणून त्यांनी सांगितले. अशा तऱ्हेच्या अतींद्रियत्वाचा प्रत्यक्ष दाखला देणाऱ्या दोन महापुरुषांच्या सहवासांत अण्णासाहेब यांच्या मनाची चलबिचल होऊन, केव्हा इकडे तर केव्हा तिकडे असे त्यांचे मन ओढत असे किंवा नाही, हे सांगता येत नाही. तरीपण महाराजांचा याहीपेक्षा मोठा चमत्कार पाहून आणि लोभ संपादूनही त्यांनी श० १७९९ वैशाख व. ४ या दिवशी, पटवर्धनांचे कुलदैवत व त्यांच्या मातुश्रीचे उपास्य जे श्रीगजानन याची उपासना तात्यासाहेबांपासूनच घेतली. यावरून मनात बरेच तर्क येतात व काहीच निर्णय होत नाही. मी स्वतः एकदा त्यांस, महाराजांची एवढी प्रचीति घेतल्यावरही तात्यासाहेबांकडून उपासना कशी घेतली, असा प्रश्न केला होता. त्यावर 'त्यांत काय झाले !' एवढेच उत्तर मिळाले. मी पुन्हा प्रश्न केला, 'श्रींनीच तसे करावयास सांगितले होते काय ?' त्यावर ते 'नाही' म्हणून म्हणाले. वर सांगितलेला चमत्कार असा–इ. स. १८७७ च्या फेब्रुवारीत अण्णासाहेब चासेस गेले होते. तेथे नानासाहेबांचे कुटुंब गंगाबाई या अतिशय आजारी होत्या. त्यांना पाहून अण्णासाहेब पुण्यास परत जावयास निघाले, परंतु तितक्यातच जाता जाता महाराजांची गांठ घेऊन जावे असे वाटून, मुद्दाम आडवाट करून ते आळंदीस आले. ते दिवशी रविवार असून वसंतपंचमी होती, व फेब्रुवारीची १९ ता. होती. अण्णासाहेब आले तेव्हा २॥–३ वाजण्याचा सुमार होता. त्यावेळी खंडोबाचे देऊळ बांधणे चालले होते. तेथे छोटासा मांडव पडला असून खूप समाज जमला होता, आणि जेवणाचा सपाटा चालला होता. जवळच थोड्याशा अंतरावर, जरीची टोपी डोक्यास घालून महाराजांची स्वारी विटांच्या ढिगावर बसली होती. अण्णासाहेब यांनी नमस्कार करताच, 'दादा कपडे काढून जेवून घे, आज आपल्या त्रिंबकाची मुंज झाली,' म्हणून आज्ञा झाली. त्या दिवशी पंचांगांत मुंजीचा मुहूर्त नव्हता. परंतु उगाच वेळ न लावता अण्णासाहेब जेवावयास बसले. जवळच समोरच्या अंगास एक दुधाचे मोठे भांडे खांबाशी टेकून कलते ठेवले होते. त्यांत लहान भांडी बुचकळून वाढावयास नेत. भांडे फारतर दहा बारा

शेर दूध मावण्यापुरते होते. भोजन करता करताच, आदल्या दिवशी संध्याकाळी मुंजीचा बेत श्रींनी एकाएकी कसा ठरवला, व पंचांगात मुहूर्त नव्हता तरी जास्त पाहिल्यावर अर्ध्या घटकेचा मुहूर्त कसा सापडला, व रात्री गडबड होऊन सकाळीच मुंज कशी लागली, आणि तेव्हांपासून सारख्या पंक्ती कशा सुरू आहेत, वगैरे हकीकत त्यांस समजली. त्यावरून अण्णासाहेबांचे लक्ष दुधाच्या भांड्याकडे गेले, आणि एवढ्या दहावीस हजारांच्या समाजास इतकेसे दूध कसे पुरत आहे, याचा त्यांस विस्मय वाटला. याविषयी ते काही उद्गार तोंडातून काढणार, तोच विटांच्या ढिगावरून महाराज ओरडले की, 'दादा, पुढे पाहून जेव मुकाट्याने. इकडे तिकडे पाहण्याचे काम नाही !' त्या दिवशी रात्री सर्व निजानीज झाल्यावर अण्णासाहेबांस हाक मारून श्रींनी सांगितले की, 'दादा ती माणसेही येथली नव्हती, आणि ती सामुग्रीही येथली नव्हे !' यावरून अण्णासाहेबांस काय वाटले असेल हे कोणी सांगावे ? असे असतांही यानंतर अगदी थोड्या दिवसांनी म्हणजे ३ महिन्यांचे आंतच त्यांनी तात्यासाहेबांपासून उपासना का घेतली, हे एक मोठे गूढच आहे; असो.

पुण्यास आले म्हणजे महाराजांचा सहवास करावा, व मुंबईस बाकीच्या खटाटोपी कराव्या, असे या काळात अण्णासाहेबांचे चालू होते. त्या खटाटोपीच्या प्रसंगानेच इंदूरचे श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांनी त्यांची मुलाखत घेतली. कित्येक प्रकारच्या राजकारणाकरिता मुंबईच्या आसपास मोठी जमीन घेऊन ठेवावी, व तेथे आपला एक माणूस नेमावा, अशी त्यांची इच्छा होती. या कामांतील त्यांचे सल्लागार कोणी कुंटे म्हणून होते. त्यांचा व अण्णासाहेबांचा परिचय असल्यामुळे, त्यांनी योग्य माणूस म्हणून अण्णासाहेब यांचे नाव सुचविले. तेव्हा हा माणूस एकदा पाहिला पाहिजे, अशी त्यांनी इच्छा प्रदर्शित केली. मात्र त्यांची अट अशी होती की, प्रत्यक्ष तुकोजीराव आपणास भेटत आहेत, हे अण्णासाहेबांस कळता कामा नये. महाराजांच्या खाजगी कारभाऱ्याची प्रथम भेट करवितो, असे सांगून कुंट्यांनी अण्णासाहेबांस नेले. स्वतः तुकोजीराव हे अगदी

साधा पांढरा शुभ्र पोषाख करून, व पांढराच कोशा डोक्यास गुंडाळून त्यांस भेटले, व दोघांचे बरेच संभाषण झाले. प्रथम दर्शनीच अण्णासाहेबांनी हा बनाव ओळखिला, परंतु तसे न दाखविता भाषण करून त्यांनी तुकोजीरावास गार केले. विशेषत: जमीन घ्यावयाची ती, दीव वगैरे बाजूस पोर्तुगीज वगैरे इतरांच्या प्रदेशातील घ्यावी, इंग्रज मुलखांतील नसावी, ही त्यांची सूचना तर राजे यांस फारच पसंत पडली, आणि अण्णासाहेबांविषयी त्यांचा ग्रहही फार अनुकूल झाला; परंतु दुसऱ्याच काही एका कारणाने दोघांनाही हा बेत सोडून द्यावा लागला. यानंतर त्यांची उघड उघड भेट पुढे एकदाच झाली होती. काही प्रसंगानिमित्त मुंबईस तुकोजीराव आले होते. त्यांना इंदुप्रकाशतर्फे झालेल्या पानसुपारीच्या वेळी अण्णासाहेब हजर होते. रीतीप्रमाणे इतर मंडळी–मिळती, त्यांचीही ओळख करून दिली गेली. त्यावेळेस अण्णासाहेब यांनी पूर्वीचा काहीच संबंध न दाखविता नुसतेच हस्तांदोलन केले. तेव्हा तुकोजीराव यांनी थोडे तोंडातल्या तोंडात हासून पूर्व परिचयाची खूण दिली. गर्दी कमी झाल्यावर त्यांनी अण्णासाहेब यांस एकीकडे बोलावले, व मग त्यांचे पुष्कळच भाषण झाले.

मुंबईत असताना अशाच दुसऱ्या एका बड्या गृहस्थाशी त्यांचा परिचय झाला, व त्याला निमित्तही जरा गमतीचे घडले. हे बडे गृहस्थ म्हणजे बंडाच्या वेळी जयाजीराव शिंद्यास मेजर लॉरेन्सच्या स्वाधीन करणारे आणि If shindya joins, I shall have to pack off अशी कॅनिंग साहेबांची भीती कायमचीच दूर करविणारे राजे दिनकरराव राजवाडे होते. यांचा मुक्काम एकदा आग्ऱ्याच्या वाडीत असता अण्णासाहेबांस अशी इच्छा झाली की याही पुरुषास एकदा पाहून घ्यावे. तेव्हा एकदा दुपारी जेवणखाण झाल्यावर हातात नेहमीचा सोटा, अंगात नुसता सद्रा आणि डोक्यास बदामी रंगाचा फेटा, अशा तालिमबाजी थाटाने अण्णासाहेब त्यांच्या बिऱ्हाडी गेले. त्यावेळी दिनकरराव माडीवर एकटेच बसले होते, व खाली एक ब्राह्मण धुणे वाळत घालीत होता, त्यास वर्दी पोहोचविण्यास अण्णासाहेबांनी सांगितले. स्वत: दिनकरराव यास स्वरशास्त्राचा उत्तम अभ्यास होता, व त्यांची सारी कामे त्या शास्त्राच्या तंत्राने ठराविक दिशेस बसून, ठराविक दिशेकडे तोंड करून ठराविक वेळेला होत. त्या वेळेस ते वामकुक्षी न करता दिवाणखान्याचे एका कोपऱ्यात बसले होते. शागीर्दाने वर्दी पोहोचविताच

त्यांचा सूर प्रतिकूल पडल्यामुळे 'निजले आहेत, यावेळी भेट होणार नाही, पुन्हा या,' म्हणून सांगावयास त्यांनी सांगितले. परंतु हा कोपरा जिन्याच्या भिंतीचाच व दाराजवळ असल्यामुळे जिन्याच्या तोंडाशी असलेल्या अण्णासाहेबांस ते स्पष्ट ऐकू आले. निरोप ऐकून 'बरे आहे,' असे म्हणून थकल्यासारखे करून जवळच बाक पडला होता, त्यावर अण्णासाहेब बसले, व संशयाचे काहीच कारण नसल्यामुळे शागीर्दही आपले काम करू लागला. तेवढ्यात यांनी वर जाऊन दिनकरराव यांस गाठले व त्यांचेसमोर आपला दंडा आडवा ठेवून जवळच ठाण मांडून बसले! तेव्हा नाइलाज होऊन राजे यांनी 'कोण व कोणीकडे आलात' म्हणून चौकशी केली. त्यावर 'मी एक कायद्याचा अभ्यास करणारा विद्यार्थी आहे, व आपल्यासारख्या महापुरुषास पहावे म्हणून आलो,' असे अण्णासाहेबांनी सांगितले. त्यावरून पुढे पुष्कळच बोलणे झाले, व 'आपण हे काय केलेत? हिंदुस्थानचा सर्वस्वी घात करून पुण्य तरी कोणते संपादलेत? अथवा इंग्रजांची जोड करून ऐहिक लाभ तरी काय मिळविलात? उलट वेदधर्म आणि वैदिक संस्कृती यांचा नायनाट झाला, व सुखात लोळत असलेल्या एका राष्ट्राची विपन्न स्थिती होऊन अनंत पिढ्यांचा तळतळाट मात्र घेतलात; तेव्हा आपली योग्यता फारच मोठी आहे, आपल्याच हाताने आपल्या माणसांचे गळे कापणारा महापुरुष कसा असतो, ते पहावे म्हणूनच मी आलो,' म्हणून अण्णासाहेबांनी खडखडीत सांगितले. कोणाही माणसाकडून उपमर्द करून घेण्याची सवय नसलेल्या सरदार-साहेबांची मिजास, हे भाषण ऐकून जाग्यावर राहणे शक्य नव्हते. परंतु अण्णा-साहेबांची आकृती, त्यांची मुद्रा, अंतःकरण तुटून निघणारे तरवारीच्या धारेसारखे शब्द, आणि त्याहीपेक्षा त्या भाषणातील सत्य, यामुळे दिनकरराव विरून गेले, आणि त्यांच्या डोळ्यास पाणी आले. एवढ्या अमोल कामगिरीबद्दल त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे एखादे मोठे संस्थान न देता कोकणात ५ हजारांची किरकोळ जहागीर देऊन सरकारने त्यांची संभावना केली होती. जयाजीरावांकडून मात्र बरीच मोठी जहागीर देवविली होती. ही गोष्ट त्यांच्या अंतःकरणास लागून राहिली होती, आणि 'आपला मूर्खपणा झाला खरा,' असे त्यांचे मन त्यांना खात होते. नेमका तोच पाढा निर्भीडपणाने व कळकळीने त्यांच्यापुढे मांडल्यामुळे, त्यास अतिशय दुःख झाले, व त्यांनी उघडपणे 'आपण मूर्खपणा केला, अशा

थराला गोष्टी येतील असे तेव्हा वाटले नाही, काय बुद्धी तेव्हा झाली काही कळत नाही,' असे कबूल केले. त्यावर 'झाले ते झाले, अजूनही आपले सरकारांत चांगले वजन आहे, तेव्हा कधी कुठे प्रसंग पडल्यास आपल्या इमानास जागा,' असे अण्णासाहेबांनी त्यांना सहज बजावले. या सहज केलेल्या सूचनेचा पुढे किती चांगला फायदा व्हावयाचा होता, याची तेव्हा अण्णासाहेबांसही कल्पना नव्हती. दिनकररावांनीही मनापासून ती गोष्ट कबूल केली, तेव्हा आपली आठवण असू द्यावी, असे सांगून अण्णासाहेब उठू लागले. त्यावर त्यांस पुन: बसवून घेऊन राजेरावांनी पानसुपारी घेण्याचा आग्रह केला. परंतु 'स्वदेशाच्या रक्ताने कलंकित झालेल्या सुपारीचे खांडही खाणे महापाप आहे, आणि आपल्या येथे पाण्याचा एक घोटही घेणे योग्य नाही,' असे उघड उघड त्यास उत्तर मिळाले. त्यामुळे जास्तच दिपून जाऊन 'कोण, कुठले,' म्हणून त्यांनी चौकशी केली; व जेव्हा भाऊसाहेबांचे चिरंजीव म्हणून त्यांस कळले, तेव्हा त्यास कसेसेच होऊन 'तुम्ही मला फसविले; मी हे भाऊसाहेबांस सांगेन; आधीच मला नाव का सांगितले नाही,' असे म्हणून त्यांनी थोड्याशा संतोषाने अण्णासाहेबांस दारापर्यंत पोहोचविले व त्यांस निरोप दिला. मल्हारराव प्रकरणात अण्णासाहेबांस दिनकररावांच्या ओळखीचा फार फायदा झाला, असे म्हणतात.

मुंबईस असतानाच अण्णासाहेबांच्या आयुष्यातील एक चमत्कारिक प्रसंग घडून आला. तीन गोष्टींचा संपर्क सबंध आयुष्यात आपल्यास कधीच झाला नाही, म्हणून ते सांगत असत. अभक्ष्यादिकांचा त्यांस संपर्क होणे शक्यच नव्हते, परंतु कोणत्याही तऱ्हेची भीति आणि स्त्रीविषयक वासना अथवा मोह ही आपणास केव्हाही शिवली नाहीत, असे त्यांनी एकदा सांगितले. त्यांचे सुंदर शरीर व एकंदर राहणी अशी होती की, साधारणत: कोणाही स्त्रीची नजर खिळून जावी; परंतु त्याजबरोबर त्यांचे वागणे अशा तऱ्हेचे होते की, भोवतालच्या मंडळीच्या मनांत त्यांचेविषयी एक प्रकारचा विलक्षण दरारा असे, आणि त्यांच्याशी काडीइतकाही अतिप्रसंग करण्याची कोणाची छाती नसे. मेडिकल कॉलेजमधे असता एका पारशी सुंदरीने मोह पाडण्याचा कसा प्रयत्न केला, व 'तात्या' 'तात्या' म्हणून लाडाने जवळ येत असता, आपल्या कठोर नजरेने तिची कशी त्रेधा उडून गेली, व ती पळून गेली, त्याची हकीगत त्यांच्या तोंडून

वामनाने (याची थोडीशी हकीगत पुढे येईल) ऐकली होती. असाच दुसराही एक प्रसंग झाला. यांच्याच बैठकीतील काही मंडळींनी यांना जाळ्यात गुंतवावे म्हणून एक कट केला. एका सुंदर व प्रख्यात गाणारणीची बैठक करवून अण्णासाहेबांस आमंत्रण करण्यात आले. पूर्वी ठरल्याप्रमाणे विश्रांतीकरिता ती स्वस्थ बसली असता, चहा कॉफी पिण्याच्या, कोणी विड्या ओढण्याच्या अशा काहीतरी निमित्ताने एकेक जण तेथून निघून गेला, आणि अण्णासाहेब व ती वेश्या ही दोघेच तेथे राहिली. हे पाहून अण्णासाहेब जावयास निघाले, आणि पहातात तो दारास बाहेरून कडी लावलेली ! मोहास बळी पडण्याची त्यांस भीतीच नव्हती. परंतु एक तर विनाकारण अब्रूची नुकसानी, आणि दुसरे, सर्व तऱ्हेने पवित्र राखलेल्या शरीरास एका घाणेरड्या स्त्रीचा स्पर्श होऊन ते विटाळणार, यामुळे त्यांस थोडा विचार पडला. परंतु आपला बेत दिसू दिल्यास गळ्यात मिठी पडून शरीर विटाळेल, तरी तसे न व्हावे म्हणून गडबड करण्याचा बेत टाकून दिल्यासारखे त्यांनी दर्शविले, व डोईचे फेकून देऊन, उपरणे डोक्यास गुंडाळून, सहजगत्या म्हणून गच्चीवर उभे राहिले. आपण काय करावे, म्हणून ती वेश्याही विचारांत पडली होती. यांच्या वर्तनाने फसून जाऊन, हे आता आपल्या ताब्यात येतील अशा आशेने ती त्यांच्याकडे पाहू लागली. तोच श्रीअण्णासाहेबांनी कठड्यावर पाय ठेवून खाली उडी टाकली ! माडी पुष्कळच उंचीवर होती, व इतक्या उंचीवरून उडी टाकल्यामुळे मोठा अपघातच व्हावयाचा; परंतु सुदैवाने तसे झाले नाही. तेव्हापासून मंडळी मात्र आपापले ठिकाणी चपापून गेली; व पुढे कोणीही कधी त्यांच्या वाटेस गेला नाही.

मुंबईच्या यांच्या रहिवासातील सांगण्यासारख्या किरकोळ गोष्टी म्हणजे एकदा यांस साठ दिवसांचा झालेला विषम, आणि हाताचा अपघात. याविषयी ते असे सांगत की, बाजूची मंडळी औषधोपचार करण्याची फार खटपट करी, परंतु विषम आहे असे लक्षात येताच त्यांनी असा क्रम ठेविला की, आणलेली औषधे जशीच्या तशीच मोरीत फेकून द्यावी, आणि एक लहानशी ठराविक वाटी भरून भात व तेवढेच पाणी नेमाने घेऊन मुकाट्याने पडून रहावे. यांच्या प्रकृतीचा हा विशेष गुण होता की, त्यांस पाणी प्यावयास अतिशयच थोडे लागे. यांच्याइतके कमी पाणी पिणारा माणूस पाहण्यांत येतच नाही. उन्हाळ्याचे दिवस

नसतांना, स्नानसंध्येत पोटात जाणाऱ्या पाण्यापलीकडे यास पाणी पिण्याची आवश्यकता कधी वाटली नाही, व उन्हाळ्याचे जरी दिवस असले, आणि नीटनेटके खाणेही झाले असले, तरी देखील एकाद्या प्याल्यापलीकडे, म्हणजे सुमारे ५–१० तोळे पाण्यापलीकडे जास्त पाणी पिताना त्यास कोणी पाहिले नाही ! असो. अशा रीतीने साठ दिवस काढल्यावर ताप उतरला, व मंडळी औषधोपचाराची तारीफ करू लागली. तेव्हा त्यांची सारी औषधे कोठे गेली ते अण्णासाहेबांनी दाखविल्यावर सर्वांस मोठी मौज वाटली. तसेच, एकदा ते विहिरीच्या काठावर बसले असता एकाएकी खाली पडून यांचा हात मोडला होता, परंतु योग्य ते उपाय करण्यात आल्यामुळे तो चांगलाच सुधारला, आणि पुढे कोणासही ते व्यंग दिसून आले नाही. मूळव्याधीची उपाधी यांना लहानपणापासूनच होती, व तिचा त्रास मुंबईस असताही होत असे. याशिवाय इतर काही त्रास या बारा-वर्षात झाल्याची माहिती नाही. यांना मोठी खोड म्हणजे पोटात पडल्यावर थोडावेळ तरी निजले पाहिजे, अशी होती, व ती शेवटपर्यंत तशीच होती. असे थोडे तरी पडावयास न सांपडल्यास त्यांच्या प्रकृतीची घडी थोडी तरी बिघडत असे, व तेवढ्याकरिता सवड नसल्यास ते खाण्यापिण्यासच फाटा देत ! 'ही संवय आपणास बाळपणापासूनच होती, व कॉलेजमध्ये वगैरे देखील एका बाजूस बसून, दुसऱ्या विद्यार्थ्यांचे आड आपण झोप काढीत असू,' म्हणून ते सांगत. त्यावेळी पान तमाखूचे यांस विलक्षणच वेड होते, परंतु एका प्रसंगाने त्यांनी ते झटकून टाकले, व पुढे देखील कोणी आग्रहाने दिल्याखेरीज, स्वत: होऊन कधी त्याचे सेवन केले नाही. तो प्रकार असा:—यांचा असा प्रघात असे की, सुमारे अदपाव तमाखू व त्यामानानेच शेदीडशे पाने रोज फस्त करावयाची, परंतु कधी पीक बाहेर टाकणे ठाऊक नव्हते ! आणि पुढे देखील तमाखू खाऊन थुंकणाऱ्या माणसाची ते अतिशय चेष्टा करीत. एक वेळ असा योगायोग झाला की, बोलण्याचे भरात भान न राहून तमाखूची थुंकी यांनी बाहेर टाकली. कर्मधर्मसंयोगाने यांच्या कॉलेजातील एक प्रोफेसर त्याच वेळी खालून चालले होते, त्यांनाच हा प्रसाद मिळाला ! प्रोफेसर साहेबांनी मोठ्या त्वेषाने मान वर केली, परंतु अण्णासाहेबांस पाहताच थोडेसे हसून त्यांनी रस्ता सुधारला. या गोष्टीची स्वत: अण्णासाहेबास एवढी लाज वाटली की, त्यांनी लागलीच एका ब्राह्मणास बोलाविले, आणि चांदीच्या सर्व उंची संचासह ती पानतमाखू त्याच्या पदरांत

टाकली, आणि तेव्हापासून आमरणांत तिला आपण होऊन हात लावला नाही ! कोणत्याही प्रकारचा अशा तऱ्हेचा त्याग हा त्यांचा स्वभावधर्मच होता. यांच्या घराण्यात एक फार मोलाची हिऱ्याची आंगठी होती, व त्या आंगठीस तिच्याशी संबंध असलेल्या काही इतिहासामुळे विशेष महत्त्व होते. ती अंगठी बोटात न घालता अण्णासाहेब जानव्यास लावून ठेवीत; कारण कसलाही अलंकार घालणे यांस कधीही आवडले नाही. एकदा स्नान करीत असता, कोणी विशेष माहिती नसलेला गृहस्थ यांच्याकडे आला, व 'द्रव्याची काही तरी मदत द्या, मी फार पेचात आहे,' म्हणून त्याने याचना केली. त्यावेळच्या मानाने ५–५ शे रुपये दर-महा यांच्या राहणीवर खर्च होत होता, आणि थोडीबहुत अवांतर मिळकत असे, तरी यांना पैसा कधीच पुरा पडला नाही, आणि हात नेहमीचाच अडचणीत असे. त्यावेळीही अण्णासाहेबांजवळ पैसा नव्हता, व तो गृहस्थ तर फार निकड करू लागला. तेव्हा यांनी कमरेची आंगठी काढून चटकन् त्याच्या हातात टाकली, व 'मुकाट्याने वाटेस लाग,' म्हणून सांगितले ! नुसती 'कोण, कोठला,' वगैरे चौकशी देखील केली नाही ! परंतु लागवणकर वैद्यांनी त्यास जातांना व येतांना पाहिले होते; पुढे अण्णासाहेब पुण्यास आल्यावर सहजगत्या आंगठी नाहीशी झाल्याचे घरच्या मंडळीस समजून आले. त्यामुळे त्यांस फार वाईट वाटले, व हळूहळू आंगठीची गोष्ट अण्णासाहेबांस विचारून घेऊन, लागवणकरांच्या साह्याने त्या माणसाचा पत्ता नानासाहेबांनी काढला. त्याने ती कल्याणास कोणीकडे गहाण टाकली होती. तेथपर्यंत पत्ता लावून व रक्कम देऊन, गहाण नानासाहेबांनी सोडून आणले !

या सर्व काळात १८७४ व ७५ ही साले फार महत्त्वाची होती; कारण या साली मल्हारराव गायकवाडांचे प्रकरण झाले. या प्रकरणात रानडे व अण्णा-साहेब यांनी फार उत्साहाने भाग घेतला होता. महाराजांस द्रव्यसहाय्य करण्याविषयी पुण्याहून तार पाठविण्यात आली होती, हे प्रसिद्धच आहे. स्वतः अण्णासाहेब इंदुप्रकाशचे बातमीदार या नात्याने बडोद्यास गेले होते, व महाराजांवरील आरोप नाशाबीत ठरण्याजोगा पुरावा पुढे करण्यात त्यांनी फारच मेहनत घेतली. त्यांनी या प्रकरणात केवढी कामगिरी केली, व काय खटपटी केल्या, वगैरेंचा सर्व इतिहास खरोखरच फार मनोरम असला पाहिजे.

त्यांच्या सर्व प्रयत्नांमुळे खटल्याचे स्वरूप असे काही झाले की, अखेरीस ज्यूरीमध्ये मतभिन्नता झाली, व मल्हारराव जरी दोषी ठरविले गेले, तरी त्यांच्या शिक्षेचे स्वरूप सौम्य होऊन, बडोदा संस्थान जिवंत राहिले. या प्रकरणातील अण्णासाहेबांच्या कामगिरीचा इतिहास बाहेर येण्यास आता काहीच मार्ग नाही, ही फार दिलगिरीची गोष्ट आहे.

मुंबईस यांच्या संग्रहास जी माणसे होती, त्यांमध्ये माधवराव नामजोशी या कारवाई गृहस्थाचा यांना बराच उपयोग झाला. अनेक तऱ्हेचे उद्योग करण्याची उरकशक्ती यांच्या अंगी किती होती, हे यांच्या न्यूस्कुलातील वगैरे कामगिरीवरून दिसून आलेच आहे. यांची सोय करण्याकरिता म्हणून पुढे 'किरण' नावाचे मराठी, आणि 'डेक्कन स्टार' नावाचे इंग्रजी पत्र अण्णासाहेबांनी पुण्यास काढले होते. परंतु अनेक उद्योगांमुळे नामजोशांच्या हातून स्वतंत्र रीतीने काम रेटेना. म्हणून मद्रासेस जाण्यापूर्वी या पत्राचे रूपांतर करून, केसरी व मराठा यांचा अवतार करण्यात आला. 'केसरी व मराठा, यांचे डिक्लेरेशन माझ्या हातचे आहे,' असे ते त्या पत्रांविरुद्ध बोलणारास मोठ्या अभिमानाने सांगत असत. यासंबंधीच्या व्यवहारावर सही करून, आणि तो कायदेशीर रीतीने पक्का करून लागलीच ते इ. स. १८८० आक्टोबर १२, मंगळवार या दिवशी मद्रासेस जाण्याकरिता गाडीत बसले. १९१६ साली आक्टोबरच्या नऊ तारखेस रात्री बोलत असता, आज या गोष्टीस बरोबर ३६ वर्षे झाली, म्हणून त्यांना आठवण झाली, व त्यामुळे भाषण निघून मद्रास प्रकरणातील पुष्कळ गोष्टी त्यांनी मोकळ्या मनाने सांगितल्या. तारखा आणि दिवस हे बारकाईने लक्षात ठेवण्याची त्यांची हातोटी काही विलक्षण होती.

त्यावेळच्या संग्रहातील उल्लेख करण्याजोगती माणसे गणपतराव सहस्रबुद्धे, पेरुअय्या, भिकाजीपंत देशपांडे, भाऊ निरुळकर वगैरे होत. भाऊ निरुळकर हा मनुष्य मोठ्या मुत्सद्दी डोक्याचा व खोल विचारांचा होता. त्यास इंग्रजीचे ज्ञान मुळीच नसल्यामुळे भिकाजीपंत देशपांडे या इंग्रजी फर्डे जाणणाऱ्या गृहस्थास बरोबर देऊन ही जोडी त्यांनी सालरजंगाकडे पाठविली होती, व तेथे यांनी चांगलीच कामगिरी केली. गणपतराव सहस्रबुद्धे हा गृहस्थ ब्रह्मावर्तास पेशव्यांच्या परिवारात होता; व कानपूर ग्वालेर वगैरे ठिकाणच्या युद्धात त्याने स्वतः तरवार गाजविली होती. बंडाचा मोड झाल्यावर काही दिवस अज्ञातवासात

काढून हा अण्णासाहेबांच्या सहवासात आला. अण्णासाहेबांजवळ दोन स्वयंपाकी व वाढपे स्वतंत्र असत, त्यांतील मुख्य काम गणपतरावाचे होते. स्वयंपाकी म्हणून राहिलेला हा गृहस्थ काही औरच आहे, असे अण्णासाहेबांनी तेव्हाच ओळखिले, व पुढे यानेही आपली सर्व हकीगत सांगितली, तेव्हा त्यास नावास स्वयंपाकी म्हणून अण्णासाहेबांनी जवळ ठेवून घेतला, व दुसऱ्या स्वयंपाक्याची योजना केली. हा सर्व व्यवस्था पहात असे, व त्याची बायकोही मोलकरीण म्हणून राहिली होती. परंतु, झाडसारव करणे, निसणे–टुपणे यापलीकडे हलकी कामे तिला त्यांनी कधीच सांगितली नाहीत. खालच्या मजल्यावरील एक खोली स्वतंत्र त्यांना दिली होती, व तेथे ते रहात. असे कैक लोक त्यावेळेस सर्वत्र हिंडत होते; आणि त्यांना एकत्र करून पुन्हा जंग करण्याची हिंमत वासुदेव बळवंताने धरली असल्यास अगदीच आश्चर्य नाही. या गणपतरावाच्या म्हणण्या-प्रमाणे, नानासाहेबांवर बंड उपस्थित केल्याचा नुसता आळ आहे, ते प्रथम-पासूनच विरुद्ध होते, परंतु नाइलाज म्हणून त्यांस बंडात सामील होणे भाग पडले, मात्र भाग घेतल्यावर मोठ्या शौर्याने त्यांनी काम केले, असेच दिसते.

या भटकणाऱ्या लोकांची कल्पना येणारी एक गोष्ट अण्णासाहेब सांगत असत. वर्तमानपत्र वाचीत, आतल्या अंगास अण्णासाहेब बसले होते, व पुढील खोलीत गणपतराव भाजी चिरीत होते. इतक्यात 'खारे पिस्ते,' असा आवाज करीत एक फेरीवाला दाराशी आला. तेव्हा जरा गडबडून गणपतरावाने मुद्दाम पुढे वाकून त्यास पाहिले, आणि दोघांची दृष्टादृष्ट होताच किंचित् हास्य करून तो पिस्तेवाला पुढे निघून गेला. अण्णासाहेबांचे लक्ष आपल्याकडे होते की काय हे पाहण्याकरिता एक दृष्टी त्यांच्याकडे टाकून गणपतराव कामात गढून गेला. थोड्या वेळाने अण्णासाहेबांनी 'फेरीवाला कोण होता, व तुमची काय खूण पटली,' म्हणून उघडच विचारले. त्यावरून त्यांनी सर्व हकीकत सांगितली. तो इसम मुसलमान असून मोठ्या घराण्यातला होता; व बंडाच्या उत्पादकांपैकी एक प्रमुख होता. त्यानंतर त्याची फेरी आली म्हणजे, मुद्दाम त्यास बोलावून पुष्कळ किंमतीचे पिस्ते विकत घ्यावे, असा क्रम पडला. अण्णासाहेब मद्रासेस गेल्यावर या माणसांचे पुढे काय झाले, ते काहीच कळले नाही.

पेरुअय्या हा तेलंगा ब्राह्मण अशाच रीतीने आश्रयास आला. तो स्वभावाने साधाभोळा परंतु बाणेदार होता. कमरेला एक पंचा, अंगावर उपरणे, आणि

डोकीस फडके गुंडाळलेले असे हे काळेकुट्ट ध्यान पाहून, येथे काही विशेष असेल, अशी कोणास कल्पनाही व्हावयाची नाही. परंतु गायनकलेतील ती एक अपूर्व वस्तू होऊन गेली, म्हणून अण्णासाहेब सांगत, व त्याचे गाणे कानात असल्यामुळे, रहिमतखां-सुद्धा कोणाचेही सूर आपल्या कानात भरत नाहीत, म्हणून ते सांगत. गुरुवरअय्या म्हणून एका गृहस्थापाशी बारा वर्षे अध्ययन केल्यावर पोटाच्या मागे लागून आपण बाहेर पडलो, म्हणून तो सांगत असे. त्याची वृत्ती अत्यंत निस्पृह, आणि नम्र होती. गुणाचे प्रदर्शन करण्याचा कल त्यास ओकारीसारखा वाटे. त्याची मोठी खोड म्हणजे, त्याला नित्य काही तरी पक्वान्न पानात लागे. अशी सोय असली म्हणजे स्वारीची कळी खुलत असे. त्याच्याकरिता श्रीखंड वगैरे काही तरी पदार्थ रोज करण्याची सोय अण्णासाहेबांनी लावून दिल्यावर, अण्णासाहेब यांचेजवळ तो पुष्कळ दिवस मोठ्या आनंदात राहिला. बारा वर्षांत फक्त सूर काढण्याचाच अभ्यास त्याने केला होता! परंतु ते सूर कसे असत, हे दोन तीन उदाहरणांवरून समजून येईल. आर्यवैद्यकात ज्याला सन्निपात म्हणतात, त्या तापाचे असे लक्षण आहे की, रोग्यास झोप मुळीच येत नाही; आणि जर काही उपायाने झोप आली, तर ताप उतरून रोगी बरा होतो. अशी दोन तीन रोग्यास अय्याची सुरावट ऐकवून औषधाशिवाय बरे केल्याचे ते सांगत. गाणे ऐकता ऐकताच रोग्यास झोप लागे, व जागे झाल्यावर ते बरे होण्याच्या मार्गास लागत! सारंग हा राग त्याचा विशेष असून, माध्यान्हीस भोजनापूर्वी त्यात तो भ्रामरी सूर काढीत असे. तो तर ऐकण्यास अतिशय अद्भुत होता. शेजारच्या खोलीतील माणसास असे वाटावे की, हजारो भृंगे एका ठिकाणी जमून मोठा गोंगाट करीत आहेत! परंतु तो इतका मधुर असे की, काही झाले तरी तेथून हालण्याचे मनात येत नसे. स्वतः गुरुवरअय्या यांचा मल्हार रागांत हातखंडा असे, असे पेरुअय्या सांगत असे.

मुंबईतील धनिक गृहस्थांकडून सहाय्य मिळवावे म्हणून, पेरुअय्या रावसाहेब मंडलिक यांचेकडे गेले. मंडलिकांनी 'आपणास या कलेतील काहीच गम्य नाही, व फुरसत नाही,' म्हणून सांगितले, व काही दक्षिणा द्यावयास काढली; परंतु ती नाकारून 'जेव्हा केव्हा थोडी फुरसत आपणास असेल, तेव्हा तितक्याच वेळात मी गाऊन दाखवीन, आपण माझा गुण पहावा, पैशाची प्रतिष्ठा नाही,' अशी त्याने विनंती केली. मंडलिकांचा उद्योग व वक्तशीरपणा

हे आदर्शभूतच होते. 'संध्याकाळी संध्या करीत असता फार तर १५ मिनिटे आपणास देता येतील,' म्हणून त्यांनी सांगितले. तेव्हा कबूल करून पेरुअय्या ह्या वेळेस हजर झाले. त्यावेळी थोडवयात काही म्हणून, 'इतकी मिनिटे झाली महाराज!' म्हणून त्यांनी सांगितले. पाहतात तो खरेच! त्यानंतर तेच सूर त्याच्या अर्ध्या वेळात म्हणून, 'पाच मिनिटे झाली, पहा.' म्हणून अय्याने सांगितले. त्यावरून कौतुक वाटून, मंडलिकांनी आणखी काही वेळ गावयास सांगितले. सरतेशेवटी या कालज्ञानाचे, आणि त्याला अनुसरूनच वाटेल त्या साचांत सूर बसविणे व तसे प्रत्यक्ष गळयातून काढून दाखविणे, या स्वरावरील प्रभुत्वाचे, त्यांना इतके आश्चर्य वाटले की, लागलीच उठून त्यांनी शंभर रुपये अय्याच्या पुढे ठेवले!

तसेच एकदा ग्वाल्हेरचे प्रसिद्ध महमदखां यांच्या गाण्याचा जलसा झाला होता, त्यावेळी देखील अय्याच्या गाण्याने त्यांस स्वत:सच चकीत केले. खांसाहेबांची मिजास व ऐट खूपच होती, व त्यावेळेस अनायासे कोणी पंजाबांतले प्रसिद्ध तबलजीखांही साथ करावयास होते. तेही मोठे श्रीमान् व पिढीजाद धंदेवाले होते. त्यांच्या तबल्यास रेशमाच्या काढण्या आणि चांदीची हातोडी असा थाट असे. थोडा वेळ गायन झाल्यावर अण्णासाहेब यांनी पेरुअय्यास पुढे व्हावयास सांगितले. त्यावरून त्याने खांसाहेबांस, म्हटलेली चीज पुन्हा काही मिनिटांत म्हणण्यास सांगितले. अय्याचे हे असले ध्यान आणि एवढया समाजात टाकलेला प्रश्न, यामुळे खांसाहेब अर्थातच अतिशय चिडून गेले, आणि बरीच बाचाबाची झाली. सरतेशेवटी तीच सुरावट खांसाहेबांनी सांगितल्याप्रमाणे निरनिराळया वेळात अय्याने स्वत: म्हणून दाखविली! तेव्हा दोन्हीही 'खां'चा पुरा. रेच उतरला. पेरुअय्या हे नांव चमत्कारिक असल्यामुळे त्यांस अण्णासाहेबांनी 'शंकरअय्या' असे नाव दिले होते, व त्याच नावाने मंडळी त्यास हाक मारीत. पुढे याचे काय झाले वगैरे गोष्टींची काहीच माहिती त्यांनी दिली नाही. बहुतकरून तो आकस्मिक कालवश झाला असावा, नाहीतर हे रत्न कोठे तरी खास चमकले असते.

मुंबईस असताना घडलेली एक गोष्ट त्यांच्या सांगण्यात कोणापाशीही वारंवार येत असे. एकदा केरूनाना छत्रे हे मुंबईस आले होते. पुण्याहून मनुष्य आला म्हणजे तो यांचेच बिन्हाडी यावयाचा; आणि नानासाहेबांचा व यांचा

अतिशय लोभ, म्हणून केरूनाना अण्णासाहेबांचेकडे उतरले होते. रात्री जेवणे खाणे झाल्यावर बैठक उठून गेली, आणि अण्णासाहेब यांनीही आराम खुर्चीवर आंग टाकले. परंतु नाना हे आडवे झालेले उठून काही तरी पुटपुटत फेऱ्या घालूं लागले. त्यावर "नाना तुम्ही काय म्हणता ?" म्हणून अण्णासाहेबांनी प्रश्न केला. तेव्हा "मी विष्णु-सहस्रनाम म्हणतो" म्हणून नानांनी सांगितले. ते ऐकून अण्णासाहेबांस आश्चर्य वाटले. कारण नाना हे नास्तिक म्हणून प्रसिद्ध होते. अतिशय आश्चर्याने अण्णासाहेबांनी विचारले, 'तर मग देव आहे असे मानता तुम्ही ?' त्यावर गंभीरपणाने नानांनी सांगितले, "खरे सांगू तुला ? देव आहे किंवा नाही, या प्रश्नाचा विचार करावयास मला कधी वेळच सांपडला नाही; आणि सारे बाजूला ठेवून, केवळ त्याच प्रश्नाच्या मागे लागण्याची गरजही पण कधी भासली नाही. परंतु मी स्वभावत: गणिती मनुष्य आहे, तेव्हा मी असा हिशेब केला की, जर देव नसला, तर आपणावर कसलीही जबाबदारी नसल्यामुळे, आपल्या वेळेचे आपणच मालक आहो. तेव्हा चोवीस तासातून पंधरावीस मिनिटे जर आपण गटारीत पैसा फेकल्याप्रमाणे अगदी वाया घालविली, तरी आपल्याला कोण विचारणारा आहे ? परंतु जर देव असला, आणि आयुष्याबद्दल मनुष्य त्याला जबाबदार असला, तर मात्र मेल्यावर तो 'आयुष्यात माझ्याकरिता काय केलेस ?' म्हणून मला विचारील; व त्यावेळेस जर काही उत्तर देता आले नाही, तर माझी दशा कशी होईल ? त्यापेक्षा त्याच्या प्रीत्यर्थ म्हणून दहापंधरा मिनिटे रोज घालवावीत, म्हणजे जर तो असला, आणि त्याने विचारले तर एवढे ठासून सांगता येईल की, 'दुसरे तर मी काही केले नाही, परंतु रोज पंधरा मिनिटे तुमच्या प्रीत्यर्थ खर्च केल्याखेरीज मी कधी अन्नग्रहण केले नाही !' आजीने लहानपणी मला तीन नियम सांगून ठेवले होते. विष्णु-सहस्रनाम म्हणणे, शाळिग्रामास तुलसीदल वाहणे, आणि गंध लावणे; हे तीन नियम मी जसेच्या तसेच अजूनही पाळतो. जर देव नसेल, तर रोज पंधरा मिनिटे मी फुकट घालविली एवढाच अर्थ होईल, परंतु माझे नुकसान मात्र होणार नाही !" त्यावर, 'गंध लावणे व शालिग्रामास तुलसी वाहणे, हे प्रवास वगैरे अडचणीत कसे साधते ?' म्हणून विचारता, नानांनी सांगितले की, "अडचणीच्या प्रसंगी त्यांची प्रत्यक्ष सोय नसेल, तर मी निदान कपाळावरून बोट तरी फिरवितो; आणि तुळशी वाहिल्याची भावना करून, 'मी तुला तुळशी

वाहिल्या,' असे तोंडाने तरी म्हणतो; म्हणजे माझ्याकडे वंचकता येत नाही !" या गोष्टीचे तात्पर्य प्रत्येकाने लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. इतक्या मोठ्या प्रश्नाचा इतक्या थोडक्यांत सुंदर निकाल लावणारी अशी शहाणपणाची विचारसरणी दुसऱ्या कोठेही सापडावयाची नाही. सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या मोठमोठ्या विद्वानांनी, विश्वाची कोडी उकलण्याचा अट्टाहास करीत असताही, नानांचे अनुकरण करणे योग्य आहे, म्हणून ही गोष्ट अण्णासाहेब कोणालाही वारंवार सांगत असत.

यावेळी घडलेल्या मुंबईतील इतरही पुष्कळ गोष्टी, म्हणजे लीवॉर्नर साहेब यांस एका पारशी पोराने कसे ठोकले होते, आणि नानामोरू या प्रसिद्ध कडक न्यायमूर्तीने लीवॉर्नर यांस आरोपीच्या पिंजऱ्यांत घालून दहा रुपये दंड कसा केला होता, अथवा शंकर पांडुरंग पंडित यांच्या पोरकटपणामुळे ऐन दिवाळीच्या दिवशी त्यांची कशी फजिती झाली, वगैरे शेकडो मनोरंजक हकीगती ऐकावयास येत; परंतु अण्णासाहेबांच्या चरित्राशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध नसल्यामुळे, त्या येथे सांगत न बसता, सालरजंगप्रकरणाच्या मनोरंजक हकीगतीकडे वळू.

सालरजंग प्रकरण व मद्रास

सुराज्यं स्वातंत्र्ये किमपि न तु शक्यं सति परे
सुराज्ये जीवानां सकलपुरुषार्था ननु सुखम् ।
सुखं सर्वेषां तत् सदसदिति वैयक्तिकमहो
कथं तद्भूत्यर्थं प्रभवति विना तस्य यजनम् ॥

एकादा प्रांत हाती असल्याशिवाय आपल्या मनाजोगे काम करिता येणार नाही, अशी त्यांची लवकरच खात्री झाली, हे मागील प्रकरणात सांगितलेच आहे. त्या दिशेने विचार करिता, त्यांच्या पसंतीस निजामाने नुकताच इंग्रजांचे ताब्यात दिलेला वऱ्हाड प्रांत उतरला. साचलेल्या कर्जाच्या फेडीकरता म्हणून हा प्रांत इंग्रजास देण्यात आला होता; परंतु ही गोष्ट त्यावेळचे निजामसाहेब आणि खुद्द मुख्य दिवाण सर सालरजंग, यांच्या मनास फार लागून राहिली होती. सालरजंगाची योग्यता मुत्सद्दी या नात्याने किती मोठी होती, व बिस्मार्क, गॉर्ड्सचेकॉफ वगैरे इतिहासप्रसिद्ध मुत्सद्यात बसण्यास ते कसे लायक होते, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. स्वतः त्यांनी विलायतचा प्रवास केला होता, त्यामुळे इंग्रजी राज्याचे आणि राजनीतीच्या अंतःस्थितीचे त्यास चांगलेच ज्ञान होते. वऱ्हाड प्रांत इंग्रजांपासून सोडवावा अशी त्यास रात्रंदिवस तळमळ होती. अशा स्थितीत सालरजंगास हाताशी घेऊन, आणि ज्या कर्जाच्या बदल्यात वऱ्हाड घेण्यात आले होते, त्या कर्जाची फेड करून, जर वऱ्हाड मोकळे करता आले, तर आपले मनोरथ सिद्धीस नेण्यास ते कार्यक्षेत्र उत्तम आहे, असे अण्णासाहेबांनी ठरविले, व त्याप्रमाणे सालरजंगाशी बोलणे सुरू केले, आणि सालरजंगासही हा विचार पटून त्यानेही आपली अनुकूलता दाखविली.

इतके होण्यास अण्णासाहेबांना किती खटाटोप करावा लागला असेल, कोणकोणती धोरणे ठेवावी लागली असतील, कोठे कोठे संधाने बांधावी लागली असतील, वगैरे इतिहास मनोरंजक असला तरी सदैव अज्ञातच राहणार.

त्यावेळच्या काम करण्याच्या दिशेसंबंधाने ते सांगत असत की, काही मंडळींना हैद्राबादेस ठाणे देऊन बसविले होते. तेथील सर्व काउवाई भाऊ निउळकर याने करावी, आणि सालरजंगाच्या भेटीची वगैरे दरबारी कामे भिकाजीपंत देशपांड्याने आटोपावी, अशी योजना केली होती. कोणच्याही तऱ्हेची बातमी ही पोष्टाने न पाठविता स्वतंत्र माणसांचीच डाक ठेवली होती. पत्राची पोच अथवा कार्डात लिहिण्याजोगता किरकोळ मजकूर असला, तरी तो कार्डातून अगर पत्रातून न जाता, रजिष्टर पत्राने पाठवीत असत. या कामाकरिता उत्तरहिंदुस्तानातील संस्थानांतील काही श्रीमंत गृहस्थही हाती घेतले होते. बरेच दिवस प्रयत्न केल्यावर प्रकरण रंगास आले, आणि सालरजंगही त्यांस सामील झाला. असे ठरले की, हैद्राबादेस एक भली थोरली बँक काढून दहा बारा कोटीचे कर्ज तिच्यामार्फत निजामसरकारास द्यावे, आणि त्याच्या बदल्यांत, वऱ्हाडचा कारभार अण्णासाहेबांनी आपल्याकडे घ्यावा. अर्थात जरी राजकीय धोरणे गुप्त असली तरी, निजाम सरकार काही तरी मोठे कर्ज काढण्याचा विचार करीत आहे, ही गोष्ट चोहीकडे झाल्याखेरीज राहिली नाही; व एवढे कर्ज पुरविण्यास तयार असलेली काही माणसेही पुढे आली. सालरजंगाची मुख्य अट अशी होती की, या कर्जास ब्रिटिश सिक्युरिटी अथवा कोणत्याच तऱ्हेची ब्रिटिश मध्यस्थी नको. ही अट पुरी करणे, इतर पोटभरूंना शक्य नसल्यामुळे अण्णासाहेबांचाच हेतु सिद्धीस गेला, आणि त्याप्रमाणे बँक काढण्याची खटपट सुरू झाली. तेवढ्याकरिता इमारत घेऊन रंग वगैरेही नीट देणे चालले होते, असे त्यांनी सांगितले. परंतु अण्णासाहेब हे कोणी सरदार अगर संस्थानिक नसल्याने, एका तरुण हायकोर्ट वकीलावर कितपत भरंवसा ठेवावा, आणि त्याच्या नादी लागावे, याचा उमज सालरजंगास पडेना. तेव्हा हा मनुष्य उगीच थापा देतो, अथवा त्याची पतच तेवढी आहे, याची परीक्षा करण्याकरता सालरजंगाने एक दिवस निरनिराळ्या खटाटोप्यांच्या कारकुनांना बोलाविले, आणि सवाल टाकला की, 'बँकेचे व्हावयाचे ते होईल, परंतु काही निकडीच्या कामाकरिता सरकारला आताच्या आता २ कोटी रुपये हवे आहेत; तेव्हा ब्रिटिश सिक्युरिटीवाचून, हे तुम्ही कोणी देऊ शकाल काय ?" त्यावर लोकांना मोठाच विचार पडला, व कोणी 'आम्ही आमच्या मालकास विचारतो' म्हणून, कोणी 'ब्रिटिश सिक्युरिटी असेल तर, लागल्यास २ काय

पण तीन कोटी देतो, पण ब्रिटिश सिक्युरिटीशिवाय देता येणार नाही,' म्हणून मोकळे झाले. भिकाजीपंत देशपांडे आणि भाऊराव यांस विचारता त्यांनी ती गोष्ट तत्काळ कबूल केली; त्यावर 'आपल्या मालकास विचारून पहा, उगीच काही तरी सांगू नका,' म्हणून सालरजंगने सांगितले. परंतु या हस्तकांची स्वतःच्या मालकाच्या कर्तबगारीवर एवढी जबर श्रद्धा होती की, त्यांनी ठासून उत्तर दिले 'त्यात काय विचारावयाचे आहे ? आपण सांगाल तेव्हा पैसे पावते करतो !' तेव्हा आश्चर्य वाटून सालरजंगाने सांगितले की, 'मुंबईस तार करून बसल्या बैठकीस पैसे मागवावे.' त्याप्रमाणे तार करून उत्तर येईपर्यंत उभयतांसही त्यांनी कचेरीतच बसवून ठेवले.

इकडे अण्णासाहेब नुकतेच मेडिकल कॉलेजमधून घरी येऊन बसले होते, तोच तार येऊन पोहोचली. तेव्हा 'काय करावे ?' असा त्यांनाही क्षणभर विचार पडला. काही वेळ शांतपणे विचार करून लागलीच ते उठले, आणि प्रो. डॉ. स्मिथ यांची गाठ घेऊन, त्यांना 'अमुक तऱ्हेचे कर्ज पाहिजे' म्हणून त्यांनी सांगितले. स्मिथने, शिष्यावर कितीही लोभ असला तरी, इंग्लिश लोकांच्या व्यावहारिकपणास अनुसरून मध्यस्थी करण्याचे कबूल केले, आणि त्याची दलाली नीट ठरल्यावर, त्याच्या मध्यस्थीने फ्रेंच बँकेतून '२ कोटी रु. तयार आहेत, कोठे व कसे पाठवावयाचे, ते कळवा,' म्हणून सालरजंगास तार करविली ! अण्णासाहेबांचे कारकून या अधिकपणाने फजीत होणार म्हणून सालरजंगाला खात्री वाटत होती. तेव्हा तार वाचताच तो अगदी चकित होऊन गेला ! त्याने 'तूर्त असू द्या, मागाहून कळवितो,' अशी तार केली. मग मात्र त्यास विश्वास पटून त्याने या कामास हात घातला, आणि फ्रेंच बँकेच्या मार्फतच १२ कोटींचे कर्ज काढावयाचे ठरविले. परंतु हा त्याचा खेळ अण्णासाहेबांस चांगलाच भोवला. स्मिथची दलाली, आणि २ कोटीवरील व्याज–थोड्याच वेळाचे का होईना–यांची रक्कम अशीच काही तरी २–४ लाख रु. होती, व हे कर्ज अखेरपर्यंत अण्णासाहेबांस फेडावे लागले !! पुढचा व्यवहार सिद्धीस गेला असता तर हे बोकांडी बसले नसते, परंतु सालरजंगाच्या मृत्यूने सर्वच घोटाळा करून टाकला.

इतके झाले तरीही सालरजंगास पुरती खात्री वाटेना. म्हणून त्याने आपल्या हाताने एक फारशी पत्र लिहून, त्याचा सेक्रेटरी भिकाजी रुस्तुम यास मुंबईस

अनपेक्षित पाठविले, आणि त्यास बजावून ठेवले की, 'जर सर्व तऱ्हेने अण्णासाहेब पसंतीस उतरतील, तरच हे पत्र अण्णासाहेबांस द्या, नाही तर देऊ नका.' अण्णासाहेबांस या गोष्टीची वार्ताही नव्हती. सकाळी दहा वाजण्याच्या सुमारास ते आरामखुर्चीवर वर्तमानपत्र वाचीत पडले होते. कर्मधर्मसंयोगाने, हैद्राबादेस कामाकरता गेलेला यांचा एक इसम त्याचवेळी बोरीबंदरवर गेला होता. भिकाजी रुस्तुम याचा स्पेशल डबा पाहून त्यास सालरजंगच आला असे वाटले, व तसाच व्हिक्टोरिया करून अण्णासाहेबांकडे येऊन त्याने त्यांस ही बातमी सांगितली. तेव्हा ज्याअर्थी हा अनपेक्षित आला आहे, त्याअर्थी घरी भेटावयास येईल, असा तर्क करून अण्णासाहेब त्याच्या स्वागताच्या तयारीस लागले. मुरारजीकडून त्यांचा दिवाणखाना त्यांनी मागून घेतला, व त्यांसही कचेरीत न जाता घरी राहण्यास सांगितले. त्यांची गाडी दारासमोर उभीच होती; आणि दुसऱ्याही दोन अशाच उभ्या करून ठेवल्या. जवळ तर नेहमीप्रमाणे काहीच शिल्लक नव्हते, म्हणून शेजारच्या पानवाल्याकडून ३०० रु. घेतले, आणि अत्तर गुलाब वगैरे पानसुपारीच्या तयारीस माणसे पिटाळली. इतके होत आहे तो, भिकाजी रुस्तुम याजकडून निरोप आला की, "मी भेटावयास आलो आहे, केव्हा येऊ, ते कळवावे" तेव्हा—'आताच या, मी घरीच राहतो,' असा यांनी निरोप पाठविला, आणि काही बड्या मंडळीसही बोलावले. थोड्याच वेळाने भिकाजी रुस्तुम येऊन पोहोचले. त्यांस समोरील बाजूनेच दिवाणखान्यांत नेऊन मुरारजी शेट J. P. वगैरेंचा परिचय करून दिला. भिकाजीस असे वाटले होते की, आपला निरोप आल्यावर लागलीच अण्णासाहेब भेटण्यास तयार होणार नाहीत, परंतु त्यांनी लागलीच बोलाविले, तेव्हा हा सर्व त्यांचा नेहमीचाच इतमाम असेल असे वाटून, व J. P. सारखी बडी माणसे तेथे पाहून तो तर गारच होऊन गेला ! नंतर दोघांचे एकीकडे जाऊन बरेच भाषण झाले. त्याच्या योगाने तर स्वारी चारी मुंड्या चीत होऊन गारेगार होऊन गेली; व तो एवढा भाळून गेला की, त्याने ते पत्र अण्णासाहेबांस दिले; इतकेच नाही, तर अण्णासाहेबांच्या विनंतीवरून स्वत: आपल्या हाताने त्याचे इंग्रजी भाषांतर लिहून दिले ! त्यानंतर सर्व मंडळींना दरबारी

थाटाची पानसुपारी होऊन, अतिशय प्रसन्न चित्ताने हे प्रतिनिधी हैद्राबादेस परतले.

या सर्व गोष्टींमुळे अण्णासाहेबांचा मोठाच लौकिक होऊन इतरही मोठमोठी कामे त्यांच्याकडे येऊ लागली होती. मद्रास इलाख्यात करवट म्हणून एक शहर आहे, तेथील व्यंकट परमाळ नावाच्या राजानेही अशाच काही कामाकरिता अण्णासाहेबांकडे संधान लावले. हे संस्थान सुमारे ६० लक्षांचे असून राजाही मोठा चांगला आणि धर्मात्मा होता. हैद्राबादेस बँक उघडली म्हणजे सर्व करार मदार होऊन, बरोबरीच्या नात्याने अण्णासाहेब व सालरजंग यांनी भेटावे असे ठरले होते. त्या पूर्वी हे मद्रासचे काम आणि दुसरी काही किरकोळ कामे पक्की करावी, आणि सर्व मिळून एकदमच कामास सुरुवात करावी, अशा इराद्याने त्यांनी स्वत: मद्रासेस जावयाचे ठरविले आपणास मद्रासला जास्त वेळ लागेल, अशी कल्पना नसल्यामुळे त्यांनी अर्थातच मागील अनेक कारभारांची व्यवस्था लावून ठेवली नाही. एकाद्या कामाकरिता सहज गावी जावे, त्याचप्रमाणे ते याही कामास निघाले. त्यांना भेटण्याची सालरजंगास उत्कंठा असल्यामुळे, आणि यांनी आधी भेटीस जाण्याचे नाकारल्यामुळे, 'मद्रासेस जाताना गाणगापूर स्टेशनवर आपण भेटतो,' म्हणून सालरजंगाने कळविले होते. तेव्हा दिवस व गाडी नक्की करून वाटेत पुण्यास एकदोन कामे करावी, आणि आळंदीस स्वामींचे दर्शन घेऊन पुढे जावे, अशा इराद्याने ता. ९ आक्टोबर १८८० शनिवार, या दिवशी संध्याकाळी अण्णासाहेब मुंबईहून निघाले, ते रात्री ९ वाजता पुण्यास येऊन पोहोचले. बरोबरीच्या मंडळींची जेवणाखाणाची व्यवस्था लावून स्वत: थोडेसे दूध घेऊन त्यांनी आंग टाकले. मोठ्या पहाटे उठून* गणपतरावांना बरोबर घेऊन आळंदीस जावे, असा त्यांचा विचार होता.

---

* गणपतराव :–गणपतराव आठवले :- फार पूर्वी, अण्णासाहेब कोठेही बाहेर निघाले, म्हणजे हे त्यांच्याबरोबर शरीररक्षकासारखे असत. महाराजांच्या कडे आळंदीस जावयाचे म्हणजे तर यांनाच बरोबर घेऊन जावयाचे, असा अण्णासाहेबांचा नेम असे. १९०६ च्या प्लेगात हे वारले. यांचे नातू नरहरपंत आठवले पदवीधर असून समर्थ विद्यालयात काम करीत आहेत.

सकाळी त्याप्रमाणे करावे म्हणून मुखमार्जन करतात, तो *गणेशभट्टांनी येऊन सांगितले की, कृष्णाजीपंत रानडे पहाटे चार वाजता नदीवरून येतांना आले होते, व त्यांनी आळंदीचे स्वामी येथे आले आहेत, असे सांगितले. तेव्हा आयतेच काम झाले, असे वाटून अण्णासाहेबांस बरे वाटले, परंतु जास्त काही कल्पना डोक्यात आली नाही. गणेशभट्टास काही मोत्यांचा व्यवहार करावयाचा होता, व त्यासंबंधाने, कृष्णाजीपंत रानडे यांच्याशी त्यांचे भाषण झाले होते. भट्ट हे पहाटे चार वाजता नानाच्या हौदावर नेहमीप्रमाणे आघोळ करून आले, आणि धोतरे वगैरे वाळत घालीत होते. वाळत घालता घालता त्यांनी मागे पाहिले, तो कृष्णाजीपंत उभे. तेव्हा 'अरे कृष्णाजीपंत, या वेळेस तू कोणीकडे ?' म्हणून ते उद्गारले. त्यावर 'मी नदीवर गेलो होतो, परंतु येतांना मोत्यांची आठवण मला झाली, व तुम्हास घ्यावयाची असतील तर सकाळी मजकडे या, म्हणून सांगावे, एवढ्याकरिता मी इकडे वळलो,' एवढे म्हणून कृष्णाजीपंत जावयास निघाले, परंतु तितक्यात सहज आठवण झाल्यासारखे करून म्हणाले, 'हो, आणखी एक गोष्ट सांगावयाची आहे; आळंदीचे स्वामी येथे आले आहेत, बरे का,' इतके बोलून व सकाळी यावयास सांगून कृष्णाजीपंत परत गेले. उजाडल्यावर गणेशभट्ट कृष्णाजीपंताकडे जाऊन म्हणू लागले की, 'पहाटे तू मोत्यांचे काय म्हणत होतास ?' तेव्हा आश्चर्य वाटून कृष्णाजीपंत म्हणाले, 'हे काय ? मी केव्हा काय म्हणालो ? तुम्हास घ्यावयाची असतील तर आपण जाऊ,' त्यावर भट्टांनी सारा पाढा वाचला. तेव्हा अधिकच विस्मित होऊन कृष्णाजीपंतांनी सांगितले की, आपण केव्हाही नदीवर स्नानास जात नाही, व आजही गेलो नव्हतो, इतकेच तर काय, पण आळंदीच्या स्वामीची व आपली मुळीच ओळख नसून, त्यांना काळेगोरे पाहिलेही नाही ! शेवटी बरीच बोलाचाली होऊन, मोत्यांचा विषय तितकाच राहिला, व भट्टांनी घरी येऊन अण्णासाहेबांस ही

---

* गणेश भट्ट :-एक भिक्षुकब्राह्मणाचे कुटुंब अण्णासाहेब यांच्या मातोश्रींनी सांभाळिले होते. अखेरपर्यंत त्यांतील हे भटजी अण्णासाहेबांवरच अवलंबून होते. यांच्या दुसऱ्याच्या कामास धावून जाण्याची वगैरे अण्णासाहेब नेहमी तारीफ करीत, व जटायूची त्यांना उपमा देत. यांना पोरबाळ काही नसल्याकारणाने यांची उत्तरक्रिया देखील अण्णासाहेब यांचे हातूनच झाली.

सारी हकीगत सांगितली. तेव्हा 'काय असेल कोण जाणे,' असे म्हणून अण्णासाहेब उगाच राहिले. परंतु तेव्हाच त्यांच्या मनास खूण पटली की, ही स्वामींची काहीतरी लीला आहे.

त्यानंतर पुढे ते स्वामीस भेटावयास गेले. या प्रसंगी स्वामींची व अण्णासाहेबांची भेट आळंदीस झाली, आणि स्वामींनी अण्णासाहेबांना मद्रासेस जाऊ नये, म्हणून सांगितल्यावरून दोघांचे एक रात्र बरेच भांडण झाले, असे कित्येक मंडळी 'खात्रीलायक' सांगतात, परंतु ते अगदी चुकीचे आहे. कारण वरील हकीगत व कृष्णाजीपंत रानडयांचा चमत्कार, ही दोनही खुद्द अण्णासाहेबांच्या तोंडून कमीत कमी ५–६ वेळ तरी मी व आणखी इतरांनी ऐकिली आहेत, असे अतिशयोक्ती न करता म्हणता येईल. या प्रसंगी महाराजांनी अण्णासाहेबांस फक्त एकच गोष्ट सांगितली की, 'उद्या जाऊ नकोस.' यावर 'आपण जाणारच,' असे अण्णासाहेबांनी आग्रहाने सांगितल्यावरून 'बरं तर, जाशील तसा येशील,' एवढेच म्हणून 'दादा, मद्रासहून येतांना कंचीस जाऊन ये,' असे महाराजांनी त्यांना सांगितले. यापरते दोन्ही दिवसात या विषयासंबंधी काही जास्त झाले नाही. ता. ११ आक्टोबर सोमवार रोजी मराठा व केसरी, यांचे डिक्लेरेशन करून, दुसरे दिवशी, मंगळवारी, मद्रास मेलने अण्णासाहेब मद्रासेस जावयास निघाले. काही आकस्मिक सरकारी कामामुळे, ठरल्याप्रमाणे सालरजंगास गाणगापुरास येता आले नाही, व त्यानंतर, लागलीच ते परलोकास गेल्यामुळे दोघांची भेट होण्याचा संभव राहिला नाही.

मद्रास येथे असतांना, मद्रासेजवळ निरुतणी म्हणून छोटेसे गाव आहे, तेथील सुब्रावअय्या म्हणून कोणा गृहस्थांच्या घरी यांचा मुक्काम होता. बरोबर आचारी, गडी, वगैरे स्वतंत्र सरंजाम होता. त्यापैकी यांचा गडी रामा धायरीकर हा अजूनही धायरीस हयात आहे. ज्या कामाकरिता अण्णासाहेब मद्रासला गेले होते, तेही जवळ जवळ वऱ्हाडच्या मसलतीसारखेच होते. परंतु ते तेथे गेल्यावर नेहमीप्रमाणे एक कटकट उत्पन्न झाली, आणि ते काम रेंगाळले. हाती घेतलेले काम मध्येच सोडणे यांस ठाऊक नसल्यामुळे, यानंतर ते मद्रासेसच ठाणे देऊन बसून राहिले. त्यामुळे तेथे जवळ जवळ ३॥ वर्षे मुक्काम पडला! हा वेळ त्यांनी पुरश्चरणे व इतर तऱ्हेचे

अभ्यास यात घालविला, असे मानण्यास जागा आहे. काम रेंगाळण्याचे कारण असे की दरबारात या कारस्थानाच्या विरुद्ध असलेली एक बाजू होती, आणि तिच्यातच राजपुत्राचा इंग्रजी शिक्षक (Tutor) होता. या कामावर राजपुत्राची सही असल्याशिवाय ते पुरे होत नव्हते, आणि राजपुत्र तर शिक्षकाच्या हातामध्ये होता, त्याला तो सही करूं देईना. यावर ते काम अडून राहिले. दोनही पक्षांची काही काळ मोठी झटापट झाली असावी. प्रतिपक्षाने यांच्या कामात अडथळा आणण्याकरिता अनेक खटपटी केल्या, त्यांतच एकदा यांस एका खटल्यात गुंतवून कोर्टापुढे ओढण्याचा, व एकदा गोळी घालून मारण्याचा केलेला प्रयत्न, हे प्रमुख होत. एकदा हे शौचास गेले असता दुरून त्यांच्यावर गोळी घालण्यात आली; परंतु सुदैवाने ती डोक्यास न लागता केसास चाटून गेली. तसेच एकदा संध्याकाळी रेल्वेच्या बाजूने फिरत असता एक वासरू रूळावर उभे होते; आणि समोरून मोठ्या वेगाने गाडी येत होती. आवाजासरशी ते दूर व्हावयाचे, परंतु तितक्यात पाय अडखळून खडीवरच ते वासरू पडले, आणि पुन्हा धडपडून उभे राहणार, तोच गाडी जवळ येऊन पोहोचली. आता हे वासरू खास मरणार असा विचार येऊन, त्यासरशीच अण्णासाहेब यांनी तारेवरून ताड्दिशी उडी मारली, आणि त्या वासरास उचलून पलीकडे उडी मारतात, तोच धाड् धाड् करीत त्या जागेवरून एंजिन निघून गेले. डोळ्याचे पाते लवण्याइतकाही उशीर झाला असता, तर दोघांचाही चूर होऊन गेला असता. त्या गाडीचा गार्ड हा प्रतिपक्षाचा असल्यामुळे अण्णासाहेबास अडकविण्यास या संधीचा चांगला उपयोग होईल असे डोक्यात येऊन, या कृत्याचे कौतुक न करता उलट त्यांच्यावर ट्रेसपासची फिर्याद करण्यात आली ! त्यावरून पुढे बराच खटला चालून शेवटी त्यातून अण्णासाहेब निर्दोष बाहेर पडले. अशा तऱ्हेच्या अनेक कटकटी झाल्यावर अखेरीस यांचे काम साधण्याची संधी आली. त्या इंग्रजी शिक्षकाचा मुलगा काही रोगाने आजारी पडला, व आता वाचत नाही, असे दिसू लागले. डॉक्टर या नात्याने अण्णासाहेब यांची अतिशय प्रसिद्धी असल्यामुळे, नाक मुठीत धरून त्याला यांच्याकडे यावे लागले. तेव्हा 'आपण औषध देतो, व मुलगाही वाचेल; परंतु सही झाली पाहिजे,' असे अण्णासाहेबांनी सांगितले, व त्याप्रमाणे सर्व घडून आले. आता ही सर्व प्रकरणे थडीस लागली असे वाटू लागले, तोच एकाएकी हैद्राबादेहून

सालरजंगाच्या आकस्मिक मृत्यूची तार येऊन पोहोचली ! सालरजंग कॉलऱ्याच्या विकाराने मृत्युमुखी पडला असो, अथवा काही लोक म्हणतात त्याप्रमाणे विषप्रयोगास बळी पडला असो, त्याच्या मृत्यूने एवढ्या मोठ्या खटाटोपाचा पाया नाहीसा होऊन सारीच इमारत ढासळून पडली ! तरीपण हिंमत न सोडता, मद्रासचे काम उरकण्याच्या मागे ते लागले, व त्यांतून त्यांनी पुन्हा काही तरी उभारणी केली असती, परंतु त्यांचा हा प्रयत्न रंगास येतो न येतो तोच, व्यंकट परमाळही तसाच मृत्युमुखी पडला, व त्यामुळे तेही कारस्थान मोडून पडले !

अशा स्थितीत, काही काळ, काहीच न करिता मद्रासेतच त्यांनी एकांतपणे घालविला असल्यास नवल नाही. देवधर्मावर यांची आधीपासून श्रद्धा होतीच, आणि इंग्रेजी विद्येच्या संस्काराने जो चौकसपणा उत्पन्न व्हावयाचा तोही यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला होता. कोणत्याही गोष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन खात्री करावयाची, हा तर यांचा स्वभावच होता; आणि बुद्धी अतिशय सूक्ष्म व सर्वगामी असल्यामुळे, विचाराच्या योगाने याविषयी जे काही समाधान माणसास यावयाचे, ते त्यांस आले असले पाहिजे. त्याच्या जोडीस योगशास्त्र, वेदमार्ग, अतींद्रिय अस्तित्व, वगैरे गोष्टींची प्रत्यक्षता श्रीमहाराज, तात्यासाहेब, यांच्या सहवासाने आणि दुसऱ्याही अनेक लोकांच्या प्रसंगाने यांस झाली होती. परंतु त्यायोगाने आपला उद्योग सोडून एकांतिक सुखात पडून राहण्याची त्यांना कधीही इच्छा झाली नाही. उलट, सर्वांची साधेल तितकी जोड आपल्या प्रयत्नास देऊन तो अधिक यशस्वी करू, अशी त्यांची उमेद होती; आणि केवळ मानवी कर्तृत्वाची रग जास्त असल्यामुळे, प्रयत्नवाद कितीही खरा असला तरी मनुष्याच्या जीवनाची आणि यच्च यावत् विश्वाच्या व्यापाराची सर्व सूत्रे हातात ठेवून, त्यांच्यावर स्वतःच्या तंत्राने हुकमत चालविणारा कर्तुमकर्तुं अन्यथाकर्तुं कोणी तरी ईश्वर आहे, असे त्यांना जिवंतपणे वाटत होते. मनुष्यप्रयत्नांच्या सर्व अभिमानास लाजविणारी मृत्यु ही एक जगात बिनतोड गोष्ट आहे, व त्याने अशा रीतीने ऐनवेळी हात दाखविल्यामुळे, मनुष्यप्रयत्नांचा पंगूपणा, आणि हजारो युक्तिवादास हार न जाणारे विश्वनियामकाचे अस्तित्व यांचा काही विलक्षण बोध त्यांच्या अंतःकरणात झाला असावा. तेव्हा अर्थातच, त्यांच्या पद्धतीप्रमाणे, हे कोडे सोडविणे हेच अधिक महत्त्वाचे होऊन बसले परंतु विशेष

लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट हीच की, कोणत्याही तऱ्हेच्या मनोदुर्बलतेमुळे अथवा व्यक्तिविषयक कारणामुळे, या कोडयाचे महत्त्व त्यांस वाटले नाही. देश आणि देशबांधव यांच्यापुढे व्यक्तीचे स्वतःचे— महत्त्व त्यांस कधी वाटलेच नाही.

येथून पुढे मद्रासेस आणि इकडे आल्यानंतरही, त्यांचे जे आयुष्य गेले, त्याच्या परिवर्तनाचे असे कारण आहे. प्रयत्नात अपयश आल्यामुळे त्यांची जी भयंकर निराशा झाली, त्या योगाने हिंदुस्तानच्या भवितव्यतेविषयी निराश होऊन, त्यांनी 'हरि हरि' करीत देहसार्थक् केले, अशी सामान्य समजूत आहे. परंतु त्यांचे स्वतःचे सर्व प्रसंगांतले उद्गार आणि उपदेशांची सरणी यांचा समन्वय केला, तर ही समजूत अतीशय अडाणीपणाची, व आंधळेपणाची आहे असे स्पष्ट दिसते. नंतरही म्हणजे सर्व चळवळी सोडून देऊन ते गेंडयाप्रमाणे एकटेच रमत होते, असे नाही; इतकेच की, मुद्दाम होऊन त्यांनी कधी काही केले, अथवा कोणास करावयास सांगितले, असे झाले नाही. शिशुपाल-वक्रदंतास मारल्यावर धनुष्याची प्रत्यंचा कायमचीच उतरून ठेवणाऱ्या श्रीकृष्णांनी पुढे भारतात जे काम केले, तेच यापुढील आयुष्यात अण्णासाहेबांनी केलेसे दिसले, परंतु ह्याच्या जोडीस खरोखर जे काम केले, ते दिसत नसल्यामुळे, अगर त्याच्या उपयुक्ततेची व आवश्यकतेची कल्पनाच नसल्यामुळे, त्यांनी प्रत्यंचा उतरून ठेवली एवढे मात्र दिसते, व त्यामुळे त्याविषयी अनेक तर्क उत्पन्न होतात. एवढ्या मोठ्या विद्वान् माणसाने एकाद्या देवलस्या म्हातारीप्रमाणे आपल्या कार्याची प्रत्यक्ष दिशा बदलून, तपश्चर्येवर भर द्यावा, हे कोणासही कसेसेच वाटते. परंतु यांतच अण्णासाहेबांचे खरे मोठेपण आणि अलौकिकत्व आहे. परंतु जेथे देवावरच विश्वास नाही; व त्याचे अस्तित्व म्हणजे एक केवळ औपचारिक अथवा पुस्तकी बाब होऊन बसली आहे, तेथे असे व्हावयाचेच, व याविषयी आणि त्यांच्या पुढील कार्याविषयी केव्हांही दुमत रहावयाचेच. त्या कार्याच्या स्वरूपाविषयी कितीही वाद असला, अथवा ते व्यर्थ म्हणून वाटत असले, तरी देखील एक गोष्ट सर्वांसच कबूल करणे भाग आहे. ती ही की, निराशेमुळे प्रयत्न-हत होण्याचा कमीपणा, अथवा स्वतःच्या पारमार्थिक कल्याणास लागण्याचा स्वार्थीपणा, हे दोष त्यांच्या अंगी लागत नसल्यामुळे, वाटेल त्या तावां-

तूनही जसेच्या तसे बाहेर निघणाऱ्या सोन्याप्रमाणे जगाच्या इतिहासात ही एक अद्भुत विभूती होऊन गेली. पुढील ३६ वर्षांचा कार्यक्रम हाही साधनस्वरूपच असून, त्यांच्या मूळच्या ध्येयाचेच ते एक साधन होते, हे लक्षात ठेवले म्हणजे त्यांच्या आयुष्याचे कोडे आपल्यापुरते तरी उकलून स्वतःपुरती तरी आपल्या आयुष्याची दिशा ठरविण्यास त्याचा उपयोग होतो. ध्येय जरी तेच राहिले, तरी ध्येयसाधनात हा असा विलक्षण फरक कसा झाला, याचा संगतवार इतिहास तर काय, परंतु त्रोटक माहितीहि मिळणे अशक्य आहे.

मी स्वतः दोन चार वेळा हा विषय काढला होता, व खुद्द त्यांनाच 'वारंवार अडथळे आल्यामुळे तुम्हास वाईट वाटले नाही का ?' म्हणून विचारले होते. त्यावर " छे, मुळीच नाही, कारण त्या वेळी हिंमत मोठी होती, या उद्योगात नाही, तर त्या उद्योगात यश मिळेल, हा नाही साधला तर दुसरा कोणता तरी साधेल, असे वाटत असे." " तर मग तुमच्या साधनांची दिशा का बदलली ?" असे विचारल्यावरून, 'तशा रीतीने हे काम होणार नाही, असे वाटल्यावरून,' असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले. त्याचप्रमाणे, 'मी पुढे यत्न केला असता, तर कदाचित् यश आलेही असते, परंतु झाले हे ठीक झाले. आता जो देशाचा भाग्योदय होईल, तो खरा व चिरकालिक होईल; ते केवळ व्यक्तीच्या महत्त्वापुरते झाले असते,' असे उद्गार त्यांनी कैक वेळा काढलेले पुष्कळांच्या ऐकण्यात आहेत. ही खात्री त्यांची कशी झाली असावी, हे कळण्यास मोठेसे साधन नाही, तरीपण ती मद्रासेसच झाली असावी, एवढे खास. मी स्वतः त्यांना निरनिराळ्या वेळी वेगवेगळ्या रीतीने प्रश्न केले होते, त्यातील तीन चार वेळाची उत्तरे माझ्या चांगली लक्षात आहेत. एकदा काही कारणावरून ते जरा रागावले होते. त्यांच्या शांत स्वभावाची घडी बिघडून, ते मनापासून रागावलेले फक्त एक दोन ठराविक प्रसंगीच दिसत. पंतांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'गतसद्वृत्त' मुलांना पाहून, त्यांचे 'हितरत गुरुमन' कळकळे, तेव्हा ते फार रागावल्यासारखे दिसत. तसेच कोणी त्यांची सर्व कामे आटोपल्याखेरीज खाण्याची गोष्ट काढली, म्हणजे त्यांस मनापासून राग येई; व 'खाण्याकरताच माझा जन्म आहे का ?' असे ते विचारीत ! अशाच कारणाने एकदा मजवर रागावून 'फराळ करीत नाही,' म्हणून सांगत असता ते म्हणाले की 'माझ्यापाशी गोडवे गोडवे काम नाही; ... अशा रीतीने हे काम (देशाचे) होणार नाही, अशी खात्री एकदा माझी झाली,

तेव्हांपासून मी स्वत: कोणासही तसे करावयास सांगितले नाही,' असे ते म्हणाले; व जे त्यांस करावेसे वाटले, तो 'कारखाना आज ३६ वर्षे सुरू आहे,' असे त्यांनी सांगितले. त्याचप्रमाणे एकदा पूजेकरिता महाराजांच्या तसबिरीपाशी * उभे असता त्यांच्या आयुष्यातील या स्थित्यंतराचाच विषय निघाला होता. तेव्हा ते चटकन् बोलून गेले–' अरे, सर्व मांडणी दाखविली ना महाराजांनीं !' इतकेच बोलून भानावर आल्यासारखे होऊन त्यांनी तितक्यातच दुसरा विषय सुरू केला.

प्रसंगाने याच ठिकाणी त्यांच्याविषयी एक गैरसमज दूर करावासा वाटतो. कधीही कोणास हताश करावयाचे नाही, नाउमेदीचे किंवा असलेच अमंगल शब्द स्वत:च्या तोंडून काढावयाचे नाहीत, कोणी कसाही मनुष्य आला, तरी त्याला न सोडता, भरपूर उमेद देऊन, असेल तेथूनच इष्ट दिशेकडे वळवावयाचा, व स्वत: आपण कोणी विशेष आहो, अशा अधिकारपणाचा वास देखील येणार नाही, इतक्या सहज ते करावयाचे, असा त्यांचा धारा असे. किंबहुना निवळ अकल्याणकारक अशा गोष्टी खेरीजकरून, इतर केव्हाही कोणाच्याही बाबतीत, स्वत:संबंधाने अथवा दुसऱ्या संबंधानेही 'न'कार उच्चारण्याचा त्यांच्या वाणीस विटाळच होता. त्यामुळे त्यांच्याकडे देशाच्या भवितव्यतेची कित्येक लोक चर्चाही करीत, व त्यांस भविष्यज्ञान असेल, अशा आशयाने काही तरी त्यांच्या तोंडून काढून घेण्याचा प्रयत्न करीत. परंतु अशा प्रकारे प्रकट होणे हे त्यांच्या अनुपमेय निरहंकारतेस असाध्य असल्यामुळे, अशा मंडळीत

---

* श्रीमंत बाबासाहेब सांगलीकर यांनी श्री महाराजांचे फोटो काढविले होते. ती हकीकत परिशिष्टात आहे. त्यांतील एक लहान फोटो दिवाणखान्यांत खुर्च्यांचे खोलीचे दाराशी कोपऱ्यात टांगलेला असे. अण्णासाहेब यांचे मुख्य दैवत काय ते हे. पुढे महाराजांच्या लहान मोठ्या पुष्कळ तसबिरी त्यांचेकडे आल्या, तरी अखेरपर्यंत त्यांची पूजेची हीच मुख्य तसबीर असे. घरच्या देवांची पूजा स्वत: ते कधीच करीत नसत. फक्त, स्नान झाल्यावर त्यांस भस्म व बेल वहात. यांचे पूजेचे अवडंबर असे कधीच नसे. थोडेसे भस्म व बेल येवढे असले म्हणजे त्यांस पुरे. ही पूजासामग्री घेऊन वर सांगितलेल्या तसबिरीजवळ ते उभे रहात, व पठणद्वारा तासतास पूजा करीत.

भविष्यवाणी तर त्यांनी कधीच काढली नाही, उलट त्यांच्या ज्या कल्पना असत, त्यांच्याच अनुरोधाने त्यांस हिंमत देऊन, "हो हो, खास असेच महाराज करतील," अशा आश्वासनाने "त्यांतल्यात्यात योग्य त्या दिशेने काम करा," म्हणून सुचवीत. त्यामुळे देशाच्या भवितव्यतेविषयी अण्णासाहेबांनी "अमुक भविष्य केले आहे," "तमुक भविष्य केले आहे," अशा पुष्कळ आख्याइका ऐकू येत. परंतु त्यांत खरोखर तथ्य काय आहे, हे त्यांच्या वरील स्वभाववर्णनावरून लक्षात येईल. अशाच एका आख्यायिकेवरून, म्हणजे १९०७ साली "अजून १३ वर्षे अवकाश आहे," अशा त्यांनी काढलेल्या उद्‌गारांवरून, १९१८ किंवा १९१९ सालाच्या सुमारास हिंदुस्तान स्वतंत्र होणार, असा कित्येक लोकास भ्रम होता. मी एकदा हाच प्रश्न त्यांना केला होता. त्यावेळी लढाई सुरू असून तिच्याविषयी अण्णासाहेबास फार कळकळ आहे, व आता हिंदुस्तान स्वतंत्र होईल, असे कित्येकास वाटे. तेव्हा "लढाईत तुमचा जीव खरोखरीच गुंतला आहे का ? व या लढाईने आम्ही खरेच स्वतंत्र होणार का ?" म्हणून मी स्पष्ट विचारले. तेव्हा ते असे म्हणाले, 'मला त्यांत काहीच महत्त्व नाही, कार्य व्हावयाचे आहे, हे मला ठाऊक आहे; तरी पण एक गोष्ट खरी की, हिंदुस्थानच्या कल्याणाकरिता हे युद्ध सुरू झाले आहे, व हळू हळू सर्व राष्ट्रांची डोकी या चरकास लागतील; व काहीही झाले तरी, इंग्रज लोकांच्या इभ्रतीस यामुळे कमीपणा येईल.' तेव्हा, 'तुम्ही लोकांशी या बाबतीत अशा तऱ्हेने का बोलता ?' असा मुद्दा पुढे आला. त्यावर, 'तुम्ही लोक इतके गचाळ आहा की, दुसऱ्या तऱ्हेने वागावयाची सोयच नाही; 'उद्या होईल,' असे जर म्हटले तर हातपाय ताणून पडाल, आणि 'परवा होईल,' म्हणून सांगितले, तर छाती फुटून मरून जाल, अगर बेताल व्हाल, एकूण कर्माच्या नावाने बोंब, आणि व्हावयास तर पाहिजे कोणीकडून तरी कर्म,' असे त्यांनी सांगितले. त्यावर मी त्यांस विचारले की "सांगावयाचे नसेल तर सांगू नका; पण असे चक्रात टाकू नका. महाराजांनी तुह्मास तर हे दाखविले आहे ना ?" ते म्हणाले, "हो." पुन्हा मी विचारले "तर मग केव्हा होणार आहे ?" त्यावर "मी सांगत नाही," असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले. मी १९२० सालच्या कल्पनेचा उल्लेख केल्यावरून ते इतकेच म्हणाले की, "चक्रगती पालटली, एवढे मात्र खरे; परंतु तेवढ्यावरून

एमदम संध्याकाळची सकाळ होईल, असे मानण्याचे कारण नाही. रात्र जावयाची आहे. पण चक्र फिरले एवढे खास. काही तरी फायदा होईल." इतक्या स्पष्ट-पणे या विषयावर पुन्हा केव्हाही ते बोलले नाहीत; असो.

इतके खरे की, मद्रास येथे असतानाच, अर्जुनास ज्याप्रमाणे युद्धाचे भवि-तव्य श्रीकृष्णांनी दाखविले, त्याचप्रमाणे कशाही रीतीने असो, पुढची मांडणी दिसून आल्यामुळे म्हणा, अथवा इतर कोणच्याही रीतीने म्हणा, या देशाच्या उद्धारास ईश्वरीकृपा व ईश्वरीसामर्थ्य यांची आवश्यकता आहे, अशी अण्णा-साहेबांची खात्री झाली; व स्वतःच प्रत्येक गोष्टीस लागण्याच्या त्यांच्या स्वभावास अनुसरून, कोणचीही गोष्ट घडवून आणण्याचे त्या बाजूचे साधन जे तप, त्या उग्र तपास ते स्वतःच बसले; आणि ते त्यांनी किती अवंचकतेने व कठोरपणाने ३६ वर्षे अव्याहत केले, ते पुण्यातील सर्व दर्जाच्या बायकापोरांपासून सर्वांसच ठाऊक आहे. त्यांचा स्वतःचा शहाणपणाचा आणि विद्वत्तेचा अतिशय मोठा लौकिक होता. त्यांच्या ऐहिक उत्कर्षाकडे सर्व आप्तइष्ट व परिचित यांचे डोळे लागून राहिले होते; व तो उत्कर्षही इतका प्रचंड होणारा होता की, संपत्तीच्या दृष्टीने त्यांना सारा वाडा सोन्याने भरून टाकता आला असता, व कॅलिफोर्नियापासून तो टोकिओपर्यंत सर्व जगाला हालवून सोडणारी त्रिखंड कीर्ती मिळविता आली असती. सबंध हिंदुस्तानचे निर्विवाद नायकत्व अथवा अनभिषिक्त भूपतित्व तर त्यांच्या हातचा मळ होता. पुढे देखील, त्यांनी साधू या नात्याने तोंडातून एक शब्द काढला असता, तर कोणी कधी ऐकलेही नाही असे त्यांचे देव्हारे माजले असते! येवढे वैभव, व असामान्य कीर्ती आणि सत्ता, ही नुसती पायाखाली तुडवून टाकावयाचीच नव्हे, तर सकल स्वजनांची अंतःकरणे करपून टाकून इरसाल मूर्खपणा अथवा भ्रांतिष्टपणा पदरात घेऊन, एकाद्या सामान्य माणसाप्रमाणे रोजच्या फिकीरी डोक्यावर घ्यावयाच्या, व वर पुन्हा अयाचितपणे आयुष्य काढण्यास तयार व्हावयाचे, या विक्षिप्तपणास केवढी छाती पाहिजे, केवढा दृढविश्वास, व किती कळकळ पाहिजे, यांची अंशतः तरी कल्पना करून पहावी; व या मोठेपणास कोठे तोड आहे कां, म्हणून सांगावे.

याप्रमाणे दिशा पालटल्याबरोबरच त्यांना वेड लागल्याच्या, दाढी वाढवून ते जोगी बनल्याच्या, वगैरे अनेक अफवा पुण्यास येऊन थडकल्या. ते आता

पुण्यास येतच नाहीत, असेही मंडळीस वाटले, परंतु 'घाबरण्याचे कारण नाही,' असे महाराजांनी सांगितल्यावरून नानासाहेब थोडे स्वस्थ होते. इकडे येण्याचा विषय खेरीज करून उभयतांचा पत्रव्यवहारही होता, व अण्णासाहेबांचे पत्र आले म्हणजे आळंदीस जाऊन महाराजास दाखवावे, असा नानासाहेबांचा परिपाठ होता. यावेळी अण्णासाहेबांस एक थोरली मुलगी, व एक मुलगा अशी दोन अपत्ये होती. त्या काळच्या रिवाजाप्रमाणे मुलीचे लग्न लांबणीवर टाकणे शक्य नसल्यामुळे, नानासाहेबांनी ते उरकून घेतले. मुलाच्या मुंजीकरिता तरी अण्णा-साहेबांनी यावे, अशी त्यांची इच्छा होती, परंतु अण्णासाहेब तर अनेक प्रकारची साधने करीत मद्रासेस तळ देऊन बसले. त्यांचा येथून हालण्याचा काहीच रंग दिसेना.

मद्रासेस असतांना घडलेल्या पुष्कळ गोष्टी ते सांगत. मंत्रशास्त्राच्या प्रती-तीची, किमयेच्या प्रयोगाची, दूरदर्शनाची, कालीय सर्पाची,–वगैरे त्यांतील प्रमुख होत. मद्रास जवळ मैलापूर म्हणून एक लहानसे गांव आहे. तेथे एक मिशनरी आपले पांडित्य प्रगट करीत असता, एका हलक्या जातीच्या मनुष्यास राग येऊन त्यांचा वाद झाला. अण्णासाहेबही त्यावेळी तेथेच उभे होते. शेवटी 'अरे साहेब, तुला मंत्रतंत्राची प्रतीती पहावयाची आहे काय ?' असे म्हणून त्या इसमाने, जवळच कोळसा पडला होता तो घेऊन समोरच्या दगडावर एक मोठा सनाटा विंचू काढला, व साहेबांस त्याच्या नांगीस हात लावण्यास सांगितले. केवळ त्याची टर उडवावी म्हणून, पाद्री भटाने नांगीवर जोराने बोट ठेवले. तोंडाने काही तरी बडबड चालूच होती. बोट ठेवले मात्र, तोंच मोठी किंकाळी फोडून त्याने जमिनीवर लोळण घेतली ! व त्याची आग शांत करावी म्हणूनच की काय, त्याची इमानी टोपी जवळच्या गटारात पाणी भरण्यास गेली ! ! हा प्रकार पाहून सर्वांची अक्कल गुंग होऊन गेली. पोलिस जमादार तेथेच उभा होता, परंतु त्यासही काही करता येईना; कारण तो इसम तर दुसरे कांहीही न करता शांतपणाने उभा होता. अशा स्थितीत काय करावे ते सुचेना, व साहेब तर 'मेलो !' म्हणून ओरडत पडला होता. सरते शेवटी जमादार साहेबांनी त्या इसमाचीच पायधरणी केली, व 'पाद्री साहेबांस बांचव,' म्हणून सांगितले. तेव्हा 'बरे आहे' म्हणून, त्याने तोंडाकडून हात फिरवून ते

चित्र पुसून टाकले. त्यासरशी पाद्र्याच्या सर्वांगातील कळा बंद होऊन, टोपी हातात घेऊन एकवारही मान वर न करता त्याने धूम ठोकली ! त्या प्रसंगाचे स्मरण होऊन ही गोष्ट सांगताना केव्हाही अण्णासाहेबांना हसू येत असे.

अशाच प्रकारची दूरदर्शनाचीही एक गोष्ट ते सांगत. पंचपक्षी विद्या म्हणून एक क्षुद्र विद्या आहे. तिच्या योगाने ही सिद्धी येते. ती विद्या साध्य असलेला एक मनुष्य यांच्या पाहण्यात आला. तेव्हा त्यास आपले समोर बसवून घेऊन त्यांनी रामास शेजारच्या गावी एका इसमाकडे पाठविले; व तो काय करतो आहे, म्हणून या माणसास विचारले. तेव्हा जसजसा रामा गेला, व त्याने वाटेत, लघ्वीस बसणे, कोणाशी भाषण करणे, चिलीम ओढणे वगैरे ज्या ज्या क्रिया केल्या, त्या त्या सर्व त्याने क्रमाने तशाच सांगितल्या, व शेवटी ते दोघेही गृहस्थ येत आहेत म्हणून सांगितले !

अशाच प्रकारे किमयेचाही अनुभव त्यांनी मद्रासेस घेतला पूर्वी तात्या-साहेब रायरीकर यांच्या येथे एका मनुष्याने, ओंकारेश्वराच्या बाजूने केवळ कांही वनस्पती आणून, पैशाचे सोने चिलमीतल्या चिलमीत करून दाखविल्याचे यांनी स्वतः पाहिले होते, व त्यावरून किमयेची विद्या खरी आहे, अशी यांची खात्री झाली होती. तसाच गोसाव्यांच्या एका महंताने मद्रासेस यांना कथलाची चांदी करून दाखविण्याचा प्रयोग करून दाखविला. भट्टीत कथील आपल्या हाताने ठेवणे, वनस्पतीचा रस तिच्यावर आपल्या हाताने ओतणे, व त्याच्या-जवळील पाऱ्याच्या विशेष प्रकारच्या भस्माची त्यास भावना देणे, वगैरे सर्व गोष्टी यांनी आपल्या हातांनी केल्या, व स्वतःच्या हाताने भट्टीतून चांदी बाहेर काढली ! हा गोसावी असे सांगत असे की, मेळाच्या पोषणाकरिता गुरूंनी ही विद्या त्यास दिली होती, व कोणास सांगू नको म्हणून बजावून, वर पुन्हा जरी यदाकदाचित् कोणास कळले तरी त्यास फलद्रूप होणार नाही म्हणून सांगितले. अण्णासाहेबांनी स्वतः वनस्पती आणून व त्याच्या जवळील भस्म घालून चांदी करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु काय कमी पडले असेल ते असो, त्यांचा स्वतंत्र प्रयत्न कधीही साधला नाही. कथलाची चांदी तर होत असे, परंतु मुशीतच ती फुटून तिचे राईएवढाले तुकडे होत. एक गट असा कधी काढतांच आला नाही, व त्यामुळे ती वाया जात असे. मग हे गुरूचे वाक्सामर्थ्य असो, किंवा त्या

गोसाव्याने मुद्दाम काही गोष्ट चोरून ठेवल्यामुळे असो, पण चांदीची कांब कधीही बनली नाही, व तो नाद त्यांनी सोडून दिला.

पूर्वीचे लोक कमरेभोवती गुंडाळून ठेवलेल्या लढाऊ पट्ट्याचा उपयोग करीत असत. हा पट्टा कसा असतो, ते मद्रासेस पहावयास मिळाले, असे त्यांनी सांगितले. एकवेळ एक पांथस्थ ब्राह्मण जेवावयास आला. तो मराठा आहे, हे अण्णासाहेबांनी तेव्हाच ओळखिले त्याने जेवणाकरिता काढून ठेवलेली बंडी ओटी झाडण्याकरिता उचलीत असता, तिच्या खिशातून एक जड व जाड गुंडाळी बाहेर पडली. ती तशीच गड्याने आणून अण्णासाहेबांना दाखविली. पाहतात तो, तीव्र धार असलेला तो एक लांब पट्टा होता. त्यावरून चौकशी केल्यावर त्या माणसानेही यांच्यावर विश्वास टाकून आपली हकीगत सांगितली. हा मनुष्य वासुदेव बळवंताचा एक उत्तम साथीदार असून, स्वत: वासुदेव बळवंत पकडला गेल्यामुळे देशोधडीस लागला होता. पट्टा वापरण्याच्या कलेत ते दोघेही फार निष्णात होते. एक दिवस तेथे राहून, तो मनुष्य कोठे गेला, काहीच कळले नाही.

मद्रासेस असता एका अद्भुत नागाचे यांना दर्शन झाले. एकदा कंचीचे रामचंद्र अय्या व अण्णासाहेब फिरावयास म्हणून निघाले. काही अंतरावर गेल्यावर मोटारच्या आवाजासारखा आवाज लहान प्रमाणावर ऐकू येऊ लागला. तेव्हा रामचंद्र अय्यांनी हाती धरून यांस जागच्या जागीच उभे केले. सुमारे अर्धमिनिट झाले नसेल तोच, एक प्रचंड नाग यांच्यासमोरून आडवा गेला. त्याचाच तो आवाज होता, व त्याच्या वेगाने बारीक खडे आणि धूळ उडत होती. या नागाचे डोळे सरासरी अधेली एवढे होते ! व फडा जवळ जवळ १॥–१॥। हात रुंद होती ! त्याचे मानाने त्याची जाडी असून, लांबी कमीत कमी ४०–५० फूट असावी असे त्यांस वाटले ! नाग मात्र अत्यंत चपळ असून तेजस्वी होता. हे प्रचंड धूड पाहिल्यावर कोणीही बेशुद्ध होऊनच पडावयाचा; परंतु यत्किंचितही भीति न वाटता त्याच रस्त्यावरून दोघेही फिरावयास गेले !

अशाच प्रकारे याच्या उलट, एका सूक्ष्म कालीय मूर्तीची गाठ पडल्याचीही हकीगत ते सांगत. त्यांना बहिर्दिशेस जावयाचे होते, म्हणून शेतांतील एका मोठ्या झाडाजवळ रामाने तांब्या भरून ठेवला, व तो स्वत: शेपन्नास हातावर एका

बांधावर बसला. अण्णासाहेब बर्हिदिशेस बसले असता सहज त्यांचे लक्ष झाडाच्या खोडाकडे गेले. तो तेथे जेमतेम हातभर लांब असलेला सुमारे बोटभर जाडीचा एक काळाकभिन्न नाग वेटोळे घालून इवलीशी फणा मिरवीत असलेला दिसला. हा साप इतका काळा होता की डोळे व दहाचा आंकडा खेरीज करून पोट व टाळू वगैरे जागा देखील त्याच्या काजळाप्रमाणे काळचा होत्या. डोळे तांबडे लाल होते, व आकडा मात्र पांढरा होता. याशिवाय एक अणुभरही जागा दुसऱ्या रंगाची नव्हती. त्यास पाहून अण्णासाहेबास मोठी मौज वाटली, परंतु त्याबरोबरच ही फार विषारी जात असावी, असा तर्क करून एकदम गडबड केल्यास तो आंगावर उडी टाकील, म्हणून ते त्याच्या डोळचाशी डोळा देऊन पाहूं लागले, व एकीकडे हळू हळू शरीर शुद्धी करून काही वेळ तसेच टक लावून बसले. सापास मारावे, असा विचार त्यांच्या डोक्यांत कधीच नव्हता. उलट त्याने अंगावर उडी टाकल्यास शुचिर्भूत अवस्थेत मृत्यु यावा, म्हणून हळूच शरीर शुद्धी करून ते त्याच्या उडीची वाट पहात बसले ! तोच ते वेटोळे जे उडाले ते ज्या बाजूला रामा बसला होता तिकडेच फेकले गेले. त्या सरशी 'रामा, अरे साप रे साप,' म्हणून अण्णासाहेब ओरडले. परंतु वेटोळे ५–२५ हातांवर पडून बांधात कोठेतरी नाहीसे झाले. अण्णासाहेब घरी आले व रामानेही तांब्या आणून ठेवला. थोडचाशा वेळाने अण्णासाहेबांस बरे न वाटून लाळ सुटू लागली, व तेथपासून म्हणजे दुपारचे २–२॥ वाजल्यापासून तो सरासरी ८–९ वाजेपर्यंत गंगाळ पुढे घेऊन ते सारखी लाळ गाळीत होते ! दुसरा कोणीही मनुष्य एवढचा शक्तिपातांतून वाचणे कठीण होते. परंतु त्यांची ताकदच मोठी, व धैर्य अप्रतिम म्हणूनच रक्ताचे सारखे पाणी होत असताही त्यांनी टिकाव धरला. ऐकणारास अतिशयोक्तीचे वाटेल, परंतु या प्रसंगी गंगाळ दीड गंगाळ पाणी गेल्याचे ते सांगत ! पुढेही काही दिवस याचा परिणाम त्यांना जाणवला. मनुष्याच्या रक्ताचे पाणी व्हावे असा त्या कालीय-मूर्तीच्या विषारी नजरेचा प्रभाव होता !

मद्रासेस गेल्यावर सुमारे ५–६ महिने गेल्यावर चैत्र शुद्ध १० मी पासून यांस रक्त पडू लागले. रामनवमीचे दिवशी उपवास होता, व आपणास चालणारे उपवासाचे पदार्थ तेथे काहीच मिळत नसल्यामुळे नुसत्या कलिंगडावरच ते दिवशी

भागविण्यात आले. तेवढेच निमित्त झाले. मधून मधून मूळ व्याधीमुळे रक्त पडण्याची संवय यांना लहानपणापासूनच होती. परंतु या वेळी ते सारखे २८ महिने पडतच होते, व त्याचे प्रमाणही पुष्कळच–चांगले एक दोन ओंजळी असे ! असे होता होता एक दिवस सहज चक्कर आल्यासारखे होऊन आता पडतो असे वाटू लागले. परंतु सावरून तेवढ्यातल्या तेवढ्यात खाली बसले. तरीही भागेना. म्हणून आंथरूण पसरून त्यांनी आग टाकले, व ताप भरून आला. घशाजवळ दुखते असे वाटू लागले, व घशातले दुखणे वाढत जाऊन एकदोन दिवसातच पोटात कोणचाही पदार्थ न जाण्याचा बंदोबस्त झाला. त्याचवेळी आपणास काय झाले आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले, परंतु जवळच्या माणसांनी घाबरू नये म्हणून ते बाहेर काहीच न दाखविता पडल्या पडल्याच सर्व कारभार सुरळीत करीत. पोटात पाण्याचा घोटही जात नव्हता, तरी कोणी काही दिले असता त्याच्यासमोर ते घेऊन मुकाट्याने तस्तांत थुंकून टाकीत. इतर पदार्थ तर असोत, पण विडा देखील दिलेला घेऊन पुष्कळ वेळा तोंडात ठेवीत व कोणी नाही असे पाहून थुंकून टाकीत. त्यामुळे व दुखण्याच्या जोरामुळे क्षीणता येऊन ९ व्या दिवशी फार कठीण अवस्था झाली. तिचे वर्णन ते स्वतःच सांगत. ‘दोन्ही हात टेकून बाजेवर मांडी घालून अखेरची वाट पहात बसलो होतो. शरीरात अनेक प्रकारच्या घडामोडी होत होत्या, व नाड्या तुटत होत्या. त्यांचा टाइपराइटरच्या खडखडीप्रमाणे आवाज ऐकू येत होता. प्रत्येक श्वास व उच्छ्वास यास भयंकर क्लेश होत होते, व घशाची सूज वाढत होती. पाच दहा मिनिटात घसा बंद होऊन श्वास थांबेल व प्राणोत्क्रमण होईल असे वाटत होते. तरी बाजूच्या माणसांनी घाबरू नये म्हणून डोळे उघडून त्यांच्याकडे पहात होतो व मनात नामस्मरण चालले होते. ५–२५ मिनिटेच बाकी होती, की सर्व कारभार जागच्या जागीच आटोपला असता; परंतु महाराजांची योजना तशी नव्हती. त्याच सुमारास नित्याची पाळी नसताही रामचंद्र अय्या हे त्या ठिकाणी अकस्मात् येऊन पोहोचले, व पाहतात तो अण्णासाहेबांची अशी स्थिती ! शरीरात त्राण नसल्यामुळे मान वाकवूनच अण्णासाहेबांनी त्यांना नमस्कार केला. क्षणमात्र स्तब्ध उभे राहून ‘घाबरू नकोस, मी आलो आहे,’ म्हणून गोड शब्दांनी त्यांनी अण्णासाहेबांस धीर दिला. अण्णा-

साहेब असे सांगत की, हे बोलत असताना त्यांचा चेहरा तापलेल्या लोखंडाप्रमाणे लाल झाला, व डोक्यावरील केस कांट्यासारखे उभे राहिले. बाहेर आंगणात जाऊन 'वरदडा' ('अरे वरद्या') म्हणून त्यांनी देवास एक शिवी हासडली, व 'त्याच्या केसास धक्का लागला तर मी जीभ हासडून प्राण देईन, लक्षात ठेव' म्हणून आरोळी ठोकली ! अण्णासाहेब असे सांगत की, हे शब्द ऐकता क्षणीच सारी खडखड एकदम बंद झाली, यंत्रात यत्रे बसविल्याप्रमाणे शरीरात सर्व व्यवस्था ठीक झाली, व श्वासही सुरळीत चालून एकदम मोठा आराम वाटला ! स्वामी आत आले, तेव्हा त्यांचा राग नाहीसा झाला असून मुद्रा पुन्हा शांत व गंभीर झाली. जणू काय काही विशेष झालेच नाही अशा रीतीने काही इकडे तिकडे बोलून स्वामी निघून गेले; व अण्णासाहेबांची प्रकृती सुधारून ते बरे झाले. परंतु या दुखण्याने त्यांना इतकी अशक्तता आली की, तिचा परिणाम पुढे ६–७ वर्षे सारखा राहिला होता. "पुण्यास आल्यावर तुम्ही आपले पहिले उद्योग का सुरू ठेवले नाहीत ?" म्हणून मी त्यांना विचारले तेव्हा त्याचे कारण त्यांनी हेच सांगितले. "कामचलाऊ व्यवहार जरी मी करीत होतो, तरी खरे काम हातून होणे शक्यच नव्हते. अशक्तता इतकी भयंकर होती की, पाण्याचा तांब्याही बेसावधपणाने डोक्यावर एकदम ओतला गेला, तर साऱ्या शरीरातील प्राण एकत्र गोळा होऊन येत, व बराच वेळ कठीण अवस्था होत असे. अशी स्थिति ६–७ वर्षे होती व पुढे हळू हळू मी पुन्हा समाजात वावरू लागलो. परंतु मधल्या काळात साराच मनु पालटून गेला होता." यावरूनही बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होतो. त्यानंतर पुण्यास बाबाची मुंज नानासाहेबांनी ठरविली, आणि अण्णासाहेबांस परत येण्याबद्दल महाराजांकडून आज्ञा करविली. तेव्हा ती प्रमाण मानून अण्णासाहेब परत यावयास निघाले. "येताना कंचीस जाऊन ये" अशी महाराजांची पूर्वीची आज्ञा होती, त्याप्रमाणे पूर्वी पाच चार वेळा प्रयत्न केले असताही त्यांचे कंचीस जाणे झाले नाही. तो योग येतांनाच जावे असा होता असे दिसते. त्याप्रमाणे कंचीस जाऊन श्रीवरदराजांचे दर्शन घ्यावे आणि तेथूनच पुण्याचे गाडीत बसावे असे ठरले.

मद्रासच्या या मुक्कामातच त्यांनी कार्तिकस्वामी, पल्लीक्षेत्र, गिरीचे बालाजी वगैरे स्थळे पाहून घेतली. मद्रास इलाख्यात एक लहान व एक मोठे

अशी दोन कार्तिकस्वामींची स्थाने आहेत. पैकी लहान तर तिरुतणीस यांच्या घरासमोरच अर्ध्या पाऊण मैलावर होते. या दोन्ही स्थळी स्त्रियांचा यत्किंचितही प्रवेश नसून, पर्वदिवशी वगैरे व एरवी सुद्धा तेथे खंडोगणती कापूर जळत असे. या स्थानाबरोबरच पलिपट येथेही ते जाऊन आले होते. तेथे जवळच भद्रचल म्हणून डोंगर आहे, त्यावर एक स्वामी रहात असत. हे ठेंगण्या बांध्याचे असून दिगंबरवृत्तीने अखंड मौन धारण करून असत. यांच्याही दर्शनाचा योग अण्णासाहेबांस अनायासेच आला. डोंगरावरून धावत खाली उतरत असता लोकांनी यांना ते स्वामी दाखविले. तेव्हा आपण धावत जाऊन एकदम त्यांचे पाय धरून त्यांस उभे केले म्हणून अण्णासाहेब सांगत. परंतु त्यामुळे रागावून न जाता वायव्येकडे पाहून स्वामींनी थोडेसे हास्य केले, एवढेच अण्णासाहेब सांगत. पलिपट येथील ज्या शिवानंदतीर्थांशी तात्यासाहेब कर्वे यांच्या गुरुपरंपरेचा संबंध आहे, ते शिवानंद आणि हे महाराज हे एकच असावे असा संशय येतो. परंतु त्याचे निराकरण करण्यास काहीच मार्ग नाही. कदाचित दोघेही वेगवेगळे असू शकतील. असो.

मद्रासमध्ये अण्णासाहेब यांचा मुक्काम ४३ महिने १२ दिवस होता, व हा सर्वच काळ त्यांच्या आयुष्यांत अत्यंत महत्त्वाचा होय. त्याचा ठसा त्यांच्यावर अखेरपर्यंत दिसत होता. या ठिकाणी त्यांनी अनेक गोष्टी करून पाहिल्या, आणि अनेक विचित्र अनुभव घेतले, आणि कधी कोणाच्या स्वप्नीही यावयाचे नाही, असे अनुभव अकल्पित योगायोगाने त्यांना मिळाले. त्यांच्या व तेथील लोकांच्या राहणीच्या वगैरे अनेक गोष्टी ते सांगत. तिकडील विंचवाच्या दंपत्यप्रेमाची, ताडपांबू (झाडावरील साप) नावाच्या सापाच्या खुनशीपणाची, त्यांनी स्वतः दोन फणाचा नाग पाहिला होता त्याची व मद्रासी लोकांचे आहारविहार, चालीरीती, त्यांच्या भाषा, व त्या भाषांवरून निघणारी अनेक ऐतिहासिक अनुमाने, वगैरेंची सविस्तर हकीगत त्यांच्या तोंडून पुष्कळांस ऐकावयास मिळाली असेल. दोन तोंडी नागाविषयी 'ते जुळे असेल,' अशी मी शंका काढली; तेव्हा 'तो हातभर लांब असून मी स्वतःच पकडला होता' असे त्यांनी सांगितले. त्याच्या चिमुकल्या दोन्ही फणा इकडे तिकडे तो कसा हालवी, याचे त्यांनी बोटाच्या पेऱ्यांनी मोठे सुंदर अनुकरन करूण दाखविले. सूर्यसंक्रांतीवरून मेषमास

वगैरे महिने ओळखणे, 'कार्पासिकटिनिर्मुक्तं' वगैरे शास्त्र हे सर्व त्यांच्या मद्रासेतील रहिवासाच्या खुणा होत.

इकडे यावयाचे ठरल्यावर सर्व तयारी करून ते कंचीस गेले, आणि प्रथम शिवकांचीस जाऊन तेथून श्रीवरदराजाचे दर्शनास विष्णुकांचीस जाऊन श्रीरामचंद्र अय्या यांचे त्यांनी दर्शन घेतले. आणि तेथून मद्रास मेलने पहिल्या वर्गाने पुण्यास येण्याकरिता स्टेशनवर गेले. त्यांस पोहोचविण्याकरिता, कंचीचे महाराज स्वत: स्टेशनवर आले होते. गाडीची वेळ झाली, अण्णासाहेब डब्यातही जाऊन बसले, तरी देखील डब्याच्या फळीवर एक पाय देऊन प्लॅटफॉर्म वर उभ्या असलेल्या रामचंद्रस्वामींचा दांडचाचा हात सुटेना. तेव्हा 'आता आपण थांबा, गाडीने शिटी दिली' असे अण्णासाहेबांनी विनविले. तेव्हा कुठे 'मी तुझ्याबरोबर येतो' असे शब्द त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले! त्यासरशी मोठ्या संतोषाने अण्णासाहेबांनी बाहेर उडी टाकली आणि स्वत: तिकीट काढून आणले व सारीच मंडळी गाडीत बसून गाडी सुरू झाली, आणि त्या प्रांतास त्यांनी अखेरचा रामराम ठोकला.

वाटेत घडलेली एक रामचंद्र अय्यांची मौजेची गोष्ट त्यांनी सांगितली. कृष्णास्टेशनवर त्यांनी अय्यांच्या स्नानसंध्येकरिता म्हणून मुक्काम केला होता. आचाऱ्यास स्वयंपाकास लावून ते स्वत:ही पुष्कळ दिवसाच्या वाढलेल्या दाढी जटांना फाटा देऊन, स्नान वगैरे करण्यात गुंतले. 'त्यासाली कन्यागत असून कृष्णेच्या स्नानाकरिता तेथे उतरलो,' असे सांगितल्याचे थोडेसे आठवते; परंतु नक्की नाही. ते काहीही असो, स्वामींचे आह्निक आटोपल्यावर दोघेही पानावर जाऊन बसले, आणि रामचंद्र अय्या श्रीवरदराजास नैवेद्य समर्पण करण्यांत गढून गेले. थोडचा वेळाने ध्यान विसर्जन करून स्वामींनी मोठ्या सचित मुद्रेने ताटांतील कोशिबिरीकडे बोट करून विचारले-'हा काय पदार्थ आहे?' अण्णासाहेबांचेही तिकडे लक्ष नसल्यामुळे, आचाऱ्याजवळ चौकशी करून 'पलांडू,' म्हणून त्यांनी सांगितले. तेथे दुसरी भाजी कोणचीच मिळाली नाही, म्हणून त्या ब्राह्मणाने मूर्खपणाने कांद्याचीच कोशिंबीर केली होती, हे अण्णासाहेबांच्याही लक्षांत आले नव्हते. 'पलांडू' म्हणून ऐकतांच, स्वामी म्हणाले-'तरीच बरे, स्वामी (वरदराज) खातांना तोंड वेडेवाकडे करीत होता! आता काय करावे? मी तर आजन्मात पलांडूला शिवलो नाही.' त्यावर 'आपण ते ताट राहू द्यावे,

मी दुसरे सिद्ध करवितो ' म्हणून अण्णासाहेबांनी विनंती केली. तेव्हा—' छे, छे, स्वामींचा प्रसाद तो ! त्याने खाल्लेले कसे टाकावयाचे ?' असे म्हणून ते त्याच ताटावर बसले, व त्या कोशिंबिरीसुद्धा सर्व प्रसाद ग्रहण केला ! मात्र कोशिंबीर पुन्हा घेतली नाही.

यथाक्रम पुण्यास येऊन पोहोचल्यावर अण्णासाहेब हे स्वामीस घेऊन आळंदीस गेले. परंतु त्यापूर्वी त्यांच्या परिपाठाप्रमाणे ओंकारेश्वरास गेल्यावेळी श्रीकाळबोवा यांचे दर्शनास गेले होते. काळबोवा यांची दिगंबर व अखंड मौनवृत्ती प्रसिद्धच आहे. अण्णासाहेबांनी नमस्कार करताच आळंदीकडे तोंड करून 'स्वामी दादा आला,' असे ते मोठ्याने ओरडले ! पुढे आळंदीस जाऊन महाराजांचे दर्शन घेताच, महाराजांनी नेहमीच्या हास्यमुद्रेने 'येण्यापूर्वी कुठे गेला होतास रे ?' म्हणून नुसती खूण दिली; व काही न बोलता मनात समजून अण्णासाहेब हेही बाजूस बसले. महाराजांनी कंचीच्या स्वामींचा मोठा गौरव करून 'हा कोहिनूर आहे, दक्षिणेतला साक्षात् अगस्ति,' असे सांगितले. रामचंद्र अय्यांनीही अण्णासाहेबांकडे पाहून 'याला तुमच्याकडे आणून पोहोचविला, आता आमची कामगिरी संपली,' म्हणून सांगितले. थोड्याच दिवसांनी रामचंद्रअय्या परत गेले. त्यानंतर पुन्हा एकदा लहर लागून ते असेच अण्णासाहेब यांचेकडे आले होते. तेव्हा मात्र त्यांचा मुक्काम ३–४ महिने पुण्यास होता. "बाहेर तुळशी वृंदावनापाशी बसलेले असत. तिखटाचा मोठा थोरला गोळा घातलेली दाण्याची चटणी त्यांना लागे, व तेलगू येत नसल्यामुळे त्यांच्याशी बोलताना 'आमच्या हिची ' मोठी तिरपीट उडे," म्हणून अण्णासाहेब गमतीने सांगत. ३–४ महिन्यांनंतर ते परत देशी गेले, व पुन्हा मात्र केव्हाही इकडे आले नाहीत. कंचीस त्यांची समाधी आहे, असे समजते.

स्थित्यंतर

****" सुप्रतिष्ठित स्वानंदसहित स्वानुभव सुप्रतिष्ठा सिध्यर्थ "****

येथपासून अण्णासाहेब यांच्या आयुष्यातील दुसऱ्या अर्धास सुरुवात होते. या भागातील पहिली ७–८ वर्षे म्हणजे जवळ जवळ गणपतिउत्सवास सुरुवात होईपर्यंतचा काळ यांनी कशा रीतीने घालविला, त्याचा इतिहास काहीच मिळत नाही. स्वत: ते यासंबंधाने एक अक्षरही काढीत नसत. तरी एवढे मात्र खास कळते की या काळात त्यांचे सर्व व्याप थांबले असून त्यांनी बहुतेक मौन-वृत्ती धारण केली होती. मग ती दुखण्याच्या अशक्ततेमुळे असो, अथवा एखाद्या चिंतनात अखंड गढून गेल्यामुळे असो. त्यावेळी या विषयाचे शाब्दिक का होईना, परंतु ज्ञान असलेला, आणि या दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहणारा असा त्या वेळचा कोणीही मनुष्य उपलब्ध नसल्यामुळे, आणि स्वत: त्यांच्या स्वभावाच्या अचल-प्रतिष्ठेमुळे, या तऱ्हेची त्यांच्याविषयी माहिती मिळणेही अशक्य आहे. 'अण्णा-साहेब अमुक साधने करीत होते,' 'त्यांनी आपले हृद्‌गत मलाच तेवढे सांगितले,' अथवा 'मी त्यांचा अभ्यास ओळखला,' 'मी त्यांना पकडले,' आणि "त्यानीही हंसून 'पकडलो गेलो' म्हणून कबूल केले," अशा प्रकारच्या गोष्टी सांगणारे आणि प्रामाणिक समजूत बाळगणारे काही कमी आढळत नाहीत; आणि त्यापैकी कोणालाही मूर्खातच काढण्याचे कारण नाही. कारण व्यक्तीप्रत त्याला अनुसरून इतक्या साऱ्या रंगाने ते बोलत असत, व त्यामुळे असे तर्क दुसऱ्यांनी केले असल्यास नवल नाही. मात्र त्यांत इतकीच खुबी असे की, 'मी स्वत: अमुक केले' असे ते अगदीच २–४ प्रसंग टाकले तर उभ्या आयुष्यात बोलल्याचे कोणीच सांगत नाही. 'आपण काय केले नाही,' हे मात्र तेथल्या तेथेच सांगत आणि व्यवहारिक गोष्टीत मात्र, एकाद्या सामान्य माणसाप्रमाणे आपल्या मागच्या हकीगती केव्हा केव्हा सांगत. त्यांच्या बोलण्यात वैद्यक किंवा कायदा हे दोन विषय सोडले तर या बाजूचे ग्रंथ वगैरे वाचल्याचा कधीही उल्लेख नसावयाचा. परंतु माहिती मात्र अमुक प्रकारची त्यास नव्हती असे कधीच अनुभवास आले

नाही. उलट ती माहिती सांगण्याची तऱ्हा अशी होती की, ऐकणारास "काही आपण विशेष ऐकत आहो," असे भासू नये. यामुळे, आपल्या पारंब्यांचे वृक्ष बनवून दुर्गम असा छायामंडप घालणाऱ्या कबीर वडाप्रमाणे यांच्याही स्थिति-मंडपाचा मूळबुंधा कोणता, हे सांगणे आटोक्याबाहेर आहे; आणि तशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणेही एक प्रकारे पापच आहे; कारण त्याच्यायोगाने या मूर्तीच्या गौरवाचे वर्णन न होता या साक्षात् विनायकाचे वानर होण्याचाच जास्त संभव आहे. परंतु त्याजबरोबर हीही गोष्ट उघड आहे की, एकदा चरित्रकार म्हणून लिहावयास बसल्यावर अशा प्रकारचा प्रयत्न करणे हेही प्राप्तच आहे.

अण्णासाहेब हा शब्द उच्चारला की, ज्या काही शेकडो जिज्ञासा कोणाही माणसाच्या मनात उभ्या रहातात आणि त्या पुरण्याच्या अपेक्षेनेच तो चरित्र हाती घेतो, त्या सर्व जिज्ञासात परमार्थ या दृष्टीने अण्णासाहेब हे प्रकरण होते तरी काय, त्यांचा अभ्यास काय होता, त्यांचे साध्यसाधन आणि त्याकरिता त्यांनी केलेले प्रयत्न तरी काय होते, ते कोणी प्राप्त पुरुष होते, किंवा केवळ भाविक भगत होते, इत्यादि जिज्ञासाच बलवत्तर होत. आणि चरित्रकाराने जर याच प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करावयाचे तर चरित्रलेखनाचा उपयोग तरी काय, असे वाटून अवांतर सर्व गोष्टी वाचकांच्या मनातून उतरणे साहजिक आहे. तेव्हा आपणही त्यांनी काय केले होते, किंवा काय केले नव्हते, याचा विचार न करता, काय दिसत होते, आणि त्यावरून काय असण्याचा जास्त संभव आहे, एवढेच फक्त पाहू. त्यातील काय दिसत होते, म्हणजे वेळोवेळी त्यांनी जे उद्गार स्वतः काढले तो प्रत्यक्ष पुरावा असल्यामुळे तेवढाच मात्र निःशंकपणे खरा समजला पाहिजे. त्यावरून जी अनुमाने काढावीशी वाटतात, त्याविषयी समर्थांच्या म्हणण्याप्रमाणे– 'मानेल तरी पाहिजे घेतले। कोणी येके।' दास.–एवढेच म्हणता येईल.

संबंधी जनांकडे पाहिले तर, "अण्णासाहेब यांच्या सर्व कृतीत भरून राहिलेले श्रीनृसिंह सरस्वती हा देखील एक खंदकच असून त्याच्या आड काम करणारे अण्णासाहेब हे स्वतःच कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं अशा परमात्म्याचा गुप्त अवतार होते," असे मानण्यापासून, तो "देशाच्या कल्याणाची सदिच्छा मनात बाळगून–'बापा पोराबाळांचे कल्याण कर' म्हणून देवापुढे नाकदुऱ्या काढणाऱ्या

भोळवट म्हातारीप्रमाणे नृसिंहसरस्वतींनी भारून टाकल्यामुळे वाया गेलेले सज्जन पुरुष होते " येथपर्यंत सर्व प्रकारच्या श्रद्धा बाळगणारे लोक सापडतात. परंतु सामान्य समजूत जर त्यांच्याविषयी पाहिली, तर अण्णासाहेब हे एक मोठे कोडे असून ते उकलणे कठीण आहे, अशीच आहे; आणि हे कोडे उकलण्याचा प्रयत्न निरनिराळ्या श्रद्धावान् लोकांना आपापल्या दृष्टीप्रमाणे मूर्खपणाचा वाटतो. 'हे एक वाया गेलेले वेडपुरुष होते,' असे समजणाऱ्या लोकांस इतकेच सांगता येईल की, ही तुमची समजूत प्रत्यक्ष अनुभवास धरून नाही. कारण त्यांचा प्रत्यक्ष सहवास आणि भाषणादिकांचा अनुभव घेणारांना जरी ते काय होते हे ठरविता आले नाही, तरी ते वाया गेलेले पुरुष आहेत, असे वाटणेही शक्य नव्हते. कारण ग्रंथलेखनाची अगर अलीकडच्या पद्धतीने एकादी संस्था काढण्याची बाब जर सोडून दिली, तर व्यावहारिक रीतीने का होईना, दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याकरिता दिवसाचे जवळ जवळ २४ ही तास खर्चल्याचे त्यांच्यासारखे दुसरे उदाहरण सापडणार नाही; आणि हा मोठेपणा काही कमी नाही. बरे, या लोकांस पारलौकिक दृष्टीच नसल्यामुळे यांच्या दृष्टीने इतर कशात मोठेपणाही असणे शक्य नाही; आणि तशा लोकांकरिता हा पुढील भाग नाही. ज्यांना ते केवळ ज्ञानविग्रह अवतार असून त्यांची सारीच लीला मायिक आहे, असे वाटत असेल, त्यांना हा प्रयत्न पाहून, 'काय हा मूर्खपणा ? मोठे आले लिहिणारे !' असे वाटेल आणि तेही साहजिकच आहे; कारण ईश्वराचे खरे वर्णन म्हणजे वाचा बसणे हेच होय. जे सर्वांच्याच अतीत आहे, त्याचा विचार मनुष्याने आपल्या अणुमात्र अकलेने काय करावयाचा, आणि त्याचा कार्यकारणभाव अथवा संगती तरी काय बसवावयाची ? यावर आमचे इतकेच म्हणणे आहे की, वस्तुतः हे जरी खरे असले तरी ईश्वर जी लीला करतो, ती त्याला स्वतःला काही प्राप्य आहे म्हणून नव्हे तर ती आमच्या उपयोगाकरिताच करतो. आणि म्हणूनच तो आपली लीला कार्यकारणादि सृष्ट परंपरेस धरूनच करतो. आणि ती आपणास शिकविण्याकरिता असल्यामुळे त्यांतील अतिमानुष-भाव पोटात ठेवून, जर आपण तिचा अभ्यास केला, तरच त्याचा हेतू यथाशक्ती तडीस नेण्याचे आपले कर्तव्य आपण केले असे होईल; याच दृष्टीने केवळ हा भाग लिहावयास घेतला आहे; आणि हे प्रत्यक्ष प्रमाणास धरूनच आहे. स्वतः

अण्णासाहेबच 'माझे स्वतःचे काय व्हावयाचे आहे ? हे सारे तुमच्याकरिता करतो' म्हणून * वामनास म्हणाले होते.

आता मुख्य प्रश्नाचा विचार करू. ज्याला थोडी तरी पारमार्थिक दृष्टी आहे, असा कोणीही मनुष्य अण्णासाहेबांच्या सहवासात राहून सूक्ष्म दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहू लागला, तर त्यास एक गोष्ट निश्चित वाटत असे. 'असा पुरुष परमार्थसोपानाच्या मधे असणे शक्यच नाही. एक तर वर जाऊन स्वस्थ बसलेला असेल, अथवा त्याने मुळी पाहिरीच ओलांडली नसेल,' असे त्याच्या मनात आल्यावाचून रहात नसे. त्यांच्यासारखा प्रामाणिक, वैराग्यसंपन्न आणि साक्षेपी पुरुष साधक-दशेत असता जसा वागावयास पाहिजे, तसे त्यांच्या वागण्यात कधीच काही नसे;–म्हणजे संशय, व्याकुळता, अट्टाहास वगैरे साधकांच्या वृत्तीत अवश्य अपरिहार्य असलेले तुफान कधीही त्यांच्या ठिकाणी आढळले नाही. मोठमोठे खडक फोडून आपणास कोणीकडे जावयाचे आहे, हे ठाऊक नसल्यामुळेच जणू काय, वाटेल तशा वेड्यावाकड्या उड्या टाकीत, अडखळत, धडपडत, आणि इकडे तिकडे भटकत जाऊन, शेवटी कसा तरी एकदा समुद्र गाठणाऱ्या एखाद्या नर्मदेप्रमाणे त्यांचे पुढील आयुष्य नसून, आपली दिशा आणि विश्रांतिस्थल ठाऊक असलेल्या आणि शांतपणाने कोणच्याही तऱ्हेची खळखळ न करिता, अगाध जलसमूह घेऊन उभयक्षेत्रे पावन करीत संथपणाने अव्याहत वाहणाऱ्या पुण्यसलिला भागीरथीप्रमाणे त्यांच्या आयुष्याचा ओघ एकजात आणि एकतंत्री दिसतो. त्यांच्या वर्तनाकडे पहावे तर, सर्व प्रकारच्या

---

* वामन दातीर हा अण्णासाहेब यांच्या भाचीचा मुलगा. हा सेकंड क्लास इंजिनिअरची परीक्षा पास होऊन पुणे येथे शिवाजी मेटल वर्क्समध्ये इंजिनिअर होता. अण्णासाहेब यांचे येथेच वास्तव्य असे. भुईमुगाचे दाणे खाऊन रहावे, व नित्य श्रीगुरुचरित्राचा सप्ताह करावा असा याचा नेम होता. अण्णासाहेब यांचा याच्यावर मोठा लोभ होता. त्याचीही त्यांचे ठिकाणी एकनिष्ठ भक्ती होती. तो १९१४ चे डिसेंबरात न्युमोनियाने वारला. याच्या इतका सरळ स्वभावाचा भडभड्या मनुष्य सापडणे कठीण. अण्णासाहेब तर याला श्रीमहाराजांचे बाल-रूपच समजत.

विरोधांचे बेमालूम एकीकरण असल्याचे असे दुसरे उदाहरण सापडणे कठीण. अतिशय अनियमितता व कठोर नेमनिष्ठता ही त्यांच्याइतकी उत्कृष्ट कोठेच पहावयास सापडावयाची नाही. निरंतर योग स्थितीत असलेली तनु, भक्तीचा जिव्हाळा, ज्ञानाचे वैभव, आणि तपश्चर्येचे भाग्य यांचा अपूर्व संगम तेथे होता. निरहंकारतेच्या पराकाष्ठेमुळे स्वाभिमानतेचा आविर्भाव त्यांच्या सर्व कृतीत इतका होता की डोळ्यांत तेल घालून पाहणाऱ्याचीही दिशाभूल होऊन जावी. याच्या उलट पहावे तर कधी एकादी गोष्ट मी केली, अथवा मी करीन असे त्यांच्या मनास शिवत असल्याचीही कल्पना कधी कोणास व्हावयाची नाही. हिंदुस्थान देश स्वतंत्र व्हावा. वैदिक धर्माचे क्लैब्य नाहीसे होऊन त्याचे वीर्य पूर्ण प्रगट व्हावे, म्हणून रात्रंदिवस तळमळत असल्यामुळे त्याला अनुसरून क्लेश द्वेष, तिटकारा, शोकसंताप, मी तू पणा, यांच्या जोडीस दुसऱ्या बाजूने पहावे, तो 'अद्वेष्टा सर्व भूतानां' वगैरे प्राप्त पुरुषाची लक्षणे जशीच्या तशीच लावून घ्या– असा सर्व तऱ्हेने विचार केला असता इतक्या सहज स्थितीत साधकावस्था अथवा खरे बोलावयाचे म्हणजे साधकावस्थेत अशी सहज स्थिती असणे अशक्य आहे. मग सामान्य अज्ञदशा तर दूरच राहिली. केवळ अज्ञ मनुष्य देखील सज्जनपणा वगैरे साधुगुणात उच्च कोटीचे वर्तन करू शकेल आणि तशी औदार्य, परोपकार वगैरे गुणांनी युक्त सज्जन माणसे असतातही. परंतु सर्व प्रकारच्या तीव्र विरोधांत अबीट सहज स्थिती असणे ही गोष्ट असाध्य आहे; आणि या दृष्टीने पाहिले तर हे प्राप्त पुरुष होते, अशीच खात्री होते. इतकेच नव्हे तर चमत्काराच्या वगैरे सपाट्यात न सापडलेला आणि स्वतःचे सामर्थ्य व अनुभव यांचे प्रदर्शन, वात्सल्य, करुणा, इत्यादी सद्विकारांच्यामुळेच का होईना, करण्याच्या मोहात थोडे देखील न सापडणारा असा दुसरा प्राप्त पुरुष सापडणे कठीण. स्वतःच्या स्थितीविषयी त्यांच्या तोंडून जर कधी काही बाहेर येत असेल, तर ते इतकेच की 'बाबांनो, मी अंधश्रद्धावान् कधीच नव्हतो. तावून सुलाखून, सर्व गोष्टींचे प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यावर मी या स्थितीस आलो.' याशिवाय स्वतःच्या स्थितिविषयी उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाल्याची फार तर दोन चारच उदाहरणे त्यांच्या सर्व आयुष्यात सापडतील. एकदा त्यांस असा प्रश्न केला होता की–'पारलौकिक अस्तित्व व तत्संबंधी सर्व गोष्टी यांवर तुमचा विश्वास कसा बसला? असा विश्वास बसणे चार गोष्टींनी शक्य आहे. एक तर–उत्कृष्ट

बुद्धीमुळे; सर्व प्रकारचा साधकबाधक विचार करून मनुष्य तुमच्यासारखा वागू शकेल; अथवा श्रद्धाळूपणाने; केवळ एकाद्या वडील माणसाने सांगितले म्हणून आपण मुकाट्याने करावे, अशा रीतीने असा वागू शकेल; अथवा, एकाद्या बारीक गोष्टीत काहीतरी सत्य दिसून आल्यामुळे बाकीच्याही अशाच खऱ्या कशावरून नसतील, असे समजून प्रयोग पाहण्याकरिता वागू शकेल; किंवा भयंकर निराशेने आयुष्यातील चव निघून गेल्यामुळे, काही तरी सन्मार्गाने ते ते घालवावयाचे तर आपल्या वाडवडिलांच्या मार्गानेच ते का घालवू नये, अशा समजूतीनेही तो असा वागेल. असे तुमचे काय झाले?" पाचवा प्रत्यक्ष प्रतीतीचा मार्ग मात्र बोलून दाखविला नाही. यावेळी रात्रीचे दोन वाजले असून नक्षत्र दर्शनाकरिता गच्चीवर जावयास ते निघाले होते, व त्यांचे शांत गंभीर अंतः-करणही त्यावेळी अधिक प्रसन्न होते. अशा तऱ्हेचे काही प्रश्न आले असता चिडून गेल्याचा आविर्भाव करून अथवा विचारणाराची काही तरी चेष्टा करून, प्रश्न टाळून नेण्याची त्यांची नेहमीची सवय होती. परंतु यावेळी तसे काही न होता, प्रश्न ऐकताच ताड्दिशी, "अरे सर्व प्रत्यक्ष पाहिले ना, महाराजांच्या कृपेने?" असे शब्द एकदम बाहेर पडले. परंतु तेवढ्यातच झटक्यासरशी ते गच्चीवर निघून गेले. परत आल्यानंतर मोठे धैर्य धरून पुन्हा विषय उकरून काढला. परंतु नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे 'अरे, सर्वांचे सार इतकेच की किती अज्ञान आहे, आणि केवढे अफाट काम करावयाचे असते, एवढे कळले!" अशा तऱ्हेची उत्तरे येऊन तो विषय सोडून द्यावा लागला. महाराज हा शब्द त्यांच्या भाषेत मायागुण नियामक परमात्म्याचा वाचकच होता. तसेच एक वेळा स्वतःच्या छातीस हात लावून 'येथेही महाराजच आहेत, फक्त प्रकार निराळा इतकेच.' त्याचप्रमाणे एकदा एका गृहस्थास 'हे शरीर (स्वत.चे) महाराज रूप कसे झाले,' ते थोडक्यात सांगण्याचा उपक्रम त्यांनी केला होता, परंतु नेहमीप्रमाणे तो तेवढाच राहून गेला. त्यांना केव्हा केव्हा रोजनिशी लिहावयाची हुक्की येत असे, व त्या वेळेला, काही तरी लिहावे, असा त्यांचा परिपाठ होता. ही रोज-निशी म्हणजे एक मोठे गौडबंगालच आहे. हरिपाठाच्या एका पुस्तकात जिथे कुठे लहर लागेल, तेथे काही तरी एकदोन वाक्ये लिहून ठेवावी, अनुक्रम अथवा संगतीचे नावही नको; एकाद्या ठिकाणी, १९१२ सालचा उगीच

काही तरी 'अमुक मनुष्य येऊन भेटला' असा उल्लेख सापडेल, तर त्याच्याच पुढे लगेच, १८९३ मधल्या एकाद्या गोष्टीविषयी काही वाक्ये लिहिलेली सापडतील, त्यांतच एका ठिकाणी 'ममच मामकानां इत्यादिनांच सर्वेषां देवताघटित जीव व त्याचे शरीर यांचे महाराजांशी ऐक्य झाले' असा स्वतंत्र उल्लेख आहे ! या सबंध आयुष्यांतील तुटपुंज्या गोष्टी सोडून दिल्या, तर स्वतःच्या स्थितिनिदर्शक उद्गार त्यांनी काढल्याचे कोणास सांगता येणार नाही; तरी पण त्यांचा सर्व आयुष्यक्रम या उद्गारांच्या जोडीस ठेवून पाहिले असता काय प्रकाश पडतो, ते ज्याचे त्याने पहावे. त्यांतही लक्षात ठेवण्याजोगती गोष्ट ही आहे की, असेच त्यांचे राहणे त्यांना ३६ वर्षे पाहिलेले सर्व लोक सांगतात. साधारणतः मद्रासहून आल्यावर जी त्यांच्या राहण्याची घडी बसली, तीच अखेरपर्यंत होती; फरक काय तो बाह्य व्यापारांचा. त्यावरूनही असेच वाटते की स्वतःस काही मिळवावयाचे उरले होते म्हणून त्यांनी तपश्चर्या केली, अथवा काही साधन केले, असे नसून खरोखरच ते आमच्याकरिता केले.

अशीच त्यांच्या साधनांचीही स्थिती आहे. सर्व प्रकारच्या उद्योगांत गढून गेलेल्या त्यांनी स्नानसंध्या वगैरे नित्यकर्मापलीकडे व महाराजांची पूजा आरती वगैरे करण्यापलीकडे काही केल्याचे कोणीही कधी पाहिल्याचे सांगत नाही. नाही म्हणावयास महाराजांचे नाव व त्यांचा स्वतःचा काही उपासनामंत्र एवढे मात्र जोराजोराने म्हणताना त्यांना कित्येकांनी ऐकले असेल. सारांश, साधक म्हटला म्हणजे चित्तैकाग्र्य ध्यानधारणा, योगसाधने, भजनकीर्तन, वगैरे ज्या काही कल्पना डोक्यांत उभ्या राहतात, त्यांतील एकही गोष्ट करतांना कधी ते दिसले नाहीत. आणि त्यावरून ईश्वरभक्तीस लागलेल्या व त्याचा पाया म्हणून देवदर्शन घेणे, देवास प्रदक्षिणा घालणे, साधूसंतास नमस्कार करणे, दानधर्म करणे, पारायणे, पूजाअर्चा करणे, वगैरे केवळ प्राथमिक अवस्थेतील माणसाप्रमाणे ते हुबेहूब दिसत. अशा स्थितीत कल्पना तरी काय करावयाची ? स्वतः त्यांच्याविषयी या बाबतीत तर ते अवाक्षरही काढीत नसत. गायत्रीचे पुरश्चरण अथवा पुरश्चरणे केल्याचा आणि बारा वर्षे निंबाचा पाला खाल्ल्याचा असे दोनच उल्लेख त्यांच्या बोलण्यांत आले होते; परंतु त्यावरून काही विशेष बोध होत नाही. आणि दुसरीकडून तर 'आपण सर्व अनुभव घेतले,' असे ते म्हणत; यांची संगती कशी बसवावयाची ? परंतु संगती लागत नाही, म्हणून प्राथमिक

कोटीत त्यांस टाकूनही मनाचे समाधान होत नाही. अण्णासाहेब पूर्वी प्राणायाम करीत असत, असे सांगणारी माणसे भेटतात. आणि त्यांच्या मांडी घालण्याच्या पद्धतीवरूनही सिद्धासनाचा अभ्यास केव्हा तरी त्यांनी पुष्कळ केला असावा असे वाटते. तशीच दुसरी त्यांच्याविषयीची आश्चर्यकारक गोष्ट अशी होती की, अगदी अखेरची दोनतीन वर्षे टाकली तर ते कधीही पाय ताणून निजले नाहीत! आधी झोपच मुळी दोनचार दिवसांनी घ्यावयास सापडावयाची, व तेव्हा देखील एकाद्या तासापलीकडे जास्त निजलेले कधी कोणी पाहिले नाहीत. परंतु त्यावेळी देखील गुडघे वर करून पोटरी व टांच मांडीशी जुळवून उभे ठेवावयाची त्यांस संवय असे. असल्या थोड्याशा गोष्टी सोडल्या तर, एकांत, चित्ताची एकाग्रता करण्याचा प्रयत्न, अगर एकाग्रता, प्राणायाम—वगैरे काहीही त्यांनी कधी केले नाही. उलट त्यांचे सर्व आयुष्य उघड्यावर, चार माणसांच्या मधे गेले. त्यामुळे तर आणखीच घोटाळा होतो. परंतु थोडेसे विचारपूर्वक पाहिले तर असे आढळून येईल की, घोटाळ्याचे काही कारण नाही. हे कसे ते आपण थोडक्यात पाहू.

अण्णासाहेब हे वैदिक संस्कृती आणि वेदमार्ग यांचे अभिमानी होते, आणि त्या मार्गाने वागावयाचे, असा त्यांचा कटाक्ष असे वेदांवर त्यांची अढळ निष्ठा असून वेदाच्या पायावर उभारलेला वर्णाश्रमधर्म हाच सर्वोत्कृष्ट धर्म होय, असे ते म्हणत असत. हा वर्णाश्रमधर्म म्हणजे काय हे आपण थोडक्यात पाहू. वैदिक तत्त्वज्ञानाचा सारांश काढून पाहिले, तर त्याचा अर्थ इतकाच आहे की, अनिर्वाच्य, अनिर्देश्य, निर्गुण, निर्विकार असे जे काही ओतप्रोत भरलेले आहे तेच या सर्व विश्वाचे त्रिकालाबाधित अनाद्यंत मूळ रूप होय. आणि त्याच्यावर हे गोचर विश्व मायावादाप्रमाणे केवळ मिथ्या भासून अथवा इतरवादाप्रमाणे अनध्यस्तविवर्तरूप भासते. आणि त्यांतच पुढे पर्याय होऊन नानाकार रूपच सत्यत्वाने भासते. अर्थातच हे नानाकारत्व जाऊन आणि त्यांतील विवर्तरूपता अथवा मिथ्यात्व जाऊन केवल एकरूपता होणे हेच जीवाचे अंतिम पर्यवसान आहे. हे जरी खरे असले तरी तशी स्थिती प्राप्त व्हावी म्हणून त्याला जे हे विवर्तरूप आलेले आहे ते सत्य मानूनच प्रयत्न केला पाहिजे. हा प्रयत्न कशा रीतीने करावा, याचा शोध करीत असता (अगर दिव्य स्फूर्तीने म्हणा) ऋषींस असे आढळून आले की, या इंद्रियगोचर विश्वाच्या पलीकडे अतींद्रिय असे अनंत

विश्व असून, त्या विश्वांतूनच या विश्वाचे उत्पत्ती–स्थिती–लय होतात, आणि या जड विश्वाची चालना करण्यास लागणाऱ्या सर्व शक्तीचा पुरवठा तेथून होतो. अशा रीतीने हे दिसणारे विश्व परतंत्र असल्यामुळे यांत अनित्यत्व व सुखदु:खादी विषमत्व आहे. यास व्यापून राहणारे ते इंद्रियादिकांस अगोचर असलेले अस्तित्व याच्या मानाने नित्य एकरस अखंडसच्चिदानंदरूप आहे. लाट ज्या मार्गाने येते त्याच मार्गाने जशी ती परत जाते, तसा जीवदशेला आलेला हा ब्रह्मपरमाणु पुन्हा त्याच मार्गाने मागे जाणे शक्य आहे

म्हणून जेणे करून हे अत्यंत सुलभरीतीने साधेल, असा मार्ग शोधून काढणे त्यांस अवश्य वाटले; व तसा शोधावयास त्यांस लांबही जावे लागले नाही. कारण ते सच्चिदानंदरूप शरीराच्या कणाकणातून व्यापून आहे, म्हणूनच शरीर व्यापार करिते. यंत्र चालविणारी शक्ती जशी त्या यंत्राच्या प्रतिपरमाणूस व्यापून असते, तसेच हेही असले पाहिजे. जर यंत्राचा एकादाही परमाणू त्या शक्तीने व्याप्त नसेल, तर ते यंत्रच चालणे शक्य नाही; त्याचप्रमाणे या सबंध विश्वात अथवा त्याची सूक्ष्म प्रतिमा जे मनुष्य शरीर, त्यांत एकादाही परमाणु या चैतन्यशक्तीने व्याप्त नसेल, तर हे विश्व अथवा शरीर क्षणमात्रही चालणार नाही. मात्र इतकेच की, तो शक्तीचा ओघ हाती घेता येत नाही. जर हा शक्तीचा ओघ हाती आला तर मनुष्यही स्वत: नित्य शुद्ध बुद्ध असा अखंडसच्चिदानंदरूप व त्याची सर्वव्याप्तृत्व सर्वकर्तृत्व आणि सर्वज्ञातृत्वरूप कार्ये करण्यास समर्थ असा होईल.

हा शक्तीचा ओघ कसा हाती घेता येईल, व ही गोष्ट वाटेल त्या जीवास अत्यंत सुलभ आणि अल्पकालसाध्य कशी करून देता येईल, याचा विचार करीत असता त्यांनी असे पाहिले की, शरीरास वागविणारी ही शक्ती शरीराच्या* अतीत राहून, स्थूल रूपाने शरीरात चार प्रकारांनी काम करते; व

---

* शरीराच्या अतीत राहून:–' अनंत अनादि आणि अखंड आत्मा काही अंशाने प्राण होतो, किंवा जीव होतो इत्यादी. त्या प्राणाच्या काही अंशाने खनिज म्हणजे पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश इत्यादी पंचतत्त्वात्मक होतात.

[पुढील पानावर]

या तिच्या चार रूपांपैकी कोणत्याही एका स्थूल स्वरूपात तिला हाती घेत-ल्यास, 'नदीमुखेनैव समूद्रमाविशत्' या न्यायाने तिच्यासह आपण विरळ

[मागील पानावरून]

या पंचतत्त्वांचा काही अंशाने अंडज, स्वेदज, जारज, उद्भिज (झाडे) असा होतो. आता यापैकी पहिल्या तिहीत अंतःकरण रूपाची स्फूर्तीरूप शक्ती काही अंशाने प्रकट करतो. अर्थात पंचतत्त्वे निर्माण करण्याचे व्यापार किंवा अंडजादी उत्पत्तिलयाचे व्यापार अंतःकरणावाचून चालतात. तेव्हा हे व्यापार कसे चालतात, हे समजण्याकरिता अंतःकरण सोडून हा अभ्यास केला पाहिजे. ......अंतःकरण जागृती व स्वप्नावस्थेत असते. जागृतीत पूर्णपणे व स्वप्नावस्थेत अंशेकरून म्हणजे अहंकार व चित्त यास सोडून असते. आणि सुषुप्ति अवस्थेत सर्वांशी अंतःकरणाचा लय असतो. म्हणून उत्पत्ती, स्थिती आणि लय हे व्यापार समजण्याकरिता सुषुप्तीच्या पलीकडे गेले पाहिजे. कारण निद्रावस्थेत उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांचे व्यापार चाललेले असतात. म्हणजे उदाहरणार्थ, केसांचे वाढणे, रक्ताचे फिरणे, अन्नाचे रक्त होणे, व नर्क होणे; म्हणजे सारांश, जागृती स्वप्न सुषुप्ती या अवस्था टाकून देऊन पलीकडे गेले पाहिजे. ती पलीकडची अवस्था तुर्या या नावाने प्रसिद्ध आहे. या तुर्येला अंतःकरणाचे काम क्रोध लोभादिक विकार नसतात. म्हणून तुर्यावस्था ही आत्म्याची शुद्ध अवस्था आहे. म्हणून तिच्यापासून उत्पत्ती, स्थिती व लय हे व्यापार निघतात. अर्थात कालाच्या संबंधाने व व्याप्तीच्या संबंधाने उत्पत्ती, स्थिती व लय या क्रियांपेक्षा मोठी असते. म्हणजे त्या क्रियांना व्यापून असते, व त्या क्रिया करण्याचे सामर्थ्य असते. म्हणून तुर्येच्या असंख्य क्रिया आणि त्या उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांना सोडून देऊन पलीकडच्या राहातात. उदाहरणार्थ, मनुष्य बोलू लागल्यापासून मरेपर्यंत अनंत शब्द उच्चारतो. जर या शब्दांचे अती सूक्ष्म ठसे बनविले आणि त्याच्या आयुष्यांतल्या शब्दांच्या ठशांचा गठ्ठा केला अशी कल्पना केली तर एकेकाचा गठ्ठा पृथ्वीपेक्षा मोठा होईल; अर्थात ज्या शक्तीपासून हे शब्द निघतात, ती शक्ती देहाला व्यापून देहाच्या बाहेर आहे, म्हणून पंचतत्त्वांना सोडून आहे. अर्थात प्राणाला सोडून आहे. ती प्राणापेक्षा मोठी असते, म्हणून अमृत संज्ञा दिली आहे......'

—श्री अण्णासाहेब

होऊन मूळ संवित्स्वरूपात मिळून जाऊ. याच तत्त्वावर मूळ चार साधनप्रकार उत्पन्न झाले, व त्यांचे मिश्रण होऊन पुढे लक्षावधी साधने झाली. प्राण-शक्ती हाती घेऊन तिच्यायोगाने बाकीच्या शक्ती ताब्यात आणावयाच्या आणि शक्तिमय होऊन जावयाचे, हा हठयोग म्हणून म्हणविला. मनाची शक्ती प्रथमत: ताब्यात घेऊन एका बाजूने शरीरासह प्राण व दुसऱ्या बाजूने बुद्धी आणि वाक् या इंद्रियातीत शक्ती जिंकावयाच्या, आणि त्याने शक्तिरूप होऊन जावयाचे, हा राजयोग होय. या दोन्हींचाही क्रम शरीर आणि मन या दोन जडदृश्यास सुरुवात करून त्यांचे चैतन्यात रूपांतर करण्याचा आहे. परंतु वाक् आणि बुद्धी या ज्या दोन अतींद्रियशक्ती त्यांचा क्रम अर्थातच उलटा,– म्हणजे शरीरातील एकेक तत्त्व चैतन्यरूप करीत करीत शेवटी या जड शरीरा-पर्यंत येऊन तेही चैतन्यमय करावयाचे. यातील वाक्शक्तीच्या साह्याने हे सर्व घडवून आणावयाचे. हा मुख्य वेदमार्ग आहे. कारण, वेद हा वाग्रूपच आहे. बुद्धीचा मार्ग यासच ज्ञानयोग अथवा आत्मार्पणरूप गीताशास्त्रोक्त भक्तिमार्ग म्हटले. बुद्धी ही निश्चयरूपिणी आहे. आणि चित्परमाणुरूपजीव स्वत:च्या निश्चयानेच जीवरूप आहे, म्हणूनच त्याच्या सर्व शरीरास आधार निश्चयाचाच आहे. त्यामुळे एका अत्यंत दृढ आणि बलवत्तर अशा निश्चयाने सर्व शरीर क्रमश: चैतन्यरूप करून टाकणे शक्य आहे. चतुर्विध मार्गाने वर गेलेला जीवच या निश्चयशक्तीने आपले सच्चिदानंद शक्तिरूपत्व टाकून मूळच्या कैवल्य स्थितीत पोहोचू शकतो. परंतु निश्चयाचा मार्ग कोटयवधी लोकांतून एकाद्यासच आक्रमण करिता येईल. असेच राजयोग व कर्मयोग हेही अनेक प्रकारांनी परिस्थितीवर अवलंबून असल्यामुळे सर्व जीवास त्यांचा सामान्य उपयोग होणे कठीण. म्हणून ऋषींनी वेदांच्या आधारावर जो मार्ग काढून दिला तोच हा वर्णाश्रम धर्म होय. याला सामुग्री फारच थोडी, म्हणजे केवळ वर्णविहित असा आचार आणि वेदपठण एवढीच पुरते. या वेदमार्गाचे आद्यतत्त्व 'एकमेवा-द्वितीयम्' हे असल्यामुळे साहजीकच त्याचा प्रतिसिद्धांत असा निघतो की, जीव हा विश्वात एकटा नसून विश्वाचा एक अविभाज्य, नित्यसंबद्ध असा अंगरूप अवयवच आहे. म्हणून जीव आणि विश्व,–मग ते इंद्रियगोचर स्थूल विश्व असो, अथवा सूक्ष्म विश्व असो,–हे परस्पराश्रयी आहेत. आणि त्यांना

एकमेकांना सोडून काही करता यावयाचे नाही, आणि व्हावयाचेही पण नाही. एवढ्या करिता या उभयतांनीही आपल्या आचारात परस्परांचा विचार ठेवूनच सर्व काही केले पाहिजे. म्हणजे एकमेकांचे एकमेकांना साह्य होऊन सर्वांसच सच्चिदानंदरूपत्व येणे अशी ब्रह्मलोक स्थिती होईल. याकरिता मनुष्य शरीराची जडपणाची जी आडकाठी आहे ती जर काढून टाकली, आणि उभयतांचा संबंध जुळवून दिला, तर हे काम अधिक सुलभ होईल. वाक्‌शक्ती ही आकाशतत्वरूप असल्यामुळे चतुर्भूतातीत आहे, आणि असे असूनही, सामान्यतः सर्व माणसास प्राप्त आहे. यामुळे तिच्याच आधारावर अशारीतीचा मार्ग बसविला. वेद हे नित्यसिद्ध, अपौरुषेय आणि शक्तित्रयांनी युक्त आहेत. किंबहुना सर्व सृष्टीपसारा हे वेदांचे व्यक्त रूपच होय. वेदांचा उच्चार ब्रह्मदेवाने केल्याबरोबर जर स्थूल सूक्ष्म विश्वाची उभारणी होते, तर तोच उच्चार ब्रह्मपरमाणुरूप जीवाने केला असता का होऊ नये ? असा विचार मनात येतो. याचे कारण असे की, ब्रह्म-देवाचा वेदध्वनी हा अप्रतिहतरीतीने व्यक्त स्वरूपास येतो. परंतु स्वतःच्या संकल्पानेच का होईना, संकोच पावलेल्या ब्रह्मपरमाणूचा ध्वनी शक्तिदुर्बल असून त्यास या स्थूल सूक्ष्म शरीराच्या गहन यंत्रांतून आपला मार्ग काढीत व्यक्त व्हावे लागते. एवढ्या भानगडीत त्याची सत्यसंकल्पता जिरून जाते. जर ही शरीरयंत्रे अगदी प्रकृतिस्थ राहतील, तर वेदोच्चाराने ब्रह्मशक्तीप्रमाणेच सृष्टिकार्य केले पाहिजे. असे पाहून तशा प्रकारची प्रकृतिस्थ शरीरे निवडून काढली, आणि त्यामुळेच चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ती झाली. चातुर्वर्ण्याच्या उत्पत्तीस आमच्या इकडील सर्व ज्ञानपरंपरा सोडून केवळ सामाजिक तत्वांवर बसवू पाहणाऱ्या पाश्चात्य लोकांचे व त्यांच्या हिंदी मानसपुत्रांचे धाडस खरोखरच विलक्षण आहे. असो. चातुर्वर्ण्य विचार हा स्वतंत्र विषयच एका भागात यावयाचा आहे, म्हणून विस्तार न करतांना एवढेच लिहिणे भाग आहे की, अशा प्रकारे ब्राह्मणवर्ग हा प्रकृतिस्थ शरीराचा म्हणून वेगळा काढून तो नित्यप्रकृतिस्थ कसा राहील, अशी आचार व विचार यांची रहाटी आणि संस्कार परंपरा त्याला निर्माण करून दिल्या. बीजतः उत्तम संस्कारयुक्त शरीर असावे आणि ब्राह्मणांनी आचार सांभाळून वेद पठण करावे, व्यक्तिविषयक विचारही कधी मनात आणू नये, हे त्याचे कर्तव्य ठरले. त्याने जे काय करावयाचे, ते सर्व विश्वाकरिता; त्या विश्वामध्येच तोही आला; स्वतःच्या उन्नतीकरिता म्हणून देखील त्याने काही

करावयाचे नाही. ब्राह्मण म्हणजे विश्वोपयोगी शक्तीचा कारखाना. म्हणूनच 'ब्राह्मणो लोकपालक:' असे म्हटले आहे. त्याला योग वगैरे देखील करण्याची सवड नाही, आणि गरजही पण नाही. हठयोगाने जो षट्चक्रभेद व्हावयाचा अथवा राजयोगाने, जी ध्यानविस्मृतिरूप समाधी लागावयाची, त्यांचे कार्य त्याच्या संस्कारित शरीरांत आणि विहिताचारांत सहजच होऊन कोणचीही निरोध अवस्था न होता त्याचे सर्व शरीरच नित्यसमाधिस्थ असते. आणि म्हणूनच ब्रह्मशरीराची योग्यता केवळ ब्रह्मरूप आहे. कारण त्याच्या शरीराचा प्रत्येक परमाणु शक्तिरूपच असून विश्वातील त्या त्या परमाणूशी शक्तीची अखंड देवघेव करीत असल्यामुळे सर्व देवतामयच आहे. हा खरा वेदमार्ग आहे. याच्यापासून क्रमश: झालेल्या भ्रष्टतेमुळे पुढे ब्राह्मणास योगादिक इतर मार्गांची गरज भासली. असो.

सांगावयाची मुख्य गोष्ट अशी; अशी कल्पना करता येते की अण्णासाहेब यांनी या वेदमूलक आणि निश्चयात्मक अशा मार्गाचा अवलंब केल्यामुळे त्यांना कोणत्याही तऱ्हेच्या ताटस्थ्याची गरज न पडता, इतर मार्गांनी मिळणाऱ्या उच्च स्थितींचा अनुभव आला. योगयाग करणाऱ्या सर्व सांप्रदायांहून त्यांचा मार्गच मुळी उलटा होता; म्हणजे काही निराळाच होता, असे मात्र नाही. कारण योगादिक क्रियांनी तरी काय होते असे पाहिले तर असे दिसून येते की, मुख्यत: तीन गोष्टी त्यांनी साधतात. शरीरातील सर्व नाडया खुल्या करून (*शक्तिप्रवाह उत्तम रीतीने वाहतील असे शरीर ठेवणे) शरीरशुद्धी साधणे, ही त्यांतील पहिली गोष्ट होय. दुसरी गोष्ट पिंड आणि ब्रह्मांड यांचा सांधा उघडून शक्तीचा प्रवाह आंत घेणे, म्हणजे दोघांमध्ये दळणवळण स्थापित करणे, ही होय; आणि यानंतर शरीरातील विशिष्ट बिंदूंवर शक्तीचे एकीकरण करून इष्ट क्रिया करणे, अगर शरीरास सोडून ब्रह्मांडांतील इष्ट स्थळी व्यापार करणे. या तीन गोष्टी साधणे हेच योगाचे उद्दिष्ट आहे. हे योगाने साध्य झाल्यावर मग सर्वांचाच ग्रास करून केवल स्थितींत राहणे अगर तिचा मोह टाकून विश्वव्यापारास मदत करीत सगुण स्थितीत राहणे, हा ज्याच्या त्याच्या संकल्पाचा प्रश्न आहे. चित्त-

*नाडी म्हणजे शक्तिप्रवाह 'स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषां निबंधवम्।'

वृत्तीचा निरोध म्हणजे योग, हे लक्षण योगाच्या पूर्णतेचे नसून योगस्थितीस कोठून खरोखर सुरुवात होते, त्याचे द्योतक आहे; व या लक्षणापर्यंतचे सारे प्रयत्न म्हणजे योग नसून योगाची पूर्वतयारी होय.

आता अशी एक शंका येणे साहजिक आहे की जरी प्राणाशिवाय इतर मार्गाने जाणारा मनुष्य असला, आणि त्याने नाडीशुद्धी वगैरे सर्व गोष्टी दुसऱ्या एकाद्या मार्गाने केल्या, तरी क्रमशः सर्व शरीर जेव्हा तो ताब्यात घेईल तेव्हा प्राण देखील त्याच्या ताब्यात येईल; आणि विशिष्ट कोणच्याही बिंदूवर स्थिरता झाली असता मनासह प्राणही स्थिर होणारच. म्हणजे अनपेक्षित रीतीने का होईना मार्गस्थ असता, निरोध परिणाम सहज घडून येईल. म्हणजे मार्गात केव्हा ना केव्हा तरी ताटस्थ्य येईलच. असली स्थिती साधकांना केव्हां ना केव्हा तरी कदाचित् कोणच्याही मार्गात येतच असेल परंतु तिच्या आहारी पडून राहणे, अथवा निजनिर्धाराने ती क्षणमात्रात जिरवून टाकणे हे ज्याच्या त्याच्या विमलज्ञानावर, निश्चयशक्तीवर, भाग्यावर आणि ईश्वरी कृपेवर अवलंबून राहील. पाच सात वर्षे जेव्हा अगदी मौनच स्थितीत अण्णासाहेब हे असत, आणि डोक्यावर पाणी पडले तरी देखील सर्व शरीरातील प्राण गोळा होऊन येत, अशी त्यांची स्थिती असे, त्या वेळेला, वस्तुतः असाच प्रसंग वारंवार येत असून, आपल्या कार्याकरिता निर्विकल्पक अत्यानंदाचा मोह देखील निर्धाराने दाबून टाकून, ही दशा कोणाच्याही लक्षात न येऊ देता, त्यांनी जिरवून टाकली, अशी जर एकाद्याने कल्पना केली, तर त्यालाही काही खुळ्यांतच काढता येणार नाही. असो.

या सर्वांस धरूनच अशी जिज्ञासा होते की जरी अण्णासाहेब यांचा उलट मार्ग असला, तरी त्या मार्गाच्या पद्धतीप्रमाणे का होईना, त्यांनी काय केले असावे ? हा प्रश्न तर अधिकच बिकट आहे. एकदा ते असे म्हणाले होते की, ‘ मागेही पुष्कळ झाले, आणि पुष्कळ पुढेही होतील, परंतु महाराज आहेत आणि यच्चयावत् प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या इच्छेनेच होते, असे मला जसे पटले, तसे दुसऱ्या कोणासही पटले नसेल. परंतु ते उगाच पटले नाही, पाठीची सालटी निघाली त्या करिता !’ हे ऐकून मी तर विचारात पडलो. कारण साधुसंत नुसते नामधारी का होईनात, अण्णासाहेबांस अतिशय पूज्य. मग खरोखरच जे

अधिकारी पुरुष होऊन गेले, त्यांच्याविषयी तर बोलावयासच नको. श्रीनरसिंह सरस्वती यांचे पट्टशिष्य धुळ्याचे नारायणबुवा ऊर्फ पद्मनाभस्वामी यांच्याविषयी ते नेहमी म्हणत की, 'असा संत मला अर्ध्याहिंदुस्थानात दिसत नाही; कारण मी आणि माझे हे कधी त्यांच्या तोंडून चुकून देखील निघाले नाही. यच्चयावत् सर्व गोष्टी महाराज करतात, असे त्यांस वाटे ?' या बुवासाहेबांस ते महाराजस्वरूप समजून तसाच मान देत. तेव्हां त्यांच्यापेक्षा देखील आपला अनुभव आणि श्रद्धा अधिक आहे, असे अण्णासाहेब यांनी म्हणणे, मला शक्यच वाटेना. बरे, 'सालटी निघाली' म्हणावे, तर वातांबुपर्णाशन करून हाडाची काडे करणारे आणि 'देवाच्या पायाकरिता' श्रीतुकोबासारखे 'सर्वस्वाची होळी' करणारेही काही सापडतात; तेव्हा यांचीच अशी काय 'सालटी निघाली ?' असे इतरांस कमीपणा आणणारे प्राकृत जनासच शोभणारे शब्द अण्णासाहेब खास बोलणार नाहीत. अशा शंकेने विचार करीत असता बरेच दिवस गेले. पुन्हा त्यांनाच विचारावयाची तर सोयच नव्हती. परंतु असे वाटे की, या शब्दांचा अर्थ आपणास नीट लागत नाही. असे होता होता त्यांच्याच काही बोलण्यावरून एकदम त्याचा अर्थ उलगडला. 'मला जसे पटले' म्हणजे 'मला ज्या रीतीने पटले,' असा या स्थितप्रज्ञतेच्या मार्गावर जोर होता.

एकदा महाराजांनी कोणास काय अभ्यास सांगितले अशा विषयी बोलणे चालले असता 'अमक्यास ध्यानयोग सांगितला', 'तमक्यास अक्षरसाक्षित्व सांगितले', 'बुवासाहेबांस हठयोगाच्या पद्धतीने पूर्णतेस नेले', 'अमक्याची अभ्यासपद्धती अशी होती,' असा विषय निघाला. तेव्हा मधेच' महाराजांनी कोणास काही, कोणास काही, असे सर्वांस सांगितले, परंतु तुम्हाला मात्र काहीच सांगितले नाही ? असा प्रश्न त्यांना करण्यात आला. त्या वेळी काही एक न बोलता ते उगाच राहिले. असा प्रश्न निघाला असता ते नेहमीच स्तब्ध रहात. परंतु एरवी कित्येक वेळा 'पाहिला गे माय, तो मी देवाचाही देव । फिटला संदेह निमाले दुजेपण,' असे मात्र अतिशय आनंदाने म्हणत. याच ठिकाणी दुसरीही गोष्ट उघड सांगावीशी वाटते. सांप्रदायिक पद्धतीत अमनस्कास साधनीभूत असा महाराजांनी सांगितलेला योगाभ्यासाची रहस्ये असलेला एक ग्रंथ

आहे. या ग्रंथातील अभ्यास आपण करतो, असे सांगणारे काही सांप्रदायिक आहेत; व त्यांतीलच एक अभ्यास अण्णासाहेब यांचा होता, तो आपणास ठाऊक आहे, असे बोलून, ते गूढपणाच्या मंडपात दुसऱ्याची वाढती जिज्ञासा झाकून टाकतात. परंतु हा ग्रंथ माहीत असणाऱ्या सांप्रदायिकांना हे माहीत आहेच की, यांतील सर्व अभ्यासक्रम हे शरीरास ताटस्थ्य अथवा सुषुप्ती आणणारे आहेत. त्याचप्रमाणे त्या मार्गांनी पुढे पाऊल खरोखर पडण्यास कमीत कमी चार घटका तरी अभ्यासाची स्थिरता झाली पाहिजे, आणि अशा रीतीने अभ्यास करणारास, बाकीच्या व्यवसायांची अनुकूलता आणि आहारविहार यांची नियमितता पाहिजे. राजयोग अथवा हठयोग या पद्धतीने जाणाऱ्यास प्रथमतः तरी कालनियमांचे परिपालन करणे अवश्य आहे, आणि कालनियम व अण्णासाहेब यांचा तर उभा दावा ! अण्णासाहेब यांच्या सबंध जीवनक्रमात काल म्हणून काही खंडशः ओळखली जाणारी वस्तू आहे, याची त्यांस जाणीव असावी असेही दिसत नाही. त्यांचा सर्व काल त्यांच्या कर्माच्या अखंडतेत होता. त्याचप्रमाणे वर सांगितलेच आहे की दोनदोन चारचार दिवसांतही त्यांना कधी कोणी निजलेले पाहिले नाही, आणि त्यानंतरही जेव्हा निजावयास सांपडे, तेव्हा कधी तास दीड तासाच्या वर ते निजले नाहीत. यावरून हे अभ्यास अण्णासाहेब यांनी कसे केले असतील, हे या माहितगार लोकांनीच सांगावे. तसेच, हीच त्यांची तऱ्हा पूर्वीपासून देखील अशीच होती. उलट पूर्वी देवास जाणे, प्रदक्षिणा घालणे वगैरे शारीरिक मेहनतीची कामे जास्त जोराने चालत. यावरूनही अण्णासाहेब यांचा अभ्यास या पैकीच असून 'आम्हांस ठाऊक आहे' असे म्हणणाऱ्या लोकांस, काय म्हणावे, हे कळत नाही. असो. हे विषयांतर टाकून त्यांचा जीवनक्रम आणि केव्हा केव्हा निघालेले उद्‌गार यावरून सरळ अनुमान काय निघते ते पाहूं. असे स्पष्टपणे लिहिण्यात कोणाचाही उपमर्द करण्याची, अथवा ते विश्वासपात्र नाहीत असे म्हणण्याची इच्छा नाही. उलट व्यक्तीप्रत तसा तसा रंग करण्याची त्यांची हातोटी अपूर्व असल्यामुळे, त्यांना तसे वाटलेही असेल. आमचे म्हणणे एवढेच आहे की, त्या वाटण्यास इतर सर्व गोष्टींची संगती जुळते किंवा नाही; हे त्यांनी पाहिले नाही.

हा प्रश्न उपस्थित करून त्याची चर्चा करण्याचे मुद्दाम कारण एवढेच की, वस्तुत: याविषयी अण्णासाहेबांची माहिती त्यांच्या तोंडून कोणास कळली आहे, असे खात्रीपूर्वक मानता येत नाही. अशा स्थितीत अभ्यास वगैरेचे बंड माजविणारे लोक त्यांच्या प्रतिष्ठित तर्कांनी वस्तुत: अण्णासाहेब यांनी उघड उघड जे केले, त्याचेही महत्त्व घालवून टाकतात. 'नुसत्या नामस्मरणादिकांनी काय व्हावयाचे आहे?' "गायत्रीच्या योगाने फार तर सामर्थ्य येईल. पण योगदशा थोडीच मिळणार आहे?" गुरुचरित्रात भाविक भजनापलीकडे, अथवा कोणास पैसा दे, कोणास पोर दे, अशा पलीकडे काहीच नाही. त्याच्या नुसत्या वाचनाने काय व्हावयाचे आहे? "वो नाम तो कुछ और है" अशा प्रकारच्या वादविवादांनी बुद्धिभेद करणारे, आणि वस्तुत: कोणत्याही तऱ्हेचा प्रत्यक्ष अनुभव न घेता, एकदम पूर्णावस्थेतील माणसाप्रमाणे सर्व मार्गांचे आणि गोष्टींचे रहस्य आपणास समजते, अशा आत्मसंभावनेने वाटेल त्या विषयावर नि:संकोचपणे जीभ टाळूस लावणारे बडे लोक "अण्णासाहेबांचा खरोखर मार्ग वेगळा होता, कोणीही आला तर त्यास 'महाराजांवर विश्वास ठेव, गायत्रीचा जप कर, महाराजांचे नाव घे, गुरुचरित्र वाच' म्हणून सांगत ती केवळ उडवाउडवी होय, खरा मार्ग तर काही वेगळाच आहे," असे म्हणतांना सर्वत्र आढळतात. त्यामुळे 'परमार्थ म्हणजे लाकूड होऊन पडणे नव्हे, परमार्थ म्हणजे चमत्कार पाहणे अथवा दाखविणे नव्हे, परमार्थ म्हणजे चित्तशुद्धी, आणि चित्तशुद्धी म्हणजे अवंचकता, नि:स्वार्थता आणि निरहंमती' हे जे त्यांनी आपल्या कृतीने आणि वाणीने रात्रंदिवस कंठशोष करून सांगितले, त्याच्यावर पाणी पडण्याची वेळ येते. 'ज्याचा मला अनुभव नाही, ते मी कधी कोणास सांगत नाही' असे ते नेहमी म्हणत आणि त्याप्रमाणे तशा गोष्टी सांगताना 'अमका अमका असे म्हणत होता,' अशा तऱ्हेने सांगण्याचा त्यांचा परिपाठ होता. बरे, ते स्वत: महाजन होते. भारतात धर्मराजांनी 'मार्ग कोणता?' या प्रश्नास 'महाजनो येन गत: स पंथा:' असे उत्तर दिले आहे. त्यावरुन 'महाजन कोणास समजावे, आणि कोणाच्या मागून गेले असता निदान घात तरी होणार नाही,' असा प्रश्न केल्यावरून त्यांनी सांगितले होते की, 'जो स्वत: बोलल्याप्रमाणे तंतोतंत वागतो, ज्याला आपल्यापासून यत्किंचितही म्हणजे नुसते बरे म्हणवून घेण्याचीसुद्धा इच्छा नसते, आणि असे असूनही आपल्या कल्याणाची खरोखर कळकळ असते,

(नुसती औपचारिक नव्हे!) त्याला महाजन असे म्हणून त्याच्या मागून जावे.' या त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पाहिले असता, ते स्वतःच महाजन होते आणि लोकांच्या कल्याणाच्या कळकळीने त्यांचे अंतःकरण अक्षरशः तुटत असे; अशा कारुणिकतेने सांगितलेल्या शब्दांना उडवाउडवीत काढणाऱ्या महात्म्यांच्या साहसाची कमाल होय! जणु काय, 'बघ अखेरीस मी तुला किती सोळा आणे फसविले!' असे देहावसान समयी पाठीवर थाप मारून जगास सांगता यावे, एवढेच त्यांचे ध्येय होते. एका *गृहस्थास श्रीगुरुचरित्र वाचावयास सांगितले असता ते त्याच्या मनात भरत नाही असे पाहून अण्णासाहेब त्यास अत्यंत कळकळीने म्हणाले—'माझ्या मनातून तुमचे काम करावयाचे नाही, म्हणून मी काही तरी टाळाटाळी करतो, असे समजू नका. तुमच्या कल्याणाची गोष्ट सांगतो, श्रीगुरुचरित्राची पारायणे प्रथम करा, त्यांत तुमचे हित आहे.' योग असो अथवा कोणचाही मार्ग असो, जरी एवढा तेवढा चटका कित्येक कारणामुळे, कोणास लागतो, अथवा काही अनुभव येऊन जातात, तरी कोणच्याही मार्गाने खरोखर पुढे पाऊल पडण्यास, आणि त्या मार्गाचा काही फायदा अढळ स्थितीने मिळण्यास चित्तशुद्धीच आड येते, असा आजपर्यंतचा सर्व प्राप्त पुरुषांचा आणि शास्त्राचा अनुभव आहे. आणि कोणचाही अभ्यास करीत असता त्याच्या जोडीस अथवा केव्हा तरी एकदा चित्तशुद्धीचा स्वतंत्र प्रयत्न करावाच लागतो, असे दिसून येते. मग तो प्रयत्न जाणून बुजून केलेला असो, अथवा परिस्थितीची कानस लागल्यामुळे नकळत घडलेला असो. अशा स्थितीत गायत्री वगैरेच्या मार्गात तर त्याची अत्यंतच आवश्यकता आहे, आणि ही गोष्ट लक्षात न घेता नामस्मरणाने आणि गायत्रीने अथवा श्री गुरुचरित्राने काही होत नाही म्हणून त्यांच्यावर तोंडसुख घेणारा मनुष्य म्हणजे पूर्वांगाच्या तयारीशिवाय, योगाच्या उत्तरांगाची सिद्धी मिळविण्याचा वृथा हट्ट करणारा दुरभिमानी होय. श्रीगुरुचरित्रादिक ग्रंथात 'भाविकास प्राप्ती होईल' म्हणून सर्वत्र लिहिलेले आढळते, आणि त्यावरून अशी शंका येते की भाविकपणा असल्यावर तर वाटेल तसे काम होईल; भाविकपणा आणावयाचा कोठून? परंतु ही शंका व्यर्थ आहे. भाविकपणा

---

* हे गृहस्थ म्हणजे मननामोदकार रा. माधव गोविंद भिडे हे होत.

म्हणजे या ग्रंथाने काम खास होईल अथवा त्या ग्रंथातील विशिष्ट देवतेचे माहात्म्य असा जर अर्थ घेतला तर काहीच होणार नाही. कारण अनुभवाशिवाय तसा भाविकपणा येणार नाही, आणि अनुभव हे तर साध्य आहे. तेव्हा हे कसे जुळणार ? त्याचा अर्थ असा आहे की भाविक मनुष्याची ज्या तऱ्हेची चित्ताची धारणा असते, त्या तऱ्हेची धारणा ते कर्म करताना तरी अखंड ठेवली पाहिजे. परंतु चित्तशुद्धीची गोष्ट काढली की, या मोठ्या लोकांच्या कपाळास तिडीक उठते. कारण एक तर यांची चित्ते नेहमी शुद्धच असतात ! आणि दुसरे, तिच्या प्रयत्नाकरिता रात्रंदिवस वाटेल तसे क्लेश आणि झीज सोसून संग्राम करावा लागतो. त्यापेक्षा योगाभ्यासाचा सर्वच गूढ प्रकार बरा ! आता यावर असेही वाटण्याचा संभव आहे की, नामस्मरण अथवा योगादिअभ्यास यांनीच चित्तशुद्धी का होऊ नये ! तर कदाचित् त्यांनीही होणे शक्य आहे, परंतु 'पुष्कळच काळ सतत नाव घ्यावे, तेव्हा कुठे काही होते,' असे अण्णासाहेब सांगत असत. 'छंद या नामाचा' घेणारे श्रीतुकाराम महाराजच त्या बरोबरच 'काय करू मन अनावर' अशा तळमळीने प्रत्यक्ष कांद्याची माळ गळचात घालून शामकर्णावरून मिरवून घेण्यापर्यंत कृती, चित्तशुद्धीकरीता करित होते. अनेक प्रकारच्या योग-युक्त्या सांगितल्यावरही श्रीमहाराजांनी शेवटी 'सत्य, क्षमा, दया, शांती' हीच 'योगयुक्ती' आहे, 'परिसावी' म्हणून सांगितले आहे.

सारांश काय, कित्येक लोक योगाभ्यासाच्या गोड आणि विचित्र कल्पनां-मुळे आणि कित्येक अशा काही शाळेत स्वत:स न घालून घेता, नुसत्या नामाचा अथवा ग्रंथाचा थोडेदिवस अट्टाहास करून, 'यांत काय आहे ? दगडाचे पेव,' असे म्हणून त्याची निंदा करण्यास प्रवृत्त होतात. परंतु जर या साधनांच्या योगाने आध्यात्मिक अवस्था मिळविणे असेल, तर त्यांना सातत्य आणि चित्तशुद्धी यांची जोड असलीच पाहिजे. असे असले तर जे काही दुसऱ्या कोणच्याही अभ्या-साने होते, ते सर्व याने होते, असे ते ठासून सांगत असत आणि अनुभवाशिवाय कोणचीही गोष्ट कोणास करावयास सांगावयाची नाही, असा त्यांचा धारा होता. यावरून काय अनुमान निघते, ते ज्याचे त्याने काढावे. असल्या काही समजुती-मुळे त्यांनी कोणास काही करावयास सांगितलेले, अथवा इतरही या मार्गातले लोक आळसून गेलेले दिसतात, त्यांना यावरून पुष्कळ शिकता येईल.

स्वत: अण्णासाहेब यांच्याकडे पाहिले तर अभय, सत्वसंशुद्धी, दान, वगैरे दैवी गुणसंपत्ती तेथे ओतप्रोत होती, आणि बाहेरील आयुष्य परोपकार, वैद्यकी, सार्वजनिक कामे, पोटाचा उद्योग, व स्नानसंध्या, देवदर्शन, प्रदक्षिणा घालणे, पोथी वाचणे वगैरे क्रिया करण्यात जात असे. उत्तर आयुष्यात प्रापंचिक अडचणी त्यांच्यावर पुष्कळच आल्या, आणि मृत्युसारखे घालेही बरेच पडले. परंतु त्या सर्वांना न जुमानण्याइतकी नि:संगता त्यांचेजवळ उपजतच होती. आणि हैद्राबाद वगैरे प्रकरणातील फसगतीमुळेही आपण डगमगलो नाही, असे त्यांनीच स्पष्ट सांगितले होते. तेव्हा 'अंगाची सालटी निघाली' या शब्दाचा अर्थ काय असावा, हे लक्षात येत नाही. महाराज हा शब्द त्यांच्या भाषेत 'दयाज्ञानगुण-सागर' सर्वकर्ता, सर्वव्यापी, आणि सर्वज्ञ अशा परमात्म्याचा वाचकच होऊन बसला होता, व श्रीनृसिंहसरस्वती महाराज आणि तो परमात्मा एकच, अशी त्यांच्या मनाची स्थिती होती. 'अशी खात्री तुमची कशी झाली?' असा प्रश्न केल्यावरून त्यांनी सांगितले की,–'ती हळू हळू झाली, आणि तो परमात्मा सर्व काही करतो, आणि तो दयाळू आहे, असे समजले.' 'वासनेचा उत्पादक तोच आहे. आपण त्याची निरिच्छपणे सेवा करावी, आपल्या वासना सुवासना करून त्या सिद्धीस नेणे, त्याचेकडेच आहे' अशा प्रकारच्या भावावर ते आले; आणि असे होतांना त्यास काही कमी क्लेश पडले असतील असे नाही. मुरल्यावर लीनतेचा इतका मधुर रस आत असलेल्या या अमृतफलात, प्रथमत: कर्तृत्वाची ऊर्मी अतिशयच टणक असली पाहिजे. ही ऊर्मी जिरवावयासच त्यांना सर्वांमध्ये अधिक क्लेश पडले असतील. या अहंकृतीची जाणीव देखील, आणि तीही पुन्हा, सामान्य माणसाप्रमाणे सर्वक्रिया अतीशय अभिनिवेशाने करीत असता पुसून टाकण्याच्या या खटाटोपासच 'सालटी' असे नाव दिले असावे असे वाटते. साधारणत: दुसरे प्रयत्न करीत असता, त्यात जी गोडी उत्पन्न होते तिच्याच जोरावर उत्पन्न झालेल्या समाधान वृत्तीमुळे, हळू हळू 'सर्व देव करतो' असे वाटणे, हे साहजिक आहे; आणि अभ्यासकाळी तरी असे व्हावयास देवाच्या कर्तृत्वाचे गोडच अनुभव येतात, म्हणजे त्याची आपल्यावर कृपा आहे, आणि

सर्व भार त्याने घेतला आहे, असेच अनुभव येऊन मनुष्याची शरणागती घडते. ही सर्वसाधारण रीत दिसते. परंतु जेथे अत्युच्च प्रकारचे कर्तृत्व रोमारोमातून उसळत असता, आणि ज्यात स्वार्थाचा लेश नाही अशा अत्युदात्त ध्येयाने अंत:करण सारखे तळमळत असता, आपले सर्वस्व ईश्वरास वाहून आपण केवळ यंत्र बनून रहावयाचे, याच भावनेने मार्ग चालण्यास सुरुवात होते, तेथे ते किती तापदायक होत असेल याचा अल्पस्वल्प तरी अनुभव असल्याखेरीज त्याची कल्पनाही येणे शक्य नाही. योगाच्या उन्नत स्थितीमध्ये जसजसा मनुष्य जास्त जाईल, तसतशी त्याची इंद्रिये अतिशय सूक्ष्म आणि तिखट होत जातात, आणि मनोवृत्ती व संस्कारही असेच सूक्ष्मतर, परंतु कल्पनातीत प्रबल होतात. सुखाची संवेदना जितकी तीव्र तितकीच दु:खाची संवेदनाही जबर; आणि अंत:शुद्धी वगैरे गोष्टींची व्याख्याही कडक असते. तुकाराममहाराज घ्या, किंवा कोणी त्या कोटीचे दुसरे घ्या, यांची अंत:करणे मानवी शास्त्रापुरती पाहिली तर अतिशय शुद्धच होती, आणि निग्रहशक्ती दांडगी असल्यामुळे आपल्या ध्येयास विरुद्ध असलेल्या मन:प्रवृत्ती त्यास दाबून टाकणेही कठीण नव्हते. परंतु या दाबून टाकण्यानेही त्यांचे काम भागत नाही. नुसत्या दाबण्याने त्यांचे संस्कार काही जात नाहीत, ते तसेच असतात, आणि त्यांना तर त्या संस्कारांचे नुसते अस्तित्वही दु:सह होते; आणि तेवढेदेखील नाहीसे करण्याकरिता जी त्यांची तडफड होते, तिलाच आपण त्यांचे चित्तशुद्धीचे प्रयत्न म्हणून म्हणतो. कीर्ती अथवा लोकेषणा यांचा पगडा श्री तुकाराम महाराज यांच्या चित्तावर केव्हाही नसेल, परंतु तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत नव्हते. त्यांना 'मान दंभ चेष्टा । हे तो सूकराची विष्टा ।।' असे व्हावयास पाहिजे होते. अण्णासाहेब यांसदेखील पार्थिव वैभवाची किंमत केव्हाही वाटली नाही. "इंद्राचे जरी वैभव कोणी देऊ म्हणेल, तर मी त्यास सांगेन की, 'बाबारे, तुझे काय काम असेल ते मी करतो, ते वैभव मात्र मला नको, ते तूच उपभोग' असे सांगेन," असे ते म्हणत. एकदा म्युनिसिपालिटीत काम करीत असता एका गृहस्थाच्या कामासंबंधाने मत द्यावयाचे होते. त्या गृहस्थास यांनी मत देण्याचे कबूल केले होते आणि त्याचा प्रतिपक्ष अन्यायी आहे अशी यांची खात्री होती. परंतु म्युनिसिपालिटीकडून त्या प्रतिपक्षाच्या लोकांना ते काम गफलतीने करून द्यावयाचे होते. त्यामुळे सभेत

काही विषयावर हे दुसऱ्याची समजूत घालीत असता गडबडीने ते प्रकरण काढून 'सर्वांची अनुमती आहे ना ?' असे त्या पक्षाच्या एका गृहस्थाने विचारले. अत्यंत सावधानता असलेल्या अण्णासाहेबांनीही बोलण्याच्या गडबडीत काही तरी गैरसमज होऊन 'हो' म्हणून मान डोलविली, आणि बाकीच्यांच्या अनुमोदनाने त्याचा निकालही लागला. अण्णासाहेब आपले काम करणार म्हणून तो गृहस्थही हजर नव्हता. अण्णासाहेब यांच्याही ती गोष्ट लक्षात न येतांना ते तसेच घरी आले. पुढे जेव्हा तो गृहस्थ येऊन त्याने आठवण दिली, तेव्हा सर्व प्रकार लक्षात येऊन या कामात जितके सावध राहावयास पाहिजे होते, तितके न राहिल्यामुळे आपल्या हातून दोष घडला खरा, असे वाटून त्यांच्या मनास दुःख झाले. आपल्याकडून आपण दोष करू नये, मग दुसऱ्यास त्याचे कांहीही वाटो, असे त्यांचे वागणे असे. येथे आपल्याकडूनच दोष घडला, असे वाटून त्यांस खेद होऊ लागला. रात्री श्रीगजाननाचे दर्शनास जात असता पायाखालची वाट असताही, रस्त्यावरील खडीस अडखळून ते पडले, आणि गुडघ्यास वगैरेही लागले. रस्त्यावरील एका माणसाने–'कोण अण्णासाहेब का ?' असे म्हणून त्यांना उठविले. आणि पागोटे वगैरे आणून झटकून दिले, व लागल्याबद्दल खेद प्रदर्शित केला. परंतु अण्णासाहेब सांगत 'माझ्या मात्र अंत:करणातील सारा खेद नाहीसा होऊन उलट मोठा आनंद झाला. आपल्या हलगर्जीपणाचे प्रायश्चित्त लगेच्या लगेच महाराजांनी दिले, ही त्यांची केवढी कृपा !' असे मनात येऊन त्यांना मोठा आनंद झाला. तसेच एकदा कोठलेसे कवठ पडलेले मालकास न विचारता उचलून आणून त्यांच्या बरोबरील मुलांनी ओंकारेश्वरावर खाण्याचा विचार केला. 'कसली गडबड आहे रे ?' म्हणून रस्त्यात त्यांनी विचारलेही, परंतु कवठाची हकीगत कळल्यावर त्यांचे तिकडे विशेष लक्ष गेले नाही. ओंकारेश्वरावर आल्यावर त्यांना असे वाटले की पाठीस काही तरी बोचते आहे. म्हणून त्यांनी पहावयास सांगितले. पहातात तो एक गांधिलमाशी तेथे बसून दंश करीत आहे ! त्या वेळी रात्रीचे दोन वाजले होते. अशा वेळी अंगरखा आणि सद्रा यांच्या आत माशी गेली तरी कशी ? याचेच सर्वांस नवल वाटले.

अण्णासाहेब यांनी मात्र *भानूस हाक मारून ते कवठ 'आत्ताच्या आत्ता परत नेऊन टाक' म्हणून सांगितले; आणि जेव्हा त्याने तसे केले, तेव्हाच अण्णासाहेब यांस बरे वाटले. 'आपण तुमच्याबरोबर असून दुसऱ्याची वस्तु विचारल्याशिवाय घेऊ देत होतो, म्हणजे तुमच्या चोरीस अनुमोदन देत होतो, म्हणून महाराजांनी मला सावध केले' असे त्यांनी सांगितले ! यावरून अशा लोकांच्या अंतःकरणाच्या नाजुकपणाची काही कल्पना येईल. विवेकानंद यांच्याविषयी त्यांच्या प्रिय शिष्यिणीने असे लिहिले आहे की, 'देशहिताची उकळी, आणि आत्यंतिक आत्मनिवेदनाची लहर यांच्या झगड्यात सापडून त्यांचे अखेरपर्यंत मोठे हाल झाले.' अशाच तऱ्हेचा परंतु याहीपेक्षा अतीशय तीव्र असा ताप अण्णासाहेबास झाला असावा. अनेक साधनांच्या नंतर गोडीगोडीने ज्या स्थितीस प्रारंभ व्हावयाचा, त्या स्थितीस आत्मनिवेदनानेच अण्णासाहेबांनी प्रारंभ केला. मांडणी दिसून म्हणा अगर इतर काही रीतीने म्हणा, देशाच्या भवितव्यतेविषयी आणि मार्गाविषयी जे त्यांना समजले, त्याच ज्ञानामिळती त्यांस एकप्रकारचे विशेष ज्ञानही झाले. भगवंताच्या लोकक्षयकृत् कराल दंष्ट्रांत अठरा अक्षौहिणी गडप होऊन जाणार, हे ज्ञान देणारे विश्वरूप पाहण्याबरोबरच अर्जुनास एक विशेष ज्ञानही झाले, आणि त्यानेच खरोखर तो युद्धास प्रवृत्त झाला. एरवी नुसत्या श्रीकृष्णाच्या कुशल पांडित्यानेही त्याचे मन वळले नाही. ते जे विशेष ज्ञान त्याला झाले, तेच 'ईश्वरः सर्व भूतानां' आणि 'मामेकं शरणं व्रज' वगैरे उपदेशरूपाने भगवान वेदव्यासांनी मांडून ठेवले. म्हणजे त्यांच्या लक्षात असे आले की, 'म्हणोनी ईश्वरू गोसावी । तेणे प्रकृती ही नेमावी ।' असे आहे. असे विशेष ज्ञान होऊन त्याच्या कर्तृत्वभावनेची कंबर मोडली गेली आणि त्याचबरोबर 'मनबुद्धीवाचा अंग । देऊनिया शरण रीघ ।' अशी शरणागती सुरू झाली. असाच प्रकार श्रीअण्णासाहेब यांचा काही झाला असावा; आणि याच निश्चयाने बुद्धीस आकळून ते आपल्या मार्गास लागले, व हळू हळू या निश्चयाची भावना सर्व शरीरास बसून त्यांचे शरीर म्हणजे 'मन बुद्धी वाचा अंग' हे महाराजरूप झाले. याच्या जोडीस गायत्री, महाराजांचे नांव, आणि उपासनामंत्र, यांची त्यांनी जोड दिली. इतर अभ्यासातली

*हाही एक अण्णासाहेबांबरोबर देवदर्शनास जाणारा मुलगा होता.

गोडपणाची जोड प्रथमत: यांत मुळीच नसल्यामुळे, आणि कृपा आणि अवकृपा या दोन्हीही सारख्याच मानणे भाग असल्यामुळे, त्याचप्रमाणे या शरणागतीस विरुद्ध असलेल्या कर्तृत्वादिक भावना आणि त्यांचे संस्कार घालविण्याची एका बाजूने अतीशय तीव्र इच्छा, आणि दुसऱ्या बाजूने हा सारा महाराजांचाच खेळ आहे, म्हणून त्यांचा आदर करण्याची आवश्यकता, आणि ज्या कर्मात कर्तव्याच्या जाणीवेपलीकडे प्रथमत: कोणतीही रसोत्पत्ती नाही आणि रसोत्पत्तीस जिरवूनच टाकावयाचे आहे, असल्या तऱ्हेची कर्मनिरतता वगैरे भयंकर युद्ध रात्रंदिवस चालल्यावर, त्या रणभूमीची 'सालटी निघतील' नाही तर काय होईल ? इतर प्रयत्नांनी ज्या स्थितीवर दुसरे येतात, तीच स्थिती अभ्यासण्यापासूनच आणि हळू हळू त्यामुळेच सर्व तऱ्हेचे अनुभव येऊन यांचे मार्गक्रमण झाले असल्यामुळे, 'जसे कोणास पटले नाही तसे मला पटले,' हे त्यांचे म्हणणेही सरळच होते. अशा रीतीने 'मनबुद्धीवाचा अंग' हे महाराजांचे आहे. असे धरून त्यांनी प्रारंभ केला, आणि 'देवता घटित जीव व त्याचे शरीर महाराज रूपच झाले' अशी प्रत्यक्ष प्रतीती येण्यांत त्याचे पर्यवसान झाले. हे होत असता 'परमेश्वरच वस्तुत: मनुष्याकडून साऱ्या क्रिया करवितो, परंतु ते त्यास कळत नाही,' वगैरे अनुभव, 'इतरांच्या देहाप्रमाणेच स्वत:चा देह सदैव भिन्नपणाने पाहण्याची साक्षित्वरूप ज्ञानदशा' आणि 'मनबुद्धी वाचा अंग' यांचे कणश: साक्षित्व, आणि शेवटी स्वत:चेच तर काय, परंतु इतरांचेही 'मनबुद्धीवाचा अंग,' महाराजरूपच आहेत, अशी 'कणश:' प्रतीती वगैरे अनुभव त्यांस सहजच आले, असे त्यांच्या कित्येक उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसते. आणि म्हणूनच ते इतरांसही उधारीचा मार्ग न सांगता, अथवा 'गोडवी' 'गोडवी' कामे न सांगता, गायत्री, महाराजांचे नाव, श्रीगुरुचरित्र आणि त्याच्या जोडीस शरणागती असाच मार्ग सांगत असत. श्रीनृसिंहसरस्वती म्हणजेच परमात्मा असेच धरून चालले पाहिजे, असाही त्यांचा आग्रह नव्हता. 'आम्ही महाराजांच्या पासून प्रारंभ केला, वाटेल तर तुम्ही दुसऱ्या कोठून करा, पण कोणीकडून तरी एतद्गुण विशिष्ट देव आहे, अशी भावना जागृत करून असे कर्म करा,' एवढेच त्यांचे कळकळीने सांगणे असे. या सर्व गोष्टी लक्षांत ठेवून त्यांच्या पुढील आयुष्याकडे पाहिले पाहिजे.

श्रीमहाराजांचे निर्याण

कृत्वा मानुषविग्रहं द्विजकुले लीलाश्चकाराद्भुता:
स्थित्वा गाणगमंडले पुनरगात् श्रीपर्वतस्याटवीम् ।
त्रातुं स्वीय जनान् अनेकतनुधृक् योऽभूत् क्षितौ पर्यटन्
सोऽयं श्रीनरसिंव्हसद्गुरुवरो नित्योस्त्यलंकापुरे ॥

मद्रासहून आल्यावर यांच्या आयुष्यांतील मोठी गोष्ट म्हटली म्हणजे श्रीनृसिंहसरस्वती यांचे निर्याण (शके १८०७ पौष शु॥ पौर्णिमा) ही होय. बारा वर्षापूर्वी महाराजांचा व यांचा संबंध जडल्यापासून त्यांच्यावरील यांची भक्ती वाढतच गेली, आणि त्यांचेही अण्णासाहेब यांजवर विलक्षण प्रेम होते. महाराज हे कोण, कोठील, वगैरे संबंधी प्रत्यक्ष माहिती अशी कोणासच नाही. यांचा मूळ बांधा मजबूत, धिप्पाड, आणि उंचापुरा असून, हे आजानुबाहू होते. यांचे लांब हात आणि चेहऱ्याची ठेवण, व विशेषत: कान, यावरून पुष्कळ लोक असा वाद घालतात की, हे मूळ महाराष्ट्रीय ब्राह्मण नसून द्राविडी ब्राह्मण असावेत. स्वत: महाराजांच्याविषयी असली माहिती देणारा कोणीही केव्हांच पुढे आला नाही. सबंध हिंदुस्थानभर त्यांनी निरनिराळ्या वेषाने प्रवास केला असल्यामुळे फक्त अमुक ठिकाणी हे होते, आणि अमुक ठिकाणी यांनी असे केले, एवढीच सांगणारी माणसे मात्र वाटेल तितकी आढळतात. विद्वत्ता, योगसामर्थ्य, भजनप्रेम, इत्यादि सर्व प्रकारांनी जसा प्रसंग पडेल तसे लोकांपुढे यावयाचे, परंतु आपण त्यांचे काम केले असे मात्र कळू द्यावयाचे नाही, या बाबतीत या गुरुशिष्यांचा सारखाच हातखंडा होता. यांची वृत्ती पराकाष्ठेची लीन, आणि स्वभाव विनोदी परंतु, पराकाष्ठेचा गंभीर असल्यामुळे, एकाद्याचे काम करावयाचे, अथवा त्यावर कृपा करावयाची, म्हणजे गुरु, गुरुबंधु, अथवा काम पडल्यास शिष्यत्वाचे देखील नात्याने त्याच्याशी वागून यांनी त्यास शिकवावे. अशा यांच्या वागणुकीमुळे, हे आपल्याच संप्रदायांतले आहेत असे समजणारे,

आणि आपणच त्यांच्यावर कृपा केली, येथपर्यंत त्यांच्याविषयी भिन्न भिन्न माहिती सांगणारे लोक सर्वत्र आढळतात.

स्वत: अण्णासाहेब यांची श्रद्धा अशी होती की, श्रीगुरुचरित्रांत परमेश्वराचा नरसिंहसरस्वती म्हणून जो पूर्णावतार झाला, तो अवतार श्रीदत्तात्रेयांनी त्या वेळी समाप्त केला नाही; श्रीशैल्यपर्वतावर गुप्त होऊन महाराज तेथून हिमालयांत प्रगट झाले, आणि तेथे काही वर्षे राहून यदृच्छेने स्वैरसंचार करीत, नाना सोंगांनी आणि नाना रूपांनी जगदुद्धार करीत, कोठे अल्पकाळ तर कोठे बहुत वेळ असे वास्तव्य करून वऱ्हाड, खानदेश, मालेगांव, पिंपळगांव वगैरे ठिकाणांहून पुण्यास आले. या सर्व कालांत कधी जटामंडित, तर कधी शुद्ध मुंडीदंडी वेशाने आणि केव्हा केव्हा तर फकिरी बाण्याने हिंडत असल्यामुळे त्या सर्व माहितीवरून यांचा पूर्व इतिहास कळणे शक्य नाही. परंतु तेच हे प्रत्यक्ष होत, अवतार नव्हेत, अशी त्यांची श्रद्धा होती, आणि यांस कोणी नरसिंहसरस्वतीचे अवतार म्हटलेलेही त्यांस रुचत नसे. मात्र इतकेच की याविषयी त्यांनी कधीही कोणाशी वाद घातला नाही. क्वचित एखादे वेळी थोडेसे उघड बोलत.

महाराज हे अक्कलकोट येथील स्वामींचे शिष्य असून महाराजांच्या योगाची पूर्तता अक्कलकोटच्या स्वामींनी केली, असे त्या स्वामींवर भक्ती असणाऱ्या लोकांच्या नेहमी सांगण्यात येते; आणि ' रंडी छोड देव,' असे म्हणून सिद्धीच्या तडाक्यातून महाराजांना स्वामींनी वाचविल्याचे त्यांच्या चरित्रात आहे. ' हे खरे आहे काय ?' म्हणून एकदा अण्णासाहेबास प्रश्न केला असता, त्यांनी 'महाराज अक्कलकोटास राहिले होते. आणि तेथे असता दोन्हीही स्वामी एकमेकांशी मोठ्या सलोख्याने वागत असत, आणि एकमेकांविषयी अत्यंत आदर प्रदर्शित करीत असत; त्याच प्रमाणे इतर लोकांचा संपर्क टाळावा म्हणून निवडुंगाच्या फडांवरून उडी मारून निघून जात, आणि तासचे तास परत येत नसत,' वगैरे गोष्टी खऱ्या असल्याचे सांगितले. त्यावर " रंडी छोड देव,' हे काय आहे ?" म्हणून विचारता त्यांनी सांगितले की, ' तो लोकांनी बसविलेला वेडगळ तर्क आहे. महाराज हे त्यापूर्वी कित्येक वर्षे फक्त संस्कृतच बोलत असत; संस्कृताशिवाय शब्दही न काढण्याच्या या लहरीमुळे लोकांना फार तोटा होतो, तेव्हा

'संस्कृत भाषा सोडून द्या,' म्हणून अक्कलकोटच्या स्वामींनी महाराजांना विनंती केली, आणि तेव्हापासून महाराजही मराठी भाषा बोलू लागले. अक्कलकोटाहून पंढरपुरास जाऊन, तेथे ते एक वर्षभर राहिले होते. त्या ठिकाणी आणि पुढे आळंदीस आल्यावरही, वारकरी म्हणूनच ते राहत असत; आणि श्रीज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, वगैरे प्राकृत ग्रंथांचेच विवरण करीत. केवळ मौज करण्यापलीकडे संस्कृतचा उपयोग पुढे त्यांनी केव्हाही केला नाही.

अशी एक गोष्ट ऐकिवात आहे की, पंढरपुराहून पुनर्विवाहाच्या वादा-करिता महाराज पुण्यास आले, परंतु ते येऊन पोहोचण्यापूर्वीच वाद होऊन गेला होता म्हणून ते आळंदीस गेले, आणि तेथेच राहिले. या गोष्टीत तथ्य काय असेल, ते सांगता येत नाही; परंतु काही गोष्टींवरून हा काहीतरी समज असावा असे वाटते. महाराज आळंदीस आले, त्यावेळी ते जटामंडित असून, आळंदीस वास्तव्य केल्यावर, पुन्हा त्यांनी जटा काढविल्या, असे अण्णासाहेब यांच्या सांगण्यात आले. पंढरपुरास असतांना ते यतिवेषाने होते, हे उघड आहे. कारण पंढरपुरास त्यांनी एक लक्ष भोजन घातले होते, व त्या सपाट्यात त्यांच्या सांगण्यावरून सहस्रभोजन घातलेले लोक परवापर्यंत प्रत्यक्ष होते. त्यांच्या सांगण्यात महाराजांचा यतिवेष असल्याचेच येत होते. त्यावरून पंढरपुराहून ते कोठे तरी हिंडत हिंडत आळंदीस आले, हेच बरोबर दिसते.

महाराजांच्याविषयी इतक्या गोष्टी त्यांच्या सांगण्यात येत, की तो एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. थोडक्यात इतकेच सांगावयाचे की, बारा वर्षातील निकट संबंधामुळे महाराज हेच काय ते जिव्हाळ्याचे स्थान अण्णासाहेबांस झाले होते. अशा स्थितीत त्यांच्या प्रयाणाने अण्णासाहेब यांस अर्थातच फार दुःख झाले असेल. यांच्या प्रयाणाची हकीगत अशी आहे:– इंद्रायणीचे तीरी श्रीविठ्ठलमंदिर बांधावयास महाराजांनी सुरुवात केली होती. त्याच्या कामाकरिता म्हणून दत्तोपंत आठवले बाहेर गेले होते. महाराजांच्या मनातून काय असेल ते कोणी सांगावे ? परंतु माडीवरील खोलीत स्वतःस कोंडवून घेऊन, खोलीचे कुलूप कितीही दिवस झाले तरी, आतून हाक मारल्याखेरीज उघडावयाचे नाही, असे त्यांनी बाळाबुवा, लक्ष्मणबुवा वगैरेंना कडकपणाने बजावून ठेवले होते. अशा

स्थितीत आठ दहा दिवस गेल्यावर दत्तोबुवा परत येऊन पहातात तो महाराजांनी स्वत:स कोंडून घेतले असून, अन्नपानादी सर्व व्यवहार आठ दहा दिवस अगदी बंद आहेत. तेव्हा 'तुम्ही असे कसे केले ? महाराजांनी म्हटले म्हणून काय झाले ?' अशा प्रकारचा मंडळीस ठपका देऊन, सर्वजण 'नको' 'नको,' म्हणत असता त्यांनी हट्टाने खोलीचे कुलूप काढले. आत महाराज आसनस्थ होऊन काही क्रिया करीत होते; आणि त्यांनी आतडी वगैरे बाहेर काढली होती, असे म्हणतात. असे सांगतात की, एक महिना अशा रीतीने राहून, साप कात टाकून देतो त्याप्रमाणे शरीराचे वार्धक्य काढून टाकण्याचा त्यांचा हेतु होता. ते काय काय असेल ते कोणी सांगावे ? परंतु दत्तोबुवांनी दार उघडताच महाराजांनी डोळे लाल केले, आणि 'तुला हा कारभार कोणी सांगितला ? असो, झाले ते झाले, आता आम्हांस रहावयाचे नाही, विठ्ठल मंदिरात नेऊन खाली ठेवून द्या,' म्हणून सांगितले; आणि शरीर पूर्ववत् करून तसेच आसनस्थ मौनवृत्तीने टकमक पहात बसले. यावेळी श्वासदेखील बंद होता. त्यामुळे मंडळीस वाईटही वाटले, आणि काय समजावे तेही कळेना; म्हणजे आहेत की देहावसान झाले, हेच ठरविण्याची पंचाइत पडली. तेव्हा त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पालखीत बसवून त्यांना विठ्ठल मंदिराच्या म्हणजे हल्लीच्या संस्थानाच्या सोप्यात ठेवले, आणि अण्णासाहेब यांस निरोप धाडला. लागवणकर वैद्यास बरोबर घेऊन अण्णासाहेब आळंदीस गेले. त्यांना पाहिल्याबरोबर, हास्यमुद्रा करून कुस्तीच्या आविर्भावाने दंड थोपटून महाराज उगाच राहिले. परंतु त्यास न जुमानता अण्णासाहेबांनी जवळ जाऊन पाय धरले, आणि 'हे काय मांडले आहे ? चला हे सोडून द्या,' असे म्हणून चांदीच्या वाटीत दूध आणले होते, ते तोंडास लावून, 'प्याले पाहिजे,' म्हणून सांगितले. तेव्हा मुकाट्याने महाराजांनी दूध पिऊन टाकले. श्वास वगैरे पुन्हा पूर्ववत् चालू झाला. काही वेळाने लघ्वीही झाली, परंतु मौन कायमच होते, आणि अंगास हात लावून पाहता, ताप आहे, असे दिसले. त्यानंतर त्यांना तसेच ठेवले. दुसऱ्या दिवशी अण्णासाहेबांच्या मुलीच्या मुलीचे बारसे असल्यामुळे, 'मी जाऊन येतो,' असे सांगून त्या दिवशी सकाळी ते परत पुण्यास गेले. त्यानंतर मागे काय प्रकार झाला, हे काही कळण्यास साधन नाही. परंतु

ऐकिवात असे आहे की, महाराजांनी डोळे लाल करून मोठ्या रागाचा अविर्भाव आणून स्वत:स समाधीत ठेवण्यास सांगितले, आणि असे न केल्यास आपण सर्वांसच शापून टाकू, म्हणून धाक घातला. भोवताली असलेली मंडळीही त्याच बेताची असल्यामुळे, त्यांनी घाबरून जाऊन महाराजांस चटकन समाधीत ठेवले, आणि वर दगड बसविला. इकडे बारशाचे जेवण वगैरे आटोपल्यावर अण्णासाहेब हे श्रीगुंडाचे गणपतीचे दर्शनास गेले. तेथे त्यांस असे दिसले की, आळंदीच्या बाजूने तेजाचा मोठा लोळ येऊन तो श्रीगजाननाचे हृदयात शिरला! त्याच वेळी आळंदीस काही तरी घोटाळा झाला, असे ते समजून चुकले. पुढे आळंदीस आल्यावर सर्व प्रकार त्यांस समजून आला; परंतु पुढे काही न करिता ते शांतपणाने परत आले. ज्याप्रमाणे अण्णासाहेब यास बोलावू धाडले, त्याप्रमाणेच महाराजांचे सांप्रदायातील त्या वेळचे अधिकारी सत्पुरुष यशवंतराव महाराज यांस विचारण्याकरिताही बाळाबुवा नाशकास गेले होते. त्यांनी देखील 'सर्व व्यवस्था होऊन गेली, आता काय त्याचे?' असेच सांगितले.

अण्णासाहेब यांच्या चरित्रातील पुष्कळशा गूढांप्रमाणेच हेही आहे. त्यांस स्पष्ट विचारले होते की, 'महाराजांना अशा स्थितीत टाकून केवळ बारशाकरता म्हणून जाणे, तुमच्या स्वभावास धरून नाही. असे असता तुम्ही कसे गेलात?' 'महाराज त्यांची स्वत:ची इच्छा असल्याखेरीज कालवश होणे शक्य नाही, अशी तुमची श्रद्धा असतांना, तुम्ही परत आल्यावर काहीच कसे केले नाहीत?' असे विचारता ते म्हणाले 'महाराजांस आत ठेवून मंडळींनी तोंड देखील बंद करून घेतले; तेव्हा मग काय करावयाचे? त्यांच्या इच्छेपुढे कोणाचा हट्ट चालणार? म्हणून स्वस्थ बसलो.' 'तुम्हांस दु:ख झाले किंवा नाही?' ते म्हणाले—'छे, त्यात दु:खाचे काय कारण होते? तरीपण भाषण, लठ्ठालठ्ठी, वगैरेची मौज गेली, एवढे खरे' त्यावर मी म्हणालो, 'आता नाही का भाषण?' तेव्हा ते म्हणाले—'आताही आहे, पण ती मौज काही वेगळी होती.' त्यावर 'हे तुमचे सांगणे पटत नाही, बारशाचे उगीच निमित्त आहे, त्या दिवशी महाराजांची व तुमची काही तरी कानगोष्ट होऊन तुम्हास त्यांनी परत लावले, आणि बारशाच्या निमित्ताने तुम्ही परतला, हेच खरे. म्हणूनच त्याचे काही वाटलेही नाही, आणि पुढे काही यत्नही तुम्ही केला नाही, असेच ना?'

त्यावर थोडेसे हसून ते स्तब्ध राहिले. यावरून पुष्कळ कल्पना मनात येतात, परंतु त्यांचा विस्तार करावयाचे कारण नाही. पुढे भक्त मंडळींनी एकत्र होऊन महाराजांचे संस्थान करण्याचा ठराव केला, आणि बापूसाहेब गाडगीळ, बाबासाहेब सांगलीकर, वगैरे बड्या पंचांच्या अनुमतीने दत्तोपंत आठवले, यांस मागे गादीवर बसवून, हळू हळू मंदिर वगैरे बांधले गेले. संस्थानची आजची उत्कृष्ट स्थिती सर्वांस माहीतच आहे.

अण्णासाहेब हेही, अगदी प्रारंभी नसले तरी काही काळाने, त्यांत पंच झाले होते, आणि दत्तोबुवांच्या मागून शंकरबुवांच्या वेळी तर संस्थानची व्यवस्था सारी त्यांच्याच साह्याने चालत असे; परंतु स्वतः यांनी त्या बाबतीत मोठा पुढाकार घेऊन कधी फार भक्ती दाखविली आहे, असे झाले नाही. चार भाविक भक्त जमतात त्यांतीलच एक आपण, त्यांच्याचप्रमाणे दर्शनास येऊन प्रसाद घ्यावा, आणि जावे, असा त्यांचा क्रम होता. स्वतःदेखील त्यांनी महाराजांच्यापुढे कधी मोठी रकम ठेविली आहे, असे कधी झाले नाही. काय जे दहा पाच रुपये ठेवावयाचे तेच इतर लोकांप्रमाणे ठेवावयाचे. महाराजांस मोठ्या भक्तीने पूजा बिजा बांधण्याच्याही खटाटोपात ते कधी पडले नाहीत; परंतु प्रतिवर्षी आपल्या उत्पन्नातून कमीत कमी १०१ रु. या कामाकडे खर्च करण्याचा त्यांचा संकेत असल्याचा स्पष्ट उल्लेख सांपडतो; आणि त्याप्रमाणे ते करीतही. परंतु ते महाराजांकडे देण्याच्या रीती मात्र अशा होत्या की, कोणासही अखेरपर्यंत ते उमगून आले नाही. स्वतः ठराविक रक्कम दरसाल ठेवून बाकीचे इतरांच्या हातांनी, आणि आणखीही काही मार्गांनी ते खर्चीत. संस्थानसंबंधी सर्व गोष्टींवर यांचे लक्ष असे, आणि कोणीही यांच्याकडे आला असता ते त्यास महाराजांचे दर्शन घेऊन येण्यास सांगत.

श्री अप्पासाहेब यांचा मृत्यु

' हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार '।

यानंतरच्या काळात म्हणण्यासारखी एकादी मोठी गोष्ट ५-७ वर्षांत काही झाली नाही. पुण्यात त्या वेळेला क्रॉफर्ड प्रकरण, संमतिवयाचे बिल वगैरे पुष्कळ भानगडी चालू होत्या, आणि त्यांतील कित्येक सूत्रे यांच्याच सल्ल्याने चालत असत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतु पुढे पडून असा भाग यांनी केव्हाही घेतला नाही. मुंबईच्या एकंदर भानगडीत ज्या बड्या बड्या लोकांशी यांचा ऋणानुबंध जुळून आला, त्यांतच सांगलीच्या हल्लीच्या चीफांचे आजे श्री. बाबासाहेब सांगलीकर आणि वडील अप्पासाहेब यांचा ऋणानुबंध जडला. यांपैकी अप्पासाहेबांची तर अण्णासाहेबांवर अतिशयच भक्ती होती. अप्पासाहेब स्वरूपाने अतीशय सुंदर, आणि शरीराने बलवान् असे असून त्यांचा स्वभाव पराकाष्ठेचा विनीत होता. वाटेल ते करून हिंदुस्तानास लागलेले ग्रहण सोडवावे, अशा इच्छेने रात्रंदिवस तळमळणाऱ्यांपैकीच हाही थोर पुरुष होता; आणि कदाचित् अप्पासाहेब राहिले असते, तर त्यांना हाती घेऊन त्यांच्या द्वारे आपल्या पूर्वीच्या खटपटी अण्णासाहेबांनी पुन्हा सुरू केल्या असत्या, असा तर्क करण्यास जागा आहे. तशा तऱ्हेचे काही प्रयत्नही आप्पासाहेब यांचे सुरू असल्याचा त्यांच्या बोलण्यात उल्लेख आला होता. या महत्कार्य करण्यास लागणारी पात्रता पुरेपूर अंगी असलेला, ' मनुष्याणां सहस्रेषु ' असा हा एकच महापुरुष आहे, असे अप्पासाहेबांनी अण्णासाहेबांस पाहताच ओळखिले होते; आणि म्हणून अतिशय शुद्ध अंत:करणाने आणि नम्रतेने त्यांचा अनुचर होऊन राहण्यांत, अप्पासाहेब यांस धन्यता वाटे. अशा स्थितीत अप्पासाहेबांसारख्या सच्छील, कर्तृत्ववान्, श्रीमान् गृहस्थाच्या साह्याने पुन्हा काय झाले असते हे काहीच सांगवत नाही. परंतु अण्णासाहेब यांच्या ठराविक दैवयोगाप्रमाणे, येथेही काळाने हात दाखविला.

अप्पासाहेब हे जितके शूर, तितकेच अतिशय मानी आणि कोवळ्या अंत:करणाचे होते. त्यांचे नाव निघाले की, अण्णासाहेब नेहमी अतिशय प्रेमाने—' तो एक देवमाणूस होता,' असे म्हणत असत. काय कारण झाले असेल ते सांगता येत नाही. पण या मानी पुरुषाच्या हृदयास लागून राहणारी अशी काही तरी गोष्ट घडून आली; आणि त्यांच्या अंत:करणास भयंकर धक्का बसला. तशाच

स्थितीत ते धुळयास गेले असता, श्रीनारायणबुवासाहेब यांनी निरोप देताना, 'तुम्ही आळंदी, पुणे अगर धुळे या तीन ठिकाणाशिवाय इतर कुठे काही दिवस राहू नका,' अशी त्यांस स्पष्ट आज्ञा केली. त्यावरून पुण्यास रहावयाचे ठरवून ते पुण्यास आले. त्यांचे नेहमीचे वास्तव्य बारामतीस असे. पुण्यास राहण्याकरिता अण्णासाहेब यांच्या सल्ल्याने मळेकरांचा वाडाही त्यांनी भाड्याने ठरविला. आता तेथे रहावयास जावयाचे एवढेच राहिले. असे असता एक दिवस अप्पासाहेब हे अण्णासाहेबांकडे आले आणि उभ्या उभ्या बारामतीस जाऊन येतो म्हणून परवानगी मागू लागले. त्यांचे कुटुंबही पुण्यासच होते. हल्लीचे सांगलीचे चीफ हे त्या वेळेस दोन अडीच वर्षांचे असून दुसरे चिरंजीव तर तान्हेच होते. त्या प्रसंगाचे अण्णासाहेब यांनी स्वतःच वर्णन एकवेळ केले:–

"खुर्च्यांच्या खोलीत मी बसलो होतो. अप्पासाहेब येऊन उभ्या उभ्या बारामतीस जाऊन येतो म्हणून म्हणू लागले. त्यांचा गळा दाटून आला होता आणि डोळे पाण्याने भरले होते. ते पाहून, 'अप्पासाहेब, तुम्ही या स्थितीत तरी येथून जाऊ नका,' म्हणून मी त्यांस सांगितले, आणि त्यांच्या शोकाचेही कारण विचारले; परंतु 'उभ्या उभ्या जाऊन माझे खाजगी सामान घेऊन येतो,' असे सांगून ते बारामतीस गेलेच. दुसऱ्याच दिवशी सकाळी तेथून तार आल्यावरून त्यांच्या कुटुंबास घेऊन मी गेलो. एक मूल माईसाहेबांजवळ होते, आणि या पिल्लूस (हल्लीचे चीफ) तर मीच हातात घेतले आणि जाऊन पोहोचलो. पाहतो तो आप्पासाहेब यांस गोळीची भयंकर जखम झाली असून ते माझीच वाट पहात होते. मला पाहिल्यावर ते म्हणाले की, 'महाराजांच्या कृपेने सर्व काही आराम आहे, आणि महाराज दिसतही आहेत लवकरच मी त्यांचेपाशी जाऊन पोहोचेन.' नंतर (बायकोकडे वळून ते म्हणाले) 'आता माझ्यासमोर येण्याचे कोणासही कारण नाही. देवाच्या दयेने तुम्हास अन्नवस्त्रास वाण नाही; काळजीचे काही कारण नाही.' त्यानंतर महाराजांचे नाव घेत त्यांनी शांतपणाने देह सोडला." आप्पासाहेबांच्या मृत्यूने, अण्णासाहेबांच्या डोक्यांत पुन्हा काही करून पाहण्याची कधी मधी जर उसळी येत असेल तर, तीही येण्याचा संभवच नाहीसा झाला आणि त्यांनी आपणास तपश्चर्येच्या मार्गास सर्वस्वी वाहून घेतले.

पुढील आयुष्य

परहितकरणाय प्राणविच्छेदसुक्तम्
नतनयननियुक्तं नीलकंठं नमामि ।
जाणोनि पुण्यग्रामीं । महाराष्ट्र पुण्यभूमी ।
ब्राम्हण्य मूर्तिमंत । दावियेलें आचरोनीं ।।

याच्या उत्तरार्धातील आयुष्याचे ठोकळमानाने दोन भाग पडतात. मद्रासहून परत आल्यानंतर १८९३ पर्यंतचा एक आणि तेथपासून पुढील २४ वर्षांचा एक. पहिल्या भागात जरी हे क्वचित् काही कामे करीत तरी बहुतेक यांचा काळ मौनस्थितीत व तसल्याच काही उद्योगात जात असे. पुढील भागात परेच्छाप्रारब्ध का होईना बलवत्तर होऊन हळू हळू बाहेरचे व्याप वाढत गेले आणि यांचा बहुतेक सर्व वेळ सार्वजनिक कामे करण्यात जाऊ लागला. या काळात पंचहौद प्रकरण, गणपती उत्सव, पुण्याची काँग्रेस, प्लेग, जंजिरा व सांगली संस्थानाची अपिले, धुळ्याच्या बुवासाहेबांचे निर्याण, राष्ट्रीय चळवळ, वगैरे वगैरे ठळक गोष्टी लिहिण्याजोगत्या आहेत. या दोन कालांच्या संधीस प्रज्ञावर्धनस्तोत्राची चमत्कारिक गोष्ट घडून आली. अण्णासाहेब हे बुधवारातून जात असता एक दिवस सहजगत्या एका पुस्तकाचे दुकानी बसले, व तेथे पुस्तके चाळीत असता प्रातःस्मरण, हरीपाठ वगैरे असलेली लहान लहान पुस्तके पुण्याचे नारो आप्पाजी गोडबोले अथवा मुंबईचे पाठक, वगैरेंनी छापली आहेत, तसलेच एक पुस्तक जवळ पडलेले यांनी सहज उचलले. उघडून पाहता त्यात स्कंद पुराणांतील प्रज्ञावर्धन स्तोत्र लिहिलेले दिसले. सहजगत्या यांच्या मनात आले की आपण हे स्तोत्र म्हणत जावे. सहजच गोष्ट घडली पण तिला महत्त्व मात्र मोठे विलक्षण आले. चार दोन पैशांचे पुस्तक, आणि त्याची चारसहा पाने, त्यांत व्यवस्थेशीरपणा तो कितीसा असावयाचा ! साहजीकच त्यांत काही चुका होत्या. परंतु त्याची यांना कल्पना नव्हती; कारण त्या व्याकरणाच्या चुका नव्हत्या. त्यामुळे डोक्यात कल्पना न येता शके १८१३ फाल्गुन वद्य ५ मी या दिवसापासून

ते म्हणावे, असे त्यांनी ठरविले. त्या दिवशी मंगळवार असून फा० व० प्रतिपदा होती. त्यानंतर ती गोष्ट तितकीच राहिली.

फा० व० ५ शनवार यादिवशी दुपारी अण्णासाहेब यांनी सहज दाराबाहेर डोकावले, तो त्यांस त्यांचे गुरुबंधु माधवराव दांडेकर उर्फ दादा दांडेकर, हे नुकत्याच आलेल्या मुंबईच्या गाडीने येताना दिसले. औपचारिक गोष्टी झाल्यावर 'कोणीकडे आलात ?' म्हणून त्यांनी दादांना विचारले. तेव्हा त्यांनी असे सांगितले की, "एकदोन दिवसांपूर्वी, आपण दाभोळ येथे वे० शा० सं० केशव भटजी केळकर यांचे येथे निजलो असताना आपणांस कोणीतरी जागे करीत आहे असे वाटले. परंतु जागे होऊन पाहतो तो कोणी दिसले नाही. महाराज जागे करीत आहेत असेच वाटले, परंतु प्रत्यक्ष दिसले नाहीत. मात्र त्यांचे शब्द अतिशय स्पष्टपणे ऐकू आले. दिसत कोणीच नव्हते, परतु महाराजांची वाणी होती यांत तिळमात्र शंका नव्हती." महाराजांनी त्यांस 'ऊठ, मी सांगतो हे लिहून घे, आणि पुण्यास जाऊन शनवारी दादाला (अण्णासाहेबांना) दे,' म्हणून सांगितले. विचारास विशेषशी फुरसतच नसल्यामुळे व महाराजांचे शब्द बिनतक्रार पाळावयाची सवय असल्यामुळे मिणमिण जळणाऱ्या दिव्याच्या उजेडात शिसपेन्सलीने दादांनी लिहून घेतले. त्यांस लिहिणे वाचणे बेताचेच असल्यामुळे काय लिहून घेतले वगैरेही समजले नाही. दुसरे दिवशी केशवभट केळकर यांच्या भावाकडून त्याची प्रत करवून पुण्यास जाण्याच्या विचारास दादा लागले परंतु जावे कसे याची मोठीच पंचाईत पडली. कारण श्रीमहाराजांनी त्यांच्यावर प्रसन्न होऊन स्वतःच त्यांचे हातात नारळाची आई दिलेली होती. असो. महाराजांचे शब्द पाळण्याची खटपट करणे आपले काम आहे. पुढे त्यांचे त्याना ठाऊक असा विचार करून पडशी खांद्यावर टाकून दादा बंदरावर येऊन पोहोचले. जवळ भाड्यापुरतेही पैसे नव्हते, आता पुढे काय करावे अशा विचारात ते होते, तोच त्यांच्या परिचयाचे एक गृहस्थ तेथे आले, व दादांस पाहून मोठ्या आनंदाने, 'दादा, तुम्ही मुंबईस का जाता आहा ? बरेच झाले, माझे आयतेच मोठे काम झाले,' असे म्हणाले. त्यावर दादांनी 'जावयाचे तर आहे पण कसे जावे हाच विचार करतो आहे,' असे सांगितले. तो गृहस्थ म्हणाला, 'त्याची कशाला चिंता करता ? मला मुंबईस एका गृहस्थाकडे मोती पोहोचवावयास जावयाचे होते व त्याकरता मी हे बोटीचे

तिकीटही काढले आहे; परंतु इतक्यातच एक अतिशय महत्त्वाचे काम निघाल्या-मुळे मला येथे राहणे जरूर आहे. तेव्हा काय करावे, याच फिकिरीत मी पडलो होतो; आता तुम्हीच भेटलात बरे झाले; माझेच तिकिट घेऊन जा, व मोती पोहोचवून तुम्हांस कोठे जावयाचे असेल तेथे जा." दादांनाही श्रीमहाराजांच्या योजनेचे कौतुक वाटून तत्काळ ती गोष्ट कबूल करून ते मुंबईस येऊन पोहोचले. मुंबईस मोत्याचे काम केल्यावर, तसेच पूर्वीसारखे निर्धाराने बोरीबंदरवर येऊन थडकले. त्यांना कोणीही मज्जाव केला नाही; व ते सरळ गाडीत जाऊन बसले. वाटेतही कोणी त्यांस काही विचारले नाही. त्याचप्रमाणे पुण्यासही कोणी काहीही विचारल्याशिवाय गाडीतून उतरले, ते सरळ तिकिट कलेक्टरच्या अंगावरून बाहेर येऊन थेट घरी येऊन पोहोचले.

याप्रमाणे हकीगत कळल्यावर दादांनी लिहून आणलेले काय आहे, हे अण्णासाहेब पाहतात, तो प्रज्ञावर्धन स्तोत्र !! स्वत:च्या जवळचा पाठ त्याच्याशी जुळवून पाहतांच सर्व प्रकार अण्णासाहेब यांच्या ध्यानात आला, व मग त्यांस काय वाटले असेल ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक. याविषयीची हकीगत त्यांनी स्वत:च लिहिली आहे:—

"फाल्गुन वद्य प्रतिपदा शके १८१३ चे दिवशी, पंचमीपासून छापील प्रतीवरून स्तोत्र म्हणावे, असे मनात आले. हा हेतू व छापील प्रतीची अशुद्धता, ही श्रींनी अप्रार्थित व अचिंतितपणे जाणली व स्तोत्राचा शुद्ध पाठ अशरीर वाणीने दांडेकर यांस सांगितला. हे श्रींचे ईश्वरत्वाचे प्रमाण..."

"...श्रीसद्गुरु नृसिंहसरस्वती स्वामी महाराजांच्या प्रत्यक्षतेचे प्रमाण व कृपेचेही हेच. वे. शा. सं. केशव भटजी केळकर हे दाभोळास राहत होते. त्यांचे घरी दांडेकर निजले असता, महाराजांनी त्यांस जागे करून त्यांस स्तोत्र सांगितले. शिसपेन्सलीने लिहिले. फक्त शब्द कानी पडले. दिव्याचा उजेड होता. मला दिलेली प्रत केशव भट केळकर यांच्या भावाच्या हातची आहे. केशवभटजींस पूर्वी श्रींचे दर्शन झाले होते. या स्तोत्राची प्रत दांडेकर यांनी यथाश्रुत लिहून, मजकडे प्रथम फा० व० ५ मी शनिवार दिवशी आणून ठेवली. गुडघे गांवाहून कोकणांतून आणली. या स्तोत्राची प्रत स्वहस्ताने करून दांडेकर यांस फा० व० ८ मी मंगळवार शके १८१३ या दिवशी दिली व त्यांनी मला दिली, या स्तोत्राची

दुसरी प्रत वैशाख व० ८ शके १८१४ शुक्रवारच्या रात्री पहाटेस करून शनवार वद्य १० मी रोजी दांडेकर यांस दिली. पहिल्या प्रतीत 'धी' अक्षर चुकून राहिले होते ते घातले. नामे २८ च ३० नाहीत हे सिद्ध. तीस नावांच्या छापील प्रतीवरून नित्य स्तोत्र म्हणावे, असे माझ्या मनात पुणे येथे सुमारे तीन दिवसांपूर्वी आले, व शनवार फा० व० ५ मीस आरंभ करण्याचे माझे ठरले. हे दांडेकर यांस मुळीच कोकणात माहीत पडण्याचे कारण नाही. असे असून त्यांनी शनवारी ही प्रत आणून दिली. यावरून श्रींचे ईश्वरत्व म्हणजे सर्वज्ञत्व, सर्वसाक्षित्व, सर्वव्यापकत्व, इत्यादी, व दांडेकर यांची योग्यता व श्रींचे ठिकाणी भक्ती, ही सर्व दिसून येतात." दोन तीन दिवसांनी दांडेकर यांस भाडे देऊन, अण्णासाहेबांनी रवाना करून दिले. पुढे एक दिवस महाराजांनी त्यांना सांगितले की, 'रेल्वे कंपनीचे कर्ज ठेऊ नको. उगीच अनेकपट द्यावे लागेल.' त्यावरून अण्णासाहेबांनी बुधवारांत जाऊन एक मुंबईचे तिकिट काढून आणले, व अशा रीतीने मुंबईहून दादांना महाराजांनी फुकट आणले, ते कर्ज देऊन टाकले. हे तिकिट अखेरपर्यंत त्यांच्याजवळ होते, व ही हकीगत सांगताना क्वचित् प्रसंगी ते ते काढूनही दाखवीत असत. असो. या लहानशा दिसणाऱ्या गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या आयुष्यावर बराच झाला असावा असे दिसते. कारण केव्हाही त्यांच्या बोलण्यात या गोष्टीचा फार उल्लेख येत असे.

यानंतर पुढे लौकरच श्रीगणपती उत्सवाची कल्पना निघाली. गणपतीचे उत्सव तर पुण्यात ठिकठिकाणी मोठ्या प्रमाणात पूर्वीपासूनच होत असत, परंतु या उत्सवास सार्वजनिक स्वरूप देऊन त्याचा उपयोग राष्ट्रीय दृष्ट्या (राजकीय नव्हे) करून घेण्याची कल्पना पूर्वी कोणाच्या डोक्यात आली नव्हती. यासंबंधाने प्रत्यक्ष त्यांनी सांगितले नसले तरी आमच्या ऐकिवात असे आहे की, ही कल्पना मुख्यत्वेकरून अण्णासाहेब यांचीच होती, व तिची सर्व तऱ्हेची उठावणी, सुप्रसिद्ध भाऊसाहेब रंगारी वगैरे खटपटी गृहस्थांना हाती धरून अण्णासाहेब यांनी केली, व तिला मूर्त स्वरूप दिले. प्रत्यक्ष आपला संबंध त्यात असल्याचे जरी ते बोलत नसत, तरी या पहिल्या पहिल्या उत्सवांची हकीगत त्यास चांगल्या चांगल्या

लोकांनीही पहिल्यांदा विरोध कसा केला, व पुढे हळू हळू त्याची उपयुक्तता लोकास पटून तो उत्सव सर्वमान्य कसा झाला, हे सर्वांस माहीतच आहे. प्रथमत: लोकमान्य टिळक यांचेही मन या उत्सवाच्या उपयुक्ततेविषयी साशंक होते. परंतु "त्याला इथे आणून जेव्हा बराच काथ्याकूट केला, तेव्हा कुठे त्याची समजूत पटली व त्यानंतर केसरीतून अनुकूल लेखही येऊ लागले." वगैरे हकीकत ते सांगत. त्यानंतर टिळकांनी या चळवळीचा त्यांच्या स्वभावास अनुसरून इतका पुरस्कार केला की पुढे पुढे तर टिळक आणि गणपतिउत्सव हे दोन्हीही एकजीव होऊन गेले. आणि आज तर एका काळी या उत्सवास ते अनुकूल नव्हते ही गोष्टही लोक विसरून गेले असून त्यांच्याकडेच या उत्सवाचे उत्पादकत्व देण्यात येते इतकी त्यांनी या उत्सवात कामगिरी केली.

गणपतीचा उत्सव पुण्यास पेशव्यांनी सुरू केला असे म्हणतात. गणपती-महालात असलेल्या सोन्याच्या गणपतीपुढे तो अत्यंत थाटाने साजरा करण्यात येत असे. अण्णासाहेब असे सांगत असत की ज्याप्रमाणे श्रीगजाननाच्या उपासनेने पटवर्धनास वैभव प्राप्त झाले, त्याचप्रमाणे पेशव्यांनाही वैभव येण्याचे कारण श्रीगजाननाचा वरप्रसाद हेच होय. याविषयी ते एक मनोरंजक दंतकथाही सांगत असत.

प्रसिद्ध गणेश दैवज्ञ घोटवडेकर हे पूर्वी जंजिऱ्याचे सिद्द्यांचे पदरी होते. वृद्धापकाळामुळे गणेश दैवज्ञ यांचे ऐवजी त्यांचे चिरंजीव केशवशास्त्री हे पुढे पुढे दरबारात जात असत. एक वेळ अशी मौज झाली की, 'चंद्रदर्शन अमुक दिवशी आहे,' असे दरबारात चट्दिशी केशवशास्त्र्यांनी सांगून दिले. मुसलमानी शास्त्रात चंद्रदर्शनाचे माहात्म्य मोठे व त्यावर त्यांचे धार्मिक आचार अवलंबून असतात आणि तेवढ्याकरिता चांगले ज्योतिषी मुसलमानी राजांच्या पदरी ठेवलेले असत. केशवशास्त्री दरबारातून आल्यावर त्यांची चूक त्यांच्या लक्षात आली; कारण त्या दिवशी अगदी पूर्ण अमावास्या होती. तेव्हा आता काय करावे, असा विचार पडून त्यांस काही सुचेनासे झाले. एक तर लौकिकास धक्का आणि दुसरे मुसलमानांशी गाठ. नुसते जहागीर जाण्यावर भागले तर नशीब नाही तर प्राणाशीही गाठ पडावयाची. अखेर त्यांनी ही गोष्ट वडिलांस सांगितली. तेव्हा तेही चिंताक्रांत झाले, परंतु त्या कालास अनुसरून त्यांचा

देवावर विश्वास चांगलाच होता. तेव्हा आता बुद्धिदाता श्रीगजानन काय करील ते खरे, असे म्हणून त्यांनी देवघरात जाऊन धरणे घेतले. शेवटी वद्य चतुर्दशीस त्यांना असा दृष्टांत झाला की, " घाबरू नकोस, उद्या पहाटेस उठून तळयावर जा, व तेथे अमुक अमुक ठिकाणी मी आहे, मला बाहेर काढ, व माझ्या हातातील एक कडे पाण्यात टाकून मला घरी घेऊन ये." त्याप्रमाणे सुप्रभाती मोठ्या आनंदाने गणेश दैवज्ञांनी पाण्यात उतरून पाहिले तो गजाननाची अष्ट-धातूची, परंतु विशेषत: सुवर्णाची एक फार सुंदर मूर्ती त्यांस सापडली. तिच्या अंगावर सर्व तऱ्हेचे अलंकार असून, हातात सोन्याची रत्नजडित वलये होती. आज्ञेप्रमाणे एक कडे पाण्यात टाकून ती मूर्ती गणेश दैवज्ञांनी घरी आणली, व पुढे श्रीगजाननाच्या आश्वासनाप्रमाणे सिद्धीच्या २० मैलांच्या टापूत त्या दिवशी अमावास्या असतानाही लोकांस चंद्रदर्शन झाले! ही मूर्ती परंपरेने पुण्यातील घोटवडेकर यांचे हाती आली, व ती आपण डोळ्याने प्रत्यक्ष पाहिली आहे असे अण्णासाहेब सांगत असत, असो.

यानंतर इतर गावच्या लोकांचा आणि सिद्दीच्या टापूतील लोकांचा वाद होऊन, उभयता बापलेकांच्या विद्वत्तेची फारच वाखाणणी झाली, आणि अशा ज्योतिषाचा चांगला फायदा घ्यावा म्हणून, शिद्द्यांनी त्यास अशी आज्ञा दिली की, " ज्या मुहूर्तावर काम सुरू केले असता किल्ला अजिक्य होऊन, दुसऱ्याच्या ताब्यात कधीही जाणार नाही, असा मुहूर्त काढून द्यावा." त्याप्रमाणे पुष्कळ दिवस गणित करून. गणेश दैवज्ञांनी एक मुहूर्त काढून दिला, आणि त्या मुहूर्तावर सुप्रसिद्ध जंजिऱ्याचा किल्ला बांधण्यास सुरुवात करावयाची असे ठरले. परंतु काही योगायोगामुळे असे झाले की तो मुहूर्त बिनचूक न साधता थोडासा घोटाळा झाला. त्यावरून गणेशदैवज्ञांनी सांगितले की, हा किल्ला जवळ जवळ अजिक्यच राहून, कित्येक वर्षांनी, रविवारी तिसऱ्या प्रहरी कोणीतरी ब्राह्मण शत्रु पाडाव करील. त्यावेळी अशा कोणा ब्राह्मणशत्रूची कल्पनाच नव्हती; तरीपण, या भावी संकटाचा प्रतिकार करावा म्हणून, असा हा शत्रु तरी कोठे उत्पन्न होणार, म्हणून शिद्द्याने गणेशदैवज्ञांस विचारले. तेव्हा उपासनेच्या जोरावर गणेश दैवज्ञांनीही असे सांगितले की, याच राज्यात असलेल्या भट कुळातील कोणी पुरुष हे काम करील. तेव्हा मुळावरच कुठार

टाकण्याकरिता, शिद्द्याने आपल्या हद्दीतील सर्व भट लोकांचे बिजन करावयाचा हुकूम दिला. असे सांगतात की, या अनर्थातून एक लहान मुलगा मात्र वाचला व त्याचे त्याच्या उपाध्यायांनी पालन पोषण केले; आणि शेवटी मौंज करून देऊन त्यास श्री गजाननाची उपासना दिली. तेव्हा आपल्या कुळाचे निसंतान करणाऱ्या मुसलमानांचा उच्छेद आपल्या हातून व्हावा, असा उद्देश मनात धरून त्याने फार उग्र तपस्या केली. त्याप्रमाणे, पुढे श्रीगजाननाचे दर्शन होऊन वर-प्रसाद झाला की, "हे काम तुझ्याच हातून पुढे होईल. व याच कुळात तू जन्म घेशील, परंतु आता तपश्चर्या थांबवून वंशवृद्धी करावी." व तेवढ्याकरिता, राज्य-प्राप्ती झाली म्हणजे श्रीगजाननास एक कोटी दुर्वा अथर्वशीर्षांच्यासह वाहाव्या, असा संकल्प झाला होता. ही गोष्ट परंपरेने बाळाजी विश्वनाथ यांस माहीत होती. पुढे भटांनी सिद्दीच्या राज्यांत पुन्हा देशमुखी मिळविली, व शिद्द्याच्या इतराजीने आणि ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या प्रोत्साहनाने बाळाजीपंत घाटावर आला, वगैरे गोष्टी इतिहासप्रसिद्ध आहेत. राज्यप्राप्ती झाल्यावर, हा संकल्प पुरा करावयाचा म्हणून बाळाजी विश्वनाथाने ते काम कायगांवकर सुप्रसिद्ध पाटणकरदीक्षित यांचेकडे दिले. त्याप्रमाणे, नानासाहेब यांच्या कारकीर्दीपर्यंत सत्तावीस लक्ष दुर्वा वाहिल्याचा उल्लेख दीक्षितांचे पत्रात सापडतो. त्यानंतर राज्यवैभवाच्या गर्दीत, या कामाकडे पेशव्यांचे दुर्लक्ष झाले, व पुढे ते बंद पडून, बोलाफुलास गाठ म्हणतात त्याप्रमाणे, पानिपतचा प्रसंग होऊन त्यांच्या वैभवास उतरती कळाही लागली. असो. पटवर्धनांचेही कुलदैवत श्रीगजाननच आहे. आणि तेच अण्णासाहेबांचे उपास्य असल्यामुळे या उत्सवावर त्यांचे अतिशय प्रेम होते, आणि पुढील राजकीय वातावरणाच्या बिकट परिस्थितीतही त्यांच्या प्रोत्साहनाने आणि वजनाने या उत्सवाचे रक्षण झाले हे प्रसिद्धच आहे.

श्रीगजाननाच्या उत्सवानंतर पुण्यात उपस्थित झालेली अनेक प्रकरणे, म्हणजे, हिंदुमुसलमानांचा दंगा, पंचहौद प्रकरण, पुण्याची कॉंग्रेस, वगैरे सर्व गोष्टी प्रसिद्धच आहेत. जरी त्यांच्याशी अण्णासाहेबांचा अत्यंत निकट संबंध असला, किंबहुना त्यांतील कोणच्याना कोणच्या बाजूचे तरी सूत्रचालकच ते असले, तरीही 'न धरी शस्त्र करी' असली त्यांची बाह्य स्थिती असलेमुळे, त्याविषयी जास्त लिहिणे योग्य होणार नाही. एवढे मात्र खास सांगता येईल

की, या सर्व प्रकरणात अतिशय महत्त्वाची अशी योजना अण्णासाहेब यांनी सांगितलेली असे, हे पुण्यातील लोकास तरी निर्विवाद ठाऊक आहे.

पुण्यातील कॉंग्रेसनंतर पुढे लौकरच प्लेगची धामधूम सुरू झाली, व तेथून पुण्यामधे दुसरेच मन्वतर सुरू झाले. प्लेगचे दिवस पुण्यातील लोकास कसे गेले, सॅनिटेशनच्या नावाखाली सोजरांनी पुण्यास काय काय प्रकार केले, वगैरे सर्व मनोरंजक हकीगती प्रसिद्धच आहेत. अण्णासाहेब यांसही हे दिवस अतिशय वाईट गेले असावेत. प्लेगच्या दिवसांत पुण्यातील लोक बाहेर जाऊन रहावयास लागले, तेव्हा प्रथमत: लोकाचाराप्रमाणे अण्णासाहेब यांनीही झोपडीची व्यवस्था करून, एक दिवस आपली मंडळी रवाना करून दिली, आपण स्वत: घरीच राहिले; कारण देव घरी होते. देवास हलवावे अगर तेथेच ठेवून जावे, ही गोष्ट त्यांच्या हातून घडणारी नव्हती, म्हणून अखेरीस मंडळी परत घरी आली, व तेथपासून पुढे केवढाही प्लेग असला तरी हे आपली मंडळी हालवीत नसत.

प्लेगच्या दिवसात तपासणीचा वगैरे त्रास इतर लोकांप्रमाणे यांनाही व्हावयाचाच, परंतु यांच्या वजनामुळे व युक्तीमुळे तो शक्य तेवढा कमी झाला. घर तपासावयास सोल्जर लोक आले, म्हणजे, यांनी त्यांच्याशी त्यांच्याच सारखे गावंढळ इंग्रजीत बोलावे; म्हणजे ते फारसा त्रास न देता निघून जात. 'प्लेगच्या तपासणीच्या वेळी देखील महाराजांच्या कृपेने देवघरात सोल्जरांनी कधी पाऊल घातले नाही, बाहेरूनच डोंकावीत असत,' असे ते मोठ्या समाधानाने सांगत असत. प्लेगच्या तपासणीच्या नावाखाली सोल्जरानी लोकांची घरे धुवून काढली, व चुलीखाली उकरून पाहण्यापर्यंत नासधूस केली, याचे कारण त्या लोकांशी झालेल्या काही बोलण्यानरूनच असो, किंवा दुसऱ्या काही कारणांनी असो, ते असे सांगत की, 'सरकारास पुष्कळ दिवसाचा भ्रम होता की, पुण्यातील लोकांपाशी शस्त्रांचा गुप्त संग्रह आहे; पुण्यातील लोक जणू काही सदैव बंडाच्याच तयारीत असतात, असा हास्यास्पद भाव सरकार मनात बाळगते, हे प्रसिद्धच आहे. असल्या भयंकर लोकांविषयीचा भ्रम फेडून घेण्याची संधी प्लेगच्या निमित्ताने त्यांनी साधली. त्यांत त्यांना काय मिळाले, हे सांगणे कठीण आहे, पण सोल्जर लोकांचा चिरिमिरीचा फायदा मात्र बराच झाला असेल !

पुण्याचा पहिला प्लेग ही नुसत्या पुण्यावरच नव्हे, तर सर्व महाराष्ट्रावर आलेली राष्ट्रीय आपत्ती होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण या प्लेगने अतिशय नुकसान असे केले की, त्या वेळच्या उगवत्या पिढीतील अतिशय जोमदार आणि होतकरू तरुण पुरुष खड्यासारखे उचलून नेले, आणि त्यामुळे प्लेगच्या मागून पुढे येणारी पिढी आणि पूर्वीची पिढी यांतील दुवा नाहीसा होऊन या दोन काळातील पुणे म्हणजे, 'हे चित्र पहा,' आणि आणि 'हे चित्र पहा,' असे नमुनेदार होऊन गेले.

प्लेगने घातलेल्या या गदारोळात अण्णासाहेब यांस त्यावेळी तरी काही तडाखा बसला नाही. मात्र त्यांना स्वत:ला आणि कुटुंबालाही थोडीशी खंडणी द्यावी लागली. कुटुंबास प्लेग झाला, त्या वेळेस तपासणीचा धुमधडाका चालू होता. 'मी बागेतून आलो तो आमची ही (कुटुंब) सोप्यात होती, तिचा चेहरा तांबडालाल झालेला पाहून चौकशी केली, तो ताप आलेला आहे, म्हणून कळून आले. तपासणीची तर वेळ झालेली, काय करावे, असा विचार पडला. परंतु तिच्या ते गावीही नव्हते. तशाच स्थितीत ती तांदूळ घेऊन सडावयास बसली, तोच डॉक्टरीण आली; परंतु हिला कांडताना पाहून तिला काहीच शंका आली नाही. ती अंगास हातही न लावता मुकाट्याने निघून गेली. पुढे दोन तीन दिवस याच युक्तीने वेळ निभून गेली,' असे त्यांनी एकदा सांगितले.

स्वत: यांनाही केव्हा तरी त्याच सुमारास प्लेग झाला. गवत्या मारुतीसमोर काही काम होते, ते करून " टांग्यात बसतो तोच पाठीतून जोराचा रेप आला. त्याबरोबरच मी समजलो की, महाराजांची स्वारी आली आहे. दुसरी आणखी एक दोन कामे होती ती करून घरी येऊन पोहोचतो तो अंगात सडकून ताप भरला, व जांघेत गाठ येऊन सपाटून दुखू लागले. अशा स्थितीत एक दिवस काढला. शेवटी संध्याकाळी, जे काय होईल ते होवो, असा विचार करून नेहमीप्रमाणे डोक्यास उपरणे गुंडाळले, आणि तसाच लंगडत लंगडत गणपतीस गेलो. अतिशय कष्टाने तेथे जाऊन पोहोचल्यावर तशाच प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली. नेहमीप्रमाणे त्या पुऱ्याही केल्या, व तसाच घरी येऊन पडलो. काही वेळाने म्हणजे सुमारे दोन अडीच वाजता रात्री लघवीस झाले, आणि जवळजवळ लहानशी घागरभर लघवी होऊन जीव गळून गेला. तेव्हा आमच्या हिला उठवून

थोडेसे लाहीपीठ खाल्ले व पडून राहिलो, तोच घाम येऊन ताप उतरला व गाठही जिरून गेली." असे या प्रसंगाचे त्यांनी एकदा वर्णन केले. यानंतरही त्यांना एकदा प्लेग झाला होता, व त्या वेळेलाही काही उपचार न करिता तीन दिवस नुसते निजून राहूनच त्यांनी त्याला हाकलून लाविला. नारायणराव छत्रे, सुंदरलाल, वगैरे लोभातली मंडळी औषधोपचाराचा आग्रह करीत असता, रागावून ते त्यांना म्हणाले,—"औषधांनी मी वाचेन असे तुम्ही लिहून देता का? नाही तर मी मरणार नाही, असे मी तरी सांगतो!" अशी त्यावेळची हकीगत ऐकिवात आहे.

प्लेगच्या धामधुमीनंतर लागलीच धुळ्याच्या बुवासाहेबांचे निर्याण झाले; व तेथून यांच्या आयुष्यातील एका भागास सुरुवात झाली. धुळ्याचे नारायणबुवा यांचे त्रोटक चरित्र प्रसिद्ध झालेले आहे, पण त्यांतील माहिती अगदीच अपुरी आहे, असे अण्णासाहेब सांगत असत. महाराज श्रीनृसिंहसरस्वती यांच्या या वेळच्या खेळातील नारायणबोवा हे त्यांचे पट्टशिष्य होत. 'नारायण माझे हृदय आहे,' असे महाराज म्हणाल्याचे सांगतात. बुवासाहेबांचा अधिकार फारच मोठा असून महाराजांच्या कृपेने अध्यात्मिक पूर्णता त्यांची झाली होती असे अण्णासाहेब सांगत असत. लौकिक दृष्टचा त्यांची समाधी वगैरे होऊन संस्थान उत्सव वगैरे लीला व्हावयाची आहे, हे आपणास महाराजांनी त्यांच्या निर्याणापूर्वीच सात वर्षे दाखविले होते, असे ते सांगत; व जरी त्यांच्या समाधीच्या वेळी, अण्णासाहेब धुळयास नव्हते, तरी महाराजांनी दाखविलेल्या ठिकाणीच त्यांना समाधी दिली गेली. बुवासाहेब श्रीदत्तजयंतीच्या उत्सवास अण्णासाहेब यांना नेहमीच पाचारण करीत. परंतु काहीना काहीतरी कारणाने त्यांचे जाणे होत नसे. परंतु शके १८२१ साली मात्र दत्तजयंतीच्या उत्सवास जावे असे अण्णासाहेबांनी ठरविले. बुवासाहेबांच्या प्रत्यक्ष हातून असा हा शेवटचा उत्सव आहे, असे त्यांस माहीत असावेसे दिसते. त्यांनी यावे म्हणून बुवासाहेबांनीही निमित्ताला, त्यांचे गळयात, उत्सवाकरिता सांगलीचे तूप घेऊन येण्याचे टाकले होते. "धुळयास गेलो तो टांगा पुलावर नेऊन आधी मुकाटयाने समाधीची जागा पाहून घेतली, व मग घरी गेलो," म्हणून ते

सांगत असत. राममंदिरात जाताच त्यांना ते सर्व पूर्वी पाहिल्याच्या खुणा तंतो-तंत पटल्या.

त्यानंतर नित्याप्रमाणे फाल्गुनांत देहू आळंदी करून बुवासाहेब परत पुण्यास आले व मामुली प्रसाद होऊन धुळयास गेले. आळंदीसच आपण रहावे असा त्यांचा मनोदय होता परंतु महाराजांची आज्ञा नसल्याने त्यांना धुळयास जावे लागले. जाण्यापूर्वी आदल्या दिवशी रात्री सर्व निजानीज झाल्यावर त्यांनी अण्णा-साहेब यांस " दादा, थोडा इकडे ये," असे म्हणून हाक मारली, व त्यानंतर दोन अडीच तास त्यांचे भाषण झाले.

या प्रसंगी बुवासाहेबांनी मोकळचा मनाने आपला स्वतःचा इतिहास सांगून महाराजांनी त्यांना हठयोगास कसे लाविले, त्याच मार्गाने त्यांची पूर्णता कशी केली, वगैरे हकीगत व स्वतःच्या खासगी गोष्टीही सांगितल्या, म्हणून अण्णा-साहेब सांगत. याच प्रसंगी 'आपण आता जाणार, सांप्रदाय तुम्ही चालवावा,' असे म्हणून बुवासाहेबांनी ते काम अण्णासाहेब यांचे गळयात टाकले व त्यासंबंधी काही सूचनाही देऊन ठेवल्या. स्वत: अण्णासाहेब एवढी गोष्ट सांगत नसत. परंतु ज्या वेळेला या गोष्टी झाल्या, त्याच वेळी मधल्या माडीत नानासाहेब जागे होते, त्यांनी बहुतेक भाषण ऐकले. जरी अण्णासाहेब ही गोष्ट सांगत नसत, तरी पुढील पंधरा वर्षात त्यांचे एकंदर वर्तन पाहिले म्हणजे सर्व सांप्रदायिकांची ते एक "सामान्यधात्रीच" होते, असेच कोणासही वाटेल. बुवासाहेबांनी दिलेल्या सूचनां-तील एक विशेष सूचना अशी होती म्हणतात की, "सर्व सांप्रदायिकांना उपासना व ध्यानादिक सौम्य मार्गांनीच न्यावे, कारण लोक अनेक प्रकारांनी क्षीण झालेले असून हठयोगासारखे मार्ग आक्रमिण्याची, अथवा मार्गास लावल्यास तडीस लाव-ण्याची पात्रता कोठेही आढळत नाही" स्वत: बुवासाहेब हे हठयोग पद्धतीनेच जाणारे होते, व त्याच मार्गाने महाराजांनी त्यांच्या योगाची पूर्णता केली, असे सांगतात. महाराजांच्या सध्या माहीत असलेल्या शिष्यात हठयोगमार्गाने गेलेले फक्त बुवासाहेबच होते, असे म्हणतात. मात्र हठयोग म्हणजे सामान्यत: लोक समजतात त्याप्रमाणे धूतीपूतीचा अगर हट्टाने देवाच्या दारी धरणे घेण्याचा नव्हे; तर श्रीज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी कुंडलिनीच्या

ज्या 'सप्रभव वैभवाचे' वर्णन केले आहे, तो षट्चक्रभेदरूपी हठयोग होय. असो.

यावरून एक गोष्ट मनांत येते की, कोणच्याही मार्गाने का होईना, ज्या स्थळी मनुष्य पोहोचला असता तेथून सर्व मार्गांचे हृद्गत समजते आणि सर्व साधनमार्ग करतलामलकवत् होतात, अशा एका स्थळी तरी निदान अण्णासाहेब उभे होते. स्वत: त्यांच्या भाषणात उपासनेखेरीज इतर मार्गांचे व त्यांतील अवस्था, अनुभव आणि पद्धती यांचे उल्लेख दोनतीन वेळा, अगदी त्यांचा अनुभव असल्याप्रमाणे आलेले ऐकण्याचा प्रसंग सुदैवाने लेखकासच आला आहे; त्यावरूनही असेच वाटते. अण्णासाहेब हेही त्यांचे 'म्हणणे' (नित्यपठण) म्हणत असता प्रत्येक उच्चाराबरोबर मस्तकावर विशेष तऱ्हेने न्यास करीत, आणि त्यांच्या "म्हणण्यात" सहस्रदल पंकजस्थ परमात्म्याचाच उल्लेख होता, यावरूनही मागे एका प्रकरणात (स्थित्यंतर) केलेल्या अनुमानांनाच बळकटी येते. असो. दुसऱ्या दिवशी रीतीप्रमाणे प्रसाद होऊन बुवासाहेब धुळ्यास गेले, व तेथेच त्यांचे शके १८२२ वैशाख शु।। द्वादशी या दिवशी देहावसान झाले. पुढे मंडळींच्या विचाराने अण्णासाहेब यांना पूर्वी दाखविलेली जागाच कायम होऊन तेथेच त्यांना समाधी दिली गेली, व हळूहळू काम सुरू होऊन, केवळ अण्णासाहेब यांच्या प्रयत्नांनीच संस्थानास आजचे स्वरूप आले. समाधीच्या जागेस जोडून असलेली बाग धर्मशाळा वगैरेची जागा कर्तीससारखा अधिकारी असल्यामुळे मिळेल अशी कोणासच आशा नव्हती. फक्त अण्णासाहेबच सांगत असत की, 'ती जागा मिळावी अशी महाराजांची इच्छा आहे, तुम्ही प्रयत्न करा.' त्याप्रमाणे बरीचशी खटपट झाल्यावर अखेरीस ती जागा मिळून संस्थानला आजचे स्वरूप आले. प्रतिवर्षी पुण्यतिथीकरिता धुळ्यास जावयाचा अण्णासाहेबांचा नेम होता, व त्यांच्याकरिता अनेक निमित्तांनी विद्वान्, औषधार्थी आणि भाविक असे चांगले चांगले लोक जमून तेथे मोठा आनंद उडत असे. स्वत: अण्णासाहेब हे बुवासाहेबांस केवळ महाराजस्वरूपच समजत असत. 'महाराजांनी त्यांना अगदी आपल्यासारखेच केले, त्यांत एवढे देखील ठेवले नाही रे,' असे १९१३ साली त्यांनी मला सांगितल्याचे आठवते. एकादशीच्या दिवशी धुळ्यास पोहोचावयाचे आणि पौर्णिमा झाल्यावर तेथून निघावयाचे, असा सामान्य शिरस्ता असे. सर्व

प्रवास बहुतकरून प्यासेंजरच्या तिसऱ्या वर्गानेच होत असे. सेकंड क्लासमध्ये बसावयाचा त्यांना पुष्कळ आग्रह केला, कारण थर्ड क्लासच्या गर्दीत त्यांना अतिशय त्रास होत असे, व अतिशय अडचणींनी एका आसनावर दहा दहा तास सारखे बसून काढावे लागत, पण त्यांचे एकच उत्तर ठरलेले असे. 'सेकंड क्लासमध्ये बसावयास हरकत नाही, परंतु मी एकटा बसणार नाही, बसू तर आपण सारेच बसू, नाही तर आपला थर्ड क्लासच बरा.' त्यांच्याबरोबर नेहमी ५-१० माणसे असत. इतक्यासुद्धा सेकंड क्लासमध्ये बसणे त्यांच्या सांपत्तिक स्थितीला शक्य नव्हते, आणि दुसऱ्या कोणी तिकीट काढून देण्याची तर गोष्ट बोलायचीही सोय नव्हती; यामुळे अखेरपर्यंत असाच प्रवास त्यांना करावा लागे. मात्र या प्रवासामुळे व धुळ्याच्या यात्रेमुळे लोकांची एक अशी उत्तम सोय झाली की, साधारणत: आपल्या व्यवसायात राहणारे अण्णासाहेब या प्रसंगी पुष्कळसे मोकळे सापडून त्यांचे बोलणे रगड ऐकावयास सापडे, व त्यांची वृत्तीही अत्यंत प्रसन्न असल्यामुळे विनोद, थट्टा, वगैरे सर्व प्रकार घडून आनंदाचा मोठा पूर येई. या ठिकाणी ते उपस्थित होणाऱ्या सर्व विषयांवर मोठ्या प्रसन्नतेने तासचे तास बोलत असत, आणि 'बोलविता धनी' महाराजच असल्यामुळे त्या ठिकाणी जे जे होई ते ते सर्व हरिकीर्तनच आहे असे प्रत्यक्ष शिकविण्याकरिता बहुतकरून शेवटी 'पुंडलीक वरदे हरिविठ्ठल' करून जयजयकार करीत. या अमृतधारेत दिवसभर राहिल्यामुळे धुळ्याच्या कडक उन्हाळ्याचा भासही होत नसे, आणि बहुतेक वेळ त्यांच्या आनंदमय सहवासात जादूने भारल्याप्रमाणे काढून कलिंगडयांची व आंब्यांची सारखी झोड उडविल्यावर, रात्री थोडा वेळ शीतळ चांदण्यात बगीच्यात शांतपणे पडले असता, दिवसांच्या सर्व आठवणी होऊन आणि त्या पुण्यमूर्तीचे वारंवार स्मरण होऊन, जो भाव अंत:करणात उत्पन्न होई, व ज्या काही अपूर्व सुखाचा लाभ क्षणमात्र अंत:करणास होई, त्याचे वर्णन कोणी करावे ? व काही केले तरी तसा अनुभव आता येणे दैवी नाही, म्हणून त्याच जागी आता कित्येकांस जो खेद होत असेल तो तरी कोणी सांगावा ? जवळ जवळ अशीच किंबहुना थोडीशी जास्त स्थिती आळंदीसही होत असे. स्वत: अण्णासाहेब यांचा मात्र हा सर्व व्यवहार चार यात्रेकरूंप्रमाणेच आपणही, अशा रीतीने त्यांच्यात मिळून मिसळून व हसून खेळून होत असे. असो.

बुवासाहेबांच्या निर्याणानंतर दुसऱ्याच वर्षी श्रीपादस्वामीही समाधिस्थ झाले. यांची समाधी पुण्यास ओंकारेश्वरावर आहे. तेथेच ते काही दिवस राहत असत. त्या पूर्वी ते सदाशिव पेठेत अण्णासाहेब यांच्या सासुरवाडीस दामले यांचे येथे राहत असत. तेथून त्यांचा व अण्णासाहेब यांचा चांगलाच लोभ जडला. यांची हकीगत अण्णासाहेब अशी सांगत की अगदी लहानपणी एका जिवावरील दुखण्यात त्या काळच्या समजुतीप्रमाणे यांना संन्यास दिला गेला; व त्या तोडग्याने हे बरेही पण झाले. त्यावेळी त्यांचे वय सुमारे १८ वर्षांचे होते. त्यानंतर त्यांनीही भानगडीत न पडता आश्रमधर्म संभाळून कडकडीत रीतीने आयुष्य काढले, परंतु नुसत्या आचारधर्मातील शुष्कपणाने त्यांचे समाधान होईना, आणि ईश्वरानुग्रहाचा ओलावाही प्रगट होईना. अशी स्थिती दुःसह होऊन एकदोन वेळा त्यांनी आत्महत्या करण्याचाही प्रयत्न केला. यांचे शरीर व रूप चांगले असल्याकारणाने त्यांच्यावर एकदोन वेळा विषप्रयोगही केले गेले. परंतु इतक्या सर्वांतून काही ना काही चमत्कारिक रीतीने ते वाचले, व पुढे त्यांची आणि महाराजांची गाठ पडली. चांगले पात्र पाहिले की सदैव भावाचा भुकेला असलेल्याच्या तोंडास पाणी सुटावयाचेच. तसेच येथेही झाले, व महाराजांनी त्यांना मार्गाला लाविले. महाराजांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांनी स्वतःची विशेष माहिती अशी श्रीपादस्वामींना केव्हाही दिली नाही. दोन संन्याशांचा स्नेह असावा, त्याचप्रमाणे सहज भाषणाच्या ओघात श्रीपादस्वामींना 'तुमची इच्छा काय आहे' म्हणून विचारले. आपण कोणा विशेष विभूतीशी बोलतो आहो याची श्रीपादस्वामींना कल्पनाही नसल्यामुळे एकाद्या जिव्हाळ्याच्या वडील माणसाजवळ हृद्गत सांगावे, त्याप्रमाणे त्यांनी सांगितले की "ज्याप्रमाणे नामदेवास श्रीपांडुरंगाचे सान्निध्य असे, त्याप्रमाणे श्रीदत्तप्रभूंचा प्रत्यक्ष सहवास असावा असे वाटते, परंतु ते कोठून नशीबी असणार ?" असे म्हणून ते थोडेसे कष्टी झाले. तेव्हा स्वामींनी त्यांना सांगितले की "आम्ही हिमालयावर गुरूचे आश्रमांत असता सहज कित्येक गोष्टींनी कान बाटत होते, परंतु आमचा स्वभाव हा असा, छंदीफंदी पडल्यामुळे आमच्या हातून काही घडणे शक्य नव्हते. त्यावेळी जेणे करून श्रीदत्तात्रेयांचा साक्षात् सहवास होईल, असा मंत्र गुरुंनी सांगून ठेवला होता. आमच्या हातून तर झाले नाही, परंतु तुम्ही

कराल असे वाटते. तुमचा आचार वगैरे मोठा संतोषकारक आहे. तुमच्या हातून ते होईल." पुढे त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे श्रीपादस्वामींनी अनुष्ठान केले आणि त्याप्रमाणे त्यांची इच्छाही पूर्ण झाली, व श्रीदत्तात्रेयांचा सहवास होऊन भाषणादिक व्यवहारही होत असत. परंतु या गोष्टीची कल्पनादेखील कोणास नव्हती. श्रीपादस्वामींनी पुढील आयुष्य एकाद्या सामान्य संन्याशाप्रमाणे शांतपणाने घालविले. धुळचाच्या उत्सवास जावयाचे म्हणून अण्णासाहेब त्यांना भेटावयास गेले असता, 'आता तुमची आमची भेट पुन्हा होणार नाही,' म्हणून श्रीपादस्वामींनी त्यांना सांगितले. अण्णासाहेबांनी विचारले, 'असे का ?' तेव्हा त्यांनी सांगितले की "शरीराचा अतिशय कंटाळा आला, दोन चार वेळा जावे असे वाटले, परंतु श्रींची परवानगी नव्हती. आता या खेपेस आज्ञा झाली आहे, येत्या शुक्रवारी आम्ही देह ठेवू." त्यानंतर आपले सर्व चरित्र त्यांनी अण्णासाहेबांस सांगितले, व वरील हकीकत सांगून महाराजांचे उपकार आठवून डोळ्यांस पाणी आणले. पुढे अण्णासाहेब धुळचास गेले, व मागे श्रीपादस्वामी समाधिस्थ झाले. ही गोष्ट वैशाख शु॥ ९ शुक्रवार शके १८२४ रोजी झाली.

बुवासाहेबांच्या निर्याणानंतर थोडे दिवसांनी म्हणजे शके १८२२ माघ शु॥ १० गुरुवार या दिवशी अण्णासाहेबांनी "श्रीसद्गुरूंच्या आज्ञेने 'मी कोण?' याचा अनुभवसहित शोध करण्याचा प्रारंभ" केला, व पुढे लौकरच म्हणजे १८२३ साली केव्हातरी त्यांना "अंतर्बहिश्च व्याप्य नारायण: स्थित: । इति श्रुतिवाक्यस्य साक्षात्परिचयोऽभूत्" असा अनुभव येऊन, "नारायण: श्रीनृसिंहसद्गुरु देव एव इति निश्चयो जात:" अशी त्यांची स्थिती झाली.

श्रीपादस्वामींच्या समाधीनंतर लौकरच, म्हणजे शके १८२४ आषाढ व. ९ मंगळवार या दिवशी त्यांचे कुटुंब स्वानंदवासी झाले. प्रथमपासूनच त्यांची स्थिती एकाद्या कुटीचकासारखी होती, व संसार म्हणजे निमित्तालाच होता. परंतु त्यांचे काहीही असले तरी घरात सौ. मातुश्री रमाबाईसारखा थोर जीव सहधर्मिणी म्हणून होता, त्यामुळे त्यांना कुटुंब व्यवस्थेकडे किंचितही पाहण्याचे कारण कधी पडले नाही. यांची अनेक धोरणे संभाळून खाण्यापिण्याची व्यवस्था त्यांनी ठेवावी, व बाहेरील व्यवहार नानासाहेब यांनी पहावा, अशी सहज स्थिती होती. १९०२ साली सौ. रमाबाई व त्यानंतर पुढे थोडक्याच काळात नानासाहेब

आणि जिच्यावर त्यांचा जीव होता अशी त्यांची थोरली मुलगी ही एकामागून एक वारल्यामुळे तर त्यांच्या घराला यथार्थपणे एकाद्या आश्रमाचे स्वरूप आले.

पत्नीच्या मृत्युसंबंधाने त्यांनी स्वतःच दोन ठिकाणी लिहून ठेविले आहे. "माझ्या बायकोला (दामले कुलोत्पन्न रमा इला) आषाढ शु।। १० मंगळवार रोजी ज्वर फार आला (१७–७–१९०२ कर्के ४ दिने) व अतिसार झाला. शुक्रवारी अतिसार व वांती फार झाली, परंतु पहाटेस म्ह० उजाडता शनिवार सर्व कमी झाली व घायाळ होऊन गेली, व मोठ्याने पहाटेस एकवार उसासा येऊन ओरडून उठली, व निश्चेष्ट पडली. दुसरे दिवशी सावध झाल्यावर तिने सांगितले की नेण्याकरता मंगळवारपासून चार दिवस मंडळी आली, व खाली झोपाळ्यावर बसत होते. परंतु श्रीस्वामी हातात सोटा घेऊन मजजवळ बसत असल्यामुळे ते लोक अंगास हात लावीत नसत. शुक्रवारी जेव्हा ते लोक मान धरून ओढू लागले, तेव्हा स्वामींनी सोटा त्यांना मारला, व ते पळून गेले, व पुन्हा आले नाहीत. श्रीस्वामी दिवाणखान्याचे सज्ज्यात हिंडताहेतसे दिसले. आषाढ शु।। पौर्णिमा रविवार ता० २०–७–१९०२, रोजी मी **सुंदरलाल, बागलू** इत्यादि श्रीआळंदीस गेलो. कर्के भौमे व।। ९ दिने (२९–७–१९०२) प्रातः सुमारे ८–३० वाजता बायको श्रीचरणी स्वानंदी गेली घराबाहेर नेण्यापूर्वी सुंदरलाल व विनायक आठवले यांनी फोटो काढले, व बागलूने गोठ्याकडे बोलावून नेऊन सांगितले की चार आण्यांचा हार आणवून श्रीमहाराजांची पूजा करा. त्यावरून लक्ष्मण आपट्याकडून पूजा केली, प्रेत नंतर नेले."

याच प्रसंगाला जोडून एक चमत्कारिक योगायोग झालेला त्यांनी लिहिला आहे. "रा. माधवराव दांडेकर हे जुन्नरास जूनचे आरंभापासून कमळाकर हरी साठे बी. ए. यांचे येथे जाऊन राहिले होते. तेथे त्यांनी ता० २५–७–१९०२चे सुमारास स्वप्नांत पाहिले की स्वामीमहाराज आमचे ओट्यावर उभे आहेत व खाली रस्त्यावर एक ब्राह्मण दर्भ हातात घेऊन उभा आहे. त्यास महाराज बोलले की "येथे तुमचे काम नाही, हे मनुष्य आमचे आहे, याची क्रिया सांगणे वगैरे सर्व आमचेकडे आहे." तरी तो उभा राहिलेला मनुष्य जाईना. तेव्हा महाराजांनी त्यास धक्के मारून घालविला, व आंत येऊन झोपाळ्यावर बसले. ही गोष्ट त्यांनी कमळाकराचे आई वगैरेपाशी दुसरे दिवशी

सांगितली, व कोणावर गदा येत आहे, या विचारात पडले. इतक्यात आमची बायको आजारी असल्याचे त्यांस माहीत नव्हते, त्यांस तिला देवाज्ञा झाल्याचे कळले. या स्वप्नात व बायकोस श्रीचे झालेल्या दर्शनाच्या प्रकारात फार साम्य आहे......२९-९-१९०२"

अण्णासाहेब सांगत असत की, "आपण तीस महाराजांचे नाव घेण्यास सांगावे, परंतु ते नाव मोठे व कठीण म्हणून तिला घेता येऊ नये. तेव्हा तिने म्हणावे की, "तुमच्या महाराजांचे नाव मोठे लांबच लांब, माझ्या तोंडाला नाही येत." त्यावरून अण्णासाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणे त्या शिवपंचाक्षरीचा जप नेहमी करीत असत. अंतकाळी त्यांना महाराज जवळ बसले आहेत असे वाटे, व त्यामुळे बाहेरच्या कोणत्याही पदार्थाकडे न पाहता डोळे मिटून त्या दर्शनाच्या आनंदात पडून रहावे, असे त्यांना वाटे. अण्णासाहेब सांगत, "ती सांगे 'डोळे उघडले म्हणजे इतर माणसे कशी माकडासारखी वाटतात. डोळे मिटले म्हणजे महाराज जवळ बसलेले दिसतात व जिकडे तिकडे मोठी प्रभा भरून गेलेली दिसते.' त्यावरून 'माझ्या महाराजांचे नाव मोठे कठीण म्हणून घेत नव्हतीस ना ? पण अखेरीस तेच तुझ्याजवळ आले की नाही ?" अशी आपण त्या प्रसंगीही थट्टा केल्याचे ते सांगत.

बागलु हा अण्णासाहेब यांचा नातु म्हणजे त्यांच्या मुलीचा (सौ. मथुताईचा) मुलगा. त्याच्यावर अण्णासाहेबांचा अत्यंत जीव होता, आणि या 'वज्रादपी कठोर' कातळात हा मधुर पाण्याचा झरा मध्येच कोठून आला, याचे अण्णासाहेबांचा चांगलाच परिचय असणाऱ्यांना नवल वाटे. लहानपणापासून त्यांनी त्याला वागविले. एक क्षणभरही त्याला कधी विसंबिले नाही. कौटुंबिक माया अण्णासाहेब यांच्या अंतःकरणास कधी शिवली असेल असे वाटत नाही. मग इतका जीव असण्याचे काय कारण असेल ते असो. एक गोष्ट मात्र खरी की, "बागलूचे मुखाने महाराज बोलतात" अशी त्यांची खात्री होती, व त्या विषयीचे २-३ अनुभवही ते एकादे वेळेस सांगत. त्यांतीलच हा वर सांगितलेला एक होय. यावेळी त्या मुलाचे वय फार झाले तर ७-८ वर्षांचे असावे. अशा वेळी इतर शुभ प्रसंगी ज्याप्रमाणे महाराजांचे अदृश्य रीतीने प्रत्यक्ष अस्तित्व असते त्याचप्रमाणे असल्या महत्त्वाच्या प्रसंगीही महाराज हजर असलेच पाहिजेत, आणि त्यांची पूजा झाली पाहिजे, एवढी कल्पना त्याच्या डोक्यात यावी

असे खरोखर त्याचे वय नव्हते. परंतु अण्णासाहेब यांना मुद्दाम एकीकडे बोलावून नेऊन त्याने सांगितले की, "चार आण्यांचा हार आणून आधी महारांची पूजा करा, आणि मग इतर गोष्टी करा" हे खरोखरच चमत्कारिक आहे.

अशाच त्याच्या एक दोन गोष्टी अण्णासाहेब सांगत. एकदा चौकातील झोपाळ्यावर अण्णासाहेब व इतर काही मंडळी बसली होती, "आणि श्रीगुरुचरित्र या ग्रंथाची सायंदेवाच्या घराण्यातून अस्सल प्रत मिळवावी व तो ग्रंथ शुद्ध करावा, कारण त्याच्यामध्ये अशुद्धे बरीच झालेली आहेत," अशी वाटाघाट चालली होती. जवळच चौकाचे दाराशी असलेल्या घडवंचीवर बागलू ऊर्फ टग्या बसलेला होता. त्यावेळेस त्याची मुंजही झालेली नव्हती. दोन पाय हालवीत काही तरी नादांत बसलेल्या त्या नागव्या पोरास या विषयात लक्ष लागावे असे काहीच नव्हते, व त्याचे महत्त्वही कळणे शक्य नव्हते. त्याने ते भाषण नीट लक्ष देऊन ऐकले किंवा नाही ते सांगता येत नाही, परंतु मंडळींच्या भाषणात या कामाकरिता अण्णासाहेब यांनी गाणगापुरास जावे असे ठरून, जेव्हा अण्णासाहेबांनी ते कबूल केले, तेव्हा या बावळट मूर्तीच्या तोंडून असे शब्द निघाले की, "दारू आणि माती एका ठिकाणी करून पेटविली, तर दारू जळून जाते, आणि माती खाली रहाते." आपण ग्रंथ वाचावा, महाराजांचे शब्द असतील ते काम करतील, बाकीचे नुसते वाचले गेले म्हणून काय नुकसान झाले? असा त्यांचा आशय होता. इतके शब्द उच्चारून स्वारी तेथून पळून गेली. मात्र अण्णासाहेब यांच्या लक्षात तो प्रकार आला, व त्या सूचनेप्रमाणे त्यांनी पुढे तो बेत सोडून दिला. प्रासादिक ग्रंथासंबंधी तसा विचार फिरून केव्हाही त्यांच्या डोक्यात आला नाही.

अशीच गोष्ट धुळ्यास घडली. बुवासाहेबांच्या पहिल्या पुण्यतिथीस अण्णासाहेब गेले तेव्हा बागलूही बरोबर होताच. रीतीप्रमाणे प्रसाद घेण्यापूर्वी अण्णासाहेब यांनी समाधीपुढे काही रक्कम ठेविली. परंतु आळंदीस महाराजांपुढे ठेवीत त्यापेक्षा ती रक्कम कमी होती. बुवासाहेबांचा अधिकार मोठा असून वस्तुतः आळंदी, धुळे आणि पुणे, या तीनही स्थळी एकच दैवत नांदते, असा लोकांस धडा शिकवावा, म्हणून म्हणा किंवा इतर काही कारणाने म्हणा दुसऱ्या दिवशी पहाटेस जागे झाल्यावर अण्णासाहेबांकडे येऊन बागलू

सांगू लागला की, 'आता बुवासाहेब माझ्याजवळ आले होते, व म्हणू लागले की, आळंदीस अमूक रक्कम ठेवता, येथेही तीच ठेवीत जा.' या वेळी देखील त्याचे वय ५-६ वर्षांचेच होते, आणि अण्णासाहेबांच्या व्यवहाराकडे लक्ष जाण्याचेही कारण नव्हते.

असेच एकदा रा. माधवराव मोडक आणि अण्णासाहेब टांग्यात बसून आळंदीस जात असता मोडकांनी अण्णासाहेबास विचारले की, "काय केले म्हणजे महाराज बोलू लागतील?" तेव्हा यानेच एकदम उत्तर दिले की, 'सकाळी जेवून राम नारायण किंवा महाराज असले काही नाव मुखाने घ्यावे, म्हणजे महाराज बोलू लागतील. मात्र नाव मनात घ्यावे म्हणजे बरे." यावरून मोडकांनाही अतिशय आश्चर्य वाटले, आणि 'त्यावरून आपण त्यांना प्रज्ञावर्धन स्तोत्राची हकीकत सांगून महाराजांच्या अस्तित्वाची खात्री करून दिली, व दुसरे दिवशी स्वत:च्या हाताने त्याची एक प्रतही करून दिली," म्हणून त्यांनी लिहून ठेवले आहे. असो.

मद्रासेस जाण्यापूर्वीपासूनच पत्नीशी यांचा संसारसंबंध जवळजवळ तुटल्यासारखाच झाला होता. तेव्हा सौ. रमाबाईच्या जाण्याने यांच्या आयुष्यक्रमात काही विशेष फरक झाला, असे मुळीच नाही. मात्र कुटुंबाचा सर्व गाडा हाकण्याचे काम यांच्या मुलीवरच येऊन पडले. सुमारे सात वर्षे ते शक्य तितक्या उत्तमरीतीने करून ती थोर आणि उदार अंत:करणाची स्त्रीही यांना सोडून गेली. मात्र एक झाले की, त्यापूर्वी थोडे दिवसच बाबासाहेब यांचे लग्न होऊन सून घरात आली होती. बाबासाहेब यांचे त्यावेळच्या रीतीप्रमाणे व पटवर्धनांच्या घराण्यास साजेलशा रीतीने पूर्वीच लग्न होऊन जावयाचे, व त्याप्रमाणे नानासाहेबांनी पुष्कळ अट्टाहासही केला; परंतु काय कारण असेल ते असो, अण्णासाहेब यांनी ही गोष्ट केव्हाही मनावर घेतली नाही. बाबांची आई तर त्याच्या लग्नाविषयी तडफड करताकरताच मरून गेली. 'याचे लग्न तुमच्या हातून होणार नाही' असे अण्णासाहेबास उद्वेगाने म्हणण्यापलीकडे तिच्या हातात काहीच नव्हते. परंतु नानासाहेब घरात कर्तेसवर्ते होते, आणि त्यांचा बाबासाहेबांवर जीवही होता. किंबहुना बाबासाहेबास जन्म मात्र अण्णासाहेबांनी दिला, परंतु त्यांचे सर्वप्रकारे संवर्धन नानासाहेब यांनीच केले. त्यामुळे अर्थातच मुलगा एवढा वाढून एल्‌एल्. बी. झाला, तरी त्याच्या लग्नास ठिकाण नाही,

म्हणून तेही फार चडफडत. अखेरीस अण्णासाहेब यास न सांगताच त्यांचे लग्न उरकून घ्यावे, असाही विचार करू लागले. परंतु रागाच्या आवेशात काहीही बोलले तरी अण्णासाहेब यांची अवज्ञा करण्याची त्यांची हिंमत नव्हती, म्हणून तेही अखेरीस तसेच चालते झाले.

नानासाहेब यांच्या जाण्याने मात्र अण्णासाहेबांस कुटुंबात खरे एकटे पडल्यासारखे झाले. कारण नानासाहेब यांचा अण्णासाहेबांवर तसाच जीव होता. असे काही म्हणावयास हरकत नाही की नानासाहेब होते, म्हणून अण्णासाहेब हे संसारी माणसाप्रमाणे थोडेसे नीट रहात असत. अण्णासाहेबांस काय आवडते, व काय लागते, याचे धोरण ठेवून मुकाट्याने तसे करणे, ही नानासाहेबांच्या सुखाची एक मोठीच गोष्ट होती. प्रापंचिक अडचणींनी त्रासून गेल्यामुळेच ते अण्णासाहेब यांस वाटेल तसे बोलत. परंतु तुकाराममहाराजांच्या उक्तीचा आधार घेऊन अण्णासाहेबांवर अनेक प्रकारची ओझी लोक ठेवू लागले की त्यांचा जीव थोडाथोडा होत असे. या लोकांतील आर्त असे खरोखर थोडेच असावयाचे, व पुष्कळसे स्वार्थसाधुच असत. "या लोकांमुळे अण्णासाहेबांस फार त्रास होऊन त्याचे हाल होतात" म्हणून त्यांना अशा लोकांचा मनापासून तिटकारा येई, व त्यामुळे अशा लोकांवर कोश धुंडूनही सांपडणार नाही, असल्या शिव्यांची लाखोली वाहाण्याचे त्यांचेकडे एक कामच होते. त्या लोकांमिळती अण्णासाहेब आपला वेळ फुकट घालवितात, व संसाराकडे एकादा तासही न देता कुटुंबातील माणसांचे हाल करतात, म्हणून अण्णासाहेबांचीही हजरी घेण्यास ते कमी करीत नसत. परंतु दुसरीकडे पहावे तो, अण्णासाहेब यांचा शौचकूप धुवून काढण्याचाही त्यांचा नित्य नेम होता. अशा स्थितीत बाबाच्या लग्नासारख्या सामान्य गोष्टीत अण्णासाहेबांनी त्यांना नाराज केले याविषयी अशी समजूत आहे की, बाबास मोठे थोरले गंडांतर असल्याचे अण्णासाहेब यास कळले होते, व ते टळून जाईपर्यंत त्यांनी मुद्दामच लग्नाची गोष्ट लांबणीवर टाकली. या समजुतीत किती तथ्य असेल कोण जाणे, परंतु एक गोष्ट मात्र खरी की १९०५ साली बाबासाहेब यांस फार मोठें दुखणे होऊन त्यांची सर्वांनी आशा सोडून दिली होती, अशा स्थितीत त्यांचा पुनर्जन्म झाला. त्यानंतर पुढे लागलीच सांगून

आलेल्या एका मुलीस अण्णासाहेब यांनी रुकार दिला, यामुळे ही समजूत दृढ होते.

त्यांच्या वर्तनात अशा प्रकारचे काही योग दिसून येत हे खरे. त्यावरून मंडळींनी अंदाज बांधावयाचा इतकेच. खरे काय असेल ते कोणास कळणार? शास्त्राप्रमाणे होता होईल तो वागण्याचा त्यांचा कटाक्ष असल्यामुळे त्यांची दाढी व केस नेहमीच वाढलेले असत. श्मश्रूचा प्रसंग सटीसामासी कधी तरी यावयाचा, आणि कित्येक वेळेस तर, दिव्याच्या उजेडात श्मश्रूचा समारंभ होई! परंतु तो असा केव्हा तरी होत असे. १९०८ साली जेव्हा लोकमान्यांना शिक्षा झाली, तेव्हापासून मात्र हा प्रसंग पुन्हा केव्हाही घडला नाही. यावरूनही पुष्कळ लोकांनी असा अंदाज केला की, लोकमान्यांनी सुखरूप परत यावे, म्हणून हे व्रतपालन अण्णासाहेब यांनी केले, आणि तो तरी चुकीचा आहे, असे कसे म्हणावे? कारण दुसराही एक असाच योग पाहण्यात आला. श्रीमहाराजांच्या स्वात्मसौख्य या ग्रंथावर अण्णासाहेब यांची फार श्रद्धा होती ते त्याची योग्यता वेदवाणीप्रमाणे समजत असत. श्रीगुरुचरित्राप्रमाणे या ग्रंथाचीही पारायणे करणाऱ्याच्या कामना पूर्ण होतात, असा त्यांचा विश्वास होता. हा ग्रंथ त्यांच्या नित्यक्रमामध्ये होता. परंतु त्यांचा नियम असा रोज केवळ "एका ओवी वाचनीया" इतका बारीक होता. आणि त्याप्रमाणे ते थोड्याशा ओव्या रोज वाचीत. सन १९१४ साली लोकमान्यांना बुधवारी मध्यान्हरात्री सरकारने पुण्यात आणून घातले. व लागलीच ती बातमी सर्व गावभर पसरली त्याप्रमाणे डॉ० हरीभाऊ साठेही अण्णासाहेबांस वर्दी द्यावयास आले. परंतु अण्णासाहेबांना ही खबर लोकमान्यांची मोटार घरी पोहोचण्यापूर्वीच मिळून गेली होती! त्यामुळे लहान पोराप्रमाणे त्यांना मोठा हर्ष होऊन निजलेल्या माणसांना जागे करून, 'अरे, बळवंतराव आले!,' म्हणून ते सांगत सुटले! 'महाराजांनी मोठी कृपा केली,' असे समाधानपूर्वक म्हणून त्यांनी मंडळींना "वाड्यात जाऊन त्याला पाहून या" म्हणून सांगितले आणि आपण स्वत: श्रीस्वात्मसौख्याची पोथी सोडून पाठ करीत बसले. यानंतर कित्येक दिवसपर्यंत तो ग्रंथ सबंध वाचावयाचा त्यांचा नेम होता. त्यावरून लोकमान्यांच्या क्षेमकल्याणाकरिताच ते अनुष्ठान होते, असे कोणी अनुमान केल्यास ते चूक होणार नाही, असो.

कोणच्याही का निमित्ताने होईना आईस व चुलत्यास पोराच्या लग्नाची हौस न पुरताच जावे लागले, व स्वत: बाबाही लग्नाचे विचार सोडून इराण किंवा खाल्डियासारख्या एकाद्या ठिकाणी, पुराणवस्तुसंशोधनासारख्या आपल्या आवडत्या विषयाचा अभ्यास करण्याकरिता जावयाचा विचार करू लागले. तेव्हा कुठे लग्नाचा विचार यांचे डोक्यात आला, व त्याप्रमाणे सांगून आलेल्या एका मुलीला त्यांनी रुकारही दिला. 'तुझे लग्न ठरवीत आहे,' असे त्यांनी बाबाला स्वत:च सांगितले. परंतु काही कारणाने ते लांबून त्यावेळी न होता एका वर्षाने झाले.

मध्यंतरीच्या काळात स्वदेशी चळवळीला ऊत येऊन सुरत काँग्रेस वगैरे प्रकरण झाली व त्यामुळे व्याख्याने व सभा यांनाही ऊत आला. त्यातील मोठमोठ्या गोष्टींशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने यांचाही संबंध येऊन व्यापही वाढत गेला. त्यामुळे दोन दोन चार चार दिवसात खाण्यासही फुरसत मिळू नये, अशी स्थिती झाली ! याच सुमारास काहीतरी राजकीय मसलती उभारण्याच्या त्यांच्या जन्मजात स्वभावाने पुन्हा थोडी उचल खाऊन, परदेशगमनाचाही एक योग आला होता. परंतु दयाळु सरकारच्या धोरणाने तोही वाया गेला. त्याची साद्यंत हकीकत कळणे अशक्य आहे; परंतु लोकमान्यांनी व यांनी अफगाणिस्तानात जावे, आणि शिक्षणविषयक काहीतरी प्रोपगांडा तेथे सुरू करावा, असे त्याचे दृश्य स्वरूप होते या वर्षी अफगाणिस्थानच्या माजी अमीरांची स्वारी हिंदुस्तानच्या प्रवासास आली होती. मुंबईस येऊन अशा रीतीने का होईना, या अबदालीच्या वंशजाने पुण्यास आपले पाय लावले. कालाच्या अघटित घटनेनुसार पुण्याच्या लोकांनीही त्याला मानपत्र द्यावयाचे ठरविले होते. सार्वजनिकसभेच्या मार्फतच ते दिले जावयाचे होते आणि ते काम अण्णासाहेब व लो० टिळक यांच्याचकडे होते. मानपत्र अर्पण केल्यावर अमीराशी काही खाजगी भाषण करावे, आणि त्यांत जर आकडे पटले, तर पुढील कार्यक्रमाकरिता स्वत: अण्णासाहेबांनी व लो० टिळकांनी काबुलास जावे अशी एकंदर योजना होती. त्याप्रमाणे, हिंदुस्तानच्या या दोस्ताचे स्वागत करण्याकरिता लो० टिळक, अण्णासाहेब व इतर नागरिकही हारतुऱ्यांच्या पाट्या घेऊन मारे स्टेशनवर गोळा झाले. परंतु पुण्याच्या लोकांची आणि अमीराची अशी प्रत्यक्ष गाठ घालून देणे सरकारला

कोठून आवडणार ? पुण्याच्या स्टेशनवर अमीरास उतरविण्याची सारी तयारी असून खडकीवरच त्यांस उतरून घेण्यात आले. आणि मोटारीतून परभारे छावणीकडे त्याची रवानगी झाली ! त्याच्यानंतर सार्वजनिक सभेचे मानपत्र पोष्टाने त्यास पाठविण्यात आले, व त्याचा साभार स्वीकार केल्याचे अमीराकडूनही रीतसर पत्र आले. त्यानंतरही, 'यांना भेटण्याची इच्छा आहे' म्हणून अमीराकडून एक तार आली. परंतु योगायोगाने असो, अथवा काही कारवाईने असो, तार पोहोचविणाऱ्या सोजीराचा घोटाळा झाला, व पटवर्धनांची पुण्यातील इतर घरे धुंडून रात्रीच्या अडनाडया वेळी त्याने ती अण्णासाहेबांस आणून दिली. त्यावेळी कितीही त्वरा केली तरी ठराविक वेळी भेट घेणे शक्य नव्हते. म्हणून सरतेशेवटी ती कल्पना वाया गेली. ही कल्पना काय असावी हे सांगणे कठीण आहे. तरी एवढे मात्र खास की एवढ्या मोठ्या प्रस्थांनी उपस्थित केलेली कल्पनाही तशीच काहीतरी जबरदस्त असली पाहिजे. ही केवळ लोकवार्ता अथवा दंतकथाही नाही. खुद्द अण्णासाहेबांनी स्वतःच ही गोष्ट सांगितली, व त्यावर "त्यावेळी काबुलात गेला असता तर महाराजांच्या उत्सवाचे कसे केले असते ?" असा प्रश्नही त्यांना विचारला होता. असो.

यानंतर पुढे लागलीच सुरतची प्रसिद्ध काँग्रेस झाली. या काँग्रेसमध्ये काही तरी तंटा होणारच, असा अंदाज असल्यामुळे अण्णासाहेबांचेही तिच्याकडे थोडे जास्त लक्ष लागले होते, व जरी ते स्वतः काँग्रेसला गेले नाहीत, तरी आपल्याकडे येणाऱ्या लोकांत तिच्यासंबंधाने उत्साह उत्पन्न करून आणि कित्येकांना तर जाण्याचाही अगदी आग्रह करून, त्यांनी बरीच मदत केली.

सुरतच्या काँग्रेसनंतर सुप्रसिद्ध अरविंद बाबूंची स्वारी पुण्यास आली होती. त्यावेळी गायकवाडवाड्यात त्यांची व यांची गांठही पडली होती. बंगाली लोकांची बुद्धिमत्ता व कर्तृत्व वगैरेंच्याविषयी जरी अण्णासाहेब यांचे मत चांगले होते तरी देखील त्यांच्यात दिखाऊपणा फार असून पाश्चात्य पगडा त्यांच्यावर ज्यास्त असल्याकारणाने त्यांच्या सर्व गोष्टींत मूळ वैदिक कल्पनांचे भाव उमटत नाहीत असे त्यांचे मत होते. महाराष्ट्राच्या बाहेरील प्रसिद्ध लोकांपैकी स्वामी विवेकानंद, अरविंद घोष, आणि महात्मा गांधी या तिघांसही अण्णासाहेब यांनी

पाहिले होते, व थोडेबहुत भाषण प्रसंगही झाले होते. पैकी म० गांधी यांस "चांगला, परंतु अखेरीस शामळोच," म्हणून त्यांनी शेरा देऊन ठेवला होता. विवेकानंद यांची कामगिरी व मर्दपणा ही त्यांना आवडत, परंतु हिंदुस्थानची राष्ट्रीय उन्नती अमेरिकेतील पैशावर घडवून आणावी, ही त्यांची कल्पना त्यांना इतकी मूर्खपणाची वाटे की सौम्यपणाने ते त्याला नेहमी 'खुळा' म्हणून म्हणत असत; आणि त्याचे कारण एवढेच असावे की, पाश्चात्य संस्कृतीचा झगझगाट डोक्यात थोडा तरी शिल्लक असल्यामुळे त्यांना त्या लोकांची खरी 'प्रकृती' केव्हाच समजली नाही. सन १९१२ साली Myron Felps या अमेरिकन गृहस्थाबरोबर झालेल्या भाषणात अखेरीस त्याच्याच तोंडून अण्णासाहेब यांनी या गोष्टी वदवून घेतल्या. खुद्द विवेकानंद यांची कल्पना फोल ठरून अमेरिकेतून त्यांना हवा तो पैसा मिळाला नाही, व त्यांनी उत्पन्न केलेल्या संस्था या 'मिलिटंट हिंदुइझम'ची उपज करणारे कारखाने होण्याऐवजी सोशल सर्व्हिस आणि पुस्तकप्रकाशन यांच्या मर्यादित क्षेत्रातच पडून राहिल्या, हे पाहिले, व त्यांच्या खुद्द* पट्ट शिष्यिणीनेच "स्वामींची कल्पनाच चुकीची होती, का ते काम त्यांच्याकडे नव्हते ?" असा प्रश्न उपस्थित केलेला पाहिला, म्हणजे हा शेरा किती सार्थ होता, हे दिसून येईल.* अरविंदबाबूविषयी असे स्पष्ट मत त्यांचेकडून ऐकण्याचा कधी प्रसंग आला नाही. परंतु एकंदरीत या दोघांच्या मानाने अरविंदाविषयी त्यांचे मत ज्यास्त अनुकूल असावेसे वाटते.

---

* Was his life indeed a failure, as he was sometimes tempted to feel it, since there never came to his hands that "twenty million pounds" with which, as he used to say, he could have set India on her feet? Or were there higher laws at work, that would eventually make a far greater success than any that could have been gathered within a single lifetime?

'Master as I saw him.' *P. 57,*

सुरत कॉंग्रेस नंतरचे ५–७ महिने महाराष्ट्रास बरेच गडबडीचे गेले. त्या धामधुमीतच जून महिन्यात बाबासाहेब यांचे लग्न झाले. त्या वेळेस दे. भ. शिवरामपंत परांजपे यांच्यावरचा खटला सुरू होता, व त्या कामाकरिता लोकमान्यांस मुंबईस जावयाचे होते. अण्णासाहेबांच्या येथे लग्नाची मेजवानी जेवून रात्रीच्या गाडीने मंडळी मुंबईस गेली. राजकीय व सामाजिक वगैरे बाबींसंबंधाने अण्णासाहेबांविषयी कोणाचे काहीही मत असो, त्यांच्याविषयी आदर आणि पूज्यबुद्धी ही पुण्यातील सर्व पक्षांच्या आणि सर्व दर्जाच्या लोकांत सारखीच असल्यामुळे, ही लग्नाची मेजवानी म्हणजे एक विशेष प्रसंग होता पुण्यातील सर्व पक्षांची आणि सर्व दर्जाची निमंत्रित मंडळी व इतर प्रांतातील रा. दादासाहेब खापर्डे, वगैरे पुढारीही या मेजवानीस आले होते. मवाळ, जहाल वगैरे पक्षातील पुढारी एका ठिकाणी बसून थोडासा काळ आनंदाने घालविल्याचा असा प्रसंग पुण्यात पुन्हा केव्हाही आला नाही, व रा. हरी नारायण आपटे, आणि लो. टिळक यांची एक पंगत पुन्हा कोणी पाहिली नाही. पुण्यातील त्या वेळचे बल्लवश्रेष्ठ भिकोबा यांच्या कुशलतेमुळे डाळवांगेही फारच सुंदर जमले होते, व सर्व लोकांनी संकोच सोडून त्यावर यथेच्छ ताव मारल्यामुळे पंक्तीस रंगही पुष्कळ आला होता. या प्रसंगाची आठवण अण्णासाहेब यांस नेहमीच होत असे, व "पुण्यातील निरनिराळ्या लोकांची ती एक कॉन्फरन्स होती" असे म्हणून ते त्याचे मोठ्या विनोदाने वर्णन करीत असत. पुण्यातील सामान्य–लोकांचाही अण्णासाहेबांच्या विषयीचा आदर व त्यांच्यावरील विश्वास दिसून येण्याचा पुढे लौकरच प्रसंग आला.

लोकमान्यांच्या खटल्याचा निकाल होऊन त्यांची मंडालेस रवानगी झाल्याची बातमी चोहीकडे पसरताच लोकांची मने अतीशय क्षुब्ध झाली, व मुंबईस तर बराच मोठा दंगा होऊन गोळीबारापर्यंत मजल गेली. अशा वेळी लो. च्या पुण्याने खुद्द मूग गिळून बसावे ही गोष्ट काही कमी विलक्षण नाही. कारण त्या वेळेला, बायकांप्रमाणे रुसून परकीय सत्ताधिकाऱ्यांस वठणीवर आणता येते, हे अद्‌भुत गीतारहस्य कोणी महात्म्याने त्यांना ऐकविले नव्हते; अथवा कोणी ऐकविले असल्यास ते पचनी पडण्याइतके त्यांचे मेंदूही थंड नव्हते. ही बातमी पुण्यास येताच जिकडे तिकडे मोठाच क्षोभ झाला, व लोकांचे

थवेच्या थवे जमून, या सरकारी अविचाराचा प्रतिकार करण्याकरिता वाटेल त्या कल्पना निघू लागल्या. परंतु त्या प्रक्षुब्ध स्थितीतही ज्याचा सल्ला आपणास विचारला पाहिजे, व जो आपल्या कल्याणाची निरंतर चिंता करीत असल्यामुळे त्याच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्यात आपले हित आहे, असा एक वडील माणूस घरात आहे, याची त्यांना आठवण झाल्याखेरीज राहिली नाही. हां हां म्हणता अण्णासाहेब यांच्या घराभोवतालची जागा व चौक वगैरे जनसमूहाने भरून गेले, व त्यातील शिष्टांचा दिवाणखान्यात शिरकाव होऊन जो तो अण्णासाहेब यांस "आता आम्ही काय करावे?" म्हणून विचारू लागला. एक शब्द जर त्या वेळेस अण्णासाहेब यांनी अधिक उणा काढला असता अथवा दोन समाधानाचे शब्द अधिकारवाणीने सांगितले नसते, तर साऱ्या पुण्यास आग लागून गेली असती, व त्याच्या ज्वाळा आणखीही किती पसरल्या असत्या, कोणी सांगावे? परंतु या सर्वही गोष्टींच्या ते विरुद्ध असल्यामुळे यापैकी काहीही न करता त्यांनी बाहेर येऊन चार साध्या शब्दांनी लोकांची अंतःकरणे थोडी शांत केली, व त्या काली उचित असे त्यांचे कर्तव्य करण्यास त्यांस घरी धाडून दिले. त्यामुळे पुण्यातील एक मोठा अनर्थ टळला. या गोष्टीची लोकांस नसली तरी सरकारी अधिकाऱ्यांस खास जाणीव असेल. पुढे लौकरच अनंत चतुर्दशीच्या गणपती-विसर्जनास ज्या वेळेला अत्याचार होण्याच्या भीतीमुळे कलेक्टरकडून परवानगी मिळेना, तेव्हाही पुण्यातील सर्व लोकांची हमी आपल्याकडे घेऊन अण्णासाहेब यांनी त्या उत्सवाची वाट चालू केली. असो.

या वर्षातील विशेष गोष्ट म्हणजे रावबहादूर गणेश व्यंकटेश जोशी, आणि अण्णासाहेब यांचा जडलेला स्नेह रा. ब. जोशी हे त्यांच्या जबर व्यासंगामुळे व लेखनव्यवसायामुळे सुप्रसिद्धच आहेत. केर हार्डी यांनी Living Statistical Encyclopaedia म्हणून त्यांचा मोठा गौरव केला होता, व ज्या ज्ञानाच्या जोरावर नामदार गोखल्यांनी आपला लौकिक संपादन केला, ते त्यांनी जोशीबुवांच्या पायापाशी बसूनच मिळविले होते, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. यांचा जन्म सरकारी नौकरीत गेला, परंतु पाण्यामधून कमळाचे पान बाहेर काढावे, तसे सरकारी नौकरीच्या दुष्परिणामांचा लेप न होता ते बाहेर पडले. यांचा स्वभाव शांत, सरळ, निर्भीड, एकमार्गी, आणि मोठा कडक व करारी होता. सारी

कामे ठरलेल्या शिस्तीत चालावयाची, त्यांत गव्हर्नरच्या एखाद्या विनंतीपासून तो घरचीच्या आग्रहापर्यंत काहीही असो, खंड म्हणून पडावयाचा नाही. व्यासंगा-करिताच व्यासंग करावयाचा, अशी विद्येची खरी गोडी आणि लौकिकाचा तिटकारा, ही स्वभावत:च यांचे ठिकाणी असल्यामुळे, सतत इतका दीर्घोद्योग करूनही, जवळ जवळ अखेरपर्यंत यांची योग्यता कोणासही उमगली नाही. जे शुद्ध बुद्धीला पटेल तेच करावयाचे असा यांचा धारा होता. एकदा पटलेली गोष्ट धरून ठेवण्याची चिकाटी जितकी जबरदस्त, तितकीच एकादी गोष्ट बुद्धीला पटणेही कठीण होते. असा हा नामदार गोखल्यांचा गुरु त्या वेळच्या मवाळ पक्षांचा एक मोठा जोर होता. नुकतेच यांनी पेन्शन घेतले होते, व उरलेले आयुष्य मोकळ्या हाताने देशकार्याला देऊन टाकण्याचा त्यांचा विचार होता. जर हे त्याच वेळी मवाळ पक्षास मिळते, तर कदाचित् तो पक्ष इतका लेमळा बनला नसता, कारण मवाळच तर काय पण जहाल पक्षातीलही ज्वलत्‌जहालांनी मान खाली घालावी, एवढे सत्कर्म धैर्य जोशीबुवांच्या अंगी होते. मवाळ पक्षाविषयी लोकांत जो अनादर होता, तो पुष्कळसा त्यांच्या मताच्या युक्तायुक्ततेमुळे नसून मवाळ लोकांच्या ठिकाणी जो कर्मधैर्याचा अभाव दिसून येई, त्यामुळेच होता. अशा स्थितीत ती मते उचलून धरणारा व कोणासही खोडता येणार नाही असाच शब्द नेहमी तोंडातून काढणारा, जोशीबुवांसारखा पुढारी त्यांना मिळता, तर त्या पक्षाला चांगले दिवस आले असते, असे वाटते. जोशीबुवा जहाल पक्षाकडे आल्या-वर कलेक्टरकडून त्यांना ते पेन्शनदार असल्याची जाणीव करून देण्यात आली होती. त्यावेळी जोशीबुवांनी असा ठोक जबाब दिला होता की, "ज्या दिवशी सरकारी नौकरीतून मोकळा झालो, त्या दिवशीच कुटुंबासही एक प्रकारे राजी-नामा दिला आहे. एकटयाचा माझा काहीच प्रश्न नाही. पेन्शनची यत्किंचितही प्रतिष्ठा नाही. त्याची आठवण देऊन मला वळविण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ आहे. सरकारास वाटेल तर ते खुशाल बंद करण्यात यावे !" असो.

यांचा व अण्णासाहेब यांचा तसा लौकिक परिचय पूर्वीपासूनच होता, व अण्णासाहेब हे जरी सर्व तऱ्हेने त्यांना विचित्र वाटत असले, तरीही त्यांच्या मनात अण्णासाहेब यांच्याविषयी आदरही होता. यापलीकडे दोघांत विशेष संबंध असणे

शक्य नव्हते. परंतु एका लहानशा गोष्टीमुळे असा विशेष संबंध पडून जोशीबोवा यांची अण्णासाहेबांवर भक्ती बसली, व उरलेल्या थोड्याशा आयुष्यात ते अण्णासाहेबांचे एकनिष्ठ भक्त होते. हा प्रसंग असा झाला:–सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात एका बैठकीत काही वाद निघाला होता. जोशीबुवा यांस, अर्थशास्त्र वगैरे दृष्टीने राज्यपद्धतीत अन्याय वाटत होतेच. 'तरी ब्रिटिश राजा व राज्यकर्ते यांच्या ठिकाणी इतका चांगुलपणा असूनही ब्रिटिश राज्यपद्धती व राजनीतीचे अंतरंग अगदी निराळे आहे' अशी दृष्टी आलेली नव्हती. कारण त्यांच्या निर्मळ मनाला मनुष्याचा वाईट हेतु दिसत नसे. त्यामुळे वादाच्या भरात काही विधाने ते करू लागले. तशी ती पुढे येणे, ज्या कामाकरिता तो वाद चालला होता, त्याच्या दृष्टीने पथ्य नसल्याकारणाने त्यांचे तोंड बंद करणे जरूर होते. जोशीबुवांसारखा मनुष्य दोन शब्दात उमजणारा नव्हता; व दोनचार तास त्यांच्याशी बोलून त्यांची खात्री पटवून देण्यास तर तेथे सवड नव्हती; अशावेळी यांना गप्प कसे बसवावे, असा विचार पडला. तेव्हा अण्णासाहेब यांनी एका साध्या युक्तीचा उपयोग केला. दुसरे तिसरे काही न करिता "गप्प बसाहो जोशीबुवा. तुम्हाला काही समजत नाही." असे अण्णासाहेबांनी धडकून सांगितले! त्यासरशी जोशीबुवांस तर धक्का बसलाच, पण इतर मंडळीही थिजून गेली. त्यांच्या ऐवजी दुसरा कोणी असता, तर त्याचे तेथल्यातेथेच वाभाडे निघाले असते. परंतु अण्णासाहेबांचे वजनच इतके जबरदस्त होते, की कोणासही जास्त काही बोलण्याची हिम्मत झाली नाही. परंतु अण्णासाहेब यांनी हे काय केले, असे सर्वासच वाटल्यावाचून राहिले नाही. स्वत: जोशीबुवा तर अतिशयच तापून गेले, परंतु पुढे एक अक्षरही न बोलता ते घरी गेले. या गोष्टीस २–४ दिवस गेल्यावर एक दिवस जोशीबुवा आपल्या घरी एकटेच बसले असता अण्णासाहेब भेटावयास आले आहेत म्हणून त्यांना कळले. त्यासरशी पहिला विचार 'भेट घेत नाही' असे चक्क सांगून त्यास वाटेस लावावे, असा आला. परंतु काही झाले तरी एवढा मोठा मनुष्य, व आजपर्यंत कधी घरी न आलेला आपल्या पायाने घरी आला आहे, त्यास हाकून लावणे योग्य नाही, अशा सद्बुद्धीने त्यांनी 'वर येऊ दे'

म्हणून सांगितले. इतके ते सांगत आहेत तोच अण्णासाहेबही वर येऊन पोहोचले, व त्यांनी 'का जोशीबुवा, कसे काय आहे ?' म्हणून विचारले. त्यावर त्यांनी 'तुम्ही आलातच, नाहीतर मी तुमचे तोंडही न पाहण्याचा निश्चय केला होता,' म्हणून स्पष्टपणे सांगितले. 'म्हणूनच तर मी आलो आहे' असे सांगून अण्णा-साहेबही बसले, व त्यांनी आपल्या त्या दिवशीच्या वर्तनाचा खुलासा करून जोशीबुवांची विधाने कशी चुकीची होती, ती त्यांनी त्यावेळी करणे कसे इष्ट नव्हते, व दुसरा मार्ग नसल्यामुळे आपणास त्यांचा अपमान कसा करावा लागला, वगैरे समजून सांगून ब्रिटिश राज्यपद्धती व राजनीती आणि ब्रिटिश राष्ट्र यांचे अंतरंग सप्रमाण उघडे करून दाखविले. दोघांचेही पुष्कळ तासपर्यंत भाषण झाले, व त्या वेळेपासून जोशीबुवांनी मवाळ पक्षास सोडचिट्ठी दिली. एकदा समजूत पटल्यावर त्यांच्या मनातील सारा राग नाहीसा झाला व अण्णासाहेब यांच्याशी ते अशा स्नेहाने वागू लागले की, त्या दिवशीच्या प्रकारानंतर "हे असे काय झाले" म्हणून सर्वांसच आश्चर्य वाटले. सहवासाने अण्णासाहेब यांचे खरे स्वरूप हळू हळू जोशीबुवांस समजून आले, व पुढे पुढे तर त्यांचा आदर इतका वाढला की लहानसान गोष्टीत देखील एकाद्या लहान मुलासारखे सरळपणाने 'नुसते तुम्ही एकदा हे पहा तरी,' असे म्हणून त्यांना दाखविल्याखेरीज त्यांनी एकही गोष्ट केली नाही. एकादी साधी चार शब्दांची तार लिहून त्यांनी यांना दाख-विण्यास आणावी, व कित्येक वेळा असे देखील व्हावे की, अण्णासाहेब वर कामात असल्यामुळे त्यांनी खाली झोपाळ्यावर मुकाट्याने बसून रहावे. दुसरे कोणी वर्दी द्यावयास जाऊ लागले तरी देखील, 'छे, छे, त्यांना त्रास देऊ नका, मी आपला बसतो,' म्हणून त्यास जाऊ देऊ नये. अण्णासाहेब यांनी म्हणावे 'अहो जोशीबुवा, तुम्हीच ना लिहिली तार ती ? मग मी ते काय पाहणार आणखी ? द्या पाठवून तशीच.' त्यावर 'पाठवतो मी, पण तुम्ही आपले पहा एकदा नुसते,' असा एकाद्या लहान पोरासारखा त्यांनी हट्ट धरावा, व अण्णासाहेब यांनी एकदा ती वाचून 'ठीक आहे' असे म्हटले, म्हणजे त्यांचे समाधान व्हावे, व मग त्यांनी ती पाठवून द्यावी. जोशीबुवांची उपास्य देवताही श्रीगजाननच होती, व चतुर्थीव्रत श्रीगजान-नास दुर्वा वाहणे वगैरे नियमही ते मोठ्या आदराने पाळीत असत. जवळजवळ

तितकाच आदर अण्णासाहेब यांच्याविषयी त्यांना वाटत असे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. जोशीबुवा राष्ट्रीयपक्षास येऊन मिळाल्यामुळे त्या पक्षास एक मोठाच लाभ झाला, व त्यानंतर झालेल्या म्युनिसिपल निवडणुकीत अण्णासाहेब व जोशी हे दोघेही बरोबरच उभे राहिले होते.

पुष्कळ वर्षांपासून अण्णासाहेब हे उभे राहत असत, व सर्वात अधिक मते पडून नियमाने निवडूनही येत असत; त्यांना कधी खटपट करावी लागली नाही, किंवा कधी कोणास मत द्या, म्हणून त्यांनी एका शब्दानेही म्हटले नाही. त्यांच्या नावाची सुपारी काढूनच ठेवावी लागे म्हणून रा. केळकरांनी लिहिलेच आहे. हा क्रम बारा सालच्या निवडणुकीपर्यंत चालू होता. पुढे मात्र मत देण्याच्या अधिकाराचे क्षेत्र वाढविण्यात आल्यावरून म्युनिसिपालिटीमध्ये काम करण्यात राम नाही, असे पाहून त्यांनी उभे राहण्याचे सोडले. निवडून आल्यावरही शिक्षण खाते आपल्याकडे घ्यावयाचे, असे त्यांचे ठरलेले असे, व ते काम नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे अतिशय नियमाने करीत असत. ठराविक दिवशी ठरलेल्या शाळा तपासावयास जावयाचे वगैरे त्यांचे नियम ठरलेले होते. या कामाकरिता म्युनिसिपालिटीतून त्यांना टांगा असे. परंतु त्याचा उपयोग ते फक्त म्युनिसिपालिटीच्या कामाकडेच करीत. त्या टांग्यांतून एकादे खाजगी काम करण्याकरिता ते कधीही गेले नाहीत. त्यास देवदर्शनास वगैरे जावे लागे, व कित्येक वेळा असे होई की, जी शाळा तपासावयाची, तिच्याजवळ त्यांचे नित्य दर्शनाचे एकादे देवमंदिर असे, अथवा ज्यास जरूर भेटावयाचे आहे, असा कोणी तरी गृहस्थ राहात असे; अशा वेळी कामात काम म्हणून तपासणे व देवदर्शन अगर त्या गृहस्थास भेटणे, अशी कामे त्यांनी बरोबर कधीच करू नयेत. अशा वेळी ते घरी परत येत व पुन्हा देवदर्शनाकरिता मुद्दाम जात ! यांच्या कारकीर्दीत पगार, रजा व इतरही कित्येक सोई या दृष्टीने गरीब मास्तर लोकांस फार सुख झाले, यात संशय नाही. विशेषत: प्लेगच्या दिवसांत काम नसता भर पगार मिळू नये अशा कल्पना निघाल्या असता त्या खोडून टाकून अण्णासाहेब यांनी मास्तर लोकांची पाठ राखिली. म्युनिसिपालिटीत काम करीत असतानाच्या गमतीदार गोष्टी ते केव्हा केव्हा सांगत असत.

एकदा एक मास्तर यांच्याकडे आला, व दोनतीन दिवसांची किरकोळ रजा मागू लागला. त्याने नुकतीच रजा घेतली असल्यामुळे 'तुला पुन्हा कशाकरिता रजा पाहिजे ?' म्हणून यांनी विचारले. तेव्हा 'काही घरगुतीबाबीसंबंधाने मी अतिशय अडचणीत आहे, म्हणून त्याने सांगितले. अण्णासाहेब यांची गोष्ट अशी होती की, कोणी दुःखी, कष्टी, त्रासलेला मनुष्य पाहिला म्हणजे, काही तरी निमित्ताने ते त्याच्याशी बोलत बसत, व तेवढ्यापुरते तरी तो आपणास विसरून जाऊन आनंदित होत असे. यांच्या भाषणाची अशी खुबी असे की, त्यांच्यासमोर अधिक उणा शब्द बोलण्याची तर कधीच कुणाची हिम्मत झाली, नाही, इतकेच नव्हे, तर एक प्रकारची मोठी भीती वाटत असे. परंतु ५–१० मिनिटे भाषणाचा प्रसंग घडला की, लागलीच मर्यादा न सुटता दुसऱ्या मनुष्याच्या मनावरचा ताण निघून जाई, व एकाद्या जिव्हाळ्याच्या वडील माणसाजवळ आपल्या मनातील गोष्टी ओकाव्या, त्याप्रमाणे अतिशय मोकळ्या मनाने व आपलेपणाने आपले हृद्गत तो सांगत असे. अशा वेळी आपण एकाद्या थोर विभूतीच्या पुढे बसलो आहो हेही तो विसरून जाई, व केवळ मनाचा मोकळेपणा मात्र राही. त्याचप्रमाणे थोड्याच वेळात त्या मास्तरचीही वृत्ती खुलली व डोळ्यांत पाणी आणून तो सांगू लागला की, "काय करावे ? माझ्या मागे संसारांत एक मोठाच त्रास आहे. मी स्वतः मास्तर आहे, व बायकोही एका शाळेत मास्तरीण आहे. ती चार इयत्ता शिकलेली. एरव्ही चांगली आहे, पण तिची मिजास मोठी. एरव्ही तर निभून जाते, पण चार दिवस पाळीचे आले, म्हणजे फार त्रास पडतो. तिला तर वेळेवर शाळेला जावे लागते, व स्वयंपाकाचे काम माझेवर पडते. मी स्वतः अलीकडे दुखणाईत असल्यामुळे अतिशय त्रास होतो; परंतु त्याला काय करावयाचे ? आम्ही गरीब माणसे पडलो; हे असेच चालावयाचे !"

त्यावरून अण्णासाहेब यांनी त्याच्या कुटुंब स्थितीची बारीक चौकशी केली व त्याची बायको ज्या शाळेत होती तिचा नंबर विचारून घेतला आणि त्याला औषध सांगून रवाना केले. त्या दिवशी शुक्रवार होता. तो दिवस अण्णासाहेब यांचा शाळा तपासावयाचा असे. अण्णासाहेब त्या शाळेत गेले व शाळा

तपासल्यावर मुलींना सुट्टी देऊन त्या मास्तरणीशी 'तिला पगार काय मिळतो,' 'घरी माणसे कोण', वगैरे गोष्टी बोलत बसले; तेव्हा तिलाही जरा नवलच वाटले. नंतर 'तुमचे वय काय'? म्हणून अण्णासाहेब यांनी विचारले व ते कळल्यावर 'तर मग तुम्ही अजून बाहेर बसता ?' असा प्रश्न विचारला. याचा संदर्भ कळणे शक्य नसल्यामुळे तिनेही मोठा अविर्भाव आणून 'मी याचे उत्तर देत नाही. आपण असले अयोग्य प्रश्न विचारता म्हणून मी तक्रार करीन' असे सांगितले, व भाषाही थोडी उर्मटच वापरली. त्यांवर अण्णासाहेब यांनीही शांतपणे सांगितले की 'हा प्रश्न मी खाजगी रीतीने विचारीत नसून म्युनिसिपालिटीचा अधिकारी या नात्याने विचारीत आहे. तुम्ही सरळ जबाब न दिलात तर मला लेखी घ्यावा लागेल इतकेच.' तेव्हा तिनेही नरम होऊन 'असे या प्रश्नाचे काय काम पडले' म्हणून विचारले. अण्णासाहेब यांनी सांगितले की "शहरातील पुष्कळ ब्राह्मणांकडून अशी तक्रार आली आहे की, 'शाळेत मास्तरिणी अस्पर्श असताच शिकवितात. त्यामुळे घरी दारी विटाळ कालवून मोठी पंचाईत होते. मुलींना शाळेत कसे पाठवावे ? या प्रश्नाचा विचार करण्याकरिता मी ही चौकशी करीत आहे. तुम्ही अस्पर्श असता लपवू नका. तुम्हास तीन दिवस रजा मिळण्याची सोय केली जाईल. असो.

म्युनिसिपालिटीत असतांना लेव्हीची वगैरे आमंत्रणे त्यांना नेहमी येत, व फार क्वचित ते एखादे वेळी जातही. या लेव्हीच्या आमंत्रणाची एक मोठी मौजेचीगोष्ट *ते सांगत.

---

*एकदा दुपारी सुमारे एक वाजता श्रीविष्णूला जाण्याकरिता ते दारात उभे होते. ऊन कडक पडले होते, व ऐन माध्याह्न असलेमुळे जिकडे तिकडे सामसूम होते. इतक्यात एक गृहस्थ मोठ्या घाईने त्या ठिकाणी आला. त्याच्या पोषाखावरून तो सुस्थितीतला असावा असे दिसत होते. उन्हात हिंडल्याने त्याचा चेहरा सुकून गेला होता, व त्याची मुद्रा मोठ्या फिकिरीत पडल्यासारखी दिसत होती. अण्णासाहेब यांना दारात पाहिल्याबरोबर त्याने नमस्कार केला, व तो तसाच पुढे निघाला. पण तितक्यांत त्याच्या मनात काय आले

(पुढील पानावर)

यानंतर लवकरच श्री० अण्णासाहेब यांची प्रिय कन्या सौ० मथुबाई या निवर्तल्या. लग्न झाल्यानंतर काही थोडे दिवस सोडले तर यांचा सर्व काळ पितृगृहीच गेला. नवऱ्यास मिलिटरी सरव्हेमध्ये नौकरी असल्याकारणाने नेहमी फिरावे लागे व तेही सरहद्दीकडील डोंगराळ प्रदेशात असल्याने बरोबर कुटुं-

---

(मागील पानावरून)
कोण जाणे त्याला थोडे समाधान वाटल्यासारखे होऊन तो परत फिरला. अशा ऐन वेळी अण्णासाहेब भेटले हे बरेच झाले, आपल्या अडचणीत काहीतरी उपाय ते खास सांगतील असेच, त्याला वाटले असावे. जवळ येऊन तो अण्णासाहेबांशी बोलू लागला, व 'सकाळपासून हिंडता हिंडता नाकी नव आले, काय करावे, काही समजत नाही, काम झाल्याखेरीज घरी तरी कसे जावे?" म्हणून सांगू लागला. अण्णासाहेबांस त्याच्या भाषणाचा रोख काहीच कळेना, म्हणून त्यांना 'काय काम आहे?' म्हणून विचारले. तेव्हा तो म्हणाला, "उद्या गव्हर्नर-साहेबाची लेव्ही आहे. तुम्ही जाता का कधी लेव्हीला?" अण्णासाहेब म्हणाले 'होय, मी म्युनिसिपालिटीचा कौन्सिलर आहे म्हणून मला आमंत्रण येते. एकादे वेळेस जातो देखील.' त्यावर तो गृहस्थ म्हणाला, 'लेव्हीला बायकांना देखील आमंत्रणे असतात का हो?' अण्णासाहेब 'होय; कोणाकोणाला असतात.' 'तुमच्याही कुटुंबाला आमंत्रण आहे काय?' अण्णासाहेब म्हणाले 'होय.'

गृहस्थ:—'मग आपण त्यांना नेणार असाल?' यावर अण्णासाहेब म्हणाले, 'छे, छे, आमची ही अशी अर्धवट, तिला एक अक्षर देखील वाचता येत नाही व घराबाहेर तोंड काढायची देखील भीती वाटते; ती कधीच जात नाही.' तेव्हा त्याला मोठा हर्ष होऊन तो म्हणाला तर मग 'माझे काम आपण खास कराल.' तेव्हा आचंबा वाटून 'कसले काम' म्हणून त्यांनी विचारले. त्यावरून त्याने सर्व हकीगत सांगितली. हा गृहस्थ मध्यम स्थितीतला असून कॉंट्रॅक्टरचा धंदा करीत असे. त्यामुळे जवळ दोन पैसे बाळगून होता. त्याच्या घराच्याजवळच मुदलियार किंवा अशाच काही नांवाचे एक बडे मद्रासी गृहस्थ रहात होते. साहजीकच दोघांचा थोडासा स्नेह होऊन घरात बायकाबायकांचाही घरोबा बराच वाढला होता. आदल्या दिवशी या गृहस्थाचे कुटुंब साहेबाच्या घरी बसावयास गेले असता सहज गोष्टीवरून गोष्टी निघून, 'परवांच्या दिवशी

बास नेण्याचीही सवड नव्हती. त्यामुळे सौ० मथुबाई या माहेरीच असत व काम संपून अगर रजा घेऊन परत आले म्हणजे जावईहि तेथेच रहात. त्यामुळे श्री० अण्णासाहेब यांस कन्येचा वियोग असा कधीही झाला नाही. स्त्रीजातीत देखील विरळाच आढळणाऱ्या सद्गुणांच्या योगाने सौ० मथुताई

(मागील पानावरून)
लेव्ही असून लेव्हीला आपल्याला आमंत्रण आहे, व तेवढ्याकरिता नवा पोलका करावयास टाकला आहे,' वगैरे हकीगत मालकिणीकडून त्या बाईस कळली. लेव्ही हे काय प्रकरण आहे, व ते कशाशी खातात याची बाईस काहीच कल्पना नव्हती. लेव्ही हा शब्दही बिचारीने पूर्वी कधी ऐकला नव्हता. परंतु स्त्रीजातीला अनुसरून आपल्या 'इथल्या' मोठेपणाचा तिला मोठा अभिमान असल्यामुळे ही काहीतरी मोठी मानाची बाब आहे, तेव्हा आपल्या येथे आमंत्रण असलेच पाहिजे, व ज्याअर्थी मुदलियारीण बाई जाणार, त्याअर्थी आपणही तिच्याबरोबर तेवढ्या ऐटीने गेले पाहिजे, असा तर्क करून, तिने ठासून सांगितले की "आमच्या 'इथल्यां'ना पण आमंत्रण आहे, व आम्हीही जाणार आहो. 'त्यावर 'कशा तऱ्हेने जावयाचे' वगैरे खल होऊन दोघींचेही बरोबरच जाण्याचे ठरले. घरी आल्यावर तिने यजमानास मोठ्या आनंदाने सांगितले की 'परवा लेव्हीला मुदलियारीणबाईचे व आमचे बरोबरच जावयाचे ठरले आहे.' तेव्हा 'त्याला नवल वाटून तो म्हणाला 'कुठली लेव्ही? आणि कसले आमंत्रण घेऊन बसलीस? आपल्याला कोठून लेव्हीला आमंत्रण येणार?' लेव्हीस नवऱ्याला आमंत्रण नाही हे ऐकून त्या बाईस खरेही वाटेना. ती म्हणाली, "उगीच काही तरी सांगायचे झाले. नेहमी तर सांगायचे की, 'आपले लोकात असे वजन आहे, अमूक साहेबाने आपल्याला असे भेटावयास बोलाविले होते.' आणि एवढी मोठी लेव्ही गावात असून आमंत्रण नाही म्हणता? काही तरीच, झाले." त्यावर पुन्हा शपथपूर्वक सांगून गृहस्थाने तिची खात्री करून दिली की, 'लेव्ही हे एक बडे प्रकरण असून तिला आमंत्रण व्हावे, असे सरकारात आपले काहीही वजन नाही.' तेव्हा तिने सांगितले 'ते तुमचे काहीही असो लेव्हीला तर आपल्याला गेलेच पाहिजे. आम्हाला आमंत्रण आहे, म्हणून मी बाईंना सांगितले आहे, आणि आता आमंत्रण नाही, म्हणून मी येत नाही, असे कसे म्हणू? तेव्हा तुम्ही

यांच्यावर श्री. अण्णासाहेब यांचे लहानपणापासूनच अतिशय प्रेम होते व कुटुंबाच्यामागे तर पोटातील कळवळ्याने श्री. अण्णासाहेब यांची धोरणे ठेवून खाण्यापिण्याची व्यवस्था करणे सौ. मथुताईच करीत असे, त्यांच्या धीरोदात्त आणि एकाद्या लहान पोराप्रमाणे निर्मळ निष्कपट स्वभावाची आठ-

(मागील पानावरून)
काहीही करा, पण लेव्हीला घेऊन चला. परवा जर लेव्हीला जाता आले नाही, तर आपण काही पाण्याच्या घोटालाही स्पर्श करणार नाही.' एवढी निक्षून ताकीद दिलेली, आणि तीही पुन्हा प्रत्यक्ष बायकोने ! तेव्हा उपेक्षा करून चालणे शक्य नव्हते. परंतु बायकोने सांगितले म्हणून थोडेच लेव्हीला आमंत्रण येते ? आणि एकादी महाचंडी चार दिवस हरताळ पाडून बसली, तरी त्याचे गव्हर्नर साहेबांस काय होय ? दुसऱ्या दिवशी सकाळी बाईने नवऱ्यास पुन्हा ताकीद दिली, व घराबाहेर हाकलला. तेव्हापासून बिचारा सारखा याला विचार त्याला विचार, असे करीत फिरत होता. उपाय तर काही सापडेना, आणि लेव्हीची सोय केल्याखेरीज बायकोस तोंड तरी कसे दाखवावे ? अशा आपत्तीत पडून बिचाऱ्याची त्रेधा उडून गेली होती. अण्णासाहेब यांस पाहताच जणु काही आपल्या अंत:करणातला विलाप स्वर्गस्थ पितरांनी ऐकलाच, असे वाटून त्याला मोठा हर्ष झाला व त्याने एकंदर हकीगत अण्णासाहेबांस सांगितली. त्यावर 'मग आता मी यात काय करणार ?' म्हणून अण्णासाहेबांनी विचारले. तेव्हा तो म्हणाला 'तुमच्या कुटुंबाचा पास मला द्या.' या विनंतीची स्वत: अण्णासाहेबांसच एवढी मौज वाटली की, ही गोष्ट सांगतांनादेखील त्यांना पोटातून हसू आले; व त्यावेळेला मंडळींचा फराळ चालला होता, तो थांबून ५-१० मिनिटे मोठा हंशा पिकला. परंतु त्यावेळी अण्णासाहेबांनी त्याचा उपहास केला नाही. मात्र थोडेसे हसून त्याचा वेडगळपणा त्याच्या लक्षात आणून दिला, व असा एकाचा पास दुसऱ्यास कसा चालेल ? म्हणून सांगितले त्यावर पुन्हा कमर खचून तो म्हणू लागला, 'तर मग मी आता घरी जाणार कसा ?' तेव्हा अण्णासाहेबांस त्याची दया आली, व त्यांनी त्याला उपाय दाखवून दिला. लेव्हीच्या यादीत एकाद्या संभावीत माणसाचे नाव घालण्यात कोणच्याही तऱ्हेचा अन्याय नव्हता व ज्या गृहस्थाकडे यादी करण्याचे

व्रण श्री. अण्णासाहेब पुष्कळ वेळा काढीत. दुखणे जडून विकोपासही गेले तरी देखील श्री. अण्णासाहेब यांस त्याचा पत्ताही नव्हता. व ज्या वेळेस त्यांच्या लक्षात आले त्यावेळी तर त्या अत्यवस्थ होऊन अंथरुणास खिळल्या. त्यामुळे औषधोपचार न चालून झिजत जाऊन हळूहळू इ. स. १९०९ च्या आषाढात त्यांचे देहावसान झाले. त्यांस दोन अपत्ये होती. पैकी वडील माई ही त्यानंतर तीनच वर्षांने म्हणजे १९१२ साली व लहान बागलु ऊर्फ टग्या हा १९१३ साली अशी थोडया थोडया अंतराने निवर्तली. बागलूच्या मृत्युनंतर सुमारे वर्षा सव्वा वर्षांनेच त्यांच्यावर एकनिष्ठेने प्रेम करणारा त्यांच्या बहिणीचा नातू म्हणजे वामन दातीर हाही निवर्तला.

या सर्व काळात श्री अण्णासाहेब यांची ठळक ठळक कामे आटोपत येऊन औषधे सांगणे व अनेक प्रकारच्या निमित्तांनी त्यांच्याकडे येण्याऱ्या शेकडो व्यक्तींशी तितक्या तऱ्हांनी बोलणे यातच त्यांचा वेळ अधिक जाऊ लागला. यामुळेच त्यांना २४ तासातून एकाद्या तासाचीही फुरसत मिळणे अगदी अशक्य झाले. १९१४ सालापासून तर ते जास्त थकल्यासारखे व रोड दिसू लागले. मात्र मनाचा उत्साह आणि शरीरेंद्रियांची तरतरी ही तर उलट अशी वाढलेली दिसे की, जसा काही त्यांना अंतच नव्हता. एवढाच फरक झाला होता की, त्यांचे स्वत:चे म्हणणे वगैरे जी कामे होती ती मात्र ते पूर्वीसारखे तक्याशी बसून न करिता बहुतेक सर्व वेळ बिछान्यावर पडूनच उरकीत असत. उभे राहून एकदा सुरुवात झाली म्हणजे त्यांच्या अंगात विलक्षण जोम व तरतरी

(मागील पानावरून)

व पास देण्याचे काम होते. त्याने स्वत:च्या इच्छेनेही एकादे नाव त्यांत अधिक घातले असता काही वावगे नव्हते. त्यावेळी हे काम एका मुसलमान गृहस्थाकडे होते; आणि तो संगमावर कोठे राहतो हे श्रीअण्णासाहेब यांस माहीत होते, त्या गृहस्थाचा पत्ता सांगून त्याच्याकडे जावयास सुचविले व "तुम्ही श्रीमंत आहा, कोणाचाही स्नेह संपादणे तुम्हास कठीण नाही, तेव्हा त्या गृहस्थाकडून काम करून घ्या." असे सांगून त्याची रवानगी श्रीअण्णासाहेबांनी करून दिली. तेव्हा त्या गृहस्थालाही स्वर्ग हाती आल्यासारखे झाले व हर्षाने श्रीअण्णासाहेबांचे पायावर डोके ठेवून तो आपले उद्योगास निघून गेला.

येई व त्यांच्याबरोबर चालणे चांगल्या धडधाकट माणसासही थकवा आणीत असे. परंतु एकदा तो अवतार संपवून ते गादीवर आले म्हणजे मात्र थकून गेल्यासारखे दिसत आणि ही गोष्ट लक्षात येऊन त्यांच्या निकट संबंधात असलेल्या कित्येकांस मात्र आता हे चरित्र बहुतेक संपत आले असावे अशी धास्ती वाटत होती. परंतु त्यांच्या विलक्षण निग्रहीपणामुळे इतर कोणाच्या हे फारसे लक्षांत आले नाही, आणि त्यामुळे त्यांचे जाणे अगदी आकस्मिक भासून त्या संबंधाने ज्याला त्याला आपापल्या परीने तर्क करण्यास सवड झाली. त्यांतीलच, वस्तुत: त्यांना जावयाचे नव्हते, परंतु लंघनाने शरीर क्षीण होऊन आटोक्यात राहिले नाही व नाइलाज म्हणून त्यांस जावे लागले हा होय. या तर्काची प्रतिष्ठितता त्यांच्या निर्याणाची हकीकत पुढे स्वतंत्रच द्यावयाची आहे त्यावरून दिसून येईल.

निर्याण

इति ज्ञात्वा तत्त्वं रहसि कृतवानद्भुतमिमम्
क्रतुं स्वत्वं हुत्वा प्रखरतपसां हव्यवहने ।
भवत्वैश्वर्यं तत् पुनरिति यथापूर्वमचलं
पृथग्देहं त्यक्त्वा स्वजनमविशत् यक्षपुरुषः ।।

श्री. अण्णासाहेबांसारख्या सुदृढ शरीराच्या, निकोप प्रकृतीच्या व कडकडीत तपाचरणाच्या मानाने पाहिले तर सत्तर वर्षे म्हणजे काही फार नव्हते. त्यांच्याही मानाने अधिक जगलेले सुरेंद्रनाथासारखे त्यांच्या साधारण बरोबरीचे कैक लोक आहेत हे खरे आहे. तरी पण श्री. अण्णासाहेब यांचे अवसान अगदीच लवकर झाले असे म्हणता येत नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे अतिश्रमाने वगैरे त्यांचे शरीर हळू हळू थकतच आले होते. त्यांनी प्रायोपवेशन करून हट्टाने देह ठेविला अथवा प्रायोपवेशन करीत असता आवाक्याबाहेर क्षीणता येऊन त्यास जावे लागले अथवा काही लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे त्यास प्लेग होऊन आकस्मिक मृत्यु आला, परंतु संबंधी लोकांनी प्लेगची गोष्ट दाबून टाकून कोणाचे नजरेस येऊ दिली नाही किंवा अशाच तऱ्हेच्या आणखीही ज्या कित्येक कल्पना आमच्या ऐकण्यात आल्या आहेत त्यात यत्किंचित देखील सत्यांश नाही. नैसर्गिक क्रमाने अथवा परमात्म्याचे इच्छेनुरूप त्यांची आयुर्मर्यादाच ती ठरलेली होती हे त्यांस पूर्वीपासूनच ठाऊक असावे असे अनुमान करण्यास पुष्कळ कारणे आहेत.

पूर्वी महाराजांनी शरीर ठेविले त्या वेळेस लोकास त्याची कल्पना आल्यामुळे त्यांना विलक्षण त्रास झाला. यावरून धडा घेऊन स्वतःपुरता हा त्रास टाळण्याची खबरदारी घेण्यास ते चुकले नाहीत. शरीर ठेवण्यापूर्वी अत्यंत निर्मळ व शुद्ध स्थितीत ते ठेवावे म्हणून त्यांनी प्रायोपवेशन केले. एरव्ही देखील चार चार दिवस ते तसेच रहात असत; त्यामुळे त्यांचा हा हेतु कोणाच्या लक्षात येणे शक्य नव्हते. लोकमान्यांनी "हे प्रायोपवेशन आहे"

असे म्हटल्यामुळे त्यांनी प्रायोपवेशन करून देह ठेविला अशी कल्पना निघाली; परंतु तिच्यात तथ्य नाही. प्रायोपवेशन करून देह ठेविला नाही. देह ठेवावयाची वेळ आली होती म्हणून प्रायोपवेशन केले. त्यांनी उघड कोणास बोलून दाखविले नाही तरी देहावसानाची वेळ त्यांना माहित असावी. वामनच्या मृत्यूनंतर ते जरा जास्त थकल्यासारखे दिसत होते तेव्हा त्यांना असा उघड प्रश्न करण्यात आला की, 'असा काही योग आहे की काय' त्यावर त्यांनी थोडेसे हसून 'अरे महाराजांना काय केव्हातरी अन्नपाणी द्यावयाचे, ते आताच देतील' असे त्यांनी उत्तर दिले. परंतु त्या वेळेपासून ते आपल्या बोलण्यात व कृतीत थोडे दिवस राहिले असल्याचे केव्हा केव्हा दर्शवीत.

१९१५ सालच्या गणेशचतुर्थीच्या आधल्या दिवशी त्यांनी अगदी स्पष्टपणे असे सूचित केले होते की महाराजांचा चोपदार बापू पैठणकर याच्या मागून आपण लवकरच जाऊ. त्याचप्रमाणे पुढे फाल्गुन वद्य प्रतिपदेस बोलता बोलता श्रीबुवासाहेबांच्या जाण्याचा उल्लेख करून "महाराजांनी १५–१५ वर्षांचे बरोबर तुकडे तोडले" असे म्हणाले होते. प्रस्तुत लेखकाबरोबर बोलताना तर आता थोडे दिवस असल्याचे अनेक प्रकाराने त्यांच्या बोलण्यात येई आणि शेवटच्या एकदोन वर्षातील त्यांचे एकंदर वर्तनही "चारी दोन्ही कामें । सारूनिया श्रमें । आपुलिया वर्मे ! राहूं आता ॥ १ ॥" अथवा "आता दिवस चारी । खेळी मेळी ॥" अशाच तऱ्हेचे असून त्यात कमालीची सौम्यता आलेली होती. सन १९१६ साली गणेशखिंडीचे पुजारी गाणपत्य उर्फ सावळ्या हे काशीयात्रेस जावयास निघाले असता निरोप घ्यावयास आले. पुनः पुनः जातो म्हणून नमस्कार करावा व जावयास निघावे तो श्री० अण्णासाहेब यांनी काहीतरी भाषण काढावे आणि ते लांबून उभे राहण्याचा कंटाळा आला म्हणजे त्यांनी खाली बसावे असे २–४ वेळा झाले. शेवटी आता जावयाचेच असा निर्धार करून त्यांनी पायावर डोके ठेविले व झट्कन उठून वाटेस लागणार तोच श्री० अण्णासाहेब यांनी जमिनीस हात लावून नमस्कार केला. तेव्हा अतिशय बिस्मित होऊन गाणपत्यांनी "आज असे का" म्हणून प्रश्न केला. त्यावर "आता असेच" म्हणून श्री० अण्णासाहेबांनी ये म्हणून त्यांना सांगितले. त्यावेळीच आता दोघांची पुन्हा गाठ पडणार

नाही असे वाटले; पण जाणार कोण हाच प्रश्न होता. असो.

घरात सून लहान, कुटुंबातले असे वडिलधारे माणूस कोणी नाही, असे पाहून कुळधर्म कुळाचाराची नीट माहिती व्हावी एवढ्याकरिता देवदिपवाळीस नैवेद्य वगैरे किती कोणाच्या नावाचे करावयाचे याचे त्यांनी एक टांचणच यावर्षी करविले, हीही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे. या यादीत धुळयाच्या गणपती-चेही नाव त्यांनी मुद्दाम घातले होते. हा गणपती कोणास फारसा माहीत नसून झाडाखालती शेंदूर लाविलेले दगड ठिकठिकाणी असतात त्याप्रमाणे कलेक्टरचे आवारात एकीकडे पडला होता. धुळयास पुण्यतिथीस गेले असता नदीवरून परत येताना त्याला पाणी घालून त्याची पूजा करण्याचा श्री० अण्णासाहेब यांचा नेम होता. त्याची पूजा आता आपल्या हातून होणे नाही असे पाहूनच त्यांनी ही व्यवस्था केली की काय कोण जाणे ! यातील सांगण्यासारखी गोष्ट इतकीच आहे की श्री० अण्णासाहेब यांच्यामागून लवकरच हे गजाननमहाराज आपल्या अज्ञातवासातून बाहेर आले. आता त्यांचे एक मोठे देऊळ झाले असून पूजेअर्चेची स्वतंत्र सोय झाली आहे व सायंकाळी दर्शनास स्त्रीपुरुषांचा समाजही बराच येतो. सारांश इतकाच की कोणच्याही तऱ्हेच्या दुर्बलतेमुळे नव्हे तर नैसर्गिक क्रमा-क्रमानेच आपली प्रयाणाची वेळ आली आहे असे जाणून तो सोहाळा नीटपणे पार पाडण्याची त्यांनी आधीपासूनच पद्धतशीर व्यवस्था केली होती.

कार्तिकांत नित्याप्रमाणे महाराजांच्या पादुका पंढरीस गेल्या त्याबरोबर रा० बापू पैठणकर हेही होते; परंतु पादुकांबरोबर ते परत न येता मागे राहिले व तेथेच त्यांस प्लेग होऊन त्यांचा अंत झाला. त्याच वेळेस काही लोकांच्या अंत:करणास धक्का बसला. त्यातच एक दिवस 'इमामच्या जूतीची' प्रसिद्ध *गोष्ट सांगून भावाच्या आश्रयाने देव असतो, वस्तूचे नुसते निमित्त असते असे

---

* इमामची जूती:—

'भाव तोचि देव' ही गोष्ट बादशहास पटवून देण्याकरिता बिरबलाने एका जोड्यावर एक कबर बांधिली व हे माझे दैवत याने मला भाग्य आले म्हणून सर्वांस सांगू लागला. त्यामुळे लोकांचीही श्रद्धा बसून ते तिला नवस

(पुढील पानावर)

सांगून भावी प्रसंग उघड उघड त्यांनी सूचित केला. असे होता होता आळंदीस जावयाची वेळ आली. या वेळेला आळंदीस प्लेग असून विरूपाक्षमठाचे शंकराचार्य स्वामी बोधानंद भारती यांचा मुक्काम उत्सवात आळंदीस व्हावयाचा होता म्हणून श्री० अण्णासाहेबांस थोडे लवकर जावयाचे होते. बोधानंद भारती व श्री० अण्णासाहेब यांचा चांगलाच पूर्वपरिचय होता. हे स्वामी केरू नानांचे विद्यार्थी असून गणित व ज्योतिःशास्त्र यांचा अभ्यास त्यांनी नानांजवळ केला होता. त्यांच्या मनातून महाराष्ट्रांत एक संस्था काढून काही देशकल्याणाच्या गोष्टी करावयाच्या होत्या व तेवढ्याकरिता ते श्री० अण्णासाहेबांकडे आले होते. गणितशास्त्राच्या साह्याने वेदांतसिद्ध करून दाखवावा व पुराणातली व आमच्या शास्त्रांतली कित्येक स्थळे गणितशास्त्रदृष्टया उलगडून दाखवावी असाही या संस्थेचा एक हेतु होता. या सर्व गोष्टीचे महत्त्व श्री. अण्णासाहेब यांचेपाशी केव्हढे होते हे कोणी सांगावे ? एव्हढे मात्र खरे की आपल्याकडे आलेला इसम ह्या नात्याने स्वामींची जी व्यवस्था ठेवावयास पाहिजे होती ती कशी ठेवली जाईल याची ते थोडीशीशी काळजी करीत व ते पाहून नवलही वाटे. कारण त्यांना चिंता अशी कोणत्याच प्रकारची करतांना कोणी कधी पाहिले नव्हते. ५-६ महिन्यापूर्वी श्रावणात पोटात शूळ होऊन ते दोन तीन दिवस अत्यवस्थ झाले होते. त्या वेळी एका गृहस्थांचे अपीलाचे काम त्यांनी घेतले होते व त्याची मुदतही अगदीच भरली असल्यामुळे ते ताबडतोब रवाना होणे अगदी अवश्य होते. हे अपील सांगतानाही ते आपल्या हातून मुदतीच्या आत कसे जाईल अशी ते जरा चिंता दाखवीत. अपील रवाना केले तेव्हा त्यास मोठे समाधान वाटले व दुसरेच दिवशी ते आजारी पडले. तशीच चिंता ते यावेळीही दाखवीत. परंतु ती वरवरच असे. आत तर त्यांची आनंदवृत्ती अधिकच उत्कट झाली असावी.

मागील पानावरून

वगैरे करू लागले. त्यांच्या विश्वासामुळे त्यांना फलही मिळू लागले. होता होता खुद्द बादशहाचीही स्वारी स्वतःचा काही नवस फेडावयास तेथे आली. तेव्हा बिरबलाने कबरीखालचे खरे दैवत काढून दाखविले व वस्तुत देव नाही भावात आहे ही गोष्ट पटवून दिली.

आळंदीस जाण्यापूर्वी एक दिवस घरखर्चासंबंधी वगैरे गोष्टी काढून मी त्यांना विचारले होते की 'हे असे चालणार तरी किती दिवस.' त्यावर हसून त्यांनी सांगितले की, 'काय मूर्ख आहेस. आता कसले किती दिवस! झाले आता.' आळंदीस जाण्यापूर्वी दोन दिवस आधी सोमवारी रात्री आपणहोऊन ते मोकळेपणाने रात्रभर बोलत बसले व त्यावेळेसही 'याचे कारण पुढे कळेल' म्हणून त्यांनी बोलून ठेविले. नंतर ते आळंदीस गेले व रीतीप्रमाणे उत्सवही पार पडला. प्रक्षाळपूजा झाली म्हणजे परतावयाचे परंतु उत्सवास आलेल्या मंडळीतून एक-दोघांवर प्लेग महाराजांची कृपा झाल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीस आराम पडेपर्यंत तेथे राहणे भाग होते. श्रीअण्णासाहेब यांचा आळंदीचा मुक्काम खरोखरच आनंदाची दिवाळी होती. भोवतालचे लोकास सूर्य कोणीकडे उगवला व कोणीकडे मावळला याचेही भान नसे. श्रीअण्णासाहेब यांस तर बहुतकरून उजाडत असे. हास्यविनोद, मिऱ्याचा काढा, महाराजांच्या गोष्टी आणि नानाप्रकारची चर्चा यांच्याखाली दिवसचे दिवस निघून जात. या वेळी तर बहुतकरून उजाडल्यावरही प्रसादास बसावयाची वेळ येई. त्यामुळे पौष वा ४ स काय करावे असा थोडा प्रश्न पडला. कारण उजाडल्यावर आता चतुर्थी आहे म्हणून ते प्रसादास न बसण्याचा संभव होता. तेव्हा श्रीभक्त माधवराव यांनी नित्याप्रमाणे प्रसादाचे भात व दाळवांगे आणि वऱ्याचे तांदूळ व शेंगदाण्याची आमटी असे दोनही तयार ठेवून पाने मांडली. श्री० अण्णासाहेब यांस संकष्ट चतुर्थीचे व्रत जन्माचेच म्हटले तरी चालेल. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही की, "तुमची कालची चतुर्थी खोटी आमची आज खरी" अशी रा. नारायणशास्त्री यांची नेहमीप्रमाणेच थट्टा करीत त्यांनी दाळवांग्याचाच प्रसाद घेतला.

श्री० अण्णासाहेब यांचा भरवसा पटवर्धनी पंचांगावर जास्त होता. याचे एक कारण आपल्या गुरूविषयी आदर हे तर होतेच. परंतु त्या वेळेस तरी इतर पंचांगांच्या मानाने पटवर्धनी पंचागांतील तिथी व नक्षत्रे जास्त बिनचूक आहेत असा महाराजांनी त्यांना दाखला दिला होता. याविषयी त्यांनी स्वतःच असे लिहून ठेविले आहे. "मूळ ज्योतिषविद्या निघून नक्षत्रांची नावे प्रसिद्ध करण्यांत आली. त्या वेळी ज्या नक्षत्रांत सूर्य असून उत्तरायणही लागले होते, त्याचे नाव मूल (आरंभ) असे प्रसिद्ध करण्यात आले व त्या नक्षत्राशी संबंध असणाऱ्या राशीचे नाव आकृतीवरून धनुर असे पडले. सूर्यामुळे अदृश्य असणाऱ्या

राशीचा व नक्षत्राचा बोध त्या आरंभाच्या दिवशी असणाऱ्या पौर्णिमेच्या मध्यरात्रीस आकाशात चंद्रसहित असणाऱ्या मृगनक्षत्रावरून झाला. म्हणून धनुर्मासाचे नांव मार्गशीर्ष असे झाले. या दिवसापासून धनुर्मास किंवा मार्गशीर्षमास व उदगयनाचा उत्सव म्हणजे देवदिवाळी करण्याचे शास्त्र झाले व जरी उदगयन धनुराशीत नसते तथापी मूळाचे स्मरण राहण्याकरिता तो उत्सव दरवर्षी करतात व नैवेद्यास खिचडी करितात. काल रात्री म्हणजे ता. ११–१२–१९०४ रविवासरी श्रींनी स्वप्नात दांडेकर यांस उत्तरायण म्हणजे धनुर्मास लागला म्हणून खिचडीचा नैवेद्य करीत जा म्हणून सांगितले व आता आज आम्ही सारभात खाऊ कारण तुझा पाठ चालला असता परान्न नको असे बोलले. केरोपंती पंचागांत धनुर्संक्रांत शनिवारी ता. १० परवा घटी ५७–३० वेळेस लागली व धोंडूच्या बापाचे श्राद्ध आज सोमवारी ता. १२–१२–१९०४ आमचे येथे होते. म्हणून श्राद्धान्न किंवा परान्न नको. यावरून केरोपंती पंचांग खरे व स्वप्नही खरे. कारण श्राद्धाची माहिती मला व दांडेकर यास नव्हती. म्हणून केरोपंती पंचांग व नक्षत्रघटी खरे."

केरोपंती पंचांगाच्या खरेपणाविषयी असाच एक गमतीदार दाखला आणखीही पहावयास सापडला. धुळे येथील श्रीसंस्थानचे अधिकारी श्रीभक्त वासुदेवबुवा रुद्र यांच्या चिरंजीवांचे लग्न १९११ साली झाले. त्या वेळी तिथी निश्चयाच्यासंबंधी विचारता श्री. अण्णासाहेब यांनी सांगितले की, महाराजांस चिठ्ठया टाका व त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे करा. त्या वेळी काही सोयीवार दिवस पाहून चिठ्ठया टाकल्या. त्यांत काय चूक झाली असेल ती असो. परंतु चिठ्ठीमध्ये जो दिवस निघाला, त्या दिवशी पंचांगांत पहात असता मुहूर्तच नाही असे आढळून आले. तेव्हा आता काय करावे अशी वासुदेवबुवास पंचाईत येऊन पडली. शेवटी ते प्रकरण श्री. अण्णासाहेब यांचेकडे आले तेव्हा त्यांनाही विचार पडला. महाराजांची चिठ्ठी आली आहे तेव्हा त्या दिवशी मुहूर्त असला पाहिजे खास. तेव्हा लग्न त्याच दिवशी लावावयाचे असे त्यांचे ठाम मत होते. महाराजांची आज्ञा शास्त्राला सोडून कधी येणार नाही हेही उघड होते, परंतु पंचांगांत त्या दिवशी मुहूर्त नव्हता हेही खरे. तेव्हा त्यांच्या लक्षांत आले की, हा पंचांगांचा घोटाळा आहे. म्हणून त्यांनी पुण्यास पत्र लिहून पटवर्धनी पंचांग

बोलाविले. ते आल्यावर त्यांत पहातात तो केरोपंती नक्षत्रतिथीप्रमाणे त्या दिवशी उत्तम योग होता, तेव्हा सर्वासच आनंद झाला आणि त्याच सुमुहूर्तावर अखेरीस ते लग्न लाविले, तेव्हापासून नारायणशास्त्री वगैरे जुन्या लोकांशी बोलतांना ते नेहमी विनोदाने 'पटवर्धनी उर्फ खरे पंचांग व दुसरे खोटे पंचांग' असे म्हणत असत. त्यांची स्वतःची कामे केरोपंती पंचांगाप्रमाणेच ते करीत असत. आळंदीस ते आले म्हणजे हा वाद व विनोद नेहमीच चालत असे. तसाच याही वेळेस चालला होता. या पंचांगांतील वादासंबंधी त्यांनी कधी विशेष आग्रह धरला नाही. परंतु अलीकडील सररास सर्व पंचांगांतील एका घोटाळ्यासंबंधी मात्र ते केव्हाही प्रसंग निघाला असता मोठ्या आग्रहपूर्वक सांगत असत. हा घोटाळा दोन एकादशाच्या निर्णयाचा होय.

सामान्यतः भागवत व स्मार्त अशा दोन एकादशा असतात अशी लोकांची समजूत आहे. परंतु जुन्या काळी काही पंचांगात माध्व एकादशीही लिहिलेली असे. मध्यंतरी काही घोटाळा होऊन माध्व व भागवत या दोनही एकादशा एकच समजण्यात आल्या व त्यातील भेद नाहीसा होऊन एक मोठा घोटाळा उत्पन्न झाला. स्मार्त एकादशीसंबंधी त्यांचे असे म्हणणे होते की आम्ही जे स्मृतिप्रमाण लोक त्या एकादशी करणाऱ्या सर्वांना ती करणे अवश्यच आहे. परंतु जे भागवत असतील त्यांनी खरोखर पहाता दोन्ही एकादशा केल्या पाहिजेत. केवळ सूर्यदृष्ट तिथी घ्यावयाची एवढ्याच आग्रहाने असा प्रकार होतो की आधल्या दिवशी फक्त केवळ सूर्यदृष्ट नसून सबंध दिवस जरी एकादशी असली तरी त्यादिवशी यथास्थित खाणेपिणे होते आणि दुसऱ्या दिवशी केवळ सूर्यदृष्ट आहे म्हणून उपास केला जातो व त्रयोदशीस पारणा करण्याचा प्रसंग येतो. जे माध्व आहेत त्यांची गोष्ट वेगळी. त्यांचे मुळी शास्त्रच 'उपोष्यात् द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्याम् तु पारणा' असे आहे व त्याचा उद्देश धडधडीत प्रदोष हे शिवव्रत बुडवावे असा आहे. त्यांचा प्रश्न नाही. परंतु आपण जे शांकर मतानुयायी पंचोपासक त्यांना शिव व विष्णू ही दोन्ही दैवते सारखीच पूज्य असल्यामुळे अशा रीतीने प्रदोषास फाटा देणे हे बरोबर नाही. म्हणून ते नेहमी, भागवती व माध्व असा भेद न ठेवता उपोष्यात् द्वादशी शुद्धा अशाच प्रकारची भागवती एकादशी लिहिलेली

असेल, तेथे पहिलीच एकादशी केली पाहिजे, असा उपदेश करीत. यावरूनही खऱ्या खोटयाचा वाद नेहमीच चाले. तशाच प्रकारची हीही थट्टा असेल असे पहिल्यांदा वाटले परंतु प्रत्यक्ष त्यांना दाळवांगे खाताना पाहून मात्र सर्वांना मोठे आश्चर्य वाटले. तथापि त्यात काही विशेष आहे असे काही वाटले नाही. आता मागाहून मात्र त्यादिवशी महाराजांच्या येथे त्यांनी चतुर्थीव्रत मुद्दाम उजवून घेतले अशी कल्पना मनात येते. खरे काय असेल कोणी सांगावे ?

यानंतर पुनः त्यांनी आळंदीस भोजनच तर काय पण फराळही केला नाही आणि खरोखर खाणे त्याच दिवसापासून बंद झाले. प्लेगच्या रोग्यांस थोडेसे बरे वाटताच गाडीत घालून स्वतः त्यांनी पुण्यास आणिले व आपल्या घरीच ठेविले. उत्सवानंतर श्री० अण्णासाहेब यांचेकडे व्हावयाचा प्रसादही अर्थातच लांबून धुळेकर मंडळींचाही मुक्काम लांबला होता. त्यातच प्लेगचे रोगी, त्यांची नातेवाईक मंडळी, यांची भर पडून घरी एकच गर्दी उडून गेली होती व स्वतः श्री० अण्णासाहेब आपल्या शरपंजर स्थितीतही अखेरपर्यंत जातीनिशी त्यांची व्यवस्था करीत होते त्यातच बोधानंद भारती यांचेही काम त्यांच्यामागे होतेच.

पौष वद्य ११ स रात्री त्यांनी श्रीभक्त माधवराव गोडबोले, सितारामपंत दांडेकर इत्यादिकांच्या बरोबर फराळ केला. तेथपावेतो त्यांची प्रकृती नादुरुस्त असल्याची शंका त्यांनी कोणास येऊ दिली नाही; परंतु दुसरे दिवशी शौच्याहून आल्यावर लापशी पुढे नेताच 'आता देऊ नकोस, माझी प्रकृती अतिशय वाईट आहे. मी थोडासा पडतो.' असे म्हणून त्यांनी आंग टाकिले व तेथपासून दोन तीन दिवस सारे व्यवहार बहुतेक पडूनच करीत होते. सुंदरलाल डॉक्टरवर त्यांचा मोठा लोभ होता. त्यांनीही येऊन बराच आग्रह केला तेव्हा त्यांचे औषध घेतो म्हणून कबूल केले. श्री० अण्णासाहेब यांच्या सहवासाने सुंदरलालही देशी औषधे वापरू लागले होते. त्यांनी अशी कल्पना काढली की पोटात जंत असावेत व जंताचे औषध देतो म्हणून आग्रह धरिला; परंतु औषध घेतल्याने जंत मरतील म्हणून औषध घेण्याचे त्यांनी साफ नाकारले. परंतु एरंडेलाचा जुलाब घेण्याचे कबूल करून गुरुवारी घेतो म्हणून सांगितले. हात पहाणे, कोणाशी काही बोलणे वगैरे व्यवहार तर चालूच होता. माधवराव, गोविंदबुवा वगैरेंच्या समजुतीकरिता

मिऱ्याचा काढाही घेणे सुरूच होते. परंतु थकवा मात्र जास्त आलेला दिसत होता. गुरुवारी सकाळी एरंडेल घेतले व त्या दिवशीही चौकात नेहमीप्रमाणे हात दाखविणारांची गर्दी जमली. एकवेळ जुलाब होतांच इतका थकवा आला की दुसऱ्या वेळेस हाती धरून बागेत न्यावे लागले. परंतु आल्यावर त्यांच्याच्याने उभे राहावेना, तेव्हा सर्व लोकांस जावयास सांगितले. तेव्हापासून महाराजांना भस्म लावणे वगैरे कृत्येही दुसऱ्या माणसांनी तोल संभाळून धरावे व धोडक्यात उभ्या उभ्या उरकावी अशी होऊ लागली तेव्हा मात्र मंडळीस काळजी उत्पन्न झाली व त्यांनी काही तरी खावे अशाविषयी आग्रह सुरू झाला. येथून पुढे त्यांना मंडळींचा त्रास फार झाला असता हे उघड आहे. परंतु तेही पक्केच होते. त्यांनी मुळी माधवराव व गोविंदबुवा यांच्याशी कामापुरते हो ना करण्यापलीकडे कोणाशीही भाषणच करावयाचे सोडून दिले.

शनिवारी दुपारी त्यांना विचारिले की तुम्ही काहीच घेत नाही व मंडळी उगीच आग्रह करितात. तुम्हास काही दिवस घ्यावयाचे नसल्यास तसे का नाही सांगत ? म्हणजे ते विनाकारण त्रास तरी देणार नाहीत. त्यावर ते काहीच बोलले नाहीत. परंतु रात्री मात्र गोविंदबुवास म्हणाले की 'Ten days fasting' याला हाच उपाय आहे. असे आपण होऊन म्हणाले. इंग्रजी शब्द कधी तोंडात यावयाचा नाही पण यावेळी काय लहर लागली कोण जाणे. सबंध वाक्यच इंग्रजीत उच्चारिले. त्यावर 'दहा दिवसानंतर तर काही घेण्यास हरकत नाही ना' असे गोविंदबुवांनी विचारल्यावरून 'हो' असे म्हणाले. तेव्हा गोविंदबुवा वगैरे मंडळी स्वस्थ बसली. परंतु तेवढ्यावरून काही लोकांस स्वस्थ बसवेना. त्यांनी राजश्री बाबासाहेब मुंबईस होते त्यांना येण्याकरिता पत्र धाडले. लोकमान्यास खबर पोहोचून तेही राजश्री वासुकाका, दत्तोपंत बेहेरे वगैरे गणांसह समाचारास आले.

थोडा वेळ औपचारिक प्रश्नोत्तरे झाल्यावर काही खात का नाही ? औषध वगैरे घ्या म्हणून त्यांनी विनंती केली. त्यावर 'का तंटा करावयाचा आहे वाटते ?' असे उत्तर आले. तितक्यावर उमजून ते गप्प बसले. परंतु दत्तोपंतांचे समाधान तेवढ्याने न होऊन 'औषध न घेण्याचा तरी आग्रह का ? हे देहप्रारब्ध

आहे. औषध घेण्याची तरी महाराजांचीच इच्छा नाही का ' असा वेदांत ऐकविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. त्यासरशी नेहमीच्या तापटपणास अनुसरून त्यांना सपाटून झाडून टाकावे अशी वृत्तीउठल्याचे स्पष्ट दिसले. परंतु तितक्यांत ती वृत्ती जिरवून टाकून अंत:करणास वेदना व्हावी तशा स्वराने नुसते 'काय म्हणता हो तुम्ही हे ' असे म्हणून त्यांनी तोंड फिरविले आणि टिळकांशी चिरोल खटल्यासंबंधाने बोलणे काढले. तितक्यांतच 'का अलिकडे बँक बरी चालली आहे वाटतं ' अशी कोणी बेहेऱ्यांची चेष्टाही केली. नंतर थोडावेळ भाषण होऊन मंडळी उठली. माधवराव, डॉ० छत्रे वगैरेंना पलीकडच्या खोलीत गेल्यावर ' हे प्रायोपवेशन आहे. त्यांना कोणी त्रास देऊ नका ' असे टिळकांनी स्पष्ट सांगितले व तेथपासून प्रायोपवेशनाची कल्पना प्रचलित झाली.

अशा रीतीने दहा दिवस निघून गेले. या दहा दिवसांत क्षीणता इतकी वाढली की धरून उभे केले तरीही नुसता भस्माचा हात फिरविण्यापलीकडे अथवा नमस्कार करण्यापलीकडे उभेदेखील राहवत नव्हते. अंथरुणावरदेखील धरून बसवावे लागे. परंतु वाड्यांत पाहुणेरावळे दोन आजारी माणसे त्यांचे संबंधी लोक अशी सर्वतऱ्हेची एकच धूम उडाली असल्यामुळे काय होत आहे हे लक्षांत येण्यालाही कोणाच्या अंत:करणास फुरसत नव्हती. तरीही दुखणे जास्त लांबले. तेव्हा तसाच प्रसाद उरकून घेऊन धुळेकरांस जाऊ द्यावे. असे कोणी म्हणाले. त्यावर ' छे, छे, सर्व काही ठीक होईल व प्रसाद होऊन सारेजण आनंदाने जातील ' असे त्यांनी सांगितले. पुण्यास असा मुक्काम असता दिवाणखान्यांत रात्री अष्टपदीस बसण्याचा धुळेकरांचा नेम होता. त्याप्रमाणे शेवटचे ५–७ दिवसखेरीज करून रोज बसत असत. अशाच एका प्रसंगी आंगात ताप आहे तेव्हा अष्टपद्यास बसणे सध्या बंद करा म्हणून विनंती केली असता " वेडा आहेस, ताप होईल का ताप जाईल ? अरे बाबा ' कलिकलुषज्वरखंडने ' " असे अतिशय संतोषाने त्यांनी उत्तर दिले. नेहमीप्रमाणे मारुतीराव घाटगे, पाषाणकर, बापुराव पोरे वगैरे माळी मंडळी महाराजांचे दर्शनास आली असता " सांभाळारे बुवा श्रीतुकाराम महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे ' कलियुगी नर । पोटाचे**चे चाकर ।' असे आहे " असे म्हणून महाराजांची आठवण ठेवण्याचा अखेरचा उपदेश केला व तेथून मात्र अजीबातच भाषण बंद केले. सुंदरलाल डॉक्टर देशास जातो म्हणून निरोप घ्यावयास आले तेव्हा ' जाशील पुढे उद्यांच कशाला जातोस ' म्हणून

त्यांच्याशी मात्र बोलले. मध्यंतरी कै. ती० गं० भा० गयाताईंनी स्वतःही बोलण्याची खटपट करून पाहिली तरीदेखील काही उपयोग झाला नाही. अशा स्थितीत १० दिवस गेले.

यांना बरेच दिवसापासून थोडासा कफाचा विकार होता व त्यांच्या खान-पानादी एकंदर शरीरधर्माच्या मानाने लघवीसही थोडे जास्तच जावे लागे. उभे राहण्याची शक्ती नसल्यामुळे पाटावर बसवून उचलून गच्चीवर न्यावे लागे. कारण दिवाणखान्यांत काही तरी घेऊन लघवीस बसणे त्यांना संमत नव्हते. इतकेच तर काय पण कफामुळे वरचेवर थुंकावे लागे ते देखील त्यांनी शक्ती होती तोपर्यंत उठून बसून खिडकीतून थुंकावे. जेव्हा वारंवार उठण्याची शक्ती राहिली नाही तेव्हा त्यांनी अजिबात थुंकणेच टाकून दिले. गच्चीवर नेले असता काय होईल तेवढेच. एरव्ही कितीही आग्रह केला तरी नुसते तस्तात थुंकण्याचेही कबूल करीनात. महाराजांचे नाव घेणे मात्र अखंड चालूच होते.

शेवटी मंगळवारचा दिवस उजाडला व 'आज आता दूध प्यावयास हर-कत नाही, १० दिवस झाले;' अशी गोविंदबुवांनी आठवण दिली. तेव्हा मात्र चिडून त्यांच्यावर रागावले व 'हो कबूल केले आहे, मी घेतो' असे म्हणून त्यांनी एक मेझर ग्लास आणविला व मोजून एक औंसभर दूध घेतले. त्याच रात्री त्यांना अतिशय घामही सुटला तेव्हा भस्म आणि सुंठीची पूड एकत्र करून अंगास चोळावयास सांगितले. परंतु चोळणाऱ्याच्या हलगर्जीपणामुळे ती अव्यवस्थित रीतीने वाटेल तशी चोळली जाऊन उलट त्यांच्या अंगाची फार आग झाली व त्यांना बराच त्रासही झाला. बुधवारचे दिवशी त्यांनी मेझर ग्लासने मोजून २ औंस दूध घेतले व कडुनिंबाचा पाला काढून आंगावर टाकण्यास सांगितले; आणि गुरुवारी तर त्याचप्रमाणे ३ औंस दूध घेऊन दिवसभर निंबाचे पाल्यांत पडून राहिले. तेव्हा भयंकर क्षीणता दिसत असताही आता हे उठण्याच्या मार्गास लागले असा भ्रम मंडळींत उत्पन्न झाला.

गुरुवारी संध्याकाळीं सुंदरलाल आहे की गेला म्हणून मुद्दाम चौकशी केली व त्यांनी दिलेला काढा औषधे आणून 'आताचे आता तयार कर' म्हणून सांगितले आणि थोड्या वेळाने औषधे आणली का म्हणून चौकशी करून 'काढा कोळशावर कर, नाही तर स्टोव्हवर करशील' असे बजाविले. त्यावरून तर सर्वांना इतकी आशा उत्पन्न झाली की, आता चारदोन दिवसांतच ते हिंडू फिरू

लागतील अशी खात्री वाटून जरा निसुर वाटू लागले. श्री० अण्णासाहेब यांचे भक्त रा. माधवराव बापट यांनाही त्याच दिवशी सवड होऊन त्या रात्री ते आले होते, त्यामुळे त्या दिवशी जागण्याचे काम त्यांचेवर टाकून नेहमी शुश्रूषा करणारे श्रीभक्त भाउराव लंबे, गोविंदबुवा, माधवराव वगैरे मंडळींनी त्या दिवशी निजावयाचे ठरविले व राजश्री बापट हे जवळ जागत बसले. रात्री १॥ वाजण्याचे सुमारास किती वाजले म्हणून त्यांनी एकदा चौकशी केली. त्यानंतर पुढे काहीच चळवळ केली नाही.

सकाळी सुमारे ५॥ वाजता मंडळी उठून पहातात तो श्वास नेहमीपेक्षा जोराने चाललेला होता व हाताच्या अंजलीने नेहमीप्रमाणे न्यास करण्याचा व नमस्काराचाही सपाटा सुरू होता. त्यावरून घाबरून जाऊन मंडळी भोवती येऊन बसली व कोणी महाराजांचे नाव घेऊ लागले, कोणी काही बोलण्याचा प्रयत्न करू लागले. परंतु फार तर मान वळवून त्यांच्याकडे शांत व स्थिर दृष्टीने पाहण्यापलीकडे त्याचा उपयोग झाला नाही. तेवढे मात्र करीत होते. त्यांचे पादोदक घ्यावे अशी इच्छा होऊन तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत त्यांच्या पायावर अभिषेक सुरू केला. परंतु तशा स्थितीतही त्यांनी झट्कन् पाय ओढून घेतला. असे होता होता ८॥ वाजले व 'लाभ' संज्ञक उत्तम वेळ सुरू झाली. तितक्यांत श्रीभक्त सितारामपंत दांडेकर हे देवपूजा उरकून नित्याप्रमाणे नमस्कारास आले व त्यांनी पायांवर डोके ठेविले, तोच श्वासाचा भाता एकदम बंद झाला.

शांत मुद्रा आणि स्थिर गंभीर दृष्टी यांच्यामुळे ही गोष्ट चट्कन् कोणाचे लक्षातही आली नाही; परंतु लवकरच सर्व लक्षात आले. हा हा म्हणता ती बातमी चहूकडे पसरली व सारे शहर एकदम एकाद्यास धक्का बसावा तसे झाले; परंतु त्यांतल्या त्यात एक लक्षात ठेवण्याजोगती गोष्ट अशी होती की खुद्द श्री० अण्णासाहेब यांचे घरी काय अथवा इतत्रही काय आपली काही तरी प्रचंड हानी झाली याची प्रत्येक अंतःकरणास जाणीव असूनही उदासीनता आणि दुःख यांच्याऐवजी जिकडे तिकडे एक प्रकारचा उत्साह भरल्यासारखे झाले होते. देवाच्या उत्सवासारखा एकादा समारंभ असला म्हणजे सशी माणसांची स्थिती होते तशीच सर्वांची स्थिती होऊन शहरातील इतर कामे बंद पडून श्री० अण्णासाहेब यांचे शेवटचे दर्शन घेण्याकरिता लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी वाड्यापाशी

जमू लागल्या. लोकमान्यांस वर्दी पोचून रा० भाऊसाहेब गोखले व इतर मंडळी यांच्या सल्ल्यांनी पुढील कार्यक्रम आखून त्याप्रमाणे लागलीच छापील पत्रके वाटण्याची त्यांनी व्यवस्था केली.

इतक्या वेळात प्रसिद्ध फोटोग्राफर रा० गोखले यांचेकडून श्री० अण्णासाहेबांचे दोन फोटो काढविण्यात आले. फोटोच्या वेळी श्वास थांबून २-४ तास होऊन गेले होते, तरी देखील खुर्चीवर शरीर हवे तसे ठेवण्यास व त्याची हवी-तशी मांडणी करण्यास मुळीच त्रास पडला नाही. इतकेच तर काय पण अगदी अखेरपर्यंत त्यांचे सर्व अवयव एकाद्या चालत्या बोलत्या माणसाप्रमाणे पूर्ण मोकळे असून मुद्रा प्रसन्न व टवटवीत होती. डोळे उघडे असल्यामुळे त्यांना स्नान घालून धोतर नेसवून दर्शनाकरिता चौकात खुर्चीवर बसविले, तेव्हा तर सर्वत्रासच हे आहेत की गेले अशी भ्रांती उत्पन्न झाली. दर्शनास हिंदु अहिंदु अशा सर्व जातींची आणि सर्व दर्जाची स्त्रीपुरुषे सारखी येत होती. शेवटी ठरल्याप्रमाणे २॥ वाजता त्यांना पालखीत बसविण्यांत आले व भजनीदिंड्या पुष्पे, गुलाल, हारतुरे, पैसे, बतासे वगैरेंचा वर्षाव इत्यादी प्रसंगोचित सर्व समारंभाने शनवारवाड्यास वळसा घालून रामेश्वराहून चित्रशाळेचा कोपरा व तेथून मोदीचा गणपती गायकवाड वाडा, वर्तकाचा हौद, शनवारचा मारुती आणि श्री. ओंकारेश्वर या मार्गाने हल्ली समाधी असलेल्या जागी मिरवीत नेऊन ठेवण्यात आले. तेथे तुलसीचंदनादी पुण्याकाष्टे वगैरे सर्व व्यवस्था होतीच. प्रसंगास उचित असे लोकमान्यांचे थोडेसे भाषण व विरुपाक्ष मठाचे आचार्य बोधानंद भारती यांचेही थोडे भाषण होऊन त्या दिव्य शरीराचा सर्वांनी निरोप घेतला. अमूर्त रूपाने ते पुण्यात अखंडच वास्तव्य करीत असतील यांत शंका नाही !

श्री अण्णासाहेब पटवर्धन–अंत्यदर्शन

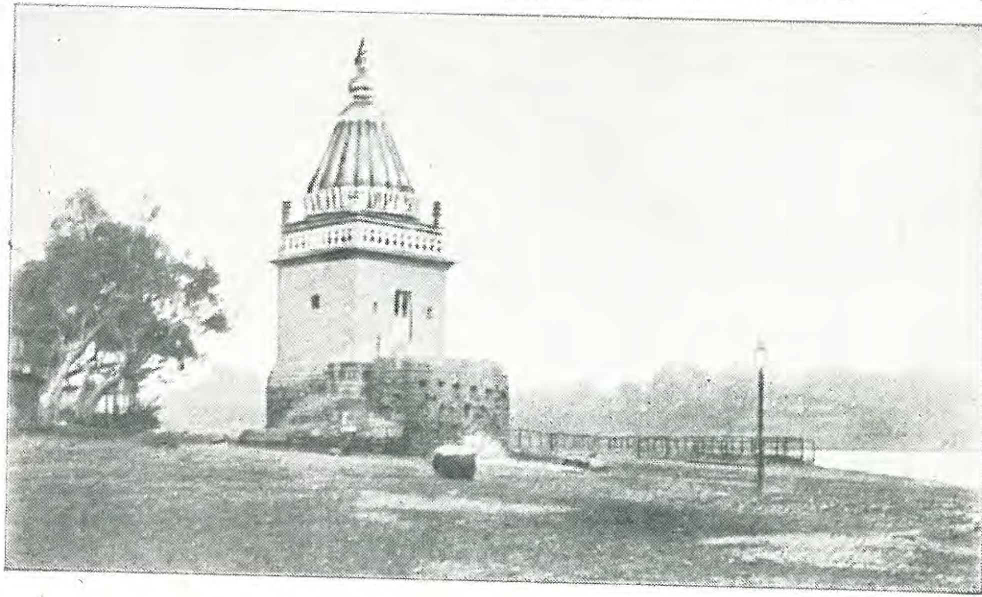

श्री ओंकारेश्वरावरील श्री अण्णासाहेब यांची समाधी

खंड दुसरा

' साक्षात्परिचय '

सा केतकीपत्रसुगौरमूर्तिः ।
साकेतकेशस्य यशःप्रपूर्तिः ।।
संकेतरेखा नवभारतस्य ।
दृशां नराणां कृतकृत्यतेव ।।

श्रीअण्णासाहेब यांच्या चरित्रांतील सामान्य गोष्टींचे आतापर्यंत निरूपण झाले. त्यामुळे अण्णासाहेब यांच्याविषयी त्यांच्या प्रत्यक्ष व्यक्तीची अशी सर्व माहिती मिळावी, अशी इच्छा वाचकांस होणे साहजिकच आहे; म्हणजे अण्णासाहेब यांचा खाजगी आयुष्यक्रम कसा होता, कुटुंबसुख अथवा सांसारिक इतर सुखे यांची अनुकूलता त्यांस कशी होती, त्यांचा त्यांनी उपभोग कितपत घेतला, व कसा घेतला, ते कसे राहत, कसे वागत, कसे बोलत, इतकेच नाही, तर काय खात, काय पांघरीत, कोणाशी कसे वागत, इत्यादि बारीकसारीक गोष्टी देखील मोठ्या मनोवेधक व बोधप्रद असतील, असे वाचकास वाटणे, व त्या माहितीकरिता त्यांची जिज्ञासा जागृत होणे, साहजिकच आहे. आणि त्याप्रमाणे त्या गोष्टी तशाच आहेतही. थोर पुरुषांच्या चरित्रातील विशेष हाच असतो की, त्यांच्या आयुष्यांतील मोठमोठ्या गोष्टीपेक्षाही लहानसहान प्रसंग व असल्या बारीकसारीक गोष्टीच अधिक मनोरंजक व बोधप्रद असतात. श्रीअण्णासाहेब यांच्या संबंधीही अशीच गोष्ट आहे. त्यांच्या संबंधीचे सर्वच काही विलक्षण, परंतु काहीतरी विशेष शिक्षण देणारे असे; परंतु बॉस्वेलचे शहाणपण अंगी नसल्यामुळे या संबंधाची जिज्ञासा फारच अल्पप्रमाणाने पुरी करिता येईल, याचेच वाईट वाटते. असो.

अगदी प्रारंभीच सांगितले आहे की, यांचा वर्ण कागदी निंबासारखा सुगौर असून पिंड भव्य व बळकट होता. आधीच कांतिमान् शरीर, त्यांत गर्भश्रीमंतीत रुळलेले, त्यात सर्व तऱ्हेच्या अव्याहतप्रभुत्वाचे विलक्षण राजतेज त्यांच्यावर खेळून राहिलेले, व त्यातच दया, ज्ञान आणि शांति यांची प्रभा

मिळून गेलेली–अशी ती विलक्षण मूर्ति पाहिली म्हणजे पाहणारास क्षणमात्र एक विलक्षण प्रकारचा आदर, पूज्यभाव व भीती उत्पन्न होत असे. परंतु त्यातल्या त्यातच, प्रखर तेजाच्या जोडीलाच सौम्यपणाचा भास होऊन आप्तपणा उत्पन्न होई, व मोठा संतोष वाटे. एकादा विजेचा लोळ आपली प्रखरता कायम ठेवून, फक्त दाहकता मात्र टाकून देईल तर तो जसा दिसेल, तशीच पुष्कळ अंशी, यांच्यासंबंधाने स्थिती होती. रावापासून रंकापर्यंत, आणि लहानापासून थोरापर्यंत प्रत्येकासच, यांच्या ठिकाणी, असलेल्या प्रखर तेजाचा भास होत असे. परंतु त्यांतील दाहकता अजिबात निघून गेली असल्यामुळे, मोठा आल्हाद होऊन 'तत्त्वालोकनिरस्तमोहतमसां अध्यात्मविद्याजुषाम् । अत्रब्रह्मविदां निसर्गमधुरं जागर्ति सौम्यं महः' असे त्याच्या तोंडून बाहेर पडे. अलीकडे वृद्धापकाळामुळे ते किंचित् ठेंगणे दिसत असत, परंतु त्यांच्या पूर्व वयांत पाहिलेले लोक असे सांगतात की त्यांची उंची भरपूर म्हणजे जवळ जवळ पावणे सहा फूट होती, व त्या मानानेच त्यांचे इतर सर्व अवयवही पुष्ट व रेखीव होते.

त्यांच्या सर्व इंद्रियशक्ती मुळापासूनच अतिशय प्रखर होत्या, व शेवटपर्यंत त्या तशाच राहिल्या होत्या. डोळे विस्तृत व मोठे नव्हते; परंतु अतिशय पाणीदार व शरद् ऋतूतील चंद्राच्या कोरेप्रमाणे लकलक करीत असत. आणि नजर मोठी तीव्र, भेदक, परंतु स्थिर व गंभीर अशी होती. कोणीही मनुष्य त्यांच्याकडे आला असता, त्याच्याकडे आपल्या भेदक दृष्टीने सारखे दोन दोन मिनिटे टक लावून पाहण्याची त्यांना संवय होती; आणि त्या एकसारख्या दृष्टीपुढे, कसाही मनुष्य असला, तरी तो विरून जात असे, व त्याच्या अंतःकरणाचा सहजभाव जो काही असेल, तो अखेरीस त्याच्या चेहऱ्यावर त्याची इच्छा नसताही प्रतिबिंबित झाल्याखेरीज राहत नसे ! एकाद्या विशाल समुद्राच्या तळाशी हट्टाने दडून बसलेल्या मगराला ढोसून जसे वर काढावे, त्याप्रमाणे अनेक कृत्रिम भावांच्या अगदी तळाशी लपून बसलेल्या मनुष्याच्या खऱ्या स्वभावाला अशा रीतीने उघडा पाडून, ते त्याची परीक्षा करून टाकीत, व त्या धोरणानेच पुढे त्याच्याशी वागत; आणि एक किंवा दोन मिनिटांच्या अशा रीतीने झालेल्या मतांत पुढे जन्मभरही कधी त्यांना फरक करावा लागल्याचे उदाहरण नाही. उलट पांच पांच दहा दहा वर्षांच्या अवधीनंतरही अण्णासाहेब यांनी भाकीत

केल्याप्रमाणेच त्या माणसाचा स्वभाव व्यक्त होऊन अण्णासाहेब यांच्या परीक्षेची मौज वाटे. अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत.

यांची दृष्टीही फार बारीक व दूरचे पाहणारी होती. क्राफर्ड मार्केटचे मधले घड्याळ, तेथून सुमारे मैल सवा मैल अंतरावरून पाहून त्यात किती वाजले आहेत हे ते सांगत असत ! या अशा दृष्टीचा रोग्यांची परीक्षा करताना त्यांना फार उपयोग होत असे. कित्येक वेळेला एकही प्रश्न विचारल्यावाचून पुढे वर्षा-वर्षांनी देखील प्रगट होणारे महारोगासारखे रोगही आधीच सांगितलेले पाहून पुष्कळांना आश्चर्य वाटे. परंतु अशा गोष्टी ते काही अतिमानसतेने करीत असे मात्र नाही. केवळ सूक्ष्म अवलोकनानेच त्या त्यांना अवगत होत. एकदा एक गृहस्थ अण्णासाहेब यांच्याकडे येऊन काही विचारू लागला. नेहमीप्रमाणे त्याच्या-कडे उगीच वेड्यासारखे काही वेळ पाहिल्यावर अण्णासाहेब यांनी त्याला सांगितले की "तुला महारोग होणार आहे, आतापासून काळजी घे !" हे ऐकून सर्वांना आश्चर्य वाटले; कारण तसा काही प्रकार असल्याचा नुसता संशय येण्याचेही कारण नव्हते. त्यावर "हे कशावरून सांगता ?" असे कोणी विचारल्यावरून त्यांनी त्या सर्वांना त्या गृहस्थाचा चेहरा नीट पहावयास सांगितले. तरीही कोणाच्या लक्षात येईना. तो गृहस्थ नुकताच उन्हामधून आला होता, व त्याचा चेहरा घामाने डबडबलेला होता. अशा स्थितीत काही सूक्ष्म जागा मात्र अशा होत्या की तेथे मुळीच घाम येत नसून उलट त्या कोरड्या होत्या. ही गोष्ट लक्षात आणून देऊन अण्णासाहेब यांनी आपले निदान सर्वांस समजावून दिले. अशा अनेक गोष्टी घडत.

एकदा एका गृहस्थाच्या काही कामात अतिशय विश्वासू माणूस म्हणून त्याच्या एका स्नेह्यास कोठे पत्र देऊन पाठवावयाचे होते. हा स्नेही त्याच्या मंड-ळीत मोठा देशाभिमानी, व शूर समजला जात असे. अण्णासाहेब यांनी त्यास पूर्वी कधी पाहिलेही नव्हते. अण्णासाहेब यांच्याकडून पत्र घेण्याकरिता ज्यावेळेस तो पुढे आला, त्यावेळी अण्णासाहेब यांनी त्याच्याकडे फक्त एकवार नीट पाहिले, व लागलेच, आपला बेत फिरवून हातातील पत्र फाडून टाकले ! या त्यांच्या करण्याचे त्यावेळी सर्वांसच नवल वाटले. परंतु १५ वर्षांनंतर एका कुऱ्हाडीच्या

झोकांत मोठ्या ऐटीने बसलेल्या या दांडधारा पाहून अण्णासाहेब यांच्या परीक्षेचे प्रत्येकासच आश्चर्य वाटले.

त्यांची इतर इंद्रियेही अशाच प्रकारची तिखट आणि अखेरपर्यंत बळकट होती फक्त दात मात्र लौकर पडले. शेवटच्या १०-१२ वर्षांमध्ये एकही दांत उरलेला नव्हता. परंतु त्यामुळे शब्दाच्या उच्चारात यत्किंचितही व्यंग उत्पन्न न झाल्यामुळे, आणि त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या एका विशेष प्रकारच्या कर्मकौशल्यामुळे खानापानादी व्यवहारही अशा रीतीने होत की, त्यांना दात नाहीत, हे सांगूनही खरे वाटत नसे! दात लौकर पडण्याचे कारण ते असे सांगत की मद्रासेस असता, त्यांना अठ्ठावीस महिने रोज सारखे रक्त पडत असे, त्यामुळे जी क्षीणता आली तिचा परिणाम दातांवर होऊन दात गेले.

यांचे भव्य कपाळ, व एकंदर मस्तकाचा आकार, यांत काही विशेषपणा होता. तशा प्रकारची ठेवण रोमन लोकांच्या काही पुतळ्यात सापडते. सामुद्रिक शास्त्रास अभिप्रेत असलेल्या साडेतीन वळ्या, यांच्या कपाळावर पूर्ण होत्या, आणि नाक तर हुबेहूब शिवाजी महाराजांच्या नाकासारखे होते. अलीकडच्या काळात शीतोष्णांच्या माऱ्याने त्यांचा चेहरा किंचित् काळवंडला होता, व अनशन, परिश्रम आणि झोपेचा अभाव इत्यादिकांमुळे शरीर आटून त्वगस्थिमात्रच राहिले होते; परंतु एकंदर शरीरावर असलेले तेज मात्र विलक्षण होते, व शरीराची तरतरी तर जास्तच वाढली होती.

काही क्वचित् थोडे प्रसंग टाकले तर, त्यांची मुद्रा नुसती प्रसन्नच नव्हे, तर आनंदित दिसे. विषय प्रतिपादन करतांना कोटिक्रम, विनोद, वगैरे करून, स्वत: यथास्थित हसण्याची, व त्यामुळे बाजूच्या मंडळींच्या मनावरील सर्व तऱ्हेचा ताण निघून जाऊन त्यांनाही हसवण्याची, त्यांना संवय होती. अशावेळी त्यांच्या मुखावरील एकाद्या लहान पोरासारखा सरलभाव पाहून फार आश्चर्य वाटे. क्वचित् काही प्रसंगी मात्र त्यांचा चेहरा उदास व चिंतामग्न असा दिसे. त्यांच्या मूळ तापट स्वभावामुळे निरहंकारपणाने बोलताना लहान पोरांप्रमाणेच मधून मधून थोडेसे चिडण्याची त्यांना सवय होती. आणि भोवतालची मंडळी जर अधिक तरुण असली, अगर आम्ही मुलेच जवळ असलो, तर ते अधिकच चिडल्यासारखे

करून एकाद्या लहान मुलासारखाच वाद घालीत. परंतु त्यामुळे सहवासाची गोडी उलट अधिकच वाढत असे. आपल्या प्रत्येक क्रियेमध्ये काही उपयुक्तता असावी असे यांचे नेहमीचे धोरण असल्यामुळे, अशी उपयुक्तता त्यांच्या दृष्टीने ज्या बोलण्यात व वागण्यात नसे, तसे बोलणे व वागणे, अथवा तशी माणसे यांचा प्रसंग उपस्थित झाला असता चिडखोरपणाने अथवा तिरसटपणाने एकदम तटका तोडून टाकण्याची त्यांना सवय होती; आणि जरी ते अत्यंत प्रेमळपणाने व कनवाळूपणाने वागत असत, तरी उगीच कोणचीही गोष्ट चिकटून घेणे अगर वाढू देणे, त्यांना केव्हाही आवडत नसे. त्यामुळे प्रथमत: माणसास त्यांचा स्वभाव उग्र व कठोर भासत असे व त्यामुळे ती बिचकून जात. परंतु थोडासा कालावधी गेला, म्हणजे या फणसाच्या आतील गऱ्यांची गोडी माणसास लागू लागे.

लोकसमाजात वावरत असता कितीही मोठा मनुष्य असला तरी त्याच्या अंत:करणातील कित्येक मानवी प्रवृत्तींना पोषक अशी परिस्थिती थोडीबहुत त्याला हवी तशी मिळते, व अशा प्रसंगी तो थोडा तरी स्वत:स विसरून जातो. या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन सामान्य माणसांना थोर पुरुषांस चिकटता येते, व उलट पक्षी या थोर पुरुषांच्या चरित्रात त्या चिकटण्याचा परिणाम, अर्थातच वाईट परिणाम, थोडा तरी आढळून येतो. अशा प्रकारे आत्मविस्मृती होऊन दुर्बलतेच्या आहारी निमिषभरच का होईना, पडल्याचे एकही उदाहरण अण्णासाहेब यांच्या आयुष्यात आढळेल किंवा नाही, कोण जाणे. त्यामुळे त्यांना आपण होऊन, अगर सहजासहजी चिकटणे कोणासही शक्य नव्हते. जे काही दोन चार जीव त्यांना चिकटल्याचे भासतात, अगर कोणाचा काही थोडा फार लळा दिसतो, तो त्यांनी स्वत:च लावून घेतल्यामुळेच आहे. यामुळे माणसांच्या अखंड सहवासात राहूनही, आपणच उठविलेल्या कल्लोळात, स्वत:च्या इच्छेने विहार करणाऱ्या समुद्रातील गजराजाप्रमाणे त्यांची एकाकिता अथवा स्वातंत्र्य हे नेहमी अभंग असे. व अशा प्रकारच्या जललीलेकडे ज्या एका प्रकारच्या संतुष्ट व कौतुकाच्या नजरेने तो गजराज पाहील, तशाच तऱ्हेचे कौतुकपूर्ण अतिशय कोमल, व दयार्द्र असे, स्मित व त्याला अनुरूप अशी दृष्टी, त्यांच्या चेहऱ्यावर नेहमी दिसत असत. त्यांची उपलब्ध असलेली निरनिराळ्या काळची छायाचित्रे पाहिली असता, त्यांच्या स्वभावातील वरील सर्व छटांची साक्ष

दिसून येते; असाच काही विलक्षण योगायोग ती चित्रे उतरताना सहज घडून आला आहे. डेक्कन कॉलेजांतील जरीच्या टोपीचा व ऐटबाज पोषाकाचा फोटो, १९०१ साली रा. माधवराव बापटांनी घेतलेला लेव्ही नंतरचा फोटो, श्री. भ. दादा दांडेकर यांचे बरोबर घेतलेल्या माळेसारख्या उपरण्याचा फोटो, रा. ओकांनी घेतलेला तिरसट मुद्रेचा उभा फोटो, व त्याप्रमाणे हाताने उतरलेली तसबीर, गायकवाडवाड्यांतील लोकमान्यांच्या भाषणाचे अध्यक्ष असताना घेतलेला फोटो, चित्रमयजगत्चे पेन्सिल स्केच, व शेवटी आळंदीस घेतलेला रा. कवड्यांचा फोटो, हे सर्व पाहिले असता त्यांच्या स्वभावातील या निरनिराळ्या छटा व कमलपत्राप्रमाणे त्यात अलिप्तता दाखविणारा 'दृष्टी माजी दृष्टी नाही,' अशा प्रकारचा काहीसा भाव, ही स्पष्टपणे दिसून येतात. कदाचित् त्यांच्या आंतर-वृद्धीचा क्रमही त्यात सापडू शकेल.

अशा तऱ्हेची वस्तुस्थिती असताही ते व्यवहारात पुष्कळ प्रसंगी दुसऱ्याच्या तंत्राने वागत असल्याचे दिसते, आणि विशेषत: देवधर्माच्या व महाराजांच्या गोष्टी आल्या म्हणजे तर त्यांना स्वत:ची बुद्धी अगदीच नसल्यासारखे होऊन, ते कोणाही माणसाच्या आहारी जात, अशी पुष्कळांची समजूत आहे. परंतु त्यांच्या चरित्राचे बारीक निरीक्षण केले तर ती अगदी चुकीची आहे असे आढळून येते. भूतमात्रांवरील त्यांच्या प्रेमामुळे माणसागणिक त्याचे लाड पुरवावयाचे त्यांना जणू काय एकाद्या एकुलत्या मुलाच्या आईपेक्षाही जास्त वेड होते. कोणाच्या अंत:करणास धक्का बसू नये, आणि अगदीच अपायकारक गोष्ट नसेल, तर होता होईल तो त्या माणसाच्या पद्धतीने त्याच्या अंतरात्म्यास तृप्ती व्हावी, असे त्यांस वाटत असे, व त्यामुळे ते माणसाच्या थोडेसे आहारी गेल्याचे भासत. परंतु अशा रीतीने कितीही वागत असता स्वत:च्या वर्तनाच्या कोणत्याही तऱ्हेच्या मर्यादा त्यांनी कधीच पालटल्या आहेत अगर त्यामुळे त्यांच्या वर्तनात काही अपवाद उत्पन्न झाला आहे, असे कधीच झाले नाही. नाना प्रकारचे शौक ज्याप्रमाणे त्यांनी अमर्यादपणाने पुरवून घेतले, त्याचप्रमाणे स्वत:च्या स्वाधीनतेनेच हेही वेड त्यांनी सांभाळले होते.

अशीच गोष्ट महाराजांच्या संबंधीही आहे. अण्णासाहेबांना काय, कोणीही येऊन महाराजांच्या नावावर काहीही सांगावे, व महाराजांच्या आणि देवधर्माच्या

नावाखाली त्यांच्याकडून वाटेल तसा मतलब साधून घ्यावा असे उद्गार काढताना प्रत्यक्ष त्यांच्या चिरंजीवांसारखी निकट परिचयाचीही मंडळी आढळतात. ही एक त्यांच्या स्वभावातील मोठीच दुर्बळता होती, (Weak point) असे, त्यांच्यावर निःसीम भक्ती आहे, असे समजणारे भक्तही म्हणतात. परंतु एक गोष्ट त्यांच्या लक्षात येत नाही. महाराजांनी प्रत्यक्ष जे काही सांगितले असेल, मग ते भोजनानंतर लघुशंका करण्यासारखा एकादा आरोग्याचा नियम असो, अथवा श्रीतुकोबारायांच्या अभंगातील 'कामकर्द' शब्दासारखा साधा शब्दपाठ असो, तो त्यांना केव्हाही शिरसावंद्यच असे; आणि ते ठीकच होते. कारण सर्व तऱ्हेने होता होईल तो धर्ममर्यादा सांभाळण्याचा त्यांचा कटाक्ष होता. श्रीमहाराजांना ते नुसते गुरूच नव्हे, तर 'देवांचाही देव' असे म्हणत असत, व त्यांच्यापासूनच त्यांनी स्वतःच्या अनन्य शरणागतीस आणि अहंकार-त्यागास सुरुवात केली होती. हा शिष्यधर्म त्यांनी आमरणांत कडकडीतपणे आचरिला, व त्यामुळे महाराजांचे कोणी नुसते नावही काढले तरी, त्यांच्यात भक्तिभाव जागृत होत असे व तो प्रसंग, ती वस्तू अगर तो माणूस यांच्याविषयी त्यांना साहजिकच मोठा लोभ वाटे. असे जरी होते, तरी देखील उगीच महाराजांनी सांगितले म्हणून कोणी कांही सांगितले, म्हणून ते आपल्या स्वतःच्या ठराविक क्रमात बदल करून त्याच्यामागे लागत असे कधी घडले नाही, अथवा असा माणूस व त्याच्या गोष्टी जरी त्यांना आवडत तरी त्याचे गुणावगुण त्यांच्या नजरेतून कधी सुटले आहेत, व त्यामुळे त्यांची न कळत कधी फसगत झाली आहे, असे कधीही घडले नाही.

त्यांचा स्वभाव कमालीचा सर्वसंग्राहक असे, त्याप्रमाणेच महाराज व देव-धर्म यांच्या नावाखालीही कोणी काही सांगितले अगर केले, तर ते ते आपल्या संग्रही ठेवीत, परंतु अशा परोक्ष माहितीवर त्यांनी स्वतः काही केले नाही, अगर दुसऱ्यास करावयासही सांगितले नाही. देवभोळेपणाच्या असंभाव्य वाट-णाऱ्या कित्येक गोष्टी त्यांच्या सांगण्यात नेहमी येत, व त्यामुळे काही "सत्य-मार्गी" लोकांस ऐवढा प्रचंड बुद्धिमान् थोर पुरुषही अशा बाबतीत केवळ निर्बुद्ध व्हावा, याची मनापासून कीव येई. परंतु अण्णासाहेब यांच्या भाषणात व वर्तनात एक ठराविक नियम असा होता की ते आपल्या कोणत्याही वर्तनाचा

खुलासा कधीही करीत नसत. त्यामुळे त्याची कार्यकारण-संगती ज्याने त्याने आपापल्या परीने वाटेल तशी लावून घ्यावी, असे होई. त्याला कधी त्यांनी खोडूनही काढले नाही. परंतु भाषणाच्या बाबतीत मात्र असे नव्हते उलट अत्यंत क्षुल्लक व लहानसान गोष्टीपासूनही ' हा माझा स्वत:चा अनुभव, व हे मला अमक्या अमक्या वेळी असे सांगितले,' असे नुसते तारीखवारच नव्हे तर जवळ जवळ तास घटकांसह देखील सांगत. कोणाही मनुष्याला उगीच वाईट समजावयाचे नाही, व प्रत्यक्ष पुरावा असल्याखेरीज म्हणावयाचे नाही, असा त्यांचा नियम असल्यामुळे कोणी काही सांगितल्यास त्याचे ऐकून ठेवावे, व प्रसंग आला असता, त्याच्या नावानेच जसेच्या तसे सांगावे, एवढेच ते करीत. त्याची शहानिशा करीत बसण्याची त्यांना कधी आवश्यकता भासलीच नाही, आणि तितका वेळही पण त्यांना नव्हता. बरे, पुन्हा त्या गोष्टी अशा होत्या, की त्यापासून जे सारभूत तत्त्व निघे, ते आचरण्यापासून कधी कोणाचे अकल्याण होणे शक्य नव्हते. अशा स्थितीत इतिहाससंशोधनाचे फाजील महत्त्व त्यांनी बाळगिले नाही. यात विपरीत ते काय झाले ?

त्याचप्रमाणे देवधर्माच्या व महाराजांच्या नावाखाली, लोक त्यांना वागण्यास लावीत, अगर त्यांच्यापासून वाटेल तो मतलब साधून घेत हाही आरोप वृथा आहे. देण्याजोगते जे काही जवळ असेल, ते त्यांनी कधीच कोणास नाही म्हटले नाही, अगर स्वत:च्या चारित्र्यास धक्का बसणार नाही, असे जे काही करिता येण्याजोगते असेल, ते कोणाकरिता करण्यास त्यांनी कधीही मागे घेतले नाही; मग तो एकदा घोडेशास्त्र्यासारखा अतिरुद्री ब्राह्मण असो, अगर निळकंठराव* सहस्रबुद्ध्यासारखा एकदा शिखासूत्रत्यागी पीर असो. तेव्हा हा त्यांच्या स्वभावातला Weak point आहे असे म्हणण्यात काय जीव आहे ? श्रीभक्त तीर्थस्वरूप गं. भा. गयाताई यांच्याविषयी त्यांच्या मनात अतिशय

---

* हे परोपकारी गृहस्थ पुण्यास सुप्रसिद्धच आहेत. वेदमार्गातील आचार धर्माशी यांचा कितीही विरोध असला तरी हे कट्टे शंकरमतानुयायी व आचार्य भक्त आहेत. परोपकार परायणता आणि मन:पूतं समाचरेत् असा यथार्थ स्वभाव यामुळे अण्णासाहेबांचा यांच्यावर लोभ होता.

आदर होता, व त्यांना ते फार मानही देत, आणि होता होईल तो त्यांचा शब्द त्यांनी कधी खाली पडू दिला नाही असे जरी होते, तरीदेखील त्यांचे हाल होऊ नयेत म्हणूनही रोजचे म्हणणे आटोपल्याखेरीज तोंडात काहीही न घालण्याचा नियम त्यांनी कधी मोडला नाही, अथवा अखेरच्या प्रत्यक्ष त्यांच्या विनंतीनेही आपल्या मौनाचा त्याग केला नाही. ही एकच गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगती आहे. त्यांच्या भोवती अशा खऱ्या खोटया देवडयांचे एक कडे पडलेले दिसे, व त्यांच्या सर्व चरित्रांत त्यांची गुंतागुंत झालेली दिसे, हे खरे. परंतु तो एक सहज घडून आलेला योग होता. अण्णासाहेब हे परमार्थाच्या मागे लागले, अशी समजूत असल्यामुळे इतर लोकांनी त्यांच्याशी बेतापुरतेच वागणे, व अशा खऱ्या खोटया देवडयांनी त्यांना घेरून टाकणे साहजिकच होते. परंतु लक्षात ठेवण्याजोगती गोष्ट हीच आहे की त्यांनी आपण होऊन कधी कोणास 'ये' असेही म्हटले नाही; व 'जा' असेही सांगितले नाही. साक्षित्वाने अखंड स्थिर राहणाऱ्या सूर्यावर अभ्रे यावीत व जावीत तसा हा प्रकार अगदी शब्दश: घडला. वेदांतातील दृष्टांत इतक्या तंतोतंत रीतीने खरा झालेला इतरत्र कोठेही आढळण्यात येणे दुर्लभ आहे.

जी गोष्ट माणसांविषयी ती गोष्ट मनोविकाराविषयी. कोणच्याही मनोविकाराला बळी पडणे त्यांना कधीच ठाऊक नव्हते; त्यामुळे त्यांच्या सर्व क्रिया प्रसंगास जशा हव्या तशा सहज रीतीने घडत, व त्यांच्या शक्तीचाही फाजील व्यय न होता, त्यांच्या धोरणाप्रमाणे सारी कामे घडत. यामुळेच वर सांगितल्याप्रमाणे विशेष प्रकारचे कर्मकौशल्य त्यांच्या वागण्यात सर्वत्र आढळून येते. प्रकृतीने नियोजिल्याप्रमाणे स्वकर्मबद्ध जीवास प्रारब्धभोग भोगीत असता हरएक प्रकारच्या क्रिया करणेच भाग पडते. तेव्हा त्या क्रिया मुकाटयाने परंतु अशा काही युक्तीने करावयाच्या की त्यांचा शक्य तितका अधिक उपयोग आपल्या ध्येयाकडे करून घ्यावयाचा. या शहाणपणालाच भगवान् श्रीकृष्णांनी 'योग' अथवा 'कर्मकौशल्य' असे म्हटले आहे, आणि ही गोष्ट मनोविकार ज्याच्या स्वाधीन आहेत, व जो त्यांच्या आहारी कधीही जात नाही त्यासच शक्य आहे. प्रत्येक गोष्टीतील असे वागण्याच्या हातोटीलाच त्यांनी 'युक्तता' असे म्हटले आहे, व त्याला अनुसरूनच श्रीमहाराजांनी आपल्या एका पत्रांत 'परमार्थ हा कष्टसाध्य

नसून युक्तिसाध्य आहे' असें म्हटले आहे. पाणी पिण्यासारख्या क्षुल्लक गोष्टीपासून तो शरीरत्याग करण्यासारख्या अत्यंत मोठ्या गोष्टीपर्यंतही त्यांच्या वागण्यात अशी 'युक्ती' असे. अंगी इतका मोठेपणा असताही व त्यांचा निग्रह दुर्दम्य असताही एकाद्या प्राकृत माणसाप्रमाणे कोणचीही गोष्ट मोठ्या बेताने व हळू हळू शरीरास मानवून ते करीत; आणि असे करताना त्यांस कधीही कमीपणा वाटला नाही. एखादी गोष्ट करावयाचे अथवा टाकावयाचे त्यांच्या मनात आले तर, त्यापूर्वी वर्ष वर्ष देखील तसा उपक्रम ते करीत, व लक्षात न येण्याजोगत्या साहजिक रीतीनेच ती घडवून आणीत. त्यांच्या एवढ्या प्रचंड व्यापांतून स्नान-संध्या इत्यादी त्यांची आह्निके त्यांच्या बरोबर अखंड टिकली, याचेही कारण हेच आहे. त्या सर्वांची आपल्या खान-पान इत्यादी शरीरधर्मांशी व स्थलकालाशी अशी काही अनुपूर्वी त्यांनी गांठून दिली होती की, त्यामुळे ती बिनहरकत होत असत. असे करताना अर्थातच त्यांना एक गोष्ट सोडून देणे जरूर होते, आणि ती गोष्ट म्हणजे आमचे रात्रंदिनघटित कालमान ही होय.

सामान्य माणसाला जगात त्याच्याशी संबंध ठेवून वागावयाचे असते आणि म्हणून त्याच्या कालमानाला सूर्याच्या उदयास्ताचे बाह्य परिमाण असणे ठीकच आहे. परंतु पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सर्व जगाला हे परिमाण देऊन स्वत: एकाकितेने त्याच्या पलीकडे गगनविहार करणाऱ्या सूर्याप्रमाणेच यांची स्थिती असल्यामुळे यांचे कालमानही 'पर'तंत्र नसून 'स्व'तंत्र असणे जरूर होते, व हे दिनमान त्यांनी आपल्या नित्यकर्मावर बसविले होते. महाराजांची चाकरी करून आनंदाने भाकरी खावी, तिच्यात कुचराई झाली, तर रोजमुऱ्यास उजागरी नाही, अशी त्यांची शिस्त होती. त्यामुळे नित्यकर्माचे एक मंडल संपून पोटात पडले, म्हणजे त्यांचा दिवस होत असे. व हे प्रमाण अखंड चालावे म्हणून आह्निक चक्र पुरे झाल्याखेरीज वैश्वानराला मुळी आहुतीच द्यावयाची नाही, असा नियम त्यांनी बांधून टाकला होता. परंतु हीही गोष्ट ते युक्तीनेच करीत. आणि एवढ्याकरिता खाण्याच्या पदार्थांपासून त्यांचे संकेत ठरलेले असत. चारी ठाव जेवण, कालवण, दशमी, शेंगदाण्याचा लाडू, वऱ्याचे तांदूळ, बटाट्यासारखी काही भाजी, अशा क्रमाने त्यांचा आहार उतरत उतरत, शेवटी मुख्यत्वे भुइमुगावरच आला होता.

स्थित्यंतर होत असता प्रत्येक वेळी त्या त्या मानाने काही तरी मुख्य आहार असून बाकीचे उप–आहार ठरत. सर्व आह्निकचक्र संपूर्ण झाल्याखेरीज मुख्य आहार तर करावयाचाच नाही, हे नक्की ठरलेले असे. परंतु परिश्रम, प्रकृतिमान, ऋतुमान वगैरेंच्यामुळे जर कधी शरीरांत किंचित् आवश्यकता वाटली, तर तेवढ्यापुरता थोडासा उप–आहाराचा आश्रय करून ते काम चालू ठेवीत. परंतु त्यातदेखील आह्निकांतील निदान अमुक अमुक गोष्टी तरी साध्य झाल्या पाहिजेत, असे ठरलेले असे.

लोकांना वाटते त्याप्रमाणे खरोखर पाहिले तर भोजनास आवश्यक असे त्यांचे आह्निक काही मोठे नव्हते; परंतु जनीजनार्दनाच्या सेवेस वाहिलेल्या शरीरावर त्या जनार्दनाचा पूर्ण हक्क आहे. असे ते मानीत, व त्या हक्काच्या उपभोगास कधीही अडथळा करीत नसत. त्यामुळे अगदीच नाइलाजाची गोष्ट सोडली तर, 'कसे काय आहे ?' इतक्या कोणीही विचारलेल्या सामान्य प्रश्नास उत्तर देण्यापासून तो अठ्ठेचाळीस अठ्ठेचाळीस तासांची बैठक करून काम करण्यापर्यंत त्यांनी कधी कोणास 'नाही' म्हटले नाही; इतकेच नाही, तर केवळ कुटुंबीय अशा तऱ्हेची काही माणसे सोडली तर, 'माझे आह्निक व्हावयाचे आहे, थोडेसे थांबा,' असे नुसते सांगणेही त्यांना आवडले नाही. त्यामुळे झालेले आह्निक तितकेच ठेवून केवळ फालतूपणाने बोलावयास आलेल्या एकाद्या फालतू माणसाशीही ते सरलपणाने तास तास बोलत बसत, व नंतर त्यांना पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करावी गेला. अशा रीतीनेच खंड पडूनच त्यांचा एक दिवस भरण्यास आमचे कित्येक दिवस लागत ! ब्रह्मा–विष्णु–महेश इत्यादी देवतांचे दिवस त्या त्या प्रमाणात वाढते आहेत, या पौराणिक कल्पनेचे जणू काय हे एक स्पष्टीकरणच होते !

आपले शरीर निरोगी स्थितीत राहून कार्यक्षम असावे, म्हणून आवश्यक ती गोष्ट ते स्वतःच करीत, अथवा दुसऱ्याकडूनही करवून घेत. मोठेपणाच्या व कर्तृत्वाच्या फुकट ऐटीच्या बळी ते कधीच पडले नाहीत. असे विशेष प्रसंग त्यांच्या आयुष्यांत फारच कमी येत, परंतु त्या प्रसंगी आपणास काय पाहिजे व कसे पाहिजे, हे नीट सांगून जवळच्या माणसाकडून शांतपणाने ते करून घेत.

त्याचप्रमाणे कोणच्याही गोष्टीत त्यांना वंचकता अथवा कातरता कधी आलीच नाही. श्रीमन्महाराजांचे स्मरण करण्यासारख्या गोष्टीपासून तो एकाद्या भिक्षेकऱ्यास काही घालण्यासारख्या गोष्टीपर्यंत सर्व कामे सारख्याच आस्थेने व प्रामाणिकपणाने करावयाची त्यांची रीत होती. त्यांच्या अनशनाबद्दल येवढी प्रसिद्धी होती व सामान्य माणसाप्रमाणे कोणच्याही खाद्यपेयांत त्यांचे खरे चित्त नाही, केवळ दुसऱ्याच्या संतोषाकरिताच ते ठाव मांडून जेवावयास बसत; असे जरी होते तरी, एकदा बगल्यावर उगीच काही तरी थोडेसे खावयाचे व उठून जावयाचे, असे करणे देखील त्यांना आवडले नाही. इतकेच नव्हे तर, महाराजांच्या इतर सेवेप्रमाणेच हा वैश्वानर यज्ञही ते मोठ्या आवडीने व मनापासून करीत. एकदा पानावर बसले, म्हणजे स्वसंतोषानुरूप लागेल तेवढे खावे, लागल्यास नि:संकोचतेने मागून घ्यावे, असा त्यांचा स्वभाव होता. ही गोष्ट सामान्य वाटली तरी अत्यंत निरभिमानता व सरलता यांच्या खेरीज साधणे किती कठीण आहे, याची साक्ष मोठे म्हणविणाऱ्या लोकांच्याच अंत:करणास पटेल.

यांच्या भाषणाचीही अशीच तऱ्हा होती. एकाद्या विशेष प्रकारच्या धारणेत गढून गेलेल्या माणसाप्रमाणे यांचाही आवाज अतिशय लहान होता; परंतु उच्चार स्पष्ट व भाषण संथ असे, आणि त्यांच्या सर्व महात्म्याला साजेल अशीच त्यांची वाणी कोमल व निरुपद्रवी होती. कोणाला लागेल अथवा कोणाचे नुकसान होईल, अशी वाणी त्यांच्या मुखांतून कधीच आली नाही. 'बोलविता धनी वेगळाची,' अशी त्यांची नित्य धारणा असल्याने त्यांचे भाषण नेहमी स्फूर्तिरूपच असे, व अशा भाषणात निघालेले विचार 'हे पहा, आज असे असे महाराजांनी सुचविले' असे म्हणून जणू काही एकाद्याला एकादी गोष्ट दुसऱ्यास सांगण्यात सांगावे, त्याप्रमाणे ते पुन्हा पुन्हा जसेच्या तसेच सांगत. एकादे वेळेस 'बघ महाराजांनी कसे सुचविले ?' असे अगदी लहान पोरासारखा त्यांना हर्ष झाल्याचेही दिसे. श्रीमहाराजांनी आपल्या ग्रंथात भगवत्स्फूर्तीचे 'सज्जनाची स्फूर्ती ऐसी। बाधक नव्हेचि कवणासी। परमार्थ वसिजे मानसी। एकत्वासी साधक' असे वर्णन केले आहे. ते जणू काय आपल्या या शिष्योत्तमालाच पुढे ठेवून केले आहे, असे वाटते.

"अगदीच विपरित अगर घातुक समजूत सोडून दिली तर कोणाची

कशीही समजूत त्यांनी कधी खोडून न काढता, ती कितीही चुकीची असली तरी त्याची पाठ थोपटूनच काही तरी खुबीने तिला योग्य त्या वळणावर आणून सोडावे. बिरबल बादशहाच्या गोष्टीतील बिरबलाप्रमाणे, दुसऱ्याच्या समजुतीची रेषा न खोडताच स्वल्प करून टाकण्याची त्यांची हातोटी अवर्णनीय होता. त्याचा बुद्धिभेद तर होणार नाही. आपले महत्त्व तर काही विशेष रीतीने त्याच्यापाशी वाढणार नाही, आणि सहजरीतीने फार मोठी गोष्ट त्याला साधावी, अशा रीतीने ते बोलत. ज्यांना जग जोड्यापाशीही उभे करणार नाही असला अनन्वित-पणा करणारेही त्यांच्यापाशी अगदी आप्तभावाने आपला पोटउकला करीत, व ते ऐकून, जरी ते अंतःकरणात अगदी दुःखी झालेले दिसत, तरी देखील त्यांनी कधी तिरस्कार अथवा क्रोध दाखवून त्याचा पाणउतारा केला नाही; 'उलट झाले ते झाले, महाराज फार दयाळू आहेत, त्यांची प्रार्थना करा,' असे आश्वा-सन देऊन त्यांना मार्गाला लावण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांचा मूळ स्वभाव बराचसा थट्टेखोर असल्यामुळे संबंधातल्या लोकांची व सामन्यत्वे इतरांचीही कित्येक गोष्टीबद्दल पुष्कळ चेष्टा करीत; परंतु त्यांतही त्यांचे एक धोरण असे. कोणाही व्यक्तीच्या व्यक्तिविषयक अवगुणाबद्दल त्यांच्या तोंडून कधी अवाक्षरही निघाले नाही. ज्या सामाजिक व राष्ट्रीय अवगुणांनी देशाचा अधःपात होत असलेला पाहून त्यांचे अंतःकरण तुटे, अशा सामान्य गुणापुरतीच ते व्यक्तिविषयक टीका करीत. त्या टीकेच्या योगाने त्या अवगुणाविषयी तिटकारा उत्पन्न व्हावा, परंतु ती व्यक्ती मात्र निंद्य ठरू नये, इतक्या नाजूक धोरणाने ते उपहास करीत, अथवा क्रोध, नापसंती वगैरे दाखवीत; आणि यामुळेच सर्व दर्जाच्या आणि सर्व तऱ्हेच्या लोकांचा यांच्यापाशी विचित्र संग्रह होता.

एकाद्या विषयावर आपल्यास काही विशेष माहिती आहे, असे ते कधीच दाखवीत नसत, व अगदी साध्या रीतीने सहज काही समजलेले दुसऱ्यास सांगावे, अशा रीतीने सांगत. त्यामुळे त्यांच्या भाषणात मोठेमोठे पारिभाषिक शब्द व इतर ग्रंथांचा उल्लेख कधीही येत नसे. मुद्दाम एकाद्या ग्रंथाचा, लेखकाचा अगर पारिभाषिक शब्दाचाच विषय असेल, तर गोष्ट वेगळी; एरवी ग्रंथांच्या आधा-राने अगर पारिभाषिक शब्दांच्या गर्दीने आपले विद्वत्त्व त्यांनी कधी दाखविले नाही. पारिभाषिक शब्दांनी द्योतित होणाऱ्या कल्पना ऐकणाराच्या मनात जशा

रीतीने सहज उत्पन्न होतील, अशाच रीतीने फोडून सांगत. सांगताना विषयाशी तादात्म्य होऊन तदनुरूप अंगविक्षेप करण्याची त्यांना सवय होती. या सर्व गोष्टींमुळे तासच्या तास भाषण ऐकत असताही ऐकणाऱ्यास तहान भूक आठवत नसे. ऐकणाराला शक्य तेवढे त्याविषयीचे कळावे अशा विषयीच्या त्यांच्या कळकळीमुळे शिक्षक अथवा व्याख्याते या नात्याने मात्र त्यांची स्थिती चमत्कारिक होती.

एखादी गोष्ट निघाली म्हणजे ती तिच्या मूलतत्त्वासह त्यांनी शिकवावयास जावे, व त्यांच्या बहुविध व्यापामुळे विचारणाऱ्याला अभिप्रेत असलेल्या मुद्द्याला हात लागतो न लागतो तोच मधे काहीतरी निघून ते भाषण तसेच राहून जावे, असेच बहुतेक होई, व त्यामुळे त्या विषयाची समग्र माहिती तर राहूनच जाई परंतु तात्पुरती जी काय हवी असे, तीही मिळत नसे. परंतु त्यांत एक लाभही मोठाच होत असे; असल्या प्रसंगी इतर कित्येक विषयांचा संबंध आनुषंगाने येई, व त्याविषयी जाता जाता, जे काही मोठेमोठे सिद्धांत अगदीच साध्या भाषेत परंतु थोडक्यांत ते चटचट बोलून जात, त्यामुळे विचारशक्तीला अनेक अंकुर फुटत, व अनेक प्रश्नांवर नवीन उजेड पडत असे. एकाच ऐकण्यात बहुश्रुततेचा फायदा मिळून विस्तृतता व व्यापकता यांची ज्ञानास जोड मिळे. एकदा त्यांना रा. देवल यांनी उपस्थित केलेल्या गायन शास्त्रांतील श्रुतींच्या संख्येच्या वादाविषयी प्रश्न केला होता. त्याच्या वरून आर्यशास्त्राप्रमाणे श्रुती बावीसच, व त्या बावीस असणेच का अवश्य आहे, असे सांगताना त्यांनी मनुष्याच्या शरीराची रचना, ध्वनीचा व पाठीच्या कण्याचा संबंध, वगैरे सांगण्याकरिता Anatomy चे पुस्तक काढून उपक्रम केला. सुमारे अर्धा पाऊण तासातच काही तरी अडथळा येऊन तो विषय तितकाच राहिला; परंतु एक मात्र त्यामुळे फायदा झाला, की, श्रीगुरुचरित्रांतील रावणाचा गानयोग व त्यांतील रागरसांचे उत्पत्तिस्थान व रंगरूप, हे काहीतरी थोतांड नसून विशेष परिभाषेत सांगितलेले शास्त्रीय सत्य आहे, एवढा मात्र बोध झाला. असे नेहमीच होई.

यावरून एका गोष्टीचा सहज उलगडा होतो. वैद्य शास्त्रांतील त्यांचे अपूर्व ज्ञान त्यांनी जवळच्या लोकांस शिकविले नाही, असा त्यांचेवर एक आक्षेप येतो तो, किती वृथा आहे, हे यावरून समजून येईल. आपले ज्ञान

दुसऱ्यास द्यावे, याची तर त्यांना अशी कळकळ होती की तशा तऱ्हेचा प्रसंग आला असता, ते तो कधीही वाया जाऊ देत नसत. इतकेच नाही, तर ऐकणारा कंटाळा करून टाळाटाळ करीत असताही पाठीमागे लागून त्याला सांगत. परंतु त्याचा उपयोग न होण्याचे कारण इतकेच की अशा गुरूपाशी विद्या शिकण्यास जी काही पूर्व तयारी लागते, ती जवळ असलेली माणसे त्यांच्याभोवती कोणीच नव्हती. प्राथमिक शिक्षणात आणि एम्. ए. सारख्या उच्च शिक्षणामधे जो फरक आहे, तोच याही प्रसंगी अवश्य होता. प्राथमिक शिक्षण घेणाराला शाळेत जातांना पाटीपेन्सिलीपलीकडे बरोबर काहीच न्यावे लागत नाही. तेथील शिक्षकाचे कार्यक्षेत्र छोटेसे असल्यामुळे विद्यार्थ्याची सर्व तयारी तो स्वतः करून घेऊ शकतो. परंतु उच्च शिक्षणाचा व्याप फार मोठा असल्यामुळे तेथील शिक्षक प्राथमिक शिक्षण या नात्याने जरी कितीही उत्तम असला तरी मुळापासून विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेण्यास त्याला सवडच नसते. म्हणून तेथे विषयाची सारी तयारी विद्यार्थ्यानेच करावयाची असते, आणि अशा त्यांच्या चेतलेल्या बुद्धीत शिक्षकाने फक्त पूर्णाहुती द्यावयाची असते. त्याचप्रमाणे येथेही होते. अण्णासाहेब यांच्याजवळून वैद्यशास्त्राचा फायदा मिळण्यास त्यांच्याजवळ येणारा मनुष्य, आर्यवैद्यक आणि आंग्लवैद्यक या दोघांचेही चांगलेच ज्ञान असलेला, व त्यामुळे त्या शास्त्रासंबंधीची मार्मिक स्थळे ओळखून, आपण होऊन शंका विचारणारा असा हवा होता; म्हणजे त्याचा फायदा झाला असता.

त्यांना थोडक्यात कोणचा विषय सांगतांच येत नव्हता, असे काही नाही; उलट अति थोडक्या शब्दात वेदांत व अध्यात्मविद्या यांची रहस्ये देखील सुबोध रीतीने सांगण्याची त्यांच्यासारखी हातोटी कोठेच आढळत नाही. परंतु ते ऐकणारावर अवलंबून असे. एकदा 'वैराग्य म्हणजे काय ?' असा प्रश्न निघाला असता, फार थोडक्यात त्यांनी असे चट्‌कन सांगितले, की "वैराग्य" म्हणजे "आग्रह नसणे" वैराग्याची इतकी स्वल्प व संपूर्ण व्याख्या कोठेही आढळावयाची नाही. त्याचप्रमाणे ध्यानाविषयी एकदा विषय निघाला असता त्यांनी असेच सांगितले की "ध्यान म्हणजे खरोखर काय, तर 'शरीराच्या कणाकणात फाकून गेलेले चैतन्य गोळा करून स्थिर करणे.'" या थोड्याशा शब्दांत सांगितलेल्या लक्षणांनी ध्यानपद्धतीविषयींचा साराच वाद मिटून निद्रा व

समाधी यांत काय फरक आहे, व ध्यान म्हणजे तरी काय, एक प्रकारची झोपच आहे, वगैरे आक्षेपांचे उत्तम निरसन होते. पुढे सहज एकदा मंडलब्राह्मणांतही 'सर्वशरीरेषु चैतन्यैकताध्यानम्' असे ध्यानलक्षण आढळून मोठी मौज वाटली.

तात्पर्य इतकेच की आपण सांगितलेले दुसऱ्यास चटकन् समजू शकेल अशी त्यांची खात्री असलेली माणसे जवळ पाहिजे होती, म्हणजे त्यांच्या वैद्यशास्त्रातील अपूर्व ज्ञानाची व अपरिमित अनुभवाची परंपरा टिकून फायदा झाला असता. अशी माणसे तर कोणी जवळ आलीच नाहीत, पण उलट एवढ्या धांदलीतही, एकादा विशेष प्रकारचा रोगी आला असता अथवा एकाद्या विशेष चिकित्सेची गरज पडली असता ते मुद्दाम समजून सांगावे म्हणून प्रयत्न करीत. ऐकणारा हजर नसल्यास त्या रोग्यास पुन्हा यावयास सांगत. परंतु नुसते तिकडे लक्ष द्यावयासही कोणास फुरसत नव्हती ! कारण एक तर शास्त्रीय ज्ञानाची त्यांच्यापासून कोणी* खरोखर अपेक्षाच केली नाही आणि दुसरे असे की आम्हांस काही जास्त शिकले पाहिजे, असे तरी कोठे वाटत होते ? आमच्यासारख्या स्वयंसिद्धाच्या तेजांत आणखी भर ती कोणच्या तेजाची पडावयाची होती ? त्यामुळे ते पाठीस लागले असताही एकाद्या नादिष्ट म्हाताऱ्याच्या बडबडीपलीकडे कधी कोणी तिकडे लक्ष दिले नाही, व अखेरीस 'काय करावे बुवा यांना ? अगदीच रद्दी.' अशा तऱ्हेचे काहीतरी स्वतःशीच पुटपुटत, मुकाट्याने बसण्याचा त्यांना वारंवार प्रसंग येई. परंतु त्यांची कळकळ व लोभ असा होता की, इतके होऊनही त्यांनी कधी रागाऊ नये; उलट, प्रसंग आला की

---

*टीप:—नाही म्हणावयास भिषग्रत्न गंगाधर कृष्ण जोशी यांस मात्र सद्बुद्धी उत्पन्न होऊन ते शास्त्रजिज्ञासेने श्रीअण्णासाहेब यांचे सहवासांत आले. त्यामुळे त्यांचाही फायदा होऊन लोकांनाही औषधे आयती लिहून मिळू लागली. अशा रीतीने प्रत्यक्ष श्रीअण्णासाहेब यांच्या सहवासात मिळविलेल्या आपल्या एक तपाच्या अनुभवाचा उपयोग हल्ली ते निरपेक्षपणाने लोकांस देत आहेत. त्याचप्रमाणे पुणे येथे त्यांनी श्रीअण्णासाहेबांचे नांवाची एक वैद्यक पाठशाळाही चालविली आहे. हा स्तुत्य अपवाद सोडला तर बहुतकरून आमचे म्हणणे सर्वतोपरि खरे ठरेल असे वाटते.

आपला सांगण्याचाच प्रयत्न करावा. त्यामुळे शास्त्रीय ज्ञान दुसऱ्यास देण्याची इच्छा असूनही तसे घडणे शक्य नव्हते, कारण त्यांना तेवढाच उद्योग नव्हता.

अण्णासाहेबांनी ग्रंथलेखन वगैरे का केले नाही, म्हणून विचारणाऱ्या लोकांनीही त्यांच्या अनंत व्यापाचा, व ज्यात झोपेसारख्या अपरिहार्य विश्रांतीसही वेळ मिळत नसे, असल्या परिश्रमांचा विचार केला असता, त्यांचे त्यांनाच कळून येईल. "संस्था वगैरे स्थापण्यासारखे काम तुकारामासारख्या उच्च अवस्थेतील विभूतीचे नसते, ते त्याच्या भोवतालच्या दुसऱ्या माणसांनी करावयाचे असते," असे एके* ठिकाणी लोकमान्य टिळकांनी म्हटले आहे. तीच गोष्ट अण्णासाहेब यांसही लागू आहे. आणि वस्तुतः त्यांनी भाषणद्वारे वगैरे इतके शिकविले आहे की, त्यांच्या भोवती जर कोणी साक्षेपी माणूस असता, तर दोन तीनच तर काय पण अनेक विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिता आले असते. असा मनुष्य त्यांचेजवळ नव्हता, त्याला त्यांनी काय करावे? इतर सर्व गोष्टींप्रमाणे हेही एक 'देशाचे दुर्दैव' आहे. मनुष्याचा सार्वजनिक व्याप वाढला म्हणजे लिहिण्यासारखी कामे करणे त्यास अशक्य होते, ही गोष्ट गीतारहस्यासारख्या अमोल ग्रंथ लिहिला जावा, म्हणूनच मंडालेस लोकमान्यांना विश्रांती देण्याची देवाने योजना केली की काय, असे म्हणणाऱ्या लोकास तरी सांगणे नको.

हीच गोष्ट इतर विषयातील त्यांच्या ज्ञानासही लागू आहे. होता होईल तो शास्त्राज्ञा जशीच्या तशी पाळण्याचा त्यांचा नेहमीच कटाक्ष होता, व 'नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्, नचान्यायेन पृच्छतः। जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत्' या श्रुतिवचनास धरून त्यांचे सर्व व्यवहार होत असत. आणि ते ठीकच होते. हा श्लोक दिसावयास जरी कसासाच दिसतो, व त्यामध्ये लोककल्याणाविषयीच्या कळकळीचा अभाव दिसतो, तरी वस्तुतः तो फार महत्त्वाचा असून लोकसंग्रह करणाऱ्यांना अवश्य अशा पुष्कळ गोष्टींचा त्यात संग्रह आहे. वैदिक संस्कृतीतील आर्यशिक्षापद्धतीची रहस्ये यांत भरलेली आहेत. ती कशी, ते फोड करून दाखवावयाचे हे स्थळ नव्हे. तरी पण एवढेच

---

* गेली आठ वर्षे, भाग ३.

म्हणता येईल की, श्रीसमर्थांच्या ' वेष धरावा बावळा । अंतरी असाव्या नाना कळा ।।', अथवा ' मुलांच्या चालीने चालावे । मुलांच्या चालीने शिकवावे ।।" वगैरे, म्हणजे एक तऱ्हेने या सूत्राचे विवरणच होय. विषयाचे खरे ज्ञान व माहात्म्य होण्यास शिकणाऱ्याच्या अंतःकरणात त्याची खरी हाव उत्पन्न होणे अवश्य आहे. त्या विषयींचा प्रश्न आपण होऊन विद्यार्थ्याने करणे हे, स्त्रियांच्या रजोदर्शनाप्रमाणे, विषयरूप गर्भ धारण करण्यास बुद्धीची तयारी झाली असल्याचे द्योतक आहे. अशी तिची तयारी असल्याखेरीज केलेला ज्ञानदानाचा प्रयत्न, रजोहीन समागमाप्रमाणे सुखकारक वाटला तरी व्यर्थ आहे; आणि म्हणूनच " नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात् " असा श्रुतिनिर्बंध झाला. याचा अर्थ असा नाही की कोणी विचारीतच नाही, या सबबीवर ज्ञानदानाच्या जबाबदारीतून ज्ञात्याने मोकळे व्हावे. तर उलट आपले कर्तव्य अधिक कौशल्याने करण्याची त्याचेवर जबाबदारी येते. अशा खुबीने लोकांशी वागावयाचे की, जे त्यांस सांगावयाचे आहे, त्याविषयी आपण काहीही न बोलता त्यालाच प्रश्न करण्याची बुद्धी व्हावी. म्हणजे अर्थात् त्याची तयारी व्हावी; व मग त्याच्याकडून प्रश्न आला म्हणजे त्याला शिकवावयाचे हे खऱ्या शिक्षणाचे इंगित आहे. अशा पद्धतीने शिक्षणकार्य घडून येण्यास बीजक्षेत्रन्यायाने गुरु व विद्यार्थी यांची स्वभावतःच क्षमता लागते. तसा योग न घडून आल्यास उत्तम बीज असूनही वाया गेल्यास शेतकऱ्याकडे काय दोष आहे? अण्णासाहेबांसारख्यांजवळ शिकण्यास अवश्य असलेली पूर्व तयारी झालेली असून, निव्वळ ज्ञानार्जनाच्या लालसेनेच त्यांच्याजवळ आलेले, असे साक्षेपी गृहस्थ कितीसे होते? हेही एक वर सांगितल्याप्रमाणे ' देशाचे दुर्दैव 'च आहे. त्यांना तर सांगण्याची इतकी हौस होती की त्यामुळेच व्याख्याने या नात्याने त्यांची मोठी चमत्कारिक स्थिती होत असे.

पूर्वीचे काय असेल ते असो, पण अलीकडच्या काळात तर अण्णासाहेबांचे व्याख्यान म्हणजे पुण्यातल्या लोकांना ' सदर्न मराठी 'चा प्रवासच वाटे. सहज १५–२० मिनिटांकरिता बोलावयास उभे राहिले तर, तास दीडतास निघून जाई. वेळेचे भान, विषयाची संगतवार जुळणी व नीटसपणा, यांचा तर पत्ताच नसायचा! पुण्यातील लोकांवर असलेल्या त्यांच्या वजनाची खरोखर कमाल आहे. पुण्याचा श्रोतृसमाज म्हणजे नंबर एकचा टारगट. त्यांच्या प्रसादातून

सुटलेला एक तरी वक्ता आढळेल की नाही, कोण जाणे ! परंतु अण्णासाहेबांचे भाषण–आणि हे भाषण बहुधा अध्यक्ष या नात्याने केलेले असावयाचे–तीन तीन तासपर्यंत निमूटपणाने ऐकून घेत. मारुतीच्या शेपटाप्रमाणे ते एकदा वाढू लागले की धीर निघून जावयाची वेळ येई. तरी एका शब्दानेही त्यांनी कधी अवहेलना केली नाही, अथवा आसनास कितीही मुंगळे लागले तरी आसन सोडून गेले नाहीत. जागच्याजागीच एकमेकात कुजबुजावे, व लहान मुलांनी घरच्या म्हाताऱ्याची थट्टा करावी त्याप्रमाणे 'काय करावे बुवा, अण्णासाहेब आहेत,' असे म्हणून थट्टेच्या शब्दांनी आपसात त्यांच्या अनेक गोष्टींचे कौतुकच करावे. असेच नेहमी घडून येई.

लिहिण्यात देखील त्यांची तऱ्हा अशीच होती—म्हणजे व्याख्यानासारखे ते विस्कळित असे, असे नाही; उलट त्यांच्याइतका मुद्देसूद लिहिणारा क्वचित्. तरी पण आपले म्हणणे वाटेल त्याला अगदी निःसंदेहपणे समजावे, समर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे 'गरज केली लेखकापासुनी' असे घडू नये, म्हणून विस्तृत व पाल्हाळिक झाले तरी हरकत नाही, पण अगदी स्पष्ट मांडले गेले पाहिजे, असा त्यांचा कटाक्ष होता. चटकन् दोन शब्दांमध्ये मोठा भाव आणावयाचा, असे त्यांनी कधी केले नाही. एकादे काम करावयाचे म्हटले म्हणजे ते यथासांग करण्यास जशी तिथे कोणच्याही तऱ्हेच्या खर्चाची मनाई नव्हती, तसाच प्रकार लिहिण्यातही होता. त्यांचा खजिना इतका विपुल होता की, हवे त्या प्रसंगास लागणाऱ्या अनेक प्रकारच्या शब्दांच्या नाण्याची त्यांना कधीच तूट पडली नाही. त्यामुळे शब्दसौष्टव हा गुण त्यांच्या भाषेइतका क्वचितच आढळून येतो. मनांतील भाव व्यक्त करतांना अगदी हवा तोच शब्द वापरल्यामुळे, आणि अगदी साध्या लिहिण्यापासूनही न्याय, कायदा, स्थलकालमान, आणि तारतम्य यांचा खोल विचार असल्यामुळे, यांची अलीकडील भाषा चटकदार, अथवा आल्हादकारक असणे शक्यच नव्हते; उलट त्यांच्या स्वभावाप्रमाणेच ती थोडीशी कठोर, परंतु खंजिराप्रमाणे लखलखणारी व समजुतीचे पडदे फोडून आत घुसणारी होती. 'आपण योजिलेला शब्द काढून, बरोबर तोच भाव व्यक्त करणारा दुसरा कोणचाही शब्द कोणी योजून दाखवावा,' असे ते मोठ्या अभिमानाने म्हणत.

इंग्रजी लिहिण्याचा व बोलण्याचा त्यांना मनापासून कंटाळा होता, व

मराठीत वावरत असता भाषाशुद्धीकडे त्यांचे अगदी सावरकरीच नसले तरी कमालीचे लक्ष असे. प्रचारांत अगदीच रूढ होऊन बसलेले व पारिभाषिक शब्द सोडले तर, त्यांच्या बोलण्यात सहसा परकी शब्द नसावयाचा. लिहिण्यात देखील केवळ पारिभाषिक शब्द सोडले तर, एक देखील परकी शब्द आढळेल की नाही कोण जाणे. अशा रीतीने भाषाशुद्धी सांभाळण्यास जवळील लोकांसही ते सांगत. प्रचारांतला अगदी साधा 'कायम' असा शब्द काढून तेथे 'स्थिर' शब्दाची योजना करण्यास तर त्यांनी दहा पंधरा वेळा शिकविल्याचे आठवते.

यांच्या लिहिण्याचे व शब्दयोजनेचे एक उदाहरण पाहण्यात आले. १९१५ सालच्या पुण्यास भरलेल्या प्रांतिक सभेचे ते स्वागताध्यक्ष होते. या सभेची सर्व व्यवस्था लोकमान्यांच्या कडेच होती, व त्यामुळेच या प्रसंगाला अनुसरून अशी एक आठवण रा. सदाशिवराव बापट यांनी आपल्या लोकमान्यांच्या आठवणीत घातली आहे. येथे हेही सांगणे अवश्य वाटते की रा. बापट यांनी ही आठवण थोडीशी नीट आठवण न करता दिली आहे. एकदा एकाद्या माणसास मान द्याव-याचा म्हटला म्हणजे त्याच्यामुळे कितीही गैरसोय झाली तरी ती लोकमान्य किती आनंदाने करून घेत, हे सांगण्याचा, ही गोष्ट देण्यात हेतू आहे लोक-मान्यांच्या गुणांविषयी आमचे काहीच म्हणणे नाही. पुण्यांतील कोणाही शिष्टा-पेक्षा अण्णासाहेबाविषयी अधिक पूज्यभाव व त्यांच्या योग्यतेची जाणीव लोकमान्यांच्या मनात होती, आणि अण्णासाहेबांचाही त्यांच्यावर तसाच लोभ असून त्यांचे ऊर्जित व्हावे म्हणून ते परमेश्वराजवळ नित्य प्रार्थना करीत, याविषयी पुण्यांतील लोकांस तर शंका नाही. परंतु ही आठवण पुरती न दिल्या-मुळे अण्णासाहेब यांच्याविषयी आपण मोठा विपरीत समज उत्पन्न करीत आहों, हे बापटांच्या लक्षात आले नाही. अण्णासाहेब यांस खाजगी व्याप कितीही असला, व त्यामुळे त्यांची कामे उरकण्यात धांदल, अनियमित श्रम वगैरे कितीही असले, व अगदी गळ्याशी येऊन भिडेपर्यंत कामास हात न घालण्याचा त्यांचा केवढाही हट्ट असला, तरी देखील एकादे सार्वजनिक काम त्यांनी अंगावर घेतले, आणि ते ठराविक वेळेत कधी केले नाही, असे घडल्याचे एक तरी उदाहरण कोणी दाखवून द्यावे. त्यांच्या सर्व बाबतीप्रमाणे, असल्या कामातही त्यांचे काही धोरण

असे, व पन्नास तगादेदारांनी कितीही सतावून सोडले तरी खरोखर त्यांनी कधी घाई केली नाही, अथवा कोणी पुन्हा आठवणही दिली नाही, तरी स्वत: आठवण ठेवून ते करण्यास कमी केले नाही. परंतु त्यांच्या या वरकरणी धांदरट आणि दीर्घसूत्री परंतु वस्तुत: स्थिरगंभीर अशा स्वभावाची कल्पना नसल्यामुळे क्रिया-शक्तीच्या घमेंडीत असलेल्या आम्हांस स्वत:च्या अधीरपणामुळे त्यांची खात्री वाटत नसे, व उगीच अण्णासाहेबास सतावून सोडावे, आणि वर पुन्हा "मी होतो म्हणून तर येवढे झाले, नाहीतर अण्णासाहेब म्हणजे काय, 'बाबाची जांभई !" अशी फुशारकी मारावी, असेच नेहमी होई.

रा. केळकरांनी लोकमान्यांना काहीही म्हटले असले तरी, एक गोष्ट खरी आहे की, ते भाषण अण्णासाहेबांनीच लिहिले, व ते आपल्या धोरणाप्रमाणे ठराविक वेळेच्या थोडेसे आधी लिहून दिले. रा. बापट यांच्या कामगिरीने त्यावर काहीही परिणाम झाला नाही. परंतु त्या भाषणावरील नरसोपंताचा शेरा व टिळकांचे अण्णासाहेबांविषयीचे उद्‌गार एवढेच नुसते देऊन ते भाषण अण्णासाहेबांनीच तयार केले होते, हे न सांगितल्यामुळे असा समज होतो की परमार्थाच्या मागे लागून अंगावर घेतलेली सार्वजनिक कामेही अण्णासाहेब बिघडून टाकीत, व केवळ त्यांच्याविषयीच्या आदरामुळे लोकमान्य ते कसेबसे निस्तरीत. रा. बापट यांचा आणि अण्णासाहेब यांचा निकट संबंध पुष्कळच आला असल्यामुळे जेथे अण्णासाहेबांचा संबंध आहे, तेथे तरी त्यांनी जास्त काळजी घ्यावयास पाहिजे होती. असो. मूळ सांगावयाची गोष्ट अशी की, अण्णासाहेबांनी तयार केलेले भाषण साधारणत: ३०-४० मिनिटे पुरावे इतक्या बेताचे होते; परंतु दुसऱ्या दिवसाच्या कार्यक्रमांत त्या भाषणाला इतका देखील वेळ देण्याची सवड नव्हती. जेमतेम २० मिनिटेपर्यंत ते चालावे असे ठरले. इतर कोणाचे भाषण असते, तर ते तेव्हाच कमी करून टाकण्यात आले असते, परंतु यांच्या बाबतीत तसे करता येईना. म्हणून लोकमान्य स्वत: अण्णासाहेबाकडे येऊन विनंती करू लागले, की भाषण तर आपलेच आहे, परंतु आम्हास जेमतेम २० मिनिटापेक्षा अधिक वेळ नाही, तेव्हा याची काही तरी तोड काढून द्या. त्यावर अण्णासाहेबांनी 'तूच सांग यात मी काय कमी करू ते' म्हणून भाषण त्यांच्यापुढे ठेवले. तेव्हा अशी मौज पहावयास सापडली की लोकमान्यांनी 'हा

अमुक भाग अथवा हे वाक्य किंवा शब्द काढले तर काय हरकत आहे ? म्हणून म्हणावे व ' अरे, तो मी अशा अशा करिता घातला आहे,' म्हणून त्यांतली खुबी अण्णासाहेबांनी सांगावी. तेव्हा लोकमान्यांनीच म्हणावे की ' हो हे तर खरेच ! ' अशा रीतीने काही वेळ गेल्यावर लोकमान्यांनी अण्णासाहेबांस सांगितले की ' हे तर सर्व खरे आहे. परंतु कसेही करून हे संक्षिप्त करून द्या.' तेव्हा 'माझी काही हरकत नाही, तुझ्या सोईला येईल तसे करून घे ' असे अण्णासाहेबांनी सांगितले, व त्याप्रमाणे पुढे लोकमान्यांनीच त्यांत फेरफार करून, अण्णासाहेबांचा आवाज लहान असल्यामुळे, अण्णासाहेबांच्या चिरंजीवांनी ते परिषदेपुढे वाचले.

अण्णासाहेब यांच्या दीर्घसूत्रीपणामध्ये विशेष लक्षात ठेवण्याजोगती एक गोष्ट चटकन् दिसून येई. ती ही की इतर लोकांप्रमाणे हलगर्जीपणा, आळस, अथवा कमकुवतपणा आल्यास कोणत्याही कारणाने तो घडत नसून त्यांच्या सर्व गोष्टींप्रमाणे त्यांतही एक प्रकारचा पद्धतशीरपणा होता. कोणचीही गोष्ट करण्यामध्ये यत्किंचित् देखील चालढकलपणा करावयाचा नाही, प्रयत्नाची कसूर करावयाची नाहीं, अगर कितीही क्षुल्लक बाब दिसली तरी जास्त हुशारीने उगीच घाई करावयाची नाही, उलट थोडा वेळ लागला व कितीही श्रम गैरसोय अथवा खर्च झाला, तरी एकाद्या नवशिक्या माणसाप्रमाणे ती अगदी यथाक्रमच करावयाची असा त्यांचा स्वभावच असल्यामुळे, त्यांचे सर्व करणे पहिल्यापासूनच मोठे अघळपघळ असे. शरीरसुखाखेरीज इतर कोणत्याही बाबतीत संकोच म्हणून त्यांना ठाऊकच नव्हता, हे जरी खरे आहे, तरी त्यांचा स्वभाव काही चिकट नव्हता; उलट चालण्यासारख्या साध्या गोष्टीपासून तो मोठमोठ्या राजव्यवहारापर्यंत त्यांच्या अंगी सर्वकार्यांत विलक्षण तडफ दिसून येई. त्यांना एकदा विचारले होते की 'हा दीर्घसूत्रीपणा तुमचा पूर्वीपासूनच आहे काय ?' तेव्हा ते म्हणाले ' छे, छे, तेव्हा असे करून कसे भागते, रे, बाबा ? एकाच वेळी पन्नास कामे एकदम उरकण्याची शक्ती माणसास का नाही, असे तेव्हा होऊन जाई !' यावरून दीर्घसूत्रीपणा हा त्यांचा काही मूळ स्वभाव नव्हे, हे दिसून येईल. आपले एक मुख्य धोरण सांभाळावयाचे, व इतरही कोणच्या गोष्टीस 'नाही ' म्हणावयाचे नाही,

अशा स्वभावामुळे हा दीर्घसूत्रीपणा उत्पन्न झाला, व त्यांतच यथाशास्त्र वागण्याच्या आवडीमुळे ज्योतिषशास्त्राची भर पडून अण्णासाहेब यांचे सर्व करणे म्हणजे पुण्याच्या लोकांस एक कौतुकाचा व थट्टेचाच विषय होऊन बसला. परंतु त्यातही असे पाहण्यांत येई की, एकादी गोष्ट अमुक वेळी अगर अमुक वेळात करावयाची, असे त्यांनी ठरविले, आणि तशी ती घडली नाही, असे कधीच झाले नाही. ती घडण्याच्या आड कधी काही आले नाही. एरवी मात्र दक्षिणायन, मृत्युयोग, राहुकाळ, वगैरे आड येत, आणि 'गंगाधरशास्त्री हजर नाहीत,' अगर 'अमुक माणसाला निरोप पाठविला आहे,' अथवा 'एकाद्या पुस्तकाची अमुक सालचीच प्रत नाही,' असल्या बारीसारीक गोष्टींवरही दोन दोनवर्षे काम अडून राही ! पूर्वी सांगितलेच आहे की, कोण- च्याही गोष्टीसंबंधी ते आपल्या मनाशी चटदिशी काही तरी धोरण ठरवून टाकीत, व कोणी काहीही केले तरी, त्यांत कधी फरक करीत नसत. मात्र इतकेच की, केवळ धर्मविरुद्ध असली गोष्ट खेरीज करून कसल्याही गोष्टीस 'नाही,' म्हणण्याचा त्यांच्या वाणीला सरावच नव्हता. त्यामुळे नेहमी 'हो हो, आत्ता करावयाचे,' असे घोकीत व माणसाला निरुत्साह न करता त्याची जिज्ञासा व व जोर ही वाढती ठेवून ते सर्व कामे करीत, व त्यांतच आपली मुख्य धोरणेही अबाधितपणे पाळीत. करावयाची म्हणून कबूल केलेली गोष्ट करावयास कधी चुकले नाहीत, परंतु त्यांच्याविषयी इतका विचार करण्यास कोणाला सवड नसल्यामुळे 'हे काम करणार नाहीत,' असे वाटे, व अधीरपणाने आम्ही त्यांच्या मागे लकडा लावावा. त्यामुळेच त्यांना विनाकारण अतिशय त्रास होई, व त्यांचे वर्तन अधिक तऱ्हेवाईक भासे. परंतु त्यांच्या सोशिकपणाची खरोखरच धन्य आहे. इतकेही करून जानूच्या मुलांना पाठीवर खुशाल धिंगाणा घालू देणाऱ्या तीन राक्षसांच्या गोष्टींतील जलौघाप्रमाणे त्यांच्या वृत्तीची प्रशांतवाहिता क्षणमात्रही चळली नाही. एवढे मात्र खरे की, या अलीकडील दीर्घसूत्रीपणाबद्दल ज्योतिषशास्त्र हे बरेचसे जबाबदार आहे, व एका वक्त्याने संभावित **टवाळीने** म्हटल्याप्रमाणे राहूकाळ आणि मृत्युयोग यांच्या कचाट्यात सापडून **महिनेचे** महिने निघून जात, तरी त्यांना नुसता श्मश्रु करावयास वेळ नसे ही गोष्ट

खरी आहे. खरोखरच त्यांना श्मश्रू करण्यास मुहूर्त आणि वेळ वर्षातून एकादा दिवस मिळत असे, त्यामुळे त्यांची दाढी नेहमीच वाढलेली असे. अखेरची आठ नऊ वर्षे तर त्यांनी श्मश्रूच टाकून दिला असल्यामुळे, त्यांची दाढी चांगलीच वाढून त्यांच्या कांतिमान गौर शरीरास शोभा देत असे. कामाच्या धांदलीत अस्ताव्यस्त झालेले पांढरे शुभ्र धोतर, चोळवटलेल्या कोवळ्या केळीच्या पानाप्रमाणे घड्या पडलेले व खपाटी गेलेले पातळ पोट, एकाच मानस सरोवरापासून निघालेल्या हिंदुस्तानच्या दोन बाजूच्या सिंधु ब्रम्हपुत्रांप्रमाणे हनुवटीवरील जाळ्यांतून निघालेल्या पांढऱ्या शुभ्र दाढीच्या दोन लांबच लांब जटा, दंडास बांधलेला अनंत, आणि गळ्यातील रेशमी सूत्र, मधुर हास्य आणि सकौतुक दृष्टी, ज्ञान, दया, औदार्य इत्यादी गुणांचा प्रभाव, शांती क्षमा दया यांनी युक्त असे तपाचे तेज, आणि बलवीर्यतेची ऐट–इत्यादी लक्षणयुक्त अशी ती मूर्ती, लांब सडक बोटे लववून साभिनय भाषण करीत उभी असलेली पाहिली म्हणजे आयुर्वेदादी उपांगसंपन्न असा मूर्तिमंत ऋग्वेदच पुढे उभा आहे की काय, असे वाटे! असो. ज्योतिषशास्त्रावर अण्णासाहेब यांचा विश्वास असल्याबद्दल वर सांगितल्याप्रमाणे संभावित रीतीने त्यांची टवाळी अथवा जास्त बोचकपणाने त्यांची कीव केलेली पुष्कळ वेळा ऐकू येते. परंतु यातही विचार करण्यासारखी एक गोष्ट आहे. ज्योतिषशास्त्र–म्हणजे, फलज्योतिष–याविषयी अण्णासाहेब यांचा दृढविश्वास कितपत होता, हे सांगणे कठीण नाही. अनेक आर्यशास्त्रांप्रमाणे ज्योतिषशास्त्र हे एक शास्त्र आहे, अशी त्यांची समजूत होती. परंतु, त्याबरोबरच काही झाले तरी ते जडशास्त्रच आहे, आणि इतर सर्व जडशास्त्रांप्रमाणेच त्याची कितीही वाढ झाली तरी, ते अपूर्णच राहणार, असे ते सांगत. एकदा त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या कुंडली विषयीच प्रश्न केला होता. तेव्हा त्यांनी चटकन्, 'ज्यांच्या लाभात गोविंद आला, त्यांची कुंडली कोण सांगणार?' असे उत्तर दिले. त्याचप्रमाणे चेहऱ्यावरून, आंगठ्यावरून इतकेच तर काय, पण नुसत्या आवाजावरून कुंडली मांडण्याची प्रतिज्ञा करणारे एक गर्गाचार्य त्यांचेकडे आले होते. त्यावेळच्या झालेल्या भाषणातही त्यांनी असेच सांगितले की "फलज्योतिष हे शास्त्र तसे ठीक आहे, परंतु ते पूर्ण शास्त्र होऊन तंतोतंत उतरणे शक्य नाही. नदीच्या प्रवाहाबरोबर वाहणाऱ्या लाकडाप्रमाणे नियतीच्या ओघात वाहणाऱ्या जीवासंबंधाने त्याचा उत्तम

उपयोग होतो, तरीपण भगवत्कृपेने नियतीच्या प्रवाहात उलट पोहत असलेले क्वचित् जीव आढळतात, त्यांच्यासंबंधी हे शास्त्र आमच्या कल्पनेप्रमाणे तंतोतंत जुळणार नाही." आणि ज्योतिषशास्त्राचा ज्यांनी खरोखर अभ्यास केला आहे, अशा विद्वानास सर्व शास्त्राभिमान टाकून शेवटी एक गोष्ट कबूल करावीच लागते. प्रत्येक जीव म्हणजे हरतऱ्हेचे कर्म निर्माण करण्याचा कारखानाच आहे. या टाकसाळीत सर्व प्रकारची नाणी अखंड पडतच असतात, व विश्वांतून सुख:-दुखात्मक भोगरूपी कच्चा माल त्याला अखंड पुरविला जाऊन त्याची उत्पादक शक्ती अखंडित राहते अशा स्थितीत अमुक प्रकारचे नाणे या टांकसाळीत तयार होईल एवढेच फार झाले तर कोणीही सांगू शकेल; परंतु पुढे त्या नाण्याची दुनियेच्या बाजारात कशी किंमत ठरेल, आणि त्याच्या मोबदल्यांत तो काय परत घेऊन येईल, हे सांगणे कठीण आहे. कारण ते एका विषयाचे काम नसून दुनियेच्या बहुविध व्यवहारांच्या ज्ञानावर अवलंबून आहे. म्हणजे, एका कुंडलीच्या मानाने त्या जीवास सुखदु:खात्मक भोग विश्वातून किती मिळावयांचा आहे, हे ज्योतिषी सांगू शकेल; परंतु तो तेवढा भोग मिळावयास, केवढ्या प्रमाणाचे कर्म त्याच्या हातून घडावे लागेल, हे सांगणे ज्योतिष या जडशास्त्राच्या पलीकडे आहे. उदाहरणार्थ:-एकाद्याला द्रव्यप्राप्तीचा आनंद द्यावयाचा आहे. अशा वेळी असे होईल, की त्या व्यक्तीला अनुसरून अथवा त्या व्यक्तीच्या विशिष्ट परिस्थितीला अनुसरून वेळेस एक पैसा दिला असताही त्याला मोठी धन्यता वाटेल, व हाती चिंतामणी आल्यासारखे होऊन जाईल; अथवा, एक लाख रुपये देऊन देखील त्याचा संतोष न होता उलट खेद व निराशा वाढतील. अशा वेळी दिलेले दान व ते घेणाऱ्याची संतुष्टी यांचे ज्याला प्रमाण ठाऊक असेल, तोच त्याची बरोबर सांगड घालू शकेल. अथवा, व्यवहारातील सोपा दृष्टांत द्यावयाचा म्हणजे, एकाद्या शेतकऱ्यापुढे जर आंब्याच्या चार कोयी नेऊन ठेवल्या तर तो चटकन् असे सांगेल की, या कोयींपासून अमुकअमुक प्रकारचा वृक्ष निर्माण होईल, त्याला अमुक तऱ्हेची फळे येतील, साधारण अमुक काळ फळे यावयास लागेल, त्याची पाने अशी असतील, फुले तशी असतील इ० इ० आणि ते सर्व जरी खरे झाले; म्हणजे वृक्षफुलफलांची जाती जरी तीच ठरली तरी देखील तो वृक्ष ४० फूट उंच होईल, का २५ फूट वाढूनच त्याची वाढ खुंटून जाईल, त्याचे फळ निंबासारखे लहान होईल का पपनसासारखे

मोठे होईल, इत्यादी सांगणे हे नुसत्या वनस्पतीशास्त्रावर अवलंबून नसून ज्या जमिनीत पेरणी केली जाते, त्या जमिनीवर, तेथील, हवामान, पाऊस पाणी, मनुष्यप्रयत्न, वगैरे गोष्टींवर अवलंबून राहील; म्हणजे ज्योतिष शास्त्राचे ज्ञान विश्वातील क्रिया व सुखदु:खात्मक भोग यांचे प्रमाण ठरल्याखेरीज, प्रत्येक जीवाच्या बाबतीत लंगडेच पडणार. जेथे कोठे ते ठरते, तेथे ते एक तर काक-तालीय न्यायाने, अथवा त्या जीवाच्या केवळ प्रवाहपतिततेने; आणि म्हणून ते शास्त्र केव्हाही अपूर्णच राहणार. येथे ही शंका घेण्याचे कारण नाही. की, ज्या ग्रहगुणांनी कर्म–भोगाची जात निश्चित करता येते, त्या ग्रहपरिस्थितीनेच त्यांचे प्रमाणही का निश्चित करता येऊ नये ? कारण, एक जीव अथवा पारिभाषिकतेने बोलावयाचे म्हणजे विशिष्ट ग्रहस्थिती हेच मुळी एक बीज आहे; आणि अनंत विश्वात ते उबून त्यांतून वृक्ष बाहेर यावयाचा आहे, तेव्हा नुसत्या नवग्रहात्मक परिस्थितीच्या ज्ञानाने कसे भागेल ? त्याला अनंत विश्वाच्या परिस्थितीचे ज्ञान पाहिजे. आणि म्हणूनच पूर्वकालीन ज्योतिषी आपल्या ज्योतिर्ज्ञानास स्वरोदय, योगाभ्यास, उपासना, अथवा तप इत्यादिकांची जोड देत असत. अण्णासाहेब हेही त्यांनी पाहिलेल्या सोमाचार्य सिद्धांती या पंडिताचे उदाहरण देत असत. हा गृहस्थ पहाटेस उठून स्वरोदयाप्रमाणे आपले काही आडाखे निश्चित करून घेत असे, व मग त्याला कोणी काहीही विचारा, फुटाणे उडाल्यासारखे फाड फाड उत्तरे देत असे. परंतु हा मूळ आडाखा चुकला, की, त्याच्या ज्योतिषानेही गोता दिलाच म्हणून समजावे. हा आडाखा जमल्याची अशी खूण होती की, निर-निराळ्या रंगाच्या गोटया अण्णासाहेबांनी खिशात घालावयाच्या, व त्याने सांगावयाचे की 'अमुक रंगाची गोटी हाती येईल,' व नेमकी तीच हाती येत असे. परंतु जेव्हा केव्हा यांत चूक पडत असे, तेव्हा मात्र आचार्यांचे ज्योतिष म्हणजे मोठाच गोंधळ होऊन जाई. असो. सारांश इतकाच की अनेक जड शास्त्रांपैकी ज्योतिष हेही जडशास्त्रच आहे, आणि म्हणून त्या इतर शास्त्रांप्रमाणे तेही अपूर्णच राहणार. व हे लक्षात ठेवूनच बेताल न होता ते उपयोगात आणले पाहिजे. स्वत: अण्णासाहेब यांचा भविष्यज्ञानाचे एक साधन म्हणून त्या शास्त्रावर भर असणे अशक्य होते, आणि त्या रीतीने ज्योतिषाचे त्यांनी यत्किंचितही स्तोम माजविल्याचे आढळण्यात नाही. जेथे कोठे धर्मशास्त्राची आणि ज्योतिषशास्त्राची सांगड आहे,–मग ती विधिनिषे-

धात्मक कशीही असो–तेथे मात्र ज्योतिषशास्त्राला त्यांच्या वागणुकीत महत्त्व येई, आणि ज्या मळसूत्रा (Fulcrum) वर त्यांच्या वागणुकीचे एकंदर नियम बसलेले होते, त्याच्या दृष्टीने पाहता, कोणाही विचारवान् प्राण्यास त्याबद्दल उपहास किंवा कीव करण्याचा एकदम धीर होणार नाही. मनुष्य आणि त्याची क्रिया अशी एक तुटक वस्तूच या भरल्या विश्वांत त्यांच्यापाशी नव्हती. विश्व आणि त्याचा एक घटक परमाणू मानव प्राणी यांचा युतावयव संबंध त्यांच्या दृष्टीला सूर्यप्रकाशासारखा धडधडीत दिसत होता. अर्थातच मानवी क्रिया सभोवतालच्या दृश्यव्यवहाराच्या निमित्तानेच उत्पन्न होते, आणि काहीतरी दृश्य परिणामातच तिचे पर्यवसान आहे अशी त्यांना कल्पनाही करवत नसे. त्यामुळे त्यांचा गोतावळा सर्व विश्वरूपच होता. म्हणून मानवी क्रियांचे परिणाम कमीजास्त प्रमाणाने, व थोडया बहुत कालावधीने इतर विश्वघटकासही सोसावेच लागतात, व त्याचप्रमाणे, शाकुंतलातील विदूषकाने म्हटल्याप्रमाणे—'यद्वेतसः कुब्जलीलां विडंबयति तत् किं आत्मनः वेगेन ? ननु नदीवेगेन' याप्रमाणेच मानवी क्रियेसंबंधीही त्यांची धारणा होती. आज जरी अनेक खऱ्या खोटया कारणांनी धर्मशास्त्र म्हणजे एक सावळा गोंधळ झालेला आहे, तरी वैदिक धर्मांतील एकूणएक आचारपरंपरा आणि विचारसरणी यांची मांडणी याच महातत्त्वाला धरून केली असल्यामुळे पुष्कळ वेळा असे होण्याचा संभव आहे की, विधी म्हणून सांगितलेल्या कित्येक गोष्टींचा इष्ट परिणाम झालेला मुळीच दिसत नाही. अथवा बहुतकरून इष्ट परिणामांत तरी झालेला दिसत नाही. हीच गोष्ट सर्व प्रकारच्या निषेधांविषयीही आहे. म्हणजे नित्य मृत्युयोगावर आणि घातवारावरच श्मश्रु करणारा भरपूर शंभर वर्षे निरामय राहिलेला दिसून येतो, व त्यामुळे धर्मशास्त्राविषयी उपहास उत्पन्न होतो. परंतु विश्वपरमाणू आणि विश्व यांचा हा आघातप्रत्याघातसंबंध लक्षात ठेवला तर धर्मशास्त्रांतली ज्योतिषशास्त्राची भानगड केवळ खुळसटपणाची अथवा मतलबाची होती, असे म्हणता येत नाही, व हा सिद्धांत ज्याला पटला आहे, त्याला तिला अनुसरून वागणेच भाग आहे. आता एवढे मात्र खरे, की असे वागणाराला व्यवहारामध्ये कमालीच्या अडचणी उपस्थित होतील, व त्याला केवळ प्रो. विक्षप्तमूर्ति म्हणूनच रहावे लागेल. पण त्याला इलाज काय ? 'सत्यापुढे तडजोड नाही, सत्य ते सत्य; एक तर सगळे धरा, नाहीतर सगळे टाका; पण तेथे तडजोड कशी होऊ शकेल ?' असे ते नेहमी म्हणत असत, ते अशाच

अर्थाने. धर्मशास्त्रांमध्ये आपद्धर्माचा एक भाग ठेवला असून एकंदर धर्मशास्त्राची आणि मनुष्यव्यवहाराची सांगड घालताना सारे तडजोडीचेच धोरण ठेवले आहे, त्यावरून असा ग्रह होतो की, मनुष्याने आपल्या समजुतीने व सोयीने तडजोड करून आचरावयाचाच हा भाग आहे. परंतु अशी तडजोड आणि सोय तेथे असणे वास्तविक नाही. सांगितली आहे, ती नाइलाज म्हणून सांगितली आहे. म्हणजे एवीतेवी मनुष्याची ताकद चालतच नाही, तर निदान परंपरा मोडून अजिबात तत्त्वलोप होऊ नये, अथवा 'अकरणान्मंदकरणं श्रेय:' याच न्यायाने सांगितली आहे. परंतु त्या त्या मानाने परिणामांतही समव्यस्तता आलीच पाहिजे, असेच त्यांच्या सांगण्याचे धोरण आहे. अथवा तशाच इतर काही खोल कारणांनी सांगितली आहे. केवळ आपद्धर्म म्हणूनच मांसभक्षणास प्रवृत्त झालेला विश्वामित्रही आपणास आपद्धर्मांत केले म्हणून त्याचा अनिष्ट परिणाम भोगावा लागणार नाही, असे म्हणत नाही; तर याने जो दोष लागेल त्याचे परिमार्जन शरीर राहिले असता तपाने करून इतरही पुण्य संपादीन, तेव्हा शरीर टाकण्यापेक्षा मांस खाऊनही जगविणे जास्त फायदेशीर आहे, असे म्हणतो. धर्म, विष्णु, ब्रह्मदेव इत्यादिकांनाही आपत्तीत केलेल्या दोषाचारांचे प्रायश्चित्त सोसावे लागले, असे ग्रंथांत जागजागी वर्णन आहे. सारांश इतकाच की सत्य म्हटले म्हणजे तेथे तडजोड नाही. जेथे कोठे अशी तडजोड आहे, अथवा आणावी लागते, तेथे ती अर्थातच फलप्राप्तीचा काही तरी प्रमाणात उणेपणा स्वीकारूनच करावी लागते. आणि म्हणूनच आपद्धर्म हा तात्पुरता आहे, हे लक्षात ठेवून आपत्ती निवारण्याचा प्रयत्न करण्याची व निवारण होताच पुन्हा मूलपदावर येण्याची माणसावर जबाबदारी आहे. हे तत्त्व विसरून जाऊन कंचुकीच्या हातातील आचारयष्टी-प्रमाणे आपद्धर्मच ज्या वेळेला प्रधानसाधनच होऊन बसतो, तेव्हा अर्थातच संस्कृतीचा ऱ्हास होऊन काही तरी निरनिराळ्या चिजा उत्पन्न होतात. आणि म्हणूनच त्यांनी कोणचेच निश्चित साध्य पदरात न पडता 'यस्य कस्य तरोर्मूलं येनकेनापी मिश्रितम्' या न्यायाने काही तरी घडून येते. सारांश काय, कोणचाही धर्म म्हटला म्हणजे त्याचे आचरण, सुख आणि सोय यांची प्रतिष्ठा ठेवून नेहमीच करता यावयाचे नाही आणि केवळ याच दृष्टीने धर्माची घडी बसविण्याची

खटपट करणारे लोक कितीही विद्वान् असले, आणि परमेश्वराच्या अस्तित्वाची बडबड त्यांनी तोंडांनी कितीही केली, तरी ते इरसाल नास्तिक असतात, व त्यांचे सर्व प्रयत्न इतर कित्येक शास्त्रांप्रमाणेच धर्मशास्त्राचेही प्रवर्तन सामाजिक कारणानेच झाले आहे, अशाच समजुतीवर चाललेले असतात. वरील महासिद्धांत ज्यांच्या पचनी पडणे शक्य नसेल, त्यांनी पाहिजे तर वाटेल त्या समजुतीवर चालावे. परंतु जोपर्यंत हा सिद्धांत खरा असणे शक्यच नाही, असे सिद्ध करता येत नाही, तोपर्यंत धर्मशास्त्राची व त्याच्यावर विश्वास ठेवून अत्यंत प्रामाणिकपणाने, कर्मठतेने कष्ट करणाऱ्यांची कीव करण्याचे कारण नाही. असो, सांगावयाची गोष्ट हीच की धर्मशास्त्राशी जेथे ज्योतिषाची सांगड आहे, तेथेच फक्त त्यांच्या जवळ ज्योतिषाची प्रतिष्ठा होती. एरवी लोक ज्या रीतीने त्या शास्त्राचे महत्त्व समजतात, तशा रीतीने त्यांना त्याचे महत्त्व वाटणे शक्यच नव्हते आणि दुसऱ्याच्या बाबतीतही कधी त्यांनी ते दाखविले नाही. उलट 'जरी ज्योतिषशास्त्र कितीही खरे असले तरी त्याचा काय उपयोग ? त्याप्रमाणे होणे न होणे हे तर अखेरीस महाराजांच्याच स्वाधीन,' असेच ते सांगत असत.

त्यांच्या दीर्घसूत्रीपणात या शिवाय दुसरीही कित्येक तंत्रे असत. एकदा एक रोगी अत्यवस्थ होता आणि अण्णासाहेबांना पाहण्याविषयी त्याचा अट्टाहास चालला होता. त्याला पाहून येणे म्हणजे सरासरी पंधरा मिनिटांचेच काम होते. परंतु कितीही तगादे आले तरी, दोन तीन दिवसपर्यंत यांनी सवडच केली नाही. 'आत्ता येतो', 'मग येतो', 'विष्णूला जाऊन तसाच येतो', असे म्हणून तीन दिवस तसेच लोटू दिले. त्याच्या येथील मंडळी तर फारच खट्टू होऊन गेली. अखेरीस कुठे यांना जावयास फावले. त्यावर 'हे काय तुमचे करणे ?' म्हणून प्रश्न विचारला असता त्यांनी सांगितले की, "पंधरा मिनिटांची सवड करणे काही कठीण नव्हते, परंतु पूर्वी जाणे रोग्याच्या दृष्टीने हितावह नव्हते. रोगी अत्यवस्थ असता त्याला जर एकादा ध्यास असला तर, अथवा अमुक मनुष्य येईल, व त्याने मी बरा होईन ' अशी काही आशा असली तर, त्याचा त्याच्या रक्ताला जोर असतो अशा वेळेला, जर त्याच्या मनाप्रमाणे घडून आले, तर रक्तातील जोर नाहीसा होऊन, एकदम दगा होण्याचा संभव असतो. अशा अवस्थांतून असे घडते की, मधूनमधून आता ज्योत मालवते की काय, असे

कठीण प्रसंग येतात. व तेवढा तो काळ निघून गेला, की, पुनः प्रकृती सुधारण्याच्या मार्गास लागते. अशा बिकट प्रसंगी हा रक्ताचा जोरच त्यांतून पार पडण्यास उपयोगी पडतो. म्हणून असा विशेष काल टळून जाईपर्यंत त्याच्यापुढे जाऊन उभे राहू नये." याप्रमाणे त्यांच्या सर्वच वर्तनामध्ये दिसावयाला एक प्रकारचा नादिष्टपणा, परंतु वस्तुतः असे काहीतरी धोरण असे.

सर्व कामात जरी याप्रमाणे त्यांचा संथपणा असला तरी एका कामात मात्र त्यांची तरतरी विशेष दिसून येई. आजपर्यंत जगात झालेल्या सर्व महापुरुषांच्या गुणदोषांची जर सरासरी काढली, तर असे आढळून येईल की, त्यांच्या अंगी एक गुण बहुत करून सामान्य होता. सर्वसाधारण माणसांच्या मानाने हे लोक चालणारे फारच जलद असतात. त्यांच्या रोमरोमांतून सळसळणाऱ्या क्रियाशक्तीमुळेच असे होत असावे. श्रीसमर्थांच्याविषयी तर गिरिधरांनी 'सोडलेला तीर पुढे होऊन मागच्या हाती धरतात' असे त्यांच्या चालण्याचे काव्यमय वर्णन केले आहे. स्वामी रामतीर्थ वगैरे लोकप्रसिद्ध व्यक्तीही अशाच जलद चालणाऱ्या होत्या. लोकमान्यांची चालण्याची तडफ तर सर्वांच्या परिचयाचीच आहे. अण्णासाहेबांचेही सहज चालणे अतिशय वेगाचे असून हाच त्यांचा वेग अगदी अखेरपर्यंत तसाच टिकला. एकदा चालू लागले म्हणजे चांगल्या चालणाऱ्यालाही त्यांची साथ करणे कठीण जाई, व चांगला सशक्त मनुष्यही त्यांच्याबरोबर फार थोड्या वेळात थकून जाई. १९१५ साली आषाढीला आळंदीस जात असता नाक्यापाशी सहज गाडीतून उतरले, व चालू लागले. श्रीगणपतिअथर्वशीर्षाचा अर्थ जवळच्या माणसास सांगत होते. बोलता बोलता दिघी उलटून जाऊन मोठ्या पादुका केव्हा आल्या हेही लक्षात आले नाही. परंतु त्यांच्या चेहऱ्यावर थकव्याचे यत्किंचितही चिन्ह नव्हते. अशाच तऱ्हेने एकादेवेळी बोलत उभे राहिले म्हणजे वेळेस पाच पाच तास निघून जात, तरी त्यांना कधी बसावयाची आठवण होत नसे. अशा वेळी श्रोत्यांची तर त्रेधाच उडून जाई. कोठे भिंतीचा आधार घे, कोठे खुर्ची टेबल, काही उंच असेल त्याच्यावर रेलल्यासारखे कर असे करून अखेरीस मर्यादेची कल्पना सोडून देऊन खुशाल खाली बसावे, व त्यांनी मात्र समोर उभे राहून चार चार तास मोठ्या आनंदाने बोलावे, असेच नेहमी घडून येई. होमरूल

लीगच्या वेळेला श्री. दादासाहेब खापर्डे, नागपूरचे बॅ. अभ्यंकर, डॉ. परांजपे वगैरे मंडळीही आळंदीस आली होती. त्यांनी प्रसाद घेतल्यावर जावयाची तयारी केली. 'आत्ता इतक्यात कशाला जातोस, संध्याकाळी आरती करून का जात नाही !' असे अण्णासाहेब म्हणत होते, व 'छे, मला गेलेच पाहिजे,' असा दादासाहेबांचा आग्रह होता. अशा रीतीने बोलत बोलत सारी मंडळी रस्त्यावर आली, व मोटार सुटण्याची तयारी होत होती म्हणून सहज तेथे उभी राहिली. इतक्यात कर्मधर्मसंयोगाने त्या मोटारीचे काहीतरी तंत्र बिघडले. मंडळींना वाटले इतक्यात मोटार दुरुस्त होईल, मठात जाऊन काय करावयाचे ? परंतु बराच वेळ होऊन गेला तरी मोटारीचे तंत्र जुळेना, इकडे अण्णासाहेब जे बोलत उभे राहिले, ते रात्री ९ वाजेपर्यंत आरती होऊन मंडळी जाईपर्यंत तसेच उभे होते ! श्री. दादासाहेब वगैरे मंडळींनी भिडेभिडेने पराकाष्ठा तास दीड तास कशीबशी कळ काढली. अखेरीस नाइलाज होऊन समोरच्या जोत्यावर सर्वांनी तळ दिला व अण्णासाहेब मात्र मंडळींनी बसावयाचा कितीही आग्रह केला तरी 'आता बसतो, थोड्या वेळाने बसतो,' असे करीत पुरे सात तास तसेच्या तसेच उभे होते. त्यांच्याशी बोलतांना नेहमी असे प्रसंग येत. पुष्कळ वेळा असे होई की, विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर त्यांना दिले म्हणजे ऐकणाऱ्याला 'आता झाले' असे वाटून तो निघून जाण्यास पाही, अशा वेळी यांनी उगीच काहीतरी बोलणे काढावे, व त्याला दोन दोन तास अटकवून ठेवावे. खुद्द त्या ऐकणाराला असे होऊन जाई की आता हे पुरे का करीत नाहीत ? परंतु अशा रीतीने काहीतरी फालतू गोष्टीत स्वतःचा वेळ खर्चण्यात त्यांचाही काही हेतू असेल, असे कोणाच्या लक्षात येऊ नये. आणि अगदी क्वचित् प्रसंग टाकले तर, त्यांनीही कधी कोणाच्या लक्षात येऊ देऊ नये. परंतु त्याच्या मुळाशी अगदी सूक्ष्म का होईना, दुसऱ्याचे काही तरी हित करण्याची बुद्धी असे. परंतु, त्याबरोबरच त्यांच्या आंगच्या अलौकिक लीनतेमुळे तसे त्याला उघड तरी कसे बोलून दाखवावे, असा त्यांच्या वृत्तीत संकोच होई. तेवढ्याकरिता स्वतःच्या कामाचा वेळ मोडून, व ते काम मागून करावे लागल्यामुळे झोप, खाणेपिणे, वगैरे बाबतीत हाल सोसून आणि वर पुन्हा पदरात भ्रांतिष्टपणा घेऊनही तसे पर्या-

याने घडवून आणण्याची ते खटपट करीत. अशा तऱ्हेचे एक लहानसे उदाहरण आठवते, त्यावरून निरभिमानता आणि कारुणिकता यांचा थोर पुरुषांच्या ठिकाणी कसा मधुर संगम असतो, ते दिसून येईल.

त्यांच्या जवळील एका मुलाला श्मश्रु करावयाची होती. त्या दिवशी शनिवार असून संकष्टी चतुर्थी होती. त्यालाही संकष्टी चतुर्थीचे व्रत होते, परंतु ध्यानात नसल्यामुळे न्हावी आल्याबरोबर त्याने श्मश्रूचा बेत केला. त्यावेळी काही विषयावर अण्णासाहेब बोलत असल्यामुळे याने दुसऱ्या एका गृहस्थास 'तुम्ही बसा, मी आताच येतो' म्हणून सांगितले. पोटातला भाव असा की अण्णासाहेब यांनी आपण होऊन भाषण थांबवावे परंतु काही केल्या ते भाषण तर थांबलेच नाही, पण उलट मारुतीच्या शेपटाप्रमाणे लांबतच चालले. शेवटी हळूच पळता पाय काढावा म्हणून तो उठून उभा राहिला. परंतु त्यानेही भाषण न थांबता उलट तेही उठून उभे राहिले, व तशा उभ्याउभ्याच तास दीड तास निघून गेला. शेवटी खालचे काम सर्व आटोपून बराच वेळ कंटाळल्यावर न्हाव्याने हाक मारली. तेव्हा मात्र भीड तोडून 'आता मी श्मश्रु करावयास जातो' म्हणून त्याने विनंती केली. तेव्हा 'बरे आहे' म्हणून तेही आपल्या उद्योगास लागले. इकडे श्मश्रु वगैरे आटोपल्यावर स्नान करून दिवाणखान्यात येत असतांना त्या दिवशी चतुर्थी असल्याचे त्यास समजले. तेव्हा 'आज चतुर्थी आहे आणि मी तर हजामत करविली,' असे त्याने म्हटल्यावरून अण्णासाहेब म्हणाले 'माझ्या होते ध्यानात, आणि म्हणूनच मी बोलत उभा राहिलो.' त्याने विचारले, 'मग तुम्ही तसे सांगितले का नाही?' ते म्हणाले, 'तुझा जरा विशेषच आग्रह दिसला करण्याचा, म्हणून मी बोललो नाही.' तेव्हा आपली चूक लक्षात येऊन त्या इसमालाही खेद झाला, व 'आम्हांला कुठले येवढे धोरण असणार? उघड उघड जर सांगितले नाही, तर आम्हाला कधीही कळावयाचे नाही, असे आम्ही अडाणी आहो' म्हणून त्याने सांगितले. तेव्हा त्याला वाईट वाटलेले पाहूनही त्यांचे अंतःकरणही थोडेसे कळवळले व त्यांनी मृदुवाणीने त्याचे समाधान केले. ही गोष्ट दिसावयास क्षुल्लक आहे, तरी पण तिच्यावरून त्यांच्या वर्तनातील कित्येक खुब्या समजून येतात. 'लोकोत्तर पुरुषांचा स्वभाव वज्रापेक्षाही कठोर असून फुलापेक्षाही नाजूक असतो,' असे भवभूतीने म्हटले

आहे. परंतु कठोरपणा आणि मृदुताच तर काय पण अशा सर्व विरोधांचा पुण्य-संगम त्यांच्या स्वभावात कसा असतो, हे तिच्यावरून दिसून येईल. त्यांच्या धर्मश्रद्धेप्रमाणे त्या दिवशी श्मश्रु करविणे श्रेयस्कर नाही असे तर त्यांस वाटत होते; परंतु 'मी सांगतो, करू नको' अशी अधिकारवाणी त्यांना तोंडातून काढवेना. त्यांतच त्याची विशेष इच्छा दिसून आल्यामुळे त्याचा हिरमोड करावा, हेही त्यांच्या मनास येईना. अशा चमत्कारिक स्थितीत स्वतःकडे नादिष्टपणा घेऊन, त्यांनी आपला हेतू साधण्याची खटपट केली. ही गोष्ट फारच क्षुल्लक होती, आणि तिच्यामुळे फार झाले तर 'काय करावे बुवा, अण्णा-साहेबांनी सोडलेच नाही. न्हावी निघून गेला' एवढाच ठपका त्यांच्यावर आला असता हा भाग वेगळा. परंतु इतक्या बारीक गोष्टीपासून तो डफळापूर प्रकरणा-सारख्या मोठमोठ्या गोष्टीपर्यंतही त्यांचे वागण्याचे असेच धोरण असे, व त्यांतच 'Thy will be done' अशी त्यांना सर्वत्र अखंड प्रतीत होणाऱ्या ईश्वरेच्छेपुढे लीन होण्याची तयारी दिसून येई. काम म्हटले म्हणजे, तेथे मोठे आणि धाकटे, हा भेदच त्यांच्या दृष्टीत नव्हता आणि 'येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः। संतोषं जनयेत् प्राज्ञः तद्देवेश्वरपूजनम्'॥ ही भावना त्यांच्या कृतीत पदोपदी दिसून येई. स्वामी विवेकानंदांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, 'अशी वेळ येईल की ज्यावेळी प्रत्येकाला, दोन दोन तास ध्यानधारणा करण्या-पेक्षाही एकाद्या भंग्याला चिलीम भरून देण्यातही जास्त परमार्थ आहे, असे कळून येईल.' याची सत्यता अण्णासाहेबइतकी इतरत्र क्वचितच आढळण्यात येईल. मात्र इतकेच की त्यांनी "देवपूजा संध्या वगैरे काय करता? त्याच्यापेक्षा दुसऱ्याची सेवा करण्यातच जास्त परमार्थ आहे" असा एकदेशी उपदेश कधी केला नाही. उलट 'तेही पाहिजे, आणि हेही पाहिजे, सर्व तऱ्हांनी आणि सर्व प्रकारांनी, कोणीकडून तरी ममत्वभाव टाकून महाराजांच्या इथे लीन होऊन गेले पाहिजे' असेच शिकविले.

चरित्रास जोडलेल्या अण्णासाहेब यांच्या स्तोत्रांत स्तोत्रकारांनी 'संकेत-रेखा नवभारतस्य' असे त्यांचे थोडक्यात संपूर्ण वर्णन केले आहे. वैदिक धर्माची व भारतवर्षाची उन्नती होऊन त्याने वैभवसंपन्न व्हावे असे वाटणाऱ्या वैदिक संस्कृतीच्या प्रत्येक पुत्रास त्या वैभवास योग्य असे भारतपुत्र कसे असावे, असे जे वाटत असेल त्या सर्वांचा जर निष्कर्ष काढला, आणि तत्त्वतः जुने

सर्व कायम ठेवून, नव्याच्या सर्व इष्ट मिश्रणाने तयार होणारी पिढी कशी असावी, याची जर काही कल्पना केली तर, त्यांचे उदाहरण म्हणून अण्णासाहेब यांचेकडे खुशाल बोट दाखविता येईल. किंबहुना सर्व कलिकालाकरिता भगवंतांनी विशेष रीतीने प्रशंसिलेल्या कर्मयोगाचे ते प्रत्यक्ष उदाहरण होते. आमच्याकडची युगकल्पना व त्या युगांची कालसंख्या यांचा वाद सोडून दिला, तरी एवढे दिसून येते की, प्रत्येक देशात व प्रत्येक कालात व सामान्यत: सर्व पृथ्वीवरच उच्चनीच दशेचे फेरे काही विशेष क्रमाने फिरत असतात. मग त्यांचे व्यक्त स्वरूप धार्मिक, सामाजिक, राजकीय कसेही असो. या स्थित्यंतराचे कारण शोधू जाता असे आढळून येते की, त्या त्या स्थली जेव्हा अनुकूल काल येतो, तेव्हा गुणकर्मांनी समान असे जीव जन्मास येतात, व त्यांच्या अंत:प्रवृत्ती आणि बाह्य परिस्थिती यांच्यातही एक प्रकारचा मेळ असतो. परंतु प्रतिकूल कालात याच्या अगदी उलट घडते. म्हणजे प्रभावशाली जीव, त्यांचे गुणकर्म, (कर्म=कर्मसामर्थ्य) आणि परिस्थिती यांच्यातील ही व्यवस्था नाहीशी होऊन त्यांत एक प्रकारची कलना (Heterogenity) उत्पन्न होते. म्हणजे परस्परविरुद्ध अशा भिन्न भिन्न तत्त्वांचा सावळागोंधळ होऊन जातो. अशा स्थितीत ज्याला केवळ आत्मकल्याणच करावयाचे आहे, त्याला गीतेतील आत्मार्पणरूप कर्मयोगाने अथवा पतंजलीच्या भाषेत म्हणावयाचे म्हणजे 'ईश्वरप्रणिधानाने' ते करून घेणे फारच सुलभ आहे. परंतु ज्याला आपला मार्ग असा एकलकोंडेपणाने काढावयाचा नाही, व आपणाकरिता विश्व आणि विश्वामिळती आपण या महावैदिक सूत्रास धरून काढावयाचा आहे, त्याचे काम इतर कोणत्याही कालापेक्षा फार कठीण असते. कारण भोवतालच्या सर्व विरोधांचा परिहार करून, त्याला स्वत:चाच विरोधाभास करावयाचा असतो. त्यामुळे जितके ढंग बाहेर, तितके रंग याच्याही जवळ लागतात. तरच त्याचा स्वत:स व दुसऱ्यासही उपयोग होऊन कल्याण होते. हल्लीच्या अनंत विरोधमय परिस्थितीत तर हे काम फारच कठीण आहे. सर्व प्रकारच्या आधुनिक संस्कृतींच्या उत्कृष्ट फळांचा उपयोग करून घ्यावयाचा. हे तर केलेच पाहिजे. कारण* Survival of the fittest चे तत्त्व जडजीवनासंबंधी

*परिस्थितीला जे उत्तम वाटते तेच टिकते.

तरी अबाधित आहे, यांत शंका नाही. तेव्हा ते करणे तर अवश्यच आहे. परंतु त्या संस्कृतीला जोडून जी काही मनोरचना लागटपणाने येते, अथवा ज्या मनोरचनेमुळेच या संस्कृतीचा अहंनिर्विशेष आदर होतो, ती व वैदिक संस्कृतीत बीजभूत असलेली मनोरचना, या परस्पर स्वभावतःच भिन्न आहेत. तेव्हा बाहेरची परिस्थिती दुसऱ्या संस्कृतीस धरून, आणि आतली संस्कृती मात्र वैदिक संस्कृतीस धरून व्हावयाची, असली अभूतपूर्व आपत्ती येऊन पडली आहे. अशा स्थितीत, विरोधी बाह्य परिस्थितीने अंतःसंस्कृतीला धक्का न बसता तिची अबाधित वाढ कशी व्हावी, आणि बाह्य संस्कृतीला तिच्या लगामी ठेवून, तिच्याकडून हुकमी काम कसे करून घ्यावे, हे अण्णासाहेब यांच्या चरित्राचे सार आहे.

त्यांच्या सर्व आयुष्याचा विचार केला तर सर्व तऱ्हेच्या विरोधांचे इतके बेमालूम मिश्रण कोठेच सापडावयाचे नाही. दृष्टांत देऊन सांगावयाचे म्हणजे योगेश्वर कृष्ण आणि देवव्रत भीष्म या भारतीय दोन व्यक्तींच्या प्रकृतीचे जर मिश्रण करता आले, तर कसे काय साधेल, याचाच जणू काय हा ब्रह्मदेवाने प्रयोग करून पाहिला. त्यांचा खाजगी आयुष्यक्रम पाहिला तर केवळ भीष्मच, दुसरी उपमाच नाही. परंतु सार्वजनिक चारित्र्य पाहिले म्हणजे त्याच्या बहुरंगीपणाची तोड श्रीकृष्णाशिवाय कोणीच करू शकत नाही. भीष्मांनी ज्याप्रमाणे आमरण कौरवकुलाचा सेवक म्हणून आयुष्य घालविले व तीन पिढ्यापर्यंत वस्तुतः सर्व कौरवसाम्राज्य स्वतःच्या कर्तृत्वाने चालविले, त्याप्रमाणेच आमरणांत आपणास श्रीनृसिंहसरस्वतीचे पदरज म्हणवून घेऊनच, काय वाटेल ते झाले तरी ती पायरी न सोडता त्यांनी सांप्रदायाचा योगक्षेम वाहिला. आंगी एवढा अधिकार असतांही स्वतः त्यांनी कधी वडील माणूस या नात्याखेरीज इतर रीतीने नुसते कोणास पायाही पडू दिले नाही; अथवा एक तुळसीचे पानही डोक्यावर ठेवू दिले नाही. मग, फुलाची माळ घालणे, वगैरे पूजेचा प्रकार तर दूरच राहिला. सभेचे अध्यक्ष किंवा असलेच काही लौकिक प्रकार सोडले तर, त्यांना फुलाची माळ घालावयाची म्हणजे महाराजांच्या पूजेतील माळ देवाचा प्रसाद म्हणून घालावी लागे. त्यांच्या अलीकडील अवताराला फुलाची माळ फारच खुलून दिसत असे. जोडा ते फार क्वचित् प्रसंगी घालीत असत, परंतु तशा वेळी पायांत जोडा, त्यावर नेसलेले रेशीमकाठी धोतर, पांढरा शुभ्र आंगरखा, व जरीचे उपरणे,

आणि त्यावर लोळणारी पांढरी शुभ्र दाढी, कोमल हास्य, दयार्द्र दृष्टी, विवेकपूर्ण भालपटल, आणि वृद्धापकाळामुळे उमटून दिसणारी गंडस्थळे, आणि सर्वांच्यावर आटोपसर असे लाल रंगी पागोटे, हातात काठी, चेहऱ्यावरील तेज:पुंजता व सरलता, आणि त्यांनी 'नको' 'नको' म्हटले असतांही त्यांच्या शरीराच्या सर्व ऐटीत अट्टाहासाने प्रगट होणारे त्यांचे लोकेश्वरत्व,–या सर्वांत महाराजांच्या पुष्प-हारांची भर पडली म्हणजे पहाणाऱ्याच्या नेत्रांस क्षणभर टक पडत असे. अलीकडे पांढरा शुभ्र आंगरखा रेशीमकाठी धोतर व जरीचे उपरणे हा त्यांचा बाहेर वागावयाचा पोशाख ठरून गेला होता. या त्यांच्या रेशीमकाठी धोतराचे आज-पर्यंत त्यांच्याविषयी बोलणाऱ्या बहुतेक सर्व वक्त्यांनी मोठे कौतुक केलेले आढळते; आणि अंत:स्थिती काहीही असली तरी बाहेरच्या पोशाखात ऐटदारपणा सांभाळला पाहिजे, म्हणून आम्ही 'वस्त्राभूषणांचे' लोक त्यांचे उदाहरण देतो. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, वस्त्राभूषणांत नीटनेटकेपणा ठेवला पाहिजे म्हणून तो त्यांनी कधीही ठेवला नाही. तो सहज ठेवला जात होता, हे त्यांचे विशिष्ट प्रारब्ध. आणि ज्या गर्भश्रीमंतीत ते वाढले तिच्या मानाने पाहिले असता रेशीमकाठी धोतर म्हणजे काही त्यांच्या दृष्टीत मुद्दाम वापरावयाची विशेष वस्तु नव्हती. नेसावयाचे धोतर म्हणजे ते रेशीमकाठीच असले पाहिजे, इतकी ती अगदी त्यांच्या ठिकाणी सरळ गोष्ट होती. घरी नित्य वापरावयाचे साधेकाठी धोतर यास त्यांनी 'धोतर' म्हटल्याचे कधी कोणाच्या ऐकण्यात नाही. 'अरे, पंचा कोठे आहे ?' असे म्हणूनच ते त्याचा उल्लेख करीत. घरांत माणसाने पंचे वापरावयाचे, मग तो कितीही श्रीमंत असो, व बाहेर जातांना धोतर नेसावयाचे, हे जुने वळण त्यांना लागलेले होते, त्याला अनुसरूनच त्यांचे वागणे होते. बाहेर जावयाचे, म्हणून मुद्दाम धोतर नेसावयाचे, एवढा हव्यास तेथे उरलेला नव्हता. बाहेर जावयाची वेळ झाली म्हणजे, खुंटीवर पहावयाचे, व तेथे जो काय त्यांचा पंचा अगर धोतर असेल ते नेसून, आणि आंगरखा अथवा कोट घालून बाहेर पडावयाचे एवढेच त्यांना ठाऊक. एरवी घरांतला सर्व वेळ त्यांचा उघड्यानेच जात असे. फारच थंडी पडली असली तर उगीच थोडा वेळ सद्रा अंगास लागला तर लागला. त्यांचा विवाह झाला होता, व मनूच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी यथाशास्त्र पितृ–ऋण फेडले होते, ही गोष्ट वेगळी.

परंतु स्त्री म्हणून काही उपभोग्य वस्तू आहे, असा त्यांच्या चित्तावर आजन्म कधी संस्कारच नव्हता. असे सांगतात की, भाऊसाहेब हे स्वत: अतिशय रंगेल आणि विलासी असल्यामुळे आपल्या चिरंजीवांनीही आदिरसाचा सर्वोत्कृष्ट उपभोग घ्यावा, अशी त्यांना मनापासून हौस वाटे; आणि तेवढ्यासाठी आपला वडीलपणाही बाजूस ठेवून, भाऊसाहेब पुष्कळ प्रयत्न करीत असत. मग काय त्यांना आपला मुलगा संसारांतून उठून जाईल, अशी भीती वाटत होती की, काय कोण जाणे. अण्णासाहेब मुंबईहून यावयाचे, म्हणजे त्यांची खोली झाडविण्यापासून सारी कामे ते जातीनिशी करीत. परंतु इतकेही करून अण्णासाहेबांची सुखोपभोगाविषयीचीं उदासीनता पाहिली म्हणजे, त्यांना मोठे वाईट वाटे. पूर्वीच्या काळाप्रमाणे पतिपत्नींची गाठ घालून देण्यांत घरच्या मंडळींना अतिशय घाई होत असे, आणि यांचे तर पडले सर्व सशास्त्र काम. त्यामुळे ॠतु प्राप्त झाला तरीही, पूर्ण षोडषवर्षा स्त्री झाल्याखेरीज संबंध करू नये, अशा तऱ्हेचे यांचे धोरण होते. आणि त्यांच्या सर्व इतर गोष्टीप्रमाणे हीही गोष्ट त्यांनी मुकाटचाने घडवून आणली. कुटुंबसुखाच्या बाबतीतही एकीकडे पाहिले तर त्यांची स्थिती एकाद्या धर्मशाळेत घटकाभर टेकल्यासारखी होती. मुलीवर एवढा जीव आहेसे दिसत होते, परंतु रोगाने जर्जर होऊन बिचारीं मरणोन्मुख झाली तरी तिला काय होते, याचा याना पत्ताच नव्हता. स्वत:च्या मुलाला देखील कधी मायेने जवळ घेतले असेल की नाही कोण जाणे. मद्रासहून आल्यानंतर, संसार तर अजिबात थांबलाच होता, कुटुंबातील माणसांनी दु:खीकष्टी नसावे, ज्याने त्याने कुलगौरव सांभाळून आपापल्या तऱ्हेने आपल्या सुखाची सोय लावून घ्यावी, त्यास जे काय द्रव्यादिक सहाय्य लागेल, तेवढे आपण करावे, एवढाच काय तो त्यांचा कुटुंबाशी लळा दिसत होता. परंतु दुसऱ्या बाजूने पाहिले तर कुल व जाती, यांचा ते पराकाष्ठेचा अभिमान दाखवीत, आणि त्यांची प्रतिष्ठा जेणेकरून राहील अशा तऱ्हेने अगदी क्षुल्लक गोष्टींपासून देखील त्यांचे वर्तन असे. पक्षाच्या दिवशी अण्णासाहेबांचे येथे मोठाच समारंभ असे. सौ० भागीरथीबाई बापट यांनी आपल्या 'पुष्पमाले'त म्हटल्याप्रमाणे 'असता पितृतिथी। चाळीस क्षण देती। कोणी नाही त्याचे श्राद्ध करिती। भोजने होती सायंकाळी॥' अशा रीतीने पक्ष म्हणजे एकाद्या गरीबाच्या येथल्या लग्न मुंजीसारखे

पार पडत असे. व सहज दोनचारशे पान होत असे ! परंतु, याविषयी त्यांच्याशी एकदा बोलत असता थोडेसे खिन्न झाल्यासारखे करून ते म्हणाले, 'अरे काय सांगतोस ? मला तर मोठी लाज वाटते. भाऊसाहेबांच्या वेळी पक्ष म्हणजे जवळजवळ नऊशे पान होत असे ! त्या मानाने मला तर वाईट वाटते. परंतु तशीच महाराजांची इच्छा.' चिरंजीवाचे लग्न त्यांनी लांबविले, आणि त्या काळाच्या मानाने त्याच्या मर्यादेची सीमा होऊन गेली. म्हणून त्यांचे स्नेही एकदा बाबासाहेब यांची तारीफ करून म्हणाले की 'तुमच्या मुलाची तरी धन्यच आहे. दुसऱ्या श्रीमंताचा मुलगा असता, तर कधीच परभारे लग्न करून घेतले असते !' त्यावर मोठ्या झटक्याने त्यांनी उत्तर दिले, "बाळासाहेब, ती मुलेही तशीच असतात !" चैत्रांतल्या हळदीकुंकवासारख्या साध्या गोष्टीपासूनही त्यांचा कटाक्ष, सारे पूर्वीसारखे, काही कमी न पडता झाले पाहिजे, असा असे. एकदा हळदीकुंकवाचे प्रसंगी बाजारांतील दुर्मिळतेमुळे टरकाकडी मिळाली नाही. आणि तिचे काही कोणाला महत्त्वही वाटले नाही. टरकाकडी ती काय ? क्षुल्लक वस्तू. तिच्यांवाचून हळदीकुंकू थोडेच अडून राहते ? परंतु काही कारणाने अण्णासाहेब यांचे गौरीकडे सहज लक्ष गेले, आणि त्यांनी विचारले, 'अरे यात काकडी कशी दिसत नाही ?' त्यावर मंडळींनी 'काकड्या मिळत नसल्यामुळे आणल्या नाहीत,' म्हणून सांगितले. परंतु यांची काही केल्या समजूत पटेना. 'वा ! काकडी नाही; असे कसे ? हळदीकुंकवाला काकडी पाहिजेच' असे म्हणून त्यांनी काकडीच्या शोधास माणसे पाठविली. आणि जरी त्यांची वृत्ती, त्यामुळे अस्थिर होणे शक्य नव्हते, तरी देखील 'फॉंटेन्ब्लू'च्या पूर्वी तडजोड करण्याकरता झारकडे पाठविलेला कॉलिंकूर परत येण्यास उशीर लागला म्हणून नेपोलियने अस्थिर होऊन जशी त्याची वाट पाहिली, व माणसांवर माणसे पाठविली, तसेच त्यांनी केले. अखेरीस कोठे एक काकडी मिळाली तेव्हा त्यांना संतोष झाला, व हळदीकुंकवाचा समारंभ नीट झालासे वाटले. कोणाही माणसासंबंधाने एरवी त्यांच्या ठिकाणी अतिशय विलीन भाव असे. एखाद्या भणंग भिकाऱ्याच्या पायावर डोके ठेवतांनाही त्यांना कसेसे कधीच झाले नाही; परंतु सणावाराचे पोस्त द्यावयाचे म्हणजे मात्र ते सरदारी थाटाने दुरूनच त्याचे अंगावर झोकावयाचे ! अशी त्यांची तऱ्हा अखेरपर्यंत

होती. एकदा कुटुंबातील लोकांच्या, स्वतःच्या आप्त स्वजनांच्या व कुलपरंपरेच्या गोष्टी सांगावयास लागले, की असे वाटे, की जणू काय सर्व जगात कौतुक करण्यासारखे इतर जातिकुल त्यांना दिसतच नव्हते. पहिल्या पहिल्यांदा त्यांच्या या करण्याचे मोठे आश्चर्य वाटे. परंतु जसजसा जास्त परिचय झाला, तसतसे त्यांच्या या वागण्याचे महत्त्व लक्षात आले. एक तर असे की, त्यांच्याभोवती असणाऱ्या निरनिराळ्या अधिकाराच्या आणि लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्व वयाच्या लोकांना काहीतरी शिक्षण मिळावे, अशा तऱ्हेचे त्यांचे वागणे असे; त्यामुळे 'बद्धचि चेववावे मुमुक्षु निरूपणे' अशा समर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे उत्तरोत्तर क्रमाने त्यास शिक्षण देण्याची आवश्यकता व पद्धती होती.

मनुष्यशरीर प्राप्त झाले म्हणजे प्रत्येक जीव लागलीच देवत्व संपादण्याच्या योग्य होतो असे नाही. मानवकोटीपर्यंत उत्क्रांत झालेल्या जीवाचे मन केवळ पशुस्थितीमधेच असते; अशा त्या मनाची संपूर्ण वाढ होऊन, म्हणजे त्यात ज्या अनेक प्रकारच्या शक्ती आहेत; त्यांचा इष्ट तसा विकास होऊन, त्याची पकड काही ढिली झाली, तरच मनुष्यजीव त्याच्या पलीकडील देवत्वाच्या पायरीवर स्थिर होऊ शकेल. एरवी निग्रहाने अथवा क्वचित् कोणाच्या अनुग्रहाने त्या पायरीस हात लागला, तरीही अखेरीस मनाचा जोर जास्त होऊन जीव मागे खेचला जातो, आणि हातची पायरी निसटून जाते. सारांश काय की, येथे सर्वथैव निग्रहाचेच काम नाही, म्हणूनच 'या संसारी जन्मूनियां । निववावे सकळ इंद्रियां । मग पावे धर्मकाया । नाही तरी गति नव्हे ।।' (श्रीगु. च.) असे न केल्यास केवळ हट्टाने थोडेसे साधलेसे वाटले तरी, 'निर्मळ मोक्ष' मिळत नाही, आणि जन्मांतरी म्हणजे पुढे केव्हा तरी, ती बाधा करतात, असे अनुभवी लोकांचे अनुभव व शास्त्राचे सिद्धांतही आहेत. आणि म्हणून इंद्रियप्रवृत्ती म्हणजे अर्थातच मनाच्या निरनिराळ्या वृत्ती यांचा निव्वळ तिरस्कार न करता आदर करून त्यांचेच साह्य आपल्या कामास जीवाने मिळवावे, व त्यामुळे त्याची उन्नती अनायासे लौकर व्हावी, अशा तऱ्हेच्या प्रणालिका वेदांनी घालून दिल्या.

दुसरे असे की, जीवाच्या ठिकाणी या ज्या निरनिराळ्या शक्ती

परमात्म्याने ठेविल्या आहेत, त्या किती जरी वाईट दिसल्या, तरी त्यात त्याचा काहीतरी हेतू असला पाहिजे; आणि त्या हेतूप्रमाणे त्या शक्तीचे कार्य घडून आल्याखेरीज त्यांच्या बंधनातून मनुष्य आपली सुटका केवळ निग्रहाच्या ऐटीने करून घेऊ शकेल, हे अशक्य आहे. तोफेत भरलेल्या बाराची जरी स्वत: तोफेला गरज नसते, अथवा तो जर नीट उडाला नाही तर, तोफ फोडून तिचेच तुकडे करतो, तरी सेनापतीस त्याची गरज असते. तशीच ही स्थिती आहे. या मन:-प्रवृत्ती जरी किरकोळ दिसल्या तरी वस्तुत: त्या भयंकर स्फोटकशक्ती आहेत, आणि जरी त्यांची जीवाच्या वाढीस आवश्यकता आहे असे दिसले नाही, तरी बाहेरील विश्वात त्यांचे काहीतरी कार्य असते हे खास. म्हणून मैत्री, करुणा, मुदिता, इत्यादी शुद्ध सात्त्विक तर काय, पण राग, द्वेष, अभिमान, मी–तूपणा, क्रौर्य वगैरे राजसी आणि अतितामसी वृत्तींचाही तिरस्कार न करता त्यांचे इष्ट प्रमाणात पोषण होऊन विश्वांतील कार्य तर घडून यावे, परंतु त्यांनी जीवाच्या वाढीस वस्तुत: अडथळा करू नये, अशा खुबीने वेदांनी त्यांचा निर्वाह केला आहे. मनुष्याचे मनुष्यपण या सर्व शक्तींच्या कमीअधिक मिश्रणांतच आहे; व तशी त्यांची वाढ न झाली तर, मनुष्य अपंग व विकल होतो. सर्व धर्मांनी, आणि भागवत धर्मानेही हे रहस्य ओळखून या साऱ्या प्रवृत्तींचे पोषण होऊन त्या टाकल्या जाव्या, अशीच धाटी घालून दिली. आणि एवढ्याचकरिता, एका बाजूने निर्वासन स्थितीचे ध्येय पुढे ठेवून वेदाने जीवास ईश्वराजवळ 'हे दे, ते दे,' असे मागावयास शिकविले. अगदी अलीकडे कलिकालातील भविष्यत् वेद करणारे श्रीतुकाराम महाराज यांनी देखील "त्यजिले आणुनी भेटवी वासना। दाविल्याचे जना काय काज ॥ देवाचिये चाडे आळवावे देवा।" असेच शिकविले आहे.

सारांश काय, की अलीकडे निष्कामकर्माचा आणि मनुष्यास साहजिक असलेल्या, इतकेच नव्हे तर अवश्य असलेल्या, सर्व प्रवृत्तींना, परस्परांचे ठिकाणी उपहास करण्याचा जो 'मिथ्याचार' उत्पन्न झाला आहे, तसे कोठे भागवत धर्माचे, गीतेचे अथवा वेदाचेही मत नाही. या मिथ्याचारामुळे व्यक्तिव्यक्तींचा मनमोकळेपणा नाहीसा होऊन, परस्परांचाच परस्परांना जाच होऊ लागतो, व एवढ्या दोषासाठी चांगली गुणी माणसे मातीमोल होऊन द्वेषादिक आगींनी

समाज धुमसत राहतो. Plain living, high thinking च्या ऐवजी Low living, high talking मात्र वाढले. व जिकडे तिकडे मिथ्याचार म्हणजे Hypocracy चे साम्राज्य झाले. उदाहरणार्थ : पूर्वीच्या काळी एकाद्या धडधाकट माणसास अनावर वृत्ती असल्यास तो खुशाल ऐपतीप्रमाणे एकादी रक्षा ठेवीत असे. आणि ती गोष्ट जरी आदरणीय अशी केव्हाही समजली गेली नाही, तरीही तिच्यामुळे त्याचा सामाजिक दर्जा यत्किंचितही कमी होत नसे, व त्याचीही मनाची ताकद अशी रहात असे की इतरांनी आपल्या आयाबहिणी निर्धास्तपणे त्याच्या स्वाधीन कराव्या. आता त्याच्या अगदी उलट स्थिती झाली आहे. एकादी स्त्री जरा रस्त्यातून फटक् फटक् करीत चालली, तर तिला पाहण्याकरता पन्नास अंतःकरणे वेगाने धाव घेतील; परंतु, त्याचवेळेला नीतिशास्त्राच्या मोठाल्या गप्पा मारून दुसऱ्याचा उपहास करण्यास कमी करणार नाहीत. अंधारात वाटेल ते करावयास बेगुमानपणे तयार होऊन पुन्हा शिष्टपणाने दुसऱ्या लोकांस खाली पाडण्यास आमची केव्हाही तयारी असते. याच्यामुळे होते काय, व्यक्तींचा सर्व जोर आपला आर्थिक, नैतिक, धार्मिक असा निरनिराळ्या तऱ्हेचा सामाजिक दर्जा सांभाळण्यातच खर्च होऊन जातो, आणि तिच्या कर्तृत्वाचा वाव असा सापडतच नाही. मत्सरामुळे गुणग्राहकतेचा लेशही राहिलेला नाही. अशा स्थितीत जे काय थोडे बहुत चांगले अंगी असेल, अथवा हातून घडण्याचा प्रयत्न होत असेल, त्याला प्रोत्साहन मिळत नाही, उलट स्वाभाविक रीतीने एकादा मानवी दोष थोडासा जरी दिसला, तर तेवढ्याकरिता, लोकांतून उठल्यासारखे होऊन जाते. अशामुळे समाजाची सडल्यासारखी स्थिती होते. आणि तशातच निरभिमानता, औदार्य इत्यादिकांच्या ढोंगाखाली या 'मिथ्याचारा'च्या समर्थन करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे ही घाण निघून जाण्याचा मार्गही बंद होतो.

हे विषयांतर जरी सोडून दिले तरी सारांश एवढाच की, मनुष्य म्हटला की त्याच्या ठिकाणी जे सहज धर्म असावयाचे, ते निग्रहाने मारून टाकून त्यांच्या पलीकडे जावयाचे क्वचित् कोणा पुण्यश्लोकास जरी साधत असले, तरी असा मनुष्य खरोखरच अनामिका सार्थ करणाराच असावयाचा, बाकी आमच्यासारख्या 'येरांना' ही गोष्ट कालत्रयीही शक्य नाही. अशा स्थितीत, वेदांताचे थोडे

आकलन बुद्धीस झाले, अथवा जास्त अधिकारी पुरुषांचा, किंवा त्यांच्या अनुकरणाने परमार्थाच्या शाळा चालविणाऱ्यांचा थोडासा सहवास झाला की तेवढयाने झिंगून जाऊन सर्व मानवी प्रवृत्ती ही ईश्वरदत्त सकारण सामग्री आहे, व तिची कर्मकुशलतेनेच वाट लावावयाची आहे, असे म्हणणे देखील कमीपणाचे वाटू लागते, मग तसे वागणे लाजिरवाणे वाटेल, अथवा वागणारा तुच्छ वाटू लागेल, यात काही नवल नाही. एकदा असे झाले, म्हणजे निर्भयपणाने व युक्तीने या सामग्रीचा उपयोग करून घेत मार्ग क्रमण्याचे आवडेनासे होते, आणि अण्णासाहेब यांच्याच भाषेत बोलावयाचे म्हणजे, 'मनुष्य एकदम शुक वामदेव व्हावयास पहातो.' आणि काही काळ तसा 'मिथ्याचार' जरी घडला तरी अखेरीस ते रेटण्याची ताकद नसल्यामुळे म्हाताऱ्या नवऱ्याच्या तिसऱ्या बायकोप्रमाणे घेतलेला मार्गच अखेरीस बोकांडी बसतो, आणि साऱ्या आयुष्याची एक नक्कलच होऊन जाते. ही गोष्ट मनावर ठसविण्याचा त्यांचा कटाक्ष होता.

या आमच्या विवेचनावरही अशी एक शंका येईल की, या 'मिथ्याचार' शब्दास तुम्ही फार उचलून धरिले, परंतु गीतेतील 'मिथ्याचार' शब्द पाहिला म्हणजे सिद्ध कोटीतील कोणा व्यक्तींचा व्यवहार सोडला तर, सत्याचार कोणास शक्य आहे ? खुद्द मनोनाश करण्याकरिता भगवंतांनी सांगितलेले 'अभ्यास' आणि 'वैराग्य' हे तरी मिथ्याचारच आहेत. मन:प्रवृत्ती एक असता 'प्रतिप्रसव' संस्कारांनी तिचा ओघ वळवून शनैः शनैः मनास जिंकण्याचा अभ्यास म्हणजे तरी मिथ्याचारच आहे. परंतु ही शंका योग्य नाही; कारण 'कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्' अशी मिथ्याचाराची भगवंतांनी व्याख्या सांगितली आहे. आणि त्याला 'विमूढता' असे म्हटले आहे. कारण तेथे अंत:प्रवृत्तीच इंद्रियार्थांची असते. तेव्हा अखेरीला त्यांतून या नाही त्या रीतीने तरी, व आज नाही उद्या तरी इंद्रियार्थांचाच कोंभ बाहेर यावयाचा. असे असतांना 'मिथ्याचारा'ने तो बाभळीच्या झाडास बोरी आणण्याची उमेद बाळगतो, तेव्हा त्याला 'विमूढात्म' कसे म्हणू नये ? परंतु अभ्यासाची गोष्ट अशी नाही. तेथे काही काळ जरी 'कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्' अशी स्थिती असते, तरी त्या मानसिक स्मरणाच्या बुडाशी सुरुंग लावल्याप्रमाणे काही तरी 'प्रतिप्रसव' प्रवृत्ती पेटत असते. म्हणून दोघांच्या फलांत फरक पडला. माणसाची

स्थिती नेहमी लहान मुलासारखी असते. कोणी खावयास बसले, की हे शिष्ट जवळ येऊन उभे राहतात, व मोठ्या संभावितपणाने म्हणतात, 'मी काही मागत नाही, मागू नये, कोणी दिले तर घ्यावे.' पोटातील हेतू असा की खाणाराच्या ताटांतील गोड घास आपणास मिळावा. तसेच सामान्यतः मनुष्याच्या अभ्यास-वैराग्याचे असते.

अथवा त्याहीपेक्षा चांगले उदाहरण म्हणजे मुलगा जगून पुत्रसुखाची पूर्ण प्राप्ती व्हावी, म्हणून 'हा मुलगा माझा नाही, देवा तुझा आहे,' असे म्हणून देवास वाहतात, त्याचे आहे. सारांश इतकाच की ही सर्व वस्तुस्थिती ध्यानात घेऊनच वेदाने मनुष्यांना धर्मार्थ...काम...मोक्ष अशी प्रणालिका लावून दिली, आणि तेवढ्याकरिता उघड 'जीवाम शरदः शतम्'। 'भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवाः' 'स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः' 'मधुनक्तमुतोषसि' 'माध्वीर्गावो भवंतु नः' अथवा 'आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसम्' असे मागावयास शिकविले. आणि 'ऋणानि त्रीनपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः। असे मानवधर्मशास्त्र लावून दिले. आता ही गोष्ट खरी की, देशकाल परिस्थित्यनुरूप या ऋणांचा बोजा कमीजास्त राहील, व ती फेडण्याच्या विधीतही फरक पडेल, परंतु सरसहा सर्व लोकांकरिता मार्ग हाच. तेव्हा आपल्या भोवता-लील लोकांनी याच मार्गाने जावे, अशी त्यांची शिक्षा होती.

एकदा त्यांना महाराजांच्या जवळ काही मागावे की नाही, असा काही प्रश्न केला होता; तेव्हा 'हो हो तर, महाराजांच्या जवळच मागावे, आणि काय वाटेल ते मागावे, मात्र ते त्यांच्या जवळूनच घ्यावे, म्हणजे ते देतातही, आणि त्याचा सर्व तऱ्हेने निर्वाह करून त्यांतून काढतातही.' असे त्यांनी सांगितले. आणि एवढ्याचकरिता आपल्या भोवती असलेल्या लहानमोठ्या वयाच्या व कमीअधिक अधिकारांच्या जीवांच्या अंतःप्रवृत्तींची वाढ त्यांच्या त्यांच्या वयाला आणि अधि-काराला अनुरूप अशी जोमदारपणे व्हावी, व त्यांतून निघण्याचा मार्ग त्यांना लागावा; त्यांनी निरुत्साही, नीरस, व शेळपट बनू नये, इतकेच तर काय, तर उलट हौशी, साक्षेपी, व रसज्ञ व्हावे, अशीच त्यांची इच्छा असे. आणि म्हणून ते इतक्या बारीकसारीक गोष्टींपासूनही आपल्या वागण्याने धडे देत.

गोष्ट करावयाची म्हणजे ती लौकिक असो, अथवा पारमार्थिक असो, ती मन लावून यथासांग करावी. उगीच कशी तरी करावी, असे त्यांना कधी आवडले नाही. एका गृहस्थाने एकदा त्यांच्याकरिता कॉफी पाठविली. ती तयार करून देणाराला सराव नसल्यामुळे साधत नसे. परंतु त्या पेयाची लज्जत ठाऊक नसल्यामुळे जी काय होई, तीच त्याला चांगली वाटत असे. त्यांना कॉफी दिल्याबरोबर त्यांनी सांगितले की, 'कॉफीची खरी चव काय आहे, हेच तुला माहीत नाही,' इतके बोलूनच ते राहिले नाहीत, तर त्याला हाताशी घेऊन लागलीच त्यांनी स्वत: कॉफी करून दाखविली. असेच एकदा, गाणे शिकण्याची लहर येऊन एक जण गवईबोवापाशी शिकावयास बसले. खोलीची दारे वगैरे लावून यांना ऐकू जाऊ नये, असा बंदोबस्त केला होता, परंतु तो कोठून जमणार ? त्यांची इंद्रिये फारच तिखट. लागलेच ते तेथे आले, व सारा प्रकार त्यांनी पाहिला. परंतु थट्टा न करतांना त्यांनी मोठ्या गंभीरपणाने 'याला तुम्ही पहिल्यांदा वीणा लावावयास शिकवा, गाणे शिकावयाचे म्हणजे, आधी तार लावता आली पाहिजे,' असे गवईबोवांस म्हणून त्यांनी त्या विषयाची थोडक्यात माहिती सांगितली. अगदी खेळण्यासारख्या पोरकट गोष्टीपासूनही ते पराकाष्ठेची हौस दाखवीत, व गमतीदार गोष्टी सांगत. फक्त एका गोष्टीस प्रोत्साहन ते कधी देत नसत. आणि ती गोष्ट म्हणजे शुष्क वादविवाद.

वादविवाद करताना बहुतकरून शब्दांचे घोटाळे होतात, आणि उगीच काथ्याकूट होतो. एवढ्याकरिता वाद जर करावयाचाच असला, तर लेखी करावा, म्हणजे त्यांत वादभूत विषयाची परिभाषा निश्चित होते, आणि उगीच गोंधळ होत नाही. त्याचप्रमाणे वादाचा विषय काय, आणि तो कोणच्या प्रमाणांनी सिद्ध करावयाचा, म्हणजे त्यांत अनुमान, शब्द, आप्त वगैरे प्रमाणांना किती व कशा तऱ्हेचे महत्त्व द्यावयाचे, आणि तसे ते द्यावयाचे ठरल्यावर, कोणकोणचे ग्रंथ अथवा त्यांतील कशा तऱ्हेची वचने प्रमाणभूत मानावयाची, वगैरे साऱ्या गोष्टी आधी निश्चित केलेल्या असाव्यात, म्हणजे त्या वादांतून काहीतरी निष्पन्न होते. नाही तर फुकट 'लाथांचा सुकाळ' होतो. विषयाची मांडणी करतांना परिभाषेची आणि प्रमाणांची निश्चितता करण्याची एक बाब अजीबाद गाळूनच टाकल्यामुळे

मोठमोठ्या लेखकांच्या लेखांतही विसंगतपणा उत्पन्न होतो.* आपल्या मतलबास हवे तेवढे उचलून धरावे, बाकीचे खुशाल गाळून टाकावे, व मानेल त्या कल्पना सिद्धांतवाक्य म्हणून जोराने मांडाव्यात, म्हणजे आपले लिहिणे अथवा बोलणे अपसिद्धांत म्हणून ठरण्याची भीतीच नाही, असल्या तऱ्हेच्या वादविवादात ते कधीही शिरत नसत.

---

* समजुतीकरिता म्हणून अगदी अलीकडील एक उदाहरण देतो. प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक वि. का. राजवाडे यांनी 'राधामाधव चंपूच्या' प्रस्तावनेत भारतवर्षीय क्षेत्राचा इतिहास लिहिण्याची प्रतिज्ञा करून त्यांच्या सामर्थ्याप्रमाणे ती पुरीही केली आहे. असे करितांना त्यांना मध्येच वेद व त्यांतील काही सूक्ते यांचा समाचार घेणे भाग पडले. व मोठ्या युक्तीने त्याप्रमाणे करून त्यांनी आपला कार्यभाग साधला आहे. व स्वतःच्या बेतास अर्थ जमेना तेव्हा वेदाचा स्वरच चुकला असला पाहिजे, नव्हे आहेच असा यांनी निर्णय केला आहे. राजवाडे हे फार विशद लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत परंतु जिज्ञासूंना हा भाग वाचितांना ज्या सामान्य गोष्टी अडतात त्याचीही त्यांनी फोड केलेली नाही. याचे कारण काय तर वर सांगितल्याप्रमाणे लेखनपद्धती. कसे ते पहा:—

(१) वास्तविक ब्रह्मणस्पती हा देव आहे किंवा मनुष्य आहे हे जर ठरवावयाचे आहे तर जितकी सूक्ते त्याची आढळतील अथवा जितके उल्लेख इतर सूक्तात आढळतील ते सारे एकत्र करून त्यावरून काय बोध होतो, ती स्तुती माणसांना लागू पडते का कोणा दिव्य शक्तीस लागू पडते हे ठरवावयास पाहिजे होते व (२) 'सोमानं स्वरणं कृणु' वगैरे ज्या त्याच्या प्रार्थना आहेत तशा तऱ्हेची 'सोम पिणाऱ्याला उत्तम कांती दे' वगैरे प्रार्थना देवतेस न करिता माणसास केल्याचे एकादे दुसरे उदाहरण ऋग्वेदात आढळते किंवा काय ते पहावयास पाहिजे होते.

पण तसे न करता एकच ऋचा घेऊन व काही शब्द घेऊन त्यांनी सिद्धांत ठरवून टाकिला. व त्याला लागलीच वाजसनेयी श्रुतीचा आधारही देऊन टाकिला याचे कारण काय तर मूळ—

(पुढील पानावर)

इतक्यावर कोणी जास्त म्हणालाच, तर 'तुझे लिहिणे लिहून काढ, म्हणजे मी वाद करतो' असे ते म्हणत. ते केवळ गोष्ट उडवून देण्याकरिताच नव्हे, हे वरील थोड्याशा विषयांतराने लक्षात येईल. अशा तऱ्हेचे लेखी आव्हान त्यांनी दोघांस दिल्याचे लक्षात आहे. कशावरून कोण जाणे, परंतु गायत्रीचा प्रत्येक पाद प्रत्येक वेदांतून घेतला आहे, अशावरून काही बोलणे निघून, वेदाविषयी काही वाद निघाला असता वाईकर धर्ममार्तंडांना 'तुमचे म्हणणे लिहून आणा, म्हणजे मी लेखी वाद करतो,' असे सांगितले होते. लेले शास्त्र्यांनाही स्वतःला वादाची पराकाष्ठेची हौस होती. मग हा वाद का झाला नाही कोण जाणे ! त्याचप्रमाणे प्रो० जिन्सीवाले यांची आणि हंसस्वरूप स्वामींची 'वेद अपौरुषेय आहेत का पौरुषेय आहेत,' या विषयावर मोठी खडाजंगी झाली होती. ती पुण्यांतील लोकास ठाऊकच आहे.

(मागील पानावरून)

१. विभूतिपूजेतून देवाची कल्पना निघाली का देवाच्या म्हणजे अतींद्रिय अस्तित्वाच्या कल्पनेवरून विभूतिपूजा प्रचलित झाली ?

२. देवाची कल्पना म्हणजे नुसती सामर्थ्याची कल्पना का अतींद्रियतेचे सामर्थ्य या प्रश्नांचा निकाल न करता प्रमाणात धरिलेला पाश्चात्य सिद्धांत, इतकेही करून कशा मौजा झाल्या आहेत पहा. 'जनिता ब्रह्मणां असि' याचा अर्थ 'प्राय: ज्येष्ठराज हा सर्व गणांचा साक्षात् पिता असे.' व सर्व व्यक्ती राजशब्दोपजीवी असत. यांतील अडचणी अशा:—

(१) सर्व गणांचा तो साक्षात्पिता असे म्हणजे त्याच्या भोवतालचे गणही त्याचीच संतती असे. म्हणजे केव्हा तरी त्याला तरुणपणीच ब्रह्मणस्पतित्व मिळाले असले पाहिजे पण तसे म्हणावे तर ज्येष्ठराज म्हणजे वयाने व अनुभवाने वडील हे लागू पडत नाही, बरे, तसे न म्हणावे तर 'जनिता ब्रह्मणामसि' हे सर्वांच्या स्तुतीत कसे येऊ शकेल ?

(२) गणराज्यसंस्थेत प्रत्येक व्यक्ती नियामक असते हे खरे पण त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती राजशब्दोपजीवी होतीच हे कसे ठरते व तसे ठरत असल्यास त्याचे वेदात कुठे आणखी उदाहरण आहे का ?

(पुढील पानावर)

त्यानंतर थोड्याशा दिवसांनी अण्णासाहेब व जिन्सीवाले यांची गाठ पडली, तेव्हा बोलण्यावरून बोलणे निघाले असता अण्णासाहेब यांनी त्यांना सांगितले की, 'तुझा काय पुरावा वगैरे आहे, तो सारा घेऊन ये, म्हणजे आपण लेखी वाद करू.' त्यावर त्यांनी सांगितले की, 'सामान मुंबईस आहे, आज रात्रीच मी मुंबईस जात आहे; येताना मी जरूर सारा पुरावा घेऊन येईन.' व त्याप्रमाणे त्या रात्री ते गेलेही. परंतु दुर्दैवाने तेथे त्यांचा लागलीच अंत झाल्यामुळे, ते परत केव्हाच येऊ शकले नाहीत. या अतीरथी महारथ्यांचा वाद झाला असता, तर खरोखर मोठीच मौज दिसली असती, व लाभही झाला असता परंतु तसा योग नव्हता. असो. या दोनही गोष्टी त्यांनी स्वतःच सांगितल्यावरून समजल्या.

(मागील पानावरून)

३. सूक्तांतील काली गणसंस्था एकनायकीच असली पाहिजे. तेव्हा अशा संस्थेत प्रत्येक व्यक्ती राजशब्दोपजीवी असण्याचे कारण काय? [एकनायकी असण्याचे कारण उघडच आहे. बहुनायकी गणांतील घटक येवढे नेभळे, दुबळे, भित्रे, तेजोहीन, व 'आमच्या मुलाबाळांचा उत्पन्नकर्ता तू आहेस' असे भूषणाने दुसऱ्यास म्हणण्याइतके स्वत्वशून्य असणे शक्यच नाही. राजवाड्यांना एकादे उदाहरण ठाऊक असेल तर कोण जाणे?]

४. 'न तं अंहो नदुरितं न अरायतः तितिरुः' यांतील 'अंहो' हे पद विचारात का घेण्याचे सोडून दिले?

५. 'हव्य' व 'घृतवत्' हे वस्तुतः एकार्थकच असता विशेषण विशेष्यां-सारखे का वापरले? का 'हव्य' याचा 'देवांचे अन्न' असा रूढार्थक उपयोग केला म्हणून पुनः 'घृतवद्भीः' पद योजिले?

यापैकी एकाचाही खुलासा नाही. बरे वाजसनेयी श्रुतीकडे पहावे तर तेथे तर मोठाच चमत्कार दिसतो गणांतील स्त्रिया गणपतीकडून घेण्यात भूषण मानीत! का तर त्यांनी—

'गणानां त्वा' वगैरे आवाहन केले आहे, परंतु हे येवढेच आवाहन केवळ भक्तिपुरःसरही असू शकेल. म्हणून त्याला 'आहं अजानि' वगैरे जोड दिली आहे. यात मौज अशी आहे की हे आवाहन 'वसु' देवतेचे आहे, गणपतीचे नाही.

(पुढील पानावर)

अशा तऱ्हेचे शुष्क वाद सोडले तर सर्व तऱ्हेच्या भाषणांत ते मनापासून भाग घेत, व पुष्कळ बोलत. अमुक एका तऱ्हेची माहिती ऐकणारास नसावी, असे कधी त्यांना वाटलेच नाही, त्यामुळे परमर्थाच्या गोष्टीपासून तो बारीकसारीक सांसारिक गोष्टीपर्यंत, इतकेच काय, तर पूर्वकालीन पुण्यातील नायकिणीच्या अनेक प्रकारच्या तऱ्हांपर्यंत सर्व गोष्टी प्रसंगोपात्त ते बोलत. असे करण्यात, भोवतालच्या लोकास बहुश्रुतपणा उत्पन्न होऊन सदभिरुची उत्पन्न व्हावी, असाच त्यांचा हेतू असे. चांगले आणि वाईट हे दोन्ही पुढे मांडून त्यांचे अंतरंग उघडे केले म्हणजेच माणसात खरी व जिवंत सदभिरुची उत्पन्न होते. एरवी सवयीमुळे

(मागील पानावरुन)

दोन्ही आवाहनांचे विनियोगही वेगळाले आहेत व 'आहं अजानि' वगैरे प्रार्थना अश्वसंगत झालेल्या राजमहिषीने म्हणावयाची आहे. गणातल्या स्त्रियांनी नव्हे. असे असता ही दोन एकत्र का केली? का गणपती व वसू एकच? (पण तसे मागील अध्यायावरून दिसत नाही. वसू व गणपती असे स्पष्ट वेगळे उल्लेख असून गणपतीशिवाय एका वेगळ्या अधिपतीचा उल्लेख आहे.) अशा अनेक भानगडी दडपून टाकून राजवाडे सिद्धांत मांडणार व त्यांचे वाक्य गृहीत धरून त्यावर वादविवाद होणार. इतक्या सर्व घोटाळ्याचे कारण काय तर प्रमाणांची प्रमाणताच मूळ लक्ष्यात घेतली नाही. शिवाय मोठा प्रश्न तर उरतोच. सर्व देवाच्या मागे मूळ कोणी माणूस होता असे जरी धरिले तरी सूक्तकाराने ते देवताबुद्धीने केले नसून माणुसबुद्धीनेच केले आहे असे तेवढ्यावरून कसे ठरते? पंढरीचा पांडुरंग हा मूळ कोणी तरी एकादा विशेष माणूस असेल कदाचित. पण तेवढ्यावरून श्रीतुकोबांचे 'विराण्या'चे अभंग म्हणजे त्याच्यावर आषक झालेल्या एखाद्या बेफाम छबेलीची जबानी आहे असे म्हणता येईल काय? जर तसे नसेल तर सूक्तकाराची खरोखरच देवताबुद्धी असल्याकारणाने त्याच्या अभिप्रायास धरून असलेला स्वर चुकीचा कसा म्हणता येईल? याप्रमाणेच 'पुरुषसूक्त' 'गणपत्यथर्वशीर्ष' इत्यादीवरील त्यांच्या विवेचनाची गती आहे, पण त्याच्याशी आपणास काही कर्तव्य नाही. तो स्वतंत्र लेखाचाच विषय आहे व ते काम राजवाड्यासारख्या पंडिताचेच आहे.

(पुढील पानावर)

जरी चांगले संस्कार असले, तरी ते भिन्न भिन्न परिस्थितीत टिकाव धरीत नाहीत, आणि मोठमोठ्या गुणवंताचीही पंताच्या म्हणण्याप्रमाणे 'सदधिक्षेपी प्रवर्तते बुद्धि ।' अशी स्थिती होते त्यामुळे मोठेधाकटेपणाचा फारसा प्रश्न न ठेवता, जेणे करून अभिजात संस्कार रूढ होतील, अशी सर्व तऱ्हेची उपयुक्त माहिती, काम पडल्यास अगदी उघड शब्दात देखील ते देत. अश्लीलपणाचा एका प्रकारचा मोठा बाऊ करून, भाषेच्या सोवळेपणाचे बंड माजविल्याने फायदा न होता उलट त्या शब्दांनी ग्राम्य विषयाची सूचना मिळण्याची मनास सवय लागते. याच्या उलट, बोलण्या चालण्यातल्या साधारण मर्यादा पाळून त्या शब्दांची फारशी प्रतिष्ठा न ठेवल्यास ते शब्द तोंडात खेळूनही, दात पाडलेल्या सापाप्रमाणे मनास दंश करू शकत नाहीत. याचा अर्थ असा नाही की नित्य निरंकुश शिमगाच करावा. त्यांच्या कित्येक वेळच्या भाषेचे व उघड बोलण्याचे काही लोकांना जे चमत्कारिक वाटे, त्याचे धोरण या वरून समजावयाचे.

(मागील पानावरून)

वास्तविक पाहिले तर असला वादग्रस्त विषय ब्रह्मर्षि श्रीअण्णासाहेब यांच्या चरित्रांत येण्याचेही काही कारण नाही. कारण त्यांचा अर्थाअर्थी काही संबंध नाही. काही तरी उदाहरण द्यावयाचे होते. हे एक आठवले. हे दिले इतकेच; तरी पण हेही एक प्रकारे ठीकच झाले. या निमित्ताने इतिहासर्षींकडून माझे समाधान होईल व त्यामुळे त्या सबंध प्रस्तावनेवरील माझ्या 'संस्था' शब्दाचा उपयोग 'सर्वावयवव्यापक वस्तु' असा दुसऱ्या कोठे केलेला आहे? 'मंगलानां शतं दर्शनात् स्पर्शनात् कीर्तनात् चाशुभानि व्यपोह्य अर्थसिद्धीं दिशत्युत्तमां ॥ इति विश्वनाथभट्ट**भणितं प्रातःस्मरणं आकर्ण्य** उदतिष्ठत्' यावरून शाहजीच्या दिनचर्येचे मनोहर काव्य कसे उत्पन्न होते? 'आपल्याला ईश्वरी साक्षात्कार होतो अशी शिवाजी महाराजांची खरोखर श्रद्धा नसून ती एक सोईची भाषा उर्फ थोतांड होते ही माहिती त्यांना कोणत्या ॲबट्ने दिली अथवा कोणच्या शिवाने हा साक्षात्कार दिला? वगैरे अनेक शंका त्यांच्या पुढे मांडावयाचा मला धीर येईल.

लेखक

एकदा शिमग्यातील पोरांच्या शब्दोच्चाराबद्दल असाच प्रश्न निघाला होता. तेव्हा ते म्हणाले, ‘ अरे, ते बरे आहे. त्याने त्या शब्दांचा मनावरील एक प्रकारचा फाजील ताण निघून जातो व मन साफ होते.’ मानसशास्त्रदृष्टचा यात तथ्य नाही, असे कोण म्हणेल? परंतु काही झाले तरी, ही विषारी औषधी आहे व तिचा एकादा टक द्यावासा जरी वाटला, तरी तो मोठचा युक्तीने व बेतानेच द्यावयास पाहिजे, हे हि पूर्वशिष्टांनी लक्षात ठेवले होते, हे विसरता कामा नये. सारांश काय, की सर्व तऱ्हेचा निर्भयपणा ऐकणाऱ्याच्या अंगी उत्पन्न व्हावा, हे त्यांच्या शिकवणीचे मुख्य सार होते. गोष्ट वाईट का असेना, तिच्यापासून भित्रेपणाने परावृत्त होणे, त्यांना कधी आवडले नाही* निर्भयपणाने तिच्यासमोर राहणे, अथवा मनाच्या ऐटीने तिला तुच्छ करून टाकणे त्यांना आवडे. आणि सर्व प्रकारच्या मानवी प्रवृत्तीचा योग्य तऱ्हेने निर्वाह करूनच पुढे न्यावयाच्या त्यांच्या पद्धतीला ते अनुसरूनच होते.

आणि म्हणूनच त्यांनी आपल्या स्वभावात एका बाजूने पराकाष्ठेची निरहंकारता, तर दुसरीकडून उत्कट साभिमानता ठेवून, तशा तऱ्हेच्या स्वभावतः विरोधी गोष्टीही, त्यांच्यातील विरोधाचा कशा रीतीने परिहार करून वाढवाव्या ते शिकविले. आणि त्यामुळे हल्लीच्या विरोधी परिस्थितीची दोन्ही अंगे सांभाळून कसे व्हावे ते दाखविले. त्यांच्या राहण्याची मुख्य खुबी अशी होती की, जेथे केवळ त्यांच्या व्यक्तीचा संबंध येई, तेथे अगदी कमालीची निरभिमानता असावयाची. अगदी ह्या गालांत मारली, तर तो गाल पुढे करावयाची तयारी, परंतु जेथे सामाजिक प्रश्न आला तेथे मात्र त्या सामाजिक जीवनास अवश्य असे सर्व तऱ्हेचे अभिमान उत्कटतेने असावयाचे. आणि ही गोष्ट फक्त एका निर्भयतेनेच शक्य आहे. कारण, एका गालात मारली असता सारी क्षिती गिळून टाकून दुसरा पुढे करण्यास जे धैर्य लागते, तेच धैर्य आवेशाने तरवारीवर तुटून पडण्यासही

---

* ज्या गोष्टी वाईट अथवा अयोग्य असतील त्या एवढ्याकरिता मुद्दाम करावयाच्या व महाश्वेतेसमोरून एकदम निघून न जाता मुद्दाम ठाण मारून बसावयाचे असा याचा अर्थ खास नाही! कोणत्याही गोष्टीचा फार बाऊ करणेही मानसशास्त्रदृष्टचा अपायकारक असते येवढाच भावार्थ आहे.

लागते; आणि एवढ्याच करता दैवी संपत्तीच्या प्रारंभी भगवंतांनी 'अभय' या गुणास स्थान दिले. असो; अशा रीतीने, वैदिक धर्माच्या सर्व सूक्ष्म तत्त्वांनी आपली खाजगी वाढ करावयाची, व लौकिक चरित्रात विरोधी संस्कृतीचा जो जो परिणाम आवश्यक असेल, त्याचा त्याचा आदर करून रस्ता काढावयाचा, अशी सुंदर सांगड घालणारा मनुष्यच, पूर्वोक्त वैदिक धर्माभिमानी लोकांच्या आकांक्षा पुऱ्या करू शकेल. या सर्व गोष्टींचे दिग्दर्शन, स्तोत्रकाराने 'संकेतरेखा नवभारतस्य', असे वर्णन करून मोठ्या खुबीदार रीतीने केले आहे.

त्यांच्या सर्व वागण्यात प्रत्येक द्वंद्वाची अशी खुबीदार सांगड घातलेली आहे. बोलणे फार विपुल होते, परंतु त्याने त्यांचे स्वतःचे मौन कधी चळले नाही. वाटेल त्या विषयाचे प्रतिपादन करावयाचे व माहिती देण्याजोगता कोणचाही प्रसंग वाया जाऊ द्यावयाचा नाही, मग त्या वेळेला स्वतः कोणत्याही व्यवसायात असोत, परंतु ती माहिती इतक्या सहज रीतीने दिली जात असे की, स्वतःच्या हुषारीचे प्रदर्शन त्यात काडीमात्रही व्हावयाचे नाही. ग्रंथाचे नाव तर कधीच यावयाचे नाही, मग त्यांनी स्वतः केलेले कष्ट व सायास यांची तर गोष्टच बोलावयास नको. आणि एका तऱ्हेने ते बरोबर आहे. साधारणतः सर्व साधुसंतांविषयी असा एक आक्षेप घेण्यात येतो की, त्यांच्या साधनकालाचा इतिहास सापडत नाही. या गोष्टीमुळे नवीन साधकाची काय हानी होते, हा एक प्रश्नच आहे.

साधनकालचा इतिहास म्हणजे, त्यांनी कोणकोणच्या हेतूने कशी कशी साधने केली, ती करीत असता त्यांना काय अडथळे आले, व ते त्यांनी कसे दूर केले, अथवा, कसे कसे अनुभव येऊन त्यांची गोडी वाढली, व ते पुढे गेले, यांची माहिती. अशा तऱ्हेची माहिती साधुसंतांविषयी मिळत नाही, याचे कारण केवळ यदृच्छा अथवा विनयातिरेक नसून, त्याच्या मुळाशी काही तरी खोल हेतू आहे. साधकभाव पूर्ण होऊन गुरुपदावर आरूढ होताच सत्पुरुषाशी मुमुक्षु लोकांचे मोहोळ जमते. त्यातून सद्भाग्याने जे त्यांच्या अंतरंगात प्रवेश करितात, त्यांच्यापाशी प्रेमालाप करिताना असल्या कित्येक गोष्टी नाही नाही म्हणत असताही बाहेर येतातच. अशा ज्या कित्येक गोष्टी बाहेर येतात त्या, अथवा बंगालच्या श्रीरामकृष्णांसारख्यांनी अगदी खुला बाजार करून सांगितलेल्या आहेत, त्यांचा

जर नीट विचार केला, तर असे दिसून येते की, या गोष्टी सांगण्यात आणि लपवून ठेवण्यातही काही सुसंगतपणा आहे.

सर्व साधन मार्गांचे जर निरीक्षण केले तर त्याचे साधारणत: तीन भाग पडतात. साधनातील जो 'क्रियायोग' असतो त्याच्या आचरणाकरिता केलेले व सोसलेले कष्ट-म्हणजे तप हा एक. दुसरा मनाचा चंचलपणा मोडून मल आणि विक्षेप हे दोष धुवून काढण्याचा केलेला खटाटोप, म्हणजे प्रत्याहार. आणि तिसरा, ही दोन्हीही अंगे निरलसपणे आचरीत असता, जेव्हा जेव्हा हात टेकावयाचा प्रसंग येईल तेव्हा तेव्हा इंद्रियातीत प्रदेशातून त्यांना कसे साह्य झाले, व त्यांच्या विशिष्ट अभ्यासाने, अतींद्रिय विश्वाशी त्यांचे दळणवळण कसे कसे सुरू झाले, व हळू हळू तेथेही त्यांनी वतनदारी कशी संपादन केली, म्हणजेच त्यांना दैवी व अध्यात्मिक काय काय अनुभव आले, हा होय.

आपले पूर्वकालीन साधुसंत, आणि रामकृष्णपरमहंसांच्या सारखे प्रचलित, यांनी सांगितलेल्या माहितीचा विचार केला तर असे दिसून येते की, त्यांनी केलेले कायिक तप याची माहिती बहुतेक सर्वांना असते. त्यांच्या मानसिक परिश्रमाचीही माहिती पुष्कळ असते. समर्थ, तुकाराम महाराज, यांच्या सारख्यांचे "समाधान साधूजनांचेनि योगें। परी मागुते दुःख होते वियोगें।" अथवा 'रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग।' किंवा 'पाउला पाउली करिता विचार। अनंत विकार चित्ताअंगीं ।। म्हणवुनि भयाभीत होतो जीव। भाकीतसे कीव अट्टाहासे' असे उद्गार, आणि श्रीरामकृष्णांचे 'मी मातीत तोंड घासून त्यावेळेस रात्रंदिवस रडत असे,' असे सांगणे, यात काही फरक नाही. पंचवटीत रामदासांनी केलेली कडक तपश्चर्या जशी लोकांस ठाऊक झाली, तशीच शेंडीला दोरी बांधून केलेले तुकोबारायाचे भजनही ठाऊक आहे. रामकृष्णांना आपल्या सर्व व्यापकतेचा जगन्मातेने दिलेला अनुभव आणि श्रीसमर्थांकरता पंढरीची झालेली अयोध्या यांचा अर्थ एकच आहे. रामकृष्णांची अचाट तळमळ, आणि श्रीतुकाराम महाराजांचे 'तळमळी चित्त घातले खापरी। फुटतसे परी लाहीचिया।' अथवा समर्थांचे 'बहुसाल भेटावया प्राण फूटे' किंवा 'वियोगे तुझ्या सर्व व्याकूळ काया,' या दोन्हीही सारख्याच उद्बोधक आहेत. तेव्हा असे दिसून येते की परमार्थाकरता कसकसे कष्ट केले पाहिजेत, कसे हाल सोसले पाहिजेत,

मनाचा ताप किती होतो, व विवेकाने, निग्रहाने, युक्तीने आणि प्रार्थनेने हळू हळू त्याची वाट कशी लावता येते, याविषयीची साधकांच्या ठिकाणी वीर्योत्साह वाढता रहावा म्हणून सर्वजण सारखी माहिती देतात. क्वचित् थोडेसे देवाचा साक्षात्कार कसा झाला, केव्हा एकादेवेळी कशी कृपा कोणी केली, अथवा साधन क्रमाने इंद्रियातीत स्थली प्रवेश केल्यावर तेथे काय काय दिसले, वगैरे माहिती देतात. त्यांच्या साधनांचा साधारण वर्गही कळतो; परंतु तपप्रत्याहार जर बाजूला टाकले तर, बाकीची माहिती अशी असते की उत्साहवर्धनापलीकडे साधकास प्रत्यक्ष तिचा उपयोग काहीही होत नाही म्हणजे तपप्रत्याहारांनी दाबात धरलेल्या व मलविक्षेपरहित मनाचा अतींद्रियतेत प्रवेश होण्याला अथवा जास्त शुद्ध भाषेत बोलावयाचे म्हणजे, अशा मनाला हळू हळू सोडून अतींद्रियतेचा अनुभव येण्याला त्यांनी निरनिराळे जे अभ्यास केले, अथवा तप आणि भगवत्कृपा यांच्या योगाने हळू हळू अतींद्रियता त्यांना कशी प्राप्त झाली, त्या मुद्याच्या गोष्टी मात्र कोणाच्याही बाहेर आलेल्या सापडत नाहीत. आणि साधकाची धाव तर प्रथमतः याच गोष्टी समजण्यावर जाते, व अगदी मोकळ्यात मोकळे बोलणारे रामकृष्ण परमहंस घेतले, तरी त्यांच्यापाशीही जिज्ञासेला हिरमुसली होऊन परतावे लागते. जी गोष्ट केवळ मनुष्य यत्नानेच सद्यःप्राप्त नाही, व भगवत् कृपेनेच मिळणारी आहे, अशी प्रचंड तळमळ जर सोडली तर या भागातून प्रत्यक्ष आचरणाकरिता साधकास काय उचलण्याजोगते आहे ? तेव्हा असे दिसते की, रामकृष्ण असोत की कोणीही असोत आपले अनुभव लोकांस देण्याची त्यांची काही ठराविक तऱ्हा दिसते.

पूर्वोक्त साधनमार्गाच्या तीन भागांवरून साधनकालाचे मुख्य दोन भाग पडतात. एक, तप, प्रत्याहार, अभ्यास, संवेग आणि कृपा या पांचाच्या योगाने काही काल तप वाढल्यावर, पुष्कळ दिवसांच्या रखरखलेल्या उन्हावर पावसाची सर यावी, त्याप्रमाणे मनुष्यभाव लोपून दिव्यत्व प्रकट होण्यास प्रारंभ होऊ लागतो. हा जो पुष्कळ दिवसांच्या उन्हाळ्यावर पावसाळ्याचा एक दिवस येतो तेथपर्यंतचा एक भाग, आणि त्यानंतर सारी गात्रे शीतल होऊन पुढे क्लेशरहित, उल्हासाने पूर्णता संपादीपर्यंत गेलेला एक भाग. यांतील पहिल्या कालासंबंधाने आपले अनुभव आपण होऊन शिष्यास द्यावयाचे, व तेणेकरून त्याचा वीर्योत्साह

वाढवून त्याच्या ठिकाणी अकुंठित क्रियाशक्ती चेतवावयाची, परंतु त्याच्याच बरोबर पुढील भागासंबंधाने त्यास फक्त मार्ग लावून देऊन आपण होऊन जास्त एक अवाक्षरही सांगावयाचे नाही, अशी त्यांची सरसहा एक तऱ्हा दिसते. त्यावरून प्राप्तपुरुष म्हटला म्हणजे तो एक अत्यंत आतल्या गांठीचा आणि साऱ्या जगाच्या डोळ्यांत धूळ टाकून जाण्याचा विडा उचललेला ठकशिरोमणी असतो, अशी सर्वत्र समजूत झालेली दिसते; आणि ' जिन्ने पाई उन्ने छुपाई ' असल्या तऱ्हेच्या कल्पना रूढ झालेल्या दिसतात.

काही लोक तर असे समजतात की, या पूर्ण झालेल्या लोकांच्या मूळ स्वभावातील कोतेपणामुळे त्यांच्या ठिकाणी अनुदारपणा राहिलेला असतो ! व त्यामुळेच कित्येक महापुरुषांना सर्व साधुसंतांची चरित्रे निरुपयोगी वाटतात. परंतु थोडा विचार केला तर असे आढळून येईल की, हे पूर्वसंतांचे करणे केवळ विक्षिप्तपणाचे नसून शास्त्रसंमत आहे. त्यांच्या ठिकाणी स्वतःच्या काही लौकिक-मनोवृत्तींच्या शांत्यर्थ असले वर्तन संभवतच नाही. दया, लोककल्याण, वगैरेंच्या मनोवृत्ती कितीही उत्कट असल्या, तरी जगाच्या खऱ्या अंतरंगाचा यथार्थ प्रबोध असल्यामुळे, जगात सर्व गोष्टींची ' वाउगी चाउटी ' कशी होते, हे त्यांना पुरते ठाऊक झालेले असते; त्यामुळे त्यांचा नाइलाज होऊन ' जिन्ने पाई उन्ने छुपाई ' असे त्यांना व्हावे लागते. एरवी त्यांना तर हा आपला अंतरंग ठेवा कोणास तरी देऊन आपल्या सुखाचा भागीदार करावयाची इतकी अमर्याद उत्कंठा असते की, 'किंचितही सुख टाकी वो थुंकोनी,' असे म्हणणाऱ्या तुकाराम महाराजांनाही ' माझिये जातीचे भेटो मज कोणी । आवडीची धणी फेडावया । ' अशी प्रार्थना केल्याखेरीज राहवत नाही. स्वतः अण्णासाहेब असे सांगत की ' खरोखर अधिकारी आणि योग्य असे पात्र न मिळाल्यास हे लोक अखेरीला एकाद्या मत्स्यगंधेशी रममाण होणाऱ्या पराशराप्रमाणे अगदी अप्रज्ञ शिष्यावर अनुग्रह करण्यासही तयार असतात व करितातही.' असे असून देखील आपल्या पसंतीचा, व सत्पात्र असा साधक असूनही जेव्हा त्याला हे लोक आपल्या पुढील भागासंबंधाने म्हणण्यासारखी माहिती देत नाहीत, तेव्हा त्यांचे काहीतरी तसेच कारण असले पाहिजे. ते कारण हेच आहे की, तसे अनुभव आधी सांगितले असता, शिष्याच्या

मनाची, तो कितीही समर्थ असला तरी, 'चाउटी' होऊन जाते, व त्यामुळे तो अगदी मार्गगलितच झाला नाही, तरी त्याचे काम फार कठीण होऊन, फार श्रम व काल लागतो.

पतंजलींनी योगाचे पूर्वांग आणि उत्तरांग असे दोन भाग केलेले आहेत. यांतील उत्तरांगाच्या चटकदारपणाची माहिती ऐकून मनास जो चटका लागतो त्यामुळे, उतावळीने अथवा कर्तृत्वाच्या अभिमानाने पूर्वांग घटविणे जिवावर येते, किंवा अनावश्यक वाटते. आणि पूर्वांग अतिउत्तम घटल्याखेरीज काय वाटेल ते केले तरी उत्तरांग केव्हाही जमणे शक्य नाही. क्वचित् कोठें निर्धाराने थोडे जमले, तरी अखेरीस पाण्यांत बुडविलेल्या भोपळ्याप्रमाणे मन पुन्हा वेगाने बाहेर पडते, व सर्व अभिमान सोडून जेव्हा पुन्हा खडे मांडावे, तेव्हाच हिशोब जमतो. तसेच मनाचा हा धर्म तर प्रसिद्धच आहे, की त्याला जी नको ती सूचना जास्त पटते द्रव्याकरिता अनुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थास जप करताना 'वानराची कल्पना डोक्यांत आणू नको' म्हणून सांगितले असता अखेरीस त्याने त्रासून गुरूला 'एवढी सूचना तुम्ही मला न देता, तर बरे झाले असते; कारण त्यापूर्वी वानराची कल्पना माझ्या डोक्यांत केव्हाही आली नाही, परंतु आता मात्र ते माझा पिच्छा सोडीत नाही,' असे सांगितल्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

हल्ली योगाची खटपट करणारे कित्येक लोक आढळतात, परंतु उत्तरांगांत प्रवेश न झाल्यामुळे हताश झालेले, दांभिकपणाने काही तरी स्तोम माजवून बसलेले, अथवा निरर्गलतेने सर्व गोष्टीस सरसहा शिव्या देणारेच बहुतेक सापडतात. व शेवटी योगशास्त्र अथवा निदान त्यांतील अनुभवी म्हणविणारे पूर्व प्रचलित सर्व लोक मूर्ख, अथवा ढोंगी ठरण्याची वेळ येते, याचे तरी कारण हेच आहे. काही काल नियमित आचरण व अभ्यास, आणि साधारण नीतिशास्त्रास धरून दोषरहित वर्तन, असे असले की यमनियमादी सारी पूर्वांगे साधली असे वाटते, व एकदम उत्तरांगास मनुष्य हात घालतो. परंतु, नीती फक्त माणसास दोषापासून परावृत्त करते, आणि यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ही माणसाच्या ठिकाणी विशेष गुण व सामर्थ्य रूढ करतात हे लक्षात येत नाही. त्यामुळे या सर्वांनंतर 'धारणासु योग्यता मनसः' म्हणून जे पतंजलीने सांगितले,

ते मनात भरत नाही. ज्यामध्ये अशी अष्टांगे पृथक् केलेली नाहीत अशा प्रकारचे इतर काही मार्ग एकदम उत्तरांगास सुरवात करतातसे वाटते; त्यामुळे तर साधकाचा फारच बुद्धिभ्रंश होतो, वस्तुत: त्या मार्गांचीही खुबी अशीच असते की, जरी त्यांची सुरुवात एकदम उत्तरांगापासून दिसते, तरी त्यांच्यातील अनुष्ठानाच्या विशिष्टपणामुळे नकळत जेव्हा ही पूर्वांगे साधतात, तेव्हाच खरोखर त्याच्या अभ्यासास सुरुवात होते. सर्वांतील मूळ मुद्दा एक आहे, ' चित्तबालकाच्या ' समजुतीकरिता ठिकठिकाणी फक्त मोड वेगळी आहे.

तसेच आणखीही एक कारण आहे. ते असे की कोणचीही गोष्ट अकल्पित रीतीने घडून आली असता मनावर जो नैसर्गिक परिणाम करते, तसा तिची अपेक्षा असता घडून येत नाही. अर्थात् त्या परिणामाच्या योगाने सुखदु:खात्मक भोग आणि मानसिक सामर्थ्य अथवा, मनाला मिळणारे बळण, हे अपेक्षित प्रमाणात हवे तसे जोरदार रीतीने घडून येत नाही. म्हणूनच पूर्वाचार्यांची अशी पद्धत होती की, साधकाला फक्त मार्गावर सोडून द्यावयाचा, आणि तो तेथून घरंगळणार नाही, एवढ्यापुरती काळजी घ्यावयाची, बाकी त्यास काही सांगावयाचे नाही. पुढचे अनुभव गुरूने शिष्यास सांगून ठेवावयाचे नसून, शिष्याने गुरूला सांगावयाचे आहेत; म्हणजे ' मला आता असे असे होते, व अमुक अनुभव येतो, हे कसे काय ? ' असे शिष्याने गुरूला सांगावयाचे व गुरूने अतिशय संतोषाने, ' तू आता अमुक स्थितीपर्यंत आलास, या स्थितीमध्ये असे असे होत असते, मला स्वत:ला अथवा कोणा साधकाला असेच झाले होते, व त्या वेळी अथवा त्यानंतर त्याने असे केले ' असे आपले अंतरंग हळू हळू उघडे करावयाचे. आणि ही पद्धती सामान्य विचारसरणीला जरी पटली नाही, तरी अतिमानसशास्त्रास धरून आहे. सारांश, साधुसंतांच्या साधनकालाचा इतिहास मिळत नसल्यामुळे आपला मार्ग अडून राहिला आहे, अशी समजूत करून घेऊन आपल्या शिथिलसंवेगाचे समर्थन करणाऱ्यांचा फार मोठा वर्ग सापडतो. परंतु त्यांचे खरोखर अडलेले असते. पूर्वांगे उत्तम न घटविल्यामुळे एकदा योगपूर्वांगे उत्तम घटवून उत्तरांगास हात घातला म्हणजे तेथील अनुभवांची वेगळी खटपट करावी लागत नाही. यथाक्रम ते आपोआपच प्रगट होतात. मग साधकाने फक्त ठराविक काम अवंचकतेने करावयाचे, एवढेच त्याचे काम राहते.

अशा सर्व कारणांनीच या पुढील भागाविषयी प्रश्न विचारून त्यांना उगीच सतावून सोडणाऱ्या आमच्यासारख्या न कर्त्या परमार्थ्यांना सांप्रदायिक उपासना देववून चरकाला लावून देत, व "आम्ही या मार्गाने गेलेले आहोत, तुलाही तेच सांगितले, महाराजांवर विश्वास ठेवून करीत रहा, म्हणजे सर्व काही हळू हळू घडून येईल. आज या गोष्टी तुला कळणे शक्य नाही. सांगितलेले कर. 'ढुंगणावर पाणी घाल' म्हटले की पाणी घालावे; लोंबते काय, हे पाहण्याचे काय काम!" असे अतिशय कळकळीने सांगत. आणि एवढ्याकरिता साधकाच्या प्रयत्नाचे मूळ अधिष्ठानच अतिशय शुद्ध ठेवण्याचा ते प्रयत्न करीत. त्यांच्या अनुकरणाने निंबाचा पाला खाऊन दुग्धाहार करणारे, व आपणास काही तरी प्रतीती यावी, म्हणून श्रीगुरुचरित्रावर झोंड उडविणारे कोणी नव्हते असे नाही. त्यांनाही ते असेच सांगत की 'बाबारे, येथे काही तमाशा नाही. महाराजांची सेवा कर, (महाराज आणि देव हे त्यांच्या भाषेत पर्यायशब्द होते. परंतु देव ही कल्पना खरी. आळंदीचे स्वामी म्हणजेच देव समजा, असा त्यांचा अतिशय नव्हता. कोणीकडून तरी जगन्नियंता, दयाज्ञानगुणसागर, भूतभव्यभवत्प्रभु असा देव आहे व तो सर्व करतो अशी भावना उत्पन्न करावी, एवढाच त्यांचा कटाक्ष असे. साधकास त्या भावनेची गरज आहे, त्या भावनेला धरून असणारे आकार या केवळ 'इमामच्या जूती' आहेत, असे ते काम पडल्यास उघड सांगत.) कारण त्यांची सेवा करणे हे आपले काम आहे.'

मनुष्याला या जगामध्ये अनेक तऱ्हेच्या वासना पूर्ण करून घ्यावयाच्या असतात. त्या सर्व थोड्याबहुत पुरल्याच पाहिजेत, नुसत्या 'अरे मिथ्या रे मिथ्या, टाक' असे वेदांताने कितीही ओरडून सांगितले, तरी काम भागत नाही हे खरे आहे. व तितक्याच त्या वासना पुरणे आणि त्याहीपेक्षा कठीण म्हणजे, त्या पुरल्या असताना त्यांचा उपशम होणे, हे दोन्हीही मनुष्यप्रयत्नाच्या बाहेरचे आहे. परंतु त्या दोहोंचीही आवश्यकता आहे. म्हणून त्याने ईश्वरी कृपेने हे घडून येण्याची इच्छा करणे हे योग्यच आहे. तेव्हा, अपेक्षित गोष्ट मग ती कशीही असो, देवाजवळ मागणे यात काहीही वाईट नाही. वर सांगितलेच आहे की वेदाने तर उलटे मागावयास शिकविले आहे, व आज्ञा केली आहे. परंतु या दोन गोष्टी एक करणे हे ठीक नाही. या दोन्ही स्वतंत्र आहेत. म्हणून, आपले काम म्हणून देवाची सेवा केली पाहिजे, व देवाजवळ मागण्याचा आपला हक्क आहे,

म्हणून मागितले पाहिजे. मात्र, मागणे पुरेल म्हणून सेवा, अथवा पुरेल तोपर्यंत सेवा, ही विचारसरणी ते खोडून काढीत. आणि अशा धोरणानेच त्यांनी पूर्वी दिल्याप्रमाणे एका ठिकाणी 'वासनेचा उत्पादक श्री आहे, आपण श्रीची सेवा करावी. अर्थात् निरिच्छपणे. तो धनी, स्वामी, गुरु, पिता, आणि देव आहे. आपल्या वासना सुवासना करून सिद्धीस नेणे त्याकडेच आहे.' असे लिहून ठेवले आहे. व हे प्रत्यक्ष लोकांच्या मनावर बिंबावे, म्हणून स्वत: त्यांनी पूर्णाभिषिक्त असताही केवळ सामान्य मुमुक्षूचा बाणा आपल्याकडे घेऊन आपले बिगार इयत्तेतील श्रीगणेशा गिरविणे अखेरपर्यंत सोडले नाही.

आम्हास खात्रीलायक माहीत आहे की धुळयाच्या श्रीनारायणबोवांइतकाच महाराजांचा सांप्रदाय चालविण्याचा त्यांनाही अधिकार होता, व तशाच काही प्रसंगांनी कोणास लिहून अगर तोंडाने त्यांनी काही सांगितले नाही, असेही नाही. परंतु आपल्याकडे आचार्यत्व न घेता, साहजिक रीतीने त्यांनी ते केले. एरवी कोणीही त्यांना विचारले असता, त्यास ते 'हा अधिकार आळंदी व धुळे येथील संस्थानांचाच आहे' असे सांगून तेथील सांप्रदायिक दीक्षा घ्यावयास सांगत.

वेगळे वेगळे सांप्रदाय यांच्यात काही शास्त्रीय रहस्य आहे, की ही केवळ लौकिक सृष्टी आहे, त्याचप्रमाणे सांप्रदायिक मंत्र आणि तंत्र यांत काही स्वतंत्र सामर्थ्य आहे, किंवा तो एक केवळ भाविक भजनाचा प्रकार आहे, आजकालच्या पतित स्थितीत सर्व गोष्टीप्रमाणे याही परमार्थ पद्धतीत जिकडे तिकडे महारवाडा होऊन गेला आहे, ही गोष्ट खरी, तरी अण्णासाहेबांसारख्यांनी तिचा जो पुरस्कार केला तो काय केवळ महाराजांची दुकानदारी चालविण्याकरिता, किंवा तिच्यांत तसेच काही तरी तत्त्व आहे म्हणून, या साऱ्या प्रश्नांचा खल करण्याचे हे स्थळ नव्हे. तरी, एवढे सांगितलेच पाहिजे की, कोणाला सांप्रदायिक दीक्षा घ्यावयास सांगत असता 'अरे, आम्ही त्या मार्गाने गेलो आहोत, म्हणून तुला सांगतो, उगीच तुला काहीतरी सांगून मला काय करावयाचे आहे?' असे त्यांनी कळकळीने सांगितलेले आठवते. अशा रीतीने एकदा त्याने दीक्षा घेतली, की त्याच्या वीर्य-प्रज्ञेस अनुसरून लागेल ते त्याला सांगण्याची त्यांची तयारी असे

महाराजांच्या सांप्रदायात मनुष्य आला असता तो आपल्या अत्यंत निकट आला असे त्यांना होऊन मोठा संतोष होई, हे खास. परंतु साधकाने याच सांप्रदायाची दीक्षा घेतली पाहिजे, असा प्रपंच त्यांच्या ठिकाणी नव्हता. त्यांच्या सर्व खटाटोपींचा हेतू भारतवर्षीय म्हणजे हिंदु लोकांची 'वैदिक राष्ट्र' म्हणून सर्वांगसुंदर उन्नती व्हावी असा असल्यामुळे असा प्रपंच त्यांच्या मनात येण्यास वावच नव्हता; उलट महाराजांची प्रार्थना करतांना, हा सांप्रदायच तर काय परंतु ज्ञानेश्वर महाराज, तुकाराम महाराज, इत्यादि प्रचलित सिद्ध सांप्रदायांचे ऊर्जित व्हावे म्हणून, प्रार्थना केलेली पुष्कळ वेळा ऐकण्यात आहे. राष्ट्राची उन्नती म्हटली म्हणजे ती सर्वांगांनीच झाली पाहिजे, व तिला सर्वांची गरज लागते. तेव्हा तिच्याकरिता तपस्या करणाऱ्यास संकुचितपणा ठेवून कसे चालेल ? असो.

कोणच्याही खऱ्या सांप्रदायाचा मनुष्य असला तर उलट त्याला 'तुला उपदेश घेण्याची गरज नाही,' असे सांगितलेले आम्हांस माहित आहे. उमरावती येथील सुप्रसिद्ध वकील प. वा. रा. रा. भाऊसाहेब असनारे यांच्या मनात महाराजांच्या सांप्रदायाची दीक्षा घ्यावयाचे असता, उलट 'तुला घेण्याची गरज नाही, पूर्वीच तुला मिळालेला आहे,' असे त्यांनी सांगितलेले पुष्कळांस ठाऊक आहे, हा उपदेश त्यांना लहानपणी १०–१२ वर्षांचे असता कोणी दिला होता. तो कोणी दिला हेही त्यांच्या लक्षात राहिले नव्हते; परंतु त्यांना जे काय करावयास सांगावयाचे ते तर त्यांनी सांगितलेच, पण 'उपदेश मात्र घेण्याची गरज नाही' म्हणून सांगितले. वर 'खऱ्या सांप्रदायाचा' मनुष्य असे म्हणण्याचे कारण असे आहे की, काही अर्वाचीन स्वयंसिद्ध संप्रदायप्रवर्तकांच्या उपदिष्टांना त्यांनी महाराजांच्या येथे दीक्षा घेण्यास अनुज्ञा दिली, हे होय. हे खरे खोटे निवडण्याचे काय शास्त्र होते, ते त्यांचे त्यानांच ठाऊक.

अशा रीतीने एका रीतीने त्यांनी सर्व काही स्वतःच्या अंगाबाहेर ठेवून स्वतः सुटे राहून देवव्रत भीष्मांनी ज्याप्रमाणे तीन पिढ्या कौरव साम्राज्य चाल-

विले त्याप्रमाणे महाराजांच्या सांप्रदायाचा सर्व तऱ्हेने प्रपंच केला, आणि सर्व आयुष्यभर अशा तऱ्हेचे अनेक विरोधाभास करून, हे त्यांनी साधिले; एका बाजूने 'अंतर्बहिश्च व्याप्य नारायण: स्थित:' अथवा 'नारायण: श्रीनृसिंह-सद्गुरुदेव एव,' व 'इतरांचा देह भिन्नपणे कैसा। प्रत्यक्ष नयनी देखतसे जैसा। मी आपुला मानितसे तैसा। परकीयत्वे.' अशा अन्वय व्यतिरेकांच्या अनुभवांची जागती ज्योत उजळीत असता दुसरीकडून, एकाद्या 'धुंडिराज'पंताप्रमाणे* तोंडावरून पांघरूण काढल्याबरोबर 'कराग्रे वसते लक्ष्मी:' असे करदर्शन घेऊन पर्वतस्तनमंडला धरित्रीवर विनयाने ते पाऊल ठेवीत. व क्रमाक्रमाने महाराजांचे नांव घेणे, त्यांच्या तसबिरीचे व हस्ताक्षराचे दर्शन घेणे, स्वत: रामनाम लिहून अक्षर काढणे, उघड्यावर जाऊन अनेक पुण्यनदी व पुण्यस्थले व इतर पुण्य गोष्टी इत्यादिकांचे स्मरण करून, कलाकाष्टऋतुसंवत्सरादिघटित अशा महाराजांच्या काल स्वरूपाचे स्मरण करून, व तद्बोधक सूर्यचंद्रनक्षत्रादी आकाशस्थ ज्योतींचे दर्शन घेऊन, आणि देवघर, तुळसीवृंदावन व औदुंबर यास प्रदक्षिणा घालून ते आपल्या दिवसास सुरुवात करीत. त्यानंतर काही म्हणणे नाथभागवत, ज्ञानमोदक, स्वात्मसौख्य, इत्यादी ग्रंथांचे थोडे वाचन व नित्यपाठाचे अभंग वगैरे म्हणून शौचास जात. पुढे पुढे त्यांच्या मागे प्रचंड व्याप लागल्यामुळे हे सर्व याच क्रमाने होई, असे नाही. केव्हातरी आगेमागे व थोड्याफार संक्षेपाने होई परंतु ते सारे स्वल्प प्रमाणात का होईना करणे अगदी अखेरपर्यंत त्यांनी सोडले नाही.

कोणचाही नियम कसा करावा व तो कसा पाळावा, हे त्यांच्यापासून शिकावे. नाथभागवत, स्वात्मसौख्य, ज्ञानमोदक वगैरे ग्रंथ त्यांच्या नित्यपाठांत होते, व वेळेनुसार ते सबंध अध्याय अथवा ग्रंथही वाचून घेत, तरी पण त्यांचा नित्य नियम निदान या ग्रंथांची एक ओवी तरी वाचावी असा होता. आणि शेवटी शेवटी तर त्यांना तो शब्दश: तसा पाळावा लागला. स्वात्मसुखाविषयी तर त्यांनी स्वत:च 'स्वात्मसौख्य ग्रंथस्य नित्यं एका ओवी वाचनीया, इति क्रमे तद्दिनक्रमागत उपासना कांडस्य' वगैरे वगैरे लिहून ठेवले आहे. अशा रीतीने हे सर्व आह्निक साधेल तसे उरकून ते शौचास जात.

---

* गोविंदाग्रजांच्या 'भावबंधन' नाटकांतले एक भाबडे पात्र.

अगदी प्रारंभी सांगितलेच आहे की, यांना शौचास फार वेळ लागत असे. म्हणजे पुरा एक तास लागत असे. शौचाहून आल्यावर त्यांच्या सर्व आह्निकास सुरुवात होत असे. ते सर्व काय काय होते, हे कळण्यास साधनच नव्हते. आणि त्याची आवश्यकताही पण नाही. तरी पण जे काही थोडेबहुत कानावर पडे, त्यावरून असे दिसते की, त्यातील पुष्कळसा भाग सामान्यत्वेकरून "भारतवर्षीयाणां भरतखंडस्थितानां वैदिकधर्मीयाणाम्' आणि विशेषेकरून 'मम तथा च मामकानां इत्यादि अस्माकं सर्वेषाम् अर्थेच' असे, व त्यांतील काही काही गोष्टी तर मुद्दाम 'अमक्याकरिता,' व 'अमुक कारणाकरिता' अशा असत.

लखनौ काँग्रेसच्या वेळेला लोकमान्यांचा जो अपूर्व सत्कार झाला, आणि राष्ट्राने बहिऱ्याचेही कान फोडून त्याच्या डोक्यात भरेल अशा रीतीने त्यांच्याविषयीची 'मान्यता' व्यक्त केली, त्यावेळी अण्णासाहेब आळंदीस होते. अलीकडे कधी कोणची वर्तमानपत्रे ऐकण्याची व वाचण्याची त्यांना इच्छाच होत नसे. व कारणही पडत नसे. कारण सर्व प्रकारची लोकवार्ता कानावर आपोआपच येत असे. या सत्काराची ही हकीकत त्यांचे कानावर आली. परंतु तेवढ्याने संतुष्ट न होता आवडीचा पदार्थ पुन्हा पुन्हा जसा मागून घ्यावा, तसे वर्तमानपत्रे मुद्दाम आणवून त्यांतील हकीकत ते वाचवीत, व त्यांना मोठा आनंद झाला असे दिसे. याविषयी बोलणे निघाले असता, सहज ते बोलून गेले, "अरे, कां आनंद होणार नाही? रोज महाराजांची प्रार्थना करतो ना, 'त्याची अशी कीर्ति होऊं द्या,' म्हणून?"

महाराजांचा प्रसाद घेणे, आरती घेणे, इतकेच तर काय, पण नुसते दर्शन घेणे, अशा गोष्टींपासूनही, स्वतःमिळती दुसऱ्याकरता ते प्रत्यक्ष कर्म करीत; म्हणजे 'हा अमक्याकरता नमस्कार,' अथवा 'सर्वत्रांकरता,' असे म्हणून प्रत्यक्ष ते कर्म करीत. पानावर बसून नुसते नैवेद्य दाखवावयाला लागले, तरी, अथवा, महाराजांची आरती घ्यावयास लागले तरी, अर्धा पाऊण तास सहज निघून जात असे ह्याचे कारण हेच. सर्व विश्व हे युतायवघटित एक वस्तु आहे, हा महासिद्धांत घेतला की, एकाला दुसऱ्याकरता कर्म करता येते, हा प्रतिसिद्धांत सहजच सिद्ध होतो. त्यांचे सारे व्यवहार या तत्त्वाला धरून असत.

महाराजांच्या तीर्थप्रसादाचा अवमान होऊ नये, म्हणून तर ते जपतच परंतु, तो सर्वांच्या पोटात जावा, याची त्यांना इतकी कळकळ असे की, बहुत करून ते आपल्याकडे येणाऱ्या सर्व लोकांस, इतकेच तर काय, परंतु मांजर, गाय, पोपट इत्यादि जीवांनाही तीर्थप्रसाद देत. एकदा त्यांना, 'पोपटास तुम्ही प्रसाद घालता, त्याला त्याचे काय आहे ? त्याच्या ठिकाणी काय श्रद्धा आहे ?' असा प्रश्न केला होता. तेव्हा ते म्हणाले, 'त्याची नसेना ? आमची तर आहे ?' अशाच श्रद्धेने त्यांचे सारे आह्निक वाढलेले होते.

रामदास तुकाराम व इतरही संतांच्या व इतरही चांगल्या सांप्रदायात अधिकारी माणसे निपजून त्यांचे उर्जित व्हावे, म्हणून प्रार्थना करताना आम्ही स्वत: ऐकले आहे. व त्याप्रमाणे ते नेहमी म्हणतही ' अरे, आळंदीस महाराजांनी खाते घातले असे आणखीनही ठिकठिकाणी कारखाने आहेत. सर्व बाजूंनी सर्वांचेच उर्जित झाल्याखेरीज राष्ट्राचे कल्याण कसे होईल ? तेव्हा आपल्या तपश्चर्येचे कार्यही आपल्याच हातून व्हावे, असा अभिमान धरून चालणारा मनुष्य कुच-कामाचा. कोणालाही महाराज वर आणोत, व कोणाच्याही हाताने करून घेवोत, अशी कळकळ पाहिजे. मग त्यांत 'हे माझ्या हाताने होऊ द्या,' असे म्हणण्यास हरकत नाही. इतकेच नाही, तर प्रत्येकाने झोपेतून उठताच जागृतीच्या पहिल्या सपाटचासच महाराजांस 'आमच्या या भारतवर्षीय देशास आमच्या या डोळ्यांदेखत आमच्या हाताकरवी पारतंत्र्यापासून मुक्त करा आणि वैदक धर्माचे वैभव 'याचि देही याचि डोळां' पाहू द्या," असे न म्हणणे म्हणजे, आपल्या जन्मदेच्या 'खाटल्यावर' जाण्यापेक्षा घोर पातक आहे,' असे स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले. परंतु आपल्या हातून होईल तरच ते ठीक असेच मनात बाळगणे मात्र खोटे. एवढ्याचकरिता जर्मनीतील व इतर पाश्चात्य राष्ट्रातील थोर पुरुषांची ते उदाहरणे देत. असा संकुचित अभिमान त्यांनी धरला असता तर, निराशेने ते केव्हाच गळून गेले असते, व त्या देशांत काहीही झाले नसते. परंतु मला यश नाही आले तरी तो वागा उचलून धरून देशांतील कोणी दुसरे उद्योग करतील, परंतु अखेरीस आपले कार्य सिद्धीला जाईल, अशा निरपेक्ष उत्कटतेने त्यांनी आपली सोन्यासारखी आयुष्ये जाळली, तेव्हा कोठे राष्ट्राची मूस तयार झाली. असो.

अशा रीतीने त्यांचे आह्निक २।।।–३ तास चाले. परंतु असे सलग ३ तास

त्यांना फार क्वचित् मिळत असल्या कारणाने व मध्यंतरी एका मागून एक अशा अनेक भानगडी उपस्थित होत असल्याकारणाने, एवढेसे आह्निक आटोपावयास वेळेस त्यांना २–२ दिवस लागत ! हे सर्व आह्निक आटोपले म्हणजे स्नान करीत, व तसेच ओलेत्याने तुळसीवृंदावनातील गणपतीपाशी पुन्हा दीड दोन तास बसत, नंतर देवास बेल व भस्म वाहून श्रीगुरुचरित्राच्या काही ओव्या वाचीत, व मग दुसरे वस्त्र परिधान करीत. एवढे कडकडीत सोवळयाचे काम केल्यावर बाकी सर्व व्यवहार ते 'कार्पासं कटिनिर्मुक्तं' या शास्त्रास धरून धूतवस्त्रावरच उरकीत. आंघोळीस बसले म्हणजे अतिशय कडकडीत पाणी लागत असे, व अशा विपुल पाण्याने स्नान करण्याची मनापासून आवडी असल्यामुळे भले मोठे दोन हंडे जरी तापविले, तरी त्यांनी कधी 'नाही' म्हटले नाही परंतु त्यातली मौज. अशी होती की अंघोळ करता करता मध्येच ते म्हणावयास लागत व तसे म्हणतांना शेवटी आंग पुन्हा थंड होऊन पुन्हा कुडकुडत बाहेर येण्याची पाळी येई ! असे होऊ नये म्हणून त्यांचे म्हणणे झाल्यावर मुद्दाम त्यांना घालण्याकरता ऊन पाणी राखून ठेवावे, तरी पण शेवटी असे व्हावे की काय वाटेल ते झाले तरी ते काही साधू नये. सारे पाणी संपून अखेरचा तांब्या हातात घेतला, की त्यांनी आपली सुरुवात करावी. यामुळे अखेरीस स्नान घालणाऱ्या श्रीभक्त सीतारामपंत दांडेकर यांच्यासारख्या एकनिष्ठ भक्ताची नुसती चरफड उडून जाई. परंतु काही उपाय नव्हता.

अशा कित्येक प्रसंगी त्यांचे वर्तन एकाद्या भानावर नसलेल्या माणसासारखे होत असे. 'दोन प्रहर ओले राहती । ऊष्णोदके स्नान करिती ।' असे सौ. भागीरथीबाईंनी कौतुकपूर्ण वर्णन केले आहे. निव्वळ डोक्यात राख घालून नागवे उघडे हिंडणे असाच पिशाच शब्दाचा अर्थ केला तर गोष्ट वेगळी. एरवी पूर्ण साम्यावस्थेस गेलेले एकच मन निरनिराळ्या वेळी बालोन्मत्त जड कसे राहते याचे ते उदाहरण होते. मात्र पाहणाऱ्याची दृष्टी सूक्ष्म पाहिजे होती. मंडळीत बसून बोलत असताही त्यांचे धोतर अस्ताव्यस्त होऊन जाई, परंतु त्याची त्यांना शुद्ध नसे. इतकेच तर काय पण अशा वेळी जवळ कोणी नवखा असल्यास त्याला अनभ्यस्ततेमुळे थोडेसे जे चमत्कारिक होऊन जाई. तेही त्यांच्या लक्षात येत नसे. पोटदुखीच्या आजारांत त्रास होई म्हणून ते नुसती लंगोटीच नेसत. कित्येक वेळा असे होई की गच्चीवर उभे राहून म्हणत असता लंगोटी गळून गेली आहे, ही

गोष्टही त्यांच्या गावी नसे. परंतु अशा वेळी म्हणजे ते काही, एकाद्या अतिमानुषभावात असत असेही नाही, कारण त्याच वेळेला आपले म्हणणे व त्याबरोबरच मुंग्यांची लढाई अथवा कोंबड्याचे विशेष ओरडणे इकडेही त्यांचे लक्ष असे; तथापि आपल्याला शरीर आहे व त्यांच्याद्वारे आपले व्यवहार होतात, याची जाणीव अगदी लहान पोराप्रमाणेच त्यांच्या ठिकाणी दिसत नसे.

कित्येक वेळा असे होई की, आपण एकादी गोष्ट त्यांना समजून सांगण्याचा प्रयत्न करावा, परंतु असे आढळून येई की काही केल्या ते त्यांच्या डोक्यांत शिरतच नाही, आणि ती गोष्ट इतकी साधी असे की आपल्यालाच मोठे आश्चर्य वाटे. अशा वेळी ऐकण्याकडे त्यांचे दुर्लक्ष असे, असेही नाही. अशा काही गोष्टी तर कोणालाही हसू आणतील. एका गृहस्थास आळंदीहून यावयास उशीर लागला. त्याची चौकशी करता त्याने असे सांगितले 'वाटेत सायकल पंक्चर झाली म्हणून वेळ मोडला.' तेव्हा हे त्याला म्हणू लागले 'पंक्चर झाली तर काय झाले ? चाके तर तशीच होती ना ? तसेच बसून यावयाचे होते, थोडा वेळ लागला असता !' अशा गमती पुष्कळ वेळा घडत. एकाद्या कामास लागले, अथवा कोणाशी बोलू लागले म्हणजे पुष्कळ वेळा असे होई की त्यांना लघ्वीस लागे. परंतु 'आता जाऊ,' 'मग जाऊ', 'एवढे बोलणे आटपले की जाऊ' असे करता करता पाच पाच तास निघून जात ! मग शरीरधर्म अनावर झाला म्हणजे, एकाद्या दोन वर्षाच्या पोराप्रमाणे हाताने लघ्वी दाबीत धावपळ करीत गच्चीवर जाताना त्यांना पाहिले म्हणजे पाहणाऱ्याच्या मनात, प्रेम, कौतुक, आश्चर्य आणि आदर असे सारे विकार क्षणमात्र गर्दी करीत, असो.

अशा रीतीने त्यांचे आह्निक संपले म्हणजे मग जठराग्नीस समिध द्यावयाची त्यांना आठवण होई, व मग तो विधीही अतिशय संतोषाने होई. मध्यंतरी जर कधी कोणी काही खावयाची गोष्ट काढली तर ते अतिशय चिडून जात. आणि अलीकडे अलीकडे तर त्यांचे दिनमान लांबतच चालल्यामुळे जवळच्या माणसास तसे म्हणण्याचा वारंवार प्रसंग येई. महाराजांचा नैवेद्य तशाच सत्पात्र हातून व्हावा, म्हणून त्यांनी श्रीभक्त माधवराव दांडेकर यांचे कुटुंबास मुद्दाम जवळ ठेऊन घेतले होते. श्रीभक्त दादा दांडेकर यांस ते वडीलपणाने मान देत, व तसाच ती० स्व० गं. भा. काकूंनाही देत. त्यांच्यावरच ही पाळी येत असे. 'आता थोडे

काहीतरी खा ' असे त्यांनी म्हटले की पहिल्यांदा यांनी अगदी चिडून जावयाचे व 'अहो काकू, खाण्याकरता का माझा जन्म आहे ?' असे म्हणावयाचे. तरीही रागरंग पाहून काकू आग्रह केल्याखेरीज राहात नसत, व त्यांच्या म्हणण्यास मान देऊन आपल्या आह्निकाच्या तानमानाप्रमाणे अण्णासाहेब थोडे बहुत तोंडात टाकीत. तरी पण नीट पान मांडून फराळ करावयाचा प्रसंग सारे आह्निक आटोपले म्हणजेच २–४ दिवसांनी केव्हातरी येई !

या आह्निकांतला अलीकडील मोठा भाग म्हणजे श्रीगुरुचरित्र आणि देवदर्शन. अण्णासाहेब यांच्या नित्यक्रमात नाथभागवत आणि ज्ञानमोदक हे दोन ग्रंथ पूर्वीपासूनच होते. स्वात्मसौख्याची भर त्यात मागाहून पडली. व त्यांच्या जोडीस श्रीगुरुचरित्रही सहज येऊन बसले. ती० स्व० गं. भा. गयाताईंना श्रीगुरुचरित्र ऐकावयाचे असे, त्या निमित्ताने हा ग्रंथ अण्णासाहेब यांनी सहज आणला. आणि एकदा त्या निमित्ताने तो त्यांच्या हातात पडल्यावर यांच्या पद्धतीप्रमाणे यांनी त्याचा इतका पिठ्ठचा पाडला की पुढे पुढे तर, सारा वाडाच तिन्ही त्रिकाळ श्रीगुरुचरित्र बोलू लागला, आणि अण्णासाहेब म्हणजे श्रीगुरुचरित्र आणि श्रीगुरुचरित्र म्हणजे अण्णासाहेब अशी दोघांची सांगड घालण्यात येऊ लागली. स्वतः पारायणे करून व इतरांकडून* पारायणे सप्ताह वगैरे ऐकून त्यांनी हा ग्रंथ व त्याच्या जोडीस स्वात्मसौख्य हे इतके आत्मसात् करून टाकले की या ग्रंथांतील अक्षर न अक्षर त्यांच्यापाशी आपले रहस्य ओकू लागले. कोणच्याही प्रसंगावर बोलणे असो, आणि कशाही तऱ्हेची शंका असो, अण्णा-

---

* या कामी विशेषतः रा. रा. काशिनाथपंत वागदरीकर ऊर्फ बारिक मास्तर यांची चिकाटी खरोखरच विलक्षण होती. स्वतःचा संसार व नोकरी सांभाळून आणि नानासाहेब यांच्या दांडग्या विरोधास मुकाट्याने गिळून टाकून श्रीअण्णासाहेब यांच्या धोरणाने वेळी अवेळी पोथी वाचण्याचे व्रत त्यांनी मोठ्या नेटाने केले. यांनी शुद्ध केलेल्या पाठांचे एक श्रीगुरुचरित्रही बेळगावच्या 'रामतत्त्व' छापखान्याने प्रसिद्ध केले आहे.

साहेबांनी आपला या ग्रंथांतून आधार काढून द्यावा. त्यांना काय सांगावयाचे ते सांगून 'महाराजांनी नाहीं म्हटले ?' असे म्हणून ते या ग्रंथापैकी एकादी सूत्रभूत ओवी, शब्द, अथवा काम पडल्यास अक्षरही म्हणून दाखवीत. श्रीगुरुचरित्र हा ज्याच्यात अवैदिक भाषेचा एकही शब्द नाही, असा पहिलाच मराठी ग्रंथ म्हणून त्याचा त्यांना फारच अभिमान वाटे. स्वात्मसौख्याविषयीही त्यांचा आदर असाच विलक्षण होता.

स्वात्मसौख्य हा ग्रंथ श्रीमहाराजांनी सांगितला, व तो कोणा नारायण-स्वामींनी उतरून घेतला. ही गोष्ट, केव्हा तरी श्रीनृसिंहसरस्वती यांची जन्मभूमी जे करंजनगर (म्हणजे वऱ्हाडांतील कारंजे) त्या ठिकाणी घडली. या पलीकडे त्याची दुसरी काहीच माहिती नसल्यामुळे, आणि महाराजांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे, ज्यांच्याजवळ तो ग्रंथ होता, त्यांना स्वत: महाराज शांत होईपर्यंत, तो ग्रंथ बाहेर काढण्याची त्यांनी बंदी केली असल्यामुळे, या ग्रंथाविषयी सांप्रदायिकांतही कित्येक हा ग्रंथ महाराजांनी केलेला आहे किंवा नाही, असे म्हणणारे आहेत. आणि त्याची दुसरीही दोन तीन कारणे आहेत. एकतर, ह्या ग्रंथाची भाषा अगदी स्वतंत्रपद्धतीची आणि पारिभाषिक असल्यामुळे आणि यांतील शब्दांचा उपयोग रूढार्थापेक्षा वेदवाणीप्रमाणे यौगिकच जास्त असल्यामुळे त्याची मोड कळल्याखेरीज एक अक्षरही समजणे दुरापास्त आहे. त्यामुळे वाचणारास काही न कळून 'महाराज असे अर्थशून्य काही कसे लिहितील ?' असे वाटून तो ग्रंथ महाराजांचा नसेल अशी शंका येते. दुसरे असे की, त्यात लेखक आणि वक्ता यांना उद्देशून कृष्णचैतन्य, कृष्णानंद, निरंजन, रामचंद्र इत्यादि शब्द कांही विशेष अर्थाने वापरले आहेत. त्याची परिभाषा न समजल्यामुळेही असे वाटते, आणि कोणी कोणी तर असेही म्हणतात की हा ग्रंथ जर महाराजांचा असता, तर, तो बुवासाहेबांचे पाठांत खास आला असता. परंतु ह्या म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. हा ग्रंथ बुवासाहेबांच्या नित्यपाठांत नव्हता, अथवा त्यांच्या तोंडूनही याचा कधी उल्लेख कोणी ऐकला नाही, तरी एवढे खरे की त्यांना हा ग्रंथ माहीत होता, इतकेच नाही, तर या ग्रंथांतील मुख्य रहस्यभूत जी ओवी अण्णा-साहेब सांगत असत, तीच ओवी त्यांनीही रा. गंगाधरपंत आंबडेकर ऊर्फ महंत, यांना म्हणून दाखवून 'काय लाख किंमतीची ओवी आहे! परंतु विषयी

जीवांना काय, राख आहे,' असे सांगितले होते. तेव्हा तेवढ्यावरून हा ग्रंथ महाराजांचा नव्हे, असे म्हणता येत नाही. अर्थसंबंधाने व पारिभाषिकसंबंधानेही असेच आहे. एवढे खरे की, या ग्रंथाचा अर्थ सांगणारा कोणीच नसल्यामुळे त्याच्या लाखांची राख झाली असती, परंतु सुदैवाने अण्णासाहेब यांनी ती अडचण दूर केली असल्यामुळे, तो आता सांप्रदायिक लोकांच्या उपयोगास स्वाध्याय व बोध अशा दोन्ही रीतीने उपयोगी पडू शकेल. त्यातील शब्दांचा यौगिकपणा विशिष्ट शब्दांची परिभाषा, उपनिषदांशी त्याचे असलेले सौहार्द, इत्यादि गोष्टी सविस्तर नाहीत तरी, त्यांची मोड कळून बुद्धीची वाटचाली करण्यापुरत्या अण्णासाहेब यांनी सांगून ठेवल्या असल्यामुळे सांप्रदायिक लोकांचा जो काही फायदा झाला आहे, तो सांगता येत नाही. असो.

या दोन ग्रंथांना धरूनच बहुतेक सर्व त्यांचे बोलणे असे. अशा रीतीने सर्व कार्यक्रम झाला म्हणजे देवदर्शन निघे. काशीकरांचा विष्णु, श्रीगुंडगणपती, कसब्याचा गणपती, जोगेश्वरी, भिकारदासचा मारुती, शनवारचा मारुती, आणि ओंकारेश्वर, हे बहुतकरून त्यांच्या नित्यांतले होते. याशिवाय काही निमित्ताने इतर देवांसही जात. गणपतीला प्रदक्षिणा घालण्याचा तर हिशोबच नव्हता. एकदा प्रदक्षिणा घालू लागले म्हणजे चांगल्या ताकदवान् माणसाचीही मात्रा चालत नसे. शेवटी थकून बरोबरच्या लोकांनी बसून रहावे, व मग यांनी आपल्या प्रदक्षिणा संपल्यावर त्यास उठवावे, असे होई. देवाच्या दर्शनास जावयाचे म्हणजे मुद्दाम दर्शनाकरिताच जावयाचे, असा त्यांचा स्वभाव होता. वेळेस देवदर्शनात दुसरी कामे उरकीत. परंतु दुसऱ्या कामास अगदी शेजारी गेले असले तरी, त्यातच दर्शन घेऊन कधी आले नाहीत. घरी परत येऊन पुन्हा दर्शनास जात. त्याचप्रमाणे दोन दोन दिवस देवदर्शनास सवड न झाली, तर ती शिल्लक बाकी हिशेबाने एक दिवसच भरून काढीत; म्हणजे एक चक्कर संपवून घरी यावे, व गणपतीचे दर्शन घेऊन पुन्हा दुसऱ्या चक्करास जावे, असे चाले!

जातांना रिक्तहस्ताने जाऊ नये म्हणून खिशात पुष्कळसे तांदूळ टाकून नेण्याची त्यांना संवय होती. अलीकडे त्यांचेबरोबर घरची दोनचार मुले व बाहेरचे कोणीतरी, असा थोडासा परिवार, व एखादा कंदील बिंदील असे. परंतु पूर्वी ज्यावेळेस एकटे दुकटेच हिंडत असत, त्यावेळेला, धिप्पाड शरीर, अंगातील

अस्ताव्यस्त सदरा, डोक्यास उपरणे गुंडाळलेले अगर काश्मिरी टोपी, अर्धीमुर्धी दाढी, आणि हातातील जाड सोटा, अशी ही अवधूताची फेरी नित्य रात्री, वेळी अवेळी, पुण्याच्या निरनिराळ्या भागातून भर्रकन् जात असे. तेव्हा त्यांना पाहून कितीतरी लोकांना मौज वाटत असे, आणि कितीकांना तरी त्यांचा वचक बसे. रात्रीच्या वेळी सर्व निजानीज झाल्यावर, घरातील कर्ता वडील माणूस जशी एकदा साऱ्या घरात नजर टाकतो, त्याप्रमाणे हा पुण्यातील वडील माणूस आपल्या आवडत्या शहरावर नीट नजर टाकून आणि सर्वांचे क्षेम आपल्या डोळ्यांनी पाहून, आणि ठिकठिकाणी मनाने चिंतून, शांत चित्ताने व संतोषाने दोन घास खावयास बसे. आणि अशा रीतीने एकदा दिवस पदरात पडला की विश्रांतीकरिता आडवा होत असे.

त्यांना झोप लागत असे किंवा नाही कोण जाणे ? त्यांनी पाय पसरलेले तर कधी कोणी पाहिलेच नाहीत. परंतु तसेही कधी म्हणजे जास्त पडले आहेत असे नाही. एखादा तास झाला नाही तोच, त्यांचे 'हसं हसं'* सुरू झालेले ऐकू यावयाचे. आडवे असले म्हणजे पुष्कळ वेळा चांगले घोरताना एकू येत परंतु ते कधी खरोखरच निजत किंवा नाही, याची शंका आहे. एकदा तर त्यांनी स्वत: मलाच, 'मी नेहमी जागाच तर असतो, कधीच निजत नाही,' असे सांगितले होते. अशा रीतीची त्यांची दिनचर्या आखलेली असे. यात मग उदंड सृष्टी होई. व 'सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम्' (श्रीशंकराचार्यकृत सौंदर्यलहरी.) अशी त्यांची अखंड धारणा असल्यामुळे ती सारीही त्यांची उपासनाच चाले. त्यामुळे पुष्कळवेळा बोलल्यावर 'पुंडलीक वरदे हरि विठ्ठल !' असे म्हणून आपले भाषण ते संपवीत.

अशा रीतीने वर्षानुवर्ष त्यांनी घालविलेल्या आयुष्यातील एकेक गोष्ट आणि प्रसंग सांगू लागले तर हजार पानेही पुरावयाची नाहीत. विस्तृत मांडी-वरील पोटाच्या घड्यांवर हालणारी पांढरी शुभ्र दाढी, आनंदी मुद्रा, सरल हास्य, दोन बोटात तपकिरीची चिमटी धरलेली, आणि अनामिका व करांगुली वाळून मध्यमा उभारलेली अशी हस्तमुद्रा वरखाली करीत आणि मधून मधून

---

* यांच्या 'म्हणण्याती'ल काही शब्दावरून मंडळींनी गमतीने त्या म्हणण्याला हे नाव दिले होते.

हाताच्या पाठीने दुसऱ्यास टोकीत असलेली त्यांची मूर्ति डोळ्यासमोर आली, व ज्याच्यांत तासचे तासही चुटकीसारखे निघून जात, असे त्यांचे ते बहुरंगी भाषण आठवले म्हणजे त्याचा 'पुंडलीकवरदा' व्हावा असे कोणास वाटणार आहे ! परंतु तो मोह आवरलाच पाहिजे. कारण 'बोलविता धनी' जरी 'वेगळाच' असला तरी 'कुठे चंचू ही अल्प पाखराची' असेच म्हणणे भाग आहे. तेव्हा ते कितीही उपयुक्त असले आणि मनोरंजक असले, तरीही तो मोह आवरलाच पाहिजे. म्हणून हात आखडता घेऊन त्यांच्या स्वभावांतील काही ठळक विशेषांचे अगदी त्रोटक वर्णन करून हा भाग संपवू.

अपरिग्रह, दान, अवलोकन, स्वाभिमान, सरलता, वात्सल्य, समता, समदुःखिता, अशा त्यांच्या अनेक गुणांचे वर्णन तरी काय करावयाचे? सौ॰भागीरथीबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे खरोखरच 'पटवर्धन गुण सिंधूचे । माहात्म्य थोर असे ।।' परंतु त्याचप्रमाणे 'भागीरथीचे काव्य किती,' म्हणून त्यांनी म्हटले आहे, तसाच दीनपणा मलाही माझ्या वाणीविषयी वाटत असल्यामुळे, पुष्कळ हाव असूनही मनोमय समाधानच करून घेतली पाहिजे.

मागील सर्व त्रोटक वर्णनावरून लक्षांत येईलच की यांच्या सर्व आचरणाचे व स्वभावाचे सार म्हणजे एक प्रकारची विलक्षण समता व सर्वात्मता हे आहे. आणि त्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक कृतीच्या मुळाशी 'सर्वांकरिता सर्व' आणि 'सर्वांमिळती आपण' हे तत्त्व आढळून येई. आणि हेच आपल्या भोवतालच्या जीवांच्या मनावर ठसावे, असा त्यांचा प्रयत्न असे. आणि तेवढ्याकरिता त्याचा उच्चार हरप्रसंगाने दिवसांतून वाटेल तितके वेळा करण्यासही ते कंटाळत नसत; स्वतः तर अगदी क्षुल्लक गोष्टीपासूनही तसे वागून दाखवीत. एकट्याचे वैभव, एकटा उपभोग, फार तर काय, पण महाराजांची कृपा व प्रत्यक्ष एकट्याची मुक्ती, यांची देखील कोणी गोष्ट काढल्यास 'एकट्याची ? थूः थूः' असे म्हणून ते त्याला अगदी तिटकारून टाकीत. बाजारात जाणे, शाळेत जाणे, देवदर्शनास जाणे, इत्यादी अगदी बारीक गोष्टींपासूनही एकट्या एकट्याने एकादे काम केलेले त्यांना आवडत नसे. त्यांच्या जवळ सुष्ट दुष्ट, समर्थ दुर्बळ, भक्त अभक्त, अशा अनेक तऱ्हेची माणसे होती, व नैसर्गिक रीतीनेच जरी त्या सर्वांविषयी त्यांच्या

पोटांत सारखाच कळवळा असला तरी आवड व लोभ हे त्या त्या मानाने कमी अधिक असतील, हे उघड आहे. परंतु त्यांनी कधी स्वत: तसे यत्किंचित् देखील कोणाच्या नजरेस येऊ दिले नाही, आणि 'यांचे प्रेम आपल्या एकट्यावरच जास्त आहे,' असा अभिमान, अथवा याच्या उलट 'आपल्या गुणहीनतेमुळे आपल्यावर यांचा लोभ नाही' असे दैन्य कोणाच्याही अंत:करणात उत्पन्न होऊ नये, अशी त्यांच्या वागण्याची हातोटी होती. तेवढ्याकरिता प्रत्येक माणसाशी त्यांचा काही विशेष प्रकारचा संबंध असे, व कसाही मनुष्य असला तरी त्या विशेषापुरता इतर कोणापेक्षांही त्या माणसाचा अधिक आदर करून ते सर्व माणसांच्या संबंधात सारखेपणा राखीत. पहिल्यापासूनच त्यांच्या स्वभावामध्ये एक प्रकारचा विलक्षण एकमार्गीपणा होता.

एकदा कोणतीही गोष्ट त्यांच्या क्रमात पडली, की वज्रलेप झाली म्हणून समजावे. केवळ यदृच्छेनेच ती सुटून जाईल तेव्हा जाईल. त्यामुळे अगदी बारीक सारीक गोष्टींपासूनही त्यांचे धारे ठरलेले असत. गणपतीनेच धोतर धुतले पाहिजे. आणि दुसऱ्या कोणी कितीही केले, तरी ते त्यास धुवावयास द्यावयाचे नाही. असे प्रत्येक बाबतीत सहज ठरून गेलेले असे. त्यामुळे प्रत्येकाला थोडेबहुत त्यांच्या अगदी निकट यावयास सापडे, व त्या निकट येण्याच्या फाजील फायदा घेणे शक्य नसे. कारण तो मनुष्य कितीही योग्य व लोभांतला असला, तरी तेवढी बाजू संपली की लागलेच अंगाबाहेर टाकला जात असे. तेव्हा प्रत्यक्ष पाहिले तर त्यांच्या लोभांत आपण अधिक आहो, असे कोणास म्हणण्यास जागा नव्हती. परंतु प्रत्येकास त्यांच्याशी वाटेल ते हितगुज करून घेता येत असल्याकारणाने, आणि प्रत्येकाच्या योगक्षेमाची चिंता ते सारखीच वाहताना दिसत असल्यामुळे त्यांच्या सहवासाचा आनंद आपल्या अंत:करणात प्रत्येकास सारखाच घेता येई. श्रीमन्महाराजांनी आपल्या ग्रंथांत म्हटल्याप्रमाणे जो 'आप्त' आहे त्याला 'विषमभाव' धरावाच लागतो, आणि यांच्या भोवती तर सर्व प्रकारची अद्भुत विषमता होती. परंतु अशा प्रकारांनी त्यात समता उत्पन्न करून, ही दोरीवरील कसरत त्यांनी करून दाखविली. परंतु दु:खाची गोष्ट एवढीच की, समता शब्दाचा हा त्यांनी प्रत्यक्ष आचरून दाखविलेला अर्थ समजण्यास व त्यांचे कौतुक पाहण्यास योग्य अशी प्रौढ बुद्धी असलेले निदान त्या वेळी तरी त्यांच्याभोवती कोणी नव्हते.

त्यामुळे एकाद्या अरण्यामध्ये दिव्य गायन होऊन, जसे ते अवकाशात विलीन व्हावे, असाच जवळ जवळ हा प्रकार झाला. परंतु असे जरी असले तरी, आनंदाची गोष्ट अशी आहे की हे गायन जिवंत वाणीचे होते, आणि त्या अरण्यांतील वृक्षपाषाणाला ही बसलेली त्याची भावना कधी वाया जावयाची नाही; आज नाही उद्या ते वृक्षपाषाणच सजीव होऊन सूर काढू लागतील, असा भावार्थ त्यांच्या स्वत:च्या बोलण्यात नेहमी येत असे. असो.

लोकनायकत्वाचे लक्षण एकेठिकाणी मोठ्या उत्कृष्ट रीतीने असे सांगितले आहे की, The real test of a leader lies in holding widely different people together, along the line of there common sympathies, and this can only be done unconsciously, never by trying. (Sister Nivedita). अशा प्रकारची विषम समता आणि सर्वांविषयी एकजात जिवंत कळवळा ह्यांच्या योगाने ते अनाथ सनाथांचे माहेर होऊन राहिले.

व्यक्तिकल्पनेचा धि:कार आणि सर्वांकरिता सर्व व सर्वांमिळती आपण ही कल्पना नुसत्या बोलण्यात अगर खाण्यापिण्यासारखा उपभोग घेण्याच्या बाबतीतच नव्हे, तर शरीरक्लेशाच्या बाबतीतही अगदी बारीकसारीक गोष्टींपासून प्रमुख होती. धुळ्याच्या प्रवासाचे मागे वर्णन दिलेच आहे. त्यांना सेकंडक्लासमधून जाण्याची ऐपत नव्हती असे नाही, व त्याप्रमाणे पुष्कळ आग्रहही करण्यात येत असे; परंतु त्यांचे आपले एक उत्तर ठरलेले असे; "जाऊ तर सगळेच सेकंडमधून जाऊ, नाही तर आपला तिसरा वर्गच बरा." आळंदीस जाताना‍ही असेच व्हावयाचे. अगदी तरुण व होतकरू मंडळीस पायी जाण्यात आनंद वाटे, आणि पुणे व आळंदी म्हणजे घरआंगणासारखेच म्हणून त्यांचीही त्यांना तसे पाठविण्यास हरकत नसे. त्यांना स्वत:ला अनंत व्यापांमुळे लौकर निघावयास वेळ मिळत नसे, आणि आळंदीस वेळेवर पोहोचण्याकरिता तांगा करावा लागे. परंतु स्वत: त्यांना मागे उरलेली मंडळी बरोबर घेऊन बैलगाडीतून जाणे अतिशय आवडे. मोटारचे तर नावच नको. मुळजी शेटच्या मुलावर त्यांचा फार

लोभ होता, व त्याच्या आग्रहाकरिता एकदा ते मोटारमध्ये बसलेही परंतु तेव्हा देखील 'आमच्या इकडे मोटार तयार झाल्याखेरीज मोटारमध्ये बसणे बरे वाटत नाही,' असे त्यांनी उद्‌गार काढले.

त्यांच्या आयुष्यासंबंधाने गोष्टी चालल्या असता, ते असे म्हणाले की, 'अरे, मी भासक्याभुसक्या गोष्टीला हातच घातला नाही, आणि जे प्रयत्न झाले, तेही असे झाले की, आता फक्त 'एकच पाऊल,' की इकडचा डोंगर तिकडे; पण ते 'एकच पाऊल' पडू देण्याची महाराजांची इच्छा नव्हती. आणि दर वेळेस ते 'एकच पाऊल' सोडून द्यावे लागत असे. परंतु काही मनुष्यकृत अडचणीमुळे नव्हे हो. दर वेळेला, ज्याच्यावर ते पाऊल टाकणे अवलंबून असे, असा मनुष्यच अचूक मरून जात असे. अशा रीतीने मध्यशिलाच ढळून गेल्यामुळे सारी उभारणी वाया जाई." अण्णासाहेब यांना महाराजांनीही 'हे लष्करी खाते आहे', 'याच्याकडे इकडचा डोंगर तिकडे करण्याचे काम आहे', 'हा कृतयुगीचा कंटक आहे' असे नेहमी म्हणावे त्या प्रसंगांना उद्देशून हे भाषण होते. त्यावर त्यांना विचारले की, 'एकच पाऊल' जर पडले असते, तर काय झाले असते? तेव्हा त्यांनी त्याचे थोडे वर्णन करून सांगितले की, 'अशी स्थिती म्हणजेच कृतयुग. कृतयुग काय आणखी वेगळे असते?' त्यावर 'शिवाजी महाराजांत आणि यांत काय फरक झाला असता?' 'हे तर तसेच काम झाले असते!' असे विचारल्यावरून ते म्हणाले 'अरे हो. पण तशी महाराजांची इच्छा नव्हती;' तेव्हा अर्थातच 'महाराजांची तरी पण अशी इच्छा का नसावी' असा प्रश्न आला. तेव्हा ते म्हणाले 'अरे ते बरोबर आहे. ते कितीही झाले असते तरी व्यक्तिविषयक व एकटयाचे झाले असते, आणि म्हणून जास्त टिकलेही पण नसते. म्हणून सांधा वळवून गाडी या रुळावर घातली. आता होईल ते खरे व पक्के काम होईल." या शब्दांचे अर्थ व महत्त्व पुरे समजण्याची काही आमची ताकद नाही. परंतु त्यांतून एक बोध उमटून पडतो की, एकटयाकरिता म्हणून होणाऱ्या गोष्टींचा त्याग करण्याची त्यांची मजल कोठवर गेली होती.

शिवाजी महाराजांचे नाव यांत आले म्हणून बिचकून जावयाचेही काही कारण नाही. हे चरित्र फारच त्रोटक आहे, आणि गायत्रीप्रमाणे, अनेक

शापांनी बाधित आहे, तथापि त्यांच्या अनेकमुखी खटाटोपांची पुष्कळशी विस्तृत माहिती असणारे अजूनही पुण्यात कोणी नाहीत असे नाही. आणि त्या गोष्टी जरी सोडल्या, व केवळ वऱ्हाडचे कारस्थान घेतले, तरीही कोणासही यात काही अतिशयोक्ति आहे, असे वाटणार नाही. श्रीसयाजीराव गायकवाडासारख्या माणसाच्या हाती सत्ता आली आणि त्याला जर सदिच्छा असली, तर काय करता येते, हे बडोदा संस्थानावरून कोणाच्याही लक्षात येते. वऱ्हाडसारखा सुपीक व व संपन्न मुलूख, पैशाचा सावकारी पेच, अण्णासाहेबांसारख्या लोकोत्तर पुरुषाचे नेतृत्व, कमालीची निरपेक्षता, केवळ लोककल्याणाचाच जिव्हाळा, समतोल वागणूक, अविश्रांत उद्योग, आणि परदेशातील कॉन्सल्स वगैरेसारख्या जबाबदार व महत्त्वाच्या राजपुरुषांशी असलेले त्यांचे हितगुज या सर्वांचा विचार केला, तर जे काही महापुरुषांनी मोठ्या प्रमाणात जर्मनीत करून दाखविले, त्याचाच प्रयोग लहान प्रमाणावर येथे करता आला नसता, असे कसे म्हणावे ?

आता इतके सर्वही ' किती झाले तरी एकट्याचेच ' कसे झाले असते, ते समजणे आमच्या शक्तीच्या बाहेर आहे. परंतु त्यापासून दोन गोष्टी उघड होतात की, सालारजंगाच्या मृत्यूने हताश होऊन अण्णासाहेब ' श्रीविठ्ठल ' ' श्रीविठ्ठल ' करू लागले, असे नसून आपल्या ध्येयाच्या पाहिजे तशा सिद्धीकरिता त्यांनी जाणूनबुजून केलेला प्रचंड स्वार्थत्याग आहे, आणि पूर्वी आम्ही एका प्रकरणात म्हटल्याप्रमाणे मनुष्यहानीने नव्हे, तर काही तरी अतिमानुष ज्ञानामुळे त्यांच्या गाडीचा सांधा बदलला आहे. आणि म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणी दुःखशोकाचा लवलेशही नसून, उलट अतिशय उत्साह, आणि अतिशय आशावादित्व होते.

एकदा ' आपण परमार्थात पुष्कळ परिश्रम केले आहेत ' असे समजणाऱ्या आणि गिरनारप्रभूच्या कृपेमुळे थोडीबहुत काही सिद्धी असलेल्या एका माणसाविषयी बोलणे चालले होते. हिंदुस्तानच्या स्वातंत्र्याविषयी आणि भविष्याविषयी बोलत असता, तो असे म्हणाला की, ' ते काय व्हावयाचे आहे, ते तुमच्यावर अवलंबून आहे. तुम्ही जर आपली पात्रता दाखविली नाही, तर संधी निघून जाईल. ते काय व्हावयाचे आहे, म्हणजे तुमची पात्रता सिद्ध होऊन तुम्ही वर

येणार का संधी वाया जाऊन नामशेष होणार हे अजून ठरावयाचे आहे.' त्यावर 'आमच्यावर अवलंबून आहे, हे तर खरेच,' असे म्हणून ते एकदम झटक्याने म्हणाले की 'मूर्ख आहे तो; काय व्हावयाचे आहे ते ठरलेले आहे.' असो.

सर्वांच्या खऱ्या कल्याणाकरिता एकटयाच्या वैभवाचा केलेला हा प्रचंड त्याग पाहिला म्हणजे, त्यांच्या एकंदर राहणीचे नवल वाटेनासे होते. आणि त्यांच्या सबंध चरित्रांतून जर काही एक शिवकण घ्यावयाची असली तर, व्यक्ति-कल्पनेचा परोपरीने नाश, आणि राष्ट्रीयत्वाने जगण्याचा अट्टाहास, ही निर्धास्त-पणाने घ्यावी. म्हणजे त्यांच्या इतर सर्व शिक्षणाचे रहस्य आपोआप लागेल असे वाटते. 'ब्राह्मणाचे सर्वस्व काय ते गायत्री; तीच तर मुळी 'सर्वांमिळती आपण' असे सांगते,' असे ते पुन्हा पुन्हा सांगत. आणि तेवढयाचकरिता गायत्रीत 'नः' हे अनेकवचनी सर्वनाम योजलेले आहे, आणि त्यांतही पुन्हा, 'अस्माकम्' वगैरे प्रयोग न योजता 'नः' च शब्द योजलेला आहे. या शब्दाचे रहस्य ते असे सांगत की, 'गायत्री ही देवाची प्रार्थना आहे, मंत्र तर आहेच, परंतु प्रार्थनाही आहे. हिच्यातील पहिला 'त' ब्रह्मपर, 'त्स' पासून 'यो' पर्यंत निरनिराळया नाना पापांच्या क्षालनार्थ दोन ते अठरा आहेत. येणेकरून 'नः' म्हणजे 'आम्हा सर्व प्रकारच्या मनुष्यांची बुद्धि शुद्ध होऊन 'प्रचोदयात्' पर्यंत सर्व देवपदवी, व तिन्ही लोक प्राप्त होऊन ब्रह्मप्राप्तीस योग्य होतो. परंतु इतकेही जरी झाले तरी या सर्वासही ईश्वरी कृपा पाहिजेच. इतके होऊनही अखेरी साधणे, हे अखेरीस त्याच्या कृपेवरच अवलंबून असल्यामुळे, अंतःकरणात त्याच्या कृपेने हे चालले आहे असा विनीतभाव, आणि त्याच्या कृपेनेच त्याने अखेरी साधून द्यावी, अशी शरणा-गति ही पाहिजेतच. अशीच शरणागति असणे, अथवा अशा रीतीने देवापाशी 'तुझ्या कृपेचे दान दे' असे म्हणणे, म्हणजेच प्रार्थना. म्हणून गायत्री हा मंत्र आणि प्रार्थना दोनही आहे. आणि ही प्रार्थना 'सर्वांकरिता सर्व,' आणि 'सर्वां-मिळती आपण' हे मनात बाळगून सर्वांकरिता एकटयाने, एका ठिकाणी बसून, मुकाटयाने करावयाची आहे. आणि म्हणून त्यात अनेकवचनी सर्वनाम घातले. एवंगुणविशिष्ट परमात्म्याचे ध्यान आम्ही जीवांनी करावे,-आणि ध्यान हे अर्थातच ध्येयाशी एकरूप होऊन, व एक-प्रत्यय होऊन करावयाचे असते-हे आमचे कर्तव्य

आहे, त्या परमात्म्याने आमच्या निश्चयशक्तीस प्रेरणा करावी. असा या मंत्रातील प्रार्थनेचा भाव आहे. आणि त्यांतील मंत्रमयता पापक्षालनापासून तो ब्रह्मपदवीचा अधिकार देण्यापर्यंतच्या सामर्थ्यात आहे.

यात ' नः ' हेच पद योजण्याचे असे कारण आहे म्हणून ते सांगत की, आर्य लोकांच्या भोवती त्यावेळी अशा जातीचे काही लोक होते की, त्यांच्या विशिष्ट शरीररचनेमुळे त्यांना दोन्ही ओठ जुळविता येत नव्हते. म्हणजे अर्थात् ओष्ठ्य वर्णाचा उच्चार करिता येत नव्हता. केवळ वैदिक लोकांकरिताच नव्हे, तर जीवमात्राकरिता प्रार्थना करावयाची अशा करुणावृत्तीने ही प्रार्थना असल्यामुळे अवैदिक लोकांचे दर्शक असे हे ' नः ' पद घातले. कारण या अपवर्ग लोकांच्या उच्चारात ' प ' वगैरे वर्ण थोडेबहुत उच्चारले गेले तरी अनुनासिकांचा उच्चार साधारण सारखाच होत असल्याकारणाने ' म ' चा उच्चार ' न ' सारखा होत असे. त्यामुळे जेव्हा वैदिक लोकांना वैदिक व अवैदिक असे लोक मिळून सामान्य उल्लेख करावयाचा असेल, तेव्हा ' म ' च्या ऐवजी ' न ' येत असे. त्याचेच ' नः ' हे एक रूप आहे. त्यामुळे इतरही काही संस्कृत शब्दात ' म 'ची जागा ' न 'ने घेतलेली आहे, असे ते सांगत असत. परंतु टिपून ठेवण्याचा प्रयत्न न झाल्यामुळे आता ते मांडून दाखविणे आमच्या शक्तीबाहेर आहे.* असो. हा मूळ इतिहास अजूनही एका कल्पनेच्या रूपाने अवशिष्ट आहे. आमच्या पुराणातील राक्षसांची वर्णने आणि पौराणिक चित्रे ही पाहिली म्हणजे, त्यात एक कल्पना अगदी ठरलेली दिसते की, राक्षस आणि दैत्य म्हटले म्हणजे, त्यांचे ओठ अतिशय लांब, जाड, व फकाटलेले असावयाचे. या कल्पनेत काही ठिकाणी तर इतकी अतिशयोक्ती झाली आहे की, राक्षसाचा वरचा ओठ आभाळाला लागलेला, आणि खालच्या ओठाने पाताळ चाटले आहे, असे वर्णन आढळते, व जुनीच तर काय परंतु अगदी परवाची जरी पोथ्यातली चित्रे घेतली, तरीही त्यात राक्षसांची चित्रे या ठराविक पद्धतीने छापलेली दिसतात. इतकी ही कल्पना न कळत रुजलेली आहे. असो.

तात्पर्य इतकेच की सर्वांकरिता आणि सर्वांमिळती व्यक्ती असे असल्यामुळे, जगतातील यच्चयावत् सृष्ट परमाणु, मग ते गोचर असोत अथवा अगोचर

* या विषयी त्यांचे काही उतारे प्रकरणाचे शेवटी दिले आहेत.

असोत, एकमेकास जसे काही अगदी चिकटून आहेत, आणि म्हणूनच आमच्या किंचित् दृष्टीस जरी दिसत नाही, तरी जे काय त्यांचे बरे वाईट व्हावयाचे आहे, ते सर्वांचेच परस्परास धरूनच व्हावयाचे आहे, व परस्परांशी त्यांचा कर्मभोगरूप व्यापारविनिमय अखंड आहे, आणि म्हणूनच हे ओळखून, अहंकारविशिष्ट जीवाने आपल्या सर्व भोगकर्माची रचना केली पाहिजे, हे त्यांचे साऱ्या वैदिक शिक्षेचे सार होते. व ते त्यांनी स्वत: तंतोतंत आचरून दाखविले. जेवावयास बसलेल्या लोकांची पाने काढण्यासारख्या गोष्टींपासूनही भोवतालच्या मुलांना ‘अरे, मी तुमच्यातला, आपण सारे मिळून काम करू, मला काही तरी करू द्या’ असे त्यांचे शिकविणे होते व अशा काही वेळी श्रीभक्त सीतारामपंतां-सारख्या एकनिष्ठ भक्तांनी त्यांनी काम करू नये, म्हणून कितीही अट्टाहास केला, तरी ते न चालू देता पाणी वाढणे, पान उचलून टाकणे, शेणगोळा बाहेर टाकणे, अशा तऱ्हेचे काही तरी काम, अगदी लहान का होईना, पण केल्याखेरीज त्यांच्याने राहवत नसे.

मनुष्यमात्राच्या ठिकाणी ईश्वराचे अस्तित्व पाहणे, व जेथे कोठे गरज असेल, तेथे अनुकूल ती सेवा करून संतोष देणे, व “करावे कर्म पितरांचे नामी । समर्पावे विष्णूस आम्ही ।” (श्रीगुरुचरित्र ५) अशा रीतीने प्रत्येक क्रिया महाराजास चिकटून द्यावी, हे सर्व तपाहून मोठे तप आहे, व अशा रीतीने एकाद्या अंत:करणास झालेला संतोष, म्हणजे सर्व यज्ञांपेक्षाही महायज्ञ आहे, असे आपल्या सर्व कृतीने निमूटपणे ते शिकवीत. एकदा एक साधारण वेडसरच असा प्राणी दुपारी ३–४ वाजताच येऊन उभा राहिला, व ‘भूक लागली,’ म्हणून म्हणू लागला. तेव्हा पान मांडून जे काय त्या वेळेला होते, ते त्यांनी त्याच्यापुढे ठेविले, व शिवाय वर दूध होते, तेही आणून त्यास शिळ्या भातास दूध साखर घातली. जेवून तृप्त झाल्यावर त्या वेडप्याचे डोळे आनंदाने भरून आले. तो म्हणू लागला की “महाराज, आगेमागे का होईना, व थोडेबहुत हाल होऊन का होईना, पोटास गोळा तर कुठे तरी मिळतोच. परंतु भात वाळलेला आहे म्हणून दूध साखर कोण घालणार ?” तो त्याचा संतोष पाहून त्यांना किती आनंद झाला, व बाकीचे दूध, केवळ महाराजांचा प्रसाद अशा आदराने त्यांनी स्वत: घेऊन इतरासही दिले, ते ज्यांनी पाहिले असेल त्यांच्या स्मरणातून केव्हाही जाणार नाही.

त्यांना दान करण्याचे जणू काही वेडच होते, असे नेहमी म्हटलेले ऐकू येते, आणि ते यथार्थही आहे. मात्र इतकेच की पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे आपल्या इतर सर्व व्यसनांप्रमाणे हे वेड अथवा व्यसन देखील स्वाधीनतेनेच त्यांनी सांभाळले होते. पै, पैसा अथवा मूठभर धान्य मागणारे भिकारी तर घरोघरी येतात, व पुष्कळ ठिकाणी त्यांना मिळतेही. परंतु यांच्याभोवती असलेल्या याचकांची तऱ्हाच निराळी. सामान्य भिक्षेकरी आला असता यांनी त्याला नुसती मूठ अशी कधी घातलीच नाही, अच्छेर, शेर, जे काय माप हाती लागेल, ते पदरात पडून, तो जर तेवढ्यावरच गेला, तर त्याच्यासारखा दुर्दैवी कोणीच नाही ! त्याचप्रमाणे पैसा दोन पैसे देणे यांतही काही विशेष नाही; परंतु कित्येक लोकांचे प्रपंचच यांच्यावर चालत होते, आणि कित्येक भिक्षेकऱ्यांना ती एक वतनाची बाब होऊन बसली होती ! अमुक भिकाऱ्याला अमुक वारी एक पैसा द्यावयाचा, अमक्याला इतके धान्य द्यावयाचे, अमक्याला आला असताना अमुक तऱ्हेचे भोजन घालून इतकी दक्षिणा द्यावयाची येथपासून तो ५०-५० रुपयांपर्यंत असे धारे सहज ठरून जात. याशिवाय कोणी धोतर मागतो, तर कोणी जोडा, छत्री, असे काही उपयोगाचे मागतो, कोणी लघुरुद्र करावयाचा म्हणतो, कोणी देऊळ बांधतो, कोणी तिकीट काढून मागतो,–असे त्यांच्या दानाचे अनेक पर्याय होते. त्यांना अनुकूल असलेली कोणचीही गोष्ट कोणी मागितली असता, त्यांच्या तोंडून, 'नाही' असे कधीच आले नाही; इतकेच नाही, तर अनुकूल नसलेलीही जर काही प्रयत्नाने देता येण्याजोगती असली, तरी ते तसे करून द्यावयास कमी करीत नसत.

ही गोष्ट अर्थातच कुटुंबांतील इतर मंडळींना आणि त्यांच्याभोवती असलेल्या इतर गणांना पसंत पडत नसे, व त्यामुळे त्या भिकाऱ्यांना पुष्कळ वेळा या लोकांपासून त्रास होई. म्हणून या गोष्टींत ते कुणावरही विसंबत नसत. कसल्याही कामात असले, इतकेच नाही, तर त्यांच्या मंत्रपठणादी आह्निकांत असले, किंवा शौचासही गेलेले असले, तरी भिक्षेकऱ्याची हाक ऐकू आली की तातडीने धांवतच खाली यावयाचे; आणि कसल्याही गडबडीत ते असले, तरी त्यांना भिक्षेकऱ्याची हाकही पण नेमाने ऐकू येई ! परंतु इतके सर्व करीत असतांही त्यांनी ते कोणाच्याही विशेषसे नजरेस कधी येऊं दिले नाही. घरच्या कर्त्या पुरुषाजवळ

कुटुंबियांनी हक्काने वस्तु मागावी, त्याप्रमाणे हे लोक हक्काने व नेमाने येऊन वर सांगितल्याप्रमाणे काय हवे ते मागून घेत. श्रीमन्महाराजांनी देव मामलेदार यशवंतराव महाराज यास कृतार्थ केल्यावर दानधर्माची आज्ञा केली,* व त्यांनी पुढे ते व्रत कशा रीतीने चालविले, हे प्रसिद्धच आहे. तेच लोण धुळयाचे बुवासाहेब व अण्णासाहेब अशा क्रमाने पुढे चाललेले दिसते. मात्र एवढेच की अण्णासाहेब यांचे, इतर सर्व व्यवहाराप्रमाणेच मुकाटयामुकाटयाने झाले.

त्यापासून अर्थातच त्यांना पुष्कळ त्रास होत असावा; कारण आलेल्या लोकांनी वाटेल तशी मागणी करावी, व त्यांच्याजवळ ते नसल्यामुळे, यांनी हात जोडून नम्रतेने एकाद्या व्याह्याजांवयाप्रमाणे त्यांची समजूत काढावी, असा प्रकार पुष्कळ होई. शिवाय घरच्या मंडळींपासून त्रास होतो म्हणून कित्येकांची अशी मिजास असे की दाराशी यावयाचेच नाही; म्हणून अण्णासाहेबांस कोठे तरी रस्त्यांत गाठून, अथवा रस्त्यावरूनच ग्यालरीत हाक मारून आपले दैन्य कळवावयाचे, व मग त्याप्रमाणे जेथे ते असतील तेथे स्वत: जाऊन यांनी ते नेऊन द्यावयाचे ! पुष्कळ वेळा असे होई की, कोठे जात असता दुकानातून यांनी छत्री विकत घेतलेली समजे, परंतु ती कोणास नेऊन दिली हे मात्र कधीच कळत नसे. इतके करून पुन्हा वर गृहस्थाश्रमी बाणा कायमच असे. रस्त्याने जर एकादा भिक्षेकरी भेटला, तर त्याला जे काय हाती येईल ते टाक, असे त्यांनी कधी केले नाही. सामान्य लोकांप्रमाणे एक दिडकी मात्र त्याच्या हातावर पडावयाची. मात्र घरी येऊन मागितले की हवे ते मिळे. एक वारकरी नेमाने दोन चार दिवसांआड रस्त्यांत हाक मारावयाचा. त्याला प्रत्येक वेळी भला भक्कम शिधा, व रुपया आठ आणे काही तरी देत असत. असाच एक दुसरा बोवा चार आठ दिवसांनी यावयाचा. केळीच्या पानावर दूधभातसाखर खावी व त्याच्या हातावर एक रुपया ठेवून अण्णासाहेब यांनी प्रणिपात केला म्हणजे संतोषाने निघून जावयाचे, असा त्याचा क्रम होता.

---

* देव मामलेदार यांनी श्रीमहाराजांना धाडिलेल्या एका पत्रात ‘ परोपकाराची आज्ञा झाली त्याप्रमाणे प्रारंभ केला आहे ’ अशा तऱ्हेचा मजकूर आहे. या पत्राची प्रत श्रीमहाराजांचे मठात आहे.

कोठेही काय थोर माणूस म्हटला की त्याच्याभोवती खर्चणाऱ्याचे खरचते, आणि कोठवळ्याचे पोट दुखते, अशी स्थिती असावयाची, त्याला इथेच अपवाद कोठून सांपडावयाचा ? या असल्या देण्याचा व भिक्षेकरी लोकांच्या मगरूरीचा आणि तऱ्हेवाईकपणाचा भोवतालच्या मंडळीस अर्थातच संताप येई; आणि दुसऱ्याचे अंतःकरण दुखवू नये म्हणून हे तर पराकाष्ठेची काळजी घेत. अशा स्थितीत एकादे जास्त मागणी करणारे कुळ आले, आणि त्याला मुक्तहस्ताने काहीतरी मोठे देणे देऊन टाकलेले कोणाच्या पहाण्यात आले, म्हणजे त्यांची जी कानकोंडचासारखी स्थिती होऊन जाई, ती पाहिली म्हणजे त्या पराकाष्ठेच्या निरभिमानतेने आणि सरलतेने, पहाणारा मनुष्य विरून जाई व त्याला गहिवर आल्यावाचून रहात नसे. एकाद्या प्रेमळ परंतु करड्या बापाच्या उधळ्या मुलाने अगदी नीटपणाने चालण्याचे कबूल करूनही काही मोठा खर्च केला, म्हणजे तो जसा हळूच वडिलांची समजूत घालावयाचा प्रयत्न करतो, व तो खर्च अवास्तव झाला नसून उलट ' बरे झाले, थोडक्यात प्रकरण मिटले,' असे वाटून थोडेसे समाधान त्यांना होईल, अशा रीतीने काही तरी सांगतो, अशा तऱ्हेची काहीशी यांची स्थिती होऊन जाई. "आपला तो हा होता," अथवा "आपल्या त्या ह्याचा तो होता" असे काही तरी हळू हळू म्हणत, एकाद्या कचाटचातून सुटावे तशी मुद्रा करून, "चला, एकदाचा १॥ रुपयावर तंटा तोडला." असे पुन्हा पुन्हा सांगत, दुसऱ्याचीही मुद्रा संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करताना त्यांना पाहिले म्हणजे त्या अंतःकरणाच्या नवनीत–कोमलतेने–कोणाचे अंतःकरण भरून येणार नाही ?

दुसरेही दानशूरतेकरिता प्रसिद्ध असलेले अनेक महात्मे आहेत, व 'मृदु सबाह्य नवनीत' असल्या चित्तवृत्तीच्या भगवन्मूर्तीही कित्येक ठिकाणी असतील, परंतु सामान्यतः यांच्या व इतर दाते लोकांच्या दानव्यवस्थितीत असा मोठा फरक आढळून येतो की बहुतेक सर्व दात्यांचे दानत्व सरदारी बाण्याचे असते; म्हणजे सदयता तर खरीच, परंतु त्यांत दानाचे तानमान, काही स्वतःचा दर्जा, व काही याचकाची पात्रापात्रता, वगैरे कित्येक धोरणांनी ठरते, आणि म्हणून त्यांत एक प्रकारची आपला सत्त्वभंग होईल, अशी भीती राहते. परंतु

अण्णासाहेबांच्या ठिकाणी स्वत:चा दर्जा व दुसऱ्याची पात्रापात्रता या दोहोंचाही विचारच नव्हता असे दिसून येई. याचे कारण असे की त्यांच्या ठिकाणी विश्व-कुटुंबतेची जाणीव सदैव इतकी जागृत असे की, आपण कोणाला काही देत नसून ज्याचे त्याचे हक्काचेच तो घेतो, तेव्हा त्याचा अभिमान तरी कसला धरावयाचा, आणि त्यांत पात्रापात्र तरी कसले पाहावयाचे? व एकाद्या विशिष्ट रीतीने कोणाची इच्छा पुरविता आली नाही, म्हणून त्यांत सत्त्वभंग तरी कसला व्हावयाचा? आईच्या अंत:करणाला ज्याप्रमाणे मुलाचा हट्ट सोसत नाही, म्हणून केवळ ती त्याच्या इच्छा पुरविण्यास प्रवृत्त होते, त्यांत काही दर्जा अथवा पात्रापात्रता येणेच शक्य नाही, तशी त्यांची स्वभावत:च मनोरचना होती; आणि दुसरीकडून जसे एकाद्या कार्यप्रसंगी सर्वजण कोठीवाल्याजवळ आपल्या वस्तू आणून टाकतात, व मागावयास आले म्हणजे तो त्यांना असेल नसेल त्याप्रमाणे भराभर वाटेला लावीत असतो, तशी त्यांची धारणा होती.

एकदा एका प्रसंगी असाच काही विलक्षण योगायोग आला की यांच्या हाताशी केवळ एका चवलीपलीकडे त्यावेळी काहीच नव्हते, आणि एक हजरत मौला तर दाराशी येऊन उभे राहिले. बरे, त्यांचा सवालही काही फार नव्हता; केवळ १॥–२ रुपयांचाच प्रश्न होता. अगदी हाताशी नसल्यास कोणाकडून आणून देखील दुसऱ्याची गरज भागवावयाची, असेही पुष्कळ वेळा होई; परंतु त्या वेळचा कर्मधर्मयोग असा होता की तशीही सोय नव्हती. ज्या हातांनी चुटकीसरसे २–२ कोट रुपये उचलून ठेवावे, त्याच हातांनी, केवळ दीड दोन रुपयांकरिता आपल्या नावावर आलेल्या एका फालतू माणसाचे हातावर केवळ एक चवली ठेवून 'आज एवढेच आहे महाराज,' असे म्हणण्याचा प्रसंग आला असतानाही मनाची समता यत्किंचितही न ढळल्याचे पहावयाचे देखील नशीबात पाहिजे. असाच विचित्र योगायोग तेव्हा घडून आला. परंतु दारी आलेल्या गृहस्थास त्याचे काय? तो तर आपल्या ऐटीतच होता. त्याचा तो उर्मटपणा पाहून, बाजूच्या लोकांस तर स्वस्थ बसणे अशक्य झाले. परंतु यांनी मात्र उलट अतिशय नम्रतेने 'अरे बाबा, यावेळी माझेजवळ जास्त नाही, मी अगदी शपथ वाहून सांगतो,' असे त्याला सांगून पाहिले. परंतु जेव्हा त्याचे तोंड

वाटेल तसे चालू झाले तेव्हा 'तू वेडा आहेस, तुझ्यासारख्या माणसाने असे बोलू नये' असे सांगून 'त्याला उपद्रव देऊ नका' म्हणून जवळच्या लोकांस बजावून ते माडीवर गेले. व काही लिहिणे सांगणे होते ते पूर्ववत् करू लागले. मग त्यांच्या चित्तावर या गोष्टीचा काही देखील परिणाम उरला नाही. अशी विलक्षण नम्रता, आणि निखळ समता, पाहण्यास मिळणेही खरोखरच दुर्लभ आहे.

हे उदाहरण दिल्याने कदाचित् कोणास वाईट वाटण्याचा संभव आहे. कारण अण्णासाहेब यांची स्थिती हलाखीची असे, असे सांगणे म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने अण्णासाहेब यांचा प्रत्यक्ष दुर्लौकिक करण्यासारखेच आहे. परंतु ही विचारसरणी कोतेपणाची आहे, हे उघड आहे. कारण अण्णासाहेब यांच्यासारख्या विभूतींच्या ठिकाणी संपत्तीच्या अलोटपणाने मोठेपणा येत नसून अशा हलाखीच्या स्थितीतच 'लक्ष्म लक्ष्मी तनोति,' अशी त्यांची शोभा अधिक उमटून पडते. आणि म्हणूनच की, काय अशा लोकांच्या मागे विधात्याने हे भूषण लावून दिलेले असते, असा सार्वकालिक अनुभव आहे. मग असल्या विश्वकुटुंबितेत कुबेराचा खजीना असला म्हणून काय पुरा पडावयाचा आहे? आणि तो पुरा पडला नाही, म्हणून काय लाघव यावयाचे आहे? त्यातूनही सर्व तऱ्हेची अंमली व्यसने केवळ लीलेने जवळ बाळगणाऱ्या शंकराप्रमाणे हे निर्धनतेचे व्यसन अण्णासाहेब यांनी तर खरोखरच कौतुकासारखे जवळ बाळगिले होते. आणि म्हणून त्याचे आम्हीही कौतुकच केले पाहिजे.

एरवी, पैसा म्हणजे तर काय, त्यांच्या हातचा मळ होता. त्यांचे बंधु तर त्यांना नेहमी अजीजीने म्हणत की 'अरे बाबा, तू नेमाने एक तास रोज संसाराकडे देशील, तरी पैशाचा पाऊस पडेल...' परंतु तो एक तास त्यांनी तसा केव्हाही दिला नाही. ते स्वतःच म्हणत असत की 'पैशाला काय कमी? मी जर उद्योग केला असता, तर सारा वाडा सोन्याने केव्हाच भरून टाकला असता.' या उद्गारात केवढे सत्य आहे, हे मागील चरित्रावरून लक्षात येईलच. तिसरी गोष्ट अशी की, अशी जरी नेहमी हलाखी असे, तरी यांचा गृहस्थाश्रमी बाणा रेसभरही कधी ढळला नाही, व कोणच्याही प्रसंगात गृहस्थाश्रमी ऐटदारपणा कधी टळला नाही. शेवटपर्यंत प्रपंच सारा त्यांच्याच अंगावर होता. व तो त्यांनी स्वतःच कमाई करून रेटला. त्याकरिता कधी कोणाच्या तोंडाकडे त्यांना पहावे लागले नाही.

तेव्हा जाणूनबुजून धारण केलेल्या श्रीविनायकाच्या वक्ष:स्थलावरील या उरगं-बंधाकडे पाहून कोणाच्या अंगावर जर अनिवार शहारे येऊ लागले, तर ती एक विशिष्ट प्रकृती आहे, असे म्हणून सोडून देणेच भाग आहे. एरवी कोणीही झाला तरी त्याच्याकडे कौतुकानेच बोट दाखवील. त्यामुळे त्यांना कमीपणा न येता उलट त्यांचा अपरिग्रह मात्र जास्त खुलून दिसतो.

पोटाचा उद्योग म्हणून ते वकिली शिकले होते, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे डॉक्टरी त्यांच्या गळचात पडली होती. वैद्यकावर जर पैसे मिळवावयाचे त्यांनी मनात आणले असते, तर लक्षावधि रुपयांचा खरोखरच पाऊस पाडला असता. ब्राह्मणाने वैद्यकावर पैसे मिळवू नयेत, अशी शास्त्राज्ञा असल्यामुळे त्यांच्या वडिलांनीही 'वकिलीवर चरितार्थ चालवावा आणि वैद्यकाचा उपयोग परोपकारार्थ करावा,' असे सांगून ठेविले होते. ही आज्ञा त्यांनी अखेरपर्यंत कशी कडकपणाने पाळली, ते प्रसिद्धच आहे. मोठमोठे धनिक हात दाखवावयास येत, व मोठ्या संतोषानेही त्यांच्याकडून लाभ करून घेऊन गोरगरिबास फुकट उपयोगी पडणे हेही त्यास साधले असते. परंतु कोणाजवळून कांही घेण्याची गोष्ट तर असोच, ज्याला औषध सुरू असे त्याच्याजवळून कांही घेणे तर असोच, पण त्याच्या येथे नुसता पाण्याचा घोट देखील ते घेत नसत. इतकेच तर काय परंतु एकादे साधे फळ, अथवा एखादे केळ जरी कोणी श्रीमहाराजास नैवेद्य दाखवावयाच्या निमित्ताने आणले तर त्याचा नैवेद्य देखील आपल्या घरी न दाखविता परभारे श्रीओंकारेश्वरावर ते वाटावयास सांगत.

असल्या कडक अपरिग्रहाने दिपून जाऊन, सहसा कोणी तसली गोष्ट काढीतही नसे. परंतु पूर्वी त्यांना पैसा घ्यावयास लावावा, असे पुष्कळ प्रयत्न लोकांनी केले. सरदार बाळासाहेब नातु यांच्या मनात एकदा असे आले की कोणीकडून तरी अण्णासाहेब यास मोठी प्राप्ती करून द्यावी, व त्याप्रमाणे त्यांनी तशा तऱ्हेचा एक घाट घातला. श्री० जमनाबाईसाहेब गायकवाड यांची कन्या ही त्याच वेळेला अतिशय आजारी होती. जमनाबाईसाहेब तेव्हा पुण्यासच राहत असत. व त्यांनी बाळासाहेबांपाशी आग्रह धरला की कसेही करून अण्णासाहेब यांचे औषध मुलीस देववावे, आणि बाळासाहेब यांच्याही मनात, हे संधान

जुळले तर अण्णासाहेब यांचाही फायदा करून घ्यावा, असे होते त्याप्रमाणे हो ना करिता करिता अण्णासाहेब यांनी जावयाचे कबूल केले. औषधाचे निमित्ताने तेथे गेल्यावर काही तरी करून जमनाबाईसाहेब यांचेकडून त्यांना गळ घालवावी, असा बेत होता. अण्णासाहेब यांनी जावयाचे कबूल केले, व त्याप्रमाणे पोषाखही केला. परंतु तितक्यातच काय वास आला कोण जाणे, त्यांनी संतापाने बाळासाहेबांस "मला बाटवू पाहता काय ?" असे म्हणून आंगरखा काढून ठेविला, व त्यानंतर इतर लोकांनी वाटेल तेवढा आग्रह केला, आणि वशिले लावले तरीही जमनाबाईसाहेब यांचेकडे कधी ते गेले नाहीत.

परिग्रह तर असोच, पण उलट पदरचे खर्चूनच औषध देण्याची पाळी येत असे. जी गोष्ट पैशासंबंधी, तीच गोष्ट मान स्तुती, वगैरे संबंधाची होती. कोणी एकादा उगीच स्तुती करू लागला, अथवा आपला गौरव करू लागला, तर त्याला अशाच काही रीतीने तटकन् तोडून टाकण्याची त्यांची सवय होती. एकदा एक डॉक्टर हे कुरुंदवाडकर की जमखिडीकर कोणातरी संस्थानिकाला घेऊन यांचेकडे आले होते. त्यांच्या वडिलांचा आणि यांचा चांगलाच परिचय होता. ती मंडळी आल्याबरोबर संस्थानी थाटाचा नमस्कार चमत्कार करून त्यांनी अण्णासाहेब यांची थोरवी गाण्यास प्रारंभ केला. त्या वेळचे यांचे वर्तन लक्षात घेण्याजोगते आहे. अगदीच तिऱ्हाईतपणाने नमस्कार घेऊन अण्णासाहेब यांनी तक्रार समजून घेतली, व डॉ. साहेबांच्या गळयातच ते धोंगडे घालून दिले. मंडळी उठून गेल्यावर त्यांनी सांगितले-"कोणच्याही गोष्टीत तटका तोडण्याची ताकद पाहिजे. जर मी या वेळेला उगीच थोडे जास्त बोलतो, तर हे अधिकच माझ्यामागे लागले असते." परंतु याच्या उलट एकदा अत्यंत गरीब इसम औषधाकरिता आला, तर त्याच्याशी मात्र तीन तीन तास बोलत बसत. 'आपण अण्णासाहेबांकडे गेलो व त्यांनी आपल्याकडे नीट लक्ष दिले नाही,' अशी पुष्कळांची तक्रार ऐकू येते. त्याचे कारणही हेच आहे.

प्रख्यात शूद्र साधु गुलाबराव माधानकर यांचीही अशीच गोष्ट आहे. गुलाबराव यांची विद्वत्ता प्रसिद्धच आहे. शूद्र जाती, जवळजवळ जन्मांधत्व स्वधर्माचा व संस्कृतीचा कट्टा अभिमान इत्यादि गोष्टींमुळे त्यांच्या ठिकाणी वादविवादाची अतिशय हौस असे; व प्रक्रीडा करणाऱ्या दिग्गजाप्रमाणे जेथे हवे

तेथें धडक देण्यास त्यांचे डोके सळसळत असे; व थोडयाबहुत प्रमाणाने निर्वीर-मुर्वीतलम्, असे त्यांना वाटू लागताच अण्णासाहेब यांच्यासारख्या वृद्ध पिता-महाशी टक्कर घेण्याची त्यांना इच्छा होणे साहजिक होते. व त्याप्रमाणे मोठ्या हौसेने ते अण्णासाहेब यांच्याकडे गेलेही. त्या दिवशी हात पाहण्याचा वार नसल्यामुळे अण्णासाहेब यास खाली येण्यास फार उशीर लागला, व यांची वर्दीही वर न पोहोचल्यामुळे दीड दोन तास खाली बाकावरच बसून रहावे लागले. पुढे अण्णासाहेब खाली आल्यावरही त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे उभ्याउभ्याच त्यांनी यांची चौकशी केली, व त्यामुळे गुलाबरावांनाही पुष्कळ वेळ उभेच रहावे लागले. परंतु अण्णासाहेब यांच्या ते लक्षातही येणे शक्य नव्हते. कारण आलेल्या माणसास मुद्दाम बसवून त्यांच्याशी गोष्टी करण्याइतका शिष्टाचार त्यांच्या कधी ध्यानात रहात नसे. व सहज तास दोन तास उभे राहणे, म्हणजे काही विशेष गोष्ट नव्हती. यांची हकीकत कळल्यावरही प्रत्यक्ष त्यांच्याशी यांचे असे काही काम नसल्यामुळे 'ठीक ठीक' असे म्हणूनच यांना निरोप दिला. अण्णासाहेब काही तरी बोलतील, व त्यावर शंका घेऊन आपण काहीतरी बोलू ही त्यांच्या मनातील हौस तशीच राहून गेली. उमरावतीस परत आल्यावर वै० भाऊसाहेब असनारे यांच्याशी बोलताना त्यांनी अशी तक्रार केली की, 'असे कसे तुमचे अण्णासाहेब.' दारातच उभ्याउभ्या आमची भेट घेतली, आणि धड दोन शब्द देखील बोलले नाहीत.' अशीच त्यांच्यावर पुष्कळ मंडळी नाराज होत असे. हेच गुलाबराव पुढे अण्णासाहेब यांचेकडे आले, व त्या वेळेला अण्णासाहेबही त्यांच्याशी वेगळ्या रीतीने वागले, ती सारी हकीगत पुढे स्वतंत्र द्यावयाचीच आहे. असो.

असे त्यांचे वर्णन करण्याजोगते अनेक गुण आहेत, परंतु त्याला स्थल, काल विपुल पाहिजे, व वर्णन करणाऱ्याची रसवंतीही तशीच पाहिजे. या त्रोटक चरित्रात अगदीच ठळक गोष्टींचे त्रोटकपणानेच उल्लेख करण्यापलीकडे जास्त काय साधावयाचे आहे? खऱ्या फुलाचा सुगंध आणि सौंदर्य कागदी फुलात कोठून येणार? त्यातून हे तर बोलूनचालून भेंडाचे फूल. कागदी फुलातील मार्दव देखील यात येणे शक्य नाही. तरीपण त्याच्यायोगाने खऱ्या गुलाबाची कल्पना येते, आणि मधुराकृती सुंदरीचे सौंदर्यही खुलून दिसते. तेवढेच कार्य निसर्गरमणीय

महाराष्ट्र शारदेसंबंधी याने केले, म्हणजे झाले. असो.

अण्णासाहेब यांच्या सहवासातील कोणत्याही व्यक्तीला आम्ही सांगितल्याप्रमाणेच साधारण अनुभव आला असता, मग ती कशाही स्वभावगुणधर्मांची, व संस्कारांची असो, याचे दिग्दर्शन म्हणून एक उदाहरण येथे मुद्दाम द्यावेसे वाटते. संदेशकर्ते रा. अ. ब. कोल्हटकर हे प्रसिद्धच आहेत. अशा गृहस्थानेही अण्णासाहेब यांच्याविषयी काय लिहिलेले आहे, हे पाहिले म्हणजे एकाद्या देवभोळ्या खुळ्या माणसाच्या दृष्टीतून पहा, अथवा अगदी पूर्ण अर्वाचीन दृष्टीतून पहा, अण्णासाहेब यांचे चारित्र्य धवलगिरीसारख्या नजर न ठरणाऱ्या उंच उंच शिखरांनी सारखे झळकत असलेले दिसते, ही गोष्ट उघड होईल. म्हणून आपल्या एका कादंबरीत रा. अच्युतराव यांनी आपातत: केलेले अण्णासाहेब यांचे वर्णन थोडे विस्तृत असले तरी, जसेच्या तसे देऊन हा भाग आटोपू. इतके सुरस आणि आणि सत्यपूर्ण वर्णन क्वचितच आढळेल. या उताऱ्याबद्दल आम्ही रा. अच्युतराव यांचे फार आभारी आहोत.

"पुण्यात बरे वाईट अनेक लोक आजपर्यंत झाले–पण अण्णासाहेब पटवर्धनांइतका थोर पुरुष आजपर्यंत पुण्यात झाला असेल की नाही ह्याविषयी संशयच आहे! किंबहुना रामशास्त्र्यांनंतर इतक्या वर्षांत या वर्तनाचा पुण्यात हाच पुरुष निर्माण झाला असेल! त्यांचेजवळ सर्वांना रिघाव होता. ते जुन्या मताचे व कडक सोवळ्याओवळ्याचे होते, तरी पण त्यांचे घरी ब्राह्मणापासून अस्पृश्यांपर्यंत आणि पारशांपासून ख्रिश्चनांपर्यंत सर्वजण येत असत! त्यांचा स्पर्शास्पर्श—त्यांचा विटाळचंडाळ—त्यांचा नेमधर्म हे सर्व त्यांचे खाजगी पूजागृहात! ते आपल्या दिवाणखान्यात बसले म्हणजे तिथे सगळे सारखे! मग तिथे त्यांचा गोंडस नातू असो, अथवा एखादे महाराचे पोर असो!

त्यांचेसारखा पवित्र वर्तनाचा पुरुष तर मिळणारच नाही! ते एल्. एल्. बी. व एल्. एम्. अॅण्ड एस् अशा दोन्ही परीक्षांपर्यंत शिकलेले होते : पण आपल्या एल्. एम्. अॅण्ड एस् परीक्षेचे ज्ञान त्यांनी पैसे मिळविण्याचे कामी खर्च कधीही केले नाही! एल्. एल्. बी. परीक्षेवर–वकिलीचे ज्ञानावर त्यांनी हजारो रुपये मिळविले–पण एल्. एम्. अॅण्ड एस्. च्या डॉक्टरी ज्ञानावर त्यांनी कपर्दिकही मिळविली नाही! ते ज्ञान त्यांनी परोपकाराकरिता राखून ठेवलेले

होते. कायद्याचे ज्ञान द्रव्यार्जनाकरिता व डॉक्टरी ज्ञान लोकोपकाराकरिता अशी आपल्या ज्ञानाची बरोबर वाटणी करून संसार व परमार्थ जोडीने करणारा त्यांचेसारखा विरळाच असेल! आणि म्हणून केव्हाही गेले तरी व्याधिग्रस्त लोकांची त्यांचे घरी गर्दी असे–ह्या व्याधिग्रस्तात काही लक्षाधिपतीही जात! इतर डॉक्टर वैद्यांचे औषध थकले म्हणजे अखेरीस अण्णासाहेब पटवर्धनांकडे जाण्याची त्यांना पाळी येत असे. पण त्यांचेकडे कोणी लक्षाधीश गेला म्हणून त्याचे द्रव्यावर त्यांनी कधीही लक्ष्य ठेवले नाही. एखादा गरीब मनुष्य ज्याप्रमाणे त्यांचेकडून फुकट औषध योजना घेऊन जाई त्याप्रमाणे लक्षाधीशासही त्यांचेकडून फुकट चिकित्साच करून घ्यावी लागत असे. कोणी त्यांना कोणत्याही स्वरूपाने पैसे देण्याचा प्रयत्न केल्यास ते अतिशय रागावत व त्या देणगीचा इनकार करीत!

कांचनाला इतक्या निरिच्छपणाने धुत्कारणारा सत्पुरुष कामिनीचे बाबतीत किती निष्पाप असेल हे सांगावयास नकोच! खरोखर संसारी असून—विवाहित व पुत्रकन्यावान असून—स्वतःचे पैशाने संसाराचा गाडा चालवीत-असून स्त्रियांचे कामात इतका निष्पाप पुरुष कधी झालाच नसेल! वाटेल त्या सुंदर स्त्रीने त्यांचेजवळ जावे आणि आपल्या वाटेल त्या व्याधीची हकीकत त्यांना सांगावी! अण्णासाहेबांचे मनात तिचेविषयी पापवासना कधीही उत्पन्न व्हावयाची नाही! तिला असे वाटावे की आपले बापाजवळच आपण बोलत आहोत. अहो—एखादे वेळी बापाजवळ बोलायलादेखील स्त्रियांना लाजच वाटत असेल—पण अण्णासाहेबांचे वर्तन इतके निर्मळ असे की तरुण स्त्रियांना आपल्या आईपेक्षा देखील त्यांचेजवळ मन मोकळे करावेसे वाटे! त्यांना "महर्षी" ही पदवी खरोखरच शोभत होती! पापी लोकांनी त्यांच्या पायांचे तीर्थ घेण्याइतकी त्यांची योग्यता होती!

* * *

अण्णासाहेबांचे सर्व आयुष्यच सामान्य पद्धतीहून निराळे होते. कनक आणि कान्ता ह्याचे बाबतीत इतका निर्मळ पुरुष पुण्यात अनेक वर्षात झाला नसेल हे आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे! किंबहुना आम्ही पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे रामशास्त्र्यांपासून तो आधुनिक कालापर्यंत इतका निःस्पृह पुरुष पुण्यात झालाच नाही असे म्हणण्याला काही हरकत नाही.

अण्णासाहेबांचे आयुष्य तीन गोष्टीत इतर लोकांचे आयुष्याहून निराळे होते. पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांना जेवण नव्हते. सकाळी सात वाजल्यापासून त्यांचेकडे माणसे यायला लागत आणि ती बहुशः रात्री ९–१० वाजेपर्यंत असत. ह्या काळात ते माणसांनी अगदी वेढलेले असत. त्यांचेकडे येणारी माणसे म्हणजे काही कायद्याचे कामाकरिता, बरीचशी औषधाचे सल्ल्याकरिता, काही ते "साधु" म्हणून त्यांचे दर्शनाकरिता व बाकीची सार्वजनिक कामाकरिता असत ! ह्या सार्वजनिक कामातच राजकारण, म्युनिसिपालिटी वगैरे विषय येत. कै. महादेव गोविंद रानड्यांपासून तो शंकरराव लवट्यांपर्यंत सर्व माणसे त्यांना मानीत व त्यांचेकडे येत ! ना. गोखले, लो. टिळक हेही त्यांचेकडे जाऊन त्यांची सल्ला घेत. पण अण्णासाहेबांचे वर्तन सर्वांशी सारखे असे. त्याच माडीवर व त्याच सत्रंजीवर त्यांचे सर्व व्यवहार चालत. मग ते रानडे असोत, टिळक असोत गोखले असोत किंवा पोटदुखीने विव्हळणारा एखादा गरीब मनुष्य असो.

अण्णासाहेबांच्या स्वभावात "नाही" हा शब्द नव्हता. कोणी केव्हाही आले आणि कितीही वेळ बसले तरी ते त्यास 'नको' असे कधी म्हणत नसत. त्यामुळे एकएक मनुष्य तासासाठी म्हणून जरी आला तरी अण्णासाहेबांना एकसारखी तांगड पडे ! एखादे वेळी ही तांगड इतकी होई की दोन दोन तीन तीन वाजेपर्यंत त्यांना जागेवरून उठता येत नसे. ह्यापुढे त्यांचे स्नान व पूजा ! त्यासही भरपूर वेळ देऊन पुन्हा माडीवरील दिवाणखान्यांत ते हजर होत व तेथून रात्री अगदी शेवटचा मनुष्य निघून गेला म्हणजे पुन्हा स्नानाला व रात्रीच्या पूजेला उठत !

ह्या कार्यक्रमात जेवायला वेळ मुळीच नव्हता हे वाचकांचे लक्ष्यात आलेच असेल ! रात्री ९–१० वाजता लोकांचे गर्दीतून ते मोकळे झाले म्हणजे पुढे स्नान करून ते पोथी–पूजा वगैरे करीत आणि मग डोक्यावर पागोटे ठेवून व बाहेर जायचा पोषाख करून देवदर्शनाला निघत ! हे त्यांचे देवदर्शन पहाटे ५ वाजेपर्यंत चाले. पहाटे पाच वाजले म्हणजे ते घरी परत फिरत ! व त्यांचेकरिता एक गादी पसरून ठेवलेली असे त्या गादीवर विश्रांतीकरिता जात ! पण ह्यात निद्रेचा भाग कितीसा असे हा प्रश्नच आहे. कोणी म्हणत की ते एक तासभर

निद्रा घेत व कोणी म्हणत की ते योगासन घालून एकांतात बसत ! आता ह्यापैकी खरे कोणते हे त्या त्यांच्या जिवाला माहीत ! ते माहीत होणे शक्य नाही ! पण एवढी गोष्ट खरी की पुन्हा सकाळी सात वाजल्यापासून त्यांचा जो कार्यक्रम सुरू होत असे तो अगदी थेट पुन्हा पहाटे पाच वाजेपर्यन्त चाले ! ह्यात कोणतीही गुप्तता किंवा रहस्य नव्हते आणि कोणत्याही मनुष्यास ते सहज पाहून आपली खात्री करून घेता येण्याजोगी होती.

अशा ह्या कार्यक्रमात जेवायला जागा कुठे आहे? घरात त्यांची पत्नी असे, भाऊ असे, मुलगा असे—पाहुणे तर तोडून काढले तरी तुटायचे नाहीत इतके येत ! पण अण्णासाहेबांची न् त्यांची पंगत कधीही होत नसे. ती होणे शक्यच नव्हते. आदरसत्कारात अण्णासाहेबांइतका दिलदार व उदार मनुष्य क्वचित्—पण ते स्वत: जर मुळीच जेवीत नव्हते तर पाहुण्यांबरोबर ते जेवायला येणार कोठून ? त्यांचा भाऊ व मुलगा यांना त्यांचेशिवायच जेवायला बसावे लागे. व त्यांची पत्नी—ती फार साध्वी होती व सच्छीलपणाने त्यांच्या पवित्र आयुष्यात आणखी पवित्रता घालीत असे—पण “ जेवायला उठा ” असे म्हणण्याची तिची प्राज्ञा नव्हती. ती रोज काही दशमी व दूध त्यांचे नेमलेल्या ठिकाणी झाकून ठेवी–पण तेवढे देखील ते दोन दोन दिवसात घेत नसत. दोन तीन दिवसांनी लहर लागली म्हणजे केव्हा तरी तेवढ्या अन्नाचा स्वीकार करीत ! एवढाच काय तो अण्णासाहेबांचा आहार ! एवढ्या आहारावर त्यांनी आपल्या आयुष्याची निदान तीस वर्षे घालविली. शेवटी शेवटी तर आहार याहीपेक्षा संपुष्टात आणला !

सर्वांच्या आयुष्याहून अण्णासाहेबांचे आयुष्य जे भिन्न होते त्यांतली पहिली गोष्ट म्हणजे ही आहाराची होय. केवळ दुग्धपानावर निर्वाह करणाऱ्या–४० दिवस उपास पाळणाऱ्या–नुसते गोमूत्र प्राशन करून पुरश्चरण करणाऱ्या–अनेक बोवाजींच्या गोष्टी आपण ऐकतो. त्या खऱ्या असोत किंवा खोट्या असोत ! आपल्याला इथे त्यांच्याशी काही करावयाचे नाही. पण अण्णासाहेबांचे आयुष्य खुले होते–उघडे होते–कुणालाही पाहता येण्याजोगे होते. ते पाहून त्यांच्या निराशित्वाबद्दल खात्री करून घ्यायला कोणालाही अडचण नव्हती.

आणि ज्याप्रमाणे त्यांच्या रोजच्या क्रमात जेवणाला जागा नव्हती. त्याप्रमाणे निद्रेलाही नव्हती. ते जर निजत असतील तर पहाटे ५ वाजायचे पुढे व तेही ७ वाजेपर्यंतच. पण एवढीशी झोप म्हणजे जवळ जवळ विनिद्र स्थितीच! ह्या विनिद्र स्थितीत त्यांनी शेवटची तीस वर्षे घालविली! तीस वर्षेपर्यन्त निरन्न आणि विनिद्र राहणे म्हणजे लहानसहान गोष्ट नव्हे!

निद्रा व आहार ह्याचा संबंध नसला म्हणजे विषयांना आयताच फाटा मिळतो! सकाळी ७ वाजल्यापासून तो पहाटे ५ वाजेपर्यंत जनता व जनार्दन ह्यांचे सेवेत जो एकसारखा वेळ घालवीत असे त्याचे आयुष्यांत विषयांना अवसर मिळणार कोठून? अशा पुरुषाचे पुढे विषयांची होळीच व्हायची! अण्णासाहेबांस एक पुत्र आणि एक कन्या अशी अपत्यप्राप्ती झाल्यावर विषयसंसर्ग त्यांनी अजीबात सोडून दिला–आणि तो एकदा जो त्यांनी सोडला तो अखेरपर्यंत! पुन्हा आपले मन त्यांनी कधीही विषयचंचल होऊ दिले नाही. आणि तरी कोणतीही भलती ढोंगे न माजविता व दांभिक संन्यास न घेता ते अखेरपर्यंत संसारातच राहिले. शेवटच्या १५ वर्षात त्यांच्या पत्नीने स्वर्गवास केला! तरी पण अचल वृत्तीने, समतोल अन्तःकरणाने, प्रेमपूर्वक परोपकाराने व सर्वोज्ज्वल विश्वमयतेने त्यांनी प्रायोपवेशनात आपली आयुष्ययात्रा संपविली! त्यांनी इहलोकातून प्रयाण केले त्या वेळी ते त्यांचे मरण होते की शयन होते हेही समजले नाही! पण श्रेष्ठ जीवांचे असेच असते! त्यांस मरण आणि शयन ही सारखीच असतात! किंबहुना विश्वोपकारात श्रान्त झाल्यामुळे विश्रान्तीकरिताच ते मृत्युरूपी मोठे शयन पत्करीत असतात!

* * * *

आधुनिक कालात असा कोण मनुष्य झाला हे दाखवा! डॉक्टरीमध्ये एक पैसाही न घेणारा—शेकडो जीवांवर रोज उपकार करणारा—कामिनी आणि कांचन ही विषासारखी मानणारा–एकीकडे एल.एल्. बी. एकीकडे एल्. एम्. अॅण्ड एस्. अशा दोन्ही अभ्यासांत वरचढपणा मिळविणारा–एक बिल्व कुटुंबभरणार्थ ठेवून एक बिल्व जनतेच्या सेवेकडे समग्र अर्पण करणारा–साधुत्वाचे सगळे गुण असून कधीही 'साधु' म्हणून न मिरविणारा–"साधु"त्वावर कधी एक पैही कमावण्याची इच्छा न धरणारा–लोकोपयोगार्थ व परोपकारार्थ आपला पैसा उदार हस्ताने खर्चणारा–अतीतअभ्यागताचे व पैपाहुण्याचे उत्तम कुटुंबीया-

प्रमाणे स्वागत करणारा–ज्ञानाचा भोक्ता, राजकारणाचा अध्येता, नागरिकत्वातील कर्ता, दीनजनांचा त्राता—निराशी, अनिद्र, निर्विषय व निरपेक्ष–संसारात विरागी व वैराग्याने संसार करणारा—असा पुण्यात्मा पुन्हा कधी होईल का बोला ! खरोखर, अण्णासाहेबांच्या पवित्र जीवनाची आठवण झाली म्हणजे मन कृतार्थ होते, सद्भावना उसळतात, शरीर पुलकित होते, हृदय आनंदाने भरून जाते व पुणे शहराची पुण्याई जर कोणती असेल तर तो हाच सत्पुरुष असे वाटायला लागते."

खरोखर ह्या पुरुषाने जर स्वतःला साधु म्हणवून घेतले असते–शिष्य जवळ गोळा केले असते—मठ काढला असता—रामराम, रामराम, रामराम, असे म्हणून लोकांचे लक्ष्य वेधले असते–गबाळी पोषाख केला असता–डोक्याला भगवे गुण्डाळले असते–कफनी घातली असती–मंत्रोपदेश दिले असते–हारतुरे घेतले असते–पाद्योपचार स्वीकारले असते–खडावा वाजविल्या असत्या–चिपळ्या झिजविल्या असत्या–फोटो काढविले असते–चरित्रे लिहविली असती–स्तोत्रे गावविली असती–मंदिरे बांधविली असती–तर आज ह्या पुरुषाचा केवढा जयजयकार झाला असता ! निदान महाराष्ट्रात जन्म न घेता जर बंगाल, मद्रास किंवा पंजाब येथे त्याने जन्म घेतला असता तर आज त्याचे केवढे कौतुक झाले असते ! निदान हा थिऑसफिस्ट असता तर आज त्याचे केवढे प्रस्थ माजले असते ! पण आत्मप्रौढीचा त्यास पूर्ण कंटाळा–आत्मस्तुतीचा पूर्ण तिटकारा–आत्मगौरवाचा पूर्ण–पूर्ण–किळस–त्यामुळे त्याचेवर मोर्चेले उडविली गेली नाहीत–त्याची प्रतिष्ठा वाढली नाही—त्याची मंदिरे बांधली गेली नाहीत–किंवा त्याची चरित्रेही लिहिली गेली नाहीत !

* * * *

पण खरोखर अण्णासाहेब पटवर्धनांचे चरित्र इतके पवित्र होते की ते पाहून रामशास्त्र्यांच्या निःस्पृहतेची आठवण होई—एकनाथाच्या विरक्त संसाराची आठवण होई—तुकारामाच्या कामिनीकनकाविषयीची निर्लोभिता डोळ्यांपुढे येई—कबीराचा परोपकारीपणा आढळे—नामदेवाची प्रेमप्रवृत्ती दिसावयाला लागे ! रामकृष्ण परमहंसाची शान्तता—विवेकानंदांची बुद्धिमत्ता व श्रीरामतीर्थांची तेजस्विता अण्णासाहेबांचे चरित्रात बघायला सापडे ! अण्णासाहेब

वारल्यानंतर मराठी भाषेतच त्यांचे चरित्र व्हायला पाहिजे होते एवढेच नव्हे तर इंग्रजी, बंगाली, कानडी, हिन्दी ह्या सगळ्या भाषात त्यांचे चरित्र व्हायला पाहिजे होते. कारण आमची खात्री आहे की वंगभूमीने जसा रामकृष्ण निर्माण केला, किंवा पंजाबने जसे रामतीर्थांसारखे रत्न इहलोकात आणले त्या महत्त्वाचे-त्या किंमतीचे-हेही रत्न होते. आमची महाराष्ट्रभूमी अशी वंध्या खचित नाही की जी रामकृष्ण किंवा रामतीर्थांसारखी पुत्ररत्ने प्रसवत नाही ! हे रत्न त्याच काळचे होते-त्याच वृत्तीचे होते-त्याच वैराग्याचे होते-त्याच ज्ञानाचे होते-त्याच पारमार्थिक योग्यतेचे होते-किंबहुना भीष्माचार्यांप्रमाणे प्रायोपवेशनात आपल्या इहलोकची यात्रा संपविणारा महापुरुष अनेक शतकात हा पहिलाच ! दुसरा कोणी असेल तर सांगा व पुण्यनगरीच्या अपूर्व पुरुषरत्नात ह्याचा "क्रमांक" त्यांचे वरती लागतो की खालती लागतो ह्याचा विचार करा.

* * * *

पुण्यशील पुरुषांच्या सद्‌वृत्तींनी, स्वजनसेवेने, पुण्येच्छांनी, पुण्यांशांना, परिपूरित, मंडित-उज्ज्वलित-गौरवित अशा या शहराला अण्णासाहेब पटवर्धनांच्या पुण्यस्मृतीचा वियोग कसा पत्करेल ? त्यांच्या विश्वप्रेमाचा-सरलतेचा-लीनतेचा-समतेचा व पवित्रतेचा एवढा झेंडा या पुण्यनगरीवर अखंड फडकत राहील की पुढील पिढयांना ह्यांचेवरून मार्गोपदेश होईल आणि ते विस्मित पूज्यबुद्धीने नेहमी असे म्हणत राहतील की हा पहा महाराष्ट्रीय रामकृष्ण परमहंस-हा पहा पुनर्जन्मित याज्ञवल्क्य किंवा एकनाथ !

(२४५ पानावरील टीप)

The particle न or नहि which means no, not, etc is purely Vaidik, and its meaning of negation can be derived from the philosophy of the series and sequence of the **Vaidik Alphabet** alone, and from no other source.

It has been also said that the labial letter म has many functions. Being the last letter of the upper or nasal arc,-along which the four nasals ङ्, ञ, (च वर्गाचे अनुनासिक) ण्, न् successively

pass and are sounded म is the *terminus* both of the upper or nasal arc and of the lower *arc* and it has the meaning of prohibition, negation, etc. " माकुरु " (Do not do) " माचिरं " (without dalay) etc.

This negative &c. meaning is derived from the fact that the position of the letter म of the series of the Alphabet is terminal and that no other letter–sound succeeds the sound of " म ". Likewise " न " being the nasal immediately preceeding the nasal " म ", न becomes naturally the end or terminus both of the upper or nasal *arc* and of the lower or mouth *arc* in cases of persons who from any cause whatever cannot close the two lips, or have lost, especially the upper lip, or who have their lips reverted or have the front teeth–row protruding beyound the lips and the dental " न " therefore, naturally takes the place of the labial " म " and accordingly, " न " has become the particle denoting negation, privation etc. in the case of all persons whether Vaidik or non–Vaidik.

* * * *

The whole series of **Simple** letters of the Vaidik or Sanskrit Alphabet (or अल्) as divided for the practical purposes of vocalisation begins with the *guteral* vowel–letter ' अ ', and ends with the labial nasal ' म '. Hence the word अम् is rightly deemed to symbolically represent all the sounds of the whole series of the Vaidik Sanskrit *simple* Alphabet, and has received the meaning–to speak, to utter, to vocalize &c. any Vaidik or Sanskrit letter word &c.

This, therefore, proves that the whole series of the letters of the Vaidik Alphabet as contained in the **fourteen transcendental Sutras** (Wilson's gr. 1841 p. 6) the *Hebrew name Aleph,* and the

Greek name *Alpha*, and the pronoun अहम् have been of Vaidik origin and have been the products of the Vaidik intellect alone. The dual and plural forms of अहम् namely आवाम् and वयम् in the first or nominative case are formed by permutation and combination so to say, of the Vaidik series of vowels alone and not from any other letters, and hence the VIII Chapters of the Vaidik or Sanskrit *practical grammar* as composed by the Sage or *Rishi* Panini open with the सूत्र (sutra-aphorism or syllabus) वृद्धिरादैच् (that is आ, ऐ, औ आल् & आर् are वृद्धि or augment letters) and the second सूत्र is अदेंगुण: (that is the letters अ, ए, ओ, अल् and अर् are गुण amalgam letters) and the third *Sutra* सूत्र is 'इको गुण वृद्धि:' etc. The rules contained in the said Aphorisms have been really based on and derived from the theory of the formation of dual and plural forms of pronoun अहम्. It may be also noted here that the Vriddhi वृद्धि and the Guna गुण etc. *Sutras* are used *not only* initiatory of auspiciousness but also for the purpose of indicating the elements of the Science of *numbers*, the Vaidik Social Science of Joint Corporation, Community, Association, Active Universal pervasion etc. Here a question may naturally arise as to why Panini's Grammar does not refer to this theory of the formation of the words अहम्, आवाम्, &c.

* * * *

The **Principles** of *Grammar* and Etymology of the Vaidik or Sanskrit words have been *deeply rooted* in the subject matter of the T. S. and that the **Vaidik Language**, and the **Vaidik People** being naturally co-eval, must be *considered* as being both of *immense* antiquity, Panini's Grammar as well as the Grammars

of the **Rishis** who had preceded him could not, therefore, properly and legitimately discuss the principles and Etymology of the Vaidik or Sanskrit language.

Moreover, Panini's Grammar being in the form of a *syllabus* of Sanskrit grammar was evidently intended to assit oral instruction & the memory of the student. This is one of the main reasons why पाणिनि did not refer to the theory of the formation of the words such as अहम्, त्वम् स:, अह्, अच्, अस्, or to that of the forms of the declination and conjugation some of which have been already mentioned above and will also be referred to here in this sequal. In his grammatical scheme Panini has relegated the forms of declination of अहम्, त्वम् &c. to the seven chapter of his grammar by way of special rules but as already said above he inaugarated his grand scientific grammatical scheme with tha Sutras " वृद्धिरादैच् " &c. under which the forms were really formed and which practically showed that the grammar of the Vedic Language has been founded on the T. S. and the fourteen सूत्र derived from it. The forms in the singular number of the above cases of the personal pronominal word अहम् have been derived **from its final letter** " म " & the duals and plurals of those cases have been derived from आवाम् and अस्मान्. It is not however necessary here to trace the course of changes which end in producing forms आवाम् and वयम् but it will be useful to refer to **the fact** that the optional forms नौ and न: were originally intended to apply to the Vedic and non-Vedic people mixed or assembled together or to the Non-vedic people alone, without discussing here the valid principles which underlye those changes and the resulting forms.

*　　　*　　　*　　　*

But as the Vedic ऋषिs and practical philosophers travelled all over the world in various directions for the **propagation** of the **transcendental science** and their **original civilisation**, the languages of the various Non-vedic races came to be united and mixed with the elements of the Vedic Language in various ways and degrees according to the rules mentioned herein above.

* * * *

Now in connection with this subject the only matter that requires some explanation is the appearance of the letter "न" in such pronominal forms as नौ, अस्मान्, नः, युष्मान्. Reasons as to how the dental nasal letter न् came to acquire the negative privative &c. qualities of the labial nasal letter म् have been already mentioned above. Similar reasons or the said reasons in a modified form account for the appearance of the nasal letter न् in the said pronominal forms.

* * * *

Moreover the *mixture or coalition* of the Vedic and Non-vedic races has undoubtedly caused the introduction of Vedic vowel sounds and consonants into the Non-vedic languages and making allowance for the number of vowel letters and consonants so introduced, the Vedic people originally used the word अन् instead of अम् to *indicate* the act of breathing or speaking on the part of the Nod-vedic races, and fixed the letter न् as the *distinguishing sign* of the Non-vedic individual.

That is an individual of the Non-vedic race who on account of the peculiar formation of the mouth &c. was not able to pronounce the labial nasal म् and as he was not able to pronounce the whole series of the vedic alphabet from अ to ह, and as the pronominal forms of the cases other than the nominative case of the personal pronominal word अहम् were obtained

from the terminal letter of the word अहम् and were made to preserve and retain that letter to indicate that such forms were the derivatives of the word अहम् the Vedic people fix the letter न् in the place of the letter म् to indicate the Non-vedic individual, &c., accordingly, the verb root अन् insted of अम् was added to the letter न् by the Vedic people, and thus they produced the word " Nah " (न+अह्) to be used for अहम् in the case of the Non-vedic races who conseqnently came to use that word as the form of the nominative case of the first personal pronoun, and the forms of the other cases, of the personal pronouns were obtained from the letter न् instead of म्. Thus in course of time either owing to the coalition of the Vedic and Non-vedic races, or to various other circumstances as the influence of the Vedic teaching declined, especially, beyond the boundaries of India, the forms of the cases of the personal pronominal words or terms formed from the terminal म् and the terminal न् came to be promiscuously mixed or confused.

वैद्यकी

अण्णासाहेब यांच्या इतर सर्व गोष्टींप्रमाणेच त्यांची वैद्यकी हीही लोकांस एक मोठे कोडेच होते. त्यांचे ते निमित्ताला हात पाहणे, वेळेस शंभर शंभर माणसांचे हात आधी भराभर पाहून, मग क्रमाने औषधे सांगत सुटणे, आणि रोगाचे निदान व त्याची उत्पत्ती याविषयीच्या विलक्षण वाटणाऱ्या उपपत्त्या, हे सर्वच काही विलक्षण होते. बरे, चिकित्सा म्हणावी तर तेही असलेच विलक्षण खटले होते. मोठा धन्वंतरी म्हणून अतिशय उत्कंठेने त्यांचेकडे जावे, व काही तरी मोठे औषध ते आपणास देतील, अशी आशा करावी, तो कोठे सैंधव आणि ओवा अथवा मिरपूड आणि जिरेपूड असले काही तरी दीड–दमडीचे औषध त्यांनी घेण्यास सांगावे. अण्णासाहेब यांच्यासारखा सव्यसाची भिषग्वर आणि त्याच्यापाशी ही असली वैंदूगिरी ! आणि ती औषधयोजना तरी काय ? आग-गाडीच्या डब्यांप्रमाणे एंजिन आणि ब्रेकसारखे गुळवेल आणि कडूनिंबाची पाने प्रत्येक योजनेच्या आदिअंती असावयाचीच ! व मधे मात्र एरंडमूळ, पांढऱ्या वसूची मुळी वगैरे डबे जरूरीप्रमाणे कमजास्त असावयाचे. त्यातल्या त्यातही सुंठ, धमासा इत्यादि ठराविक औषधे, सेकंड क्लास इंटरसारखी मध्यंतरी असलीच पाहिजेत, पाच पन्नास रोगांची चिकित्सा काढून पाहिली तर या असल्या औषधांतून उगीच कुठे दोनचार औषधांचा किरकोळ फरक असावयाचा. याला काय वैद्यकी म्हणावयाचे ?

तसेच ते पथ्य तरी काय कडक ! चहा, कॉफी आणि मिसळभजी यांना चटावलेल्या जिभेला तर ते एक भयंकर दिव्यच होते. चांगल्या निग्रही माणसाला देखील साधारण मोठ्या रोगात या सर्व उपाययोजनेने बरा होणे, म्हणजे, पांडवांच्या अज्ञातवासातून पार पडण्यापेक्षाही कठीण. त्यामुळे चांगले चांगले विद्वान लोक देखील "अण्णासाहेब यांच्या योजनेत औषधपणा काय आहे, त्यांच्या कृपेचीच जास्त किंमत, व तेवढ्याच करिता अण्णासाहेब यांचेकडे जावे; एरवी औषधात काही अर्थ नाही," असे म्हणताना आढळत. कित्येक वेळा असे आढळे की, उगीच दोनचार औषधांच्या फरकाने पाच पंचवीस रोग्यांनाही तेच औषध ते सांगत. त्यामुळे अशीही समजूत झाली होती की, औषधे सांगताना ते भाना-वरही नसत, आणि नादिष्टपणाने तोच काढा सर्व रोगावर सांगत, व लोकांच्या

श्रद्धेने अथवा अण्णासाहेबांच्या तपोयुक्त वाणीमुळे काही तरी गुण येई ! असले अनेक प्रकारचे विचित्र समज त्यांच्या वैद्यकीसंबंधाने आढळून येत. अण्णासाहेब यांच्या तपश्चर्येसंबंधाने व प्रभाववती वाणीबद्दल काहीच प्रश्न नाही. त्याचप्रमाणे श्रद्धेमुळे औषधांचा प्रभाव होतो, हीही गोष्ट खरी आहे. व त्याप्रमाणे आज त्यांच्या मागेही त्यांच्या ५–१५ काढ्यांवर सर्व प्रकारची वैद्यकी उत्तम चालवीत असलेले लोक कित्येक ठिकाणी आढळतात; परंतु त्यांच्या काढ्यात काही शास्त्रीयता नव्हती, अथवा भरमसाट–पणाने 'यस्य कस्य तरोर्मूलं' असा प्रकार होत असे, हे मात्र खरे नाही. या सर्व गैरसमजाचे कारण इतकेच की, खुद्द त्यांच्यासंबंधी लोकांत पराकाष्ठेचे अज्ञान आहे; म्हणून याविषयी थोडा विस्तृत विचार करणे भाग पडले.

पूर्वी सांगितलेच आहे की, डॉक्टरी अण्णासाहेब यांचे गळ्यात केवळ अनपेक्षितपणे पडली. परंतु एकदा गळ्यात पडल्यावर तिच्यात त्यांनी यथायोग्य प्रावीण्य मिळविले मेडिकल कॉलेजमध्ये असतानाच डॉक्टरी करण्यास सुरुवात केली होती. त्यांची प्रज्ञा आणि कल्पकता यांच्याविषयी डॉ. स्मिथ या अध्यापकाचे तर इतके उत्तम मत होते की त्याला स्वतःला एकाद्या रोग्याची स्थिती जरा विचार करण्यासारखी वाटली, तर तो अण्णासाहेब यांस बरोबर घेऊन जात असे, व त्यांच्या सल्ल्याने त्याचे निदान चिकित्साही ठरवी. डॉ. स्मिथ याचा धंदा त्यावेळेस बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे अण्णासाहेब यांसही कॉलेज वॉर्डमध्ये मिळणाऱ्या तात्पुरत्या अनुभवापेक्षा वैद्यकीचा सर्व तऱ्हेचा प्रत्यक्ष अनुभव विद्यार्थिदशेतच घेता आला. आणि खाजगी रीतीने त्यांनी आर्यवैद्यकाचा अभ्यास केला असल्यामुळे दोघांचा तुलनात्मक अनुभव घेण्याची तेव्हापासूनच त्यांना संधी मिळाली.

आयुर्वेद हा (Empirical) आहे किंवा त्यांत अर्वाचीन दृष्ट्याही पूर्ण शास्त्रीयता आहे, हा प्रश्न सप्रयोग सोडविण्याकरिता दोन्ही पद्धतीचे दवाखाने काढून दोनही पद्धतीची मासिके चालविण्याचा आणि आयुर्वेदाच्या प्रसिद्ध अप्रसिद्ध ग्रंथांचे संशोधन करण्यासाठी दोन लाखांचा प्रचंड फंड उभारण्याचा त्यांनी उपक्रम केला होता, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. डॉ० स्मिथशी या संबंधाने त्यांचा वाद नेहमीच होत असावा व चांगल्या मोठमोठ्या व केवळ साधारण

अशा अपायांवरही पाश्चात्य पद्धतीत मुळीच उपाय योजना नाही, व कित्येक प्रसंगी ती कशी लंगडी पडते, हे त्यांनी डॉ. स्मिथच्या गळी चांगलेच उतरून दिले होते. त्यांतील एक उदाहरण आम्हांस माहीत आहे. वाघाच्या विषावर म्हणून काही स्वतंत्र योजना त्या पद्धतीत नाही. तशा तऱ्हेचा एक रोगी अण्णासाहेब यांनी हटकून बरा करून दाखविला होता.

वैद्यशास्त्रात खरोखर महत्त्व म्हणजे निदानाचेच. एकदा निदान ठरले म्हणजे चिकित्सा करणे शास्त्र जाणणारा कोणीही करू शकेल. त्यात देखील कौशल्य नाही असे नाही. परंतु किती झाले तरी ते गौण आहे, आणि अण्णासाहेबांच्या वैद्यकचातुर्यातला मुख्य गुण म्हणजे त्यांचे निदानकौशल्य. किती रोगी त्यांचेकडे येत, व त्यांतले किती बरे होऊन जात, हा प्रश्न काही मोठासा महत्त्वाचा नाही, कारण रोग्याचे बरे होणे हे काही वैद्याच्या निदानावर अथवा चिकित्सेच्या चांगुलपणावरच अवलंबून नाही. त्याचा बराचसा भाग रोगाची साध्यासाध्यता, रोग्याचे प्रकृतिधर्म व स्वभाव, त्याची शुश्रूषा, अशा बऱ्याच अवांतर गोष्टींकडे असतो. म्हणून त्या दृष्टीने इतके लोक अण्णासाहेब यांचेकडे येत, म्हणून त्यांच्या वैद्यकनैपुण्याची तारीफ करणे, म्हणजे काही खरे गुणगौरव नव्हे. पुन्हा, असे होते की काही थोडे अपवाद सोडले, तर, अण्णासाहेबांचा रोगी म्हटला म्हणजे एकदा औषध घेऊन गेल्यावर त्यांच्या देखरेखेसाठी असा कधी नसावयाचाच. त्यामुळे चिकित्सा करताना अण्णासाहेबांस नेहमी उपाय न झाला तर न होवो, पण अपाय खास होणार नाही, अशा रीतीने भीतभीत औषधयोजना करावी लागे. त्यांचे औषध पुष्कळ दिवस घ्यावे लागे, याचे हेही एक कारण होते. त्यामुळे त्यांना औषध विचारून जाणारेच पुष्कळ असत, परंतु टिकून घेणारा मात्र क्वचित असे.

निदानासंबंधाच्या अद्भुत अशा शेकडो गोष्टी आहेत की, त्याचा या त्रोटक चरित्रात अधिक त्रोटकपणाने उल्लेख करणेही शक्य नाही. अगदीच साधी परंतु अगदी अलीकडील उदाहरणे सांगावयाची म्हणजे श्री. दादासाहेब खापर्डे यांच्या थोरल्या सुनेचे, प. वा. रा. हरी नारायण आपटे यांच्या कुटुंबाचे, एका मुलीच्या जंताचे वगैरे होत. सौ. मनुताई यास क्षयाची भावना झाली असे सर्व वैद्य व डॉक्टर यांनी ठरविले होते, व त्याप्रमाणे सर्व लक्षणे असून त्यांची दशाही अत्यवस्थ झाली होती. मोठमोठे नामांकित वैद्य व विलायतेहून आलेले

डॉ. देशमुखांसारखे M. D. यांनीही निराश होऊन त्यांचा रोग असाध्य आहे, व फार झाले तर त्या महिन्या दोन महिन्याच्याच सोबती आहेत, म्हणून ठरविले होते. शेवटी श्री. दादासाहेब यांनी त्यांना अण्णासाहेब यांचेकडे आणून टाकिले. अण्णासाहेब यांचा त्यांचेवर लोभ होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. त्यांनी औषध द्यावयाचे कबूल केले, व त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे वर्ष दीडवर्ष काढल्यावर सौ. मनुताई यांची प्रकतीही चांगली झाली. आज त्यांची प्रकृती अगदी सुंदर असून त्या प्रसंगाचे स्मारक म्हणूनच की काय त्या अजूनही दुधावरच राहतात व फलाहार करतात. यातली सांगण्याजोगती गोष्ट एवढीच आहे की अण्णासाहेब यांनी त्यांना मुख्यत्वेकरून लिव्हर वरचेच औषध दिले होते, व तसे त्यांनी मजजवळ स्पष्ट बोलूनही दाखविले होते.

रा. आपटे यांचे कुटुंबास बहुत दिवसांनंतर दिवस राहिले. परंतु ते समजण्यात न आल्यामुळे त्यांस काही तरी रोग झाला आहे, असे वाटून पुण्या-मुंबईच्या मोठमोठ्या सर्व वैद्य व डॉक्टरास दाखविले; आणि प्रत्येकाने काही तरी वेगळे निदान करून काथ्यामेथ्यापासून तो थेट चीरफाडीपर्यंत सारे उपाय सुचविले. आपटे यांचे पुतणे रा. लक्ष्मणराव ऊर्फ बापूसाहेब हे अण्णासाहेब यांचेकडे येणारे असत. त्यांचेबरोबर बाई अण्णासाहेब यास प्रकृती दाखविण्यास आल्या. उभ्याउभ्याच दारात गाठ पडली, व बापूसाहेब यांनी त्यांच्या प्रकृतीची हकीकत व डॉक्टरांची मते सांगितली. तेव्हा एकदा त्यांच्याकडे नीट पाहून अण्णासाहेब यांनी सांगितले की, 'वेडे आहेत बेटे सारे. यांना औषध नऊ महिन्यानंतर देऊ.' हे अनपेक्षित परंतु चिरवांछित निदान ऐकून बाईस परा-काष्ठेचा हर्ष झाला. पुढे यथाकाली प्रसूती होऊन रा. आपटे यांस एक कन्या झाली.

जंतांची गोष्ट ती मुलगी मला दाखवून त्यांनी स्वतःच सांगितली. तिच्या ओटीपोटात साधारण लहान नारळाएवढा गोळा होऊन ती अगदी आसन्न-मरण झाली होती. नावे काही आता नक्की लक्षात नाहीत, परंतु असे म्हणता येईल की, पुण्यातील लहानमोठ्या सर्व डॉक्टरांनी Abnormal development of ovaries (अंडफलकांची भलतीशी वाढ) असे तिच्या रोगाचे निदान ठरवून ऑपरेशनशिवाय इलाज नाही, असा निश्चय केला होता. नऊ वर्षाचे मूल ते काय आणि तिच्या Ovaries एवढ्या कशा

वाढल्या, असे सर्वांस वाटले, परंतु डॉक्टरनी सांगितले तेव्हा इलाज काय ? ऑपरेशन करावयाचे ठरले. पण मुलीची स्थिती तर अशी होती की, तिच्या अंगास बोट लावणेही शक्य नव्हते. त्यामुळे तिची आजी काही ऑपरेशनला तयार होईना. अशा स्थितीत काय करावे, म्हणून अण्णासाहेब यांस ती विचारावयास आली. अण्णासाहेब यांनी सर्व प्रकार पाहून तिला सांगितले की ' ऑपरेशन करवू नकोस, इतक्या नाजूक स्थितीत तिला सोसणार नाही. एवीतेवी मुलगी तर गेल्यासारखीच आहे, तेव्हा मुकाटचाने सांगतो तसे कर. मग पुढे काय महाराजांची इच्छा असेल तसे होईल ' तिने ते पत्करल्यावर अण्णासाहेब यांनी तिला पुढीलप्रमाणे उपचार करण्यास सांगितले. एक दिवस रात्री सँटोनाइन द्यावयाचे एक दिवस मधे जाऊ द्यावयाचा, व तिसरे दिवशी सकाळी एरंडेल द्यावयाचे. पुन्हा दुसरे दिवशी सँटोनाइन, व एक दिवस टाकून एरंडेल द्यावयाचे. आणि एरवीच्या वेळी वावडिंग सुंठ आणि कडुनिंबाची पाने यांचा फांट मधून मधून घोट घोट पाजावयाचा. व नेहमी येऊन प्रकृतिमान कळवावयाचे. याप्रमाणे उपचार सुरू झाला. एवढचा मोठ्या रोगावरील हा असला उपचार पाहून सर्वांस मोठी मौज वाटली, व ' अण्णासाहेब यांच्या नादी तुम्ही काय लागलात,' म्हणून सर्व लोक आपापल्या परीने म्हातारीचा बुद्धिभेद करू लागले. त्यामुळे मधून मधून तिचे मन अस्थिर होऊन तिनेही अण्णासाहेबांस खूप त्रास द्यावा. ' इतके दिवस गेले अजून गुण नाही,' ' ते अमुक डॉक्टर असे म्हणत होते,' वगैरे ठराविक तक्रारींना ' हो हो, आता चार दिवस गेले की गुण येईल, शनवार गेला की उत्तम औषध देतो, मुलगी जगते आहे, हाच औषधाचा गुण आहे ' इत्यादी शब्दांनी केव्हा ममताळूपणाने, केव्हा चिडल्यासारखे करून अशा रीतीने अण्णासाहेबांनी सहा महिने लोटले ! सर्वांचीच खात्री झाली की रोग असाध्य आहे, म्हणून अण्णासाहेब असे करीत आहेत. असे होता होता सुमारे सहा महिन्यानंतर त्या मुलीस जंत पडू लागले. व ते इतक्या प्रमाणाने दोनही द्वारातून पडू लागले की घरातल्या माणसांचे अन्न बंद होण्याची वेळ आली ! अशा स्थितीत दोन महिने गेल्यावर त्या मुलीचे पोट साफ बरे झाले, व ती हिंडू फिरू लागली. तरीही जंताची प्रवृत्ती नाहीशी होण्याकरिता त्यानंतर दोन वर्षेपर्यंत उपचार चालू ठेवलाच होता.

उमरावती येथील प्रसिद्ध वकील रा. बाबासाहेब पाळेकर यांस प्लेग होऊन सपाटून ताप भरला. कैरीसारखी गाठ येऊन प्लेगविषयी कोणास शंका राहिली नाही. आणि काही काळ त्यांची स्थितीही अत्यवस्थ होती. परंतु प्लेगवरील इतर काही उपचार करण्याचे टाकून अण्णासाहेबांनी त्यांना सँटोनाइन व एरंडेल हेच आधी दिले. त्यानंतर त्या दिवशी प्रकृती अतिशयच बिघडून त्यास वात झाला. अण्णासाहेब यास सांगितले असता शातपणाने 'होऊ दे वात झाला तर, पण एरंडेल लागू पडले का!' म्हणून ते विचारीत. अखेरीस दुसरे दिवशी मागल्या पहाटेस त्यास भला मोठा जंत पडला, व तेथपासून त्यांच्या प्रकृतीस उतार पडला. मग अण्णासाहेब यांनीही प्लेगवरील इतर उपचार करून गाठ कापून काढविली.

या तर अगदीच क्षुल्लक गोष्टी आहेत, अगदी अलीकडच्या, सहज तोंडाशी आल्या, म्हणून दिल्या. वैद्यकामध्ये अनेक तऱ्हेच्या परीक्षा सांगितल्या आहेत, नाडीपरीक्षा, मुखपरीक्षा, वगैरे अनेक प्रकारांपैकी यांची दृष्टिपरीक्षा खरोखरच अद्भुत होती. एकाद्या मुलीस दिवस राहून केवळ दहा पंधरा दिवसाचाच काल लोटला असला तरी सूक्ष्म अवलोकनाने अथवा प्रसंगी नाडी पाहून 'तुला औषध कसले द्यावयाचे?' म्हणून तिची थट्टा करीत, अथवा मोठी स्त्री असल्यास दिवस असल्याचे स्पष्ट सांगत. तरुण विद्यार्थी आले असता त्यांच्या हाताच्या स्पर्शावरून 'तुला औषध कसले द्यावयाचे? आधी तुझे हात बांधले पाहिजेत, संध्या कर, नमस्कार घाल, 'छत्र्याच्या शाळेत जावयाचे सोडून दे,' म्हणून सांगत. छत्र्याची शाळा म्हणजे माटेकरांचे दुकान. तेथे पूर्वी माडीवर नारायणराव छत्र्यांचा दवाखाना असून खाली कसलीशी शाळा होती, तेव्हापासून छत्र्यांची शाळा म्हणून त्यांच्या तोंडात जे शब्द बसले होते, ते तसेच होते. पुढे तेथे माटेकराचे फराळाचे दुकान झाले तरीही अण्णा० त्याला छत्र्याची शाळाच म्हणत. असो. अशी अनेक उदाहरणे आहेत की अण्णा० यांनी रोगाची सूचना द्यावी, व पुढे कैक वर्षांनी तो उद्‌भवावा. त्या सगळ्यांचा नुसता नामनिर्देशही करणे शक्य नाही.

यांच्याकडे येणाऱ्या रोग्यांचे मुख्यतः चार वर्ग असत. हे कधी पैसे घेत नसत, तेव्हा जरा काही झाले की चला अण्णासाहेबाकडे, अशा पुण्यांतील लोकांचा एक वर्ग. हा अर्थातच फार मोठा असावयाचा. यामध्ये अनेक तऱ्हेचे लोक

अनेक हेतूंनी आलेले असत व आल्यासारखे उगीच हात दाखवून जात. कोणी मौज पाहण्याकरिता, कोणी यांचे दर्शनाकरिता, कोणी तेथे काय चालले आहे याची बातमी ठेवण्याकरिता, कोणी दुसऱ्या कोणाबरोबर आला म्हणून, असे अनेक लोक जरा कुठे पडसे आले, उगीच आंग ऊन झाले की, हात पुढे करीत. व यांनीही वाटेल तितका त्रास झाला तरीही कधी कोणास नाही न म्हणता प्रत्येकाशी थोडेबहुत बोलून काहीना काही तरी औषध सांगावे. अर्थातच अशा प्रसंगी त्यांना कधी थोडाही विचार करण्याचे कारण नसे, औषधही खरोखरच समजुतीदाखलच असे. याच्या उलट दुसरा वर्ग असा असे की, सर्व प्रकारच्या अतिक्रमांनी जर्जर झालेले शरीर आणि विकोपास गेलेली व्याधी व अनेक पद्धतींचे उपचार आणि अनेक वैद्य डॉक्टरांची निराशा ही पदरात घेऊन प्रकरण असाध्य ठरले म्हणजे त्यांस अण्णासाहेब यांचेकडे आणून टाकावयाचे. या रोग्यांची स्थितीच 'शंकरो यदि रक्षिता' अशी झालेली असे, तेथे अण्णासाहेब तरी काय करणार? तरी पण तोंडातून अशुभ काढण्याचा त्यांच्या वाणीस संस्कारच नसल्यामुळे ते भरपूर आशा देत, व योग्य तो उपचारही करवीत. या दोन वर्गातील लोकांचा भरणाच त्यांचेकडे अधिक असे; व त्यामुळेच त्यांच्या वैद्यकीविषयी विद्वान म्हणविणाऱ्या लोकात अनेक गैरसमज असत. पुष्कळ रोग्यांचा रोग साध्य असे व त्यांचे निदान ठरवून कुशलतेने चिकित्साही ते सांगत; परंतु पथ्य वगैरे सर्व भानगडी नीट न केल्यामुळे अखेरीस त्यात यश येत नसे. या तीनही वर्गांच्या मानाने पुष्कळच थोडा असा एक चौथा वर्ग होता यांतील लोक मात्र सांगितल्याप्रमाणे औषध घेऊन रोगमुक्त होत, व जन्मभर अण्णासाहेब यांस धन्यता देणारे असे हजारो लोक आजही आहेत. अण्णासाहेब यांच्या वैद्यकीचे खरे स्वरूप व माहात्म्य लक्षात येण्यास रोग्यांचे हे वर्गीकरण लक्षांत ठेविले पाहिजे. म्हणजे त्यांच्या योजनापद्धतीतील विशेष लक्षात येतो.

हात पहावयाचे टाकून, अथवा उपचार सांगावयाचे सोडून पांच पांच दहा दहा मिनिटे रोग्याशी ते अवांतरपणाने उगीच बोलत बसलेले दिसत, व त्याचे बाकीच्या लोकांस मोठे नवल वाटे. हात पहावयाचा फार झाले तर काही थोडी माहिती विचारावयाची, ते सोडून 'तू राहतोस कुठे? करतोस

काय ? घरी कोण आहे ?' इ. इ. घरगुती गोष्टी विचारीत बसलेले त्यांना पाहिले म्हणजे बाकीच्या तिष्ठत बसलेल्या लोकांना अर्थातच राग येई, परंतु या सर्व गोष्टींचा उपयोग औषधाची योजना करताना होत असे; पण त्याची कल्पना खुद्द रोग्यालाही येत नसे. खानदेशांतील एका गृहस्थास असाच काही मोठा रोग होता, व अण्णासाहेब यांनी त्याला काढा सांगून कडुनिंबाच्या पानांचा एक मोठा गोळा रोज घ्यावयास सांगितला. त्या गृहस्थानेही एक वर्षपर्यंत नेमाने तसे केले. पुढे त्याने अण्णासाहेबांस विनंती केली की, "वर्षभर सतत औषध घेत आहे, परंतु म्हणण्यासारखा गुण तर काहीच येत नाही, तेव्हा आता मी औषध बंद करतो." त्यावर अण्णासाहेब यांनी समजून सांगितले की, "तुला अमुक अमुक रोग झालेला आहे, व तो आतापर्यंत इतक्या थराला गेला असता. सामान्य चांगली प्रकृती असल्याप्रमाणे तू हिंडतोस फिरतोस हाच औषधाचा गुण आहे. मग न कंटाळता आणखी एक वर्षपर्यंत तुला घेतले पाहिजे, म्हणजे रोगाचे निर्मूलन होऊन खडखडीत बरा होशील." त्यावर त्याने सांगितले की, "काढ्याचे काही नाही परंतु निंबाचा गोळा घेणे जिवावर येते. तेवढा काढून टाका म्हणजे मी औषध घेतो." तेव्हा त्यांनी त्याला समजून सांगितले की, "खानदेशची हवा सरकारी नौकरी, घरी परिवार बराच व काढ्यावर तर दूध तूप वगैरे पुष्कळ घेतले पाहिजे, तू गरीब मनुष्य काय करणार ? उलट औषधाने अपाय होईल, म्हणून मुद्दाम निंबाच्या पाल्याची योजना केली आहे, व तशाच तऱ्हेने काढाही दिला आहे. एवढ्याकरिता त्रासू नकोस." यावरून औषधयोजना किती काळजी-पूर्वक व कशा रीतीने केली जात होती, हे लक्षात येईल.

१८९२ पर्यंत अण्णासाहेब आंग्ल व आर्य अशी दोनही तऱ्हेची औषधे सांगत, तेथून पुढे आंग्ल औषधीचे प्रमाण कमी होत गेले, व अखेरच्या १५–१६ वर्षांत तर क्विनाईन व सँटोनाइन ही दोन औषधे सोडली तर दुसरे इंग्रजी औषध त्यांनी कधी कोणास सांगितलेच नाही, असे म्हटले तरी चालेल. आंग्लवैद्यकाची प्रगती अलीकडे इंजेक्शन्स व ऑपरेशन्स याच दिशेकडे कमालीची होऊ लागली आहे. व आंग्लवैद्यक म्हणजे टोचून घेणे व चीरफाड करणे, असाच त्याचा अर्थ होऊन बसणार की काय कोण जाणे. स्वत: अण्णासाहेब हे या दोन्ही पद्धतीच्या अगदी विरुद्ध असत. अंतर्गळासारखे

क्वचित् काही रोग सोडले तर व आगंतुक कारणाने शरीरात उत्पन्न झालेली काही तोडमोड असली तर चीरफाड करणे ही गोष्ट वेगळी. परंतु आमांशापासून तो राजयक्ष्म्यापर्यंत वाटेल त्या व्याधीकरिता दे क्लोरोफार्म की टाक चिरफाड करून, असल्या उपचारपद्धतीला ते पशुचिकित्सा म्हणत, व सृष्टपदार्थांतील रोगनाशक धर्माच्या अज्ञानाचे ते लक्षण समजत, व इंजेक्शन्स इनॉक्युलेशन्स वगैरेंच्या तर ते तत्त्वतःच अतिशय विरुद्ध होते.

एकदा त्यांना अडविण्याकरिता म्हणून एका डॉक्टरांनी त्यांस असे विचारले की 'इंजेक्शन्सची जर कल्पनाच पूर्वी नव्हती, तर आर्यवैद्यकास ती विरुद्ध आहे, असे तरी कसे म्हणावे ? कदाचित् आर्यवैद्यकाने मान्यही केली असती.' यावर गीतेतील पंधराव्या अध्यायांतील

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥

या श्लोकाच्या आधारे सुमारे दोन अडीच तासपर्यंत निरूपण करून या श्लोकांतून आर्यवैद्यकाची सारी मूलतत्त्वे कशी निघतात, व त्याअन्वये इंजेक्शन्स वगैरे अस्वाभाविक उपचार आर्यवैद्यकास विरुद्ध कसे आहेत, वगैरे त्यांनी समजावून सांगितले. मनासह इंद्रिये प्रकृतिस्थ असतील तर जीवात्मा ते शरीर चालवितो, व तसे नसल्यास शरीर सोडून जातो, म्हणजे शरीरास मृत्यु येतो. अर्थात् कसलीही भानगड उत्पन्न झाली असताना शरीर पुन्हा प्रकृतिस्थ करणे हे साऱ्या वैद्यकाचे सार आहे. अर्थात् ते पुन्हा प्रकृतिस्थ करताना त्याच्या मूळ प्रकृतीस अनुकूल असे उपचार झाले, तरच ते खरे प्रकृतिस्थ होईल. एकाद्या रक्तास विजातीय अशा द्रव्याने त्यांत विकृती नाहीसा करण्याचा धर्म जरी उत्पन्न झाला तरी ते रक्त अखेरीस विकृतच राहणार, व त्यामुळे प्रकृतिस्थ शरीराच्या साह्याने जीवात्मा जे करू शकेल, तसे कर्षण त्यास करिता यावयाचे नाही; म्हणजे अर्थातच प्रकृतिस्थ शरीराच्या द्वारे जे त्यास संपादावयाचे असते, तसे संपादिता येणार नाही. अशी त्यांच्या विवेचनाची तात्त्विक सरणी होती. याशिवाय एक रोग बरा करावयास टोचून घेतलेल्या द्रव्याने तो रोग जरी अजीबात बरा झाला, असे धरले तरी रक्तावर इतर अनिष्ट परिणाम कसे घडतात, वगैरे वैद्यशास्त्रीय,

बाजूही होती, व त्याच्या जोडीस त्यांच्या अनुभवाचे शेकडो रोग्यांचे पुरावे होते; त्यांचे अंशतःही प्रतिपादन करणे शक्य नाही.

सबंध पाश्चात्य वैद्यकाची चिकित्सापद्धती पाहिली तर बीजतः रोग नाहीसा करून शरीर प्रकृतिस्थ करण्यापेक्षा व रक्तपरमाणूचा रोगनाशक धर्म तीव्र करण्यापेक्षा, कोणीकडून तरी तात्पुरते आरोग्य उत्पन्न करण्याकडे त्याचे धोरण असते. त्यामुळे इंजेक्शन सारख्या उपायांनी रोगनाशाबरोबरच उत्पन्न झालेला रक्तदोष घालविण्याचीही त्यांत काही योजना नसते. पुण्यास इनॉक्यु-लेशनच्या वेळी वाद झाला होता, त्यावेळेस देखील अखेरीला, अण्णासाहेब यांनी काढलेल्या शंकांचे समाधान न करता आल्यामुळे * * * साहेबांस 'अजून आमचे प्रयोग चालू आहेत, त्यामुळे निश्चितपणे आपल्या प्रश्नांना उत्तरे देता येत नाहीत,' असेच म्हणावे लागले. इंजेक्शन्स व ऑपरेशन्स यांच्या प्रमाणेच प्राणिज चिकित्सेसंबंधीही त्यांस मनापासून तिटकारा होता. व तो केवळ निर्मांसते-करिताच नसून वैद्यशास्त्राचे दृष्टीनेच होता.

स्वतः ते तर काष्टौषधीशिवाय इतर द्रव्यांचा उपयोग करीतच नसत म्हटले तरी चालेल. मात्रा, भस्मे वगैरे आर्यचिकित्साशास्त्रांतील इतर प्रकारांची गुणकारिता अधिक तीव्र, सुलभ व शीघ्र असूनही त्यांचा ते उपयोग करीत नसत, याचे कारण इतकेच की ती तयार करताना शास्त्रीय पद्धतीने मोठ्या कसोशीने व खर्चाने तयार करावी लागतात; त्यामुळे इतर कोणाची औषधे जशी पाहिजे तशी झालेली नसल्यास अपाय होण्याचा संभव जास्त. व यांचे धोरण तर, उपाय लागू पडला नाही तरी चालेल, पण अपाय होऊ नये, असे असे. म्हणून त्यांनी काष्टौषधीचा हा थोडा दगदगीचा व दिरंगाईचा का होईना, परंतु अति-शय सौम्य, स्वस्त व कमी धोक्याचा मार्ग पत्करिला होता. तसेच कोणाचे अगदी खात्रीचे औषध असले, तर घ्यावयास सांगत नसत असे नाही. व प्रवाळ भस्मा-सारखे सौम्य औषध सांगतही. भस्मासंबंधी त्यांचा एक अनुभवही प्रसिद्ध आहे.

बाबासाहेब यांच्या एका दुखण्यात अण्णासाहेब लक्ष देईनात म्हणून नानासाहेबांनी घाबरून कोणच्याशा एका वैद्याचे औषध आणले, व सांगितल्या-प्रमाणे मधातून ते देत असता वाटीच्या काठावर हिरवटपणा आलेला त्यांनी पाहिला. त्यामुळे त्यांनी ते औषध अण्णासाहेबास दाखविले व 'देऊ का'

म्हणून विचारिले. 'हे कोठून आणले ?' असे विचारून अण्णासाहेब यांनी वाटीतील औषध फेकून दिले, व पागोटे चढवून तसेच त्या वैद्यांचे घरी गेले. नुकतेच औषध नेलेले होते, व पाठोपाठ अण्णासाहेब आलेले पाहिले, त्यामुळे वैद्यबोवासही थोडेसे धस्स झाले. परंतु यांनी चिरंजीवांची तब्बेत ठीक असल्याचे सांगून त्यांनी जे भस्म दिले होते, ते कोणी केले वगैरे चौकशी केली, व आणखी भस्म मागितले. तेव्हा वैद्यबुवासही संतोष होऊन त्यांनी पुष्कळसे काढून दिले. परंतु तेवढ्यानेच समजूत न झाल्यासारखे करून अण्णासाहेब यांनी सबंधच भस्म मागितले, आणि त्याच्या म्हणण्याकडे फारसे लक्ष न देता सबंध बाटलीच घरी आणली. घरी येताच त्यांनी ते भस्म गटारीत सांडून टाकले, व एका गृहस्थाच्या हाती त्याची किंमत पाठवून दिली. भस्माची भट्टी नीट न साधल्यामुळे ते अपायकारक झाले होते, पण तसे सांगितले तर त्याला वाईट वाटेल म्हणून त्यांनी हा मार्ग स्वीकारला, व ते अपायकारक भस्म इतरांच्या पोटात जाऊ नये, अशीही व्यवस्था केली. सर्व बाबतीत अशीच त्यांची वागण्याची तऱ्हा असे. असो. यावरून ते काढेच का देत हे लक्षात येईल.

तसे पाहिले तर, कोणीही औषध घ्यावे, याचाच त्यांना मनापासून कंटाळा येई. होता होईल तो आहारविहारादी स्वाभाविक गोष्टींनीच प्रकृती नीट ठेवावी, औषधाचे कामच पडू देऊ नये, हे त्यांस मनापासून आवडे. साधी राहणी, आरोग्यनियमाचे परिपालन व योग्य व्यायाम यांच्या योगाने वैद्याचे तोंड पाहण्याचे कधीही काम पडणार नाही, असे ते म्हणत. व्यायामांत नमस्कारांचा व्यायाम इतर सर्व प्रकारात त्यांना अधिक पसंत होता. इतर कोणच्याही व्यायामाने शरीरावर जो परिणाम होतो, तो चिरकाल रहात नाही, आणि व्यायाम सुटताच शरीर ढिले होते. परंतु नमस्कारांच्या योगाने स्नायूस बसलेला पीळ थोडाबहुत अखेरपर्यंत कायम राहतो. याशिवाय इतर दृष्टींनीही नमस्काराचा व्यायाम सोपा व सोईचा आहे. खावयास पुरेसे मिळत नाही म्हणून व्यायाम चांगला घेता येत नाही अशीही एक तक्रार आढळते; परंतु अण्णासाहेब असे सांगत असत की आपण जे तूप खातो ते बहुतेक सर्व तसेच बाहेर पडते. त्यांतील काही थोड्या भागाचा वंगणासारखा उपयोग होतो. एक तोळा तूप पचविण्यास २५० नमस्कार घालणे अवश्य आहे. यावरून पाहता क्वचित् काही प्रमाणात खरी असली तरी 'खावयास मिळत नाही, म्हणून व्यायाम होत नाही' ही ओरड

सर्वांशी खरी नव्हे. व शरीरपुष्टीकरिता अंडी, मास, कॉडलिव्हर अथवा स्टर्न्स वाईन, यांचीच आवश्यकता आहे हे म्हणणेही भ्रामक आहे, असे दिसते. थोडेसे भुइमुगाचे दाणे अतिशय संथपणाने चावून जर सकाळी खाल्ले, व त्यावर ताकाचा एकादा सुंदर पेला चढवून दिला, तर जो परिणाम होईल त्यापुढे कॉडलिव्हर काहीच नाही, असे ते प्रतिज्ञेने सांगत. नारळ वगैरेच्या पौष्टिकपणाबद्दही असेच त्यांचे मत होते, आणि जोपर्यंत असे पदार्थ इकडे मिळतात, तोपर्यंत त्यांचा फायदा कुशलतेने घेण्याऐवजी, कॉडलिव्हरसारखी औषधे घेणे त्यांना कसेसेच वाटे; असो.

आजच्या पिढीचा शारीरिक ऱ्हास, त्याला कारणीभूत असलेली व त्यापासून उत्पन्न होत असलेली व्यसने, त्यामुळे प्रगट होणारे तऱ्हेतऱ्हेचे अनेक रोग, आणि विशेषत: स्त्रीवर्गात वाढत असलेल्या प्रदर व तत्संबंधी अनेक रोगांचे प्रकार व प्रमाण यामुळे त्यांचा जीव तुटत असे, व त्याविषयी आपले विचार ते नेहमी बोलून दाखवीत. उठल्यासुटल्या वैद्याकडे धाव घेण्याची व औषधावर भर ठेवण्याची जी प्रवृत्ती वाढत आहे, तिचा तर त्यांना फारच खेद होत असे. चांगल्या चांगल्या म्हाताऱ्यांनाही एवढ्या तेवढ्या गोष्टीवरून औषध मागताना पाहून त्यांना मौज वाटे व 'आता औषध कशाला पाहिजे ? दूध प्या, निंबाचा पाला खा,' असे म्हणून वैराग्यमार्गाकडे त्यांना वळविण्याची ते खटपट करीत.

स्त्रीवर्गात आजकाल बाळंतरोगाचा जो सरसहा फैलाव दिसत आहे, त्याचे मुख्य कारण ते असे सांगत की बाळंतपणे ही नव्या जुन्या कोणत्या तरी शास्त्रीय पद्धतीने न होता कशी तरी होतात; प्रसूतीनंतर पोट बांधून ठेवणे हे आजकालच्या नवीन मुलींना त्रासदायक, गैरसोईचे, अथवा कसेसेच वाटते. वडील माणसांचा धाकही बेताचाच असल्यामुळे अथवा वडील माणसांसही त्याचे महत्त्व कळेनासे झाल्यामुळे, एक तर पोट दोन अडीच महिने सारखे बांधले जात नाही, अथवा कोठे बांधले तरी जसे पाहिजे तसे बांधले जात नाही, व त्यामुळे आतील यंत्रे ढिली होऊन जातात. (Dilation of Uterus) त्याच्यायोगाने अपचन, यकृतासंबंधाचे अनेक विकार, व इतरही स्त्रियांचे अनेक रोग उत्पन्न होऊन त्यांचा बाळंतरोगात परिपाक होतो. ह्या साध्या गोष्टीचे त्यांना अतिशय महत्व वाटत

असावेसे दिसते. आणि म्हणूनच ती स्त्रियांनी लक्षात ठेवण्याजोगती आहे. अली-कडे पुष्कळांना पोट कसे बांधावे हे देखील कळत नसते, त्यामुळे ते स्वतःच चौकोनी रुमालाची घडी घालून बांधून दाखवीत. असो.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे काष्टौषधीच त्यांच्या एकंदर धोरणात बसल्यामुळे त्यांचाच उपयोग करू लागल्यामुळे लोकास एक मोठीच अडचण भासू लागली. काष्टौषधी जंगलातून आणावयाची खटपट जरी सोडली, तरी तिची ओळख असणे कठीण. त्यामुळे बाजारात जशी मिळेल तशी ती घेणे अवश्य होते. व काष्टौषधी तर होता होईल तो ५–६ महिन्यांपेक्षा जुनी असू नये. त्यामुळेही काढयांचा गुण यावयास वेळ लागे. पुढे पुढे त्यांच्याजवळ औषधे लिहून देण्यास बसणारे भिषग्रत्न गंगाधरशास्त्री जोशी यांनी आपल्या सर्वौषधीसंग्रहालयाने ही अडचण थोडीफार दूर केली होती. व स्वतःच्या दुकानातील वनस्पतीचा साठा ४–४ महिन्यांनी ताजा ठेवावयाची ते खबरदारी घेत. त्यामुळे 'स्वार्थाय च सुखाय च' या त्यांच्या तत्त्वाप्रमाणे त्यांचा स्वार्थ साधून लोकांचीही थोडी सोय झाली. तरी पण एकंदरीत ही अडचणही मोठीच होती. एवढ्याकरिता अण्णासाहेब यांनी लोकांच्या साधारण परिचयांत असलेल्या ५–२५ साध्या वनस्पतींवरच होता होईल तो काम करण्याचा प्रघात ठेवला होता; आणि त्यामुळेच अण्णासाहेब यांचे शेदोनशे काढे पाहिले, तरी त्याच ५–२५ द्रव्यांचा सारखा उपयोग दिसून येतो, व ५–१० औषधे तर कोणच्याही काढयांत अगदी हटकून तीच आढळून येतात. उगीच कोठे तरी दोनचार पदार्थांचा फरक केलेला दिसतो. 'अण्णासाहेब यांच्या वैद्यकीत अलीकडे शास्त्रदृष्टचा काही अर्थ राहिला नव्हता, साधूचा प्रसाद म्हणून श्रद्धेने औषध घ्यावे इतकेच,' असा जो प्रवाद आढळून येतो, त्याचे कारण हेच आहे. त्यांचे काढे कोणच्याही ग्रंथात आढळणे शक्य नाही, ते सर्व ते नवीनच बसवीत, व त्यामुळे औषधे सांगताना क्वचित्प्रसंगी जास्त विचारात पडल्याचेही दिसत. हाताने ते कधीच कोणाला औषध देत नसत, तोंडाने यांनी औषधे सांगावी, व कोणीतरी लिहून घ्यावी असे चाले. अशी औषधे सांगताना मधेच एकादे वेळेला बराच वेळ ते स्वस्थ रहात, अथवा दुसऱ्या कोणाशी काही बोलत बसत. इतर लोकास अर्थातच हा त्यांचा नादिष्टपणा वाटे; परंतु अशा वेळी वर सांगितल्याप्रमाणे सारी धोरणे सांभाळून, औषध-योजना कशी करावी, याचाच ते विचार करीत.

'आपल्या काढ्यात इतकी औषधे का असतात,' याचे कारण एकदा त्यांनी स्वतःच सांगितले होते की, "वनस्पतींच्या अंगी भिन्नभिन्न धर्म असतात, त्यांतील एकाद्या दुसऱ्या धर्माची मला गरज असते व बाकीच्या धर्माची गरज नसते इतकेच नाही तर, काही प्रसंगी ते टाळणेही जरूर असते; तेव्हा नेमक्या त्याच धर्माचा उपयोग व्हावा, आणि इतरांचा परिणाम होऊ नये, म्हणून एका औषधाबरोबर दुसरी औषधेही घालावी लागतात; व अशा रीतीने काढा लांबलचक होतो. उदाहरणार्थ एकाद्या प्रसंगी सुंठीतील दीपक गुण तर पाहिजे आहे, परंतु तिच्या उष्णपणाचा तर परिणाम होऊ नये, म्हणून तिला धमासा, वाळा, वगैरेची जोड दिलेली असते. अशाच बारीक योजनेने सर्व काढे तयार होत, परंतु त्यांतील बारीक धोरण लक्षात न आल्यामुळे चांगल्या वैद्यांच्याही एवढ्या औषधांचे, अथवा ह्या काढ्यात ह्या औषधांचे काय काम, हे लक्षात येत नसे व त्यामुळे ज्याला जसे वाटेल तसे तो तर्क करी.

याचे एक लहानसे उदाहरण सुप्रसिद्ध तपस्वी बाबासाहेब परांजपे यांचे आमचे लक्षात आहे. फार काळ गेला असल्यामुळे व गोष्ट लहान असल्यामुळे खुद्द त्यांच्याच स्मरणात ती असेल की नाही कोण जाणे, परंतु आम्हांस ती चांगलीच आठवते. रात्री १० ची वेळ होती व प. वा. डॉ. वझे किंवा कोणीसा गृहस्थ आजारी होता, (बहुतकरून डॉ. वझे असावे असे वाटते). त्यांच्या औषधासंबंधी बोलणे करण्यास बाबासाहेब आले होते. बोलता बोलता त्यांनी मध्येच सुचविले की 'बाळहिरडा बहावा शेंग वगैरे असल्यामुळे एरंडमुळाची काही गरज नाही, व ते काढून टाकले तरी चालेल.' अण्णासाहेब यांचा काढा म्हटला म्हणजे त्यांचा प्रारंभ गुळवेलीनेच व्हावयाचा, व शेवट कडुनिंबाच्या पानांनीच व्हावयाचा हे अगदी ठरलेलेच असे. या एंजिन ब्रेक्सच्या मध्ये मग वाटेल तितके डबे असोत, त्याचप्रमाणे मध्ये पांढरी वसू, एरंडमूळ, हे वतनदार लोक असावयाचे; मधून मधून खगोलांत फिरणाऱ्या जोड ताऱ्यांप्रमाणे सुंठधमासा, देवदाररास्ना वगैरे जोड्याही एकमेकांस न सोडता बिनचूक यावयाच्याच. त्याप्रमाणेच या काढ्यातही एरंडमूळ होते. बाबासाहेबांची सूचना ऐकल्यावर अण्णासाहेबांनी सरळपणे सांगितले की 'अहो, काढ्यात एरंडमूळ मी जे ठेवतो, ते काही विरेचक म्हणून नव्हे, तर त्याच्या अंगी जो वाहकधर्म आहे, त्याकरिता

ठेवतो, त्यामुळे बाकीच्या औषधांचे कार्य चांगले व लौकर घडून येण्यास मदत होते.' यावरून काढे सांगण्यातील त्यांचे धोरण थोडेबहुत लक्षात येईल. संग्रहणी वगैरे सारख्या रोगावरील काढ्यात एरंडमूळ गाळलेले असे, हे मग आमच्या लक्षात आले. मनुष्यशरीराच्या सर्व विकृतींचा विचार करून त्यांनी एक चौसष्ट औषधांचा काढा तयार केला आहे, व त्यांतील औषधांची प्रमाणे जर देशकाल-वर्तमानास अनुसरून, कोणी जाणत्या माणसाने बसवून दिली तर तो काढा सामान्यतः वाटेल त्या विकृतीवर चालण्यास हरकत नाही असे वाटते. कुशलतेने योजना केली असता या चौसष्ट औषधांपलीकडे इतर वनस्पतींचा उपयोग बहुत-करून पडत नाही, असे ते म्हणत. असो.

वैद्यकीच्या कामासंबंधी गुरुवार व रविवार असे दोन वार पूर्वीपासूनच ठेविले होते. आणि त्या दिवशी हात दाखविणारांचा एकच तोबा उडत असे. अलीकडे अलीकडे तर या दिवशी पहाटेस सात वाजल्यापासूनच लोकांची रहदारी सुरू होई व घरातल्या माणसांनी कितीही मनाई केली तरी काहीना काही करून लोकांनी वर जावे, व मग त्यांना नुसते प्रातःस्मरणही करावयास वेळ सापडू नये. अशा रीतीने दुपारी चार पाच वाजेपर्यंत व कधी कधी तर सायंकाळपर्यंतही माडीवरच कारखाना सुरू होई. तेवढ्या वेळात खाली चौक व पडवी स्त्रीपुरुषांनी गच्च भरून जाई. तेव्हा ते खाली येत. व मग रात्री चार चार वाजेपर्यंत सारखा कारखाना सुरू असे. याचा अनुभव असलेले हजारो लोक पुण्यात अजूनही आहेत, यात एक अक्षराचीही अतिशयोक्ती नाहीं.

एक मोठा दिवा, लहानसे तढव, दौत, टाक, व कागदांचे तुकडे ही या दवाखान्याची सामग्री असे. तेथे रात्रीच्या वेळी, दिव्याच्या प्रकाशात सर्व तऱ्हेच्या स्त्रीपुरुषांच्या घोळक्यात आठ तास सारखे बसून, हास्य विनोदाने, कोणाचा हात पहा, कोणास औषध सांग, कोणाची काहीतरी थट्टा कर, अशा रीतीने काम करीत असताना, अधिक श्रमाने गळून न जाता उलट त्यांची कांती जास्त देदीप्यमान होऊन मुद्रा अधिक प्रफुल्ल झालेली पाहून पाहणारास काही विचित्र तऱ्हेचा भास होत असे. माणसाच्या तेजाने अथवा सौंदर्याच्या प्रभेने दिव्याची प्रभा देखील मंद होते, अशा प्रकारची वर्णने काव्यनाटकात वाचण्यात येतात; त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्या वेळी घ्यावयास सापडे, आणि क्षणमात्र,

दिव्याच्या तेजाने यांचे मुखमंडल उज्ज्वल झाले आहे, किंवा यांच्या मुद्रेवरील दिव्यप्रभापूरात दिव्याची ज्योत बुडून जात आहे, हे समजत नसे! दिवसभर पोटात पाण्याचा थेंब देखील नसे, त्यातल्या त्यात हात पाहता पाहता मधेच वेळ करून कोणा तरी रोग्याला त्याचे घरी पाहून आलेले असत, व इतरही परिश्रम झालेले असत; परंतु तशा वेळीही हातात कंदील घेऊन स्वत:चा दिवस सुरू करण्याकरिता शौचास जावयाची तयारीच असे. मात्र खाण्यापिण्याची गोष्ट काढली की मोठा राग येई.

अगदी अलीकडे तर दिवसांचा आणि वेळेचाही निर्बंध नव्हता; हरप्रकार करून पुरुषांनी व बायांनी वर यावे, व मग कोणचाही दिवस असो, चिकित्सेस सुरवात व्हावयाची. वैद्यकीवर पैसा मिळवावयाचा नाही, वकीलीवर उदरनिर्वाह करावयाचा, हे तर त्यांचे ठरलेलेच होते, व ते त्यांनी इतक्या कडकपणे पाळले की, तशा संबंधाने येणाऱ्या एकाद्याने प्रसादाच्या निमित्ताने आणलेले एकादे केळदेखील त्यांनी घरात वाटू देऊ नये, तसेच ओंकारेश्वरावर अथवा एकाद्या देवळात पाठवून तेथे वाटावयास सांगावे. रोगी पहावयास म्हणून कोठे गेले असता तेथे तर पाण्याचा घोटही न घेण्याचा त्यांचा परिपाठ होता. श्रीमंत व मिजासखोर लोक सोडून दिले तर रोगी पाहावयास नेण्याकरिता कोणी टांगा आणलेलाही त्यांना आवडला नाही, व कोणी आग्रहाने आणलाच तर, ते अतिशय नाराज झालेले दिसत, चटकन कधी रोगी पहावयास गेले आहेत, असे होत नसे. 'आज येतो, उद्या येतो, आत्ता येतो, मग येतो, या गुरुवारी येतो. आज तर काय अमावास्या आहे, आजचा दिवस जाऊ द्या,' असे करता करता, दिवसचे दिवस निघून जात, व त्यांचा मतलब न कळल्यामुळे रोगी व त्याच्या येथील माणसेही निराश होऊन जात; परंतु असे करण्यात त्यांचे धोरण काय असे, याचे दिग्दर्शन मागे केलेच आहे.

एकदा त्यांना विचारले होते की, 'रोग्याने निव्वळ दुधावरच रहावे, असा सर्वच रोगांत तुमचा कटाक्ष का? रोगी तर तसे करीत नाही, तोंडावर 'हो' म्हणून मागे भातबित काही तरी खातातच!' तेव्हा ते म्हणाले, 'हे काय मला माहीत नाही? सर्वच रोगात एकरसाची एवढी गरजही नसते, परंतु

मी जेव्हा इतका कडक निर्बंध करतो तेव्हा हे कुठे भीत भीत थोडासा भात खातात; आणि मीच जर भात खाण्याची परवानगी देईन, तर चव पालटण्याच्या निमित्ताने यांनी हरभऱ्याची उसळ आणि बटाटयाची भाजी खाल्लीच म्हणून समजावे' कित्येक रोगांना दुग्धाहार वावडा आहे, व कित्येक माणसांना तो अपथ्य आहे, या समजुतीवर ते असे सांगत की, 'दुग्धाहार हा कोणाच्याही प्रकृतीस अपथ्य असण्याचे खरोखर कारण नाही. ते जीवाचे ईश्वरनिर्मित मूळ अन्न आहे. केवळ रक्त पिऊन राहणारा वाघ देखील आधी वाघिणीचे दूध पिऊनच जगतो व वाढतो. त्याच्याकरिता वाघिणीच्या थानातून काही रक्ताची धार येत नाही. कोणचाही नवा आहार युक्तीनेच सुरू करावा लागतो, तसे दुधासही करावे लागणारच. तसे केले असता कोणासही दूध मानवण्यास पंचाईत पडू नये.' अशा अनेक कारणांनी त्यांनी दुग्धाहारावर फार भर ठेवला होता. आणि पूर्वी लोकांसही तो आहार सोईचा पडे. परंतु अलीकडे दूध, तूप, वगैरे पदार्थांचे अगदीच आंङ्क्ष्व झाल्याकारणाने दुग्धाहार सांगावयास खुद्द त्यांचे त्यांनाच पुष्कळ वेळा जड वाटे. साधारण कोणत्याही स्थितीतल्या रोग्यास खाण्याजोगता निरुपद्रवी पदार्थ म्हणजे साळीच्या लाह्या आहेत, असे त्यांचे मत होते, व तसे ते सांगतही.*

बहुतेक सर्व रोगांशी अपचन व कृमी यांचा संबंध असल्यामुळे रोग्यास प्रथमतः पुष्कळवेळा, व क्वचित् मधून मधून सँटोनाइन देऊन टाकीत. आणि अगदीच साधारण केस सोडली तर रोग्यास मूत्रपरीक्षा करून आणण्यास सांगत, आणि ती मूत्रपरीक्षाही नुसता कागद टाकून केलेली त्यांना चालत नसे, सबंध दिवसाची लघ्वी धरून मायक्रॉस्कोप खाली घातल्याखेरीज परीक्षा पुरी झाली असे त्यांना वाटत नसे. आणि खरोखरच अशा परीक्षेत पुष्कळवेळा काही तरी नवे सापडे. रोगी आला असता प्रथमतः इतक्या खोलात न जाता, वरवर पाहून काही निदान ठरवावयाचे, व मग प्रयोगाखाली तो अर्धामेला झाला की 'थांबा, आपण त्याची लघवी तपासून पाहू,' अशी सरसहा पद्धत असलेल्या

---

* सन्निपातासारख्या रोगात जेथे रोग्यास दूध देखील देण्याची शास्त्राने मनाई आहे तेथे देखील साळीच्या लाह्याचे पाणी देण्यास हरकत नाही असे ते सांगत असत.

डॉक्टरांना अर्थातच असे करणे नादिष्टपणाचे वाटे. जरा जास्त अवस्थेतला एकादा स्त्रीरोगी आला असता, लगेच लेडी डॉक्टरकडून गर्भाशयाची वगैरे परीक्षा करून घेण्यास सांगत, व क्वचित्प्रसंगी एक्सरेजचे फोटो वगैरे घेण्यास सांगत. पूर्वी कँपमधे मिस रोज ही डॉक्टरीण प्रसिद्ध असल्यामुळे बहुतकरून तिच्याकडे जावयास सांगत, व अलीकडे मिसेस कीर्तने या डॉक्टरिणीकडे जावयास सांगत. अण्णासाहेब यांस कशातऱ्हेची माहिती लागे, हे त्यांनाही ठाऊक असल्यामुळे त्यांच्याकडून परीक्षा करून घेणेच रोग्यास इष्ट असे. मूत्रपरीक्षा, करण्याचे काम बहुतेक डॉक्टर छत्रे यांचेकडे येई, व एरवी काही आंग्लवैद्यकाचा संबंध लागल्यास डॉक्टर सुंदरलाल मोदी यांच्याकडे जावयास सांगत.

अगदी पूर्वी यांनी औषधे सांगावी व ज्याने त्याने, अथवा जमलेल्या लोकांपैकीच कोणी तरी फेरबदलाने लिहून द्यावी, असे चाले. अखेरच्या पंधरा सोळा वर्षांत रा. पाळंदे यांनी काढिलेले व पुढे भिषग्रत्न गंगाधर कृष्ण जोशी यांनी चालविलेले काष्ठौषधी विकण्याचे दुकान निघाले. त्याच्याकरता म्हणून ते स्वतःच लिहावयास बसत, व स्वतःचे छापील फार्मही लिहिण्यास घेत. या योगाने लोकांची सोय होऊन शास्त्रीबोवांचेही कल्याण झाले. असो. अशारीतीने हे काम वर्षानुवर्ष अव्याहत चालले होते, आणि त्यामुळे शेकडो हजारो तर काय, परंतु लक्षावधी लोकांचे कल्याण झाले. त्याचा इतिहास जर प्रयत्नपूर्वक कोणी मिळविला तर आर्यवैद्यकास अतिशय अमूल्य लाभ होईल, यात संशय नाही. वैद्यशास्त्राच्या दृष्टीने स्वतःजवळ असलेल्या दुकानच्या याद्यांवरून अखेरच्या १५–१६ वर्षांचा आपला अनुभव वैद्य गंगाधरशास्त्री यांनी लोकांपुढे मांडून आर्यवैद्यकाची अमोल सेवा करण्याचे श्रेय अवश्य घ्यावे, अशी आमची त्यांस विनंती आहे.

श्री अण्णासाहेब यांची दोन स्तोत्रें.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराष्ट्रभुवो हृदीव ।
मूळामुठापंचनदीप्रवाहैः [१] ॥
संवेष्टिते पुण्यपुरे विशाले ।
योगेश्वरः श्रीशविनायकोऽयम् ॥ १ ॥
जातः कुले श्रीपटवर्धनानाम् ।
कौंडण्यगोत्रस्य च मंडनानाम् ॥
योऽभूत्स्वयं मंडनमुत्तमांगे ।
योगेश्वरः श्रीशविनायकोऽयम् ॥ २ ॥
भौमेऽसिते माधवमासि रम्ये ।
प्रातः शके नंदरसाद्रिचंद्रे ॥
आक्रोशमाकर्ण्य हतार्यभूमे·
योगेश्वरो ह्याविरभूच्चतुर्थ्याम् ॥ ३ ॥
रामाभिधस्तात उदग्रमूर्तिः ।
श्रीजानकी मातृपदप्रतिष्ठा ॥
संसारमुक्त्योरभिसंगमोऽयम् ।
योगेश्वरस्तत्फलमेव दिव्यम् ॥ ४ ॥
सा केतकीपत्रसुगौरमूर्तिः ।
साकेतकेशस्ययशःप्रपूर्तिः [२] ॥

---

१. मूळा, मुठा, नाग, माणका आणि अंबा या पूर्वीच्या पुण्यातील पांच नद्या.

२. श्रीरामायणे स्त्रीपरायणता, शोकक्षोभौ, युद्धेऽपसृतिरित्यादयो दोषाः कृतमानुषावतारेण श्रीभगवता प्रकटिताः । अत्र तेऽपि न । अत एव साकेतकेशस्य यशःप्रपूर्तिरिति वाक् ।

संकेतरेखा नवभारतस्य ।
दृशां नराणां कृतकृत्यतैव ॥ ५ ॥
अपूर्ववैराग्यमपूर्ववीर्यम् ।
अपूर्वपांडित्यमपूर्वशांतिः ॥
अपूर्वनैश्कर्म्यमपूर्वकर्म ।
सर्वं तथापूर्वमलक्षितं तत् ॥ ६ ॥
अपूर्वता स्नेहविरागयोश्च ।
स स्वाभिमानोऽपि न दृष्टपूर्वः ॥
सर्वस्य बीजं नवभारतस्य ।
दयामयेनोप्तमदृष्टभूमौ ॥ ७ ॥
कृतं त्वया न श्वसनं निजार्थम् ॥
अन्यस्य भोगस्य कथा कथं स्यात् ॥
अविश्रमोऽनिद्र उपोषितो वा ।
कृतास्मदर्थे तपसां कृषिः सा ॥ ८ ॥
यथा पचस्यन्नमिहोदरे वा ।
यथा स्वयं प्रेरयसींद्रियाणि ॥
यथा न तत् ज्ञातुमहं समर्थ-
स्तथा कृतं कोऽपि न वेत्ति लोके ॥ ९ ॥
परं त्वदीयेन कृपालवेन ।
कृता मया वाक्पटुता यथैषा ॥
तथैव पादांबुजयोर्विलीनां ।
भक्ति दृढां मे त्वयि संतनोतु ॥ १० ॥
आर्याणामपि सर्वेषां द्रुतं योगेश्वर प्रभो ।
संहृत्याशेषदारिद्रयं यत्कल्याणं प्रयच्छ तत् ॥ ११ ॥

शके १८४० मार्गशीर्ष शु॥ ९. गुरुवासर.

॥ श्रीः ॥

स्तुतोऽसि त्वं स्वामिन् कविभिरपि वाक्कंठमणिभि-
र्न वेदैः पारं ते वरगुणगुणाना मधिगतम् ॥
तथापि त्वां स्तोतुं प्रभवति यदा मादृशनरो ।
न तच्चित्रं चित्रं भवति महतांचापि विदुषां ॥ १ ॥

न जाने साहित्यं मृदुलपदलालित्यमपि वा ।
न वा प्रेमस्फूर्ती न च वरदवाङ् मे रसवती ॥
न जाने ते लीलां जडवचनशीलां गुणवतीं ।
न वा ध्याता मूर्तिर्मधरतरसीमा भगवती ॥ २ ॥

स्तुतिं पुण्यां दिव्यां निजशिशुवचोभी रचयितुं ।
यदुद्युक्तो मोहात्सकलमपि तत्बालचरितम् ।
इति क्षंतव्यं ते परमकरुणासान्द्रहृदये ।
कृतिर्मे कर्तव्या कृतिकविकुले कौतुकवती ॥ ३ ॥

अहो त्यक्त्वा किं वा मधुप इव दुर्वासनमिदं ।
सदा गुंजन् गीतं तदुदितसुधापानमुदितः ॥
प्रमत्तोऽहं विश्वं कमलमिव मन्ये कथमिति ।
विना त्वां कश्चिताज्वशरमनकार्ये प्रभुरिह ॥ ४ ॥

कलिक्रांतां भूमिं भरतनृपतेरार्यचरिताम् ॥
विलोक्यानार्यैःस्तां पिशुनचरितैरर्दितवतीम् ॥
पुनर्भूतिं यायादिति तपति यः कर्कशतप-
स्तनुं धृत्वा रम्यां शुचितरकुले पुण्यनगरे ॥ ५ ॥

परेषां तंत्रेऽस्तंगमितमहिमानो जनपदा ।
भवत्यप्ययर्यास्ते निजवधपराभ्रष्टमतयः ॥
समीक्ष्येदं तेषां पुनरपि यथाचोदनमिति ।
स्वकीयं चारित्र्यं प्रथममकरोदुद्यमसयम् ॥ ६ ॥

अनार्याः खल्वर्धस्वरितवचनैर्बट्पुटमयै- ॥
र्भवेद् वाग्येषां तेऽप्येवददिति यो युक्तवचनम् ॥

अनार्या तन्नीतिः श्रुतिपथविरुद्धा कृतिरतो ।
न तेषां यद् ध्येयं न तु समुचिता संस्कृतिरपि ॥ ७ ॥

सुराज्यं स्वे तंत्रे किमपि न परस्मिन्नपि सति ।
सुराज्ये जीवानां सकलपुरुषार्थाः सुखमपि ॥
सुखं सर्वेषां तत्सदसदिति वैयक्तिकमहो ।
कथं तद्भूत्यर्थं प्रभवति विना तस्य यजनम् ॥ ८ ॥

इति ज्ञात्वा तत्त्वं रहसि कृतवान्नद्भुतमिमम् ।
क्रतुं स्वत्वं हुत्वा प्रखरतपसां हव्यहवने ॥
भवत्वैश्वर्यं तत्पुनरिति यथापूर्वमचलम्
पृथग्देहं त्यक्त्वा स्वजनमविशद्यज्ञपुरुषः ॥ ९ ॥

यथाकालं सर्वं भवति हि यथा तेन रचितम् ।
अविज्ञायाप्येतद्भवति सुखभाक् भारतजनः ॥
न शंका काप्यत्राभवदिव हि पश्यामि चरितम् ।
तथा पश्यंत्येते प्रथितमचिरेणाथ जगति ॥ १० ॥

मूर्ति कथं नयनयोर्मम कौमुदी या ।
गात्रेषु जीवनरसं वितरष्यतीव ॥
पश्यामि जीवनमिदं विकलं विमूढ-
मित्थं तया विरहितं ननु भूतिभिः किम् ॥ ११ ॥

येषामर्थे कांक्षितं सर्वमेतत् ।
दत्तं तेषां तत्सुखं सर्वमस्तु ॥
शास्त्रं पूर्वं वारणं बालकानाम् ।
कार्यं जानास्यर्भकः केवलोऽहम् ॥ १२ ॥

माहात्म्यं ननु जानामि न तत्र रमते मनः ।
योगेश्वर प्रभो रूपं चारु दर्शय तत्पुनः ॥ १३ ॥

काठेवाड, शके १८४३ चैत्र शु॥ १३. सोमवार

खंड तिसरा

चातुर्वर्ण्य

वैदिक संस्कृतीच्या प्रत्येक अभिमान्याप्रमाणे अण्णासाहेबांसही वर्णाश्रमधर्मसंस्थेचा अत्यंत अभिमान होता. मानवीसंस्कृतीचे इतके अत्युच्च स्वरूप आणि संस्कृत भाषेइतकी परिणत भाषा इतर कोठेही सापडावयाची नाही, अशी त्यांची ठाम समजूत होती. अर्वाचीन पद्धतीने वैदिक संस्कृतीचा आणि तिच्यापासून झालेल्या पुढील प्रपंचाचा विचार करणाऱ्या विद्वानांनी काही अत्यंत सरळ गोष्टी लक्षात न ठेवल्यामुळे, या अभ्यासात अंतर्मुखता त्यास कधीच येत नाही, आणि त्यामुळे तिचे खरोखर हृद्गत ओळखणे त्यास शक्य नाही. दोन पैशास ५ आंबे तर ५ पैशास केळी किती, असा प्रश्न विचारला असता चट्दिशी १५ अगर असेच काही उत्तर देणाऱ्या लहान मुलाइतकीच यांची चतुराई दिसून येते.

कोणच्याही शास्त्राचा संगतवार अभ्यास करावयाचा म्हणजे ज्या मूलतत्त्वावर ती उभारलेली असतात, ती जशीच्या तशी घेऊनच त्यांतील सर्व चित्य गोष्टींची उपपत्ती बसवावी लागते. ती मूलतत्त्वे ग्राह्य आहेत किंवा नाहीत, आणि म्हणून त्यांच्यावरील सर्व रचनाच ग्राह्य आहे किंवा अग्राह्य आहे, हा प्रश्न अलाहिदा आहे. परंतु त्यांतील चित्य गोष्टींचे रहस्य आणि कार्यकारणभाव उमगण्यास, तरी ती तत्त्वे जशीच्या तशीच घेतली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे वैदिक संस्कृती आणि अर्वाचीन संस्कृती यांचा तुलनात्मक विचार करतांना अथवा वैदिक संस्कृतीतील अनेक गहनप्रश्नांचा निकाल लावताना व त्यांची उपयुक्तता ठरविताना एक मोठी चूक होते. अर्वाचीन संस्कृती ही अनुगमावस्थेत असल्यामुळे, आणि ज्या एकाद्या प्रचंड तत्त्वात तिच्या सर्व अंगप्रत्यंगांचा समन्वय करता येईल, असे कोणचेही तत्त्व तिच्या आदी अंती नसल्यामुळे, तिच्यातील सर्वस्थूल सूक्ष्म शास्त्रे आणि संशोधनपद्धती यांच्या सरणी तिच्याहून स्वभावतःच भिन्न असलेल्या निर्गत अवस्थेतील वैदिक संस्कृतीची कोडी उलगडण्यास लावण्यात येतात; आणि त्यामुळे 'यद्वा तद्वा भविष्यति' असे काहीतरी निष्पन्न होते. त्यामुळे कदाचित् उपयुक्ततेच्या दृष्टीने प्रस्तुतकाळी काही फायदा होत असेल;

परंतु हा काही खरा अभ्यास अथवा त्या वस्तूचे हृद्गत खरे समजणे नव्हे. काय आहे हे प्रथमत: जसेच्या तसे समजून घ्या आणि मग एकाद्या विशेष दृष्टीने त्याची उपयुक्तता आणि ग्राह्याग्राह्यता पहा.

पाश्चात्य संस्कृती कोणच्याही एका निश्चित तत्त्वावर नसल्यामुळे एकाद्या गोष्टीचे मूळ शोधताना माणसाच्या डोक्यात जितक्या कल्पना येऊ शेकतील, तितकी सारी कारणे संभवनीय ठरतात, आणि प्रत्येक गोष्टीस काही तरी सामाजिक उपयुक्तता अथवा मनुष्याचे अज्ञान आणि लबाडी हेच मूळ कारण आहे, असल्या दृढ ग्रहावर त्यांचे सारे संशोधन असल्यामुळे त्यांना इतर संस्कृतींचे अंतरंग कळणे शक्य नाही. याशिवाय, ऐतिहासिक कालाची अत्यंत संकुचित कल्पना, स्वत:चे श्रेष्ठत्व स्थापित करण्याचा दुरभिमान, इत्यादी दोषांमुळे पाश्चात्य पंडितांची अत्यंत प्रशंसनीय तपश्चर्याही परिणामी सत्यपराङ्मुखच असते. पाश्चात्य गुरूपासून संशोधनाच्या पद्धती शिकलेल्या आमच्या हिंदी विद्वानांच्याही बाबतीत तर हे अधिक प्रमाणानेच भरते. ज्या पायावर हल्लीची आमची संस्कृती आहे, ती वर्णाश्रमधर्मसंस्कृती आणि तिला बीजभूत असलेली वैदिक संस्कृती, या फार पूर्वीच नष्टप्राय झाल्यामुळे, आणि ज्या सामग्रीवर म्हणजे वाङ्मय आणि आचारादिक इतर साधने यांच्यावर हे संशोधन व्हावयाचे त्या सामग्रीत या तिन्ही संस्कृतावस्थांची सरमिसळ झाल्यामुळे तर अतिशयच कठीण काम झाले आहे. अशा वेळी, या तीन अवस्थांची भिन्नता आणि एकरूपता, त्यांच्यात अवस्थांतरे होण्याची कारणे, आणि त्या दृष्टीने त्यांची उपयुक्तता, या सर्वांचा समन्वय न करता काहीतरी अनुगमावस्थेतील कल्पना डोक्यांत घेऊन विचार करणारांनी काढलेली अनुमाने सुंदर दिसली तरी सत्यास धरून कशी होतील ? हाच प्रकार वर्णाश्रमसंस्थेच्याही बाबतीत झाला आहे. श्रमविभागाच्या तत्त्वावर चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ती आणि इतर सर्व वर्णास विद्यावंचित करून स्वत:चेच श्रेष्ठत्व अबाधित ठेवण्यात ब्राह्मणांनी केलेली लबाडी यांच्यावर त्याचे जीवित्व आहे, असे यांनी ठरविले आहे.

पूर्वी केव्हा तरी समाजात सारीच सवर्णता असून चातुर्वर्ण्य हे मागून निर्माण झाले, याविषयी संस्कृत वाङ्मयात एकवाक्यता आहे. आणि त्याप्रमाणे पुन्हा सवर्णता करणे अवश्य वाटल्यास तसे करणे अवश्य म्हणून करा; परंतु तेवढ्याकरता चातुर्वर्ण्याचे मूळस्वरूप विकृत करू नका. वैदिक संस्कृतीचा अभ्यास

करणारांनी ही संस्कृती अज्ञानातून निघाली आहे ही कल्पना सोडून दिली पाहिजे. ऋषींनी अतींद्रिय ज्ञानाच्या साहाय्याने या संस्कृतीची रचना केली, असे म्हणणे जर भोळवटपणाचे वाटत असेल, तर पाहिजे तर तसे म्हणू नका; परंतु ज्या संस्कृतीत कामशास्त्रापासून तो ब्रह्मविद्येपर्यंत सर्व अंगप्रत्यंगांत काही तरी एकसूत्रीपणा दिसून येतो, आणि अत्यंत श्रेष्ठ अशा तत्त्वज्ञानाचा आधार त्यास आहे ती संस्कृती अजाणपणातून निघाली आहे, असे म्हणणे क्षुद्रपणाचे आहे. नानाप्रकारच्या स्थितीचा अनुभव घेऊन सांप्रतच्या अवस्थेत आलेल्या पाश्चात्य-संस्कृतीसही हळूहळू या नाही त्या रूपाने तीच तत्त्वे मान्य करावी लागत आहेत, व त्याच वळणावर समाजाने जाण्याची आवश्यकता वाटत आहे. परंतु हे आमचे आद्यज्ञान नाही आणि शहाणपणाच्या बाबतीत एकादे वडील भावंड आपणास आहे, हे कबूल करणे त्यांच्या 'निर्वीरमुर्वीतलम्' अशा रगेल समजुतीस लाजिरवाणे वाटते, आणि शुद्धबुद्धीचे भ्रामक वेड घेऊन बसणाऱ्या आमच्या इकडील महात्म्यांना ते संकुचितपणाचे वाटते.

निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सर्व उत्क्रांतीतून वर गेलेल्या एका अत्यंत विशाल संस्कृतीची परिणतावस्था म्हणजेच मूळ वैदिक संस्कृती. मनुष्याच्या आयुष्याचे आणि विश्वाच्या अस्तित्वाचे, त्यांच्या परस्परसंबंधाचे आणि पर्यवसनाचे सर्व कोडे उत्तम रितीने सोडवल्याखेरीज त्या संस्कृतीस परिणतावस्था येणे, आणि तिच्यात एकसूत्रीपणा असणे शक्य नाही. या पूर्ण वैदिक संस्कृतीने हे कोडे 'एकमेवाद्वितीयम्' या महावाक्याने सोडवले, आणि या आधारभूत सूत्रावर वैदिक संस्कृतीची रचना केली. त्यामुळे वैदिकसंस्कृती, वर्णाश्रमधर्मसंस्कृती, पौराणिक संस्कृती, आणि या सर्वांची हल्लीची विकृती ही सर्व वस्तुतः या मूळ स्वरूपापासून उतरत आलेली, परंतु त्या मूळ स्वरूपास न सोडता घट्ट धरून ठेवण्याची धडपड करीत असलेली दिसतात, आणि म्हणूनच पुढील सर्व तऱ्हेचे फरक वस्तुतः उत्क्रांतीच्या पायऱ्या नसून अधःपातास घातलेले तात्पुरते अडसर आहेत. चातुर्वर्ण्य हाही असाच एक मोठा अडसर आहे, आणि त्याची उत्पत्ती श्रम-विभागाच्या तत्त्वावर बसवलेली नसून निरनिराळ्या शरिरांच्या ब्रह्मविद्याशास्त्राच्या तत्वास अनुसरून लागणाऱ्या क्षमतेच्या विभागावर केली आहे.

पूर्वी सांगितलेच आहे की, 'एकमेवाद्वितीयम्' या महावाक्याची प्रत्यक्ष

प्रतीती हे मानवी जीविताचे आणि सर्व विश्वव्यापाराचे अंतिम ठरले. त्याचा प्रतिसिद्धांत म्हणून हेही सहज ठरले की, कोणासही या जगात एकटयाचे हित या अंतिम ध्येयाच्या दृष्टीने सर्व जगास सोडून एकटेच करून घेता येणार नाही; आणि म्हणूनच यच्चयावत् सर्व अस्तित्व परस्पराश्रयी असल्यामुळे 'परस्परं भावयंत: श्रेय: परमवाप्स्यथ' हाच शेवटी श्रेयाचा रस्ता ठरला. 'एकमेवाद्वितीयम्' असे जे काही अनिर्वाच्य असेल, त्याच्या आणि या इंद्रियगोचर विश्वाच्या मधे अगोचर अशा अस्तित्वाच्या, सूक्ष्म सूक्ष्मतर पायऱ्या आहेत, आणि 'परस्परं भावयंत:' अशा रीतीने या अंतिम ध्येयाची सर्वांसच आणि सर्वांमिळती व्यक्तीस प्राप्ती व्हावयाची, म्हणजे ह्या सूक्ष्मतर अस्तित्वकोटी विसरून चालावयाचे नाही. ह्या सर्वांनी परस्परांस धरून यत्न केले असता सर्वांसच, आणि अर्थात् त्या मिळती व्यक्तीसही त्या ध्येयाची अढळप्राप्ती लवकरच होईल. यावरून त्या शास्त्रकारांनी असा तिसरा सिद्धांत सांगितला की, व्यक्तीस विश्वाकरिता काम करता येते. असे काम व्यक्तीस करता यावे, विश्व आणि व्यक्ती यांचा मृत्यूशिवाय न उघडणारा परस्वाधीन पडदा निघून जाऊन स्वाधीनतेने उभयतात दळणवळण सुरू व्हावे आणि येवढी उच्च पायरी प्रत्येक व्यक्तीस जरी गाठता आली नाही, तरी प्रत्येक व्यक्तीची सर्व क्रिया अशी व्हावी की, तिच्या योगाने, परस्परांस उपयोग होऊन श्रेय मिळावे. केवळ भौतिक जड इंद्रियव्यापारांनी ही गोष्ट घडणे सर्वथा शक्य नाही. यास मानवी शरीरात ज्या अतिमानुष शक्ती क्रिया करतात, त्यांचेच साह्य घेतले पाहिजे. आणि जेणेकरून ते होईल असेच मानवी शरीर वागले पाहिजे. अथवा अण्णासाहेबांच्याच शब्दात सांगावयाचे म्हणजे The root principle of the transendental science, is the drowning & merging of individualism, including all the Concomittant notions of separation, exclusiveness and the like, into the active universal whole; and to teach the methods by which conscious communication can be established between the groups of Powers as exhibited in the outer world on the one hand and the inner world of knowledge, on other hand, such knowledge being in part exhibited by a condition of (एकमेवाद्वितीयम्) Atman, or Soul called consciousness, and also to

teach the ways by which the several powers etc. can be generated and manifested independantly of the outer world. हे कसे घडून येईल, आणि त्याची परंपरा नित्य कशी टिकेल, असा दूरवर विचार करून जी समाजरचना केली, तिचे नाव चातुर्वर्ण्य. श्रमविभाग हे या संस्थेचे रहस्य नसून आपआपल्या परीने सर्वोपयोगी असे श्रम शक्य तितके जास्त आणि चांगले कसे करता येतील, हे या संस्थेचे रहस्य आहे.

अनेक प्रकारचे प्रयोग केल्यावर त्यांना असे आढळून आले की या विश्वोत्पत्तीच्या मूलस्थानी सर्वत्र ध्वनीच असून आणि हे विश्व त्या ठिकाणी अभेदरूप होते. व्यक्ततेला आरंभ झाल्याबरोबर हा ध्वनीच जसजसा जास्त स्पष्ट होऊ लागला, तसतसा त्यास मर्यादितपणा येऊन तो साकार आणि सरूप दिसू लागला. म्हणून ध्वनी आणि हे साकार सरूप विश्व ही परस्परांचीच वेगळी वेगळी रूपे आहेत; आणि म्हणूनच नाम आणि रूप, अथवा पद म्हणजे शब्द आणि त्याचा अर्थ म्हणजे वस्तु, हे द्वंद्व अस्तित्वात आले. अर्थातच यांचा जन्यजनकसंबंध आहे. बाह्यवस्तूतून ध्वनी आणि ध्वनीपासून बाह्य वस्तु निर्माण होते, म्हणजे त्यांचे एकमेकात रूपांतर करता येते. एवढेच की बाह्यवस्तूचा मूलस्थानीय ध्वनी कोणचा हे नक्की कळले पाहिजे.

व्यवहाराकरिता मानवी संकेताने निरनिराळ्या भाषारूप जे ध्वनी ठरविले जातात ते अर्थातच नाम आणि रूप यांच्या या मूळ संबंधास अनुसरून नसतात. म्हणून ते पालटतात आणि भाषापरत्वे त्याच वस्तूचे द्योतक असे अनेक संकेत होऊ शकतात. परंतु शब्द आणि अर्थ यांचा जो हा सृष्टीतील संबंध तो स्वयंभू असून कोणी केलेला नाही, आणि कोणास तो पालटता येणार नाही. म्हणून तो नित्यसिद्ध अखंड आणि चिच्छक्तीने युक्त असा आहे. परंतु मूलस्थानीय ध्वनी या मानवयंत्रांतून बाहेर पडतांना, या यंत्राच्या क्षमतेप्रमाणे ५२ मातृकांचे स्थूल रूप घेऊनच बाहेर पडणार आणि त्यामुळे मनुष्याच्या वाचेने होणाऱ्या उच्चारात संकेतकृतभाषा व एकाद्या वस्तूचे हे मूलध्वनी मूलस्थानी उत्पन्न होतील असे काही उच्चार, त्या वस्तुसंबंधाने उत्पन्न होतील, मग हा संबंध त्यास कळो अथवा न कळो. ही जी दुसऱ्या प्रकारच्या उच्चारांची भाषा तिलाच वेद अथवा छंद (म्हणजे गूढ अथवा झांकून टाकणारी) आणि पहिल्या प्रतीच्या भाषेस

संस्कृत (म्हणजे सुलभ, अथवा जिच्यात शब्दार्थांचे संबंध वेगवेगळे न राहता एकत्र झाले आहेत अशी भाषा) अशी नावे दिली. म्हणून वेद हे अपौरुषेय नित्यसिद्ध, सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीचे असून, सृष्टी ही त्यांचे स्वरूप आहे. यास्तव सृष्ट वस्तु अथवा सृष्टीकार्य हा वेदांचा खरा अर्थ होय. मग मानवी संकेतास अनुसरून दुसरा एकादा अर्थ होईल अथवा होणार नाही. इतर कोणच्याही वस्तूपेक्षा वाक्शक्ती ही प्रत्येकास सुलभ असल्याकारणाने, या वेदशक्तीच्या शास्त्रावर आपले इष्टकार्य घडवून आणण्याचा त्यांनी यत्न केला. अण्णासाहेबांनी स्वत: ही गोष्ट खालील शब्दांनी सांगितली आहे.

The power in a substance of selecting its own form of cristalization is certainly a living power. As all the powers proceed from the souls or active part of the supreme being (एकमेवाद्वितीयम्) the modes of the action, must be considered to be determined by the soul, and it is for the simple reason, that all kinds of powers, being various modes or degrees of motion are found to be interchangeable. The colour, light, heat, magnetism or the like being forms of motion, are mutually convertible and as sound is a form of conscious motion of the soul, and as direct consciousness of external objects, including mental consciousness, etc. can be produced by means of the practise of the transcendental science homogineity, and correspondence becomes directly established between the sound on the one hand and the external object on the other, and thus sound can be and has been made to assume all forms of conceivable and conscious living motion...Thus the whole universe was a sort of Conjelation of sound. Thus the gifted individuals of the Vaidic-race early recognized that sound was itself an independent creative power.

याप्रमाणे ध्वनी ही एक स्वतंत्र उत्पादक शक्ती ठरल्यावर आणि ध्वनी-

शास्त्रावर आपला हेतू सिद्धीस न्यावयाचा असे ठरल्यावर, जेणेकरून तो ध्वनी व्यक्त सृष्टीतील इष्ट कार्याचे मूलभूतध्वनीच मूलस्थानी उत्पन्न करील, आणि जशी मूलस्थानी उत्पत्ती झाली, तशीच, म्हणजे त्यांतील वीर्य क्षीण न होता त्याची वैखरीने वाच्यता होईल, हे अवश्य झाले. म्हणून ज्या शरीरयंत्रातून तो ध्वनी बाहेर येईल ते यंत्र विशिष्ट स्थितीत असणे जरूर झाले. निरनिराळ्या हॉर्सपॉवरच्या एंजिनात जर वाफेची शक्ती कोंडली गेली, तर तिचे जसे-ते एंजिन व्यवस्थेशीर चालविणे, बेफाम होऊन वाटेल तिकडे जाऊन दुसऱ्या वस्तूचा नाश करून कोठे तरी अडकून पडणे, अथवा ठायीच तडकून फुटून जाणे, असे वेगवेगळाले परिणाम होतील, तसेच शरीरांत वाक्‌शक्ती उत्पन्न झाली, तर घडून येतील. ब्रह्मदेवाने उच्चारलेली अमूर्तवाचा अथवा वेद यांच्या परस्परसंबंधात काही अडथळा नसल्यामुळे ब्रह्मदेवाची मूर्त होत होत सृष्टीरूपाने अप्रतिहत प्रगट होते. मानवी शरीरांत सर्व क्रिया प्राणाच्या आधारे प्रगट होतात; आणि बहात्तर हजार प्रकारच्या निरनिराळ्या प्रवाहरूपाने शरीराचे लक्षावधी व्यापार करितात. या सर्व प्रवाहातून शक्तीचा प्रवाह अव्याहत असेल तर ते शरीर खरोखर प्रकृतिस्थ आहे; आणि ब्रह्मांडाशी त्याचे साधर्म्य असल्यामुळे तारेने विणलेले जाळीचे भांडे पाण्यांत बुडवून ठेवावे, त्याप्रमाणे त्या भांड्यात आणि विश्वात सर्व क्रिया एकरूपच असते. हे प्रवाह जसजसे आणि जितक्या कमीअधिक प्रमाणाने मोकळे नसतील तितक्या प्रमाणाने विश्वापासून ते शरीर व त्याचे व्यापार हे तुटक होतात. हे सारे प्रवाह ज्या वेळेस बंद होतात, त्या वेळेला शरीरास मृत्यु येतो. शरीर चालण्यास पाच इंद्रिये आणि मन यांचे व्यापार होण्यापुरते तरी प्रवाह मोकळे पाहिजेत; म्हणूनच "जरी मी जीवरूपाने वास करतो, तरी देखील मनासह इंद्रिये प्रकृतिस्थ असतील तरच हे शरीर चालवितो," असे भगवंतांनी गीतेत म्हटले आहे. अशा प्रकारची सर्वांत जास्त प्रकृतिस्थ शरीरे निवडून काढून, त्यांच्याकडे वेदोच्चाराचे काम दिले असता त्याचा समाजास आणि समाजमिळती स्वतःसही फायदा होऊन दोघांचेही कल्याण होईल, हे उघड आहे.

वर संकलित केलेल्या एकंदर मूल तत्त्वांवरून ध्यानात येईल की, वेदोच्चाराच्या दृष्टीने चार प्रकारची शरीरे असू शकतील. एकतर अशी काही शरीरे असू शकतील की ज्यामध्ये शब्द आणि अर्थ यांच्यातील हा संबंधरूप प्रवाह

अथवा पतंजलीच्या भाषेत बोलावयाचे म्हणजे 'शब्दार्थप्रत्यय' अबाधित असू शकेल. अर्थात् त्या यंत्रातून बाहेर पडणारी वेदवाणी ही त्या यंत्रास व सर्वांसच हितकारी होऊ शकेल त्याप्रमाणे अशीही काही शरीरे असतील की, त्यांच्यातून निघणारी वाणी ही जशीच्या तशी बाहेर पडत नसल्यामुळे ती स्वतःस उपकारक होत असली तरी इतरांस तिचा उपयोग होत नाही अथवा कदाचित् अशाही विकृततेने बाहेर पडेल की त्यामुळे इतरांस अनिष्ट असेच परिणाम होतील. त्याचप्रमाणे काही शरीर प्रकृती इतक्या बिघडल्या असतील की वेदांचा उच्चार होणे इतरांच्या आणि खुद्द त्यांच्याही अनर्थास कारण होईल तसेच स्वतःस फायदेशीर असलेली वाणी देखील, तिचा फायदा दोन तऱ्हेने देऊ शकेल, म्हणजे ज्या शरीरात ती जवळजवळ पूर्ण प्रगट होऊन त्या शरीरास शुद्ध करून ब्रह्म-विद्येस पात्र करिते, अशी,–आणि ब्रह्मविद्येस पात्रता आणण्याइतकी तर प्रगट होत नाही, परंतु सर्व तऱ्हेच्या वैषयिक सुखाची मात्र जोड करून देऊ शकते अशी; —अशा दोन तऱ्हा तिच्या असू शकतील; आणि यावरूनच चातुर्वर्ण्य अस्तित्वात आले. ज्या शरीरात वेदवाणी सर्वथैव अनिष्टच क्रिया करू शकते, अशा शरीराचेही दोन प्रकार होऊ शकतील. जरी वेदमार्गास योग्य नसली तरी योगादी दुसऱ्या साधनांनी ब्रह्मविद्येस प्राप्त होऊ शकतील, अशी काही शरीरे; —आणि ज्यांच्या ठिकाणी हे काहीही संभवत नाही, अशी केवळ खाण्या-पिण्याचेच—मग ते 'पुष्कळांचे पुष्कळ' असो, अथवा व्यक्तीचे असो,—सुख उपभोगण्याकरिताच योग्य अशी,—असे त्यांचेही दोन वर्ग असू शकतील.

वर सांगितलेच आहे की चातुर्वर्ण्याची रचना करणाऱ्या ऋषींना 'एक-मेवाद्वितीयम्' या महावाक्यापासून निःसृत झालेली आणि सृष्टीस उपयोगी पडणारी ब्रह्मविद्या ही जेणेकरून चिरंजीव राहील आणि तिचा फायदा सर्वांस शक्य तितक्या सुलभ आणि जास्त रीतीने मिळेल, असे करावयाचे होते; आणि हे करतानाच व्यक्तीचेही परम कल्याण घडवून आणावयाचे होते. व्यक्तीचे तर कल्याण व्हावयाचेच, पण त्यांचा विश्वास उपयोग होऊन पुन्हा ती परंपरा कायम रहावयाची, अशी समाजव्यवस्था व वेदासारखे सुलभ साधन यांचा जोड घालून देऊन भुक्ती आणि मुक्ती यांचा त्यांनी सुकाळ करून दिला. व्यक्तीची मुक्ती कोणीही पाहू नये म्हणून

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत ।
'अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥' मनु०

हे महातत्त्व सांगून जेणेकरून उत्तम रीतीने अनृणी होता येईल, अशी आश्रम-व्यवस्था लावून दिली. या आश्रमव्यवस्थेत गृहस्थाश्रम आणि त्यामुळे समाज व राज्य वगैरे सर्व आल्यामुळे ब्रह्मविद्येच्या तत्त्वावर म्हणजे 'आत्मौपम्येन सर्वत्र' या तत्त्वावर अनेक प्रकारची शास्त्रे उत्पन्न करून दिली, आणि ही समाजव्यवस्था अखंड टिकावी म्हणून तिला, अतींद्रिय जगातून शक्तीचा पुरवठा करण्याकरिता वेदपठणाचा कारखाना काढून दिला. हा कारखाना सर्वांच्याच मालकीचा असून सर्वांवर त्याचीही सत्ता आहे म्हणून 'लोकपालक' ब्राह्मणांनी स्वतःकरिता अशी एकही क्रिया न करिता, केवळ वेदपठण आणि त्यास योग्य असे प्रकृतिस्थ शरीर रहाण्यास अवश्य अशी राहणी ही संभाळून रहावे, हे ब्राह्मणांचे कर्तव्य ठरले. या राहणीचे मुख्य भाग दोन होते. एक तर, वेदपठणास योग्य अशा रीतीने शरीर प्रकृतिस्थ ठेवणे; हे त्यांनी ब्राह्मणांचे नित्य-कर्म, आचार, आणि षोडशसंस्कार यांच्या साहाय्याने घडवून आणले; दुसरे-ही शरीराची परंपरा चालण्याकरिता गृहस्थाश्रम म्हटला म्हणजे वित्तादि अनेक बाह्य साधनांची जरूर असल्यामुळे आणि पौरोहित्य हे त्यांच्याकडे देऊन, त्यांनी सर्वांच्याच उपयोगी पडावे असे ठरवून दिले. याच्या उलट, ब्राह्मणांचे तेज कमी होणार नाही, अशा रीतीने समाजावर त्याची जबाबदारी टाकली. अग्नीने मनुष्याची कार्ये करावयाची,आणि माणसांनी अग्नी प्रज्वलित ठेवावयाचा, अशी ही व्यवस्था आहे.

यांच्या खालोखाल स्थान, ज्यांना वेदाने ब्रह्मविद्येची पात्रता येऊ शकेल, अशांचे आले; कारण ब्रह्मविद्येची पात्रता "अभयं सत्वसंशुद्धिः" इत्यादि दैवी गुण असल्याखेरीज येणे शक्यच नाही. यांनाही वेदाच्या साह्याने स्वतःच्या शरीराची पात्रता वाढवून ब्रह्मरूप होता येणे शक्य होते; परंतु त्या वेदवाणीने इतरांचे कल्याण व्हावे, अशी ती वीर्यवती नसल्यामुळे अथवा अनर्थकारक असल्यामुळे घेण्याचे कारण नव्हते, तेव्हा अर्थातच अनुच्चारित वेदवाणीने स्वतःचा फायदा करून घ्यावा, आणि इतर शक्तींचा उपयोग समाजाचे हित चिंतण्यात आणि रक्षण्यात करावा, असे करीत असता, साधल्यास सर्व तऱ्हेचे सुखोपभोग ब्रह्मसरूपतेस अनुकूल होतील, असे स्वाधीनतेने घ्यावे, नाहीतर जीविताचीही

पर्वा करू नये, हे क्षत्रियांचे कर्तव्य ठरले; आणि त्याला योग्य असेच संस्कार व शिक्षा त्यांना लावून देण्यात आली. ब्रह्मविद्येची पात्रता यावी एवढ्या मोठ्या कार्यास वेदमार्गाप्रमाणे ज्यांची शरीरे लायक नाहीत, परंतु वेदसामर्थ्याने सर्व प्रकारचे धर्मास अविरुद्ध असलेल्या उपयोगांनी वासना आणि इंद्रिये ही तृप्त करून इतर मार्गांनी ज्यांना ब्रह्मसारूप्य मिळविता येईल अशा वर्गास वैश्य हे नाव दिले आणि म्हणून या दोघांस वेद शिकण्याचा अधिकार आला, शिकवणे मात्र शक्य नव्हते. या नंतर वेदवाणीचा ज्यांना कोणचाच उपयोग होऊ शकत नाही; परंतु दुसऱ्यानी त्यांच्याकरिता वेदविहित कार्य केले असता फायदा होतो, आणि इतर मार्गानी ब्रह्मविद्येचे अधिकारी होऊ शकतात, असा वर्ग आला. यांना ऐहिकसुखोपभोग व इतर मार्गाचे रहस्य ही दोन्हीही प्राप्त व्हावी म्हणून स्वतःच सर्व प्रकारची धडपड करणे भाग आहे. म्हणून त्यांच्याकडे परिचर्यात्मक कर्म आले.

याप्रमाणे या नाही त्या रीतीने ब्रह्मविद्येची प्राप्ती होऊ शकेल, अशी शरीरे निवडून काढून त्या शरीरांची बीजतः परंपरा कायम राहील, अशी राहणी आणि संस्कार ठरवून टाकले. आणि इतकेही करून सृष्टीच्या अर्वाक्स्रोततेमुळे परंपरेमधे जो काही कमीपणा उत्पन्न होतो तो आश्रमसंस्था व तिला अनुसरून सारी समाजव्यवस्था बसवून ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, इत्यादि आश्रमातील अवश्य असलेल्या तपाने भरून निघावा, अशी व्यवस्था केली. या व्यवस्थेत ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी होती की, त्यांनी ठरविलेले परमकल्याण करून घेण्यास कोणासही मनाई नव्हती, अथवा ब्राह्मणाखेरीज इतर कोणास कोणच्याही तऱ्हेची ऐहिक सुखे उपभोगण्यास अडथळा नव्हता; उलट ज्या रीतीने सुखोपभोग घेतला असता इंद्रिये आणि वासना यांची खरी तृप्ती होऊन मनुष्याची ओजोहानि होत नाही आणि पूर्ण यत्न केला असता ब्राह्मणाप्रमाणेच जीवन्मुक्ति मिळवता येते, अशा रीतीने सुखोपभोग घेण्यास सांगून त्यांचा मार्ग जास्त सुलभ करून ठेविला. सुखोपभोगाचे साधन ज्या वेळेस विद्या हे नसून शौर्य आणि संपत्ती हेच होते, अशा वेळेस अपवादात्मक उदाहरणे सोडली तर ढुंगणाखाली खंदा घोडा घेऊन जरीफेट्याच्या झोकात भाल्याची फेक करणे सोडून, बळेच घोकंपट्टीत डोके खुपसणे कोणास आवडणार ? राजसभेमध्ये मिळणाऱ्या शालजोडीपेक्षा शूर म्हणून सुंदर स्त्रियांनी केलेली ओवाळणी कोणास अधिक पसंत पडणार नाही ? अशा स्थितीत

जर इतर वर्गांनी सर्वच तऱ्हेच्या विद्यास फाटा देऊन 'ते काम बामणाचे' म्हणून मोठ्या खुशीने ब्राह्मणांचा आदर केला असला, तर त्यात ब्राह्मणाचा काय दोष ? शिवाजी महाराजांच्या काळी पाहिले तरी देखील भाल्याची फेक करून संपत्ती आणि गौरव मिळवणे यातच भूषण वाटत असे. अजून देखील वऱ्हाडसारख्या सुपीक देशात जेथे या इंग्रेजी विद्येची सर्व साधने सुलभ आहेत तेथेही 'शिकून काय करावयाचे ? आहेत दोन नंबर घरी, करील चैन' अशी प्रवृत्ती आढळून येते. असे असता ब्राह्मणांनी इतर वर्गास अज्ञानात ठेवले, आणि लबाडीने स्वतःचे वर्चस्व अबाधित ठेवले, असा आरोप करणें नीचपणाचे आहे. याच्या उलट असे मात्र आहे की, पेशवाईचा एक अपवाद सोडला तर, ब्राह्मणांनी सत्ता आणि वैभव ही फक्त विद्येनेच प्राप्त करून घ्यावयाची असा कडक निर्बंध स्वतःस घालून घेतल्यामुळे, इतर सर्व लोकास यांचा उपभोग हजारो वर्षे अव्याहत घ्यावयास सापडला, आणि एक उत्तम संस्कृती, कशाही रीतीने का होईना जिवंत राहून तिचा सर्व प्रकारचा फायदा राष्ट्रास मिळाला.

असाच प्रश्न स्त्रियांच्याही बाबतीत निघतो. पूर्वी केव्हा तरी स्त्रियांस वेदाधिकार असावा, हे उघड आहे. कारण कित्येक ऋचांचे ऋषीच स्त्रिया आहेत; आणि अग्निहोत्र्यांच्या सहधर्मिणीला काही ऋचा म्हणून अग्नीस समिध देण्याचा अजूनही अधिकार आहे. चौल वगैरे संस्कार स्त्रियांस पूर्वी होते, आणि व्रतबंधही असावा. परंतु पुढे गृहकृत्यांतच जास्त गढून गेल्यामुळे आणि इतर कारणांनी ज्यावेळेस त्यांची शरीरे वेदोच्चाराच्या उपयोगात येईनाशी झाली, तेव्हा तो त्यांचा अधिकार काढून घेण्यात आला. परंतु एक वेद सोडला तर इतर शास्त्रे आणि विद्या, अथवा योग आणि ब्रह्मप्राप्ती, वगैरे कोणच्याही गोष्टीस त्यांना अडथळा नव्हता. उलट, कोणच्याही तऱ्हेचा योगायोग न करता श्रीभगवद्गीतेने सांगितल्याप्रमाणे 'आत्मार्पण' रूप श्रेष्ठ साधन त्यांच्या हातून सहज घडावे, आणि तपश्चर्यांनी व योगायोगांनी जे जन्मोजन्म पुरुषांस मिळविता येणार नाही, ते एकाच जन्मात मिळेल, अशा प्रकारचा पातिव्रत्यधर्म त्यांच्या मागे लावून दिला. योगाभ्यास वगैरे साधने ज्याप्रमाणे देवावर उपकार करण्याकरिता करावयाची नसून स्वतःकरताच करावयाची आहेत, त्याचप्रमाणे नवरा हा वस्तुतः दगडाच्या मूर्तीप्रमाणे प्रतीक असून पातिव्रत्याचार हा स्वतःच्याच

सामर्थ्यवृद्धीकरिता आणि निःश्रेयसाकरिता करावयाचा असतो हे लक्षात नसल्यामुळे आधुनिक विद्वान आणि विदुषी, स्त्रियांच्या अवनतीची व शास्त्रकाराच्या मोगलाईची गाऱ्हाणी गातात. असो.

याप्रमाणे चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ती ही अध्यात्मविद्येस धरून आहे; आणि म्हणूनच या संस्थेस चातुर्वर्ण्य हे नाव पडले. कारण योगशास्त्राप्रमाणे प्रत्येक ध्वनीस काही तरी आकार आणि रूप म्हणजे रंग अथवा वर्ण हे आहे. याच्या उलट प्रत्येक रूपास अथवा वर्णास ध्वनी ही एक बाजू आहेच. फक्त आमच्या इंद्रियास प्रेरणा करणारी त्यांची आंदोलनसंख्या आणि शक्ती ही भिन्न भिन्न आहेत. जर त्याला अनुसरून अशी आमच्या इंद्रियास वळणे देता आली तर आम्हास कोणचाही पदार्थ त्याच्या पद आणि अर्थ अशा वाटेल त्या स्वरूपात इच्छेनुरूप जाणता येईल, म्हणूनच व्यक्तध्वनीस आणि ज्यांच्या साह्याने साकारता येते ते त्यांचे रंग, यांना 'वर्ण' अशी एकच संज्ञा लावता आली. मूलस्थानी अथवा शरीरात इतरत्रही व्यक्त होणाऱ्या ध्वनीचे जे वर्ण तत्रस्थ आकाशात उमटले पाहिजेत, तसे ते डोळ्यांनी पाहून ध्वनी उच्चार बरोबर आहे, असे ठरवले गेले; म्हणजे वर्ण आणि ध्वनि हे एकमेकाचे ताळे आहेत. ब्रह्मविद्येच्या पात्रतेस पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे यांच्या शुद्धतेचे अथवा संकराचे चार प्रकार जेमतेम उपयोगी पडू शकतात; म्हणून त्यास वेगळे काढून चातुर्वर्ण्य असे नाव दिले. ही गोष्ट निव्वळ कल्पना नसून पातंजलशास्त्रास धरून आहे, हे विसरून अथवा पातंजलशास्त्राचा प्रत्यक्ष प्रयोगाने अनुभव न घेता त्यास अप्रमाण म्हणून चातुर्वर्ण्य हे काहीतरी एक थोतांड अथवा खूळ अथवा सामाजिक सोय आहे असे म्हणणाऱ्यांना 'न्यायशास्त्र शिकला नाहीस, चल बाजूला हो,' म्हणून ज्याप्रमाणे श्रीशंकराचार्यांनी एका वावदूकास 'कशाघात पुरःसर' हाकून दिले, त्याप्रमाणे मूर्ख म्हणून सोडून दिले पाहिजे. याप्रमाणे चातुर्वर्ण्याची सशास्त्र उत्पत्ती आहे, आणि म्हणूनच गीतेत व्यासांनी 'सृष्ट' असे पद योजिले आहे.

'एकमेवाद्वितीयम्' हा महासिद्धांत आणि मनुष्याच्या स्थूल इंद्रियास अग्राह्य अशी सूक्ष्म, सूक्ष्मतर अतींद्रिय अस्तित्वे, स्थूल देहात असताच, या अतींद्रिय विश्वाशी जाणून, अथवा न कळत दळणवळण करता येते, आणि केले पाहिजे ही भावना सर्व विश्वाचे एककुटुंबीयत्व, एकास दुसऱ्याकरिता कर्म

करता येते, हा सिद्धांत, पुनर्जन्म आणि इंद्रियजय इत्यादी ब्रह्मविद्येच्या अंगभूत असलेल्या सिद्ध गोष्टींवर चातुर्वर्ण्याची इमारत उभारली आहे. या गोष्टींत ज्यांचा विश्वास नसेल त्यांची गोष्ट अलाहिदा आहे; परंतु या गोष्टी मान्य नसणारा मनुष्य वैदिकधर्मी नव्हे, आणि म्हणूनच त्याला चातुर्वर्ण्याचे महत्त्वही नाही. परंतु जे वैदिकधर्मीच म्हणवीत असतील त्यांना ती तत्त्वे मान्य असलीच पाहिजेत. म्हणून चातुर्वर्ण्यसंस्था सुधारण्याच्या तात्पुरत्या भरात आपल्या एकांगी विद्वत्तेने तिची वाटेल तशी उपपत्ती बसवून, तिचे खरे महत्त्व घालवणे योग्य नाही. आता ही गोष्ट खरी आहे की, राष्ट्राच्या एकंदर अधःपाता-बरोबरच या संस्थेचेही रूप विकृत झाले आहे, आणि ते सुधारून नीट घडी बसवली पाहिजे. परंतु त्यातील हे मूळ धोरण लक्षात ठेवून सुधारणा केली पाहिजे. यावर अशी शंका येते की, जरी चातुर्वर्ण्य एकाकाळी अत्यंत उपयुक्त असले तरी आज ते उपयुक्त नाही. पण हा प्रश्न वेगळा आहे. त्याचा संबंध ध्येयाशी येतो स्वरूपाशी येत नाही. राष्ट्राचे ध्येयच जर पालटले असेल तर, त्या दुसऱ्या ध्येयाच्या प्राप्तीस चातुर्वर्ण्य उपयोगी पडेल किंवा नाही ? हा प्रश्न सोडवणे कठीण आहे. मुद्दा एवढाच आहे की, जर तेच ध्येय ठेवावयाचे असेल, तर या संस्थेचे रक्षण केले पाहिजे. आणि जर ते ध्येय नको असेल, तर चातुर्वर्ण्य सोडून द्या. परंतु चातुर्वर्ण्य सुधारण्याच्या नावाखाली साराच सावळा गोंधळ करू नका. देशातील एकी चातुर्वर्ण्यामुळे अडून बसली आहे, ही कल्पना पुष्कळ अंशी भ्रामक आहे, आणि परक्या लोकांनी उत्पन्न केलेल्या राजनीतिमूलक अनेक भूतांपैकी हे एक महाभूत आहे. शास्त्रीय विषयात तडजोड होऊ शकत नाही. एकाद्या मात्रेस अमुक प्रकारची औषधे आणि प्रयोग सांगितला असता तेथे जशी तडजोड नाही, तसाच हाही प्रश्न आहे.

याच्यावर ठराविक प्रश्न असा येतो की, आता तशी प्रकृतिस्थ शरीरे कोणा-चीच नाहीत. तेव्हा चातुर्वर्ण्य मोडून सवर्णता का करू नये; आणि असल्या शरीरांनी पूर्वीचा हेतू साधत नसल्यामुळे, त्यांच्या मागे लागण्यात काय अर्थ आहे ? याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे की, उच्चवर्णांनी आपली सहजप्राप्त श्रेष्ठ साधनसंपत्ती सोडून शूद्रत्व पत्करावे; कारण कितीही अधःपात झाला असला तरी, इतर वर्णांच्या मानाने आणि शूद्रांच्या मानाने उत्तरोत्तर वर्ण आणि

ब्राह्मण, आणि त्यांतून ब्राह्मणांची तर कितीतरी पटीने अधिक, ब्रह्मविद्येच्या लायक शरीरे आहेत. खालील जातीना ब्राह्मण बनणे तर काही शक्य नाही. कारण नुसत्या नावाने काही शरीराची आंतररचना पालटत नाही. विश्वामित्राचे पौराणिक उदाहरण टाकले तरी, त्याला निदान तुकाराम महाराजांच्या इतकी तरी तपश्चर्या पाहिजे. तेव्हा सवर्णता करण्याचा एकच मार्ग म्हणजे सर्वांनीच चातुर्वर्ण्यबाह्य व्हावे. असे चातुर्वर्ण्यबाह्य होऊन परमश्रेष्ठ ध्येय सोडून द्यावे, वाडवडिलांनी हजारो वर्षे आपल्या सर्वस्वाच्या आहुती देऊन जतन केलेली संस्कृती झुगारून द्यावी, आणि वैदिक राष्ट्र या दृष्टीने नामशेष होऊन रहावे; किंवा खाण्यापिण्याचे सुख जरी मिळाले नाही, आणि अत्यंत हाल सोसावे लागले, तरी तेच ध्येय उराशी ठेवून वैदिक संस्कृती आणि वैदिक राष्ट्रीयत्व ही एकच आहेत, हे ओळखून त्याच राष्ट्रीयत्वाने जगण्यात शोभा मानावी, हा प्रश्न आहे. जर त्याच राष्ट्रियत्वाने जगावयाचे असेल तर, दिशाभूल होणार नाही इतक्या ठसठशीत रीतीने तरी ती संस्कृती टिकविली पाहिजे, आणि चातुर्वर्ण्यसंस्था सुधारली पाहिजे. मिश्रविवाह, अतिनिर्बंध, अन्नपानादी व्यवहार, यांनी सवर्णता येईल, व राजकीयदृष्टया व व्यवहारदृष्टया काही तात्पुरते फायदे होतील. पण ती चातुर्वर्ण्याची सुधारणा नसून, चातुर्वर्ण्य मोडून आलेली एकरूपता आहे. ज्यांना चातुर्वर्ण्य खरे सुधारावयाचे असेल, त्यांनी सर्वप्रकारचा स्वार्थत्याग करून, ब्राह्मणांनी गायत्रीच्या साहाय्याने आणि इतरांनी योग, भक्ती इत्यादी इतर साधनांनी आपली शरीरे शुद्ध करून, निदान काही पिढयांनी तरी ती पूर्वस्थितीवर येतील, असा आचार व असले कर्म केले पाहिजे. प्रस्तुतच्या काळात आणि भौतिकशास्त्रांच्या सर्वव्यापी प्रगतीत हे कसे घडून आणता येईल, ते एकाच वाक्यांत सांगता येणार नाही. तरी पण कळकळीने, करावयासच बसले असता, हे प्रश्न न सुटण्याइतकी परिस्थिती खास बिघडली नाही. याचा अर्थ असा नाही की, शरीरे सुधारावयाची म्हणजे सर्वांनी जंगलात जाऊन रहावयाचे, उलट सर्व प्रकारचे भौतिक शास्त्रीय ज्ञान आणि साधने यांचा उपयोग करूनच हे करावयाचे आहे. त्याचप्रमाणे, याच्या मागे लागल्यास राजकीयदृष्टया प्रगती होणार नाही, आणि राष्ट्रीयत्वाची अशी घडी बसविण्याच्या नादात आम्ही राजकीयदृष्टया मरून जाऊ, अशी शंका घेण्याचेही कारण नाही. राजकीयदृष्टया प्रगती करण्याकरिता

म्हणून सवर्णता करण्याच्या यत्नात मत्सर, द्वेष, संकुचितपणा, स्वार्थ, वगैरे तर निघून जात नाहीतच, परंतु उलट सामान्य भलेपणापलीकडे राष्ट्रीयदृष्टीने शीलास काहीच बंध न राहिल्यामुळे समाजातील जोम निघून जाऊन, तो जास्त विस्कळित आणि पतित होतो. राष्ट्र जगते, ते जोमदारपणाने जगते, नुसत्या गोड कल्पनांनी जगत नाही; आणि वरीलप्रमाणे चातुर्वर्ण्य सुधारण्याच्या प्रयत्नांनी राष्ट्राचा जोम कमी न होता, उलट अशा रीतीने वाढेल की, इंग्रज-शाहीसारखे आणखी घाले आले तरी देखील त्यास झुगारून देण्याची ताकद येईल.

वरील सर्व विवेचनावरून लक्षात येईलच की चातुर्वर्ण्य हे केव्हाही उत्पत्ती-सिद्धच असले पाहिजे, आणि जरी आजच्या स्थितीत त्याची पुनर्घटना करणा-रांना, चातुर्वर्ण्यच करता आले नाही, तरी प्रथमतः निदान ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर एवढा भेद ठेवूनच सुरवात करणे भाग आहे; आणि चातुर्वर्ण्याच्या उत्पत्तीकडे पाहिले तर एवढेच दोन वर्ण असणे अवश्य आहे. हल्लीच्या काळी चातुर्वर्ण्य रक्षण करणारांना आणि त्यातून ब्राह्मणांना (कारण, त्यांच्यावरच ही जबाबदारी विशेष आहे, कारण अर्वाचीन कल्पनांप्रमाणे त्यांना खालील समाजात मिळून जावयाचे आहे.) त्यांच्या आचारधर्माविषयी फार मोठा प्रश्न येऊन पडेल. कारण, विधवांची वाढती संख्या, दारिद्र्य, विवाहसंस्थेतील फरक, आधुनिक शिक्षणाची आवश्यकता, आणि त्याचे दुष्परिणाम, त्याचप्रमाणे नवीन काळाने उत्पन्न केलेल्या अनेक संस्था, या सर्वांचे प्रश्न कसे सोडवावे, हा मोठाच प्रश्न वाटेल; परंतु ही विचारसरणी चुकीची आहे. निःसत्त्व माणूस अशा स्थितीत जो जो मार्ग काढू म्हणेल, तो तो शरणागतीचाच असावयाचा. चातुर्वर्ण्य सुधारण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या हातून काय काम होणार? तेव्हा प्रथमतः वैदिक संस्कृती आणि वैदिक राष्ट्रीयत्व ही ठळकपणे उमटून पडतील अशा रीतीने चातुर्वर्ण्य राखण्याची शपथ घेऊ द्या, आणि त्या दृष्टीने शरीरे सुधारण्याचे कंकण बांधू द्या, म्हणजे हे सारे प्रश्न थोडी देखील खळखळ न होता कालाला अनुसरून जसे पाहिजेत तसे आपोआप सुटतील; आणि जरी वाटते तितक्या वेळात सुटले नाहीत आणि समाजात अतिशय भिन्नता राहिली तरी ती भिन्नता राजकीय कल्याणाच्या आड येणार नाही. राष्ट्रामध्ये कितीही भिन्नता असली

तरी राष्ट्राचा जोम जर कायम असेल तर राजकीय आपत्तीत त्याची एकी व्हावयास मुळीच वेळ लागत नाही. याच्या उलट जरी सर्वच सवर्णता असली, आणि राष्ट्रात जोम नसला तर अनेक कृत्रिम भेद उत्पन्न होतात, आणि राष्ट्र नाश पावते, अथवा वर डोके करू शकत नाही, असे इतिहासाचे महावाक्य आहे. दुसऱ्या अनेक तऱ्हांनी पुष्कळ काळात जोम उत्पन्न करता येईल, परंतु त्याच काळात, किंबहुना त्यापेक्षा फारच थोड्या काळात जर चातुर्वर्ण्याचा उद्धार हे काम अधिक तीव्रतेने करू शकेल, तर स्वतःच्या एवढ्या भव्य आणि दिव्य राष्ट्रीयत्वास पारखे होऊन, केवळ राजकीयदृष्ट्या खाण्यापिण्याचे सुख थोडे चांगले मिळवून, कोणी तरी लोक म्हणून जगण्यात माणुसकी ती काय आहे ?

* * * *

श्रीअण्णासाहेब यांच्या लेखातील ज्या काही उताऱ्यांवरून हे प्रकरण तयार केले आहे त्यांतील काही पुढे दिले आहेत. उतारे बरेच मोठे असल्याने ते जर लेखात ठिकठिकाणी घातले असते तर त्या योगाने मराठी वाचकांचा वाचतांना वारंवार विरस झाला असता. त्यांच्या करिता म्हणून या उताऱ्यांचे मराठी भाषांतर द्यावे तर लेखात तोच विषय असल्याने विनाकारण प्रकरण मात्र लांबले असते. एवढ्याकरिता यांचा समावेश लेखात न करिता ते येथे स्वतंत्रच दिले आहेत.

[T. Science म्हणजे Transcendentnl Science हा शब्द या सर्व उताऱ्यांत क्यांट वगैरे युरोपीय विद्वानांच्या अर्थाने योजिला नसून 'ब्रह्मविद्या' अशा अर्थाने योजिला आहे व त्या शब्दाचा अर्थ पुढे पान २१ कलम ७ यात स्पष्ट केला आहे.]

It may, perhaps, be asked or questioned whether T. Science is capable of doing anygood to world at large. It has already been said above that the study of the T. Science has never been opposed to, nor has it any retarding effect on the advancement–of the Secular and material knowledge. In the halcyon days of the Vaidk Civilization the T. Science was the UNFAILING SOURCE

from which important FACTS and TRUTHS were derived to replenish the Secular and Material Sciences which as already above, were made into THREE Divisions, मणि, मंत्र, औषधि.

* * * *

The powers of the Human Soul or स्व alone create sounds by means of the articulating apparatus in such a manner that the sounds are fitted or adapted both to the various conditions of the external abjects and to the various states of the internal consciousness. The adaptation in the waking state of ordinary human beings is influenced by the impressions made or received by the mind through the agency of the various senses and the degree of completeness of the adaptation depends on the force and strength used in the process becoming conscious of the adaptation.

* * * *

The Shudra class being in general not qualified by nature to study the Veadas, other adequate means have been devised by the Vaidik people to enable the members of that class to acquire proficiency in the Transcendental Science and Art and there have been in modern times numerous instances of persons of Shudra class who are known to have actually attained proficiency in the Science.

* * * *

What are known as the four Vedas have been but fragments of the unlimited whole which were systematically arranged under four heads by the great Rishi Vyasa now more than five thousand years ago.

* * * *

The principles of Grammar and Etymology of the Vaidik or Sanskrit words have been deeply rooted in the subject matter of the Transcendental Science and that the Vaidik Language and the Vaidik beople being co-eval, must be considered as being both of immense antiquity.

* * * *

(1) It may be affirmed without any fear of contradiction that as already remarked above, there **has not been yet found** by the Western people either any **test or standard** of the so called **happiness, right** or **justice**. All what the Western Jurisprudence and Jurisprudence and Science in general (excluding only such branches of knowledge as e. g. Mathematics (pure and applied) have hitherto done in the case of the advancement of Western knowledge in general, is that various men of intelligence have colletced and systematized facts in the several departments of knowledge and deduced certain general tentative rules and principles which, naturally enough cannot be universal in their application, nor can they be utilized for the purpose of either correctly explaining or appreciating **facts** and **phenomena** (whether physicial, social or intellectual) which have come into existense on account of the rules and principles, that have been derived from an altogether distinct department of knowledge called the **Brahmavidya** (ब्रह्मविद्या) and that have been *successfully* studied, preached and practised from hoary antiquity by the *Vaidik People* alone.

It, therefore, clearly *follows* that so far as the Indian **Soil** is concerned, a **corrcet** knowledge of the **origin** and the *character* of the landed proprietary right must be obtained from the *sources*

of knowledge, which have hitherto been explored and exploited by the *Vaidik people* (p. 174).

*   *   *   *

(1) " स्व " that is, soul is the source of all life, knowledge, intellect, truth, energy, including all forms of physical and intellectual force, labour &c, vocal power including all forms of human speech and the like.

(2) स्व pervades every thing, and is therefore, essentially communal in nature and quality.

(3) स्व distributes and individualises itself in the objective world of creatures or created things in varying quantity and quality.

(4) The *quantity* especially, of land with all varieties of its products (incuding both natural and artificial) available for human being is *not unlimited*.

(5) As a nature corollary, every human being naturally stands in need of the aid of others.

(6) As a further corollary, every human being is, also, in duty bound to educate and qualify oneself so as to be able to live in, and to realise the peaceful communal condition of life and to give to others the maximum of benefit of both the quantity and quality of स्व (universal soul) centered in one's own individual self.

(7) As an additional corollary, there arises the necessity of acquiring–by means of the T. Sc. and the Art i. e. by means of what is called परोक्षविद्या or the ब्रह्मविद्या i. e. (the science of acquiring universal knowledge and power without the medium of the mind and its subordinates the senses by means of securing union with ब्रह्म पर or स्व soul), the highest degree as practicable

of universal knowlenge and power for the *benifit* and *happiness* especially, of human creatures.

(8) The only rational way and method of acquiring proficiency in the T. S. and Art are that human beings must learn to suppress individualism, and acquire the habit of living a communal life.

(9) Human beings must live in the form of *joint and corporate* society, and make communal their life, livelihood, protection or Government and thus prevent, rectify, &c., by suitable means, such as, punishment, penance, &c. all aberrations of conduct which must otherwise eventually lead to the disruption of the society, and the consequent causing of obstruction to the study and attainment of the T. S.

* * * *

Without discussing and determining the question whether consciousness is a manifestation of the Soul as a whole, or is that of one of the distinct and seperate faculties or powers of the soul, this much is certain that it is a kind of entity of knowledge which identifies itself with each and every object in respect of form, quality, motion &c. and to which any or all of these directly or indirectly are communicated, In the ordinary waking state there is only produced consciousness in respect of conditions of mind and of external objects through the *medium* of the mind and the senses alone, but not for instance in retpect of the various living processes of growth, development and decay that are being constantly carried on, for instance in the human frame.

Now, as the स्व or soul has the consciousness for instance of the various colours etc., of external objects, it follows as a natural corollary that the soul in the form of consciousness has all the formative elements, whatever they may be, of such colour &c. and as sound with its various forms is produced by the soul

it follows also as a natural corollary that it must possess all the formative elements of the colours &c. and thus sound adapts itself to the various conditions of the external objects &c. In short there exists *homogenity* and *correspondence* between the external objects and *internal states* of consciousness &c. appearing *in the form* of notions, sensations passions &c., on the one hand, and the sound as proceeding from, and representing the *active energy* in its various forms of स्व or soul, or *the active universal portion* आत्मा or the Supreme Being on the other hand.

The *homogeneity* and *correspondence* are due to the *effect* of the power of selection which can be known by means of T. S. alone. The *adapsation* of sound to the *states* of consciousness on the one hand and *external* objects &c. on the other, may be explained, or rather, illustrated by the *chemical* processes which produce *two different* kinds of a compound substance containing the metal iron called *ferrum* in Latin and a non-metal, such as, oxygen, chlorine or the like. The two kinds of ironcompounds are respectively called *ferrous* compounds and *ferric* compounds. The *first* kind or class contains the non-metal, such as, oxygen in a less quantity, and the *second* class contains the non-metal in a larger quantity. Oxygen is represented by the symbol **O**, and Iron is represented by the Fe. Thus a compound of the first class is represented by Symobl Fe **O**, and a compound of the second class is represented by the symbol Fe_2O_3. The symbol for the compound of the first class means that **one** atom of *iron* or *ferrum* cumbines with **one** atom of oxygen where as the symbol for the second class means that **two** atoms of iron combine with **three** atoms of Oxygen. The **combining** power of iron in the first class is said to be *dauble* that of a fixed unit or an atom of a substance, called Hydrogen, whereas the **combining** pewer of Iron in the second class is known to be triple with reference to the *same* unit, Accordingly, Iron is said to be *dyad* as well as *triad*. The *question* or *point* of observation and consideration is why should Iron

which is one and the same substance in the two classes of compounds exhibit *two* different combining powers? No investigation has yet succeeded in finding ont the reason of the exhibition of different combining powers of elementary substances. The *sound*, like the iron in the above mentioned cases, adapts itself to *states* of consciousness on the one hand and *external* objects, mental conditions, &c. on the other. The adaptation or exhibition of the selecting power can only be known by means of the T. S. Aa an additional illustration there may be mentioned the case of the *Power of Crystallization.*

Investigatisn *has* not yet succeeded in discovering the mode in which such crystals are produced. The province of ignorance in that respect is enlarged when it is found that when common *salt* and *Nitre* are dissolved together in water the two substances assume their respective forms. The **power** in a *substance* **selecting** its own form of crystalization is certainly a *living* power.

माँसाशन

मांसाशन हा राष्ट्रापुढे एक नवीन प्रश्न उत्पन्न होऊ पहात आहे. मांसाशन करणे हे सशास्त्र आहे किंवा कसे ? योग्य आहे की अयोग्य आहे ? आणि आवश्यक आहे की अनावश्यक आहे ? असे यांत मोठे प्रश्न आहेत. सशास्त्र आहे किंवा कसे याचा अर्थ असा की ब्राह्मणांचा ब्राह्मणपणा म्हणून जो काही आहे म्हणून शास्त्रे सांगतात, त्यास मांसाशन हे विरुद्ध पडते की काय, आणि विरुद्ध आहे असे शास्त्रांत सांगितले आहे की काय ? त्याचप्रमाणे जरी विरुद्ध आहे असे ठरले तरी एकादे वेळेस आपातत: अथवा औषधीसारख्या उपयुक्ततेकरता वगैरे जर त्याचे क्वचित् किंचित् सेवन झाले, तरी देखील ब्राह्मणाचा ब्राह्मणपणा नाहीसा होतो की काय ? आमच्या इकडील पौराणिक वैदिक वगैरे सर्व वाङ्मयांत पूर्वीचे ऋषी आणि ब्राह्मण मांस खात असल्याचा उल्लेख सांपडतो; अशा स्थितीत मांसाशन हे ब्राह्मणास विरुद्ध आहे, अशी कल्पना का करावी ? आणि बुद्धधर्माचा संसर्ग वगैरे आगंतुक करणांनी जर ती आली, असली तरी तिला तसेच चिकटून का रहावे ? असा हा सरळ प्रश्न आहे. ते योग्य आहे की अयोग्य आहे, याचा अर्थ जरी शास्त्रदृष्टी सोडून दिली, तरी सृष्टिशास्त्र आणि वैद्यशास्त्र यांच्या दृष्टीने तसे हितावह आहे किंवा कसे ? आणि तिसऱ्या प्रश्नाचा सरळ अर्थ असा आहे की हल्लीच्या आमच्या परिस्थितीत राष्ट्राच्या प्रगतीस त्याची आवश्यकता आहे किंवा काय ? अथवा, अगदी आवश्यक नसूनही सुरू केले तर ते थोडे बहुत हितावहच होईल का घातुक होईल ? अशा या प्रश्नाच्या तीन बाजू आहेत.

याविषयी थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे अण्णासाहेब यांचे मत अत्यंत विरुद्ध होते; इतकेच नव्हे तर ती कल्पनाही त्यांच्या मनास दु:सह होत असे. त्यांचे म्हणणे असे होते की, मांसाशन हे विश्वकुटुंबत्वाच्या भावनेस स्वभावत:च इतके विरुद्ध आहे की, त्याची आणि ब्रह्मविद्येची सांगड घालणे अशक्य आहे. पुराणात वगैरे जी माहिती आहे ती शेकडो वर्षांच्या इतिहासाचा आणि अध्यात्म, योग, तंत्र वगैरे शास्त्राचा संकर आहे. आणि तेथेही मांस खाण्याची उदाहरणे फक्त ऋषींच्या विषयीच आहेत; आणि त्यांची उदाहरणे चातुर्वर्ण्याच्या मर्यादे-

तील ब्राह्मणास लावून चालावयाचे नाही. कारण, ऋषी हा मूळ कोणीही असला तरी, ज्याचे शरीर कणशः ब्रह्मशक्तियुक्त आहे, असा प्राणी असल्यामुळे चातुर्वर्ण्यातूनच बाहेर गेलेल्या चतुर्वर्णातीत परमहंसाप्रमाणे होय. ऋषीच्या खेरीज करून ब्राह्मणांच्या मांसाशनाची उदाहरणे कोठेही नाहीत. यज्ञयागात पशुहिंसा करून मास पुरोडाश भक्षण करण्याचे, आणि गवालंभन वगैरे विधी यांचे उल्लेख सांपडतात; त्यावरून त्याकाळी सर्रास मांसाशनाची पद्धत होती, असे वाटते; पण ते चूक आहे. गवालंभन अथवा पलपैतृक यांची चालही काही भिन्न कारणामुळे अस्तित्वात होती. पूर्वी अनुलोम विवाह असल्याकारणाने ब्राह्मणाच्या अनुलोमज संगतीने आपल्या मातृपक्षीय पितरांना मांसपिंड द्यावे लागत, म्हणून पलपैतृक प्रचारात आले. अनुलोमविवाह निषिद्ध ठरताच पलपैतृकही वर्ज झाले.

यज्ञयागातील हिंसा ही वस्तुतः हिंसाच नव्हती. कारण मूळ यज्ञसंस्था ज्या हेतूने उत्पन्न झाली तो असा की, त्याच्या योगाने संजीविनी वगैरे विद्यांची प्रत्यक्ष प्रतीती लोकांस द्यावी. मानवी शरीर म्हणजे अर्थात् आतील लिंगदेह हा, देवताघटित आहे. इंद्रादिक देवता या वस्तुतः विष्णु, शंकर, राम यांच्या सारख्या व्यक्ती नसून विश्व चालविणाऱ्या भिन्न भिन्न प्रकारच्या शक्तींचे समुच्चय होत. विश्वातील यच्चयावत् क्रियाशक्ती म्हणजे इंद्र, अशाच प्रकारे सविता प्रजापती वगैरे देवता होत. सूर्य बारा आहेत, म्हणजे ज्या एका तेजोत्पादक शक्तीस सूर्य म्हटले, ती शरीरात आणि विश्वात बारा प्रकारांनी काम करते. या सर्व शक्तींना बाहेर प्रगट होण्यास मुख्य साधन म्हणजे मनुष्याचा लिंगदेह; कारण हा लिंगदेह परिणत झाला असल्यामुळे त्याच्या द्वारे बाहेर प्रगट होऊ शकतात, म्हणून मनुष्याचे शरीर मध्यवर्ती असलेल्या सांध्याप्रमाणे या जडाजड विश्वात अतिशय महत्त्वाचे होऊन बसले, आणि सर्व प्रकारच्या उन्नतीस आश्रयस्थान झाले. पशूचे लिंग शरीर हे असे परिणत नसल्यामुळे अवयव पृथक् पृथक् न वाढलेल्या गर्भपिंडासारखी त्याची स्थिती असते. उत्क्रांतिक्रमामध्ये अनेक योनीतून जात असता हळू हळू हा लिंगदेह पूर्ण व्हावयाचा. असा तो पूर्ण झाला असता मानव सृष्टीत एका जिवाची भर पडल्यामुळे, म्हणजे स्वतःस एक नवीन कार्यक्षेत्र मिळाल्यामुळे इंद्रादी सर्व दिव्य शक्तीस आनंद व्हावा, हे साहजिक आहे. याचा अर्थ असा की, तितका उत्तम कर्माचा एक नवा कारखाना निघून

विश्वाच्या उन्नतीस मदत झाली. त्यामुळे सर्व विश्वासच हा आनंद होतो. उत्क्रांतिक्रमात केव्हातरी निघणारे हे कारखाने जर आजच काढता आले तर अर्थातच विश्वाच्या उन्नतीस मोठेच साहाय्य होऊन, ती थोडीतरी लवकर होईल. स्वत:च्या योग आणि मंत्र इत्यादी साह्यांनी जर पशूच्या लिंग देहातील या सर्व बीजभूत शक्ती प्रगट करून त्या देहाला मनुष्यता आणता आली, तर हे कार्य अर्थातच साधले असे होईल. अशा प्रकारे त्यांच्यातील शक्ती जागृत करून विश्वातील त्या त्या शक्तीस त्यांची जोड घालून देणे हा खरा यज्ञ, आणि याचेच नाव आहुती देणे. सर्व वैदिक संस्कृतीच्या अत्यंत परिणतावस्थेत मूळ हा यज्ञ उत्पन्न झाला, आणि हळू हळू जसजशी माणसाची योगशक्ती कमी कमी होत गेली, तसतशी त्याची विकृतस्वरूपे होत होत पुराणात दिसणाऱ्या केवळ मांसाशनरूप यज्ञापर्यंत त्याची रूपांतरे झाली. आणि यज्ञाचा मूळ हेतु व त्यांतील मांसाशन हे मांसाशन कसे होत नाही, हे विसरून जाऊन पुढील वाङ्मयांत आणि आचारात मांसाशनाची मात्र परंपरा राहिली.

यज्ञयागाचा उल्लेख टाकला तर ऋषी या अपार्थिव कोटीतील व्यक्तीखेरीज इतर ब्राह्मणांनी मांस खाल्ल्याचे उल्लेख नाहीत. आणि क्वचित् कोठे जे आलेले आहेत, ते अशा चुकीच्या समजुतीने व मांसलोलुप लोकांनी आपल्या मताच्या पुष्टयर्थ केलेले आहेत. येथे हेही सांगणे जरूर आहे की, संस्कृत वाङ्मय हे संस्कृतीच्या अवस्थांतराच्या वेळी निरनिराळ्या संस्करणातून गेलेले आहे. आणि त्यामुळे ते जसेच्या तसे राखून ठेवण्याचे जरी भगीरथ प्रयत्न करण्यांत आले तरीही प्रक्षेप, विक्षेप, पाठभेद वगैरे सर्व दोषांपासून तेही अलिप्त राहिले नाही, असे अण्णासाहेब यांचे मत होते. मात्र प्रक्षेप, विक्षेप, पाठभेद अध्यायांची व श्लोकांची अदलाबदल मूळ कल्पनेचा लोप झाल्यामुळे स्वत:च्या तात्पुरत्या कल्पनांनी लावलेली संगती, आणि सोडविलेली प्रमेये इत्यादी दोषांतून मूळ रहस्य चाळून घेण्याची त्यांची चाळणी मात्र भाषा, ऐतिहासिक उल्लेख वगैरेची अगदीच उपटसुंभ नसून वैदिक संस्कृतीचे जे हृद्गत म्हणून सांगितले त्याची होती. भाषा वगैरे पद्धतीची चाळणी अनुगमावस्थेतील (Induction) संशोधनास उपयोगी पडते. कारण तेथे सत्यासत्यता ठरविण्याला निश्चित अशी कसोटीच नसते. परंतु जेथे एका महासिद्धांतापासून अनेक परंपरा निर्गत होतात,

तेथे त्या परंपरा त्या मूळ सिद्धांतास किती धरून असतात, हे पाहणे हीच मुख्य कसोटी आहे. त्यांतूत संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्यांनी दुसऱ्याही कित्येक बाबी लक्षात ठेवाव्या लागतात, आणि न्याय शास्त्रांतील 'अतिदेश' हा मोठ्या काळजीपूर्वक लावावा लागतो. असो. यज्ञातील मांसाशन हे मांसाशन का होऊ शकत नाही, हे थोडक्यांत सांगणे भाग आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणे पशूचा देह आणि आत माणसाचा जाणता जीव अशी परिस्थिती उत्पन्न होणे, म्हणजे त्या जिवाला भयंकर हाल होणे आहे. आणि एकदा अशी परिस्थिती आली म्हणजे त्या देहाचा नाश करणेच योग्य आहे. आणि म्हणूनच त्याचा वध करून आतील लिंगदेहास मनुष्यरूपाने जन्मास येण्याची संधी तत्काळ देण्याकरिता केलेली हत्या ही हत्या नव्हे. आणि म्हणूनच ज्या वेळेस असा खरा यज्ञ करण्याचे सामर्थ्य नाहीसे झाले, त्यावेळी पशुहत्या बंद करून पिष्टपशु करण्याचा विधी ठरला. येथे दोन शंका येतात की, जरी त्या पशुदेहाचा नाश करणे हेच योग्य ठरले तरी आपणच त्याचा नाश का करावा? विषम परिस्थितीच्या तापाने पशु स्वतःच ते करणार नाही काय? याचे उत्तर असे आहे की असेही क्वचित् होऊ शकेल. उदा० मृगयोनीतील जड भरताने आपले शरीर प्रयोप्रवेशनाने टाकिले. विषम परिस्थितीत आत्महत्या करणारी माणसेही आढळतात परंतु शरीराची आसक्ती इतकी जबरदस्त असते की काहीही झाले तरी ते टाकवत नाही; आणि विपत्ती आणि क्लेश यांनी गांजून जाऊन डोळ्यांतून सारखे पाणी काढीत असताही शरीर टाकण्याचा धीर होत नसलेलीच संख्या जास्त असते. साहसाने शरीर टाकल्याची उदाहरणे माणसांतही अपवादात्मकच होते. म्हणून त्या शरीराचा नाश करणे हे उपकारच आहे. अशा उपकारकत्वाचे निश्चितज्ञान असल्याखेरीज मात्र कोणीही स्वतःची अथवा दुसऱ्याची हत्या करणे, हे पाप होय. कारण क्वचित् प्रसंगी ते उपकारक ठरले तरी बहुतांशी दुसऱ्यास आणि त्यामुळे परिणामी आपणासही अनर्थावहच आहे.

दुसरी शंका अशी की, जरी अशा रीतीने पशुहिंसा ही योग्य ठरली तरी देखील तो पशू स्वतःच खाण्याची आवश्यकता का? त्याचे कारण असे आहे की मनुष्यशरीरात कोणचाही संस्कार अथवा शक्ती म्हणजे अर्थात् त्याच्या बुद्धीत तो संस्कार घालण्याची अथवा वाढविण्याची मुख्य साधने तीन आहेत. एक तर

स्वत:च्या योगशक्तीने त्याची बुद्धि ताब्यात घेऊन तिच्यावर संस्कार करणे. परंतु हे प्रत्येकासच आणि प्रत्येकाच्याच बाबतीत अथवा कितीही मोठी ताकद असली तरी, सर्वांच्याच बाबतीत अशक्य आहे. दुसरा मार्ग वाणी आणि बाह्य-चेष्टा यांच्या योगाने बुद्धीवर आघात करून, तिच्यात तो संस्कार उत्पन्न करणे, परंतु हाही मार्ग अतिशय कष्टसाध्य व खात्रीने काम करणारा नाही, हे आपल्या नित्य व्यवहारापासूनही समजण्याजोगते आहे. याच्याशिवाय तिसरा एकच मार्ग आहे की, ज्या पदार्थाची बुद्धि बनली आहे, ते पदार्थच इष्ट संस्कारयुक्त जर करिता आले तर कोणत्याही प्रमाणात कां होईना, पण कार्य खात्रीने होऊन बहुतेक सर्वच ठिकाणी यशस्वी होईल. बुद्धी ही मनुष्य जे अन्न खातो त्याच्या आत्यंतिक सत्त्वापासून बनली आहे, असा योगशास्त्राचा अनुभव आहे. म्हणून 'यादृशं खादयेदन्नं बुद्धिर्भवति तादृशी' असा श्रुतीने सिद्धांत सांगितला आहे. जर कोणचाही संस्कार विशेष खटपटीवाचून देणे असेल तर तो अन्नातून देता येतो; म्हणजे अन्न जर त्या संस्काराने युक्त करता आले, तर त्या अन्नाच्या सेवनाने बुद्धीत तो संस्कार उत्पन्न होतो, आणि एवढ्याच करिता देवाचा नैवेद्य व प्रसाद आणि अन्नदान यांना सर्वांत महत्त्व आहे. पशुशरीरावर संस्कार करून मंत्रशक्तीने हे कार्य तत्काळ घटवून आणताना त्या दिव्य शक्तीची भावना सर्व शरीरास बसते. अशा वेळी पशूचा वध केल्यावर त्याचे ते अत्यंत दिव्य संस्कारयुक्त शरीर, काही काल तरी अत्यंत पवित्र आणि दिव्य शक्तीने युक्त असे असते. या शक्तीचा अंश जर सर्व समूहास मिळावयाचा असला, तर त्या शरीराचा आपणास पचेल असा काही तरी भाग पोटात घालणे हा त्याचा मार्ग होय. असा तो प्रसादरूप भाग सेवन केल्यावर त्या पवित्र शरीराने सडून अथवा कुजून जाऊ नये म्हणून त्यास जाळून टाकण्याची व्यवस्था करण्यात आली कारण त्या शरीराचे सेवन जरी माणसास हितावह ठरले, तरी मनुष्येतर जीवास ते थोड्याबहुत प्रमाणाने, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अपायकारकच होणार. पुढे कालांतराने मूळ यज्ञ लुप्त झाल्यावर शरीर जाळणे मात्र राहिले.

याप्रमाणे यज्ञांतील मांसभक्षण हे जरी हितकारक ठरले तरी त्याचा अर्थ असा नाही की, त्याचे गोळेच्या गोळे मारावयाचे, विद्युत्प्रवाह इकडून तिकडे

नेण्यास ज्याप्रमाणे वाहक पदार्थाच्या जाडीचे अथवा वजनाचे कारण नाही, तांब्याची कितीही बारीक का होईना तार असली म्हणजे पुरे. तसेच हेही आहे. आणि त्याचप्रमाणाने पूर्वी ग्रहण करीत. जसा मूळयज्ञ जाऊन केवळ पशु जाळणे राहिले, तसाच मांसाचा उपयोग वाहक पदार्थ म्हणून केवळ अणुमात्र करावयाचा हे मागे पडून, त्यावर यथेच्छ ताव मारण्याची क्वचित् प्रवृत्ति झाली. मांसबलि वगैरे सांगणाऱ्या तंत्रशास्त्रात देखील मूळ माषप्रमाण मांस घ्यावे जास्त सेवन करणे हे पाप आहे, असेच सांगितले आहे. आणि त्याचे कारणही हेच आहे. ज्या वेळेस अशा रीतीने यज्ञ होईनासा झाला, तेव्हा अर्थातच यज्ञसंस्था कायम ठेवून पिष्टपशूची योजना करण्यात आली. पिष्टपशूने केलेल्या यज्ञात काही अर्थ आहे किंवा नाही, अथवा ती संस्थाच नुसती कायम ठेवली, हा प्रश्न वेगळा आहे, त्याचा मांसाशनाशी संबंध नाही. सारांश शास्त्रीय दृष्टचाही मांस खाणे निषिद्ध आहे, आणि ब्राह्मण्यास विरुद्ध आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते. गवालंभनासंबधेहि असेच त्यांचे मत होते, परंतु काही कारणामुळे प्रस्तुत लेखकास त्याचा उद्देश ऐकावयास सापडला नाही.

सृष्टिशास्त्रदृष्टचा आणि वैद्यकदृष्टचाही मांसाशन अयोग्य आहे, असेच त्यांचे मत होते. भूमीवरील मांसाहारी प्राणी आणि शाकाहारी प्राणी यांची तुलना केली असता असे आढळून येते की मासाहारी प्राण्यापेक्षा शुद्ध शाकाहारी प्राणीच बलवान जास्त बलवान सापडतात. वाघ, सिंह अथवा ध्रुव प्रदेशातील अस्वले हेच काय ते मासाहारी प्राण्यातील मोठे जबरदस्त होत. परंतु हत्ती, गेंडा, आफ्रिकेतील कित्येक वानराच्या जाती फार तर काय पण साधा रानरेडा, यांच्या पासंगासही व्याघ्रादिकांची शक्ति पुरावयाची नाही. त्याचप्रमाणे वनस्पत्याहारी जीवांच्या शरीराशीच मनुष्याच्या शरीराचे साधर्म्य आहे, वगैरे कारणे सांगत असत. परंतु त्या दृष्टीने पुष्कळांनी विचार केला असल्यामुळे त्याचा विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. वैद्यशास्त्रदृष्टचाही त्याची आवश्यकता नाही, असे त्यांचे मत होते. आपल्याकडील वैद्यशास्त्रातही प्राण्यांच्या मांसाचा वगैरे उपयोग सांगितला आहे, आणि त्यावरून पूर्वी केव्हा तरी ब्राह्मण मांसाचा वगैरे उपयोग सांगितला आहे, आणि त्यावरून पूर्वी केव्हा तरी ब्राह्मण लोक मांस खात असलेच पाहिजेत, असे काही लोक म्हणतात. परंतु जेथे उपयोग सांगितला आहे.

त्यांतील ब्राह्मणादिकांनी वनस्पतीचा वगैरे व इतरांनी वाटल्यास मांसाचा वगैरे उपयोग करावयाचा ही गोष्ट इतकी सरळ होती की तिचा मुद्दाम उल्लेख करण्याचेही कारण नव्हते. त्यावरून ब्राह्मण मांस खात होते, हा सिद्धांत स्थापित होत नाही. जर एकाद्या रोग्यास प्राणिज चिकित्सेखेरीज दुसरा उपायच दिला नसता तर मात्र तसे म्हणता आले असते. हल्लीही असे पैजेवर दाखविता येईल की यूरोपिअन प्राणिज औषधापेक्षा, वनस्पती अथवा खनिज पदार्थ हेच वैद्यक-दृष्टया खरे गुणकारी असतात. प्राणिज औषधांचा रोग बरा करण्यात जरी उपयोग होतो, तरी, रोगाची समूळ भावना रक्तांतून काढण्याचे काम ती करू शकत नाहीत, आणि रोग्याचे रक्त पूर्वीप्रमाणे प्रकृतिस्थ करण्याच्या ऐवजी आपला काहीतरी शिक्का त्यावर ती ठेवतात. त्यामुळे त्यांचा गुण व त्यांनी आलेले आरोग्य ही टिकाऊ नसतात. म्हणून वैद्यशास्त्रदृष्टयाही त्यांचा उपयोग करणे पिढयान् पिढया शुद्ध असलेल्या आमच्या शरीरास एकंदर घातकच आहे. वस्तुत: वनस्पती वगैरेतून जो काही सत्त्वांश मनुष्याच्या मनबुद्धी वगैरेच्या पोषणास लागावयाचा तो त्या वनस्पती वगैरे पशुशरीरात जाऊन मांसरूप झाल्यामुळे त्यातून निघून गेलेला असतो, म्हणजे ओज वगैरेंच्या दृष्टीने ते आधीच मेलेले असते. अशा मृत अन्नापासून जरी शरीर जास्त पोसले गेले, आणि स्नायुबल अधिक वाढले, तरी आतल्या जीवास लाभ न होता उलट नुकसानच होणार हे उघड आहे. वनस्पतीचे मांसात रूपांतर करून त्यांतील प्रोटीन (Proteins) वगैरे निघून गेल्यावर त्यांचे सेवन करण्यापेक्षा ऐनजिनशी जिवंत स्थितीतच (वनस्पतिद्वारा) सेवन केलेले काय वाईट ?

आवश्यकतेच्या दृष्टीनेही ते सेवन करू नये, असे त्यांचे म्हणणे होते. आवश्यकतेच्या दृष्टीने मांसाशनाचे समर्थन करणारे लोक मुख्य दोन मुद्दे पुढे आणतात. पहिला,–त्या खेरीज आजकाल अवश्य असलेली क्षात्रवृत्ती उत्पन्न होणार नाही, आणि वाढणार नाही. क्रौर्य व शौर्य या दोन सारख्या दिसल्या तरी अगदी भिन्न वृत्ती आहेत, मासांशनाने क्रौर्य वाढते, शौर्याचा त्याच्याशी संबंध नाही, व राष्ट्राच्या खऱ्या उन्नतीस क्रौर्याची गरज आहे कां शौर्याची वगैरे गोष्टी लक्षात न घेतल्यामुळे हा भ्रम उत्पन्न झाला आहे. दुसरा असा की हल्लीच्या जीवनकलहात मांसाहाराखेरीज भागणार नाही. परंतु हे म्हणणे भ्रामक असून मांस खाण्यास चटावलेल्या लोकांचे आहे.

एक तर, राष्ट्रीयदृष्टया हिंदु लोकात क्षात्रवृत्ती-धैर्य, साहस वगैरेंचा उणेपणा आहे, असे कबूल केले तरी त्याची अनेक दुसरी कारणे आहेत. फार झाले तर, दीडकोट ब्राह्मण वजा जाता बाकीचा हिंदुधर्मी समाज मांस खाण्यास मोकळा होता व आहेही. असे असता, राष्ट्रीयदृष्टया अडून राहिले आहे, असे म्हणणे कसे शोभेल ? आणि घटकाभर असेही कबूल केले की अडले आहे, तरी देखील, बाकीच्या सुमारे २० कोटी लोकांस उजळ माथ्याने वाटेल तितके मांस खावयास घालून पृथ्वीवरील कोणच्याही जातीत हिंदुलोकांस अजिंक्य होण्याची सोय आहे. तेवढ्याकरिता ब्राह्मणांनीच आपला विशिष्टपणा सोडण्याचे कारण नाही. बरे बाकीचा समाज क्षात्रवृत्तीने युक्त असता, त्यांच्याबरोबर निवृत्तमांस ब्राह्मणही काही तरवार गाजवू शकतो, याची इतिहास जाणणाऱ्यास तरी शंका नको. काही ब्राह्मण लोकांचे असे म्हणणे आहे की, हल्लीच्या परिस्थितीत ब्राह्मण लोकांचा विशिष्टपणा त्यांना कायम राखता येणार नाही, आणि मांशासन न केल्यास इतरांच्या मानाने तेच फार दुबळे राहून समाजातील एक घटक (Class) या नात्यानेही त्यांना आपले अस्तित्व राखता येणार नाही. कारण पूर्वीसारखा दूध, तूप वगैरे स्निग्ध पदार्थांचा पुरवठा दिवसेंदिवस मिळत नाही, आणि कदाचित् काही कालाने त्यांचा वेदांतील सोमरसाप्रमाणे अजीबात अभाव होतो की काय, अशी स्थिती दिसत आहे. अशा वेळी शरीरास पुष्ट करणारे व दुधातुपासारखे स्निग्ध असे मांसाशिवाय दुसरे काय आहे ? यावर त्यांचे असे म्हणणे होते की ब्राह्मणांच्या आहाराची घडी इतकी चांगली बसविली आहे की, इतर बाजूंनी आचार व्यवहार वगैरे जसा पाहिजे तसा ठेवला, आणि बीजतः संतती श्रेष्ठ प्रतीची होण्याइतका इंद्रियनिग्रह ठेवला, तर मांसाशनाची गरज पडणार नाही. वनस्पतीच्या आहारातच शास्त्रीयदृष्टया पाहिजे तसे फरक केले म्हणजे दुधातुपाचेही कार्य घडून येते; त्यांतूनही जर काही कमी पडते असे वाटले तर प्राणायाम वगैरे ब्रह्मकर्मांनी उत्पन्न झालेल्या ओजस्वितेने ते भरून निघेल, इतकेच नाही, तर ब्राह्मण जातीचे विशिष्टत्व आणि उच्चपणा ही त्यामुळेच वाटेल त्या विरोधात अबाधित राहतील, जड दृष्टीने बोलावयाचे म्हणजे तंतुजाल Nervous system हा खरा मनुष्य आहे, आणि मांसाशनाने स्नायुरचना Musculer system कितीही सशक्त झाली, तरी ते Nervous

system ची ताकद वाढवू शकत नाही. उलट विहिताचाराने Nervous system फारच सुंदर तयार होते. आणि Nervous system उत्कृष्ट असलेल्या माणसाचे, तसे नसलेल्या वाटेल तितक्या सशक्त माणसावर नेहमीच वर्चस्व राहते, म्हणून मांसाशनाच्या समर्थनार्थ उपयोगात येणारे तर्कशास्त्र हे सर्व एकांगी असून कोणीकडून तरी जगावे असे म्हणणाऱ्या सुखलोलुप माणसांचे आहे.

‘भाषाशास्त्र’ व मानववंश

अर्वाचीन संशोधन पद्धतीमध्ये भाषाशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र यांना अतिशय महत्त्व आले आहे. संस्कृतभाषा व इतर काही भाषा यांच्यातील साम्यामुळे पूर्वी केव्हा तरी या भाषा बोलणारे लोक हे एकजातीय असून, त्यांची एक भाषा असावी, आणि या पूर्ववैदिक भाषेपासून आणि पूर्ववैदिक अथवा वैदिक मानववंशापासून हल्लीचे हिंदु, इराणी आणि युरोपिअन आर्यवंश निघाले आहेत, असा युरोपिअन पंडितांनी सिद्धांत केला आहे. काळाच्या अनंत पोटात केव्हातरी मानववंश एकजातीय असेल, नाही असे नाही. परंतु त्यांच्यात पृथक वंशत्व स्पष्टपणे सिद्ध होऊन आजच्या काळी मनुष्यजातीचा इतिहास लिहिणाराला ती गोष्ट भूमितीतील गृहितकृत्यांप्रमाणे धरावी लागते. आणि तशी ती धरली आहे, म्हणूनच या शास्त्रास महत्त्व आले. अशा दृष्टीने पाहता आमचे वैदिक आणि इराणी आर्य व टयुटानिक वगैरे आर्य म्हणविणारे युरोपिअन वंश हे मूळचे एकवंशीय नसून अगदी भिन्नभिन्न अशा दोनवंशांतून पुढे आले आहेत, असे भाषाशास्त्रदृष्टया श्री अण्णासाहेब यांचे मत होते.

स्वत: अण्णासाहेब यांस संस्कृत व इंग्रजी प्रमाणेच तामीळ, तेलगु, ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच, रशियन, जर्मन, पर्शियन यांचे चांगले ज्ञान होते; आणि कानडी व अरबी यांची कामापुरती माहिती होती. कायद्याच्या दृष्टीने, स्मृतिकारांचा फौजदारी कायदा हा अर्वाचीन कोणत्याही कायद्यापेक्षा जास्त पायाशुद्ध आणि परिणत आहे, आणि दिवाणी कायद्यासंबंधानेही जवळ जवळ तसेच दाखविता येते, अशा दृष्टीने राजा व प्रजा यांच्या जमीनीवरील हक्कासंबंधी एका अपीलात लिहीत असता त्यांनी सुंदर विवरण केले आहे. असे करीत असता, अर्थातच मानववंशाचा प्रश्न निघून भाषाशास्त्रदृष्टया त्याचे विवरण करीत असताना या भाषाज्ञानाचा त्यांना उत्तम उपयोग झाला; आणि जरी पुढे त्यांना तो लेख पुरा करता आला नाही, तरी देखील हा विषय त्यांच्या मनात अखेरपर्यंत घोळत होता व त्या संबंधाने मधून मधून त्यांना काही तरी सुचत असे.

संस्कृतात केव्हा तरी शब्दाच्या सुरवातीस असलेला जोड ‘स्’ – जसे स्मृति, स्त्री, स्व वगैरे, हा वैदिक भाषेत केव्हातरी नञ् द्योतक होता, असे ते सांगत असत; आणि त्यावरून ‘स्मृती’ म्हणजे मेलेला संस्कार पुन्हा जिवंत

करणे, ' स्व ' म्हणजे उ आणि अ (अर्थात् ओठापासून कंठापर्यंत उच्चारली जाणारी सर्व वाणी) यांच्या पलीकडील, म्हणजे वाणी नसलेला असा आत्मा, म्हणजे ' The active state of the soul ', अशा प्रकारच्या व्युत्पत्त्या ते सांगत असत. अशा प्रकारचा नञ् अर्थी ' स ' कित्येक इंग्रजी शब्दांच्या व्युत्पत्तीत सापडतो, त्याचे उदाहरण म्हणून small शब्द सांगितला होता. मूळ mall शब्द ' ओंडका ' अथवा ' ठोकळा ' म्हणजे काही तरी जाड प्रस्थ अशा अर्थाचा आहे. जे mall नव्हे ते small अशी त्यांची व्युत्पत्ती आहे. इंग्रजी कोशकारांनी दिलेल्या इंग्रजी शब्दांच्या व्युत्पत्त्या कित्येक ठिकाणी कशा चुकीच्या आहेत, आणि त्यामुळे त्या व्युत्पत्तीतील अडचणी त्यांना मुकाट्याने कशा गिळून बसाव्या लागतात, हे Sovereign, Write, Calf, (घोटा पायाचा) Thread, Appeal, Dine, Want, Give, Past, See, Nil, Supper इत्यादी शब्दांवरून दाखवीत असत. Psyche या ग्रीक शब्दात P कोठून आली, Write च्या मागे हे W चे शेपूट काय म्हणून, आणि Sovereign मध्ये G कशाकरिता हे इंग्रेजी कोशकारांना सांगता येत नाही याचे कारण भाषाशास्त्रांचे त्यांनी बसविलेले नियम सदोष आणि एककल्ली आहेत, असे त्यांच्या बोलण्यात नेहमी येई. एकदा कशावरून कोण जाणे, रात्री २ वाजता बागेतील नळावर उभे असताच त्यास एकाएकी Snug या शब्दाची आठवण झाली. आणि लगेच त्यांनी माडीवर येऊन सांगितले की हे एक नञर्थी ' स ' काराचे उदाहरण आहे. Snug चा मूळ अर्थ Conceal असा भाव दाखविणारे आहे. त्यावरून पुढे Cosy वगैरे दुसरे अर्थ निघाले. नग्न या संस्कृत शब्दास न अर्थी ' स् ' लागून Snug असा शब्द झाला. –म्हणजे नग्न नव्हे ते. Conceal शब्दही संस्कृतच असून सचैल शब्दापासून निघाला आहे. असो.

या विषयावर त्यांनी काही सिद्धांत बसविले होते, आणि त्यावरून हल्लीच्या भाषाशास्त्रात मोठाले फरक करावे लागतात. द्राविडी आणि आंध्र या भाषा बोलणारे लोक हे अगदी स्वतंत्र असून दोन्हीही वैदिक आर्यांहून वेगळे होते, आणि पुढे जरी काही वैदिक आर्यांनी त्यांच्या भाषा व चालीरीती उचलून ते द्रविड व आंध्र बनून गेले, आणि त्यामुळे संस्कृतप्राय होऊन त्यांच्या भाषा संस्कृतोत्पन्न

वाटण्यासारख्या झाल्या, तरी मूळ त्यांच्या प्रकृती भिन्न आहेत. पैकी द्रविड मानववंश विस्तृत असून पृथ्वीवर पुष्कळ ठिकाणी पसरलेला होता असे त्यांचे मत होते.* ग्रीक लोक ही मूळची तामीळ वसाहत असून ग्रीक भाषेचे मूळ तामीळ भाषेत सापडते. त्याचप्रमाणे रोमन लोक व त्यांची भाषा हे मूळ द्राविडी होत. 'लॅटिन' शब्दच मुळी द्राविडीय आहे. द्राविडी भाषेत तेलगू हा शब्द 'तेनेगी' असा आहे. 'तेने' म्हणजे मधुर आणि संस्कृत 'गी' म्हणजे वाणी यांच्या मिश्रणाने द्रविड लोकांच्या स्वभाषेच्या अभिमानाचे द्योतक असा हा शब्द बनला. तेनेगी म्हणजे मधुर भाषा, इंग्लीश Honey शब्द या तेनेचाच वंशज आहे. तेलगु भाषेत 'लात' म्हणजे 'मागचे' असा शब्द आहे. तो लात (इंग्लीश Late) आणि तेनेगी यापासून 'लात तेनेगी' म्हणजे मागाहूनची भाषा असा शब्द झाला. तेच लॅटिन शब्दाचे मूळरूप आहे. आर्य लोकांच्या सहवासाने त्यांच्या भाषेमध्ये संस्कृताचे मिश्रण झाले आणि संस्कृताच्या लकबीही त्यांनी उचलल्या. तरी मूळ दोघांचेही अगदी वेगवेगळे आहे. वैदिक लोकांच्या भाषेहून आणि

---

* या कल्पनांस पुष्टी देण्याजोगे कित्येक शोध 'मोहेनजोडारो' व 'हरप्पा' येथील भूगर्भ संशोधनात 'पुराणवस्तु संशोधक' खात्यास नुकतेच लागले आहेत. ता० १०–१–२६ च्या 'इंडियन डेली मेल'च्या अंकात त्याची माहिती देऊन लेखक म्हणतो, 'It may already be taken for granted that as branches of a common race, the populations of North-West India and Sumer enjoyed a common civilisation at a time when the former was probably free from any admixture of that Aryan Stock which now dominates its political complexion.

* * * *

'It will indeed be strange reversal of preconceived ideas should it proved that the magnificent civilisation of Babylonia, with all its art, literature, and economic excellence and its almost world-wide dominance, was infact due to the Dravidian tribes which in later years came to be associated with one of the lesser forms of civilisation.'

मानववंशाहून तदितर भाषा आणि वंश हे ओळखण्याची मुख्य खूण त्या भाषेतील स्वरात आणि धातूंच्या रचनेत आहे. अण्णासाहेबांच्याच शब्दात सांगावयाचे म्हणजे * "It may be generally affirmed that the roots or verb-words of the Vaidic or Sanskrit language have been analytical and constitutional and conventional or accidental circumstances have taken a small part, if any, in their formation ...The Vaidic roots or Verb-words being generally constitutional and analytical in their formation, derivatives from such roots are generally expressive or indicatory of their analytical formation. The Vaidic language, therefore, as a whole, has ever remained pure, original and unmixed with any sound foreign to the physical frame and mind of the Vaidic human being. But as the Vaidic Rishis and practical philosophers travelled all over the world, in various directions for the propagation of the Transcendental Science, and their original civilization, the languages of the various non-vaidic races, came to be united and mixed with the elements of the Vaidic language, in various ways and degrees, according to the rules mentioned herein, above."

---

* वैदिक भाषा आजपर्यंत शुद्ध, जशीच्या तशीच आणि निर्मळ राहिली आहे. याचे कारण असे की तिच्यातील 'धातु' अथवा त्यांच्यापासून निघालेले शब्द यांची रचनाच अशी काही विशिष्ट तऱ्हेची आहे की त्यांच्या व्युत्पत्तीतच त्यांनी द्योतित केलेल्या सर्व भावांचा समावेश असतो. त्यांच्या रचनेत केवळ लोकाचार अथवा अशाच प्रकारच्या इतर भानगडी फार थोड्या असतात. त्यामुळे मूळ वैदिक शरीरे व मने यांना अपरिचित अशा शब्दोच्चाराचा तिला संपर्क लागलेला नाही. परंतु वैदिक ऋषि आणि योगी हे ज्ञानदानाकरिता जगभर हिंडत असता त्यांचा व अवैदिक लोकांचा संबंध येऊन त्यांची व अवैदिक लोकांची भाषा यांचे वर (म्हणजे त्यांच्या मूळ लेखात) सांगितलेल्या नियमान्वये मिश्रण होऊन अवैदिक भाषात नवीनपणा आला.

ह्या नियमांपैकी मुख्य नियम असा होता की, * When two humam beings belonging to different races and speaking their respective languages communicated their notions to each other, they joined the words in cheir respective languages, for the common notions relating especially to perceptible acts, objects etc. (as shown in the formation of the word ‘elf’). Of course, in the process of joining the words, parts of the words were lost, positions of letters in the respective portions were reversed. हा या विषयावरील त्यांचा स्वतंत्र सिद्धांत आहे, वैदिक लोकांच्या मूळाक्षरापेक्षा अवैदिक लोकांची मुळाक्षरे कमी आहेत. याविषयी ते म्हणतात : ‡ The number of letters of alphabets forming the languages of the non-vaidic races, is for less than the number-of letters forming the Vaidic alphabets-not to say that there are some vowel letter sounds which must always serve to preeminently distinguish the languages of the non-vaidic races from the Vaidic or Sanskrit language.

---

* ‘ दोन भिन्न भाषा बोलणारे लोक जेव्हा परस्पर व्यवहार करू लागत तेव्हा त्यांच्या भाषेतील एका कल्पनेचे समानार्थक शब्द एकत्र होऊन वेगळेच शब्द बनत. आणि हे शब्द बहुतकरून नित्य व्यवहारातले पदार्थ, क्रिया व साधे साधे भाव, यांचे द्योतक असत. हे शब्द बनताना अर्थातच काही वर्ण गळून जात, काहींची उलटापालट होई, व क्वचित कोठे थोडे रूपांतर होई.’ याला ते ‘ एल्फ ’ म्हणजे पिशाच या शब्दाचे उदाहरण देत. हा शब्द कानडी ‘ एल् ’ म्हणजे हडळ अथवा भूत आणि संस्कृत ‘ पिशाच ’ यांच्यापासून झाला आहे असे ते म्हणत असत.

‡ वैदिक भाषेतील मूळाक्षरांच्या संख्येपेक्षा अवैदिक भाषांतील मूळाक्षरे संख्येने पुष्कळच कमी आहेत व अवैदिक भाषांत कित्येक ‘ स्वरध्वनी ’ असे आहेत की ते वैदिक भाषेस अगदीच अपरिचित असल्यामुळे त्यांच्या सहाय्याने वैदिक भाषेहून अवैदिक भाषा केव्हाही वेगळेपणाने उमटून काढता येईल.

वैदिक भाषांहून अवैदिक भाषा ओळखावयाची एक मुख्य खूण अशी आहे की, but, put, can, ought वगैरे शब्दांच्या उच्चारात असलेले स्वर हे ऱ्हस्व स्वर नसून अर्धस्वर आहेत. अ, इ, वगैरे स्वर ऱ्हस्व असले तरी पूर्ण आहेत, आणि त्यांचा उच्चार करताना नाभिस्थानी मूळ धक्का बसतो. परंतु हे but, put वगैरे अर्धस्वर उच्चारताना हृदयाजवळील शिपीवर आघात होतो.* असे अर्धस्वर संस्कृत भाषेमध्ये मुळीच नाहीत आणि संस्कृतेतर भाषांतून मात्र आहेत. 'अः-कपाभ्यां' या एका सूत्राचा अपवाद सोडला तर–आणि येथेही अर्धस्वरता विसर्गामुळे आहे. संस्कृत भाषेमध्ये अर्धस्वर एकही नाही. अर्थात् हे अर्धस्वर असलेल्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा पूर्वी एक स्वतंत्र वर्ग असून, त्या लोकांची शरीरेही मूळ वेगळी असली पाहिजेत. कारण* The sound and its living energy are modified modulated according to the physic al structure or parts of the animal whose soul produces the sound. एकमेकाच्या संकराने जसे इतर मानववंश शुद्ध राहिले नाहीत, तसेच त्यांच्या भाषाही राहिल्या नाहीत. त्याकाली वैदिक संस्कृती आणि वैदिक लोकांचे वर्चस्व हे सर्वत्र अबाधित असल्यामुळे त्यांची शरीरे आणि यात भाषा वैदिक वळण आले, आणि त्यामुळे मूळ हा की तो अशी पंचनळी उत्पन्न झाली, परंतु अर्ध-स्वराची खूण जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत हा भ्रम दूर होण्यास मार्ग आहे.

---

* They are not short vowel sounds and do not corres-pound to the sounds of अ, इ, उ, ए, ओ to be found in Vaidik words. For, the sounds of these Vaidik letters begin i. e. in the sence of being first felt, at or about the hyoid bone Where as the sounds of those letters as illustrated by the *said* English words are first felt at or about the lower end of the ensiform cartilage of the chest.

* शब्दांचा नेटकेपणा व त्यांची शक्तिसंपन्नता ही उच्चार करणाऱ्या प्राण्यांच्या शरीरयंत्रावर अवलंबून आहेत.

दोन भाषांतील सारख्याच अर्थाचे शब्द एकत्र येऊन त्यांचा एक शब्द कसा बनतो याच्या उदाहरणार्थ मराठीतील 'कोण' (सं कः + वन. ते.) आणि इंग्रजीतील Nil, Soul, Devil, Land, Juhova, Calf, Horse, Make, वगैरे शब्दांची उदाहरणे ते देत. Nil हा शब्द संस्कृत 'न' अथवा 'ना' आणि तेलगु 'इल्ले' या पासून झालेला आहे. Soul हा संस्कृत 'स्व' आणि तेलगू 'इल्' (पिशाच); Devil 'देव' आणि 'इल्'; Land तेलगू 'न्याला' (जमीन) संस्कृत 'देश'; Juhova जीव + वायु; व Calf 'काल' या तामीळ शब्दास संस्कृत 'पाद' हा त्याच अर्थी शब्द लागून झाला. Horse तेलगु गुऱ्ह + अश्व; Make कानडी माडु + कृ. कानडी माडु पासूनच do हा इंग्लिश शब्द आहे. कारण त्याचा भूतकाळ did हा कानडीतही माडिदी असा आहे. Make शब्दाच्या भूतार्थी दुसरे रूप न येता माडिदिचाच 'दि' गळालेला दुसरा अपभ्रंश Made हा राहिला. याच्याच जोडीला 'दिशांतर' शब्दांतला 'दि' गळून बनलेला Country शब्द, स्वराजन् आणि परराजन् यापासून झालेले Sovereign आणि Foreign, (या शब्दांतील g कोठून आली ते पाश्चात्य पंडीतांस सांगता येत नाही. ही g राजन् मधील 'ज' चे अपत्य आहे.) नाइक = काइन King, आणि नाइकीण = Queen; व्याघ्र पासून बनलेला अमेरिकन वाघाच्या जातीचा वाचक jagwar; बहुल शब्दापासून झालेला whole (यांतील w चा पत्ता लागत नव्हता) तामीळ सप अथवा सापडा यापासून झालेले Sup, Supped; तामीळ तल्ली (स्त्री) आणि ग्रीक Thalia; तामीळ तंड्री आणि ग्रीक Andry (पुरुष), तामीळ सपात् आणि इं० Supper; कानडी होग्ग आणि इं० hug आणि go (जवळ जाणे); तैलगु च्यूसी आणि इ० See अथवा Show; तेलगू सची आणि इ० Cease; तेलगू पिलु, तिनु, यापासून त्याच अर्थाचे बनलेले Appeal, dine; त्राडु इव, वांडा यांचे Thread, give, Want आणि व्राताचे write (Write मधील W च्या शेपटाचे मूळ) पिशाच शब्दापासून झालेला Psyche (यांतील P चे पाश्चात्य पंडीतास कोडे होते); तसेच तेलगू गोटलु आणि goat, cattle; संस्कृत ऋक्थ आणि right (ही g उलगडत नव्हती ती ऋक्थ मधील 'क' कार होय) असे अनेक शब्द ते भराभर सांगत, परंतु कोणी उतरून ठेवण्याचा उद्योग न केल्यामुळे या नुसत्या दिग्दर्शनावरच तहान भागविणे भाग आहे.

रोमन लोकांना विशेषत: आपल्या राजकीय संस्था आणि कायदे यांचाच फार अभिमान होता, आणि त्याकरिता अजूनही त्यांचा अभिमान बाळगण्यात येतो. परंतु त्यांच्या राजकीय संस्था आणि कायद्याची पद्धती या वैदिक लोकांपासून जशाच्या तशाच उचलल्या आहेत, असे ते दाखवीत असत. मूळ स्टेट हाच शब्द 'संस्था' शब्दापासूनच झाला आहे. त्याचप्रमाणे तत्संबंधी इतर कल्पनांचे शब्द Comitia म्हणजे समिती Curia म्हणजे सुर to govern, rex राजा, Socious सखी, Juris ऊर्जस्, Tribune त्रैवर्ण, Triumvirate त्र्यावरा, आणि Decemvirate दशावरा–अशा रीतीने संस्कृतातून जसेच्या तसे उचलले आहेत. त्याशिवाय Allodium म्हणजे लोष्ट, Savants = सर्वज्ञ, Omega ओ + एकं, आणि Amen तेलगु ओ माँ, वगैरे शब्दांचे इतिहास सांगून ते आपले म्हणणे सिद्ध करून दाखवीत असत. तसे अर्थातच मला सांगणे शक्य नाही. परंतु मुख्य कल्पना मला मांडता आली तितक्या स्पष्टपणे मी मांडीत आहे. ही सूचक होऊन जर कोणी विद्वान परिश्रम करील, तर वाङ्मय व इतिहास यांच्या दृष्टीने व इतरही अनेक बाजूंनी फायदा होईल. यासंबंधी त्यांचा हातचा एक मराठी उल्लेख सांपडतो–'स्व', 'निज', 'ही नावे आत्म्याची आहेत, व ती अव्यये होत. जरी यातील अर्थ किंवा वस्तु नामवाचक आहे तरी. कारण ती वस्तू अविनाशी किंवा न पालटणारी (आहे). किंवा कमीजास्त होणारी नाही. हे माझे राज्य असे प्रत्येकाला म्हणता येईल ते स्वराज्य-लोकनियुक्त–प्रजासत्ताक होय. आत्मा एकच असून तो सर्वत्र भरलेला आहे, म्हणून त्याच्या सत्तेचा व अधिकाराचा अंश सर्वास सारखाच मिळाला पाहिजे. हा स्वराज्याचा व स्वातंत्र्याचा पाया मूळ वैदिकज्ञान व भाषा (यांत) व त्या भाषेच्या रक्तांत होय. अवैदिक भाषेतील अ, इ, उ, ए इत्यादी स्वर Cut, Kit, Put, Get, Fat इत्यादी उच्चारते वेळेस समजले पाहिजे, कारण यांचा उच्चार होते वेळेस उराच्या शिपी जवळील भागास धक्का बसतो. तसा वैदिक अ, इ इत्यादी उच्चारते वेळेस बसत नाही.'

रोमन लोकात पुढे उत्पन्न झालेली आणि परंपरेने आता सर्व जगात स्थापित होऊ पाहणारी लोकसत्ताक राज्याची कल्पना ही देखील मूळ रोमन कल्पना नसून वैदिक कल्पनाच आहे, याविषयी ते स्वत:च लिहितात. " 'स्वतंत्र: कर्ता' " (तंत्र म्हणजे राज्य करणे, नियमन करणे; जसे 'प्रजा: प्रजा: स्वा

इव तंत्रायित्वा.' शाकुंतल.) मनुष्य स्वतंत्र असून जर त्याने एखादी गोष्ट केली, तरच ती त्याने केली असे म्हणता येईल व त्याबद्दल त्यांस जबाबदार धरता येईल. म्हणून वागणुकीचे नियम ज्याचे त्यानेच केले पाहिजेत, दुसऱ्याने केलेल्या नियमाचे उल्लंघन एखाद्याने केले तर त्याबद्दल तो जबाबदार नाही. कारण त्यांनी तो बांधला जात नाही. म्हणून राज्य नियम लोकांनी आपापले स्वतः केले पाहिजेत; किंवा त्यांना ते मान्य असले पाहिजेत. म्हणून नियम किंवा राज्य करण्याचा अधिकार लोकांनीच दिला पाहिजे, व तो अधिकार स्वत: अविभाज्य आहे. म्हणून तो एका व्यक्तीस अथवा समूह व्यक्तीस देता येईल. म्हणून राज्य म्हणजे लोकसत्तात्मकच पाहिजे. म्हणून हिंदुधर्म शास्त्रांत राज्य कोणास मिळावे याविषयी नियम सांगितले नाहीत. राज्य देता येते, पण घेता येत नाही...... पाश्चिमात्य देशात राज्य म्हणजे लोकावरील व लोकांचा नियमन व अधिकार ही मूळ कल्पना नष्ट होऊन, सामान्य भूमी असा अर्थ झाला, व ते स्थावर वडील मुलास मिळते, असा वारसाचा नियम होऊन बसला, यावरून लोकसत्तात्मक राज्य कल्पना त्या त्या देशात नव्हती किंवा नष्ट झाली असे म्हटले पाहिजे."

[बुधवार १-१-१९०२].

स्त्रिया आणि वैदिक संस्कृती

" Subjection to Hindu Law must be deemed to be voluntary, for the very Nature of the principles to which it has been adjusted, has rendered it incapable of being forced upon any person.

No Rule of Hindu Law is opposed to the acquisition of Secular Knowledge, nor to the improvement and enlargement of the accommodation of human life. On the contary the rules of Hindu Law, as lead down by Manu, have made it obligatory upon a Hindu to pass the ordinary course of life and follow all fair avocations as a member of an organized or civil society.

The active or universal protion of the Supreme Being or Soul, has purposely kept, limited the quantity of land as being available, for human purposes, and made human frame comparatively weak, and defective, and endowed a human being with a comparatively very high degree of intellectual powers and faculties both in point of quality and quantity and thus put him in the way and condition to study and acquire the knowledge of the outer physical world of which his own frame forms but a part, and to use the knowledge so acquired for the protective purpose of his secular life and also for the development and attainment of the highest practical degree of inlellectual powers and faculties which directly form part of the Supreme Being pervading the human frame, in order to enable a human being enjoy ultimately the highest pleasure of the Supreme Being, as an active universal existence, by putting himself, as a matter of course, above the usually wants, necessities and limitations of his mortal frame. As

already remarked above, the social life under Vaidic Hindu Law, is a sort of practising school and should be looked upon as only a means to the attainment of higher intellectual end. Life is a valuable gift and should be carefully and cautiously utilised. Accordingly Hindu Law inculcates that human labour, both physical and intellectual should be spent or used only productively that is to say, for producing in plenty only the best quality of the necessaries and not luxuries of Secular life.

The first 'Sine qua non' of The Transendental Science has been to prevent and control the rise of the feeling and notion in one's self of separation, difference, exclusion, distence, and the like in relation to the external world and to establish the feeling of common bond or union between one's self and the outer world, in all matters and all occasions as far as possible. Consequently all the rules of the Hindu Law, whether regarding succession, inheritence, transfer and acquisition of property, public and private duties, or other like matters, tend to promote and are adjusted to the primary principles and the attainment of the said one great object of the human existence.

The corporate character of both property and society in India, was brought about only by the popular conviction of the truth of the Transendental Science, and the all pervading nature and transmigration of the soul and also of the first and chief principal of the science namely to produce the enervation and suppression of individualism, and was not created by the principal of reciprocity which is usually founded upon considerations of utility or convenience or both."

"It will thus be seen that the Vaidic Hindus are voluntary subjects of the Law and the subjection has had its origin in the free and voluntary determination of every individual to abide by the law and not any pact force or compulsion of any kind whatever."—अण्णासाहेब.

वरील विस्तृत उताऱ्यांवरून आणि चातुर्वर्ण्य वगैरे प्रकरणात ठिकठिकाणी आलेल्या त्रोटक विवेचनावरून वैदिक संस्कृती आणि ब्रह्मविद्याशास्त्र यांचे एकंदर धोरण काय आहे, हे लक्षात येईल. हिंदुस्त्रियांच्या अवनतीची मोठी हृदयस्पर्शी चित्रे काढून आज सारे अवैदिक जग आणि हिंदु समाजातील त्याचे 'मानस'-पुत्र हे वर्षानुवर्षे हळहळत आहेत. आणि या त्यांच्या हळहळण्याचा परिणाम आमच्यातील मोठ्या धाकट्या विदुषींच्यावरही होऊन त्यांचेही एकापेक्षा एक तारे तुटलेले सभांतून आणि लेखांतून ऐकू येतात. त्या सर्वांचा मथितार्थ इतकाच आहे की, विधात्याने स्त्रीपुरुषामध्ये जो भेद ठेवला आहे, तो 'देहीच मात्र' आहे, आणि तो 'संतति कार्याला'च आहे. जणू काही हा भेद म्हणजे अगदी क्षुल्लक आणि 'संतति कार्या'सारख्या एखाद्या किरकोळ क्षणिक कार्यापुरताच आहे! त्याचे महत्त्व ते काय? आणि तो विसरून गेला असता, स्त्री आणि पुरुष हे दोन्हीही सारखेच असून दोघांसही श्वान वगैरेंच्या समाजांत ज्याप्रमाणे सर्वच स्त्रीपुरुषांचा सर्व सुखोपभोगाच्या बाबतीत एकमेकांवर सारखाच हक्क असतो, त्याचप्रमाणे अगदी समसमान हक्क असले पाहिजेत. अशी वस्तुस्थिती असता पुरुषांनी आपल्या अप्पलपोटेपणाने स्त्रियांना दास्यत्वांत ठेवून अज्ञानाचे साम्राज्य दिले आणि त्यामुळेच आज हिंदुस्थानात सामाजिक अवनती होऊन परकीयांचे साम्राज्य झाले. अजूनही जरी डोळे उघडावयाचे असले, तर स्त्रियांस समान हक्क देऊन त्यांचा दर्जा वाढविला पाहिजे, असा सर्वत्र ध्वनी उठत आहे. यांत काही तथ्य आहे किंवा नाही आणि असल्यास काय तथ्य आहे, सामाजिक अवनती स्त्रियांच्या दास्यत्वामुळे आणि अज्ञानामुळे झाली किंवा सामाजिक अवनतीमुळे ही दोन मध्ये घुसली, आणि समसमान हक्काचे हे खूळ काय आहे, व त्याचे निराकरण कसे करावयास पाहिजे याचा थोडक्यात विचार करून, त्या विषयी अण्णासाहेब यांची कल्पना सांगणे जरूर आहे, इतका तो प्रश्न आजकाल महत्त्वाचा होऊन बसला आहे.

कोणताही प्रश्न उपस्थित होवो, त्याच्या जोडीस स्त्रीशिक्षणाचे एक शेपूट असतेच. शिक्षण म्हणजे काय, याचाच जेथे काही निर्णय लागत नाही, आणि

पुरुषाच्या शिक्षणासच ठिकाण नाही, तेथे स्त्रीशिक्षणाच्या नावाने मात्र मोठा अट्टाहास चाललेला दिसून येतो. त्यामुळे धड कोणत्याच शास्त्रीय तत्त्वावर न उभारलेले संस्कार आणि काही तरी आगापिछा नसलेल्या कल्पना यांचा मारा स्त्रियांच्या मेंदूवरही होऊन तो एक विचित्र प्राणिवर्ग होत चालला आहे. अशा रीतीने स्त्री आणि पुरुष ही समाजाची दोन्हीही अंगे प्रत्येक तऱ्हेच्या वैदिकत्वाला दिवसेंदिवस जास्त पारखी, आधुनिक संस्कृतीच्या दृष्टीने जास्त अडाणी अशी होत आहेत. अशा स्थितीमध्ये जर वरील प्रश्नांच्या वैदिक संस्कृतीच्या दृष्टीने काही नव्या बाजू दिसल्या, तर हे गाडे कोणच्या वळणावर न्यावे ते समजण्यास काही लोकांना तरी उपयोग होईल.

वर सांगितलेच आहे की, वैदिक धर्माचा 'एकमेवाद्वितीयम्' हा अद्य सिद्धांत असून याला धरूनच त्यांनी आपली सारी शास्त्रे रचिली. अर्थात् त्या सर्व शास्त्रांचे धोरण 'एकमेवाद्वितीयम्' या महासिद्धांचा प्रतिसिद्धांत जो सर्व तऱ्हेच्या विषमतेचा नाश करणे, तो जेणेकरून साधेल अशी रचिली. अशा स्थितीत स्त्रीपुरुषांच्या बाबतीत मात्र अप्पलपोटेपणाने त्यांनी विषमता ठेविली असे म्हणणे अज्ञानीपणाचे आहे. या लोकांच्या समतेची व्याख्याच काही और असली पाहिजे. सर्वभूतांच्या ठिकाणी समत्व पहावयाचे, म्हणजे गाईचा चारा माणसापुढे ठेवावयाचा आणि कांडून कुटून जवळजवळ निःसत्व केलेला भात गाईस घालावयाचा, अशीच यांच्या समतेची व्याख्या दिसते. समतेची अशा प्रकारची कल्पना वैदिक धर्मात केव्हाही नव्हती. मनुष्याचे अत्युच्च ध्येय जे ब्रह्म-प्राप्ती आणि त्याला आवश्यक असलेली अतींद्रियता ही जेणेकरून शक्य तितक्या थोड्या वेळात आणि योग्य परिश्रमात प्राप्त करून घेता येतील, अशी परिस्थिती प्रत्येकापुढे ठेवणे, आणि तिचा फायदा त्या प्रत्येकास थोडाबहुत तरी मिळेल, अशी सहजच व्यवस्था असणे, हीच त्यांची समतेची कल्पना होती. समतेच्या नावाखाली एकापेक्षा दुसरा अधिक लठ्ठ झाला म्हणून त्याचे तेवढे अंग कापून काढा, असली खुळी कल्पना त्यांनी कधीही वाढविली नाही.

अर्वाचीन विचार पद्धती आणि वैदिक लोक यांच्या समतेच्या कल्पनेत फरक पडण्याचे आणखीही कारण आहे. अर्वाचीन विचारपद्धती सर्व इंद्रियांची

थोड्या श्रमात पुष्कळ वेळपर्यंत अबाधित चैन कशी चालावी, या एका ध्येया-प्रीत्यर्थच धडपडत असल्यामुळे, इंद्रियसुखाच्या आड जे जे येईल ते ते दूर करण्या-पलीकडे तिच्यापुढे दुसरा विषय नाही; आणि विषयोपभोग हा त्यात जोडीदार असल्याखेरीज खरोखर सुखकारक कधीच होत नाही. म्हणून त्यांच्या समतेच्या कल्पनेमध्ये सहपान सहभोजन इत्यादिकांना फाजील महत्त्व आले. आमच्या इकडे 'वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' हेच मुळी शहाणपणाचे लक्षण ठरल्यामुळे हे साध्य करण्याचे माणसाच्या उपाधी आणि प्रकृती यास अनुसरून अनेक मार्ग झाले, आणि त्यामुळे समता न बिघडताही अनेक प्रकारची विषमता उत्पन्न झाली. त्यामुळे एकमेकांच्या गळचात गळा घालणे, आणि एकमेकाचे उष्टे खाणे असा समतेचा संकुचित अर्थ आमच्या इकडे कोणाच्याही डोक्यात येत नाही. उलट प्रेम आणि समता यात काडीइतकेही न्यून न येता आईच्या हातचे मुलाने, आणि एका भावास चालणारे अन्न दुसऱ्याने न खाण्याइतकी क्षमता उत्पन्न झाली. अशा दृष्टीने पाहिले तर स्त्रिया आणि शूद्र यासही समाजात बाकीच्या इतकाच समान हक्क ठेवला होता.

पूर्वी चातुर्वर्ण्यावरील विवेचनात सांगितलेच आहे की ब्रह्मविद्या आणि ब्रह्मप्राप्ती या परम ध्येयाची प्राप्ती करून घेण्याची कोणासच मनाई नव्हती. इतकेच नव्हे, तर ती "याचि देही याचि डोळा" प्रत्येकाच्या वाटचास कशी येईल, हाच प्रश्न समाजरचना करणाऱ्या ऋषींच्या पुढे होता. कारणपरत्वे स्त्रियांच्या स्वभावाविषयी आणि चारित्र्याविषयी अत्यंत कठोरसे विचार उत्तर वाङ्मयात आलेले आहेत, आणि त्या मूर्ख, अज्ञानी व 'अनृतं साहसं माया' इत्यादि स्फोटक द्रव्यांनी भरलेल्या बांबगोळचा आहेत, असे म्हटलेले असले तरी, त्यावरून स्त्रियांच्या संबंधाने शास्त्रकारांना काही जबाबदारी वाटत नव्हती, अथवा त्यांच्या संबंधाची पीडा कशी तरी टाळावयाची होती, असे नाही. स्त्रियांच्या अनुदारपणासंबंधी शास्त्रकारांवर मुख्य आरोप असे करण्यात येतात की, (१) स्त्रिया ह्या पुरुषापेक्षा सर्व तऱ्हेने हीन कोटीच्या असून त्यांच्या अंगी, पुरुषास कल्याणकारक असणाऱ्या गोष्टींपेक्षा घातुक होणाऱ्याच गोष्टी जास्त आहेत; (२) त्या जात्याच अतिशय कपटी, असत्यप्रिय, निर्दय, धूर्त आणि साहसी आहेत; (३) स्वभावतःच त्यांची प्रवृत्ती पापाकडे आणि विषयोपभोगा-

कडे अनिवार असते. (४) त्यांच्या मत्सरी, कलहप्रिय आणि चंचल प्रवृत्तीमुळे त्यांना स्वतंत्र राहू देणे, केव्हाही अपायकारक आहे, म्हणून त्यांना पारतंत्र्यातच ठेवले पाहिजे, आणि त्यांच्या बुद्धीला फाटे न फुटू देण्याकरिता त्यांना अज्ञानातच गाडून टाकले पाहिजे—असे सिद्धांत त्यांनी प्रचलित केले, आणि त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाचा लाभ न होता पारतंत्र्यामध्ये कष्टाने दिवस काढावे लागतात.

हे सिद्धांत खरे आहेत किंवा खोटे आहेत, त्यांची व्याप्ती अमर्याद आहे, की, काही रीतीने मर्यादित आहे, आणि ते काही विशेष कालास अनुसरून आहेत की त्रिकालाबाधित आहेत, यासंबंधी विशेष खोलात न जाता, इतकेच म्हणता येईल की स्त्रियांची योग्यता अतिशय मोठी असून स्त्री म्हणजेच भावी राष्ट्राची जन्मदात्री, म्हणून जेणेकरून ती संतुष्ट राहील, अशा प्रकारे त्यांना वागवावे, अशाही अनेक समजुती शास्त्रात सापडतात; आणि आजच्याकाळी देखील, सुधारणेच्या अत्युच्च स्थितीत असलेल्या राष्ट्रातदेखील, त्याच्याविषयी या दोन्ही प्रकारच्या समजुती साधारणतः सारख्याच प्रमाणात आहेत असे दिसून येईल. एकीकडे संस्था, सभा, वृत्तपत्रे व मासिके, इत्यादि दर्शनी वाङ्मय त्यांची तारीफ करीत असल्याचे दिसून येते; तर दुसरीकडे समाजाची चित्रे रेखाटणाऱ्या कादंबऱ्या, नाटके, सिनेमा वगैरेतून त्यांची काढलेली चित्रे "अनृतं साहसं माया" इत्यादि सिद्धांताना सोडून तर नसतातच, परंतु उलट अधिक बळकटी आणणारी असतात. तेव्हा त्या संबंधाने शास्त्रकारांनाच वेड्यात काढण्याची काही आवश्यकता नाही. स्त्री आणि पुरुष हा केवळ संततिकार्याकरिता म्हणूनच जो भेद वाटतो, तो तितका क्षुद्र नसून, अत्यंत महत्त्वाचा आहे, असे बीजतःच शरीरे विशेष तऱ्हेची निपजावी म्हणून पराकाष्ठेची काळजी घेणाऱ्या शास्त्रकारांना वाटत होते. ज्या अर्थी स्त्रीपुरुषांची कार्येच भिन्नभिन्न आहेत, त्या अर्थी त्या भिन्नभिन्न कारणांवरूनच, त्या दोघांचीही तयारी, भिन्नभिन्न रीतीनेच झाली पाहिजे हे उघड आहे. मनुष्याचे शरीर हे ज्या ध्येयाकरिता योग्य व्हावे असे वाटत होते, त्या ध्येयासाठी या शरीरातील सर्व तऱ्हेच्या भावनांचा संग्रह जे हृदय तेच उत्तम बनावे. हे उघड आहे. 'मातृजं चास्य हृदयं' असा सिद्धांत आहे. म्हणून मातेचे हृदयच तसल्या प्रकारच्या तत्त्वांनी बनलेले असावे हे उघड आहे. स्त्री आणि पुरुष ही एक प्रकारच्या Negative

ऋण and Positive धन विद्युत् प्रवाहासारखी आहेत, ही आपली भिन्नभिन्न कार्ये सांभाळून ब्रह्मप्राप्तीचे अत्युच्च ध्येय कसे संपादिता येईल, इकडे लक्ष असल्यामुळे आणि व्यक्ती ही समाजाची घटक असून सामुदायिक हिताहिताच्या दृष्टीने तिच्या हिताहिताची योग्यता ठरविली पाहिजे, आकुंचित दृष्टीस कदाचित् एखाद्या किरकोळ बाबीत त्यांचे अहित होते असे जरी दिसले तरी त्याने एकंदर समाजाचा जर फायदा झाला तर त्याच्याबरोबर अखेरीस यांचाही आहेच, अशी विचारपद्धती उपयोगात आणून शास्त्रकारांनी स्त्रियांसंबंधी सर्व प्रश्न सोडविले आहेत.

शिक्षण म्हणजे एखादी भाषा उत्तम बोलता येणे, अगर एखाद्या विषयात जास्त कल्पना करता येणे अशी त्यांची कल्पनाच नव्हती. शरीरातील इच्छा, ज्ञान आणि क्रिया या तीन मुख्य शक्तींची समप्रमाणांत परस्परास प्रेरक, पोषक आणि वर्धक होतील, अशा रीतीने वाढ होऊन त्या ठिकाणी, स्वभावतःच जे गुणधर्म ठेवले गेले आहेत ते शक्य तितके उत्कृष्ट रीतीने प्रगट व्हावे, आणि त्यांच्या मोबदल्यात 'वशे हि यस्येंद्रियाणि' अशा रीतीने प्रज्ञा प्रतिष्ठित होऊन, प्राप्त परिस्थितीचा शक्य तितका उपयोग ध्येयाच्या प्राप्तीस कुशलतेने करून घेता यावा, व अशा रीतीने व्यक्तीचे आणि समाजाचे दोघांचेही समान कल्याण व्हावे असेच त्यांचे धोरण होते. अशा प्रकारचे वळण मनुष्याच्या मनबुद्धींद्रियांना कळून न कळून खुषीने अथवा सक्तीने, सुखाने अथवा कष्टाने, कोणीकडून तरी लागावे हाच त्यांच्या शिक्षणाचा अर्थ होय. अहिल्याबाई होळकरीण अथवा भोसल्यांची जिजाबाई यांना स्वतःला कदाचित् एक अक्षरही लिहिता येत नसेल ! अगर आजकालच्या मानाने स्त्रीशिक्षण म्हणता येईल असे त्यांच्या अंगी काहीही नसेल, म्हणून त्या अशिक्षित होत्या, असे कोणीही म्हणू शकणार नाही हीच दृष्टी ठेवून स्त्रियांच्या शिक्षणाची त्यांनी व्यवस्था लावली.

वर सांगितल्याप्रमाणे पुरुषांकडून भिन्न असलेले आपले कार्य सांभाळून अतिशय सहज रीतीने त्यास उत्तमपदप्राप्ती व्हावी, म्हणून जी शिस्त त्यांना लावून देण्यात आली, तिचे नाव पातिव्रत्यधर्म.

या पातिव्रत्यधर्माने जरी पतीचे आणि उभयपक्षांकडील अनेक कुळांचे

कल्याण होत असले, तरी वस्तुत: स्त्रीने हा स्वत:करिताच आचरावयाचा आहे. हरएक प्रकारचा व्यक्तिकल्पनेचा लोप होऊन विश्वकुटुंबित्वच उदयास यावे, अशी रचना करताना शास्त्रकारांनी असे पाहिले की, व्यक्तीव्यक्तींत भेद उत्पन्न करून वितुष्ट आणणाऱ्या सर्व गोष्टीत पैसा, स्त्री आणि कोणावर तरी आपली अकुंठित सत्ता असावी ही इच्छा, या तीन प्रमुख होत. याविषयी ते लिहितात की, " Hindu Law recognized the fact that the woman, the capital whether in the shape of land or other things, and the indomitable desire to possess exclusive power over beings and things, have been the three great factors or agents, which generally cause disunion, and differences among men. It therefore amalgamates, as it were, the woman with the man with an indissoluble marriage-tie having at the same time due regard to the natural laws that hybrids never continue their race and that consanguinity deteriorates the race in the long run.

याप्रमाणे स्त्रियांना अभेद रीतीने पुरुषांशी गाठून दिल्यावर साहजिकच त्यांच्यामागे स्वतंत्र कर्तव्य असे उरले नाही. कर्तव्यबुद्धीने प्राप्त परिस्थिती पार पाडावी, एवढेच त्यांचेमागे कर्तव्य उरले. त्यामुळे त्यांचा खरोखर फायदा झाला, किंवा नुकसान झाले, ते पाहू.

पूर्वी एका प्रकरणात हे उघडच सांगितले आहे की त्रैवर्णिक आणि शूद्र व स्त्रिया यांच्यामध्ये निर्बंध काय तो वेदमार्गाचाच होता. इतर कोणच्याही तऱ्हेच्या ज्ञानाचा अथवा मार्गाचा निर्बंध नव्हता. वेदमार्गाचा तरी निर्बंध का असावा, हे त्या प्रकरणात स्पष्टपणे सांगितले आहे. त्यामुळे स्त्रियांस मुद्दाम अज्ञानात ठेविले हे म्हणणे अयोग्य ठरते. स्त्रिया अज्ञानात राहिल्या असतील तर तो इतर सामाजिक कारणांचा परिणाम होय. त्याचप्रमाणे स्त्रियास पारतंत्र्यात ठेविले, हेही म्हणणे बरोबर नाही. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' या वाक्याचा अर्थ स्त्रियांना मोकळीक असू नये, असा नसून राज्यशासनामध्ये त्यांना मत (Vote) देण्याचा अधिकार नव्हता, असा असून हे वाक्य मनुस्मृतींमध्ये हल्ली ज्या अध्यायात सापडते, तेथील मूळचे नसून दुसऱ्याच अध्यायातील आहे, असे

अण्णासाहेब सांगत असत. आणि पूर्वी एके ठिकाणी सांगितल्याप्रमाणे स्त्री शब्दातील स्त्रीचा नञर्थी 'स'शी जडलेला योग पाहिला, व वैदिकशास्त्रात राज्य, दंडनेतृत्व आणि सेनापत्य यांचा अभिषेक स्त्रीस कोठेही सांगितलेला नाही, अथवा झाल्याचे उदाहरण नाही, हे पाहिले म्हणजे या तिन्हींचा अधिकार नसलेली समाजातील व्यक्ती म्हणजे अर्थात् स्त्री-हिला शासनपद्धतीतही मत देण्याचा अधिकार नसावा, हे काही फारसे वावगे दिसत नाही-असा अर्थ स्वातंत्र्य शब्दाचा कसा होतो, याविषयी त्यांचे म्हणणे जास्त मांडता येणार नाही परंतु एका लहानशा टांचणावरून कदाचित् थोडासा बोध होईल. बुधवार तारीख १-१-१९०२ या दिवशीचे हे टाचण आहे व त्यात एकाखाली एक अशा नुसत्या दहाबारा कल्पना मांडून पूर्वी एका प्रकरणात दिलेली 'स्वतंत्रः कर्ता' म्हणजे मनुष्य स्वतंत्र असून वगैरे टीप दिली आहे.

१ "भूगोल = गोल भू = ग्लो + भू = ग्लोब; Be बी = होणे.

२ 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' -अर्थात् पुमान् स्वातंत्र्यमर्हति.

३ स्वातंत्र्य = स्वातंत्र्यस्य अधिकारः

४ तंत्र किंवा तंत्र्यम् = नियमन करणे, राज्य करणे, आज्ञा करणे, नियमन करून घेणे (दुसऱ्याकडून किंवा आपल्याकडून).

५ राजन् = नियमन करणे, आज्ञा करणे—पासून राजा मुख्य असणे.

६ राजा प्रकृतिरंजनात् (रघु० सर्ग ४).

७ प्रजाः प्रजाःस्वाः इव तंत्रयित्वा (शाकुंतल).

८ स्वाराज्यम्.

९ राज्यम् = नियमन करण्याचा अधिकार.

१० स्वतंत्र = स्वराजा.

११ राज्य किंवा तंत्र याचा प्रथम संबंध मनुष्याशी येतो व मनुष्याचे द्वारे भूमीशी किंवा देशाशी परंपरेने येतो.

१२ प्रत्येक पुरुष स्वतःचा राजा, व स्वतःचीच प्रजा किंवा दास आहे.

१३ स्वतंत्र कर्ता म्ह० मनुष्य स्वतंत्र असून जर त्याने एकादी गोष्ट केली, तरच ती त्याने केली असे म्हणता येईल, व त्याबद्दल त्यास जबाबदार धरता येईल म्हणून वागणुकीचे नियम ज्याचे त्यानेच केले पाहिजेत. म्हणून दुसऱ्याने केलेल्या नियमांचे उल्लंघन एकाद्याने केले, तर त्याबद्दल तो जबाबदार नाही,

कारण त्यांनी तो बांधला जात नाही. म्हणून राज्यनियम लोकांनी आपापले स्वत:च केले पाहिजेत, किंवा त्यांना ते मान्य असले पाहिजेत."

यावरून स्वातंत्र्यामध्ये स्वत:चे नियमन स्वत:च करणे, आणि दुसऱ्याकडून करून घेणे, या दोहोंचाही अंतर्भाव होतो. पैकी 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' याचा अर्थ तिला स्वत:चे नियमन करून घेण्याचा अधिकार नाही, असा होऊ शकत नाही. कारण नाहीतर, 'स्वतंत्र कर्ता' या न्यायाने त्यांच्याकडे कोणचीही जबाबन राहती, परंतु कायद्याने कित्येक गुन्ह्यात त्यांना दोषी ठरवून, त्यांना शिक्षा सांगितल्या आहेत; म्हणजे त्यांच्याकडे स्वातंत्र्य ठेविले आहे, म्हणून दुसऱ्याकडून नियमन करून घेण्याचा व त्याने केलेले नियम मान्य करण्याचा जो एक प्रकार सामुदायिक अथवा वैयक्तिक शासन–पद्धतीत आहे त्याच्या संबंधानेच 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हे लागू पडते. स्वातंत्र्य शब्दामध्ये जो स्वायत्ततेचा अर्थ आहे, तो वाटेल तसा मोकाटपणा या अर्थाने नसून दुसऱ्याकडून अथवा स्वत:चे स्वत: नियमन करून घेण्याची स्वायत्तता अशा निर्बंधतेच्याच अर्थाने आहे. कारण 'तंत्र' शब्दाचाच अर्थ मुळी तसा आहे, ही गोष्ट विसरून गेल्यामुळे, स्वातंत्र्य म्हणजे 'मोकाटपणा' अशी कल्पना होऊन, त्याबरोबरच असा मोकाटपणा नसणे म्हणजे पारतंत्र्य, अशा कल्पना आल्या. 'तंत्र' शब्दामध्ये 'तन्' = विस्तार करणे, मांडणी करणे, आणि 'त्रै' = रक्षण करणे, हे दोन घटक असून, 'रक्षक-शक्तीची काही तरी मांडणी, किंवा उत्पत्ती' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. असो. सारांश काय की 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' वगैरे कल्पना आज समजल्या जातात, अशा रीतीने वैदिक नव्हेत. त्याचप्रमाणे समानता वगैरे कल्पनांचीही गोष्ट आहे. वैदिक धर्मामध्ये स्त्री ही नवऱ्याची अर्धांगी असून धर्म, अर्थ, काम, इत्यादिकांचे ठिकाणी त्या दोघांनीही समाचरण करावे असे सांगितले आहे. परंतु त्या अर्धभागित्वाचा अर्थ नवरा टेबलाच्या या बाजूस बसला, तर बायकोने त्या बाजूस बसावे आणि याने सोमरसाचा एक चषक उडविल्याबरोबर तिने दुसरा खाली करावा, असा केव्हाही नव्हता. पाश्चात्य पद्धतीत दंपत्याचे आदर्शभूत संबंधही घेतले, तर त्यांच्या मुळाशी फार झाले तर प्रेम असू शकते, आणि कर्तव्याची कल्पना त्यांच्या मानाने गौण आहे. प्रेमाची उत्कटता कितीही निरपेक्ष असली, तरी त्यात निदान प्रेमाचा तरी मोबदला मिळावा एवढी तरी

अपेक्षा असते, आणि ती पुरत नसतानाही प्रेम म्हणजे अंत:करणाची ओढ आणि कळवळा, ही अढळ असलेली आढळून येतात, परंतु त्या प्रेमी माणसाच्या सुखात काही तरी, न्यूनता असल्याचा भाव असतो. तशी गोष्ट कर्तव्याची नाही. आपण कर्तव्य करीत आहो, याची जाणीव हेच त्यांतील सुख आहे; आणि मनुष्य कर्तव्य करीत असताना या सुखात न्यूनता होणे शक्यच नाही म्हणून प्रेमापेक्षा कर्तव्याचा जोर अधिक. प्रेम या वृत्तीचा जोर केवढाही असला, तरी ती वृत्तीच अशी आहे की, कोणीतरी तिचा उपभोग घेण्यात तिची पूर्तता न झाली तर तिचा जोर काही कमी होतो असे नाही. उलट तो अतिशय भयंकर रीतीने वाढेल आणि मनुष्याची अक्कल गुंग करून टाकणाऱ्या धीरोदात्त गोष्टी करील, तरीपण अखेरीस आपला यथायोग्य रीतीने उपभोग घेतला गेला नाही, आणि त्यामुळे आपली पूर्तता झाली नाही अशी अंतर्गत जाणीव, त्या वृत्तीत असते. परंतु कर्तव्य करीत राहणे हीच कर्तव्याची पूर्तता असल्यामुळे, कर्तव्य हे केवळ 'स्व'तंत्र आहे आणि प्रेम हे थोडेसे 'पर'तंत्र आहे. वैदिक कल्पनेप्रमाणे माणसांनी दुसऱ्याशी जे वागावयाचे ते काही दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठी नसून, स्वत:करिताच वागावयाचे आहे. त्यामुळे दुसऱ्याच्या बरेवाईटपणाचा फारसा प्रश्न राहत नाही. याशिवाय पुनर्जन्म आणि पारलौकिक अस्तित्व वगैरे गोष्टी वैदिक धर्मास म्हणजे अर्थातच तो धर्म मान्य असलेल्या कोणासही खऱ्या वाटत असल्यामुळे, मनुष्याने केलेल्या उद्योगाचे पर्यवसान या साडेतीन हात देहाच्या पर्यवसानाबरोबरच होते असे कधीही वाटले नाही. उलट कोणचेही कर्म,–मग ते कितीही लहान अथवा मोठे असो,–फटकळ माणसाच्या वाय बोलाप्रमाणे फुकट जात नाही, इतकेच नव्हे तर, कालाच्या अनंत पोटात केव्हाना केव्हातरी फलरूपाने परिणाम पावते. अशी त्यांची दृढ श्रद्धा असते. त्यामुळे चांगले करीत रहावे, आणि 'कालं तावत् प्रतीक्षस्व,' याला धरून मुकाट्याने बसावे. हाच एक त्यांच्या समजुतीप्रमाणे उत्तम मार्ग होय. हे मुख्य तत्त्व लक्षात ठेवून त्यांनी आपल्या सर्व सामाजिक व खाजगी आचारपरंपरा आणि पद्धती बसविल्या; आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ज्याच्या त्याच्या उपाधीच्या क्षमतेस अनुसरून त्याला मार्ग सांगत असता स्त्रियांच्या वाट्यास पातिव्रत्य आले. यात काही अप्पलपोटेपणा नाही अथवा वंचकताही नाही. हे कसे ते आपण पाहू.

पूर्वी एका प्रकरणात सर्व साधनास आधारभूत असलेले चार प्रकार सांगितले. त्या चारही प्रकारांचा मूळ हेतू आपण शरीर नसून आपले शरीर आहे. म्हणजे आपण कोणी तरी वेगळे असून शरीर हे साधन आहे ही जाणीव म्हणजे शरीराहून वेगळे असल्याची जाणीव, अर्थात् साक्षित्व-दशा उत्पन्न व्हावी तिच्या योगाने पुढे या शरीरारूप साधनावर पूर्ण सत्ता चालविता येऊन स्वाधीनतेने ते घेता यावे, चालविता यावे, अथवा टाकता यावे असा आहे. कोणत्याही प्रकारची साधने घेतली तरी, त्याच्या योगाने अतींद्रियता प्राप्त होण्यास पातंजलोक्त योग पूर्वांगाची तयारी लागते. म्हणून या योगांगांची तयारी जेणे करून होईल, ती गोष्ट इष्ट असल्यामुळे, परमार्थाच्या अनेक मार्गांमध्ये कर्म मार्ग आणि वैधी उपासना या उत्पन्न झाल्या. यांचे आचरण करीत असता मनुष्य सहजासहजी या पूर्वांगांनी संपन्न असा होतो; व सर्व साधनांचा हेतू जो कर्तृत्वाचा अहंकार नाहीसा व्हावा, व त्यामुळे लिंग देहाचा नाश होऊन मनुष्यास जीवन्मुक्ती प्राप्त व्हावी, तो सहजच साधतो. व्याधगीतेमध्ये केवळ पतिसेवा करीत असलेल्या तरुणाला अतींद्रियज्ञान प्राप्त असल्याचे आणि मांस विकणाऱ्या धर्मव्याधास केवळ स्वकर्मनिरततेने जीवन्मुक्तीचा उपभोग असल्याचे सांगितले आहे, त्यांतील बीज हेच आहे. पातिव्रत धर्म अथवा पुढे उत्पन्न झालेली गुरुभक्ती आणि शूद्रांचे दास्य ही तीनही वस्तुत: एकच आहेत; आणि त्यांचा हेतू कोणीकडून तरी वर सांगितल्याप्रमाणे साक्षित्व उत्पन्न होऊन देह ममता म्ह० अर्थात् त्या विशिष्ट देहाच्या इंद्रियजन्य सुखदु:खाविषयी तिऱ्हाईतपणा उत्पन्न व्हावा, व हे होत असताना इच्छाशक्तीची वाढ उत्कृष्ठ रीतीने व्हावी, हा आहे. सतीचा पती, सच्छिष्याचा गुरु आणि शूद्राचा समाजरूप धनी हे सर्व मलखांबाप्रमाणे असून त्यांच्या योगाने कसरत करणाऱ्याचे शरीर जमावयाचे असते. कसरत म्हणजे तेथे अर्थातच गोडपणा कमी असणार आणि क्लेशच अधिक असणार. अशा स्थितीत वैदिक धर्माचे ध्येय आणि मार्ग ज्यास पसंत नाहीत, ते वैदिक म्हणवीत असले तरी वस्तुत: अवैदिकच होत. अशा लोकांनी त्या परस्परांतील कष्टकारक बाजूकडेच भर देऊन कोल्हेकुई केल्यास फारसे नवल नाही. परंतु त्यांना जर खरोखरच वैदिक असावयाचे असेल तर एकीकडे वैदिक आहे म्हणून म्हणावयाचे आणि दुसरीकडे पुनर्जन्म अथवा त्या भक्कम पायावर

उभारलेल्या इतर सरण्या तर मानावयाच्या नाहीत, असली धेडगुजरी चालावयाची नाही.

पूर्वी सांगितलेच आहे की, वैदिक धर्मांची तत्त्वे मान्य असलेला प्रत्येक इसम त्याचे सुखदु:खकारक परिणाम राजीखुषीने पत्करूनच त्याप्रमाणे आचरण करीत असतो. येथे काही जोरजुलमाचे काम नाही. अशा स्थितीत पुरुषांनी स्त्रियांस दास्यात ठेवले, वगैरे म्हणणे अप्रयोजक आहे. त्या त्या परंपरांचे वैदिक धर्मास इष्ट असलेले फळ जर पाहिजे असेल, तर त्यांचे परिपालन त्या पद्धतीनेच केले पाहिजे. येथे काही तडजोड नाही, इतक्या त्या वैदिक शास्त्ररीत्या परिपूर्ण आहेत. या परंपरा जर पालन करवत नसतील, तर, एक तर ते फलच डोळ्यांपुढे ठेवून तेच मिळवून देणाऱ्या दुसऱ्या पद्धती बसवा, अगर त्या फलाची आशा सोडून वाटेल त्या रीतीने वागा. ही गोष्ट हिशोबी आहे. परंतु अशा दुसऱ्या पद्धती बसविणे हे काम तडजोडीचे, बहुमताचे, अथवा युक्तिवादाचे नाही. वैदिक संस्कृतीच्या प्रत्येक बाबीत इंद्रियगोचर आणि अतीन्द्रिय विश्वाची 'परस्परं भावयंत:' अशी सांगड घातली आहे, तशी ती दुसऱ्या पद्धतीत घालता यावी, म्हणून ज्याप्रमाणे इंद्रियगोचर विश्वाचे कामापुरते का होईना पण उत्तम ज्ञान असणे अवश्य आहे त्याचप्रमाणे इंद्रियातीत विश्वातही अधिकार असला पाहिजे. नुसते बरे वाटते, कल्पना योग्य दिसते, अथवा आपल्या टीचभर बुद्धीस (Conscience सारखे) काही तरी नाव देऊन तिला ते सम्मत आहे, असे म्हणण्यावर ही कोडी सुटत नाहीत. "ज्यांनी या परंपरा बसविल्या, ते तरी असे अधिकारी होते का ?" अशी शंका टिकत नाही; कारण त्यांनी तो अधिकार प्राप्त करून घेण्याचे मार्ग दाखवून दिले आहेत; आणि ते देखील अनेक आहेत. अशा स्थितींत एकतर आपल्यास इतक्या खोलात शिरून काय करावयाचे, जेवढे पुढे दिसते आहे, तेवढ्यापुरते पाहून मोकळे व्हावे, अशी कमकुवतपणाची डोळेझांक करणे ही गोष्ट वेगळी; परंतु आपण विचारपूर्वक चालतो व प्रमाणशीर ठरेल तेच ग्रहण करतो, असे तर म्हणावयाचे परंतु त्या मार्गाचा अनुभव घेण्याची सोय असता पुरते एक तपही त्यात घालवावयाचे नाही, आणि त्यास अप्रमाण ठरवून वाटेल तशी जीभ हालवावयाची, यास काय म्हणावे, ते 'न जानीमहे'

असेच म्हटले पाहिजे. अशा तऱ्हेच्या नवीन धर्मपरंपरा उत्पन्न करून देण्याचा ज्यांना अधिकार आहे, अशा लोकांस पूर्वी 'शिष्ट' असे म्हणत असत.

> अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेत् भवेत्
> यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंकितः ।।

असे म्हणून मनूने–

> धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृहणः ।
> ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।।

असे शिष्टांचे लक्षण सांगितले आहे. ज्यांना श्रुतीची प्रत्यक्षता करता येते, ते शिष्ट. यातील 'धर्मेणाधिगतः' हेही लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. कोशेनाधिगतः असे श्रुतिबोधक 'शिष्ट' नव्हत. असे शिष्ट उपलब्ध नसतील तर, आपल्या कोणचीच निश्चित शास्त्रीय दृष्टी नसलेल्या गुंजभर अकलेने 'बीच में मेरा चांदभाई' करून पूर्वपरंपरांचा एकपणा नाहीसा करून, त्या विस्कळित व निर्जीव करण्यापेक्षा, वाटेल तो स्वार्थत्याग करून व जिवापाड धडपड करून त्या कशाबशा राखून ठेवणे, व त्यांची परंपरा कायम राखणे, हेच हाडाच्या ब्राह्मणाचे काम आहे. असे करण्यापासून त्यांचे मुख्य फल जरी पदरात न पडले तरी निदान माणसांचे सत्त्ववीर्य तरी राहते. कर्मठ मनुष्यास जरी वेड्यात काढण्याची रीत आहे, तरी देखील त्यांची तेजस्विता आणि कणखरपणा याचे प्रत्येक उदारमतवादी आश्चर्यच करतो.

सारांश काय की गृहिणीपदाची अत्युच्च थोरवी जाणणाऱ्या वैदिक संस्कृतीने स्त्रियांना दास्यात ठेवले, हे म्हणणे शोभत नाही. त्याचप्रमाणे फक्त वेदोच्चाराचा अधिकार जरी नव्हता, तरी सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचे इतर मार्ग मोकळे होते, त्यामुळे त्यांना अज्ञानात ठेवले असेही म्हणता येत नाही. पेशवाईच्या काळात उच्च वर्गाच्या ब्राह्मण स्त्रिया लिहिणे वाचणे येत असलेल्या आणि व्यवहारज्ञानसंपन्न व बहुश्रुत असत. आणि ब्राह्मणेतर वर्गात जरी लिहिणे वाचणे येत नसले तरीही बहुश्रुतपणा आणि सुशिक्षणाचा खरा संस्कार यांच्या बाबतीत आजकालच्या पदवीधर विदुषींनीही मान खाली घालावी असा अधिकार असलेल्या

कैक स्त्रिया असत. स्त्री आणि पुरुष यांची अभेद्य गाठ आणि स्त्रियांचे विनय, शील वगैरेच्या काही कडक कल्पना, व त्यांच्यामागे लावून दिलेली पतिउपासना यांच्यामुळे सामाजिक अवनतीच्या काळात कित्येक स्त्रियांची बहुमोल आयुष्ये मातीत मिळाल्यासारखी होत असतील, आणि त्यांच्या अंगचे रत्नांसारखे सद्गुण उकिरड्यावर पडल्यासारखे वाया जात असतील, आणि ते पाहून दया वगैरे कोमल मनोवृत्तींनी कळकळणाऱ्या माणसास 'असला कसला हा धर्म' अथवा 'हेच का धर्माचरणाचे फळ ?' असे क्षणभर वाटणे साहजिक आहे. धर्मराजांची विपत्ती पाहून खुद्द त्याच्या भावांना व बायकोलाच हा संदेह पडला होता. तेथेही धर्माने त्यांना 'धर्माचे आचरणही स्वतःच्या मनोरथांच्या पूर्तीकरिता करावयाचे नसून धर्माकरिताच म्हणजे त्या धर्माचे जे ध्येय असेल, त्याच्या प्राप्तीकरिता करावयाचे असते; आनुषंगाने स्वतःचे मनोरथ पुरतील, अथवा पुरणार नाहीत' अशाच अर्थाचे उत्तर दिलेले आहे. आणि मनोरथांच्या सफलतेचा आनंद उपभोगणाऱ्यापेक्षा धर्मासारख्या काही उदात्त हेतूस्तव त्या आनंदाचा त्याग करणाऱ्याविषयीच मनुष्याच्या अंतःकरणात जास्त पूज्यभाव आणि आदर उत्पन्न होतो. पहिल्यापेक्षा दुसऱ्या माणसाच्या श्रेष्ठत्वाची निर्विवाद जाणीव माणसाच्या अंतःकरणात सहज असते. म्हणूनच असल्या उदात्तपणाची तऱ्हेतऱ्हेची चित्रे काढून लोकांपुढे मांडण्याचा कवी, कादंबरीकार, चित्रकार, शिल्पी, नाटककार, गवई–वगैरे सर्व ललितकलाभिज्ञांचा यत्न चाललेला असतो. ही गोष्ट मनुष्यस्वभावसुलभ असल्यामुळे पाश्चात्य विचारी लोकांनाही पटू लागली आहे.*

---

* A character of a highly virtuous and lofly stamp is degraded rather than exalted by an attempt to reward virtue with temporal prosperity. Such is not the recompense which Providence has deemed worthy of suffering merit, and it is a dangerous and fatal doctrine to teach young persons the most common readers of romance, that rectitude of conduct and principal are either naturally allied with or adequately rewarded by the gratification of our passion, or attainment of our wishes. In a word, if a virtuous and self denied character, is dismissed with temporal

टीप मागील पानावरून पुढे चालू

wealth, greatness, rank, or the indulgence of such a rashly formed or ill assorted passion as that of Rebecca for Ivanh oe, the reader will be apt to say, "Verily virtue has had its reward." But a glance on the great picture of life will show that the duties of self denial and the sacrifice of passion to principle are seldom thus remunerated; and that the internal consciousness of their high minded discharge of duty produces on their own reflections, a more adequate recompense, in the form of that peace which they cannot give or take away.

Extract from the Introduction to
Ivanhoe by Sir **Walter Scott.**

राष्ट्रीय चळवळ

सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील त्याचे ।
परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥

एकदा आळंदीस बोलत असता अण्णासाहेबांनी सांगितले की, "कसल्याही वैभवाची मला किंमत वाटत नाही. प्रत्यक्ष इंद्राचे जरी ऐश्वर्य आले तरी ते 'पशम्‌बराबर' आहे. तेव्हा इंग्लिश लोकांच्या वैभवाचे तरी काय महत्त्व वाटावयाचे आहे ?" त्यावर 'मग तुम्हाला देशाच्या उद्धाराविषयी खरोखरच वाटते का ?' असा प्रश्न केल्यावरून त्यांनी सांगितले की, "हो, हो खरोखरच वाटते. आणि ते किती वाटते, ते तुला काय सांगू ? आधी येथली मुक्ती आणि मग तेथील मुक्ती. येथल्या मुक्तीशिवाय, ती मुक्ती मिळाली तरी तिची शोभा नाही." तेव्हा सहज चर्चा निघून या विषयाचा बराच खल झाला. मनुष्य जातीची आध्यात्मिक उन्नती आणि राज्यव्यवस्था यांचा अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळे, आध्यात्मिक उन्नतीस पारतंत्र्य हे विघातक असून राज्यव्यवस्थाही ज्यांची त्यांच्याच हातात असली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. कोणाचाही द्वेष करू नये; हे जरी खरे असले, तरी स्वतःचे कल्याण कर म्हणून परमेश्वराची प्रार्थना करण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे; इतकेच नव्हे, तर ते त्याचे कामच आहे. अशा स्थितीमध्ये "प्राणिमात्र तितका सारखा, कोणीही वैभव उपभोगिले म्हणून काय झाले ? कोणीकडून तरी आपणास निर्विघ्नपणे हरी हरी करता आले म्हणजे पुरे," असला 'समंजस'पणा त्यांच्या कोशात लिहिलेला नव्हता. वैदिक संस्कृती ही जर जगावयाची असेल, तर वैदिक लोक हे पारतंत्र्यातून निघालेच पाहिजेत, आणि तेवढ्याकरता झोपेतून जागे झाल्याबरोबर देखील, प्रत्येक वैदिक माणसाचा आद्य उद्‌गार 'महाराज, आता आमचे आम्हास द्या,' असाच असला पाहिजे, असे ते म्हणत. परंतु नुसते ते मुबलक खाण्यापिण्याचे स्वातंत्र्य हेही त्यांना संमत नव्हते. वैदिक धर्माचा आणि वैदिक राष्ट्राचा अभ्युदय व्हावा, आणि या भारतवर्षातील लोकांनी त्यांचे वैदिक राष्ट्रीयत्व कायम राहून स्वतंत्र व्हावे, हेच त्यांना पाहिजे होते; आणि म्हणून त्यांना ज्यात राष्ट्रीयत्वाची निश्चित भावना नाही, आणि आमचे राष्ट्रीयत्व होता होईल तो जास्त पूर्वेतिहास

धरून राहील असा प्रयत्न नाही, अशी काहीतरी 'देश' या नावाखाली केलेली धामधूम पसंत नसे. सारांश, परिस्थितीचे लोकास ज्ञान करून देणे, व जसा जमेल तसा काहीतरी प्रकारचा आपल्या हक्कासाठी सरकारशी झगडा करणे, यांच्याच बरोबर राष्ट्रीयत्व उत्पन्न होईल, दृढ होईल, निश्चित होईल, आणि लोकांची हीनता जाऊन ते तेजस्वी, व कर्तृत्ववान् होतील, अशा प्रकारच्या लोकशिक्षणाची सोय ज्या चळवळीत नाही, ती कधी यशस्वी होईल, असे त्यास वाटले नाही.

म्हणजे असल्या प्रकारच्या राष्ट्रीय चळवळीची दोन अंगे असली पाहिजेत, असे त्यांचे मत होते. एक अंग हे लोकास परिस्थितीचे ज्ञान देऊन आमच्या राष्ट्रीयत्वावर परकीय लोक जो घाव घालीत आहेत, त्यांच्या डावास तोडीस तोड अशा झगडयाचे, आणि दुसरे अंग व्यक्तिशः प्रत्येक व्यक्तीची सर्व तऱ्हेने प्रत्यक्ष वाढ होईल, अशा तऱ्हेच्या आखाडयांचे, असे दुसरे अंग असल्याखेरीज केवळ पहिल्या प्रतीची चळवळ केव्हाही जीव धरणार नाही. नुसत्या आरडा-ओरडीने हिंदुस्थानसारखे गिळलेले माणिक इंग्लंडचा शार्क बाहेर ओकील, ही गोष्ट केवळ अशक्य आहे. त्यांनी तसे करावे, असा जबरदस्त पेच त्यास पडला पाहिजे, तरच हे काम होणार; आणि असा पेच त्यास टाकणे हे काम येरा-गबाळाचे खास नव्हे. तेथे जातीवंतच पाहिजे, म्हणून पहिल्या प्रतीची नुसती एकमुखी चळवळ केव्हाही यशस्वी होणार नाही, असे ते निश्चितपणे सांगत. आणि तशा तऱ्हेचा आज प्रत्यक्ष अनुभव येत आहे असेच विचारी माणसास कबूल करावे लागेल. या दोनही अंगांनी चळवळ सुरू व्हावी हे देखील काही लहानसान काम नव्हे, मग प्रत्यक्ष तिला यश येणे दूरच राहिले. पारतंत्र्यात असलेल्या राष्ट्राला सर्व प्रकारचे शहाणपण बाजूस ठेवून देऊन 'कालं तावत् प्रतीक्षस्व' असेच अखेरीस म्हणावे लागते, हीही गोष्ट उघडच आहे. अशा स्थितीत त्यांच्यावर मोठी जबाबदारी जीव मुठीत धरून कसेबसे आपलेपणाने जगण्याची, आणि अर्थातच, ज्यावर तो आपलेपणा अवलंबून आहे, असल्या सर्व प्रकारच्या संस्कारपरंपरा जिवंत राखण्याची असते. म्हणून या प्राथमिक अवस्थेत जास्त जोर शत्रूशी दोन हात करून काहीतरी संपादण्याची धडपड करण्यापेक्षा सॅमसन्प्रमाणे स्वतःचे केस वाढविण्यावर असला

पाहिजे. हाच अर्थ जास्त चांगल्या रीतीने वरील ओवीत व्यक्त केला आहे. तिच्यांतील ईश्वराचे अधिष्ठान म्हणजे प्रत्येक कार्यारंभी अथवा कार्यात कुळधर्माप्रमाणे अनुष्ठान करणे, असाच केवळ खास नाही. कारण तसे असते तर ग्वालेरीचा किल्ला ताब्यात आल्याबरोबर शिद्यांची गंगाजळी फोडून सहस्रशः समाराधना करणारे तात्या टोपी व रावसाहेब यांस अपयश कधीच आले नसते. ईश्वराचे अधिष्ठान जेथे असते, तेथे जी दैवी संपत्ती सहज वास करते, ती दैवी संपत्ती आणि ईश्वरीकृपेने येणारे सर्व प्रकारचे अमानुष धैर्य ही सर्व जेथे असतील, तेथे सर्व प्रकारच्या चळवळी उत्तम रीतीने वाढून यशस्वी होतात असा त्यांतील भावार्थ आहे. म्हणून चळवळीचे सामर्थ्य प्रतीत होण्याकरिता मुळात ईश्वराचे अधिष्ठान होईल, असेच अनुष्ठान प्रथमतः केले पाहिजे. मग त्याचा परिणाम केव्हा व कसा करावयाचा हे ईश्वरयोजनेवर अवलंबून राहील; आणि तेवढ्याच पुरते 'कालं तावत् प्रतीक्षस्व' हे सूत्र योग्य आहे. पुण्याचे कलेक्टर हॅच यांनी एकदा अण्णासाहेब यांस प्रश्न केला की,* Are you an extremist, or moderate ? त्यावर 'या शब्दांच्याविषयी आपली समजूत काय आहे, ते कळले म्हणजे मी उत्तर देईन' असे अण्णासाहेब यांनी सांगितले. तेव्हा साहेबबहादुरांनी खोचदारपणाने + An Extremist is he who wants self Government sooner, असे सहज उत्तर दिले. या साध्या शब्दात केवढी खोच होती, ते लक्षात येऊन अण्णासाहेबच यांनी उत्तर दिले. × "Well it rests neither with you nor withme, it rests with the Almighty who brought you in." Sooner या शब्दामध्ये irrespectvie of means असा व्यंगार्थ होता. सारांश काय की शेवटी 'कालं तावत् प्रतीक्षस्व' हेच खरे आहे. परंतु तोपर्यंत वर सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठान करणे हे आपले काम आहे. हल्लीच्या

---

* आपण जहाल अहा का मवाळ ?

\+ ज्याला मिळेल तितके लवकर स्वराज्य पाहिजे तो जहाल.

× तर मग ते आपल्या कोणाच्याच हाती नाही. ज्याने आपणास येथे आणले तोच ते जाणतो. लवकर म्हणण्यात 'वाटेल त्या साधनांनी' असा ध्वनी होता.

बहुतेक राष्ट्रीय म्हणविणाऱ्या चळवळी अशा तऱ्हेच्या नसल्यामुळे बिनपायाच्या घराप्रमाणे एवढासा वारा आला की कोलमडून जातात. या सर्व प्रकारच्या चळवळींना प्रोत्साहन देऊन पाया शुद्ध करण्याचा ते आपल्याकडून प्रयत्न करीत, आणि तेवढ्याकरता जो कोणी मागेल ती मदत देण्यास तयार असत; परंतु त्याचबरोबर त्यांतील सर्व कार्यकारी लोकांचे धोरण पाहून त्यांना त्या चळवळीचे हसू येई. 'होमरूल लीग' ज्या वेळेस स्थापन झाली त्या वेळेस ती बातमी श्री. दादासाहेब खापर्डे यांनी आळंदीस मोटारीतून जाऊन अण्णासाहेबास कळविली. त्या लीगमध्ये अर्थातच अण्णासाहेब यांचेही नाव होते. त्यावरून मी त्यांना विचारले की, 'ही लीग म्हणण्याजोगते काही काम खरोखर करील असे तुम्हाला वाटते काय'? तेव्हा मनापासून हसू येऊन त्यांनी सांगितले की सर्व चांगल्या प्रयत्नास मदत करणे हे काम आहे, कालानुरूप शक्य तो प्रयत्न केला पाहिजे म्हणूनच या चळवळी करावयाच्या व थोडा फार फायदा त्यांचेकडून होतोच. परंतु या चळवळी केवळ राजकीय असतात असल्या 'लीगां'नी काय व्हावयाचे? मला स्वतःला त्यांत काहीच अर्थ दिसत नाही.' त्यावर बोलणे निघून त्यांनी सांगितले की, "आजकाल जो तो 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे' ही समर्थांची ओळ घोकतो, परंतु 'आधी भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे.' या दुसऱ्या अर्थाकडे मात्र कोणीच लक्ष देत नाही. परंतु जर चळवळीचे सामर्थ्य दिसावयाचे असेल तर आधी दुसऱ्या अर्थाचाच विचार केला पाहिजे."

शस्त्र कितीही उत्तम असले तरी त्याची करामत शस्त्र वाहणाऱ्या हातावरच अवलंबून असते, त्याचप्रमाणे चळवळ कितीही चांगल्या तत्त्वावर निघालेली असो, तिचे कार्य कार्यकर्ते म्हणविणाऱ्या लोकांवर अवलंबून असते. महाराष्ट्रांतील सर्व चळवळीविषयी जे त्यांचे एकजात अनुकूल मत नव्हते त्याचे कारण तरी त्या चळवळी मोठ्या सदोष होत्या असे नव्हे; तर चळवळ करणाऱ्या लोकांविषयीच त्यांचे मत अनुकूल नव्हते. लो० टिळक अगर रा. ब. ग. व्यं. जोशी यांच्यासारखी माणसे वगळली तर महाराष्ट्रातील देशभक्तांबद्दल त्यांचा ग्रह वाईटच होता, असे म्हटले तरी चालेल. पृथ्वीचा उद्धार करण्याकरता परमेश्वर षड्गुणैश्वर्यसंपन्न रूप धारण करतो, त्याप्रमाणे देशोद्धारार्थ कमरा बांधलेल्या या देशभक्तांच्या करुणमूर्तीही (!) षड्गुणसंपन्न असतात, म्हणून

ते त्यांचे मोठे गमतीदार वर्णन करीत असत. भरल्या पोटावर केवळ 'घरची'-च्या आग्रहाकरिता दोन पोळ्या जास्त खाऊन, दुष्काळ फंडाकरता व्याख्यान देणारे अगर त्या दुष्काळपीडित लोकांच्या अन्नान्न दशेचे आणि हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याचे मोठे सुरस वर्णन करून लोकांच्या डोळ्यातून पाणी काढल्यावर आणि स्वत:चे उपरणे ओले चिंब केल्यावर घरचीला 'अगे, जरा साखरेचा शिरा तर भाज, आज बरेच बोलावे लागले,' म्हणून सांगणारे हे देशभक्त, देशाकरता वाटेल ती गोष्ट करावयास तयार असतात, फक्त त्यांची एकच अट असते :—पदराला खार नको, अंगाला ओरखडा नको, दहाव्या घंटेचा वरणभात चुकावयास नको, बाकी काय हवे ते सांगा, मी करायला एका पायावर तयार आहे,' असे या लोकांचे ते विनोदी वर्णन करीत असत. साठ वर्षांच्या अनुभवाने महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाविषयी जो त्यांना अनुभव आला व त्यामुळे त्यांचे जे मत झाले, त्याचा निष्कर्ष एके ठिकाणी लिहिलेला आढळतो, तो असा :—

श्री २८-१-१९०८

१. मी (आपण)च सबंध शहाणा, बाकी सर्व मिळून अर्धा किंवा निम-शहाणा; एवं जगात दीड शहाणा म्हणून एकी अशक्य.

२. * सर्व जो विचार करणे किंवा हित पाहणे ते आपल्या साडेतीन हात देहापुरते; दुसरा मरेना; आपल्या पोळीवर तूप ओढणे.

३. (दुसऱ्यावर) विश्वास ठेवावा व झक मारावी, किंवा झक मारली, विश्वास ठेवला.

४. पदराला खार नको.

५. अंगाला ओरखडा नको.

६. दहाव्या घंटेचा वरणभात चुकावयास नको.

चळवळ करणाऱ्या लोकांसंबंधीच्या या मतावरून त्यांच्या चळवळीविषयीं-च्या मताचे निदर्शन होते, आणि सर्व प्रकारच्या चळवळीचा तटस्थपणाने जर आढावा काढला, तर ते मुळीच चूक नाही, इतकेच नव्हे, तर त्यांत अतिशयोक्ती

* कापल्या करंगळीवर मुतावयास नको, देवाण घेवाण शिवाय नको, जे हे स्वार्थ. प्रेम = निरपेक्ष काम = ज्यात बदला नाही.

देखील नाही, असेच बहुतेकाच्या अंतःकरणास कबूल करावे लागेल. सारांश काय की, जोपर्यंत राष्ट्रघटकांची अशी अवस्था कायम आहे, तोपर्यंत नुसत्या उत्तमोत्तम तत्त्वांवर काढलेल्या चळवळींनी काहीही व्हावयाचे नाही. अथवा काही थोडे कार्य होतेच म्हटले तर ते इतके अल्प होईल की त्याच्यायोगाने उद्दिष्ट हेतू कधीही साधणार नाही.

धर्माचा आणि राष्ट्रीय व राजकीय चळवळीचा काय संबंध असावा हा एक आजकाल मोठाच वादाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. तो सोडून दिला तरी निरनिराळ्या लोकांचे विचार, त्यांचे प्रयत्न आणि उत्पन्न होणारे सर्व तऱ्हेचे वाङ्मय यांचे धोरण पाहिले, तर असे दिसून येते की, माणसामाणसात बंधुभावाचे संवर्धन आणि तत्प्रीत्यर्थ स्वार्थत्यागाची सीमा व परसेवा या महातत्त्वांची आवश्यकता भासू लागली आहे, आणि कल्पनेने का होईना, त्यांच्या सर्व तऱ्हेच्या सीमा व नमुने अनुभविण्यात मौज व आनंद वाटतो. मग ती धर्ममूलक असोत, अथवा कशीही असोत. व सर्वसाधारण प्रवृत्ती पाहिली, तर यासच अतिमानुष उन्नती समजण्यात येते, आणि हे पाहून समाजाच्या वस्तुस्थितीची त्यांना फार कीव येत असे. खडर्याच्या विजयाने सवाई माधवरावाच्या डोळ्यातून ज्याप्रमाणे पाणी आले, त्याचप्रमाणे त्यांनाही वस्तुतः मनुष्य म्हणून ज्या गोष्टी माणसाजवळ असावयास पाहिजेत, त्याच गोष्टींचे मोठे प्राप्तव्य म्हणून माजविलेले एवढे स्तोम पाहून वाईट वाटे, समाजाच्या स्थितीचा प्रश्न निघाला असता अंतःकरणास दुःख होऊन "शेजारचा माणूस जेवला आहे की, उपाशी आहे, याची देखील कोणी चौकशी करीत नाही रे!" म्हणून ते वारंवार म्हणत असत. याचा अर्थ असा की, वर सांगितलेले परसेवा, त्याग, बंधुभाव वगैरे गुण यातच मनुष्यत्व आहे; आणि जेथे पूर्वोक्त षाड्गुण्याचे साम्राज्य होऊन, याच तत्त्वांना अंतिम उन्नती समजण्यात येते, तेथे मनुष्यत्वाचा अत्यंत ऱ्हास झाला आहे हे उघड आहे. त्यांच्या दृष्टीने मनुष्याने मनुष्याची सेवा करावी, बंधुभाव बाळगावा असे वैदिक राष्ट्रास सांगावयाची पाळी यावी, म्हणजे माणसांनी दोन पायांवरच चालावे असा नियम शिकविण्याइतके विचित्र होते; परंतु तशी पाळी दुर्दैवाने येऊन पोहोचली आहे, याचा त्यांना अत्यंत खेद होई, आणि जोपर्यंत ही स्थिती पालटून वैदिक लोकांचे मनुष्यत्व त्यांच्यात आले नाही, तोपर्यंत त्यांच्याने कोणचीही

गोष्ट होणे दुरापास्त आहे, असे ते म्हणत. १९०८ साली मे महिन्यात रा. अ. ब. कोल्हटकर हे धुळ्यास आले असता त्यांच्या वर्तमानपत्राच्या 'देशसेवक' या नावावर गमतीने टीका करून "कसले रे तुम्ही देशसेवक? खरोखर तुम्ही 'नोडगे' सेवकच आहा" असे म्हणून त्यांनी पूर्वोक्त षाड्गुण्याचे व मनुष्या-मनुष्यातील या दूरीभवनाचे वर्णन करून, 'जोपर्यंत ही स्थिती पालटली नाही, तोपर्यंत नुसत्या राजकीय चळवळीने काही व्हावयाचे नाही,' असे स्पष्ट सांगितले होते. त्यांच्या असल्या एकंदर सांगण्याचा सारांश असा दिसतो की, राष्ट्रीय अस्तित्व आणि राजकीय अस्तित्व या दोन गोष्टी जरी परस्पराश्रयी असल्या, तरी त्या अगदी भिन्न आहेत, व त्यांचा संकर हा दोघांनाही मारक आहे; आणि हल्लीच्या सारख्या परिस्थितीत राष्ट्रीय चळवळींची जास्त आवश्यकता आहे. राजकीय चळवळीचा आणि राष्ट्रीय चळवळीचा संकर करून, राजकीय फायदा तर काही एक पदरात न घेता, किंवा खरे म्हणावयाचे तर घेण्याची ताकद नसता, राष्ट्रीय चळवळी मात्र फुकट मारून टाकणाऱ्या शहाणपणास काय म्हणावे, ते त्यास समजत नसे. झाडाखाली झाड वाढत नाही, हे तर उघडच आहे. त्याच-प्रमाणे परकीय सत्तेखाली राष्ट्रीयत्वाची वाढ होणे, आणि राष्ट्रीय चळवळी पोसल्या जाणे, ही गोष्ट अत्यंत दुर्घट आहे. अशा स्थितीत राजनीतीच्या कौटि-ल्यामुळेच का होईना, तसे होण्याचा जो काही थोडाबहुत संभव आहे, तो देखील अशा रीतीने वाया घालविल्याबद्दल त्यांस वाईट वाटे. आपले मूळचे तत्त्व*

---

* राष्ट्रनेते महात्मा गांधी यांनी लो० टिळकांच्या प्रयाणाची संधी साधून त्याच मुहूर्तावर सुरू केलेल्या जोरदार चळवळीचा मूळ पाया खरोखरच चांगला होता. त्यांचा सत्याग्रहाश्रम, स्वतःचे वर्तन, त्यावेळचे लेख, आणि विशेषतः मद्रास येथील व्याख्याने, आणि त्यांच्या चळवळीने, वाणीने आणि मतांनी निरनिराळे धारण केलेले अवतार, या सर्वांचा निष्कर्ष थोडक्यात असा सांगता येईल की, म. गांधींनी आपली चळवळ दुधारी तलवारीसारखी मुळापासूनच दोन अंगांनी सुरू केली. आमच्या वरील लेखनपद्धतीप्रमाणे म्हणावयाचे म्हणजे सुरू करताना राष्ट्रीय आणि राजकीय अशा तिच्या दोन स्वतंत्र बाजू होत्या, व

(पुढील पानावर)

विसरून या दोन गोष्टींचा नागपूरच्या काँग्रेसमध्ये संकर केल्यामुळे आज राष्ट्राची, राष्ट्रसभेची, आणि राष्ट्रनेत्याची (महात्मा गांधी) काय दशा झाली आहे, ते पाहिले म्हणजे या विचारसरणीचे महत्त्व लक्षात येते.

(मागील पानावरून)

व्यक्तीने आपल्या स्वतःच्या सदसद्विवेकप्रेरणेने, म्हणजे इतर कोणत्याही दुसऱ्या विकारास बळी न पडता देशासंबंधी आपले कर्तव्य करण्यास तयार व्हावे व ते कर्तव्यच असल्याकारणाने त्यास कोणत्याही साहाय्याची अपेक्षा न ठेवता, काम पडल्यास केवळ एकान्तीपणानेच ते करण्याची पराकाष्ठा करावी, आणि असे करीत असता पृथ्वीवरील वाटेल त्या मानवशक्ती त्याच्या आड आल्या. तरी त्यांच्याशी टक्कर देण्याइतके आत्मबल तिचे वाढावे, अशी राष्ट्रघटकांची व्यक्तिशः (आमच्या एका स्नेह्यांनी हे मूळतत्त्व पुढील वाक्यात मोठ्या सुंदर रीतीने बसविले आहे :— An individual against the whole Empire actuated by his own sense of right and wrong.) तयारी करणे हे तिचे एक अंग होते; आणि जोपर्यंत अशी तयारी झाली नाही तोपर्यंत राजकीय-दृष्टचा जरी काही होणे शक्य नसले तरी केवळ हातपाय जोडून बसणे योग्य नाही, म्हणूनच त्याच्या जोडीस थोडाबहुत राजकीय 'प्रोपागँडा'ही चालू ठेवावा, अशा मोठ्या सुंदर रीतीने या चळवळीस त्यांनी सुरुवात केली. आणि जर यातील मूळतत्त्व, व पहिले अंग यासच ते चिकटून राहते, तर कदाचित् जरी त्यांचा एवढा बोलबाला झाला नसता, तरी राष्ट्राचे कल्याण त्यांच्या हातून आतापेक्षा काहीतरी पटीने खास जास्त झाले असते. परंतु एक तर त्यांचा जन्म बहुतेक दूरस्थळी गेल्याकारणाने केव्हाही कोणाचीही वरात काढण्यास तयार असणाऱ्या आमच्या लोकांची खरी तयारी काय असते, याची त्यांना 'कल्पना नसल्यामुळे आणि नागपूर येथील तीस हजार लोकांच्या जयजयकारात स्वतःच वाहून गेल्यामुळे त्यांनी मूलतत्त्वांचा हा सुसंघटितपणा विसरून सर्वच गोष्टींचा एकच गोंधळ केला, आणि स्वतःच्या बिनतोड युक्तिवादाचा अभिमान, आणि अनुयायांच्या योग्यतेविषयी भ्रम, यांच्या भरीस पडून स्वराज्य देण्याविषयी मुदतीचे सट्टे करण्याची त्यास सवय लागली, व त्यामुळे सारा चुथडा होऊन जाऊन जिकडे तिकडे कमालीची अनवस्था होऊन गेली.

अशा तऱ्हेचे मनुष्यत्व परत आणण्याचे आणि राष्ट्रीयत्वाचे संगोपन, पुनरुज्जीवन, आणि संवर्धन करण्याचे काम सर्वतऱ्हेने एवढ्या विस्कळलेल्या स्थितीत प्रथमत: संहत प्रयत्नांनी केव्हाही साधत नसते. राष्ट्रीयत्व ही एक शक्ती आहे, आणि कोणचीही शक्ती केवळ नुसत्या कल्पनांनी उत्पन्न होत नसते, कारण शरीरात नवी अशी शक्ती कोणचीच उत्पन्न होत नसते. शरीरात अनेक प्रवाहांनी अखंड वाहणाऱ्या पूर्वीच्या शक्तीलाच निरुद्ध करून इष्ट स्वरूप द्यावे लागते. म्हणून राष्ट्रीयत्व हे नुसत्या कल्पनेत न राहता त्याची एक शरीरस्थ शक्ती बनवावयाची असेल तर शरीरांतून वाहणाऱ्या शक्तीच्या धारेस इष्ट त्या तऱ्हेने आळा घालून, तिचेच रूपांतर केले पाहिजे. घरी, दारी, रात्री, दिवसा, शरीरस्थ शक्तिप्रवाह वाटेल त्या दिशेने वाहू देऊन काम पडले की नुसत्या कल्पनेबरोबर राष्ट्रीयत्व स्फूर्तीसारखे शरीरात प्रकट होईल, असे समजून वागणाऱ्या देशभक्तांनी हा गैरसमज टाळून दिला पाहिजे, आणि इष्ट त्या दिशेने स्वत:च्या कायिक, वाचिक, मानसिक वर्तनास आळा घालून शक्तिसंवर्धक केले पाहिजे, मग त्यांत फार मोठ्या शहाणपणाच्या दृष्टीने थोडा मूर्खपणा असला तरी चालेल असे त्यांचे मत होते. सर्वस्वी कर्तृत्वहीन बनून शहाणपणाचे पुरे माप पदरात घेण्यापेक्षा, थोडीशी कर्तृत्वाची जोड करून काही मूर्खपणा गाठीस पडला तरी चालेल, असे एकंदर त्यांचे धोरण होते.* आणि या रीतीने राष्ट्रांतील जाणत्या लोकांनी स्वत: होऊन आपले स्वत:चे आयुष्यास वळण दिल्याखेरीज, आणि आपणावर अवलंबून अस-

*व्यवहारात वागताना अशा रीतीने स्वत:कडे थोडासा हेकडपणा अगर वेडगळपणा ते नेहमीच घेत असत. त्याचे एक प्रसिद्ध उदाहरण लेव्हीच्या जोड्याचे आहे. १९०८ साली सर जॉर्ज क्लार्क यांच्या लेव्हीस म्युनिसिपल कौन्सिलर म्हणून अण्णासाहेब यांस निमंत्रण होते, व त्या साली त्यांनीही लेव्हीस जावयाचे ठरविले होते, परंतु इतर लोकांप्रमाणे लेव्हीस जावयाचे म्हणजे काही विशेष तयारी करावयाची हे त्यांच्या गावीही नसल्यामुळे खुंटीवर ठेवलेला लेव्हीचा काळा कोट घालून तसेच ते लेव्हीस गेले. बूट पायांत घालणे त्यास शक्य नव्हते, परंतु एवढ्या समाजात जोडा घालून जाणे अगर उघड्या पायांनी जाणे हेही वेडगळपणाचेच वाटणार होते. परंतु ते तसेच जाऊन बसले. जित लोकांच्या शिष्टसांप्रदायाप्रमाणे

(पुढील पानावर)

णाऱ्या लोकांस तसे वळण पचनी पडेल अशा रीतीने पक्के लावल्याखेरीज कार्यभाग व्हावयाचा नाही, असा त्यांचा सिद्धांत होता.

असे करण्याचे मार्ग कोणचेही असोत, त्याचा वाद नव्हता. परंतु त्यांचा स्वतःचा धर्मावर विश्वास असल्यामुळे धर्माच्या साहाय्यानेच हे घडणे शक्य आहे असे ते म्हणत; परंतु धर्माविषयी त्यांची कल्पना मात्र पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे संदिग्ध नसून निश्चित होती. धार्मिक जीवनास प्रारंभ व्हावा म्हणून परसेवादी गुण तर हवेतच. परंतु ईश्वराच्या अस्तित्वातील जिवंत विश्वास हाच धार्मिक जीवनाचा प्रारंभ आहे, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. श्रीसमर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे 'देवा वेगळे कोणी नाही ।' असे सर्वही बोलतात, परंतु खरोखर त्यांची "श्रद्धा काही । तैसीच नसे ॥" ही स्थिती जाऊन ईश्वराच्या अस्तित्वावर खरोखर विश्वास उत्पन्न झाल्याखेरीज तरणोपाय नाही. ईश्वराच्या अस्तित्वावर एक प्रकारचा विश्वास तर बहुतेकांचा असतो, परंतु तो त्यांच्या सर्व कृतींना

(मागील पानावरून)

साहेब बहादुरास भेटतांना एक तर त्यांचा बूट घालून जावे अथवा काहीही न घालता उघडया पायांनी जावे, ही रीत प्रसिद्धच आहे. तेव्हा मोठाच प्रश्न येऊन पडला. भेटीपुरता तेथल्या तेथे जोडा काढून ठेवणे हे अण्णासाहेब यास अपमानास्पद होते. व जोडयासुद्धा भेटणे, हे गव्हर्नर साहेबांचा उपमर्द करण्यासारखे होते. आणि गव्हर्नर तर सर जॉर्ज क्लार्क अशा स्थितीत आता काय होते, अशी सर्वांस चिंता पडली, व कित्येक लोकांस मनापासून आनंदही झाला. स्वतः अण्णासाहेब यास चिंता म्हणजे काय पदार्थ आहे हे माहितच नसल्यामुळे ते मात्र नेहमीप्रमाणेच शांत गंभीर होते. त्यांचा उल्लेख होताच तसेच ते डायसवर गेले आणि त्यांच्या पायातील जोडा पाहून सर जॉर्ज क्लार्कच्याही कपाळात तिडीक उठली. तो प्रसंगच मोठा विचित्र होता. जोडयाकडे दुर्लक्ष करावे, तर स्वतःचा अपमान होतो, व त्याचा इनकार करावा तर जोडा घालणारी व्यक्ती कोणीतरी अशी तशी नसून प्रत्यक्ष अण्णासाहेबच ! तेव्हा काय करावे, ही सर क्लार्कलाही मोठीच पंचाईत पडली. इतर कोणी व्यक्ती असती तर त्याने केव्हा उडवून दिली असती. परंतु

(पुढील पानावर)

व्यापून नसतो. एक वेगळ्या तऱ्हेचे उदाहरण घेऊन सांगावयाचे म्हणजे मनुष्याच्या अंत:करणातील भीतीसारखे हे आहे. सामान्यत: भीती हा अंत:करणाचा धर्म सर्वच ठिकाणी असतो, आणि माणसांना घरात राहण्यासारख्या य:कश्चित् गोष्टींपासूनही 'सर्प म्हणती माझे घर। विंचू म्हणती माझे घर।' अशा अनुभवाने – 'भये व्यापिले सर्व ब्रह्मांड आहे' असे प्रतीत होत असते. परंतु ही भीती त्यांच्या कोणच्याही व्यवहारास, अगर व्यवहारात त्यांच्या अंत:करणात व्यापून नसते. शेजारीच बीळ आहे हे ठाऊक असते, तरी तेथेच तो अंथरूण घालून बेगुमानपणाने घोरत पडतो. परंतु एखादे दिवशी ज्यावेळी साप अगर प्रत्यक्ष विंचू भेटीस येतात, तेव्हा काही काळ, त्यांच्या सर्व व्यवहारात त्या सर्प विंचवांची स्मृती जागृत असते.

(मागील पानावरून)

अण्णासाहेबांविषयी तसे करण्यास मन घेईना. क्षणमात्र तो मोठ्याच विचारात पडला. एकीकडे असलेल्या आपत्तींत पडलेला लाल चेहऱ्याचा गव्हर्नर, व दुसरीकडे शांत गंभीरपणाने स्मितपूर्वक त्याचेकडे पहात असलेली अण्णासाहेबांची मूर्ती, आणि आता काय होते कोण जाणे, म्हणून उध्र्वश्वासाने अवलोकन करणारी तटस्थ सभा, असा क्षणमात्र भारतीय देखावा दिसला. शिष्टाई करण्यास उभे असलेले भगवान श्रीकृष्ण, आणि त्यांना कैद करण्याचा हुकूम देऊन सभा सोडणारा दुर्योधन, व भोवतालचे सभासद यांचाही असाच देखावा एकाद्या संजयास दिसला असेल. परंतु सुदैवाने परिणाम मात्र तसा न होता, म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष नौरोजी पदमजी यांच्या प्रसंगावधानाने वेळ निभून गेली. त्यांच्याकडे निमंत्रित पाहुण्यांचा परिचय करून देण्याचे काम होते. त्यांनी चटकन् पुढे होऊन Mr. Vinayak Ramchandra Patwardhan, rather an orthodox Brahman, असे म्हटले. त्याबरोबर साराच मनु पालटला व सारा राग गिळून टाकून जणू काही या टीकेने मौज वाटल्यासारखे करून क्लार्क साहेबाने हसत हसत हस्तांदोलन केले ! त्या प्रसंगाचे वर्णन करताना त्या Orthodox शब्दाची अण्णासाहेब स्वत: मौज करीत असत, व "Orthodox नाही तर आणखी काही खुशाल म्हण पण माझ्या जोडयाकडे पाहू नको." असे विनोदाने म्हणत असत.

मग मारे-अंधार असला तर दिवा लाव, जागा झाडून काढ, बाहेर पाऊल टाकावयाचे तर आठवणीने जोडा घाल, जरा कोठे खट्ट झाले तर न जाणो तो सुटून गेलेला साप आला की काय असा ध्यास असतो, मोठी हिंमत करून निर्भयपणाने व्यवहार तर चाललेले असतात, कोणी काही घर सोडून जात नाही, परंतु अंतःकरणात त्या सापाची स्मृती सर्व व्यवहारात व्यापून असते, व व्यवहार त्या स्मृतीला धरून विशेष तऱ्हेने चालतात. आस्तिक मनुष्याची स्थिती सामान्यतः अशी असते. व अशी ज्याची ईश्वराच्या अस्तित्वाची भावना, त्याच्या व्यवहारास व्यापून असेल, तोच खरा आस्तिक, बाकीचे कितीही पंडित असले तरी, नास्तिकच.

असा आस्तिक मनुष्य म्हटला म्हणजे ईशतत्त्वाशी गाठ घालणारा, अशीच काही मोठी समजूत करून घेण्याचे कारण नाही. ही एक मधली पायरी आहे. त्याचे सर्व व्यवहार सुटलेले असतात, अगर चित्तशुद्धी वगैरेच्या दृष्टीने त्याने पूर्णता संपादिलेली असते, अथवा त्याच्या ठिकाणी, इतर माणसांच्या ठिकाणी आढळून येणारा दुर्बळपणा व प्रवृत्ती नसतात, असे नाही, परंतु इतर लोकांत आणि त्याच्यामधे एवढाच फरक राहतो की, इतर लोकांची आस्तिक्यबुद्धी लाभ हानी इत्यादी प्रसंगी जागृत होते, आणि इतर व्यवहारात घोरत पडलेल्या माणसाप्रमाणे 'असून अडचण नसून खोळंबा,' अशा तऱ्हेची असते. तीच या माणसाच्या ठिकाणी कोणच्याही काळी आणि कसल्याही व्यवहारात जागृत उभी असते, त्यामुळे त्याच्या मनात असो नसो, त्याचे सारे व्यवहार तिच्या धोरणानेच घडतात. यामुळे दोघांच्या सर्व कृती व त्या कृतींच्या परिणामात जमीनअस्मानाचे अंतर पडते. निदान एवढी आस्तिक्यबुद्धी तरी जागृत झाली पाहिजे आणि तशी ती जागृत होऊन मनुष्य आपले व्यवहार करू लागणे म्हणजेच धार्मिक जीवनास खरोखर प्रारंभ होणे आहे, अशा तऱ्हेची बुद्धी नसल्यामुळे, एका बाजूने धर्माचे सूक्त गात असताच, राष्ट्र नास्तिकपणात बुडून गेले आहे. ही स्थिती जाऊन आस्तिकपणा येईल आणि देशांतील अनेक धर्मपंथांना नवीन चालना मिळेल तेव्हा स्वातंत्र्याच्या खटपटी करण्यास राष्ट्र तयार होईल. तोपर्यंत उदंड खटपटी केल्या तरी त्यांना यश येणार नाही. असे त्यांचे ठाम मत होते. देशाचे स्वातंत्र्य बाँब आणि बंदुका यांच्याकरिता अडून राहिले नाही, आणि वेळ आली म्हणजे त्यांच्याकरिता कोठे जावेही लागावयाचे नाही, देशात हत्यारे आहेत ती आपलीच आहेत, असे ते नेहमी म्हणत. अडून राहिले आहे ते राष्ट्रांतील व्यक्तींच्या निःसत्त्वतेमुळे.

राष्ट्रीय चळवळीच्या लाटेत सापडलेले कित्येक तरुण केव्हा केव्हा त्यांना सल्ला विचारावयास येत असत. त्यांसही हे उघड उघड असेच सांगत असत. "देशसेवेच्या मार्गास लागण्यास हरकत नाही, परंतु 'आधी भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे' एवढे लक्षात ठेव, त्याच्याखेरीज काही प्राप्त होणार नाही. आणि ते जर होत नसेल तर यात पडू नका," असा उघड उघड सल्ला ते देत. कित्येक वेळा त्यांची सल्ला भित्रेपणाची व चमत्कारिक देखील वाटे. परंतु बेजबाबदारपणाने स्वतःचा विश्वास नसता, तरुण मुलांची आयुष्ये निरर्थक बळी देऊन स्वतःचा पुढारीपणा त्यांनी कायम ठेवला नाही. एकदा एका राजकीय खटल्यात सापडलेला तरुण त्यांच्याकडे आला, आणि आपण पोलिसात काय जबाब द्यावा, म्हणून विचारू लागला. यांचा सर्व जन्म वकीलीचा धंदा करण्यातच गेला होता, तरी पण 'तू खोटे बोल,' असे कोणासही सांगणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांनी त्याला सरळ असे सांगितले की 'एक तर काय वाटेल ते झाले तरी, आपणास काहीच सांगावयाचे नाही' म्हणून तोंडातून एक अक्षरही काढू नकोस, त्यांत काही वाईट नाही, कारण, कोणत्याही गोष्टीविषयी बोलणे किंवा न बोलणे हा ज्याच्या त्याच्या खुषीचा प्रश्न आहे. साक्ष न दिल्यास सरकार तुरुंगात घालते, परंतु त्यांत काही अनीती होत नाही. मात्र बोलावयाचेच असल्यास खोटे बोलू नकोस, सरळ सांगून मोकळा हो.'

१९१४ साली लोकमान्य परत आल्यावर काही वेळ त्यांच्या दारावर पहारा ठेवला असून आत जाणाऱ्यांची पोलीस नोंद करीत असे. अशा वेळी खानदेशांतील कुकरमुंड्याचे भगवद्भक्त संतोजीबुवा हे पुण्यास आले असता त्यांच्या निरभिमान वृत्तीस अनुसरून त्यांना लोकमान्यासारख्या राष्ट्रपुरुषाचे दर्शन घ्यावे अशी इच्छा झाली. परंतु लोकमान्यांच्या घरावर असलेली पोलीसची देखरेख पाहून त्यांना थोडा विचार पडला. तेव्हा त्यांनी अण्णासाहेब यांस सल्ला विचारला. अण्णासाहेबांनी 'आपण जाऊ नका,' असे स्पष्ट सांगितलेले ऐकून सर्व लोकांस आश्चर्य वाटले. तेव्हा 'अण्णांचे अन्न' करणारे सुप्रसिद्ध डॉ. हरीभाऊ साठे जवळच होते, त्यांनी वैतागून अण्णासाहेबांस म्हटले की, 'आपणच असा सल्ला देता, अशा भित्रेपणाने काय व्हावयाचे आहे ? बेधडक आत जायला पाहिजे, काय करते पोलीस ? पण तुम्हीच असा सल्ला देता तेव्हा आम्ही नेहमी असेच राहणार, असाच योग दिसतो.' त्यावर थोडयाशा झटक्याने अण्णा-

साहेबांनी उत्तर दिले, " हो, हो, जोपर्यंत तुमच्यासारखे देशभक्त म्हणवत आहेत, तोपर्यंत असेच राहणार. बेजबाबदारपणाने सल्ला द्यावयास काही वाटते? माझ्या गुरूने मला असले धैर्य शिकविले नाही. एकदा मान पुढे केली, की तुटली तरी परत मागे घ्यावयाची नाही, हेच मी शिकलो आहे. दुसऱ्यास परभारे सल्ला देऊन त्याची मौज पाहणारे तुम्ही, काय बोंब मारणार, दिसतच आहे. अशाच रीतीने त्याला (टिळकांना) एकट्याला पुढे पाडून जेथे तेथे तोंडघशी पाडताना काही वाटले नाही; पिकेटिंगची दोमदोम् करावयास सारे तयार, परंतु शिक्षा झाल्या म्हणजे भरा बळवंतराव आपल्या खिशांतून ! एवढे वाटत होते, तर एक दहा हजार लोक गोळा करून 'हे आम्ही जातो वाड्यात, काय करावयाचे ते करा,' असे म्हणून पोलीसच्या उरावर तेथे राबता नाही पाडला कोणी, हा गरीब बुवा, बरोबर परिवार, त्याचे हे काम नाही, अशा स्थितीत परभारे त्याच्यावर प्रयोग करायला तयार, पुढे थोडासा पेचात आला म्हणजे पैसे काही तू काढून देशील का ?" यावरून बरेच बोलगे निघून त्यांनी रानडे, शं. पां. पंडित, वगैरेंच्या कित्येक हास्यकारक गोष्टीही सांगितल्या. याप्रमाणे पुढाऱ्यांच्या बेजबाबदारपणाचा व आंगचुकारपणाचा त्यांना संताप येत असे, व अशा तऱ्हेचे वर्तन व अशा तऱ्हेची देशसेवा न करतांना, समर्थांच्या उक्तीप्रमाणे 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील त्याचे । परंतु आधी भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे ॥' हे वचन लक्षात ठेवून वागा म्हणून ते सांगत असत. आणि गेल्या वर्षांतील अनेक अवस्थांतून निघाल्यावर हल्ली जी स्थिती राष्ट्र व त्यांतील चळवळी यांना आलेली आहे, ती पाहिली असता, त्यांची मते बरोबर नव्हती असे कोण म्हणेल ? असो.

येथे एक गोष्ट उघड सांगावीशी वाटते. देशाच्या भवितव्यतेविषयी अण्णासाहेबांच्या तोंडून निघालेल्या भविष्यासंबंधी आम्ही मागे स्पष्टच लिहिले आहे. त्यावरून भविष्यवाद अशा रीतीने त्यांनी कधी कोणास काही सांगितलेच नाही, हे उघड आहे. तरी पण एक गोष्ट मात्र ते नेहमी मोठ्या कळकळीने सांगत. आणि ती उघडपणे तशीच लोकांस सांगणे अवश्य आहे असे आम्हासही वाटते. " देशाचा उद्धार कधीही होवो, आज देशाची स्थिती कितीही सुव्यवस्थित व शांत असो, आणि लोकात उन्नती व ऐक्यभाव कितीही झालेला दिसो, त्याच्यावर म्हणजे विशेषत: हिंदु लोकांवर असा एक काळ लौकरच येणार आहे

की, त्याच्याकरिता आतापासून जर तरतूद केली नाही, तर त्यांना 'दे माय धरणी ठाय' होऊन जाईल. यातून केवळ परमेश्वराच्या कृपेनेच पार पडणे शक्य आहे. त्या काळात 'जीव मुठीत धरून' कसेबसे तरी जगता येईल, (अर्थात् राष्ट्र या रीतीने) अशी सोय करणे भाग आहे; व स्वतःच्या श्रद्धाबुद्ध्यनुरूप काही तरी त्याकरता इमाने इतबारे प्रत्येकाने केले पाहिजे, मग ती नमस्काराने शरीर कमावण्यासारखी एकादी दृश्य, अथवा ईश्वरास कळकळीने प्रार्थना करण्यासारखी एखादी अदृश्य गोष्ट असो," असे ते सांगत असत. या विषयी काही जास्त लिहिता येत नाही, परंतु जगातील एकंदर राजकारण 'तंजीब' व 'तघलीव' यासारख्या चळवळी, आणि भयसूचक घंटेसारखी पुस्तके, इत्यादी सर्व प्रकार लक्षात घेता व या दिशेने काही तरी केले पाहिजे, असे विचारी लोकांस जे वाटू लागले आहे, ते पाहिले म्हणजे या उपदेशाचे महत्त्व लक्षात येते.

राष्ट्रीय शिक्षण

The great thing in all education is to make our nervous system our ally instead of our enemy. We must make automatic and habitual, as early as possible, as many useful actions as we can, and as carefully guard against the growing into ways, that are likely to be disadvantageous. The more details of our daily life we can hand over to the effectless custody of automation, the more our higher powers of mind will be set free for their own proper work. Do not preach too much to your pupils, or abound in good talk in the abstract. Lie in wait rather for the practical opportunities, be prompt to seize those that pass, and thus at one operation get your pupils both to think, to feel, to do. The strokes of behaviour are what give the new set to the character and work the good habits into its organic tissue. Preaching and talking too much soon become in-effectual bore.

सुप्रसिद्ध अमेरिकन मानसशास्त्री प्रो. जेम्स यांच्या वरील उताऱ्यात अण्णासाहेब यांच्या अथवा थोडक्यात म्हणावयाचे म्हणजे आमच्या पूर्वपरंपरेतील शिक्षणपद्धतीचे रहस्यच सूत्ररूपाने सांगितले आहे. शिक्षण हाच राष्ट्रीय जीवनाचा आत्मा आहे, याविषयी काहीच वाद नाही. आणि 'राष्ट्रास शिक्षण द्या', 'राष्ट्रास शिक्षण द्या,' अशी जी देशाच्या दुर्दशेवरील उतारा म्हणून ओरड करण्यात येते, तीही यथार्थच आहे. परंतु हे शिक्षण म्हणजे काय, आणि ते द्यावयाचे कसे हाच काय तो वैचित्र्याचा प्रश्न आहे. पाश्चात्य संकृतीशी संबंध आल्याबरोबर तिच्या झगझगाटाने दिपून जाऊन पाश्चात्य लोकांचे ज्ञान, त्यांच्या विचारसरणी, आणि त्यांची शास्त्रे यात प्रावीण्य मिळविणे एवढाच शिक्षणाचा अर्थ केला जात होता. त्यानंतर हळूहळू त्या शिक्षणाचा स्वतःच्या संस्कृतीच्या दृष्टीने व राष्ट्रीय दृष्टचा असलेला घातुकपणा लक्षात येऊन त्यातील चांगले तेवढे घ्यावे व आमच्यातील काही घेऊन निराळाच मसाला तयार

करावा, अशी बुद्धी उत्पन्न झाली, आणि होता होता आजच्या घटकेस राष्ट्रीय शिक्षणाच्या नावाखाली इंग्रजी विद्येस दूर सारण्याचा मनु येऊन ठेपला. परंतु व्यसनाच्या आहारी अतिशय पडलेल्या माणसाप्रमाणे, एकीकडे त्या शिक्षणास शिव्या देऊन, राष्ट्रीय शिक्षण असा शब्दाने अनिश्चित कल्पनांचा उद्गार करावा, आणि दुसरीकडे वेडेवाकडे तोंड करीत घशात ओतलेल्या दारूप्रमाणे त्या शिक्षणाच्या अधिकाधिक पचनी पडावे, अशी असहाय स्थिती झाली आहे. तरुण पिढी हीच राष्ट्राची खाण आहे, या खाणीची जशा रीतीने जोपासना केली जावी, तशाच रीतीने पुढील राष्ट्र तयार होईल, ही गोष्ट सर्वांस पटली आहे, परंतु मुख्य अडचण अशी येते की, आमचे राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय, शिक्षण म्हणजे काय व ते कसे दिले जाते, यांच्या निश्चित कल्पनेचा अभाव आणि दुसरे, शिक्षणाचा आणि अन्नोदकाचा असलेला अपरिहार्य संबंध यामुळे कितीही ओरड झाली तरी, नवीन असे काहीच शिक्षण मिळत नाही, आणि पाश्चात्य शिक्षणही दिवसेंदिवस कठीण होऊ लागले अशी स्थिती होऊन, काही तरी एकच गोंधळ झाला आहे.

अशा स्थितीत, या विषयाशी संबंध असलेले सारे प्रश्न नीट रीतीने सोडवून, त्याची काही तरी निश्चित कल्पना करणे जरूर आहे, असे वाटून हा भाग हाती घेतला आहे. मात्र पूर्वीच्या कोणच्याही प्रकरणापेक्षा यांतील विचारांची जबाबदारी आमच्यावर जास्त आहे, कारण पूर्वीच्या प्रकरणात आलेले सारे विषय बहुतेक जसेच्या तसे अण्णासाहेब यांच्या शब्दातच मांडण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्यांतील शब्दरचना जरी आमची असली तरी, एकंदर प्रतिपादन हे बहुतेक सर्व त्यांचेच आहे, व कित्येक ठिकाणी तर त्यांच्या शब्दातच आहे. म्हणून त्याविषयी कोणी काही शंका काढली असता आम्ही निःशंकपणाने अण्णासाहेब यांचेकडे बोट दाखवू शकतो. तसे या ठिकाणी आम्हास कानावर हात ठेवता येत नाहीत; कारण हा विषय इतक्या स्पष्टपणे त्यांच्यासमोर कधीच निघाला नसल्यामुळे या विषयावर असे स्वतंत्र त्यांचे काही उद्गार सांगता येत नाहीत. परंतु यास जोडून असलेल्या इतर कित्येक विषयांवरील त्यांच्या उद्गारांवरून हा प्रश्न कसा सोडविला पाहिजे ते पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून यात जर कोठे चूक असेल, तर ती आमची आहे, आणि जर त्यांतील विचारसरणीने हा प्रश्न बराचसा सुटण्यास मदत होत असली, तर ज्या

त्यांच्या विचारांवरून याची मांडणी करता आली, त्यांचेच ते श्रेय आहे. याविषयी त्यांचे प्रत्यक्ष असे वाक्य नसताना हा केवळ अव्यापारेषु व्यापारही वाटण्याचे कारण नाही. कारण, देशामध्ये एक विशिष्ट विचार-परंपरा कायम राहावी, अथवा उत्पन्न व्हावी, हाच या चरित्राचा हेतू आहे; आणि जर हा विशिष्ट सांप्रदाय जोमदारपणाने वाढावयाचा असेल, तर त्याला अनुकूल अशा कोणत्या शिक्षणपद्धतीने तो वाढेल, हेही सांगणे योग्यच आहे; असो.

इंग्रजी शिक्षणाचे जेव्हा परीक्षण सुरू झाले, तेव्हा त्यांतील एक दोष असा सांगण्यात आला की, जेणेकरून राष्ट्रजागृती होईल, व जितकी त्यांच्या संबंधाची वस्तुस्थिती कळेल अशी माहिती त्यांत नसते. हिंदी लोकांच्या प्रत्येक गोष्टीस लाघव आणि तद्व्यतिरिक्त तेवढ्या सर्व गोष्टीस मुसलमान, ग्रीक अथवा रोमन आणि युरोपिअन असलेल्या परंपरेने उत्तरोत्तर गौरव द्यावयाचे अशी त्या शिक्षणाची तऱ्हा आहे; यामुळे याच्या उलट ते राष्ट्रीय शिक्षण, अशी कल्पना सरसहा झालेली दिसते. इंग्रजी शिक्षणाची तऱ्हा अशी मानभावी आहे, हे तर उघडच आहे, परंतु चांगला विचार केला तर, असे आढळून येईल की, विष्णुशास्त्र्यांच्या काळानंतर तरी, राष्ट्राचे घोडे त्यामुळे फारसे अडून बसले नव्हते. इंग्रजी शाळेत शिकणारा अगदी अत्यंत राजनिष्ठाचा का मुलगा असेना, भोवतालच्या परिस्थितीमुळे त्याला हे सहज कळत असे की, क्रमिक पुस्तकातील माहिती खोडसाळ असून वस्तुस्थिती अगदी भिन्न आहे. शिवाजी महाराजांस क्रमिक पुस्तकांत जरी सामान्य लुटारू म्हटले तरी वस्तुत: त्यांची योग्यता कोणची होती, हे गेल्या पन्नास वर्षातील विद्यार्थ्यांस तरी पूर्णपणे ठाऊक असते. असे म्हणण्याचे कारण इतकेच की तरुण माणसाचे ज्ञान केवळ क्रमिक पुस्तकांवरच अवलंबून नसते, आणि सरकारने कितीही निर्बंध घातले तरी भोवतालच्या वातावरणातून सर्व तऱ्हेचे विचार त्यास मिळतच असतात. अशा स्थितीत क्रमिक पुस्तकातील थोड्याशा शिक्षणाने त्यांचे गाडे अडून राहते, असे म्हणता यावयाचे नाही. जर काही नुकसान झाले असेल तर ते इंग्रजी शिक्षणाने नव्हे; तर इंग्रजी संस्कृतीला दिपून गेल्यामुळे आम्ही जे धुपाटणे पालथे घातल्यासारखे केले त्याचा तो दोष आहे. याच इंग्रजी शिक्षणातून, ज्यांनी राष्ट्रात जागृती उत्पन्न केली, आणि इंग्रजी

राज्याचा व संस्कृतीचा हल्ला परत फिरविण्याकरिता झगडा सुरू केला, त्यांची पिढी बाहेर पडली. तेव्हा हा दोष इंग्रजी शिक्षणाचा म्हणजे अर्थातच निवळ शाळाखात्याचा नाही.

इंग्रजी शिक्षणाविरुद्ध ज्या वेळेस ओरड करण्यात येते, ती वस्तुत: सभोवतालच्या वातावरणात खचून भरलेल्या इंग्रजीपणामुळे. जे हजारो प्रकाराने इंग्रजी शिक्षण मिळत असते, त्याविरुद्ध नसून, शिक्षण खात्याकडून मिळणाऱ्या शिक्षणपद्धतीविरुद्ध असते. इंग्रजी शिक्षण जर वाईट असेल, तर वातावरणात जेथे तेथे भरून राहिलेल्या इंग्रजी संस्कृतीस उडवून दिले पाहिजे, अथवा काही काल तसे साधणे शक्य नसल्यास, निदान ती संस्कृती आमच्या अंत:करणावर वाटेल तो परिणाम करणार नाही, व तिच्या अनुरोधाने आमच्या आयुष्यास वळण लागणार नाही, असा काहीतरी पक्केपणा आमचे ठिकाणी उत्पन्न केला पाहिजे. ज्याला आज राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात, त्याचा आणि शिक्षणखात्यातील शिक्षणाचा तुलनात्मक विचार केल्यास, दोघांमध्ये इतकाच फरक आढळून येतो की राष्ट्रीय शाळेतून विशेषपणा दाखविण्याकरिता धंदे शिक्षणाचा एक धूमकेतू तिला जोडलेला असतो; व सभांना वगैरे जाण्याची आणि काही चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेण्याची त्यांना मुभा असते. व कदाचित् देशी भाषेच्या उपयोगामुळे अभ्यासक्रम थोडा सुगम होत असेल. पण एवढ्यामुळे त्यांत राष्ट्रीयत्व अशा दृष्टीने काही मोठासा विशिष्टपणा येतो असे नाही. माहितीच्या दृष्टीने पाहिले तर दोनही शाळांतील विद्यार्थ्यांना सारखीच माहिती असते, आणि राजकीय कार्यक्रमात एकास प्रत्यक्ष भाग घेता आला नाही तरी इष्टानिष्ट परिणाम दोघांवरही सारखेच आढळून येतात. राष्ट्रीय शाळेत काही काळ घालवून पोटापाण्यास लागलेला, आणि इंग्रजी शिक्षणांतून बाहेर पडलेला अशा दोघांच्याही शीलात व जीवनक्रमात असा कोणचाच फरक आढळून येत नाही की, ज्यामुळे त्यांच्या भिन्नभिन्न खाणी उमटून पडतील. जो काही फरक राहतो तो शिक्षण संस्कारांचा नसून पोटापाण्याच्या साधनांचा जो अवश्य परिणाम जीवावर होतो, त्याचा असतो.

याचे कारण असे दिसून येते की, ज्यास राष्ट्रीय शिक्षण म्हणून म्हणण्यात येते ते वस्तुत: राष्ट्रीय नसून काही गैरसोयी दूर करण्याकरिता काढलेले इंग्रजी

शिक्षणच असते; कारण देश, देशाभिमान आणि राजकीय झगडयास योग्य अशा काही मनोवृत्तीस प्रेरक अशा गोष्टी एवढयाने काही राष्ट्रीयत्व होत नसते. कारण, देश आणि देशाभिमान या सामान्य शब्दांनी झाल्यास फार झाले तर त्यागबुद्धी उत्पन्न होऊ शकेल, परंतु अंत:करणाची विशिष्ट तऱ्हेची मूर्ती बनू शकणार नाही. आणि अशा तऱ्हेची मूर्ती बनणे, यांतच राष्ट्रीयत्व आहे. आमच्या राष्ट्रीयत्वाच्या स्वरूपाविषयी हल्ली इतका गोंधळ होऊन गेला आहे की, जो हिंदू म्हणावयास तयार असेल तो हिंदू, असली त्या राष्ट्रीयत्वाची व्याख्या करण्यापर्यंत मजल येऊन पोहोचली. ज्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण द्यावयाचे, त्यांच्याच जवळ अशा रीतीने राष्ट्रीयत्वाचा अभाव असल्यामुळे, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा म्हणजे इंग्रजी शिक्षणपद्धतीच्याच सुधारलेल्या* आवृत्ती होणे साहजिक आहे. एवढयाकरिता राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय हे आधी पाहू, आणि मग त्याचे शिक्षण कसे दिले जावे याचा विचार करू.

इंग्रजी शिक्षणाच्या योगाने नि:सत्त्वता येऊन अनेक उत्कृष्ट गुणांची हानी होते. ती होऊ नये म्हणून देश, या सामान्य शब्दाने आजकाल वाङ्मयांत अट्टाहास चालविला आहे. देश हा इतका सामान्य शब्द आहे की जर तत्संबंधी गुणसंस्कारांची विशिष्ट मूर्ती तयार नसेल, तर तो मनुष्याच्या अंत:करणास उद्‌बोध करू शकणार नाही. इतर देशातील इतिहास पाहिला तरी देखील असे दिसते की, ज्यास काही संघटनात्मक कार्य करावयाचे आहे, त्यास विशिष्ट गुणसंस्कारांचीच मूर्ती लोकांपुढे मांडावी लागते. आणि देश या नावात जी एक जादू आहे असे वाटते, तिचा निष्कर्ष कोणच्या तरी एका जनसमूहाच्या ठिकाणी आत्मबुद्धी आणि तत्प्रीत्यर्थ स्वार्थत्यागाची तयारी या दोन उदात्त भावनात दिसून येतो; व त्यांच्या योगाने जेथे कोणच्याही तऱ्हेचे प्रतिकारकार्य करावयाचे

---

* याचा अर्थ मात्र असा नाही कीं, हल्लीच्या राष्ट्रीय शिक्षण संस्था प्रशंसनीय नाहीत. दगडापेक्षा वीट केव्हाही मऊच असणार व शिक्षण घ्यावयाचेच म्हटले तर राष्ट्रीय शाळेत घेणेच जास्त हितावह असणार आणि तेथेच ते घेतले पाहिजे हे तर उघड आहे. ' न निंदा निंदितुं अपि तु विधेयं स्तोतुं ' या न्यायाने वरील लिहिणे आहे.

आहे, त्यास लागणारे शौर्य थोडेबहुत उत्पन्न होते. परंतु राष्ट्रीयत्वास लागणाऱ्या अनेक गुणांपैकी जरी तो बिनमोल असला, व त्याच्या योगाने व्यक्तीची किमत कितीही वाढली, तरी त्यांना काही संस्काराची जोड असल्याखेरीज त्याची राष्ट्रीयत्वास मदत होऊ शकत नाही. सारांश, गुण आणि संस्कार या उभयतांची मिळून जेव्हा एकादी विशिष्ट मूर्ति ठरते, तेव्हाच तिच्या ठिकाणी राष्ट्रीयत्व येऊ शकते.

उदा० एकादा मनुष्य कितीही शूर असला तरी तेवढ्याने तो मुसलमान होऊ शकणार नाही; त्या शौर्याचा अभिमान कुराणास व पैगंबरास चिकटून असेल, म्हणजे अर्थातच त्यांच्या अनुषंगाने मुसलमानी समाजास धरून असेल, तरच त्याला मुसलमान म्हणता येईल. मुसलमानांचेही राष्ट्रीयत्व इस्लामी धर्माशी चिकटून असल्यामुळे धर्माशी चिकटून असणे हेच त्यांच्या राष्ट्रीयत्वाचे लक्षण झाले. इंग्लिश लोकांचे राष्ट्रीयत्व ख्रिश्चन धर्माशी चिकटून नसल्यामुळे इंग्लंडच्या राजकीय हिताहितास एकरूप असणे, आणि ज्या कित्येक गोष्टींमुळे जगातील इतर युरोपियन लोकांहून इंग्लिश मनुष्य आपला वेगळेपणा कायम राखू शकतो, त्या गोष्टी म्हणजे आचार, विचार, आणि गुण हे अंगी असणे, यातच त्याचे राष्ट्रीयत्व आहे; मग तो माणूस कोणच्याही धर्माचा असो. या विशिष्ट-पणात आनुवंशिकतेलाही एक स्थान असल्यामुळे इंग्लंडात इंग्लिश म्हणविणाऱ्या आईबापाच्या पोटी जन्म येणे, हाही एक संस्कार अवश्य आहे. असो.

सारांश काय देशजागृतीकरिता धैर्य, साहस वगैरे जे काही गुण यावे असे आपणास वाटते, ते तर वस्तुत: मनुष्यत्वाला आवश्यक आहेत. त्यांच्या योगाने फार झाले तर यथार्थ मनुष्यत्व येईल. या गुणांचा उपयोग हिंदुस्थान देश म्हणून आज ज्याला समजतात, अथवा समजण्यात येईल, त्याच्या व त्याचा घटक या नात्याने स्वत:च्या हिताहितसंबंधातच करू असे म्हटल्यानेही त्या समाजास राष्ट्रीयत्व येणार नाही. कारण त्या भावनेत स्थायीकपणा नसल्यामुळे, परंपरा उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य नाही, व हिताहितसंबंधावरच त्या गुणांचा उपयोग आणि त्या भावनेचे अस्तित्व असल्यामुळे, हिताहितसंबंध पालटले म्हणजे त्यांची योजनाही पालटली. अशाप्रमाणे त्या गुणातला उदात्तपणा निघून जातो.

सारांश काय, असले सर्व उदात्त गुण अंगी असावे, आणि त्यांच्या जोडीस जेणे-करून जगातील इतर जनसमाजाकडून आपले विशिष्टत्व कायम राहून, त्यामुळे मानवसृष्टीत काही स्पष्ट विशिष्ट कार्य करता येईल, अशा तऱ्हेच्या सर्व संस्कारास अभिमान चिकटून असेल, तरच तिला राष्ट्रीय भावना म्हणता येईल, व त्या अभिमानाच्या जोपासनेतच राष्ट्रीयत्व आहे, अशी राष्ट्रीय शब्दाची सामान्य व्याख्या आजच्या घटकेस करता येईल. मग व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या कोणी कितीही तर्क बसवोत. या ठिकाणी संस्कार हा शब्द मानसिक परिणाम, व गंध लावणे, स्नान करणे, माळ अथवा जानवे घालणे, गुडघे टेकूनच नमाज पढणे अथवा अंगावर पाणी शिंपडून घेऊन पवित्रात्म्याने शुद्ध होणे असली प्रत्यक्ष लहान मोठी क्रिया असल्या दोनही अर्थांनी वापरला आहे.

आजकाल जी जागृती उत्पन्न होत आहे तिच्यात उत्तम गुण उत्पन्न व्हावे, असा स्तुत्य प्रयत्न आहे. परंतु त्याला समाधानकारक यश न येण्याचे कारण हे आहे की, असा काही विशिष्ट संस्काराचा अभिमान उत्पन्न केला जात नाही. किंबहुना असा अभिमान असणे हे कोतेपणाचे व वेडगळपणाचे समजले जाते; परंतु कोणत्याही संघटनेतील खरा जोम असल्या वेडगळपणातच असतो; तत्त्वांच्या बारकाईने इच्छाशक्तीची वाफ निघून जाते या गोष्टीच्या अज्ञानामुळे व काहीसे, जरी ही गोष्ट पटली तरी, हल्ली जिकडे तिकडे झालेल्या अनवस्थेमुळे, सर्वांस पटतील असे संस्कार कोणते घ्यावे, याचा निर्णय करिता येत नसल्यामुळे, असल्या संस्काराच्या अभिमानाच्या अभावी उत्तम गुण प्रौढ पिढीच्या अंगी खेळत नाहीत, आणि म्हणून नवीन पिढ्यात त्यांचे परिवर्तन व उत्पत्ती होत नाही. कार्यवंशात् कोठे काही गुण चमकतात, ते त्या कार्यास धरून असल्यामुळे, तत्क्षणीच विजेप्रमाणे मालवून जातात. दयाळनाथांनी म्हटल्याप्रमाणे "निशाण फडके ते काष्ठ । त्याचे मोल काय । परि त्या अभिमानासाठी रायाचे शिर जाय ।।" यात सारे रहस्य आहे. क्षुल्लक वाटणाऱ्या गोष्टीचेच संस्कार बनवून त्यांच्या ठिकाणी 'रायाचे शिर जाय' असला अभिमान धरल्यानेच राष्ट्रचैतन्य उत्पन्न होते, व राष्ट्र जगते. नुसत्या गोल गोल गोष्टीने काही देखील होत नाही. परंतु, संभावितपणाच्या विचित्र कल्पनांमुळे असल्या तऱ्हेचे वर्तन आपल्या योग्यतेस कमीपणा आणणारे वाटते, अगर सर्व प्रकारच्या अर्धवट पांडित्याने कशातच काही वाटत नसल्याने अतिशहाणपणाने जुने अंतरले आणि पारतंत्र्यामुळे

नवीन पारखे झाले, अशी स्थिती उत्पन्न झाली आहे. जुन्या सुइणी मरून गेल्या, आणि नवीन तऱ्हेने इस्पितळात बाळंतपण करणे तर पटत नाही, अशा स्थितीत बाळंतीणच मरून जावयाची पाळी आली आहे, एकाद्या विषयात थोडसा व्यासंग केला अथवा पुष्कळशा विषयाचा चावा घेऊन पाश्चात्य पंडिताची ठराविक विचारसरणी पाळली, की मनुष्याच्या आयुष्याशी संबंध असलेल्या सर्व विषयात अकुंठित संचार करण्याची बुद्धीस पात्रता येते, त्यामुळे जे लहरीस येईल ते शास्त्र आणि जी सोयीस पडेल ती शास्त्रीयता असे होऊन बसल्यावर राष्ट्रीयत्वाची नुसती चाळणी व्हावी हे ठीकच आहे. असल्या या चाळणीत कितीही चैतन्यप्रवाह ओतला गेला तरी एक थेंबही कसा साचेल ?

या सर्व गोष्टीची थोडीबहुत जाणीव सर्वत्रच आहे. व अशा तऱ्हेने होणारी चूक भरून काढण्याचे थोडे बहुत प्रयत्नही आहेत; परंतु एक तर अशा राष्ट्रीयत्वाच्या बाबतीत अशी सुनिश्चितता आणणे दुर्घट झाल्यामुळे व शिक्षण शब्दाची व्याख्याच मुळी बदलून गेल्यामुळे राष्ट्रीय शिक्षण म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाचीच एक सुधारलेली आवृत्ती व्हावी यात नवल नाही. या शरीरातील Nervous system (ज्ञानतंतुजाल) म्हणजे खरा मनुष्य. स्नायुमय शरीर आणि स्नायुबल याची व त्या Nervous system ची जर उत्तम जोड असली तरच मनुष्य म्हटला म्हणजे आपल्या मनात ज्या जोमदारपणाची, कर्तेपणाची आणि प्रभुतेची कल्पना येते, अशा तऱ्हेचा मनुष्य तयार होतो. त्यामुळे Nervous system आणि Muscular system यांचा असा परस्पर जोड घालून देऊन त्या वाढतील अशाच तऱ्हेचे ज्ञान व वळण त्यांना देणे हा सर्व शिक्षणाचा हेतु आहे. नवीन रोपट्याला काही काळ कुंड्यात ठेवून खत, पाणी, वारा, ऊन वगैरे सर्व विशिष्ट तऱ्हेनेच द्यावे लागते, तरच त्याची योग्य वाढ होते. त्याचप्रमाणे मनुष्याची अशी वाढ होतानाही घडावे लागते. नाही तर Nervous system आणि Muscular system यांच्यात विस्कळितपणा होऊन हल्लीच्या समाजासारखी विचित्र मानवसृष्टी उत्पन्न होते ही गोष्ट लक्षात घेऊन, तशाच

तऱ्हेची राहणी आमच्या इकडील जाणत्या लोकांनी बनवून दिली होती.

शिक्षणातील हा खरा हेतू लक्षात घेतला असता असे आढळून येईल की हल्लीच्या कोणत्याही शिक्षणपद्धतीत शिष्याची पूर्वीची काही तयारी नसता हा हेतू साधणे शक्य नाही. कारण या शिक्षणपद्धतीच्या कक्षेत तो पुरा येईपर्यंत शरीरातील या दोन संस्थांची वाढ होऊन गेलेली असते. वर सांगितल्याप्रमाणे शिक्षणातील खऱ्या हेतूची वासलीत त्या पूर्वीच्या वयातच लागून जाते. जर कर्मधर्मसंयोगाने त्या जीवाच्या बाबतीत हे थोडेबहुत घडून आले असले, तर मात्र त्यास वाढवून विशिष्ट रूप देण्याचे कामी हे शिक्षण पडू शकते. त्यामुळे जेथे ही मूळ तयारी घडते, तेथेच खरोखर काळजी घेतली पाहिजे. म्हणजे ज्या विचारवान् गृहस्थास आपल्या मुलास राष्ट्रीय शिक्षण द्यावेसे वाटत असेल, त्याने स्वतःच्या घरासच राष्ट्रीय शाळा बनविले पाहिजे, आणि डोळे उघडू लागताच आपल्या पिलास दयामाया न करता तिच्यात घातले पाहिजे. परंतु त्या शाळेत घालून सर्व तऱ्हेची नुसती माहिती त्याला देऊन अगर कानाशी अष्टौ प्रहर बडबड करूनही हे साधणार नाही. उलट मुलांच्या कानी वाटेल तशी आणि वाटेल तितकी बडबड केल्याने, त्यांच्या क्रियाशक्तीची वाफ निघून जाते. व विरुद्ध परिणाम मात्र घडून येतो. परंतु शिक्षणाचा हा हेतु लक्षात ठेवून, अथवा न ठेवूनही का होईना, वरील इंग्रेजी उताऱ्यात सांगितल्याप्रमाणे वागण्याची शिस्त ज्यांना लागलेली आहे, व स्वतः ज्यांच्याजवळ काही गुणसंस्काराची कमाई आहे. तेच योग्य गुरू होऊन सहज रीतीने शिक्षण देऊ शकतात. अशा तऱ्हेने घरोघरी मनुष्यत्वाचे शिक्षण घेतलेली प्रजा जेव्हा एकत्र होते, तेव्हा त्यांच्या क्रियाशक्तीला त्यांच्या स्वभावानुरूप निरनिराळी वळणे देऊन तदनुरूप ज्ञानाचा पुरवठा करण्याचे काम मात्र सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्था करितात. अशी वस्तुस्थिती असता, शिक्षण म्हणजे काही तरी विषयाच्या माहितीचा संग्रह व ते मुलगा काही तरी वयात आल्यावर त्याच्या कानाशी कटकट करूनच दिले जाते, त्याचा देणाऱ्यांच्या व्यक्तित्वाशी काही संबंध नसतो, व ते देण्याची काही विशिष्ट पद्धतीही नाही, अशा तऱ्हेच्या मुकाट्याने सर्व संमत झालेल्या एक प्रकारच्या समजामुळे राष्ट्रातील नवीन पिढीस कसल्याही प्रकारची कितीही माहिती मिळत असली, तरी शिक्षण असे बहुतेक मिळतच नाही. आणि तसे ते मिळाल्या-

खेरीज तर राष्ट्र सजीव होऊन वर येणे शक्य नाही. थोडक्यात बोलावयाचे म्हणजे विचारवान् पुरुषांनी अतिविचारता व प्रत्युत्पन्नकर्तृत्व यांचा भ्रम टाकून देऊन, संकुचित अभिमान धरावयास तयार झाले पाहिजे, म्हणजे गुणसंस्कारांची थोडीबहुत काही तरी प्रत्यक्ष कमाई केली पाहिजे, व आपल्या जीवाचे कोड अथवा कीव न करिता अखंड त्या शिस्तीत स्वत:स घालून घेतले पाहिजे, म्हणजे ते शिक्षण कुटुंबास मिळून मोठ्या शिक्षणसंस्थांचा राष्ट्रीय दृष्ट्या फायदा घेण्याची पात्रता पुढील पिढीत येईल. नुसत्या उत्तम विचारांनी, अगर शिक्षण-संस्था व्याख्याने आणि वाङ्मयसाधने यात पोरास बुडवून ठेवल्याने काहीही व्हावयाचे नाही. सारांश समाजघटकांची खाजगी राहाणी व माणसांचे कौटुंबिक जीवन यांचे महत्व ध्यानात घेऊन तेथपासून जेव्हा कोणच्याही चळवळीस सुरुवात होईल, तेव्हा कार्य होऊ लागेल. मनुष्याची चळवळ वेगळी व त्याचे खाजगी जीवन वेगळे, अशी फारकत झाल्यानेच साऱ्या चळवळी निर्वीर्य होऊन मरून जातात.

दुसरी मोठी अडचण म्हणजे, जुने आणि नवे यांचा तंटा, जीवनकलह, दारिद्र्य, राजकीय परिस्थिती, इत्यादी गोष्टींच्या भाऊ-गर्दीत शिरल्यावर मनुष्याच्या विचाराचा पत्ताच लागत नाही; अशा स्थितीत स्वत:च्या राष्ट्रीय-त्वाची निश्चित कल्पना करून, तिला सुसंगत असे गुणसंस्कार भोवतालच्या परिस्थितीत अंगी आणावयाचे, व परिपाळावयाचे, ही गोष्ट सर्वांसच कशी साधेल ? स्वत: अण्णासाहेब देखील म्हणत असत की, "हे काम फार कठीण आहे, महाराज स्वत:च अवतार घेऊन ते करतील, तेव्हाच सारी अव्यवस्था मोडली जाईल." असे जरी असले, व एकादा अवतारी महापुरुष पुढे येईपर्यंत हे जरी साध्य नसले, तरी तोपर्यंत एक गोष्ट करणे आमचे कर्तव्य आहे, असे ते म्हणत असत. ती ही की सर्व तऱ्हेची गुणसंपत्ती आंगी आणावी, आणि जुने संस्कार व परंपरा या जिवंत ठेवण्याची खटपट करावी; मग तेवढ्याकरिता वाटेल त्या हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या तरी हरकत नाही, त्यात भूषणच आहे. ज्याला त्याला त्याच्या त्याच्या जातिकुलशीलानुरूप सहज प्राप्त होणाऱ्या अशा अनेक गोष्टी असतात की, वरील रीतीने त्यांचे परिपालन करून महाराष्ट्र धर्म त्याला वाढविता येईल. तेजस्वी व्यक्तीच्या अनेक लहान लहान अभिमानांचा

समुच्चय म्हणजे राष्ट्रजागृती; अनेक लहानसान अभिमान कितीही वाढले तरी व त्यांनी एकमेकांशी कशाही कुस्त्या केल्या तरी ते एकमेकांस मारून टाकणार नाहीत; उलट एकाच आखाडयांतील तालीमबाजाप्रमाणे एकमेकांचे बल वाढवितील, असा त्यांत जो एकसूत्रीपणा असतो, त्याचेच नाव 'महाराष्ट्र धर्म'. श्रीसमर्थांनी 'मराठा तितका मेळवावा' म्हणून महाराष्ट्र धर्माचे लक्षण सांगतांना काही एकंकार शिकविला नाही, तर उलट ज्याने त्याने आपणास शहाणे करावे, व सर्वांनी मिळून देशद्रोही कुत्ते मारून परते घालण्यास शिकावे, असेच शिकविले आहे. ही गोष्ट एकाच रीतीने साध्य आहे. मराठा तितुका मिळवून एक विचाराने भरावा, म्हणून समर्थांनी सांगितले; आमचे लोकही आज ह्याचीच इच्छा करीत आहेत. परंतु 'एक विचार' मात्र कोणातच भरला जात नाही. याचे कारण सर्व प्रकारचे प्रयत्न करीत असता महाराष्ट्र धर्माचे मुख्य अंग आम्ही विसरून गेलो.

श्रीगुरुचरित्र या ग्रंथावर अण्णासाहेब यांचे फार प्रेम होते, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. ज्यामध्ये परकी भाषेतील एकही शब्द नाही, असा हा ज्ञानेश्वरीनंतर भर मुसलमानीत निर्माण झालेला असा एकच ग्रंथ आहे. समर्थांनी उपयोगात आणलेला 'महाराष्ट्र धर्म' हा शब्द प्रथमत: या ग्रंथात आलेला आहे, असे ते मोठ्या अभिमानाने सांगत. 'महाराष्ट्रधर्म म्हणजे काय?' असे मी त्यांना विचारले असता सर्व गोष्टीस श्रीगुरुचरित्रांतून आधार काढून देण्याच्या त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून त्यांनी चटकन सांगितले की 'अरे, महाराजांनीच श्रीगुरुचरित्रांत हा शब्द योजिला आहे; व तेथेच त्याचे सूत्रमय लक्षण सांगून टाकले आहे. श्रीगुरुचरित्र अध्याय पन्नास, ओवी १३५, "ऐसा हा राव असता। महाराष्ट्रधर्मी वर्तता। आपुला द्वेष तत्वता। न करील की जाण पा।" यात महाराजांनी महाराष्ट्र धर्माचे मुख्य लक्षण सांगून ठेवले आहे. असे म्हणून त्यांनी बरेच भाषण केले. त्याचा सारांश एवढाच आहे की 'कोणच्याही गोष्टीचा उगम प्रेमातून झाला पाहिजे, द्वेषातून होता कामा नये. कुणाचा द्वेष करावयाचा नाही, व द्वेषाकरिता कोणतीही गोष्ट करावयाची नाही, हाच महाराष्ट्र धर्म. प्रेम म्हणजे निरपेक्ष कळवळा. द्वेषामुळे उत्पन्न झालेली चळवळ जोरदार असली

तरी, ती सर्वत्र एक विचार भरू शकत नाही, व तिच्यात परंपरा उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य नसते. तत्त्वावरील आपल्या प्रेमामुळे सर्व तऱ्हेची क्रिया निर्माण झाली पाहिजे, परंतु असे होत असता, त्या प्रेमामुळेच दुसऱ्याचा द्वेष अथवा त्याच्या अंत:करणास दुखविणे घडणार नाही अशा तऱ्हेची मनोभूमिका म्हणजे महाराष्ट्र धर्म. मात्र याचा अर्थ असा होत नाही की, दुसऱ्यास दुखवावयाचे नाही, एक या अहिंसा धर्माचे फाजील स्तोम करून, कोणी एक गालात मारली तर दुसरा गाल पुढे करावयाचा, अगर आपल्या कुटुंबिनीवर कोणी बलात्कार करू म्हणेल तर त्यास सत्रंजी घालून द्यावयाची.

महाराष्ट्र धर्म हा वस्तुतः मनुष्याला शूर व कर्तृत्ववान् असा बनवितो; कारण प्रेम आणि कर्तव्य यांच्या पुढे भय टिकतच नाही, आणि यांच्या इतका जोर दुसऱ्या कशातही नसतो. परंतु अहिंसेचे फाजील स्तोम सामान्यत: माणसास पंगु व नामर्द बनविणारे आहे. परंतु कर्तव्य हे सर्व तऱ्हेच्या विरोधाचा समन्वय करिते. अहिंसा, द्वेष, प्रेम वगैरे मनोवृत्ती अंत:करणाच्या आहेत, व शौर्य, पंगूपणा, प्रतिकार वगैरे क्रिया त्या सर्वांपासून बाहेर सारख्याच उत्पन्न होऊ शकतात. त्या क्रियांचा प्रश्न नाही, अंत:करणाचा आहे. कोणत्याही तऱ्हेचा द्वेष अंत:करणात नसताना, काम पडल्यास स्वत:च्या हातानेच, आडवे आले की कापून काढावे लागते. सैन्यातला शिपाई Fire म्हटल्याबरोबर गोळी सोडतो, तेव्हाही त्याच्या मनात केवळ कर्तव्यावरील प्रेमच असते. त्याप्रमाणे काम पडल्यास, शरीररक्षणार्थ शस्त्रक्रिया जशी अवश्य आहे. तसेच समाजरक्षणार्थ भीषण क्षात्रकर्मही करण्यास तयार असणे, माणसाचे कर्तव्यच आहे. मुद्दा एवढाच आहे की, अंत:करणातील दृढप्रेमातून क्रियेचा उदय झाला पाहिजे; व तत्त्वाविषयी अथवा वस्तूविषयी अशा प्रेमामुळे जो अभिमान उत्पन्न होतो, त्याच्याच योगाने मनुष्यात शौर्य उत्पन्न होते. हा केवळ शब्दच्छल वाटेल परंतु तसे नव्हे. चळवळीवरील चळवळ करणाराचा अभिमान किती क्षीण असतो, व त्यामुळे तिच्याशी त्याचे जीवन एकरूप कसे होऊ शकत नाही, हे दाखविण्याकरिता इतकी फोड करणे अवश्य होते.

सारांश गोष्ट एवढीच आहे की, काहीतरी विशिष्ट गुणसंस्कार (नुसते गुण नव्हेत) यांच्या ठिकाणी अभिमान उत्पन्न झाल्याखेरीज शिक्षणास राष्ट्रीयता येणार नाही. असा अभिमान उत्पन्न होणे, हे वेदांताच्या अगर भागवतधर्माच्या

तत्त्वास विसंगत आहे असेही नाही. वेदांतातील निरहंकारिता आणि भागवत धर्मातील लीनता यांचा विपर्यास केल्यामुळेच हल्लीची तेजहीन स्थिती उत्पन्न झाली. मनुष्याच्या कणाकणात 'हे काम मी केले पाहिजे,' अशी जी स्फूर्ती भरून राहते, तिचे नाव 'अहंकार.' अंतःकरणाने ठरलेले कर्तव्य करण्यास जणू काय शरीरातील कणाकणाने 'हे मी आधी करतो' अशा चढाओढीने उत्सुकता दाखविणे, याचे नाव अहंकार. ही एक अंतःकरणाची शक्ती आहे, व ती नसली तर मनुष्याच्या घटनेत व्यंग उत्पन्न होऊन, तो अपंग होऊन जातो. अहंकार, अभिमान, अहंमती वगैरे शब्द हे सारेच एकमेकांचे पर्याप समजले जातात, परंतु वेदांतात व इतर ग्रंथातूनही ते कोठे कोठे पर्याय म्हणून तर कोठे कोठे त्यांच्यातील सूक्ष्म फरक लक्षात घेऊन वेगवेगळ्या अर्थाने योजिले असल्यामुळे असा घोटाळा उत्पन्न होतो.

याविषयी एके ठिकाणी त्यांची स्वतंत्र टीप सापडली ती अशी:—

"दूष्य किंवा दुष्ट अहंकार म्हणजे गर्वाच्या अर्थी हा साक्षेप म्हणजे द्वैतयुक्त म्हणजे अन्य व्यक्तीच्या संबंधाने असतो. म्हणून त्याला त्याज्य, गर्हणीय, मद आणि मत्सर यांची जोड मानून 'विकार' असे मानण्यात येते, परंतु देवाच्या किंवा श्रींच्या ठिकाणी गर्व असणे संभवत नाही. त्याप्रमाणे कामक्रोधाधिक मनोवृत्ती विकार म्हणून संभवत नाहीत. कारण दुसरी व्यक्तीच त्यांच्याशिवाय नाही. अंतःकरण चतुष्टयातील अहंकार, स्वतंत्र. ही शक्ती आहे, गर्व नव्हे."—३०-७-१९०९. जेणेकरून इतर मानव जातीहून मनुष्य आपणास वेगळा काढतो, व स्वतःच्या अपेक्षेने इतरांस कमी लेखतो, अशा प्रकारची जी स्वतःविषयी वृत्ती, त्या अर्थाने अहंकार, अभिमान, गर्व, इत्यादी शब्द दुष्ट मानले गेले आहेत. किंवा वेदांतातील अत्युच्च आणि अती सूक्ष्म सीमा सांगण्याकरिता 'अस्मिते'लाही जडात आणि वृत्तीत काढून निर्विकल्पतेची खूण दाखविली जाते, तेथेही अहंकार शब्दाचा निषेध केला आहे. परंतु हे दोन विशेष अर्थ जर सोडले, तर असे दिसून येईल की, अहंकार ही अंतःकरणांतील स्वतंत्र शक्ती असल्यामुळे मनुष्याची पूर्ण वाढ होण्यास इतर शक्तीबरोबर तीही योग्य प्रमाणात वाढलीच पाहिजे. आणि या स्फूर्तीस व्यक्त स्वरूप येण्याकरिता काहीतरी बाह्य गुणकर्मसंस्कार इत्यादी उपाधींशी ती चिकटून असली पाहिजे; मात्र एवढेच की वर सांगितल्याप्रमाणे तिचे दूष्य अहंकारात अथवा गर्वात रूपांतर

होता कामा नये, आणि कशावरही तिने अशा रीतीने 'ममता' स्थापिणे योग्य नाही.

अशा रीतीने व्यवस्थितपणे अंत:करणाची जी वाढ तिचे नाव शिक्षण. असा अहंकार तर असावा, परंतु गर्व आणि ममता नसावी, अशा दोन विरोधांचा समन्वय करण्याची खुबी अशी आहे की, जेथे केवळ स्वत:च्या व्यक्तीचा प्रश्न असेल, तेथे अगदी एका गालफडीत मारली असता, दुसरा गाल पुढे करण्याइतकी लीनता, आणि अहिंसा, क्षमा वगैरे कोमलवृत्ती परिपूर्ण असावयाच्या, आणि जेथे सामाजिक प्रश्न असेल, तेथे मात्र त्याच्या अपेक्षेने अहंकारादी कठोरवृत्ती 'अपि भज्येदपर्वणी' अशा रीतीने बाळगाव्या, म्हणजे मनुष्याची स्वत:ची सर्व तऱ्हेने परिपूर्ण वाढ होते. पूर्णत्वाचे खरे रहस्य अपूर्णतेने वागण्याची भीती नसणे, अथवा अट्टाहास नसणे, असल्या सहजतेमधेच आहे; आणि यामुळेच 'वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि,' असले लाकोत्तरतेचे नमुने पहावयास मिळतात. चुटकीसरसे दोन दोन कोटीचे खेळ करणाऱ्या, आणि मानधनास विष्टेसारखे लाथाडून टाकणाऱ्या अण्णासाहेबांनाही घराचा तंटा चालला असता स्वत: पुढे होऊन 'बांध पाहू भित, कोण काय करतो पाहू दे,' असे आवेशाने म्हणून त्याप्रमाणे ती बांधून घेण्याच्या हट्टास पेटलेले पाहून कोणास मौज वाटणार नाही? परंतु असल्या तऱ्हेचे बाह्य आचाराविषयी साभिमान राहणे, अर्वाचीन संभावितीस कसेसेच वाटते आणि क्वचित् प्रसंगी तसला प्रसंग उपस्थित झालाच तर शरीरास त्याचे वळण नसल्यामुळे, साराच 'क्षीण नराचा कोप' होऊन जातो.

याविषयी ते नेहमी म्हणत असत की "नुसते मनात असून काही उपयोगी नाही बाबा; शरीरास त्याचे वळण असावे लागते. तरच ते ऐन वेळास कामास येते. असलेली गोष्ट देखील ऐन वेळा बाहेर काढीन, असे म्हणून नुसते भागत नाही, यत्नपूर्वक ती टिकवावी लागते. श्रीगुरुचरित्रात "पूर्वी ऋषीमुनी सकळी। नित्य पेरूनी पिकविती साळी। ऐसे त्यांचे मंत्र प्रबळी। महातपस्वी पुण्यपुरुष ॥ (१३ अ. ६५.). म्हणून सांगितले आहे, त्यांतील आख्यायिकेत हाच भाव आहे. स्नानास जाताना ऋषी धान्य पेरीत जात असत, आणि परत येताना पीक गोळा

करीत येत असत, या पौराणिक कथेचा उल्लेख या ओवीत आहे. धान्याची ही अद्‌भुत वाढ अर्थातच मंत्रसामर्थ्याने होत असे. ऋषींना काही खावयास कमी होते, अथवा आपल्या शेतीवरच त्यावेळी समाजाचा निर्वाह असे, असा मात्र याचा अर्थ नाही. व तेवढ्याकरिता या कथेवर absurd म्हणून शेरा मारण्याचेही कारण नाही. स्वत:चे मंत्रबल अथवा तपोबल किती कायम आहे, हे अजमावण्याचा हा एक प्रयोग होता, व त्यामुळे ज्याचा त्यास आपला हिशेब समजून येई. सहस्रार्जुनाकडे लक्ष गेल्याबरोबर रेणुकेच्या डोक्यावरील फडक्याच्या मोटेतून पाणी गळू लागले, यांतीलही भावार्थ हाच आहे. सामर्थ्य प्रयत्नांनी अव्याहत टिकवीत असत, व तसे ते टिकले आहे की नाही हे अजमावण्याकरिता असले प्रयोग होत असत. परंतु अशा तऱ्हेची कसलीही कसरत करणे हे आजकाल कमीपणाचे दगदगीचे अथवा विक्षिप्तपणाचे वाटते." असो.

यावरून शिक्षण म्हणजे निव्वळ माहिती अथवा पोटापाण्याचा धंदा व ते मुलगा काही वयात आल्यानंतर द्यावयाचे अशी जी घातुक कल्पना होऊन बसली आहे, तिने किती अनर्थ केला आहे हे लक्षात येईल; आणि जर कोणत्याही चळवळी अंग धरून यशस्वी व्हावयाच्या असतील, ज्यास शिक्षण म्हणता येईल अशा तऱ्हेची शिस्त इतरांस लावण्याचा व तेथे ती फलद्रूप व्हावी म्हणून स्वत:च ती लावून घेण्याचा उद्योग सुरू झाल्याखेरीज राष्ट्रीय विद्यालये ही यथार्थ रीतीने नामसार्थ होणार नाहीत. यांत काही ज्यांनी ती विद्यालये आज काढली आहेत, अथवा जे ती चालवीत आहेत, त्यांचा दोष आहे, अथवा त्यांच्या प्रयत्नांची योग्यता कमी करण्याचा रोख आहे, असे मात्र नाही. हा सबंध समाजाचा दोष आहे, व सर्व समाजाच्या पापामुळे अशा काही प्रशंसनीय व्यक्तींच्या तपस्याही कशा वाया जातात, हेच दाखविले आहे.

सारांश इतकाच आहे की राष्ट्रीय शिक्षणाशिवाय देशाचा तरणोपाय नाही, व शिक्षण हे कौटुंबिक जीवनाशी नित्यसंबद्ध केल्याखेरीज खरे राष्ट्रीय शिक्षण मिळणार नाही, आणि असे राष्ट्रीय शिक्षण केवळ विद्यार्थ्यांनीच नव्हे, तर स्त्रीपुरुष, बाल, तरुण, वृद्ध, ज्या ज्या कोणास खरेच काही देशाविषयी वाटत असेल, त्या सर्व वयाच्या, सर्व जातीच्या आणि सर्व दर्जाच्या लोकांनी आपण

होऊन घ्यावयास प्रारंभ केला, तरच काही होण्याची आशा आहे. असे राष्ट्रीय शिक्षण जर सुरू होईल तर, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंध असलेले शिक्षण कोणचे द्यावे, कसे द्यावे, या भाषेतून द्यावे, की त्या भाषेतून द्यावे, सरकारी शाळांतून द्यावे, का असहकारी शाळांतून शिकवावे, त्याने पोटापाण्याचा प्रश्न कसा सोडवावा, शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांनी राजकीय चळवळींचा नुसता अभ्यासच करावा की त्यात प्रत्यक्ष भाग घ्यावा, स्त्रियांचे व पुरुषांचे शिक्षण सामान्यत: एकच असावे, किंवा त्यात आमूलाग्र फरक असावा, स्त्रियांस शिक्षण किती द्यावे, व कशा रीतीने द्यावे, शिक्षणाची वयोमर्यादा काय असावी,–वगैरे प्रश्न मेळयांत गाणे गाणाऱ्या पोरांच्या गोफाप्रमाणे अनायासे समाधानकारक रीतीने सुटतील.

इतिहास

इतिहास वाचणाऱ्यांची अशी ठाम समजूत आहे की, शेवटचे बाजीराव-साहेब हा एक अतिशय नादान मनुष्य असून, त्याने इंग्रज सरकारास मराठी राज्याची देणगी देऊन टाकली. हा समज चुकीचा आहे, असे जर सांगू लागले तर आजकाल कोणीही खरे मानणार नाही. कारण इतिहासाची उपलब्ध साधने म्हणजे इंग्रज लोकांचे ग्रंथ, सरकारी कागदपत्रे, आणि आमच्या इकडील लेखी माहिती यांपैकी कोठेही हा समज चुकीचा आहे असे आढळत नाही. बाजीराव हा नादान मनुष्य होता किंवा कसे हा प्रश्न मोठासा महत्त्वाचा नाही. तो व्यसनाधीन असला, तरीही कोणत्याही मोगल बादशहापेक्षा अनेक पटीने बेतात होता. दुर्बळ होता, असा दोष जर काढला तर स्वराज्यांतील सरदारांचे, प्रजेचे आणि सेनेचे, पाठबळ असते तर त्याचा दुर्बळपणा काही नुकसान करू शकला नसता. स्वाभिमानशून्य म्हणावा तर सरदारांनी खाऊन टाकण्याची वेळ आणल्यामुळेच त्याने इंग्रजास घरात घेतले हे उघड आहे. आणि केव्हाही ही चूक त्याला जाचत होती म्हणून जेव्हा पहावे तेव्हा या इंग्रजी मगरमिठीतून सुटण्याची धडपड करीत असताना तो दिसतो. सरदार लोकांनी फितूर होऊन त्याला सोडून दिले होते. दगलबाजीच्या लाक्षागृहातच त्याला रात्रंदिवस निजावे लागत होते, हेही उघडच आहे. असा स्थितीत त्रासून जाऊन, "नको ही दगदग आणि राजवैभव, यापेक्षा 'हरी हरी करीत निर्भयतेने दिवस काढणे बरे'," असे त्यास वाटत असल्यास नवल नाही; व त्यामुळे 'त्याने राज्याची सोडचिठ्ठी दिली,' या भाषेवर चटकन् विश्वास बसतो. त्याने सोडचिठ्ठी नसून येथेही काही उमीचंदी झाली आहे, असे सांगितले तर ते कोणास खरेही वाटणार नाही. यासंबंधी बारकाईने पुरावा गोळा करून अण्णासाहेब यांनी असे ठरविले होते की, ही समजूत वस्तुस्थितीस सोडून आहे.

बाजीरावसाहेबांस लबाडीच्या जाळ्यांत गुंतवून तह करण्यास मालकम् साहेबाने कसे भाग पाडले, याचे मोठे सुंदर वर्णन चित्रमय जगत्च्या एका अंकात आले होते. परंतु तह करण्यास प्रवृत्त करण्यापुरतीच ही लबाडी

होती, असे त्यावरून वाटते. त्यानंतरही वस्तुत: केवढा व्यूह झाला, याची कोणास कल्पना नाही, असे ते म्हणत. वस्तुत: बाजीरावसाहेबाने मालकी हक्क न सोडता, आणि सर्व राज्याचे दान सपशेल देऊन न टाकता, इंग्रजांस आपले मुतालीक म्हणून नेमले होते. महाराष्ट्रात माजून राहिलेल्या एकंदर बजबजपुरी-पासून जर आपण दूर राहिलो तर स्वराज्यांतील लोकांस पस्तावा होऊन फंद फितूर मोडतील, व आपल्या बाजूचा एकादा पक्ष उत्पन्न होईल, अशा काही विचाराने तो ब्रह्मावर्तास राहण्यास तयार झाला. तेथेही आपण एक प्रकारे कैदेतच राहू अशी त्यास कल्पना आली नाही. विश्वासाने इंग्रज लोकांच्या स्वाधीन होणाऱ्या बिचाऱ्या नेपोलियनचा धडा त्याने वाचला नव्हता. या मुतालिकीबद्दल इंग्रज सरकारास राज्यांतील प्राप्तीचा दहा आणे हिस्सा मिळावा, आणि ६ आणे बाजीरावसाहेब यांस मिळावे, अशी अट होती. दुसऱ्याही एकंदर वीस अटी होत्या. ज्या तहावरून बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या स्वाधीन झाले, तो अशा स्वरूपाचा होता असे म्हणतात पुढे हा तह गुलदस्तांत ठेवून हल्लीच्या प्रचारांतील समजुती कशा आल्या, वगैरे ते केव्हा केव्हा सांगत. ते सर्व अंशत:ही आता सांगणे शक्य नाही.

या विषयावर त्यांनी तयारी केली होती. त्यांतील मुख्य मुद्यांत वेळोवेळी झालेला ब्रिटिश नाण्यांच्या ठशांवरील फरक हा एक होता. त्याचप्रमाणे लागलीच थोड्या वेळाने सातारकरांचे पेशवे म्हणून म्हणवून घेण्याची इंग्रजांस वाटलेली आवश्यकता, 'एचिसन्स ट्रीटीज' या पुस्तकांतील किंवा अशाच कोणत्या पुस्तकांतील आवृत्तींतील शब्दात बाजीरावसाहेब मेल्यावरोबर केलेला फरक, आणि शेवटी लिटनशाहीत लोकांकडून चक्रवर्तित्वाची पदवी घेण्याची आव-श्यकता, वगैरे गोष्टी मुख्य असून या सर्व गोष्टी जरी सहज झालेल्या दिसतात, तरी, कायद्याच्या दृष्टीने त्यांत बारीक धोरण असून त्या जाणूनबुजून केलेल्या होत्या, असे ते मांडून दाखवीत. त्या माहितीवरून रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांनी एक चोपडे तयार केले होते, आणि लवकरच ते प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा मानस होता; परंतु अण्णासाहेब यांच्या प्रत्येक गोष्टीप्रमाणे येथेही मृत्यूच आडवा आला, आणि अंतर्गळाच्या बिकाराने जोशीबुवा एकाएकीच वारले. हे कागदपत्र काय झाले असतील कोण जाणे. त्यांचा पुष्कळ शोध करूनही पत्ता

लागत नाही. या कागदात त्यावेळी सातान्यास असलेल्या ब्रिग्ज साहेबाच्या कारस्थानासंबंधी काही प्रत्यक्ष लेखी पुरावा होता, असे ऐकण्यात आहे.

पुस्तकांतील फरकासंबंधी एवढेच आठवते की, 'Propositions made to Bajirao and accepted by him' असे शब्द मूळ १८३५ किंवा अशाच काही सालात छापलेल्या प्रतीत होते. बाजीरावसाहेब यांच्या मृत्यूनंतर लागलीच जी प्रत बाहेर पडली, त्या प्रतीत, 'and accepted by him' एवढेच शब्द नेमके गाळून टाकण्यात आले. या शब्दांचे महत्त्व काय होते, हे सांगणे आमच्या आटोक्याबाहेर आहे. आणि त्यांनी थोडक्यात सांगितलेली विचारसरणीही लक्षात नाही. परंतु राजनीतिनिपुण अशा कायदेपंडितांच्या ते कदाचित् लक्षात येईल. याशिवाय आणखी काही फरक त्या पुस्तकांत आहेत की काय हे माहीत नाही. मूळ तह अशा स्वरूपाचा असून वीस खंडांचा होता व ती एक प्रकारची खंडचिठ्ठी होती, असे, त्यावेळी वाड्यात जात असलेल्या भाऊसाहेबांच्याकडून त्यांच्या कानावर आले, मुंबईस असतांना मूळ प्रत त्यांनी वाचली होती; परंतु तेव्हा या गोष्टीकडे त्यांचे लक्ष गेले नाही. परंतु पुढे सांगलीकर, जंजिरेकर, डफळापूरकर वगैरे संस्थानिकांची अपिले लिहितांना पुस्तक पुन्हा वाचण्यात आले, आणि त्यामुळे दोन आवृत्तींतला फरक लक्षात आला. रा. ब. जोशांचे कागद सुदैवाने पुढे मागे सापडल्यास इतिहासाला मोठीच मदत होईल. तोपर्यंत जुन्या लोकांतील आख्यायिका म्हणून हा भाग लक्ष्यात ठेवावयास तरी हरकत नाही.

खंड चौथा

परिशिष्ट

श्रीअण्णासाहेब पटवर्धन यांचे चरित्र अगदी त्रोटक लिहावयाचे म्हटले तरी त्यांच्याशी विशेष संबंध असलेल्या कित्येक व्यक्तींसंबंधी निदान चार ओळी तरी लिहिल्याखेरीज ते पुरे झाले, असे कधीच होणार नाही. निवळ कोंदणावरून देखील आंतील खडा काय किंमतीचा असावा, याचा अंदाज करता येतो; त्याचप्रमाणे एकादे नररत्न ज्या माणसांच्या प्रभावळीत चमकते, त्यांच्या योग्यतेवरून देखील त्याचे त्याचे महत्त्व जास्त लक्षात येते; म्हणून श्रीअण्णासाहेब यांच्या आयुष्याशी विशेष संबंध आलेल्या अथवा त्यांच्या तोंडून विशेषपणाने ऐकलेल्या अशा काही थोडया व्यक्तींची माहिती त्रोटकपणाने द्यावयाचे या भागात योजिले आहे.

श्री. तात्यासाहेब रायरीकर

श्री. अण्णासाहेब यांच्या आयुष्याशी महत्त्वाचा संबंध असलेले पहिले गृहस्थ श्रीमंत तात्यासाहेब रायरीकर हे होत. तात्यासाहेब यांचे पूर्वज इतिहास-प्रसिद्ध सरदार चिंतो विठ्ठल रायरीकर हे बारभाईंच्या कारस्थानात श्रीमंत दादासाहेब यांच्या पक्षात असून, स्वजातीयांविरुद्ध इंग्रज सरकारची मदत घेण्याचा धडा राघो भरारींना त्यांनीच शिकविला असे म्हणतात. तात्यासाहेब यांचेही नाव चिंतो विठ्ठलच होते. आपल्याच नावाच्या आपल्या पूर्वजाने केलेला हा द्रोह तात्यासाहेब यांच्या अंत:करणात अखंड सलत होता; व आपली जहागीर ही स्वजनद्रोहाचे पारितोषक म्हणून ब्रिटिश सरकारने राखलेली आहे, ही गोष्ट त्यांच्या अंत:करणास लागून राहिली होती. या थोर पुरुषास अशी सहजच बुद्धी झाली की, काही तरी उपायाने कुळास लागलेला हा डाग धुऊन टाकावा; व तेवढ्याकरिता त्यांचे अंत:करण रात्रंदिवस तळमळत असे. उत्तम प्रकारच्या श्रीमंतीत असूनही चितोडच्या प्रतापसूर्याप्रमाणे तात्यासाहेब यांनी आपले आयुष्य केवळ संन्यस्तवृत्तीने घालविले. तात्यासाहेब यांचा स्वभाव अतिशय स्वाभिमानी, मोठा कडक, दृढनिश्चयी व तेजस्वी होता. एकदा जो निश्चय अंत:करणाने ठरला तो ठरला. सर्व सुखोपभोगाचा त्याग करून केवळ भुईमुगाच्या आहारावर त्यांनी कडक तपश्चर्या केली. जावत्कालपर्यंत हिंदुस्थानदेशावर परकीयांचे राज्य

आहे, तावत्कालपर्यंत दूध तूप देखील तोंडात घालावयाचे नाही, असा त्यांचा निर्धार होता. अशा प्रकारे आयुष्य कंठीत असता त्यांना एक मार्गदर्शकही भेटला.

पुण्यास ओंकारेश्वराजवळ पावसाळी स्मशानात दोन समाधी आहेत. जिच्यावर पत्र्याची छाया आहे, ती श्रीपादस्वामींची, व उघड्यावर औदुंबराजवळ असलेली ती नरहर स्वामींची. हे नरहरस्वामी म्हणजे त्यावेळचे पुण्यातले मोठेच प्रस्थ होते. यांचा अधिकार अतिशय मोठा असून शरीर अक्कलकोटच्या स्वामींसारखे धिप्पाड होते, व त्या स्वामींप्रमाणे हेही बहुतेक दिगंबर स्थितीत पिशाच्चवृत्तीने असत यांचा स्वभाव फारच तापट व कडक होता, व अक्कलकोटच्या स्वामींप्रमाणेच जे दिसेल ते लहरीप्रमाणे उघड बोलून टाकण्याची त्यांना संवय होती. त्यामुळे वाटेल तशा वर्तनाच्या स्त्रीपुरुषांची त्यांच्या समोर जाण्याची सोयच नसे. असा त्यांचा सर्वास धाक होता. बंडानंतर थोडेच दिवसांनी म्हणजे शके १७८७ च्या आषाढ वा। ४ थीस हे समाधिस्थ झाले. या सत्पुरुषाच्या कृपेने तात्यासाहेब यांसही योग्य दिशा लागून त्यांनी २॥ वर्षेपर्यंत काही विशेष अनुष्ठान केले. अनुष्ठानसमाप्तीनंतर त्यांस इष्ट देवतेचे दर्शन होऊन वरप्रसादही झाला. परंतु तात्यासाहेब यास देशाच्या स्वातंत्र्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही वराची अपेक्षा नसल्यामुळे त्यांनी अस्त्रप्राप्तीची याचना केली. तेव्हा जगदंबेने त्यांस खड्ग देऊन आशीर्वादही दिला. परंतु त्याच वेळेस सांगितले की 'ह्या उपयोगाची वेळ टळून गेली आहे, सध्या उपयोग होणार नाही, तरी पण वर दिला आहे, तो पुढे फलद्रूप होईल. तात्यासाहेब यांच्या मनात [illegible] होऊन उत्तर हिंदुस्थानात जावयाचे होते, व पेशव्यांस हाती धरून [illegible]प्राप्तीसाठी इंग्रजांशी युद्ध खेळावयाचे होते.

अनुष्ठानसमाप्तीनंतर लागलीच त्यांना असे समजले की उत्तरेकडील [illegible] होऊन सर्वच मसलत फसली आहे. तरी पण हिंदुस्थानात जाण्याचा [illegible] ते निघाले. परंतु तेवढ्यात ती बातमी फुटून पंढरपुरास [illegible] पोहोचतात तोच ते पकडले गेले. पुण्यास आणल्यावर लष्करी [illegible] चौकशी होऊन त्यांस तोफेच्या तोंडी द्यावयाचे ठरले. परंतु

पुण्याचे त्यावेळचे कलेक्टर डेव्हिससाहेब हे तात्यासाहेब यांची योग्यता जाणून होते. असा थोर पुरुष फुकट मारला जावा, हे बरे न वाटून त्यांनी तात्यासाहेब यांच्याकरता मध्यस्थी केली, व सरकारास कळविल्याखेरीज पुण्याच्या बाहेर पाऊल टाकावयाचे नाही, या एका अटीवर तात्यासाहेब यांची सुटका झाली. तात्यासाहेब ही अट पाळतील अशी जामीनकी खुद्द डेव्हिससाहेबाने घेतल्यावरून त्यांना अजीबात सोडून देण्यात आले. त्यानंतर काही दिवस रोज एक वेळ डेव्हिससाहेब रायरीकरांकडे जाऊन तात्यासाहेब यांचा शोध घेत असत, परंतु तात्यासाहेब यांनी त्यांस निक्षून सांगितले की, 'साहेब, आता आपण रोज तसदी घेऊ नये; माझा शब्द केव्हाही खोटा होणार नाही' त्यावरून साहेबाच्या मागचा त्रास सुटला. पुढे लौकरच नरहरस्वामी समाधिस्थ झाले, व तात्यासाहेब यांच्या अंतःकरणाची तळमळ तशीच राहून गेली. त्यामुळे साधुसंत संन्याशी यांची सद्भावाने सेवा करावी, व कुणा तरी प्राप्त पुरुषाचा आपल्यावर अनुग्रह व्हावा, असे त्यांस सहजच वाटे. अशामुळे अनेक खऱ्या खोटया लोकांचा सहवास घडल्यावर, व बराचसा अनुभव आल्यावर, महाराज श्रीनरसिंहसरस्वती यांची व तात्यासाहेब यांची गाठ पडली, आणि हळू हळू तात्यासाहेब यांची निष्ठा त्यांचे ठिकाणी जडली, व त्यांच्याकरता म्हणून महाराज पुण्यास राहू लागले. तेव्हा साहजिकच तात्यासाहेब यांच्या परिवारातील इतर मंडळींचा व महाराजांचा संबंध जडला.

कोणीही कर्तृत्ववान् पुरुष कार्य करण्यास निघाला म्हणजे पहिली आवश्यक गोष्ट त्याला अशी होते की, होतकरू अशा तरुणांचे मंडळ भोवती जमवावे लागते. यशापयशाची गोष्ट वेगळी आहे, परंतु माणसाच्या कर्तेपणाची ही खूण आहे. होतकरू अशा तरुणांचे मंडळ ज्याच्या भोवती अधिक आहे, व सहज जमते त्याच्या अंगांत बोलण्यापलीकडे काही तरी कर्तृत्व आहे, म्हणून खास समजावे. अशाच प्रकारे तात्यासाहेब यांच्या जवळही काही तरुण लोक होते, त्यांतच अण्णासाहेब हे प्रमुख होते. अण्णासाहेब यांचेवर त्यांचा लोभही विशेष होता, व त्यांच्या गुणांची आणि योग्यतेची पुरी पारख झाल्यामुळे वयाने लहान असूनही तात्यासाहेब यांना बरोबरीच्या नात्याने वागवीत. अण्णासाहेब यांच्या

ठिकाणी राजकारणी पुरुषाची मूळचीच बत्तीस लक्षणे जरी होती, तरी देखील त्यांचा योग्य विकास होऊन ती कार्यक्षम होण्यास तात्यासाहेब यांचा सहवासच कारणीभूत झाला; किंबहुना मागील एका प्रकरणातील दृष्टांताच्या भाषेनेच बोलावयाचे तर असे म्हणता येईल की, ज्याप्रमाणे शिवछत्रपतींचे दादोजी कोंडदेव त्याचप्रमाणे अण्णासाहेब यांचे तात्यासाहेब. राजकारणाचे सव प्रकारचे शिक्षण तात्यासाहेब यांच्या अनुभवांसह अण्णासाहेब यांनी त्यांच्यापासून मिळविले; आणि त्यामुळे स्वराज्यांतील मूळ राजकारण आणि अण्णासाहेब यांचा संबंध केवळ ऐतिहासिक नसून एक प्रकारचा जिवंत होता.

स्वराज्यातील मूळ राजकारण, पेशवाईच्या अखेरीस झालेल्या राष्ट्रीय अध:पातामुळे त्याचा झालेला चुथडा, आणि इंग्रजांचे प्रतिस्पर्धी खरे व दिखाऊ राजकारण या सर्वांशी त्यांचा एक प्रकारचा असा सजीव संबंध प्रत्यक्ष आल्या-मुळे, अण्णासाहेब यांच्या व तात्कालीन महादेव गोविंद वगैरे इतर पुढाऱ्यांच्या राजकीय वगैरे सर्व विचारपद्धतीत येवढे मोठे अंतर पडले. राष्ट्रीय अध.पातामुळे पानिपतानंतर मराठ्यांच्या मूळ राजकीय धोरणात फरक पडून शेवटी शेवटी तर स्वार्थापलीकडे व स्वसंरक्षणापलीकडे काही राजकीय धोरण म्हणून महा-राष्ट्रात आहे किंवा नाही, असे वाटण्याइतकी स्थिती आली, तरी देखील व्यक्तिश: सर्व प्रकारचे शहाणपण ठिकठिकाणी जिवंत होते, व त्यामुळे खरोखर काय होते, काय व्हावयास पाहिजे होते, परंतु झाले काय, कसे झाले, काय चालले आहे, व याचे पुढे काय होईल, याचे गणित सोडविण्यास साधन होते. या साधनाचा उपयोग अण्णासाहेब यांनी नीट करून घेतल्यामुळेच इंग्रज लोकांच्या राष्ट्रीय व राजकीय प्रकृती, आणि स्वकीयांच्या परिस्थितीचे व बलवीर्योत्साहाचे फार सूक्ष्म ज्ञान त्यांस होते. त्यांच्यामध्ये व इतर पुढाऱ्यांत हाच मोठा फरक होता. केवळ स्वत:च्या अंत:करणप्रवृत्ती व इंग्रजांपासूनच मिळविलेले इंग्रजाच्या राष्ट्रीय व राजकीय प्रकृतींचे ज्ञान, आणि स्वकीयांविषयीचे विज्ञान यांत पुष्कळसा लंगडेपणा रहाणारच. असो. तात्यासाहेब यांच्यापासून अण्णासाहेब यास सर्वात मोठा फायदा झाला तो हाच.

श्रीमहाराजांचे ठिकाणी विश्वास जडल्यावर तात्यासाहेबांनी अण्णासाहेबांची व त्यांची ओळख करून दिली. महाराजांची गाठ पडल्यावरही तात्यासाहेब यांचे

तपाचरण यथापूर्व चालूच होते. पुढे त्यांचे शरीर थकल्यावर अंतकाळ जवळ आला असे समजून संन्यास घेण्याची त्यांनी इच्छा दर्शविली. तेव्हा महाराजांनी त्यांना संन्यास दिला. असे सांगतात की, त्या वेळेस तात्यासाहेबांची स्थिती अगदी आसन्न झाली होती. सर्व विधी झाल्यावर महाराजांनी चमच्यात दूध घेऊन त्यांच्या तोंडाशी नेले, व 'आ करा,' म्हणून सांगितले. तेव्हा मनास मोठे क्लेश होऊन तात्यासाहेब म्हणाले की, 'हे आपण काय देता? माझे व्रत ठाऊक नाही का?' त्यावर महाराजांनी सांगितले की, 'मला माहीत आहे, परंतु तात्यासाहेब आता तुम्ही नारायणरूप झाला, राग-द्वेष टाकून द्या.' तेव्हा डोळे पाण्याने भरून येऊन मोठ्या आवेशाने त्यांनी सांगितले की, 'महाराज, असे असेल तर हा तुमचा संन्यास मला नको. तो आपला परत घ्या कसा? माझे व्रत पूर्ण झालेच पाहिजे.' असे बोलून त्यांनी दूध घेण्याचे साफ नाकारले. तेव्हा मोठा संतोष होऊन महाराजांनीही सांगितले की, 'तात्यासाहेब, तुमची खरो-खरच धन्य आहे. तुमचे व्रत पूर्ण झाले, तुमच्या हातूनच हे कार्य पुढे होईल. आता हा प्रसाद घ्या.' तात्यासाहेब यांची महाराजांचे ठिकाणी विलक्षण निष्ठा होती. त्यांच्या तोंडून निघालेले हे आश्वासन ऐकून तात्यासाहेब यांस अतिशय संतोष झाला, व त्यांनी मोठ्या आनंदाने 'नारायण' म्हणून ते दूध प्राशन केले. महाराजांनाही मोठा आनंद होऊन जमलेल्या मंडळींत तात्यासाहेबांची त्यांनी अतिशय प्रशंसा केली. या वेळेस गाडीत बसून महाराजास कोठें बाहेर जावयाचे होते. परंतु तो बेत रहित करून त्यांनी बैठक टाकण्यास सांगितले, व 'यशवंतराव भेटीस येत आहेत' म्हणून सांगितले. असे थोडे बोलणे चालणे होत आहे आहे तोच यशवंतराव ऊर्फ देवमामलेदार तेथे येऊन पोहोचले. नमस्कारचमत्कार झाल्यावर महाराजांनी तात्यासाहेबांचे गुणवर्णन करून सांगितले की 'यशवंत-राव! तात्यासारखा मनुष्य होणार नाही. गृहस्थाश्रमी मंडळींत तात्यासाहेब यांचा नंबर पहिला. यावज्जन्म तोंडातून असत्यवाणी म्हणून निघालीच नाही,' वगैरे पुष्कळ प्रशंसा केली. अण्णासाहेब त्यावेळी जवळच होते, ते सांगत की हे सर्व ऐकून यशवंतरावांनाही फार वाईट वाटले, व डोळ्यांत अश्रु आणून त्यांनी प्रार्थना केली की, 'महाराज, तात्यासाहेबांचे तर सार्थक झाले, पण आता या शरीराचे काय करणार? एक तर आता पुरे तडीस लावा, नाही तर आपल्या

हाताने कोठे तरी आडात लोटून द्या.' त्यावर महाराजांचा व त्यांचा काही एकांत होऊन देवमामलेदार अतिशय समाधानाने परत गेले. देवमामलेदार यांस श्रीनरसिंहउपासना पूर्वी केव्हा तरी महाराजांनीच दिलेली होती, ही गोष्ट कोणास फारशी ठाऊक नाही.

वरील प्रसंग झाल्यानंतर लवकरच केव्हा तरी, किंवा कदाचित् वरील प्रसंगीच महाराजांनी त्यांना परोपकार करण्याविषयी आज्ञा केली, असे महाराजांस आलेल्या त्यांच्या एका पत्रावरून दिसते. ही आज्ञा त्यांनी जन्मभर कशा कसोशीने पाळली, व पुढे त्यांचा अधिकार वाढून मोठा लौकिकही कसा झाला, वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत. असो. यानंतर तिसरे दिवशी तात्यासाहेबांनी देह ठेविला. नरहरस्वामींच्या समाधीला लागूनच ओंकारेश्वरासमोरील पडवीच्या मागे तात्यासाहेब व त्यांचे चिरंजीव यांच्या समाधी आहेत. स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याकरिता अखंड तळमळणाऱ्या या महात्म्याची आठवण आज जरी पुण्यास नसली, तरी त्यांची तपश्चर्या, त्या ठिकाणी सदैव जागृत असली पाहिजे; व जेव्हा केव्हा ऊर्जितकाल यावयाचा असेल, तेव्हा देशोद्धारक वीरांना अनुकूल अशा गुणसंपत्तीची प्रेरणा व पुरवठा तेथून होईल, यांत संशय नाही. परमार्थी जीवांपेक्षाही देशवीराचे महत्त्व अधिक मानणाऱ्या आधुनिक लोकांनी तर तात्यासाहेब यांच्या समाधीचे दर्शन नित्य नेमाने घेतले पाहिजे.

तात्यासाहेब यांचा बांधा बळकट परंतु ठेंगू होता. वर्णाने गौर व तेजस्वी असून स्वभाव फार तापट होता. रायरीकरांच्या वाड्यांत एका लहानशा ग्रूपमध्ये त्यांचा एक फोटो पाहण्यांत आला. त्यावरून त्यांच्या चेहऱ्याची ठेवण आणि गंडस्थळे वगैरे अवयवांवरून त्यांची बुद्धिमत्ता व धोरण यांचाही बोध होतो. मनुष्यस्वभावाची पारख व शालिहोत्र म्हणजे अश्वविद्या यांच्यात त्यांचा हातखंडा असे. घोड्यांच्या सर्व प्रकारच्या जाती, त्यांचे गुणधर्म, इष्टानिष्ट, त्यांना वागविण्याच्या व शिकविण्याच्या युक्त्या वगैरे सर्व गोष्टींची त्यांना फार बारीक माहिती होती. घोड्यांच्या रोगासंबंधीचे व चिकित्सेचेही ज्ञान चांगले होते. सर्कसीमध्ये घोड्यांच्याकडून जी काही कौशल्याची कामे करून घेतली जातात, तसली करणाऱ्या लोकांस, पूर्वी, चाबुकस्वार म्हणत असत. तात्यासाहेब हे त्या सर्व कलेत मोठे निष्णात होते. त्यांचा बांधा ठेंगणा होता,

हे वर सांगितलेच आहे. अण्णासाहेब सांगत की मयूरासनावर नित्य तीन तास अभ्यास केल्यामुळे त्यांच्या पाठीस पोक आले होते, व त्यामुळे त्यांची देहयष्टी वाकून ते अधिकच ठेंगणे दिसत. तात्यासाहेब यांचा फोटो या पुस्तकाबरोबर दिलेला आहे त्यांतही पोक थोडेसेसे दिसून येते.

श्रीनरसिंहसरस्वती महाराज

श्रीअण्णासाहेब यांच्या चरित्राशी अत्यंत महत्त्वाचा संबंध असलेली दुसरी एक व्यक्ती महाराज श्रीनरसिंहसस्वतीस्वामी हे होत. यांचे थोडेसे वर्णन पूर्वी एका प्रकरणात आलेच आहे. त्यावरून थोडीशी माहिती लक्षात येईल. तात्यासाहेब यांच्या निमित्ताने अण्णासाहेबांची व त्यांची गाठ पडली, व एकदा जो ऋणानुबंध जडला तो उत्तरोत्तर दृढ होऊन पुढे पुढे तर अण्णासाहेब व महाराज श्रीनरसिंहसरस्वती हे एकरूपच होऊन गेले. तात्यासाहेबांच्यामुळे परिचय होण्यापूर्वी महाराजांची व अण्णासाहेबांची गाठ पडली होती, असेही ऐकण्यात आहे. जटामंडित अशा वेषाने भिक्षेच्या निमित्ताने वाड्यात येऊन महाराज चौकात बाकावर बसले होते. व अण्णासाहेबांची आणि त्यांची दृष्टादृष्ट होऊन काही थोडेसे विशेष भाषण होऊन एकमेकांची खूण एकमेकास पटली, अशीही हकीकत ऐकण्यात आली. ते काहीही असले तरी तात्यासाहेबांनी त्यांची व महाराजांची ओळख करून दिली, असेच त्यांच्या बोलण्यांत येत असे, व महाराजही तात्यासाहेबांची मंडळी म्हणूनच त्यांना ओळखत. पहिल्यापासूनच महाराजांचा त्यांच्यावर अतिशय लोभ असून 'दादा' म्हणून नेहमी त्यांस हाक मारीत; अथवा भाषण वगैरे करताना 'राजा' अशा शब्दांनी संबोधीत. 'ही मंडळी म्हणजे आमचे लष्करी खाते आहे', 'इकडचा डोंगर तिकडे उचलून ठेवण्याचे काम यांच्याकडे आहे', 'हा कृतयुगाचा कंटक आहे,' अशा तऱ्हेच्या शब्दांनी ते नेहमी त्यांचे कौतुक करीत.

अण्णासाहेब यांच्या स्वभावाप्रमाणे त्यांचा आणि महाराजांचा जो संबंध आला, त्याला सुरुवात एक प्रकारच्या कलहातच झाली. यांची बुद्धिमत्ता आणि कर्तृत्व दांडगे असल्यामुळे, आणि त्याला जोडूनच व्यासंग व अवलोकन हीही प्रचंडच असल्यामुळे उगीच कोणी काही एकाद्या विशेष गोष्टीने त्यांना भारून टाकावे हे शक्य नव्हते. महाराजांचा बहुरंगीपणा प्रसिद्धच आहे. त्यामुळे अनेक लोक त्यांना आपापल्यापरीने वेगवेगळ्या रीतीने ओळखत. कोणाच्या दृष्टीने ते एक अलौकिक विद्वान् होते; कोणी त्यांना अतिशय रंगेल म्हणत, कोणाच्या दृष्टीने उत्तम भगवद्भक्त, उत्तम योगी, दांडगे मंत्रशास्त्री, अथवा

अतिशय धूर्त व व्यवहार–पटु असा सामान्य माणूस, असे अनेक समज त्यांच्याविषयी होते; अशा स्थितीत त्यांच्याविषयी वाईट समज असणे जरी शक्य नव्हते, तरी एकदमच अतिशय उच्च भावना झाली असेल हे संभवत नाही. 'महाराज नरसिंहसरस्वती म्हणजे प्रत्यक्ष देव, परमात्मा अशी आपली खात्री एकदम झाली नाही; पहिल्यांदा कोणी विद्वान्, योगाभ्यासी अथवा सिद्ध पुरुष असले कांही वाटत होते. पुढे हळूहळू जसजसा अनुभव आला, तसतशी ही समजूत पालटून महाराज म्हणजे प्रत्यक्ष देवच अशी खात्री झाली,' असे ते नेहमी सांगत. त्यामुळे पहिल्यापहिल्यांदा महाराजांनी काही म्हणावे व यांनी तसे मुद्दाम करू नये, ज्या त्या गोष्टीत महाराजांशी वाद घालावा व महाराजांनी हळूहळू युक्तीयुक्तीने यांना इष्ट त्या वळणावर आणून सोडावे, अशी 'लठ्ठालठ्ठी' फार चाले. परंतु ही स्थिती फार टिकली नसावी. महाराजांच्या काही गोष्टींवरून येथे अपार्थिव ज्ञान आणि सामर्थ्य आहे, एवढी तर त्यांची फारच लौकर खात्री झाली, व त्यामुळे व विशेषत: महाराजांनी त्यांच्यावर जो लोभ केला त्यामुळे अण्णासाहेब हे पुरते ओढले गेले.

आळंदीस राहू लागल्यानंतर महाराजांनी पहिली गोष्ट अशी केली की तेथील लोकांत भजनाची गोडी उत्पन्न करून नादब्रह्माने आळंदी क्षेत्र आनंदमय करून सोडले. स्वत: महाराज यांची स्थिती अशी होती की 'श्रीविठ्ठल' नामाचा गजर ५–१० मिनिटे कानात पडला की त्यांचे देहभान हरपून जात असे व शरीर लाकडासारखे होऊन जाई. त्यांच्या रंगेल राहणीमुळे व विनोदीवृत्तीमुळे आळंदीचे लोक देखील प्रथमत: त्यांच्या विरुद्ध होते व प्रारंभी महाराजांना बराच त्रासही झाला. परंतु पुढे पुढे सर्वांची महाराजांवर श्रद्धा बसली, व त्या टवाळ लोकांना हाती धरूनच महाराजांनी आळंदीचे प्रख्यात भजनमंडळ निर्माण केले. लोकांत नाच तमाशे वगैरेंची आवड जास्त. परंतु हळूहळू नाच तमाशे बंद होऊन त्याच लोकांची भजनावर आवड बसली, व त्याच्या जोडीस नाथभागवत, ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथांच्या द्वारे महाराजांनीही त्यांना धर्मज्ञान दिले. या सर्व काळात बहुतकरून महाराज केव्हा पुण्यास तर केव्हा आळंदीस असत. अण्णासाहेब पुण्यास आले म्हणजे त्यांच्या दर्शनास जात. त्यांचा नेम असा होता की रात्री दर्शनास जावे. संध्याकाळच्या सुमारास पुण्याहून निघून व दर्शन वगैरे करून पहाटेस पुन्हा परत येत. बाहेर दिसावयास संबंध 'लठ्ठालठ्ठी'चा होता,

परंतु महाराजांच्या विषयी एवढी पूज्यबुद्धी होती की श्रीमंती थाटाने कधी त्यांच्या समोर गेले नाहीत. गेल्याबरोबर आधी खाली रेशीमकाठी धोतर सोडून ठेवावयाचे, व साधी वस्त्रे परिधान करून महाराजांसमोर जावयाचे असा परिपाठ होता; व बहुतकरून इतर कोणासमोर त्यांचे व यांचे भाषण होत नसे. व इतर लोकांच्या दृष्टीस यांची 'लठ्ठालठ्ठी' तेवढीच पडे. त्यामुळे यांच्या संबंधाचे खरे स्वरूप पहिल्यापासूनच काय होते, याविषयी चांगल्या सांप्रदायीकांतही मोठे गैरसमज आढळून येतात. पुण्याची गंमत अण्णासाहेब सांगत असत, की, पुराणास येणारे लोक बहुतकरून नुसते माना हालविणारेच असावयाचे. व महाराजांच्या वास्तविक स्वरूपाकडे कोणाचेही लक्ष नसावयाचे. एकदा काही सांगितल्यावर महाराजांनी यांना विचारले, 'दादा, काय समजले?' त्यावर अण्णासाहेब यांनी जबाब दिला, 'दोन गोष्टी कळल्या; एक तर काही समजत नाही हे समजले, व दुसरे समजले म्हणून माना डोलविणारे हे सारे लोक किती लबाड आहेत, ते लक्षात आले.' त्यावरून रागावल्यासारखे करून महाराजांनी त्यांना पुराणास येण्याची व बोलण्याची मनाई केली. अण्णासाहेब सांगत "अशी मौज नेहमीच चाले, त्यांनी पुराणास येऊ नको म्हणून म्हणावे, दोन दिवस आपण जाऊ नये. मग 'का येत नाही' म्हणून त्यांनीच चौकशी करावी, तेव्हा 'दादाला आता पुराणास येऊ द्या, तो आता मधे मधे बोलणार नाही,' अशा तऱ्हेची मध्यस्थी तात्यासाहेबांनी करावी; परंतु पुराणास गेले की दोघांचा काही ना काही वाद व्हावाच," असे ते नेहमी सांगत. ही लठ्ठालठ्ठी अर्थातच वरवर होती.

महाराज आळंदीस एकंदर १२ वर्षे राहिले, व तेथे त्यांनी अनेक चमत्कारही केले. त्यांतील १–२ चमत्कारांचा उल्लेख मागे केलाच आहे. "भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपे । उदंड करी गुप्तरूपे ।" अशी त्यांची वृत्ती होती; फरक एवढाच की राहणी रंगेल व थाटामाटाची असे. त्याच्यामुळे त्यांच्याविषयी चमत्कारिक ग्रह असलेले लोकही पुष्कळ आढळत. त्यांच्या १२ वर्षांतील समग्र लीला ५–४ पानात सांगणे शक्य नाही. त्याच्याकरिता अक्कलकोट स्वामींच्या चरित्रासारखे वेगळे चरित्रच लिहिले पाहिजे. ब्रह्मसमंधास मुक्ती देणे, एका रात्रीतून २०–२५ हजार पान जेऊ घालणे, एकाच वेळी अनेक ठिकाणी असणे,

मृतसंजीवन वगैरे प्राप्त पुरुषाच्या हातून सहज घडणारे सर्व चमत्कार यांच्या हातूनही झाले. परंतु या चमत्कारांच्या मुळेच महाराजांवर अण्णासाहेब यांची श्रद्धा बसली असे नाही. पूर्वी सांगितलेला त्रिबकाच्या मुंजीचा चमत्कार व असेच दुसरे कित्येक चमत्कार पाहिल्यावर देखील, तात्यासाहेब कर्वे यांच्याकडून श्रीगजाननोपासना त्यांनी घेतली, हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. कशाही रीतीने का होईना महाराज हे विद्वान, चमत्कार करणारे, कोणी सिद्ध पुरुषच नसून, सर्व भूतांच्या ठिकाणी प्रत्यगात्मा साक्षी, जीव, चैतन्य, प्राण इत्यादी प्रकाराने प्रगट होणारे सकल भूतभव्यभवत् गोचरागोचर वस्तुमात्ररूपधर परमेश्वरच होत, अशी यांची खात्री झाली. आणि तेव्हापासून महाराज हा त्यांच्या भाषेत वरील सर्व भावनांचा पर्याय शब्द बनला.

अण्णासाहेब मद्रासहून आल्यावर महाराज लौकरच शांत झाले, तरी पण अण्णासाहेबांच्या दृष्टीने ते जसेच्या तसे अखंड आहेतच. फक्त दुसऱ्यास त्यांचे सहज दर्शन घेता येत नाही, इतकेच. त्यामुळे महाराजांची पूजा करणे, नैवेद्य दाखविणे, वगैरे कामे त्यांच्या दृष्टीने केवळ संकल्पमय नसून प्रत्यक्षच होती. प्रत्येक वेळेस महाराजांस नमस्कार करणे, प्रत्येक वस्तू महाराजांच्या पायास लावणे, वगैरेंची दुसऱ्यास मोठी मौज वाटे, परंतु जिवंतभाव कसा असतो, याचे ते मूर्तिमंत उदाहरण होते. किंबहुना महाराजांची तसबीर अशी त्यांना कधी वाटतच नसे. एकदा बोलताना सहज 'महाराजांची ती तसबीर आहे,' असे एक गृहस्थांच्या बोलण्यात आले. त्याबरोबर मोठ्या आवेशाने ते एकदम म्हणाले, 'मूर्खा तसबीर कोठली? प्रत्यक्ष महाराज आहेत !'

तसेच महाराजांच्या तसबिरीचा फोटो काढविताना असेच झाले. महाराज असताना त्यांचा फोटो काढवावा म्हणून त्यांच्या बड्या बड्या शिष्टमंडळींची खटपट चालली होती. काही केल्या महाराज रुकार देईनात तेव्हा एकदा त्यांना फसवून त्यांचा फोटो काढवावा, असा बूट निघाला. व श्रीमंत बाबासाहेब सांगलीकर यांनी फिरावयाच्या निमित्ताने महाराजांस त्यावेळचा पुण्यातील सुप्रसिद्ध फोटोग्राफर नौरोजी यांचेकडे नेले. महाराजांस स्टुडिओत नेऊन बसवितांच सारा प्रकार त्यांच्या लक्षात आला परंतु ते नेहमीप्रमाणेच हास्यमुद्रेने

स्वस्थ बसले. इकडे फोटोग्राफरने फोटो घेण्याचा प्रयत्न केला तो काय दरवेळेस त्याची काचच खराब होऊन जाई. बाबासाहेबही हट्टास पेटले. १०–१५ काचा वाया गेल्या, परंतु फोटो काही निघेना. बाबासाहेबांसारख्या श्रीमंत माणसाने आणलेले काम, आणि कारागीर या नात्याने असलेला पूर्वीचा स्वतःचा लौकिक यामुळे त्या फोटोग्राफरास अतिशय खेद झाला. तेव्हा 'शेटजी, तुम्ही का वाईट वाटून घेता ? हा आमच्या चेहऱ्याचाच गुण आहे, त्याला तुम्ही काय करणार ? आज वेळ नाही, येईल एकादे वेळेला.' असे त्यांचे समाधान करून महाराज परत फिरले. शांत होण्यापूर्वी थोडे दिवस एकदा महाराजांनी आपण होऊन बाबासाहेबांस सांगितले की, 'चला, आपण नौरोजीकडे जाऊ. त्याला त्यादिवशी मोठे वाईट वाटले.' व लागलीच नौरोजीकडे जाऊन त्यांनी स्वतःचा फोटो काढविला. त्याचवेळी एकामागून एक असे आसनमांडी घालून बसलेले, उघडा लंगोटीचा, व दरबारी थाटात बसलेले अशा तीन अवस्थांचे फोटो काढविले. त्यावरूनच आज असलेले सर्व फोटो निघाले आहेत. परंतु प्रतींवरून प्रती झाल्यामुळे मूळच्या सारखेपणात साहजिकच फरक पडला आहे, व कित्येक तर अशा विकृत स्वरूपाच्या आहेत की काढणारांची कीव येते. असो.

या मूळप्रतींपैकी एक प्रत अण्णासाहेब यांचेकडे आहे. व तीच त्यांच्या पूजाअर्चेची मूळ तसबीर. तिच्यावरून दुसरा सुबक फोटो काढावा, म्हणून बूट निघाला, व त्यास अण्णासाहेब यांची संमती मिळून रा० माधवराव बापट यांनी कॅमेरा लावला. परंतु काचेवरून फोटो निघणार नाही, तेव्हा त्याची काच दूर केली पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे पडले. आणि या गोष्टीस तर अण्णासाहेब संमती देईनात. ते म्हणत, 'फोटो निघणार महाराजांच्या इच्छेने, तेव्हा कांचेशी तुला काय करावयाचे आहे ? 'काच ठेवूनच काढ' परंतु बापट यांनी तर काच काढलीच पाहिजे असा आग्रह धरला. अखेरीस काच काढण्याविषयी महाराजांची आज्ञा घेऊन काच काढण्यात आली, परंतु अण्णासाहेब यांच्या शब्दाची प्रतीती दाखविण्याकरताच की काय, पूर्वीचीच नक्कल पुन्हा घडून आली;–म्हणजे दहाबारा कांचा वाया गेल्या, तरी फोटो निघेना. अखेरीस त्रासून पुन्हा काच बसविली व फोटो ठेवून दिला. असे सांगतात की काच बसविताना जेव्हा खिळे मारू लागले, त्या वेळी अण्णासाहेब यांची अचलप्रती-

ष्ठित धीरगंभीरताही नाहीशी होऊन त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु आले. महाराजांची तसबीर म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने प्रत्यक्ष महाराजच होते. महाराजांच्या संमतीने का होईना त्यांच्या शरीरात खिळे मारीत असलेले पाहून त्यांचे अंतःकरण कळवळले. कारण त्यांचा भाव जिवंत होता. असो. आता तसबीर ठेवून देणार इतक्यांत त्यांनी बापटास हाक मारून सांगितले, 'अरे, एकदा काचेवरून तसबीर काढून तर पहा.' तेव्हा त्यांच्या समजुती करता तसा फोटो घेण्यात आला. तो फोटो खरोखच फार सुंदर निघाला. हे पाहून सर्वांसच मोठे नवल वाटले.

श्रीमहाराजांचे निर्याण या प्रकरणात त्यांच्या जाण्यासंबंधी सर्व हकीकत दिलेलीच आहे. त्यांच्यामागून संस्थानचे चालकत्व क्रमाने ह भ. दत्तोपंत आठवले, शंकरबुवा सोनगीरकर आणि त्यानंतर हल्ली गादीवर असलेले श्री. भ. माधवराव गोडबोले यांजकडे आले. हे तिन्ही पुरुष त्यांच्याकडे आलेल्या कामगिरीस परोपरीने योग्यच असल्यामुळे श्रीसंस्थानचे काम सुरळीतपणे चालून उत्तरोत्तर उत्कर्षच झाला. हल्लीचे संस्थानिक श्री. भ. माधवबुवा हे आंग्लविद्याविभूषित असून मुंबई विश्वविद्यालयाचे पदवीधर आहेत. यांची निःसंग वृत्ती, सेवापरायणता, उद्योगप्रियता आणि दक्षपणा यांच्यामुळे तर अलीकडे संस्थानचा सर्व कारभार कसा नकाशासारखा रेखीव झाला आहे. संस्थानचे सर्व व्यवहार एखाद्या यंत्राप्रमाणे चालून श्रींच्या उत्सवासारखे मोठाले उत्सवही कसे बिनबोभाट यथासांग पार पडतात ते पाहिले म्हणजे पहाणारा घटकाभर थक्क होऊन जातो. त्या वसंत ऋतूंतील परोपरीच्या चंदनाच्या उटया, निरनिराळ्या पौर्णिमा व अनेक सण, पौष्यांतील टोलेजंग उत्सव, वृक्षछायेत बसलेल्या चार चार हजार स्त्रीपुरुषांच्या एकजात पंक्ती, श्रीमहाराजांचा थाट, उदबत्त्या, रांगोळीसुद्धा सर्व थाट, व्याह्याजावयांच्या पंक्तीप्रमाणे कुरड्या, पापड, मेतकूट बोरकुटासुद्धा सारी तयारी इ. इ. समारंभ ज्याने एकदा पाहिला त्याच्या स्मरणातून जाणे केव्हाही शक्यच नाही. मठास ठराविक उत्पन्न असे मोठे मुळीच नसून व स्वतः मठाधिपती हेही त्याकरिता विशेष कोणची खटपट करीत नसून येवढा सर्व गाडा अव्याहत चाललेला पाहून श्रीमहाराजांच्या सत्तेची साक्ष पटते व मनास आनंद होतो.

मंदिराचा सभामंडप व भोवतालचे सोपे प्रशस्त असून त्यांच्यावर माड्या

आहेत. श्रीमहाराजांच्या समोरच अगदी रस्त्यावरील प्रवेशस्थली मधल्या कमानीत श्रीअण्णासाहेब यांची पायरी असून तिचे काम संगमरवरी आहे. मठास जोडून एक प्रचंड पाकशाळा आहे व भोवती मोठे आवार असून त्याच्याभोवती सुंदर तट आहे. आवारात दोन विहिरी व मोठा बगीचा असून पलीकडे श्रीमहाराजांचा घाट व इंद्रायणीचे पात्र आहे. प्रदक्षिणेचे वाटेवरील औदुंबराजवळ उभे राहिले असता नयनसुंदर देखावा दिसतो व मनास मोठा आल्हाद होऊन पहाणाराची वृत्ती क्षणभर भक्तिभावात लीन होऊन जाते. मठातील गोशाळा बरीच मोठी असून जवळच लहानसा रथ आहे त्यांतून पौ० शु॥ १४ स सायंकाळी श्रीमहाराजांची मिरवणूक काढितात. श्रीअण्णासाहेब यांचे कमानीचे वरल्या आंगास नगारखाना असून तिन्ही त्रिकाळी चौघडा वाजतो. मठातील पाकशाळेत अतीथअभ्यागताचे आदरातिथ्य उत्तम प्रकारे केले जाते. एकंदर सर्व व्यवस्था पाहून येणारा मनुष्य मोठा संतुष्ट होऊन जातो. उत्सवाचे दिवस खेरीज करून मठात सर्वत्र शांतता असते. त्यामुळे एकांतवास करण्याला, चार दिवस शांतपणे घालविण्याला, नानाप्रकारचे योगाभ्यास करण्याला, सर्व तऱ्हेचे अध्यात्मिक अनुभव घेण्याला आणि आपल्या मनबुद्धींद्रियांना प्रेमरसाची भावना देऊन आनंदमय अशा भक्तिभावात मुरून जाण्याला हे स्थळ सर्व तऱ्हेने अनुकूल असल्यामुळे श्रीअण्णासाहेबांना अतिशय प्रिय असलेल्या या स्थळाचे दर्शन श्रीअण्णासाहेब यांची स्मृती जागविणाऱ्या महाराष्ट्राला सदैव आल्हादकारक व स्फूर्तिप्रदच होईल यांत काय संशय ?

धुळ्याचे बोवासाहेब

यांच्या आयुष्याशी संबंध असलेली तिसरी महत्त्वाची व्यक्ती धुळ्याचे बुवासाहेब म्हणजे नारायणबुवा रुद्र हे होत यांचा आणि अण्णासाहेबांचा संबंध गुरुबंधु या नात्याने आला. श्रीशल्यपर्वतावर अवतार गुप्त न करता नाना वेषांनी जगदुद्धार करीत असलेले श्रीनरसिंहसरस्वती म्हणजेच महाराज, अवतार नव्हे, साक्षात् तीच मूर्ती, अशी श्रद्धा असलेले हे दुसरे गृहस्थ. मूळचे जालवणकडे राहणारे. पूर्वीच्या कालमानाप्रमाणे थोडेसे शिक्षण होताच नाशिकास काही उद्योगधंदा करून श्रीरामाचे पुजारी म्हणून पुरंदऱ्यांच्या राममंदिरात धुळयास आले. नाशिक येथे असताच एका हरदासबुवांचा सहवास घडून यांना गायनाचा अभ्यास झाला, व त्याला अनुकूल अशी गोड आवाज वगैरे सामग्री असल्यामुळे तिच्यात यांनी मोठेच प्रावीण्य संपादिले. पुजारी म्हणून धुळयास आल्यावर लौकरच श्रीमद्भागवतांतील योगवर्णने ऐकून यांचे लक्ष योगमार्गाकडे लागले. बुवासाहेब यांस विवाहाचा संस्कार नुसता शपथेलाच घडला होता. म्हणजे त्या काळाप्रमाणे अगदी बाळपणी लग्न होऊन लागलीच त्यांची पत्नी निवर्तली. म्हणजे वस्तुत: ते ब्रह्मचारीच होते. उत्कृष्ट ब्रह्मचर्य, सुदृढ शरीरप्रकृती, पवित्र मनोरचना, भावयुक्त अंत:करण आणि दृढनिश्चय इत्यादी साहित्याच्या जोरावर लौकरच त्यांनी योगमार्गात चांगलीच प्रगती केली. महाराजांची व यांची गाठ केव्हा पडली व कशी पडली, हे कळण्यास काहीच साधन नाही तरी पण अभ्यासाच्या सुरुवातीलाच महाराजांनी यांना अनुग्रह दिला असावा असे वाटते, व तेव्हापासून आळंदीस महाराजांचे दर्शनास जाण्याचा त्यांचा प्रघात होता.

धुळयास त्या वेळेला तीन प्रसिद्ध वेडे होते. त्यापैकी 'जगात पिशाच अंतरी शहाणा,' अशा एका महात्म्याजवळ श्रीमहाराजांच्या आज्ञेवरून बुवासाहेब योगाभ्यास शिकले. असेही ऐकण्यात येते की, स्वत: महाराज देखील त्याकरिता केव्हा तरी धुळयास येऊन राहिले होते. योगाभ्यास करीत असताना काही वेळेला चित्त चलित होऊ लागले असता, अथवा इतर कोणत्याही कारणाने असो, अभ्यासप्रसंगी वेताच्या छडीने त्यांनी बुवासाहेबांची पाठ फोडून काढावी ! असे स्वत: बुवासाहेबांनीच अण्णासाहेब यांस सांगितले. बुवासाहेब यांची वृद्ध मातोश्री

जवळच असावयाची, परंतु धन्य आहे त्या माउलीच्या श्रद्धेची की महाराजांचा राग न येता, अथवा वाईट न वाटता उलट बुवासाहेबांच्या पाठीस आपल्या हाताने तेल लावीत असता त्यांनीच 'नारायण, महाराजांनी मारले आहे, त्यात आपले कल्याणच आहे, वाईट वाटू देऊ नकोस,' असे समाधान करावे बुवा-साहेबांना महाराजांनी षट्चक्रभेदाच्या मार्गाने नेले होते. या पद्धतीने अभ्यास करीत असता मध्ये केव्हा तरी त्यांची स्थिती अगदी भ्रमिष्टासारखी झाली होती. निर्विकल्पक स्थितीच्या अनावर मोहाने कित्येक दिवसचे दिवस लाकूड होऊन पडणाऱ्या श्रीरामकृष्ण परमहंसाच्या पाठीत प्रत्यक्ष लाकूड घालूनच त्यांना शुद्धीवर आणावे लागे, असे त्यांच्या चरित्रात लिहिलेले आहे. ते वाचले म्हणजे महाराजांच्या या वर्तनाचा उलगडा होतो.

बुवासाहेब यांचा अभ्यास पुरा झाल्यावर त्यांच्या स्थितप्रज्ञतेची कसोटी पाहण्याकरिताच की काय तो वेडा एक दिवस सुरी घेऊन मंदिरात शिरला, व त्याने बुवासाहेबांस हाक मारली. योगाभ्यास करीत असताना काही कारणाने बुवासाहेब यांची दृष्टी गेली होती. त्यामुळे त्यांचे सारे व्यवहार श्रवणद्वारेच चालत. हाक ऐकताच बुवासाहेबांनी हात जोडून 'काय आज्ञा आहे,' म्हणून विनंती केली. त्यावेळेस सुमारे अकरा वाजावयाची वेळ होती, व मंदिरात साधारण सामसूम होती. वेड्याने सांगितले की, 'आपली मान कापून पाहिजे,' त्याबरोबर मोठ्या आनंदाने बुवासाहेबांनी मान पुढे केली. तेव्हा तिच्यावर जवळजवळ असे तीन घाव घालून त्याने ती तोडण्याचा प्रयत्न केला. जमिनीवर रक्ताचे थारोळे होऊन गेले, तरी बुवासाहेबांनी हूं का चूं देखील केले नाही ! तेव्हा तो वेडा हसू लागला. त्यामुळे कोणी तरी तेथे आले व त्याच्या हाकेवरून बरीच माणसे गोळा झाली. तेव्हा तो वेडा तेथून निघून ओटीवर हसत बसत बसला. लवकरच जमलेल्या लोकांनी त्याला पोलीसच्या स्वाधीन केले, परंतु बुवा साहेबांनी ताबडतोब त्यास मोकळे करविले, व उलट सद्‌गदितपणाने त्याच्या पायावर डोके ठेवले. वेडाच तो; त्याने एकदा मानेवरून हात फिरविला, व तेथून जे पलायन केले, ते स्वारी पुन्हा कोणाच्याही दृष्टीस पडली नाही.

पुढे फाल्गुनात बुवासाहेब जेव्हा आळंदीस आले, तेव्हा महाराजांनी मोठा आनंद प्रदर्शित करून 'नारायण माझे हृदय आहे.' म्हणून सर्वांस सांगितले. असे

सांगतात की, त्यावेळी महाराजांस पहाता येत नाही म्हणून बुवासाहेबास वाईट वाटले. तेव्हा डोळ्यावरून हात फिरवून महाराजांनी त्यांना दृष्टी दिली. व 'आणखी काय इच्छा आहे?' म्हणून विचारले. महाराजांची श्यामसुंदर मूर्ती आणि सदयधवल असे सुहास्य डोळेभरून पाहिल्यावर बुवासाहेबांनी विनंती केली की 'एकदा आपणास पाहिल्यावर आता पुन्हा जग पाहण्याची इच्छा नाही तेव्हा डोळे पूर्ववत् करावे.' त्यावर थोडेसे हसून महाराजांनी पुन्हा तोंडावरून हात फिरविताच दृष्टिहीनत्व आले, 'दृष्टीवाचून तुझे काही अडणार नाही.' असा त्यांना आशीर्वाद देऊन श्रीदत्तजयंतीच्या पारण्याची आज्ञा देऊन महाराजांनी त्यांना धुळ्यास परत धाडले. लौकिकरीत्या बुवासाहेबांचा प्रपंच उत्तम चालावा, म्हणून त्यांना एक लहानशी सिद्धीही देऊन ठेविली होती, परंतु तिचा उपयोग बुवासाहेबांनी फारच क्वचित् प्रसंगी करावा. केव्हाही पैशाचा काही प्रसंग आला असता यांच्या जवळ एक डबी होती, तीत त्यांनी पहावयास सांगावे, व जितक्या रकमेची गरज असे तितकी रक्कम अगदी हटकून त्या डबीत सापडत असे. योगाभ्यासाच्या परिपाकाने अंगी अवश्य येणारे सामर्थ्य बुवासाहेबांच्याही जवळ होते व अंतर्ज्ञान, वाक्सिद्धी, भविष्यज्ञान, थोड्या अन्नाचे पुष्कळ अन्न करणे इत्यादी चमत्कार प्रसंगोपात्त त्यांच्या हातून घडलेले पाहिलेले लोक आज आहेत. परंतु या भानगडीत आपण होऊन ते कधी पडले नाहीत. त्यांचा स्वभाव अतिशय कडक व उग्र, भाषण फारच परिमित व राहणी कमालीची नेमस्त होती. 'बुवासाहेबांसारखा संत अवघ्या हिंदुस्थानात पहिला नाही, कोणचीही गोष्ट मी केली, अथवा मी करीन, असे कधी त्यांच्या मनास शिवलेच नाही, करणे वा न करणे सर्व काही महाराज करतात, असा त्यांचा निर्भर होता,' असे अण्णासाहेब त्यांच्याविषयी नेहमी म्हणत.

बुवासाहेबांचे छोटेसेच का होईना एक चरित्र प्रसिद्ध झालेले आहे, त्यावरून त्यांची जास्त हकीगत सहज कळेल. महाराजांनी सांप्रदायाचा वडीलपणा त्यांचेकडे दिल्यावर त्यांनी तो १५ वर्षेपर्यंत यथायोग्य चालविला, व मागील एका प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे स्वतः जाण्यापूर्वी तो त्यांनी अण्णासाहेब याजकडे सोपविला. असे सांगतात की मागाहून लोक आपले देव्हारे करतील ते होऊ नयेत म्हणून देह ठेवण्याकरिता ते मुद्दाम आळंदीस आले. परंतु श्रीमहाराजांनी अगदी निक्षून आज्ञा केल्यामुळे आळंदीस सुरू केलेला कार्यक्रम तसाच सोडून त्यांना परत जावे

लागले. पुढे रीतीप्रमाणे व्यवस्था होऊन सांप्रदायाच्या आळंदी, धुळे आणि पुणें, या तीन पीठांपैकी धुळे येथे एक पीठ स्थापन झाले.

बुवासाहेबांनी पुष्कळ लोकांस मार्गास लाविले, परंतु त्यांतल्यात्यात तरी नुकत्याच निवर्तलेल्या ती. गं. भा. गयाताई यांचे विस्मरण चालू पिढीस तरी लौकर होणार नाही. त्यांची ती तेजःपुंज गौरमूर्ती, तापट स्वभाव, श्रद्धा, सेवा-परायणता आणि दूध व निंबाचा पाला सेवन करून सतत २५ वर्षे केलेली कडक तपश्चर्या यांच्यामुळे सायंकाळ झाली असताही मेघावरून परावृत्त झाल्यामुळे जास्त रेंगाळत राहिलेल्या संधिप्रभेचाच भास होत होता. श्रीपाद रानडे म्हणून दुसराही एक यांचा अधिकारी शिष्य होऊन गेला असे सांगतात. त्याच्याविषयी असे ऐकण्यात आहे की महाराजांचे दर्शन झाल्यावर त्याने 'बुवासाहेबास दृष्टी द्या' म्हणून प्रार्थना केली. व 'नुसते तसे करणे शक्य नसले तर माझी दृष्टी जाऊ द्या, पण त्यांना दृष्टी द्या' म्हणून मागितले. महाराजांनीही तसे करण्याचे कबूल केले, परंतु अशी अट घातली की आधी बुवासाहेबास विचारून ये. परंतु बुवासाहेबांनी या गोष्टीचा निषेध केल्यावरून त्याला आपला हट्ट सोडून द्यावा लागला.

श्रीबुवासाहेब

श्रीकंचिस्वामी

मद्रासेस जावयास निघाले त्यावेळी अण्णासाहेब यास महाराजांनी 'येताना कंचीस जाऊन ये,' म्हणून सांगितले होते. परंतु ते कशाकरिता वगैरे काहीच खुलासा केला नव्हता. पुढे ज्या वेळेस कंचीच्या महाराजांसह अण्णासाहेब परत आले, व श्रीमहाराजांचे दर्शनास गेले त्यावेळी महाराजांनी रामचंद्रअय्यांचा 'हा दक्षिणेतला अगस्ती आहे,' असे म्हणून मोठा सत्कार केला, व त्यांनीही 'आता आमची जबाबदारी संपली, आपला माणूस सांभाळा,' म्हणून महाराजांना सांगितले. तेव्हा कुठे त्याचा संदर्भ लागला. महाराजांनी दिलेल्या विशेषणावरून श्रीरामचंद्रअय्या म्हणजे केवढे जाडे प्रस्थ असावे हे लक्षात येते. हे गृहस्थ वर्णाने काळेकुट्ट व शरीराने सुदृढ होते. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणे अवश्य ती वेदविद्या व संस्कृत भाषाही त्यांना येत असे; परंतु त्यांचे भाषण इतके कमी असे की, काही ठराविक द्राविडी शब्दांपलीकडे त्यांना काही येत असावे, अशी देखील शंका कोणास यावयाची नाही. एक पंचेवजा नेसते धोतर डोक्यास एक फर्द गुंडाळलेले, अंगावर एक लहानसा पंचा, एवढा काय तो त्यांचा पोषाख असे. श्रीविष्णुकंचीच्या विष्णुमूर्तीची उपासना ते करीत. सबंध महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे पंढरीचे श्रीपांडुरंग, त्याचप्रमाणे त्या टापूत कंचीचे श्रीवरदराज, ही वैष्णवांची माउली आहे. आदराने, प्रेमाने, सलगीने इतकेच काय तर अवहेलनेने ज्याप्रमाणे पांडुरंगास अनेक प्रकारांनी आळवण्यात येते, तशाच सर्व भावांनी श्रीवरदराजांची उपासना करण्यात येते. अण्णासाहेब यांच्या घटसर्पाचे प्रसंगी रामचंद्रअय्यांनी 'वरदडा' (वर्धा) म्हणून त्यांची संभावना केलेली वाचकांच्या लक्षात असेलच, आणि त्या एकंदर प्रसंगावरून व मागे दिलेल्या नैवेद्याच्या गोष्टीवरून यांचा अधिकार किती मोठा होता हे लक्षात येईलच. नित्य एक लक्ष नामस्मरण करून श्रीवरदराजास तुळशीची लाखोली वाहाण्याचा त्याचा नेम असे. स्वतः ते श्रीवरदराजाची कानगी गोळा करण्याकरिता नेहमी फिरत असत. व मधून मधून कंचीस येत. तरी पण त्यांचा नियम अखंडित चाले. कंचीस त्यांनी एक तुळशीची बाग लाविली होती व देवळात वेदाभ्यासाकरिता विद्यार्थी ठेवलेले असत. स्वतः

अय्या कोठेही असले तरी त्यांचे नाव घेणे सुरू असे. व वेदशाळेतील विद्यार्थी तुळशी तोडून श्रीवरदराजास नित्य नियमाने लाखोली वाहात. ही वेदशाळाही अर्थात त्यांनाच चालवावी लागे. तेवढ्याकरिता भाविक लोकांकडून मासिक, वार्षिक व नैमित्तिक अशा देणग्या बांधलेल्या असत. ठरलेल्या दिवशी रामचंद्र-अय्यांची स्वारी त्या गृहस्थांच्या दाराशी नेमकी हजर व्हावयाची किंबहुना लक्षनामस्मरण व कानगी गोळा करणे येवढे दोनच काय ते हेतू त्यांच्या आयुष्याला होते. अशा रीतीने कोणाच्याही लक्षात आल्याखेरीज ह्या अधिकारी पुरुषाचे सर्व आयुष्य गेले. यांच्या अधिकाराच्या व स्थितप्रज्ञतेच्या काही गोष्टी अण्णासाहेब सांगत. एकदा त्यांनी श्रीवरदराजाकरिता केवडा तोडावा म्हणून झाडास हात घातला तोच एका भयंकर कृष्ण सर्पाने त्यांस दंश केला. त्याबरोबर लहान पोराने एकादी चेष्टा केली असता त्याचे कौतुक करावे तसे 'लज्जा कुडका' (हा रांडलेका !) असे थोडेसे हसून त्यांनी म्हटले, व मंदिरात जाऊन श्रीवरदराजांचे गंध हातास लाविले. सर्पदंशापासून त्यांस काही बाधा झाल्याचे थोडे देखील दिसले नाही. असेच एकदा श्रीवरदराजांची कानगी गोळा करून येत असता वाटेत त्यांची व काही चोरांची गाठ पडली. साक्षात मृत्युचीही भीती ज्यांच्या मनास कधी शिवावयाची नाही त्यांच्या मनास मोठे भय वाटू लागले की, आता श्रीवरदराजांचे वित्त त्यांच्या पायाशी सुरक्षित कसे पोहोचेल. तेव्हा त्यांनी त्याच ठिकाणी मुक्काम केला, व द्रव्याचे गाठोडे उशास घेऊन झाडाखाली आंग टाकले. त्यांच्या बरोबरच्या मंडळीस तेच पाहिजे होते. पुढे काय झाले हे काही ठाऊक नाही. परंतु ते एवढेच सांगत की, जागे होऊन पाहातात तो आपण एकटेच असून उशाचे गाठोडे लांबवले गेले आहे असे त्यांना आढळून आले. तेव्हा 'असो वरदराजाची मर्जी' असे म्हणून ते कंचीस परत आले व थोडेशा जड अंतःकरणानेच श्रीवरदराजांचे दर्शनास गेले. ते सांगत–"जाऊन पाहतो तो 'स्वामी' हासत होता व त्याच्या पायाशी द्रव्याचे गाठोडे ठेविलेले होते." पुढे आपणास चिंता पडलेली पाहून वरदराजांनी स्वतःच चोरावर मोर करून ते गाठोडे कंचीस आणले असे समजून आल्यावर त्यांना मोठा हर्ष झाला.

तसेच एकदा आंधेऱ्या रात्री नदीच्या काठाने चालले असता पाण्याशी कोणी तरी खेळत आहे असा त्यांस भास झाला व कोण आहे म्हणून पहावे

अशी त्यांस सहज इच्छा झाली. दुरूनच त्यांनी विचारिले,' कोण रे तो ? एवढ्या रात्री काय करतोस ?' तेव्हा त्या व्यक्तीने उत्तर केले 'मी आहे. ब्रह्मकर्म करीत आहे' ते सांगत-जवळ जाऊन पाहातो तो 'स्वामी'. तेव्हा अतिशय आश्चर्य वाटून त्यांनी विचारले 'तू रे कसले ब्रह्मकर्म करतोस ?' तेव्हा श्रीवरद-राजांनी उत्तर केले 'मला कसले आले कर्म पण हे तुझ्याकरिता करतो. माझे नाव सारखे घेत राहिल्यामुळे तुझ्या हातून ब्रह्मकर्म घडत नाही तेव्हा तुझा धर्म-लोप होऊ नये म्हणून मला हे करावे लागते.' अशा प्रकारच्या त्यांच्या मजेदार गोष्टी आहेत.

कोणच्याही तऱ्हेच्या लेखनास प्रारंभ करण्यापूर्वी सकाळी एकदा रामनाम लिहावयाची जी अण्णासाहेब यांस सवय होती, ती रामचंद्रअय्यांच्या सहवासाचाच परिणाम. रामनामस्मरण लेखन-वाचनाच्या उपदेशाबरोबरच रामचंद्रअय्यांनी त्यांना 'दशेंद्रियव्यापारसहित स्मृतीचे वैकल्य राहिल्या'चा वर दिला. अण्णा-साहेब यांचे एकंदर पुढील आयुष्य आणि निर्याण ज्यांनी पाहिले आहे, त्यांना या गोष्टीची सत्यता तेव्हाच पटेल. या रामचंद्रअय्यांची समाधी कंचीस आहे.

श्रीभक्त दादा दांडेकर

मागे प्रज्ञावर्धन स्तोत्राची गोष्ट आली आहे. तिच्यावरून महादेव अनंत उर्फ दादा दांडेकर यांचे नाव वाचकास कळलेच आहे. प्रज्ञावर्धनाची गोष्ट झाल्यापासून अण्णासाहेब यांनाही गुरुस्थानीच मानीत असत. हे गृहस्थ मूळचे दाभोळजवळ गुडघे म्हणून गांव आहे तेथील खोत. यांचे वडील अनंतराव यांस एक मूल झाले त्यावेळी कर्जामुळे आणि भाऊबंदांच्या त्रासामुळे ते इतके वैतागले होते की, उद्योगधंदा पाहाण्याकरिता म्हणून बायको व मूल घेऊन देशावर आले असता धोम महाबळेश्वराच्या जंगलात त्यांनी जीव देण्याचा विचार केला. चार महिन्याच्या पोरास झाडाचे पारावर ठेवून जवळच कोठे जलाशय होते तेथे ते जीव द्यावयास गेले. तेव्हा त्या स्त्रीपुरुषात आधी कोणी मरावे असा वाद सुरू झाला. इतक्यात श्रीनरसिंहसरस्वती महाराज सहज तेथे आले व त्या मुलास पाहून त्यांनी त्याला उचलून घेतले व त्याच्या आईबापांचा शोध करीत त्या जलाशयापाशी आले. त्या दंपत्याची सर्व हकीकत कळून आल्यावर त्यांनी आत्महत्येपासून त्यांना परावृत्त केले व तुमचे कल्याण होईल म्हणून आशीर्वाद देऊन परत घरी पाठविले.

असे सांगतात की, दांडेकर भटजीस दम्याचा विकार होता. महाराजांनी अनुग्रह देऊन परत घरी जावयास सांगितले तेव्हा दादांच्या मातोश्रीने दम्याच्या विकाराविषयी तक्रार केली. तेव्हा जर दुसरा कोणी हा दमा घेईल तर अंतू भटजीचा रोग जाईल असे महाराजांनी सांगितले. त्यावरून स्वतः त्या बाईनेच तो दमा पत्करिला व तेव्हापासून त्या बाईची ठस् ठस् सुरू होऊन अंतूभटजी खडखडीत बरे झाले.

मूल परत देताना महाराजांनी सांगितले की, 'हा आमचा मुलगा आहे. तुम्ही यास वाढवा याची मुंज झाली की, आम्ही घेऊन जाऊ.' त्याप्रमाणे अंतू भटजी देशी परत गेल्यावर त्यांचे दिवस पालटले व यथाकाल त्यांनी त्या मुलाची मुंजही केली. मुंज केल्यानंतर सुमारे चार महिन्यांनी कोठूनसे महाराज एकदम येऊन उतरले व सांगून ठेवल्याप्रमाणे त्या मुलास घेऊन गेले. हा मुलगा म्हणजेच दादा दांडेकर.

या नंतर सुमारे बारा वर्षेपर्यंत दादा महाराजांच्या जवळच होते. त्यामुळे

त्याना पुष्कळसा प्रवास घडून चमत्कारिक प्रसंग, विचित्र देखावे, महाराजांची अद्‌भुत लीला व सामर्थ्य ही सर्व पहावयास सापडून लहान मोठ्या अनेक लोकांचा परिचयही झाला व जरी अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणे ते विशेषसे सुशिक्षित नव्हते व लिहिण्या वाचण्यापलीकडे त्यांची मजल केव्हाच गेली नाही, तरी देखील बहुश्रुतपणा सत्समागम प्रवास व अवलोकन यांनी जे कार्य करावयाचे ते त्यांचे ठिकाणी होऊन गेले होते. श्रद्धा व उत्साह यांच्या भरात कित्येक गोष्टी करण्याचा व अतिशयोक्तीने सांगण्याचा माणसांचा स्वभाव सोडून दिला तर दादा म्हणजे महाराजांविषयीच्या सर्व प्रकारच्या माहितीचे भांडारच होते. सुमारे बारा वर्षे अशा रीतीने काढल्यावर महाराजांनी विवाह करून गृहस्थाश्रम करण्याची त्यांस आज्ञा केली व त्याप्रमाणे चतुर्भुज होऊन त्यांनी शाळाखात्यात नौकरी धरली.

शाळाखात्यातील नौकरी करीत असताना सुप्रसिद्ध लीवार्नर साहेब यांचा व त्यांचा प्रसंग झाला. दारव्याजवळ लाडखेड येथे एकदा शाळेत शिकवीत असता महाराज त्यांचेकडे आले; व टेबलावर पाय टाकून तमाखु खात बसले होते, इतक्यात लीवॉर्नर सहज तेथे येऊन पोचले. त्यांना पाहून खुर्चीवरून उठावयाचे अथवा दुसरी काही सलामी करावयाची, ते काहीच न करिता उलट महाराज हासत हासत तमाखु खाऊ लागले. तेव्हा अर्थातच त्याचा संताप होऊन महाराजांस काही तरी अपमानकारक असे तो बोलला. दादा इंग्रजांचे नौकर होते, तरी इंग्रजी शिक्षणाच्या चरकात पिळले गेले नव्हते. त्यांस ते कोठून सहन व्हावयाचे ? त्यांनी लागलेच टेबलावरचा रूळ उचलला, व साहेबास आडवे झाले. तेव्हा मनात उमजून साहेब बहाद्दूर तसेच परत फिरले व तंबूतून त्यांनी दादास बोलावणे पाठविले.

साहेबासमोर गेल्यावर प्रथमत: नौकरीस खो बसणार, हे तर उघडच होते; परंतु आणखी काय होते, तेही सांगण्याजोगते नव्हते; परंतु भीती ही त्यांच्या साहसी मनाला कधी फारशी शिवलीच नाही, खुर्चीवर महाराज तसेच शांतपणे बसून राहिले होते. त्यांची आज्ञा घेऊन दादांनी साहेबांची भेट घेतली परंतु तेथे पाहतात तो अपेक्षेप्रमाणे काही न घडता, अगदी उलट घडून आले. 'तू इतका रागावलास का म्हणून' साहेबानेच त्यांना विचारले. तेव्हा "ते माझे गुरु आहेत. व गुरु म्हणजे आम्हा हिंदु लोकांस काय आहे, यांची कल्पना आपणास असली

पाहिजे, कारण आपण इकडे बरेच राहिलेले आहा," असे दादांनी सांगितले. तेव्हा ती गोष्ट तितकीच सोडून साहेबांनी विचारले की," तू असल्या मास्तरीच्या नौकरीस लायक नाहीस, पोलीस खात्यात नौकरी करीत असलास तर, एकदम पन्नास रुपयांची नौकरी देतो, व पुढे वाढशीलही पुष्कळ." हे ऐकल्याबरोबर दादास मोठाच हर्ष झाला. कोठे शाळा खात्यातील आठ रुपये व कक्का किक्कीचे भिकारडे काम, एकदम पन्नास रुपयांची नौकरी, वाढण्याची पुष्कळ आशा, मोठा दर्जा व मनाजोगते रगडून घोड्यावर बसावयास मिळणार, तेव्हा तो मोह जबरदस्तच होता; परंतु त्यांनी उत्तर दिले की, "थांबा, मी महाराजांस विचारून येतो." महाराजांस विचारता त्यांनी ती गोष्ट साफ उडवून दिली. त्यामुळे दादांना जन्मभर दारिद्र्यात खितपत पडणे भाग आले.

अशा रीतीने दारिद्र्यपूर्ण संसाराच्या खडतर शाळेत त्यांना लोटताना महाराजांनी त्यांना दोन देणग्या देऊन ठेवल्या; एक तर एकदम ध्यानयोगास लावून दिले, व स्वत: अनुग्रह देऊन उपासनेस लाविले. या दोन गोष्टींच्या सहाय्याने दादांनी आपली जीवितयात्रा काढली. यांचा स्वभाव दुर्वासासारखा तामसी होता; परंतु अंत:करण अतिशय मायाळु, कोणच्याही गोष्टीची खरी कळकळ, अतिशय स्वाभिमान, व स्वदेश आणि स्वधर्म यांच्या ऊर्जिताची तळमळ, इत्यादि इतर गुणांमुळे त्या तामसी वृत्तीचा काही दुरुपयोग न होताना चार चांगल्या लोकांच्या साहाय्याने यांचे हे आयुष्य चांगलेच गेले. अण्णासाहेब यांचा व दादांचा गुरुबंधूसारखाच संबंध होता, परंतु सर्वत्र महाराजांच दिसत असलेल्या व यत्किंचितही बोध करणाऱ्या वस्तुमात्रास गुरुरूप समजणाऱ्या अण्णासाहेबांच्या अवधूतवृत्तीस प्रज्ञावर्धन स्तोत्राच्या गोष्टीनंतर दादांसंबंधाने विशेष काही वाटत असल्यास मोठेसे आश्चर्य नाही. तेव्हापासून त्यांच्या गुरुमालिकेत दादांचे नाव पडले, व अखेरपर्यंत दादांशी ते तसेच वागले.

महाराजांच्या संबंधाने आज जी विविध माहिती आहे, तिचे बहुतेक श्रेय दादांनाच आहे. यांच्या ध्यानयोगसिद्धीच्या व महाराजांवरील निष्ठेच्या बऱ्याच गोष्टी आहेत, परंतु त्यांच्याशी येथे काही कर्तव्य नाही. यांच्या संततीपैकी रा. सदाशिवराव बापुसाहेब हे उमरावतीस म्युनिसिपल शाळेत मास्तर

आहेत. व मुख्यतः त्यांच्या कळकळीच्या सदिच्छेने श्रीअण्णासाहेब यांचे हे त्रोटकच का होईना, चरित्र, बाहेर पडण्याचा योग येत आहे. दुसरे चिरंजीव श्री. भ. सीतारामपंत हे पुण्यासच असतात. यांचीही अण्णासाहेब यांचे ठिकाणी जबर निष्ठा आहे. या चरित्रातील पुष्कळशा महत्त्वाच्या माहितीचे श्रेय त्यांच्याचकडे आहे. ' माझी पुष्पमाला ' या पुस्तकाच्या द्वितीयावृत्तीतील प्रस्तावने-खाली यांचेच नाव आहे.

काही इतर मंडळी

अण्णासाहेब यांच्याजवळ असलेल्या लोकात विष्णु भैरव काळे या गृहस्थावर त्यांचा विशेष लोभ होता. रात्रीचे देवदर्शन विष्णुपंतांस बरोबर घेतल्याखेरीज अण्णासाहेब यांनी कधीही केले नाही. हे गृहस्थ कोठल्याशा ऑफिसमध्ये नौकर होते, व नौकरीचा वेळ खेरीज करून इतर सर्व वेळ ते अण्णासाहेब यांच्या सहवासात घालवीत. यांच्या चातुर्याची, हजरजबाबीपणाची, प्रसंगावधाची, आणि मुत्सद्दीपणाची अण्णासाहेब एवढी तारीफ करीत की 'अनुकूल काल असता तर विष्णुपंत नाना फडणीसांच्या योग्यतेस चढले असते,' असे ते नेहमी म्हणत.

यांच्या प्रमाणेच गणपतराव आठवले, पंजाब, इंद्रस्वरूप, बारीक मास्तर, वामनराव दातार, व माधवराव गोडबोले अशी लहानमोठी मंडळी क्रमाक्रमाने त्यांच्या सहवासाला आली, आणि त्या सर्वांवर त्यांचा लोभ असून प्रत्येकांशी त्यांचे काही विशेष सहकार्य ठरलेले असे. गणपतराव आठवले होते तोपर्यंत त्यांना घेतल्याखेरीज अण्णासाहेब कधी आळंदीस गेले नाहीत. त्यांच्या मागून पुरुषोत्तमपंत हे होते. त्यांना अण्णासाहेब नेहमी पंजाब असे म्हणत. इंद्रस्वरूप हे उत्तरहिंदुस्तानी वैद्य होते. पुष्कळ वर्षेपर्यंत अण्णासाहेब यांचेकडील आण-ने, बाजारहाट तेच करीत असत. वामन हा तर त्यांच्या बहिणीचा नातू. याचा निर्मळ व लहान पोरासारखा सरळ स्वभाव, आणि अण्णासाहेब यांचेवरील एकनिष्ठा ही खरोखरच अप्रतिम होती. 'हे एक महाराजांचे बालस्वरूप होते, केवळ संतांचा कोंब,' असे त्याच्याविषयी अण्णासाहेब म्हणत. माधवराव गोडबोले हे धुळे येथील प्रसिद्ध वकील रा० गोविंदराव गोडबोले यांचे चिरंजीव. बी. ए. पास झाल्यावर यांनी एल्एल्. बी. चाही अभ्यास केला व पुढे खुद्द वडलांच्या उपदेशाने संसारत्याग करून ते अण्णासाहेब यांचेकडे आले. अण्णासाहेब यांच्या आज्ञेप्रमाणे आज सुमारे पंधरा वर्षे हे आळंदीसच राहत असतात. आळंदी येथील महाराजांच्या संस्थानचे दुसरे अधिपती श्रीभक्त शंकरबुवा यांच्या मागून यांनाच एकमताने गादीवर बसविण्यात आले. त्याप्रमाणे श्रीमहाराजांची सेवा सर्व प्रकारे करून संस्थानचा लौकिक व्यवहार हे किती दक्षतेने करतात ते सर्व लोकांस ठाऊकच आहे.

श्रीमंत बाळासाहेब नातू

बाळासाहेब नातू हे इतिहास प्रसिद्ध बाळाजीपंत नातू यांचे वंशज. श्रीमंत तात्यासाहेब रायरीकरांच्याप्रमाणेच याही पुरुषाच्या मनास पूर्वजांच्या कृतीचे मोठे दुःख होत होते. याचा स्वभाव बाणेदार व तेजस्वी होता. आणि स्वधर्माभिमानही चांगलाच होता. पुण्यात त्या वेळेला सुधारणेचीही लाट उसळली होती. तिच्या विरुद्ध पक्षाचे पुढारीपण बाळासाहेबांकडे होते. बाळासाहेब आणि अण्णासाहेब यांचा यामुळेच मोठा स्नेह होता. व बाळासाहेबांच्या मनात अण्णासाहेबांच्याविषयी फार पूज्यबुद्धी होती.

प्लेगच्या साली जेव्हा बाळासाहेबांस सरकारने अटकेत ठेविले तेव्हा त्यांच्या सुटकेकरिता अर्ज करण्याचे काम अण्णासाहेब यांचेकडे आले. एका अर्जावरून बाळासाहेब सुटतील असे काही कोणास वाटत नव्हते. परंतु अर्ज जाताच एका पळाचाही विलंब न करिता सरकारने बाळासाहेबांस जे तडकाफडकी सोडून दिले ते पाहून सर्वांसच आश्चर्य वाटले. अर्थात एवढे अण्णासाहेबांनी लिहिले तरी काय होते, हे विचारण्याकरिता दाजीसाहेब खरे तर लागलेच अण्णासाहेब यांचेकडे आले होते असे प्रत्यक्ष माहितीवरून समजते. राजकीय कैद्यासंबंधी दुसऱ्या जेम्स राजाच्या वेळचा कोठलासा एक कायदा नजरचुकीने रद्द करावयाचा राहिला होता. नेमका तेवढयाचाच उपयोग करून अण्णासाहेब यांनी बाळासाहेबांस सोडविले.

बाळासाहेबांचा व यांचा एवढा स्नेह असताही अण्णासाहेबांनी त्यांचे येथे पाण्याचा एक घोटही कधी घेतला नाही. आणि धन्य बाळासाहेबांची की, त्यांनीही त्याबद्दल मनात कधीही विषाद धरला नाही. शहाण्णव साली साताऱ्यास प्राव्हिंशिअल कान्फरन्स झाली होती. तिला बाळासाहेब व अण्णासाहेब दोघेही गेले होते. बाळासाहेब यांच्या कंपूतच अण्णासाहेब उतरले होते. परंतु ते काही खात नसत. नुसते दूध पीत. तेव्हा बाळासाहेब यांनी एकदा त्यांना विनंती केली की, आपण खात का नाही ? चला तुम्ही आम्ही बरोबर बसून जेऊ. अंगावरचे उपरणे त्यांच्या पुढे टाकून अण्णासाहेब म्हणाले की, आनंदाची गोष्ट आहे. न जेवावयास काय झाले; पण माझी एक अट आहे, हे उपरणे घ्या व चार घरी माधुकरी मागून आणा. म्हणजे तुम्ही आम्ही भोजन करू. एरवी तुमचे एथले अन्न स्पर्श करण्यासही योग्य नाही. याप्रमाणे निर्भीड व चोख उत्तर ऐकताच

बाळासाहेब यांना वाईट तर वाटलेच परंतु अण्णासाहेब यांचे म्हणणे बरोबर आहे असा विचार करून त्यांनी त्याचा विषाद करणे टाकून दिले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या मनातील आदर उलटा द्विगुणित झाला. असो. अण्णासाहेब यांच्या निर्याणाच्या पूर्वी सुमारे दोन वर्षे मधुमेहाच्या विकाराने बाळासाहेब पुण्यासच वारले.

लोकमान्य आणि अण्णासाहेब

लोकमान्य टिळक व अण्णासाहेब यांचा संबंध तर लोकविश्रुतच आहे. लोकमान्य हे मूळचे रानडयांच्या तालमीतले. परंतु रानडयांसारख्या शांतिब्रह्माच्या सहवासात त्यांच्या आंगच्या 'वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव' अशा क्षात्रवृत्तीला नीट वाव मिळेना व लौकरच रानडयांच्याविषयी मनात अतिशय आदर असूनही त्यांना रानडयांना सोडचिठ्ठी द्यावी लागली. मद्रासेस जाण्यापूर्वी अण्णासाहेब यांनी डेक्कनस्टार व किरण अशी दोन पत्रे सुरू केली होती. पैकी डेक्कनस्टार हे इंग्रजी होते व किरण हे काही इंग्रजी व काही मराठी असे होते. अण्णासाहेब यांच्याजवळ ज्या अनेक प्रकारच्या योग्यतेच्या माणसांचा संग्रह होता, त्यांत माधवराव नामजोशी हेही एक होते. या गृहस्थाच्या अंगात विद्वत्ता इत्यादी गुण जरी विशेष नसले तरी गोड भाषण, खुबीदार रीतीने दुसऱ्याचे मन वळविणे, एकाद्या कार्यास हात घातला की, त्याच्याकरता वाटेल त्या खटाटोपी करण्याची उपद्व्यापशक्ती व धोरणीपणा वगैरे अनेक गुण होते. मुंबईस ज्या काही अनेक औद्योगिक चळवळींचा उपक्रम अण्णासाहेब यांनी केला होता, त्यांचे सुईणपण नामजोशांच्याकडे होते. मद्रासेस जाण्यापूर्वी डेक्कनस्टार व किरण यांचे रूपांतर मराठा व केसरी यांच्यात केल्यावर नामजोशी व टिळक यांचा विशेष संबंध आला. हाच अण्णासाहेब व टिळक यांच्या संबंधातील मधला दुवा आहे.

नामजोशी व टिळक यांचा संबंध नामजोशी असेपर्यंत तसाच टिकला. गणपतिउत्सवानंतर अण्णासाहेब व टिळक यांचा प्रत्यक्ष संबंध पडू लागला. तरीही नामजोशी यांच्या द्वारे त्यांचा व अण्णासाहेब यांचा संबंध पूर्वीपासूनच होता. नामजोशी असेपर्यंत टिळक व्यवस्थेशीर होते व पुढे ते वाहवले असा जो एक प्रवाद आहे त्यांत किती तथ्य आहे हे यावरून लक्षात येईल. कारण नामजोशांच्या मागे असलेले अण्णासाहेब हे जवळ जवळ टिळकांच्या अखेरपर्यंत होते. आणि सर्व महत्त्वाच्या बाबतीत त्यांचा सल्लाही घेतला जात असे. असो.

धैर्य, साहस, विलक्षण चिकाटी, प्रखर स्वाभिमान, वगैरे दोघांच्याही आंगच्या गुणसाधर्म्यामुळे अण्णासाहेब यांचा टिळकांवर फार लोभ जडला. व

उत्तरोत्तर तो वाढतच गेला. टिळकांच्या मनातही अण्णासाहेब यांच्याविषयी पराकाष्ठेचा आदर होता. किंबहुना राष्ट्रपुरुष या नात्याने अण्णासाहेब यांची योग्यता केवढी मोठी होती याची जाणीव असणारा पुण्यांत तेवढाच एक पुरुष होता. सर्व तऱ्हेच्या अनुभवांच्या भट्टीतून बाहेर पडलेल्या अण्णासाहेब यांच्या धार्मिक सामाजिक वगैरे मतांचे व टिळकांचे पटणे अर्थातच शक्य नव्हते परंतु त्यामुळे त्यांच्या लोभात कधीच अंतर आले नाही. याचे कारण असे की, पंचहौद प्रकरण जर सोडून दिले तर वरील बाबतीत टिळकांची 'न द्वेष्टी संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति' अशी उपेक्षावृत्ती असल्यामुळे टिळकांचा एखादा वेगळाच पक्ष होऊन दोघांचा उघड विरोध होण्याचे कारण नव्हते. व राजकीय बाबतीत तर दोघांचीही आकांक्षा एकच होती त्यामुळे हे विरोध आड न येता लोभ वृद्धिंगतच होत गेला. किंबहुना टिळकांच्या या इतर बाजूकडे न पाहाताच त्यांच्यावर लोभ करावयाचा असे अण्णासाहेब यांनी ठरविले असावे असे दिसते.

"आम्ही दोघेही गाडीत बसून चाललो होतो. वाटेत आमचे बरेच बोलणे झाले तेव्हापासून मी त्यांच्याविषयीचे आपले धोरण ठरवून टाकले" असे एकदा त्यांनी सांगितले. ते काही असले तरी एवढे खरे की, दोघांचा संबंध अतिशय जिव्हाळ्याचा होता व टिळकांच्या सर्व प्रयत्नांस त्यांची सहानुभूती असे. चोहीकडे माजलेल्या षड्गुणैश्वर्यामुळे जेथे तेथे त्यांना एकट्यालाच पुढे पडावे लागते. याचा त्यांना मनापासून संताप येई व त्यामुळे त्याला यश बुद्धी तेज यांचे कृपादान द्यावे म्हणून ते महाराजांची नित्य प्रार्थना करीत. मागे एका ठिकाणी सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी स्वतःच ही गोष्ट सांगितली. लखनौ काँग्रेसच्या वेळचा टिळकांचा जयजयकार ऐकून अण्णासाहेब यांस झालेला आनंद ज्यांनी आळंदीस पाहिला त्यांना तरी शिवरायाकरिता 'तुझा तू वाढवी राजा' म्हणून तुळजा भवानीची करुणा भाकिल्यावर आनंदवनभुवन पाहाणाऱ्या श्रीसमर्थांची आठवण झाल्यावाचून राहिली नसेल.

लोकमान्यांचे गीतारहस्य बाहेर पडल्यावर त्याची एक प्रत भेट म्हणून यांचेकडे आली. गीतारहस्याने वाङ्मयक्षेत्रात काही वेळ केवढी खळबळ उडवून दिली होती, ते प्रसिद्धच आहे. परीक्षणे, निरीक्षणे, खंडणे, आणि मंडणे, टीका प्रतिटीका व व्याख्याने असे मार एकच रण माजून राहिले होते.

यामुळे जवळ जवळ एक वर्ष अशाच रीतीने गेले. लोकमान्यही धिमेपणाने प्रत्येकास यथायोग्य म्हणजे कोणास शास्त्रीय पद्धतीने, कोणास युक्तिवादाने असे जल्पवितंड आदिकरून सर्व वादपद्धतींनी उत्तर देत होते. अण्णासाहेब यांचे येथेही यासंबंधी रोज मोठी चर्चा चाले. अनुकूल प्रतिकूल पक्षाचे लोक भेटावयाचेच व अण्णासाहेब यांचे मत मिळावे म्हणून त्यांच्याशी चर्चा करीत. स्वत: अण्णासाहेब यांनी हा ग्रंथ वाचून घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु विषयप्रवेशापलीकडे काही केल्या त्यांची मजल जाईचना. त्यामुळे त्यांच्या तोंडून गीतारहस्याविषयी निश्चित मत असे कोणासच ऐकावयास मिळाले नाही. आलेला मनुष्य जशी विचारसरणी घेईल तशीच घेऊन तशाच प्रकारची विचारसरणी घेऊन अण्णासाहेब त्याच्याबरोबर चर्चा करीत व त्यामुळे अण्णासाहेब हे आमच्याच बाजूस आहेत असे समजणारे पुष्कळ लोक आहेत. वस्तुत: त्यांनी त्या ग्रंथावर अभिप्राय असा काही दिलाच नाही. आणि त्याचे कारण त्यांनी तो स्वत: नीट वाचला नव्हता हेच आहे. तरी पण ऐकीव माहितीवरून त्यांना सर्व टीकाकारांच्या व त्या ग्रंथातील अनुकूल प्रतिकूल मर्मस्थलांचे चांगले ज्ञान होते.

लोकमान्यांचा ज्ञानोत्तर कर्म केलेच पाहिजे हाच श्रीकृष्णावरील 'च'-काराचा आरोप त्यांना कितपत मान्य होता हे सांगणे कठीण आहे. एकंदर ग्रंथाविषयी असे दोन उद्‌गार त्यांनी काढल्याचे स्मरणात आहे. तरी पण पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आणि आर्य तत्त्वज्ञान यांची साधिकारपणाने तुलना करून पाश्चात्य विचारसरणीप्रमाणे पाहिले असताही आमचे तत्त्वज्ञानच कसे परिपूर्ण आहे आणि मनुष्याच्या जीविताशी संबंध असलेले सर्व प्रश्न त्यानेच कसे सुटतात असे सिद्ध करणारा तो एक ग्रंथ असल्यामुळे वाङ्मय क्षेत्रांतील भारतीय श्रेष्ठत्वाच्या कीर्तीस्तंभाप्रमाणे त्यांना त्याचे महत्त्व वाटे. व तेवढ्याकरिता कोठे काही दोष जर त्यात असले तर ते निघून जाऊन तो अगदी निर्दोष व्हावा एवढ्याच दृष्टीने त्याचे परीक्षण करावे असे ते म्हणत. म्हणजे त्यांतही लोकमान्यांची कीर्तिकुसुमे अम्लान राहून त्यांचा परिमल दशदिशात कसा भरून राहील याचीच चिंता दिसून येई. रहस्यनिरीक्षण करणाऱ्या अनेक वादी पुरुषांची दृष्टी व ही दृष्टी यांच्यातील जमीन अस्मानाचा फरक पाहिला म्हणजे फार मौज वाटते. किंबहुना कोणच्याही हिंदू मनुष्याने केलेल्या असल्या कृतीकडे पाहण्याची त्यांची हीच दृष्टी असे.

गीतारहस्याविषयी काही विशेष बोलले असलेच तर एक वेळेला, " अरे अकराव्या अध्यायाबद्दल काय लिहिले आहे. गीतेत अकराव्या अध्यायाचे काय महत्त्व आहे हे ज्याला कळले, त्याला गीतारहस्य कळले. त्याच्याखेरीज निष्काम कर्म म्हणजे काय हे कळणार नाही व होणारही नाही. नुसते 'निष्काम कर्म' 'निष्काम कर्म' म्हटले म्हणजे झाले वाटते !" असे म्हटल्याचे आठवते. त्याचप्रमाणे भारतातील नारायणी आख्यानास लोकमान्यांनी अतिशय उचलून धरून त्यावर पुराव्याचा मुख्य भर ठेवला आहे. पण या साक्षीदाराच्या महत्त्वाविषयी, अधिकाराविषयी व खरेपणाविषयी ते शंका प्रदर्शित करीत. नारायणीयांतील विश्वरूप दर्शनाबद्दल तर ते नेहमी म्हणत की, " याचा मला उलगडा होत नाही. जीवाचे गाडे कोठे तरी जबरदस्त अडलेले चालू करण्याकरताच असल्या प्रकारचे चमत्कार होतात. ते काय सुखासुखी वाटेवर पडले आहेत. अशा तऱ्हेचे जबरदस्त प्रयोजन नारदासंबंधी उपस्थित झालेले तेथे काहीच दिले नाही " असे ते म्हणत. व विश्वरूपदर्शन म्हणजे काय ? आणि त्याच्यांत व मृत्तिकाभक्षक बाळकृष्णाने यशोदामातेस दाखविलेल्या विश्वरूपात किंवा तसल्याच पुराणातील इतर प्रसंगात काय फरक आहे तोही सांगत. अकराव्या अध्यायात भगवंतांनी अर्जुनास नुसते आपले ऐश्वर्यच दाखविले नाही, तर त्याला भगवत्संकल्पाचे ज्ञान करून दिले अशा तऱ्हेची काही त्यांची विचारसरणी होती. असो.

लोकमान्य मंडालेहून आले त्यावेळी त्यांना कसा आनंद झाला ते मागे सांगितलेच आहे. नेहमी लोकमान्यांविषयी वडील माणसांनी होतकरू अशा गुणी मुलाचे कौतुक करावे त्याप्रमाणे अरे तुरे असा प्रयोग करून आनंदाने बोलत असता त्यांचा लोभ व्यक्त होई. आणि लोकमान्यही तशाच जिव्हाळ्याने त्यांच्याशी वागत. मंडालेहून आल्यावर प्रायश्चित्त वगैरे घेऊन देवदर्शनास गेले असता प्रथमतः श्रीगणपती व अण्णासाहेब यांचे दर्शन घेऊन त्यांनी आपल्या व्यवहारास सुरवात केली हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे.

साधु गुलाबराव माधानकर

गुलाबराव माधानकर यांचे नाव माहीत नाही असा इसम वऱ्हाडात तरी विरळाच. शूद्र जाती, जवळ जवळ जन्मांधत्व, लहान वय इत्यादी गोष्टींचा विचार केला असता त्यांच्या विद्वत्तेने मनुष्य थोडासा थक्क होऊन जातो. यांचे चरित्र प्रसिद्ध झालेले आहे. तेव्हा त्याविषयी अधिक काही लिहावयाचे नाही. त्यांचा आणि अण्णासाहेबांचा संबंध कसा आला हे मागे सांगितलेच आहे. वादविवादाची खुमखुम जिरली नाही म्हणून इतकेच तर काय पण अण्णासाहेब यांनी स्वतःची नुसती विचारपूसही केली नाही म्हणून त्यांचा अण्णासाहेबांवर रोष होता. व त्यांच्या लिहिण्यात क्वचित् कोठे तो उमटून पडतो. परंतु पुढे अण्णासाहेबांवरील हा त्यांचा राग नाहीसा झाला व उलट त्यांच्यावर त्यांची भक्ती जडली तो प्रसंग असा.

गुलाबराव महाराजांस बद्धकोष्ठतेचा विकार होता. हळूहळू त्याचे पर्यवसान क्षयात झाले. काय कारण असेल कोण जाणे पण आपणास क्षयाची भावना झाली असे त्यांना पक्के वाटताच त्यांनी अण्णासाहेब यांचेच औषध घ्यावयाचे ठरवून ते पुण्यास आले, व अण्णासाहेबांच्या देखरेखीखाली उपचार सुरू झाला. या निमित्ताने दोघांचा सहवास घडून गुलाबरावांचे मनात अण्णासाहेबांविषयी आदर उत्पन्न झाला व तो एकसारखा वाढतच गेला. आणि पुढे पुढे तर अण्णासाहेब यांच्या भेटीकरता त्यांचा जीव तरसू लागला. पाच मिनिटे तरी रोज तुम्ही मला भेटा म्हणजे झाले. त्याने मला जे बरे वाटते ते सांगता येत नाही असे ते म्हणत. त्याप्रमाणे अण्णासाहेब हे रोज भेटावयास जात. तेवढ्याकरिता गुलाबरावांची माणसे व्हिक्टोरिया घेऊन दाराशी तीन तीन तास वाट पहात बसत. अशाच एका प्रसंगी आता आयुष्य किती उरले आहे ते सांगा म्हणजे मी माझी तयारी करतो असे गुलाबराव यांनी विचारले. त्यावर अण्णासाहेब यांनी चटदिशी अभ्यासी माणसांनी आपला बाहेर जाणारा प्रत्येक श्वास हा शेवटचाच आहे असे समजून चालावे असे उत्तर दिले.

अशाच एका प्रसंगी दारावरून काही लोक गाई विकावयास नेत असता एक गाय विकत घ्यावयाची इच्छा होऊन गुलाबराव यांनी ती विकत घेतली. तेव्हा तिच्याकरता पाच रुपये अण्णासाहेब यांनीही दिले. पुढे ती गाय कोठे ठेवावी असा प्रश्न पडला कारण ती दुभती नसून लंगडी होती. अखेरीस ती

अण्णासाहेबांनी आपलेच घरी ठेवून घेतली. ती लंगडी व आजारी असल्यामुळे तिला नेहमी बांधून ठेवावी लागे. पुढे ती अतिशय आजारी पडली तेव्हा तिची एखाद्या माणसाप्रमाणे शुश्रूषा अण्णासाहेब यांनी करविली. बिन पाण्याचे उत्कृष्ट दुधावर तिला ठेवून सर्वप्रकारचे उपचार करून पाहिले व अखेरीस तिने देह ठेवल्यावर तिला आळंदी येथे रवाना करून जांबूळ बेटात समाधी देवविली. व स्वत: तिच्याकरता स्नान करून मग त्यांनी अन्नग्रहण केले. या गुलाबराव महाराजांच्या गुणांचे व धर्मशास्त्रावरील श्रद्धेचे अण्णासाहेब फार कौतुक करीत. आणि त्यांच्या दुखण्यात रा. हरीभाऊ केवले, नाना कविमंडण वगैरे त्यांच्या सभोवतालच्या मंडळींनी त्यांची जी शुश्रूषा केली तिचीही प्रशंसा करीत.

वकीली

श्रीअण्णासाहेब यांच्या चरित्रासंबंधी इतर गोष्टी सांगितल्यावर *वकीली-संबंधी थोडेबहुत तरी लिहिणे अवश्य आहे. परंतु तितकेच ते काम कठीणही आहे; कारण एक तर मला स्वतःला कायद्याचे ज्ञान नाही; व दुसरे असे की, त्यांनी कोर्टात जाऊन पद्धतशीर वकीली कधी केली नाही. परीक्षा पास झाल्यावर, काय वर्ष सहा महिने हायकोर्टात गेले असतील तेवढेच. त्या वेळचा त्यांचा थाट, व कोर्टात काम चालविण्याचे कौशल्य ही सांगणारे विशेषसे कोणी आढळत नाही; परंतु जर त्यांनी काम केले असते तर महादेव चिमणाजीप्रमाणेच त्यांचेही नाव झाले असते, हे खास. हायकोर्टात जाण्यापुरता इंग्रजी फुल् ड्रेस घालावा, व घरी येताच तो काढून ठेवावा, इतका त्यांना त्या पोषाखाचा तिटकारा होता. तरी पण ते त्या सर्व थाटानिशी हायकोर्टात जात. त्यावेळेस बरोबर त्यांच्या नावाचे चांदीचे बिल्ले असलेले दोन पट्टेवाले व पुस्तकांचा गठ्ठाही असेच. परंतु असे फार दिवस चालले नाही. हायकोर्टात वकीली करून पैसा मिळवावा, इकडे त्यांचे मुळी लक्षच नव्हते. त्यांस लोकसंग्रहाचा व शिक्षणाचा मोठा व्याप करावयाचा होता, तिकडेच त्यांचे तनमनधन गुंतलेले होते. म्हणून पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणे सालारजंग प्रकरणात गुंतून ते मद्रासला गेले. तेथून ते कसे पालटून आले, वगैरे हकीकत पूर्वी आलीच आहे. त्यानंतर स्वतः त्यांनी कधी कोर्टात पाय ठेवला नाही, अथवा घरी बसून देखील धंदा म्हणून वकीली कधी केली नाही अर्ज लिहिणे, अपीले करणे, हरप्रकारचा वकीली सल्ला देणे, वगैरे कामे थोडीबहुत त्यांची अखेरपर्यंत चाललीच होती. आणि अशा किरकोळ कामांवर त्यांनी कधी पैसाही मिळविला नाही. परंतु सुदैवाने त्यांच्या उत्कृष्ट लौकिकामुळे संस्थानिक व धनिक अशा लोकांची कामे त्यांच्याकडे आली, आणि त्यामुळे त्यांस थोडी

* वस्तुतः हा लेख दुसऱ्या खंडातच यावयाचा. पण या विषयावर रा. बाबासाहेब यांचेकडून थोडे लिहून घ्यावे ही कल्पनाच आमच्या डोक्यात फार उशीरा आल्यामुळे तो येथे द्यावा लागत आहे.

बहुत प्राप्तीही पण झाली. अशा लोकांशी वागताना, आपण धंदेवाईक वकील आहो, अशा तऱ्हेने ते वागत नसत. श्री. दादासाहेब खापर्डे हे त्यांच्याविषयी नेहमी म्हणतात—" He was not a lawyer but a jurist." असलेल्या कायद्याचा कुशलतेने उपयोग करून, मनाजोगते काम करून घेण्यापेक्षा कायदे-शास्त्राची उत्पत्ती व मांडणी यांच्या निरनिराळ्या उपपत्ती बसवून, व नवीन नवीन तऱ्हेच्या मांडणी प्रकल्पून स्वत:चा पक्ष यशस्वी करून घेण्यातच त्यांचे अप्रतिम नैपुण्य होते, किंवा दोनही तऱ्हेने त्यांचे नैपुण्य सारखेच होते, हे कळण्यास साधन नाही. कारण त्यांनी कोर्टात विशेष कामच केले नाही.

अण्णासाहेब यांच्या वकीलीसंबंधी थोडी फार अधिक माहिती असली तर त्यांचे चिरंजीवांनाच असण्याचा संभव. म्हणून त्याविषयी थोडक्यात लिहून देण्याविषयी आम्ही त्यांनाच विनंती केली; व त्यांनीही मोठ्या आनंदाने हे काम पत्करून एक छोटासा लेख लिहून दिला. याबद्दल जरी आम्हास आनंद होत आहे तरी देखील त्यांनी स्वत:च्या वडिलांच्या केलेल्या या सेवेबद्दल आभार मानण्याचा अतिप्रसंग कसा करावा हेही समजत नाही. रा. बाबासाहेब यांचा लेख जसाचा तसाच खाली दिला आहे.

श्रीअण्णासाहेब हे आर्टस्प्रमाणे कायद्याचेही पदवीधर होते आणि त्यांनी हायकोर्टात वकीली करण्याची सनदही काढली होती तेव्हा त्यांनी वकीली कशी काय चालविली हे जाणण्याची इच्छा सहजच होते. परंतु ती तृप्त होणे शक्य नाही. सन १८७९ सालचे सुमारास त्यांना सनद मिळाली त्याप्रमाणे त्यांनी पाच सहा महिने मुंबईस कामही केले, व हायकोर्ट वकिलाला त्यावेळी शोभेल असा इतमामही ठेवला. परंतु भवितव्यता निराळीच होती. सन १८८० साली सर सालारजंग यांच्या वऱ्हाडासंबंधीच्या योजनेचे कार्य त्यांनी अंगावर घेतले व त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे त्यात स्वत:चा पैसा व बुद्धिमत्ता ही दोन्ही खर्च करून ते जवळ जवळ शिजवून आणले. त्याचवेळी मद्रासनजीक कारव्हटनगर येथील जहागिरी संबंधाचेही तसेच एक काम त्यांचेकडे आले व दोन्ही कामे एकाच वेळी पार पाडण्याच्या निश्चयाने त्यांनी सन १८८० साली मद्रासेस प्रयाण केले. तेथे त्यांचा मुक्काम सरासरी ३॥। वर्षे होता. त्यांचा स्वभाव मुळापासूनच जरी धर्मनिष्ठ, देशनिष्ठ, स्वाभिमानी आणि स्वार्थपराङ्मुख

पराङ्मुख होता तरी अत्यंत कडकडीत वैराग्य, निष्कांचनत्व आणि निरपेक्ष परोपकार हा मार्ग जो त्यांनी पुढे कायमचा स्वीकारला त्याला आरंभ मद्रासकडे असतानाच झाला. अण्णासाहेब मद्रासहून सन १८८४ साली पुण्यास परत आले ते व्यावहारिक दृष्टचा बदललेले असेच आले. त्यांच्या स्वार्थत्यागी आणि निश्चयी स्वभावाची ज्यांना माहिती होती त्यांना हे परिवर्तन आश्चर्यकारक वाटले नाही. परंतु वर्षानुवर्ष किंबहुना त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते कायम टिकेल अशी मात्र कोणाचीही कल्पना नसेल व अण्णासाहेबांनीही आपल्या निश्चयाची परि-स्फुटता कोणाजवळ केली नाही. त्यामुळे धंदेवाईकाप्रमाणे कायद्याचे काम ते मधून मधून घेत व अगदी मन लावून करीत. तथापि पुण्यास परत आल्यानंतर प्रत्यक्ष वकीलपत्र घेऊन कोर्टात कधीही काम केले नाही. परंतु वकीलीचातुर्याचा जो अर्थ लोक समजतात-म्हणजे कायद्याची बारीक छाननी करून त्यावरून आपल्याला अनुकूल अशा तऱ्हेने आपली बाजू सजविणे, आणि प्रतिपक्षाचे मुद्दे साधार खोडून काढणे-त्या अर्थाप्रमाणे पाहिले असता त्यांनी आपली वकिली उत्कृष्ट लढविली असे दिसून येईल सातारचे महाजनी, पुण्यातील त्यांचे आप्त गणेश दिनकर जोशी; मित्र बाळशास्त्री लागवणकर, त्यांचे दुसरे मित्र भाऊ साठे, तळवड्याचे भालेकर, कोंढिव्याचे इनामदार इत्यादिकांचे मोकदमे व त्याचप्रमाणे वाईकर शेखमिरे, विष्णुपंत साठे, पांडुरंगराव बारी इत्यादि मित्रांचे लहानमोठे अर्ज या सर्व प्रकरणात त्यांनी आपल्या बाजूचे म्हणणे लेखी मांडले आहे. आपले म्हणणे लेखी मांडण्याविषयी त्यांचा कटाक्ष फार असे. वकीलाने भाषण करावे व जज्जाने त्यातून त्याला हवा तो मजकूर टाचण म्हणून उतरून घ्यावा हा प्रकार त्यांस पसंत नव्हता. त्यामुळे त्यांनी आपले म्हणणे कोर्टाचे कामातसुद्धा लेखीच दिले. त्यामुळे ते किती मुद्देसूद रीतीने मांडले व त्यात कायद्याची कशी छाननी केली आहे हे समजून येते. विशेषतः साठे, भालेकर, वाईकर यांचे प्रकरणात तर त्यांच्या मुद्याप्रमाणेच केवळ नव्हे तर विचारसरणीप्रमाणे कोर्टाचे निकाल झाले. साठे यांचे प्रकरणात, गहाणखतावरून झालेल्या हुकूमनाम्यात ऋणकोस गहाण सोडविण्याची सवड देतात असा हुकूमनामा पुन: कायम (absolute) होणे अवश्य आहे की काय, असा मुद्दा निघाला. या मुद्यावर मुंबई हायकोर्टाचे निवाडेही बऱ्याच अंशी विरुद्धच होते. परंतु अण्णासाहेब यांच्या लेखी प्रतिपादनाचा

नामदार जेन्किन्स यांचे उहापोह होऊन पूर्वीचा निवाडा विरुद्ध असताही जेन्किन्स साहेबांनी हुकुमनामा पुन: absolute केला पाहिजे असा ठराव केला अशा तऱ्हेने त्यांचे पुढे सर्वच लेख कायद्याचे विवरणाने भरलेले आहेत. त्यात चालू कायद्याचा जसा कीस काढला आहे, त्याचप्रमाणे कायदेशास्त्राचाही परामर्ष घेतला आहे. परंतु या सर्व बाबतीत जो पक्ष अन्यायाचा आहे असे त्यांस वाटले, त्या बाजूने त्यांनी आपली लेखणी धंद्याच्या दृष्टीनेही उचलली नाही. हे त्यांचे धोरण निश्चित होते. त्या कारणाने खासगी व्यक्तीपेक्षा सार्वजनिक प्रश्नावरील त्यांच्या लेखांत कायदेपांडित्य ओतप्रोत भरलेले आढळते. सन १८९५ सालपासून अखेर-पर्यंत ते सार्वजनिक सभेचे प्रमुख होते. त्यामुळे ज्यूरीप्रकरण, जमीन महसुलाचा कायदा, जातीजातीतील तंटे, नातूबंधूंची अटक, अधिकार विभागणी इत्यादी सर्व प्रश्नांवर अण्णासाहेबांनी लेख लिहिले आहेत. त्यांत कायद्याचे विवेचन, कायद्याचे इष्टानिष्टत्व, कायद्याच्या तत्त्वांचे विचार उत्कृष्ट रीतीने मांडले आहेत. अड-चणीची गोष्ट इतकीच की हे सर्व लेख कोर्टाकरिता, अगर सरकारकरिता लिहिले असल्यामुळे इंग्रजीत लिहिले आहेत. नातुबंधूंच्या अर्जात मुंबई इलाख्यातील १८२७ च्या कायद्याप्रमाणे अटक करण्याचा जो अधिकार सरकारास आहे तो तात्पुरता आहे. महिनोंगणती अटकेत ठेवण्याचा अधिकार सरकारला नाही हा मुद्दा तोपर्यंत कोणास सुचला नव्हता तो उपस्थित करून सिद्ध करून दाखविला आहे. त्याचप्रमाणे अटक केलेल्या इसमाची खाजगी मिळकत जप्त करता येत नाही हाही एक मुद्दा होता. वरील अर्जाप्रमाणे नातूबंधूंची जप्त केलेली मिळकत सरकारला लवकरच खुली करावी लागली. आपल्या विचारसरणीत प्रतिपक्षाला कायद्याच्या दृष्टीने, अगर कायदेशास्त्राच्या दृष्टीने दोष काढता येऊ नये अशी पूर्ण खबरदारी अण्णासाहेब यांच्या प्रत्येक लेखात आहे त्यामुळे कोणताही लेख आटपणीर नाही. तथापि लेखनशैली अत्यंत स्पष्ट अशी आहे आणि एकेक शब्द तोलून लिहिला आहे. हयगय किंवा चालढकल याचे नावच नको. लेख त्यांनी तोंडाने सांगावा व लेखकाने लिहावा असा त्यांचा परिपाठ असे. त्यांच्या अनेक [illegible] व्यवसायामुळे लिहिण्याचे काम बहुधा रात्री ११ च्या पुढे सुरू होई त्यामुळे लेखक टेकीस येऊन कंटाळून जाई. आपले म्हणणे मांडावयाचे ते किती [illegible] मांडले पाहिजे किंवा किती थोडक्या शब्दात, किंवा किती आर्जवी भाषेत

मांडले पाहिजे या गोष्टीकडे त्यांनी यत्किंचित् लक्ष दिले नाही. त्यामुळे बहुतेक प्रसंग असा येई, की अर्ज मुदतीच्या अखेरच्या दिवशीच जावयाचा. अर्जाची भाषा उद्दाम नसे परंतु आर्जवी मुळीच नसे. एखादा वक्ता आपले म्हणणे श्रोत्यांना ज्या तऱ्हेने समजावून देतो, त्याप्रमाणे निर्भीडपणे त्यांनी आपल्या मुद्याचे सर्वत्र समर्थन केले आहे. त्यामुळे व्यक्तिविषयक संदर्भ काढून टाकून निरनिराळ्या लेखातील विचारसरणीचेच जर एकीकरण केले तर कायदेशास्त्राचा एक ग्रंथ होईल. सर्व विवरण अशा चोख पद्धतीचे आहे. त्यांच्या पारमार्थिक आचरणातील पुष्कळ गोष्टींचा उलगडा सामान्य मनुष्यास होत नसे. व त्यांनीही त्याचा हेतू फारसा कोणास सांगितलेला नाही. परंतु ज्याप्रमाणे त्यांच्या वैद्यकीय प्राविण्याचा आणि निरपेक्ष वैराग्याचा अनुभव सर्व जनतेस वाटेल तसा व वाटेल त्यावेळी घेता आला त्याप्रमाणेच त्यांच्या कायद्यातील निरनिराळ्या तत्त्वांच्या विवेचनाचा अनुभव घेण्याची त्यांच्या लेखामुळे सोय झाली आहे, नाही तर वैद्यकशास्त्रावर त्यांनी ग्रंथरचना केली नसल्याकारणाने त्यांचे वैद्यकीय चातुर्य आता आख्यायिके-तच शिल्लक राहिले आहे, तशी गोष्ट त्यांच्या कायद्याच्या ज्ञानाची नाही. त्यासंबंधाने किंवा राज्यघटनेसंबंधाने त्यांचे जे विचार होते ते त्यांच्या लेखात आज उपलब्ध आहेत.

जमिनीवर मालकी राजाची कधी नव्हती व असणे अन्याय्य आहे असे त्यांचे मत होते. त्याचप्रमाणे राजा हा लोकांनी निवडलेलाच असला पाहिजे, त्याची सत्ता कायद्याने उर्फ शास्त्राने मर्यादित असली पाहिजे, न्यायाच्या कामात वस्तुस्थितीचा व वहिवाटीचा निर्णय पंचांनीच केला पाहिजे आणि अशाच तऱ्हेची पद्धती आर्यधर्मशास्त्राची आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. अशा तऱ्हेची मते हल्ली पुष्कळांची आहेत. परंतु अण्णासाहेब यांच्या लेखात या विषयाची मांडणी कांही अपूर्व कोटिक्रमाने केलेली आढळते. मी म्हणतो त्याप्रमाणे अमक्याचे मत आहे, अशा तऱ्हेने त्यांनी इतरांचे मत आपल्या समर्थनार्थ घेतलेले क्वचितच आढळेल. त्यांचे प्रतिपादन, तत्त्वविचार, जुने शास्त्राधार, जुने कायदे, जुना इति-हास, आणि ऐतिहासिक पुरावा यावरच रचलेले आहे. त्याकारणाने शास्त्रातील तत्त्वांची ओळख त्यांच्या लेखावरून चांगलीच पटते. हे त्यांचे लेख जर प्रसिद्ध झाले तर कायदेपंडित आणि न्यायशास्त्रज्ञ या नात्याने अण्णासाहेबांची ओळख पुढील पिढीस उत्कृष्ट होईल.

श्रीअण्णासाहेब यांचे हातचा महत्त्वाचा असा शेवटचा लेख म्हणजे पब्लिक सर्व्हिस कमिशनने काढलेल्या प्रश्नांची उत्तरे आणि डफळापूरच्या वृद्ध राणीसाहेब यांच्या जहागिरीसंबंधाचे प्रकरण हे होत. त्यापैकी डफळापूरचे काम त्यांनी सन १९०९ चे अखेरीस हाती घेतले. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, ते त्यांचे हातून पुरे झाले नाही. राणीसाहेबांचे कारभारी ज्यांनी ते अण्णासाहेबांकडे सोपविले त्यांची अण्णासाहेब यांचे ठिकाणी अत्यंत निष्ठा होती. अण्णासाहेब यांनी त्या कामी पराकाष्ठेची मेहनत घेतली. त्याकरिता मराठी सरकार, इंग्रज सरकार व जहागीरदार यांचे संबंध, तहनामे व कायदा यांच्या दृष्टीने कसे काय असावे व कसे काय होते असा त्यांत मुद्दा होता. जहागीरदार हे इंग्रजांचे प्रजाजन नव्हेतच परंतु मांडलिकही नव्हेत असा अण्णासाहेबांचा निर्णय होता. ह्याचे थोडकेसे विवेचन त्यांनी १८९३ साली डेक्कन हेरल्ड या दैनिकात एक पत्र लिहून केले. त्यावेळी मुंबई कायदे कौन्सिलात जहागीरदारांनी आपला प्रतिनिधी पाठवू नये असा त्यांचा अभिप्राय होता, तोच मुद्दा डफळापूर प्रकरणात अगदी निर्विवाद सिद्ध करावयाचा अशा धोरणाने त्यांनी लिहिण्यास सुरवात केली. मजकूर छापूनही तयार झाला. इतक्यात याहीपेक्षा दुसरा कोटिक्रम त्यांस सुचल्याने त्यांनी पूर्वी छापलेला सर्व मजकूर रद्द केला व पुनः नवीन मजकूर लिहिण्यास सुरवात केली. या वेळी त्यांचे वय ६५ वर्षांचे होते. पूर्वीचा रद्द केलेला मजकूरही उत्तम होता. तेव्हा तेच प्रकरण तुम्ही सरकारकडे पाठवा वेळ घालवू नका असा स्पष्ट इशारा कारभाऱ्यास त्यांच्या हितचिंतकांनी निक्षून केला. परंतु अण्णासाहेबांच्या हातूनच काम उत्कृष्ट व्हावे अशाच सद्बुद्धीने त्यांनी तो सल्ला ऐकला नाही. अखेर थोडक्याच दिवसांनी म्हणजे १९१३ च्या आक्टोबरांत पूर्वोक्त कारभारी पुणे येथेच वारले. व ते काम त्यांचे जागी दुसरा कारभारी आल्यामुळे अपूर्णच राहिले. परंतु महत्त्वाची गोष्ट अशी की, प्राचीन राज्यपद्धतीवर अण्णासाहेबांचे अत्यंत निश्चित आणि सुंदर असे विचार याच अपुऱ्या लेखात ग्रथित झालेले आहेत. यानंतर त्यांनी कोणताही लेख लिहिला नाही. पुढे सुमारे चार वर्षे ते मनाच्या अत्यंत उदासीन किंवा निर्विकार स्थितीत राहिले आणि "नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥" हे मनु महाराजांचे वचन त्यांनी प्रत्यक्ष प्रत्ययास आणून दिले.

॥ श्री ॥

नंतर

श्रीअण्णासाहेब यांच्या प्रयाणानंतर काय काय झाले ते सर्व पुण्यास विश्रुतच आहे. तरी पण बाहेरच्या लोकांकरिता त्याचा अगदी त्रोटक इतिहास देतो. निर्याणानंतर लागलीच रेमार्केटांत एक सभा होऊन लोकमान्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक स्मारक मंडळ नेमले गेले. या स्मारक मंडळाने आपल्या पुढे प्रथमत: श्रीअण्णासाहेब यांचे समाधिमंदिर बांधून पूजेअर्चेची व्यवस्था करणे व नंतर एक वैद्यविद्यालय काढून त्याला रुग्णालयाची जोड देणे असे दोन उद्देश पुढे ठेविले होते व त्याप्रमाणे आरंभी थोडासा प्रयत्न करून त्यांनी चार हजार रुपये गोळाही केले. परंतु लवकरच लोकमान्यांना इंग्लंडात जावे लागले व तेथून आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांचेही देहावसान झाले. त्यामुळे त्यांची उत्कट इच्छा असूनही गोळा झालेल्या चार हजारांपलीकडे काहीच झाले नाही. स्वत: त्यांच्याही मनास ही गोष्ट फार लागली होती. व ते असतांना त्यांनी कार्यकारी गृहस्थांना त्याबद्दल स्पष्टपणे सांगितले होते. ते असते तर त्यांच्या सर्व व्यापा-तूनही त्यांनी काही ना काही तरी केलेच असते. त्यांच्या नंतर तर काय सर्वच ग्रंथ आटोपला ! महाराष्ट्राचे नेहमीचे दुर्दैव आडवे आले. समाधी का विद्यालय असा वाद पडून होता होता आयती तयार झालेली समाधी दत्तक (!) घेण्यापर्यंत कल्पना निघाल्या व सरते शेवटी ना धड हे ना धड ते अशी मंडळाची स्थिती झाली. अखेरीस आलेली चार हजारांची रक्कम तयार झालेल्या समाधीकडे अर्धी व विद्यालयाकडे अर्धी द्यावी असे म्हणजे तिचे व्याज द्यावे ठरवून दोन ठिकाणी बँकेत टाकण्यात आली व मंडळाच्या कार्याची पण समाप्ती झाली !

मध्यंतरीच्या काळात काही लोकांनी स्वतंत्र प्रयत्न करून श्रीमहाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे श्रीअण्णासाहेब यांच्या दहनभूमीवरच समाधीचे काम उभारले व होता होता त्यास आज असलेले मंदिराचे स्वरूप प्राप्त झाले. समाधीमंदिर व त्या भोवतालचा रमणीय देखावा यांचे चित्र या पुस्तकास जोडलेलेच आहे.

हीच समाधी दत्तक घेण्याची शक्कल ' स्मारक मंडळा 'त निघाली होती. असो. अजून प्रदक्षिणेची वाट वगैरे पुष्कळच गोष्टी व्हावयाच्या आहेत. पूजेअर्चेचीही सोय व्हावयाची आहे. त्यांतल्या त्यात प्रशंसनीय गोष्ट एवढीच आहे की, या स्वतंत्र कार्यकर्त्या मंडळींनी काहीही झाले तरी श्रीअण्णासाहेब यांचा वार्षिकउत्सव मात्र अडू न देता मोठ्या परिश्रमाने व नेटाने चालू ठेविला आहे ! उडदामाजी काळे गोरे असावयाचेच तरी पण ज्यांनी स्वतंत्र रीतीने या कामाची उभारणी केली व उत्सवास सुरवात केली, ज्यांनी ज्यांनी त्यास पुढे मदत करून ते आजच्या स्वरूपास आणिले व उत्सव सुरू ठेविला व पुढेही या कार्याकरिता ज्यांची स्वार्थत्याग करण्याची तयारी आहे ते सर्वच प्रशंसेस पात्र आहेत.

तरी पण एवढी गोष्ट खरी की पुण्याच्या नावास साजण्याजोगता हा उत्सव धडाकून होत नाही. अनेक संस्था व उत्सव यांना जोमाने चालविणाऱ्या पुण्याने हा कृतघ्नतेचा दोष काढून टाकिला पाहिजे व श्रीअण्णासाहेब यांचेकडून अनेक प्रकारांनी उपकृत झालेल्या पुण्याबाहेरील महाराष्ट्रीयांनीही या कामात लक्ष घातले पाहिजे. त्याचप्रमाणे हा उत्सव केवळ एकांगी न होता श्रीअण्णासाहेब यांच्या राजर्षित्व व ब्रह्मर्षित्व अशा सव्यसाचीपणास अनुसरून व्हावा हेही युक्तच आहे. म्हणजे अखंडवीणा ठेवण्याबरोबरच व्याख्यानमाला, पुराणे वगैरेचीही जोड त्याच उत्सवास देऊन ज्याप्रमाणे ' वसंत ' वगैरे व्याख्यानमाला आहेत तसेच हे भक्तिज्ञानाचे संयुक्त सत्र व्हावे.

सारांश अण्णासाहेब हे ज्याप्रमाणे केवळ राजकारणी पुरुष नव्हते अथवा केवळ वेदांतीही नव्हते तर राष्ट्रपुरुष होते त्याचप्रमाणे आमच्या राष्ट्रीयत्वा-संबंधाने सर्व प्रकारचा विचार करण्याचे हे एक केंद्रस्थान व्हावे. म्हणजे प्रच-लित काळात आमचे राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय हे जेणेकरून निश्चित ठरेल व त्यामुळे धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, शिक्षणविषयक, जातिमूलक वगैरे अनेक प्रश्नांचा उलगडा एका धोरणाने होऊन या ग्रंथांत ठिकठिकाणी सांगितल्या-प्रमाणे नवीन संस्कार व आचारविचारांच्या नवीन परंपरा उत्पन्न होतील, असलेल्या जोमात येतील किंवा मृतप्राय झालेल्यांचा पुन्हा उद्धार होईल अथवा इतके सर्व जरी न साधले तरी निदान खुल्या दिलाने कोणासही न दुखविता या सर्व विचारांचा गोपाळकाला जेथे करिता येईल असे पंढरपूर हे व्हावे

आणि अशा तऱ्हेने व्यवस्था होणे कठीण वाटण्याचेही कारण नाही. अर्थात ही गोष्ट द्रव्यबल आणि पुण्यातील लोकांचे अण्णासाहेबांवरील प्रेम यावरच अवलंबून आहे. उत्सवापुरते द्रव्य तर पुण्यातील लोकांकडून मिळतेच. उत्सवास जास्त मनोरम स्वरूप आल्यास हे द्रव्यबल जास्त वाढून संस्थानच्या व्यवस्थेसही मदत होईल.

॥ श्री ॥

उपसंहार

आहार, निद्रा, भय, इत्यादी गोष्टी तर निर्माण झालेल्या यच्चयावत् जीवास सामान्यच आहेत. त्या दृष्टीने मनुष्यजीव आणि विश्वातील इतर प्राणी यांच्यात काही मोठासा फरक नाही. फरक आहे तो इतकाच की इतर प्राणी या गोष्टी त्यांच्यात जी गोडी आहे तिच्याकरिताच केवळ करितात. म्हणजे ते याच गोष्टीकरिता जगतात व जगतात म्हणून या गोष्टी करितात. तशी माणसाची स्थिती नाही. या गोष्टीत जी गोडी आहे तिच्याचकरिता या न करिता जगावयाचे साधन म्हणून या गोष्टी करावयाच्या व दुसऱ्या काही तरी हेतूकरिता जगावयाचे असे त्याने मनात आणल्यास त्याला करिता येते. दुसरा मोठा फरक असा आहे की, या चतुष्टयांतील मुख्य गोष्ट जी आहार तो इतर प्राण्यांना निसर्गतः उत्पन्न झालेला असेल तसाच फक्त थोडयाशा कष्टाने मिळवून सेवन करावा लागतो. परंतु मनुष्याला मनात आणल्यास तो स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे निसर्गाच्या साहाय्याने नवीन उत्पन्न करिता येतो व सेवन करिता येतो. म्हणजे एकादी विशेष इच्छा अथवा ध्येय मनात बाळगण्याची आणि तदनुरूप असे कर्म करण्याची शक्ती त्याच्यात आहे. म्हणूनच आहारनिद्रादिक सर्व शरीरधर्म केवळ तज्जन्य सुखाकरिताच न करिता काही तरी विशिष्ट ध्येयाकरिता करण्याची व त्या ध्येयाला अनुसरून अखंड कर्म करण्याची त्याचेवर निसर्गतःच जबाबदारी आहे. मानवदेह व जन्म हा कर्म करण्याकरिताच आहे. कारखान्यातून शक्य तितका जास्त माल (out–turn) बाहेर पाडण्याची जबाबदारी जशी एंजिनियरवर आहे, तशीच जबाबदारी या देहासंबंधाने जीवावर आहे. देशकालप्राप्त व स्वतःच्या व्यक्तिविशिष्टत्वाला अनुरूप अशा भावनांना सजीव राखणे, व कोणत्याही प्रकारची वंचकता अगर कातरता न करिता, त्यांना पराकाष्ठेचे मूर्त स्वरूप देण्यासाठी अखंड साक्षेप करीत राहणे यातच मानवाचे मनुष्यत्व आहे. असे न करिता म्हणजे अशा काही उदात्त ध्येयाकरिता न जगता जर तो केवळ जगावयाचे म्हणून जगू लागला व जगण्याकरताच खाऊ पिऊ लागला तर

त्याला मनुष्यप्राणी म्हणूनच ठरवावा का मनुष्य आणि मनुष्येतर सृष्टी यांच्या-तला एकादा दुवा ठरवावा याचा शास्त्रज्ञांना विचारच पडेल !

महाराष्ट्राची सांप्रतची स्थिती जर पाहिली तर असे स्पष्टपणे दिसून येते की, बहुतेक सर्व देश कुंकवास आधार होणाऱ्या म्हाताऱ्या नवऱ्याच्या स्त्रीप्रमाणे, अस्तिकपणाचा टिळा लावून महाभयंकर नास्तिकपणासह स्वैर संचार करीत आहे. आंगवळणी पडलेला सामाजिक आचारधर्म जर सोडला, तर व्यक्तीच्या प्रायश: आचारविचारादिकांचे मुळाशी आस्तिकत्वाची भावना नाहीशी झालेली आहे. आस्तिकत्वाकरिता धर्म, धर्माकरिता नीती आणि नीतिकरिता समाज वगैरे शास्त्रे, या प्रणालिका सुटून गेल्या असून, समाज, व्यक्ती, देश, धर्म, स्वार्थ, परमार्थ, ईश्वर, उन्नती, आचार, विचार, यांचा परस्पराशी संबंध काहीच राहिला नसून, ती सर्व स्वतंत्र शास्त्रेच होऊन बसली आहेत ! आयुष्याला ध्येय नाही; विचारांना वळण नाही; आचारांना आळा नाही; उदात्तपणाची तर कशातही गरज नाही; जुन्या परंपरा मोडून गेल्या; जुनी शास्त्रे नादान अथवा अपुरी ठरली; जुने संस्कार पुसून चालले; नव्या परंपरांची गरज नाही; नव्या शास्त्राची उत्पत्ती नाही; नवीन संस्काराची सोय नाही ! आर्य म्हणजे काय आणि आर्यसंस्कृतीची प्रकृती काय, हाच जेथे संदेह पडला आहे, तेथे नवीन आर्य-शास्त्रे, आर्यपरंपरा व आर्यसंस्कार यांची योजना व्हावी तरी कशी ? विस्कळीत-पणाचा कळस झाला; 'यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम्,' असले त्रिखंड पांडित्य संपादून, 'यद्वा तद्वा' बुद्धी चालवावी, आणि अद्वातद्वा ओरड करावी, अशी अनवस्था झाली; स्फूर्तीत धैर्य नाही; मूर्तीत वीर्य नाही; कृतीत स्थैर्य नाही; शरीरात त्राण नाही; जीवनात प्राण नाही; असल्या स्थितीत गांधींसारख्या शतं भीष्म म्हणविणाऱ्यास तोंडात मारून घ्यावी लागली तर नवल काय ? परमार्थ तर दूरच राहिला, स्वार्थ संपादण्याचीही हिम्मत नाही; देशकार्याचे नावाने ओरडून कोरड पडलेले घसे चहाच्या कपांनी ओले करिता करिता आयु-ष्याचे आयुष्य जावयाची वेळ येते, तरी लोकमान्यांसारख्या नायकाचे अनुयायी म्हणून घेण्याचीही किंमत येत नाही; भक्ती, ज्ञान, वैराग्याच्या कर्ण–कठोर अथवा क्वचित् मनोरम वाटणाऱ्या अद्भुत कथा तर दूरच राहिल्या, पण बायका-पोरांचे राजस, अथवा स्रक्‌चंदनवनितांचे निव्वळ तामस सुख उपभोगण्याची

पात्रता राहिली नाही; जीवन–कलहाच्या दामटीत सापडून मनुष्यत्वाचीच दामटी होवून गेली आहे; श्रम करून शरीरसंपत्तीची दाणादाण केली, तरी संसारातली ताणाताण रतिमात्रही कमी होत नाही; क्वचित् कुठे तेजस्विता असली तरी घरात दाणा नाही, रात्रंदिवस ' आणा ' संपत नाही; अशा स्थितीत बाणा तरी कसला मिरवावयाचा ! एका बाजूने भिन्नप्रकृती राजसत्ता, घातुक शासनपद्धती, ठेचून टाकणारे शिक्षण, उल्हास पावणारे दारिद्र्य, यमकिंकराचे अप्रतिहत प्राबल्य, संभावितपणाचे सोंगात ऐटीने मिरविणारे इरसाल दौर्बल्य; अनेक प्रकारच्या कायद्यांनी चहूकडून जखडून टाकल्यामुळे कसल्याही उद्योगधंद्याचा गर्भ धरण्यास असमर्थ झालेली प्रसववंध्या राष्ट्रलक्ष्मी, कमालीची स्वार्थपरायणता, संकुचितपणाची पराकाष्ठा, कान धरून हलविले तरीही न उघडणारी काळझोप ' मला नाही तर नाही, पण तुला तरी घेऊ देणार नाही,' असला अमानुष नीचपणा, पारतंत्र्यात मुरलेली श्वानवृत्ती, भूषण वाटणारा गळेकापूपणा; जातीजातींचा द्वेष, स्वजनांचा मत्सर, दया, प्रेम वगैरे कोमल मनोवृत्तींचा अभाव; आणि दुसऱ्या बाजूने व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नावाने मिरविणारा उल्लूपणा, व्यासंग आणि उद्योग यांचे कार्पण्य, नाना प्रकारची परकीय विलोभने, विझणाऱ्या ज्योतीप्रमाणे क्षणमात्र उत्तेजित करून कायमचे निर्वीर्य करणारे उद्दीपक साहित्य, कल्पनेचा पाट अनिर्बंध फोडून देऊन मनोदौर्बल्याचे पीक पिकविणारे भ्रामक वाङ्मय, वाक्शक्तीचा खाऊ हातावर घेऊन क्रियाशक्तीचे भूषण न कळत हरविणारे वर्तमानपत्री विद्यार्थी, इतिहाससंशोधनाच्या अगर सत्यप्रियतेच्या नावाने होणारे विषारी ग्रंथलेखन, देशकालाने उत्पन्न केलेल्या फराळांची दुकाने, नाट्यमंदिरे वगैरे सारख्या संस्था, सुखोपभोगाची मोहक व सुलभ साधने, पाश्चात्य व्यापाराने व संस्कृतीने निर्माण केलेला हा मायेचा बाजार, पाण्याची भूमी व भूमीचे पाणी भासविण्याची मयासुरी कला अवगत असलेली पाश्चात्य सरस्वती, आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ' यस्य कस्य तरोर्मूलं ' आपल्या खंडपंडितांनी बेजबाबदारपणाने केलेले निरर्गल प्रलाप, अफाट ध्येये, अचाट कल्पना, अनिवार सभा; बेजार फंड, आणि असल्या खाणीत उत्पन्न झालेला ' यद्वा तद्वा ' मानववंश; –यांच्या दुहेरी माऱ्यात सापडून वैदिक धर्म, वैदिक संस्कृती, आणि महाराष्ट्र यांची राखरांगोळी होण्याची वेळ आली आहे !!

साहजिकच असा प्रश्न उद्भवेल की 'हे असे कसे झाले? हे होणे नैसर्गिकच होते, का ही स्थिती आगंतुकपणाने आलेली आहे?', 'ही स्थिती चांगली का वाईट?', 'हा उन्नतीचा पाया का अवनतीचा कळस?' 'हा हिंदु-धर्माचा नालायकपणा, का हिंदू म्हणविणाऱ्या लोकांची नादानी?', 'हिंदु संस्कृतीची ही फळे आहेत, का राजकीय दोषांचे प्रायश्चित आहे?' त्याच बरोबर, 'ही स्थिती घालविण्यास काय केले पाहिजे?', 'ही जाणे शक्य आहे किंवा नाही?', 'वैदिक शास्त्रे आणि वैदिक संस्कृती ही अजिबात टाकून द्यावी, का काही तडजोड करून, आहे या भांडवलावरच नवा कारखाना काढावा?' 'आहे हे अजिबात टाकून द्यावे, का दुसरे काही निर्माण करावे, कोणाचे तरी आहे तसेच घ्यावे का पूर्वीचे आणि नवे यांची मेळवण करून मिश्र जाती उत्पन्न करावी?', 'जुन्याला नव्याच्या सोंगात आणावे, का नव्याला जुन्याच्या कोंदणात बसवावे?' असा विचार करिता करिता कित्येक प्रचंड मेंदू थंड होऊन गेले; जवळ जवळ पाऊण शतक अखंड खल झाला, तरी निश्चितार्थाचा कल कोणी-कडेच वळत नाही; बाबा पदमजी आणि जोतिराव फुले यांच्यापासून तो लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्यापर्यंत अनेकांनी अनेक उपपत्त्या केल्या; विधवेला इष्काचा पेला पाजण्यापासून तो महाराला स्थापित मूर्तीच्या टाळूवरून हात फिरवू देण्यापर्यंत सामाजिक, प्रार्थनासमाजापासून तो हिंदुधर्म-सभेपर्यंत धार्मिक, कार्पेटरीच्या वर्गापासून तो महात्म्यांच्या चरख्यापर्यंत औद्योगिक, 'एक्या लहान काळ्या मुंगी' पासून तो गोविंदाग्रजांच्या 'पहिल्या चुंबना'पर्यंत अथवा 'मोरयाच्या सुंदर रूपा'पासून तो टेकाडेचांच्या 'मोडक्या तरवारी'पर्यंत वाङ्मयात्मक, आणि 'साहेबासी नमन पहिले कोणी का तो असेना,' येथपासून तो सेनानी बापटांच्या सशस्त्र प्रतिकारापर्यंत, सर्व प्रकारच्या चळवळी झाल्या. परंतु अध:पाताची शीग उलट चढतीच आहे, असे प्रांजल अंत:करणाला वाटल्या-वाचून रहात नाही.

नुसत्या वावदूकतेला ही गोष्ट अर्थातच पटणार नाही, आणि पटवून देणेही शक्य नाही परंतु समाजातील विचारशील अंत:करणात खोलातल्या खोलात जे निरनिराळे ध्वनी उठतात, त्यांचा मथितार्थ पाहू जाता असेच म्हणणे भाग पडते की, ते सर्व या एकाच निर्णयाचे पर्याय आहेत :-भयंकर अध:पात झाला आहे, इतकेच नव्हे, तर अजून होत आहे. गेल्या पावशतकाचा आढावा काढला तरी

असेच म्हणणे भाग पडते की, राष्ट्रदृष्टचा पिछेहाटच झालेली आहे. राजकीय परिस्थिती कशीही असो, आशावादी व्याख्यानकार आणि खुशामती पुस्तकमाला प्रगतीची कितीही भडक चित्रे काढोत, कोटयवधी रुपयांचे कितीही फंड जमोत, लक्षावधी लोकांच्या कितीही सभा भरोत, डौलदार इमारती, टुमदार संस्था, आणि ऐटदार कार्यक्रम यांची कितीही वाढ होवो,–एक गोष्ट नाकबूल करता येत नाही, की एक प्रकारचा भेकडपणा आणि नमुनेदार निरुत्साह यांनी सर्व वातावरण कोंदून गेले आहे. उपरकी टामटूम केवढीही असो, पक्षघात झाल्याप्रमाणे बहुतेक अंत:करणे माना टाकून पडली आहेत. व्यक्तिश: पाहिले तर येवढीच प्रगती म्हणता येईल, की देश व काल यांचे परिज्ञान सामान्यत: सर्व व्यक्तींना उत्तम झाले असून, राष्ट्राकरिता आंग चोरून अथवा आंग मोडून, क्वचित् कुठे ओरखडा घेऊनही मेहनत करण्याची आणि सोयीप्रमाणे थोडाफार सर्व प्रकारचा त्याग करण्याची प्रवृत्ती सर्वत्र दिसत आहे. परंतु कोणचाही गुण उत्कर्षाने वाढलेला क्वचित्‌च दिसून येतो. सभोवतालच्या लोकांत वाटता येतील, असे गुणांचे साठे नाहीसे झाले आहेत, मग त्यांच्या परंपरा तरी कोठून चालतील ? मोठमोठे गुण तर राहोतच, परंतु विक्षिप्तपणासारख्या गोष्टीकरिता देखील ३० वर्षांमागील श्रीधरपंत दात्यांच्या नावाने गाथा गाणे भाग पडते ! आयु:प्रज्ञा, बलशील, त्वेष-त्याग, शौर्यचिकाटी, हौसधडाडी, इत्यादी गुण मासल्याला मिळणेही कठीण झाले आहे; ' बापसे बेटा सवाई,' या म्हणीचा अर्थच पालटून टाकण्याची वेळ आली आहे ! टिळकांसारख्या लोकविलक्षण पुरुषाचा अधिकार केळकरांना न येणे साहजिक आहे; परंतु केळकरांची देखील धमक केळकरी तालमीतल्या लोकांत उतरणे अशक्य झाले आहे ! भरती केलेल्या लोकांत प्रत्येकाजवळ ५–१५ काडतुसे जास्त असली म्हणजे जशी त्यांना खडया लष्कराची किंमत येत नाही, तशीच ही गोष्ट आहे. ऋप सारखे कारखाने आणि फ्लायमाऊथ सारख्या गोद्या पाठीशी असाव्या लागतात, तेव्हाच त्यांना लष्कराची योग्यता येते. घातुक अस्त्रांच्या परंपरा विणाऱ्या या कारखान्यांची किंमत ज्यांना समजली नाही, अथवा समजून ज्यांना साधली नाही, त्या मराठयांची, व्यक्तिविषयक गुण अंगी उदंड असून देखील, काय दशा झाली, ते आपण प्रत्यक्षच सिद्ध करून देत आहोत ! तसेच परंपरा म्हणजे काय चीज आहे, हे ज्या लोकांना समजत नाही, परंपरा राखण्याचे महत्त्व ज्यांना वाटत नाही, अथवा उपयुक्त परंपरा उत्पन्न करण्या-

करिता जे धडपडत नाहीत, ते लोक व्यक्तिशः कसेही असले, तरी राष्ट्रदृष्टया त्यांची मुळीच किंमत नसते; अगर असली तरी ती लवकरच हल्लीच्या जर्मन मार्कच्या शेजारी येऊन बसते. पारतंत्र्यातील राष्ट्र या नात्याने का होईना, हिंदुस्थानालाच दुनियेच्या बाजारात किंमत नाही. जग त्याला एक भूप्रदेश समजते, फारच झाले तर एक मृतप्राय राष्ट्र म्हणून त्याची संभावना करण्यात येते. महाराष्ट्रालाही अर्थातच हे लागू आहे थोडे याचेही पुढे जाऊन जास्त स्पष्टपणे असे म्हणता येईल की, मुळी 'मनुष्यप्राणी या नात्यानेच सृष्टीच्या बाजारात हिंदु लोकांची किंमत उतरलेली आहे;' आणि हेच कदाचित् या सर्व अपयशाचे कारण असेल !

रानडयांचा प्रार्थनासमाज, ह्यूमसाहेबांची राष्ट्रसभा, विष्णुबोवांचा वेदोक्तमानवधर्म, सार्वजनिक काकांची स्वदेशी, अंताजीपंतांचा पैसाफंड, विजापूरकरांचे राष्ट्रीय शिक्षण, विवेकानंदांचे रामकृष्णमिशन, रामतीर्थांच्या 'अहंब्रह्माच्या' डुरकण्या, वारींद्राची अराजकता, टिळकांची 'जितक्या पुरते तितके' म्हणणारी वास्तविक असहकारिता, अथवा गांधींचा कल्पनासुलभ, मनोरम, असहकारयोग,–काहीही झाले तरी ही सारी मनुष्य प्राण्यांच्याकरिता आहेत. जेथे मनुष्य या नात्यानेच देहधाऱ्यांची किंमत उतरली आहे, तेथे कोणाचीही चळवळ झाली म्हणून काय झाले ? तिला यश कोठून येणार ! कानाला गोड वाटते, बुद्धीला समजते, अंतःकरणाला पटते, घटकाभर वाईट वाटते,–पण काय करावे ? जागृत झालेला भाव रक्ताबरोबर नसानसांतून वाहतच नाही, रोमरोमाला हलवूच शकत नाही, शरीराच्या कणाकणाला व्यापून टाकण्यापूर्वीच 'पंक्चर, करून निघून जातो !' अशा स्थितीत अलौकिक पुढारी असले, तरी त्यांनी निष्कामकर्मयोगाने समाधान मानावे, नाही तर काय करावे ? कारणे काहीही असोत, अशी स्थिती झाली आहे खरी. आणि स्थिती सुधारल्याखेरीज, तिच्यात पालट होणे केव्हाही अशक्यच आहे. आधी माणूस या नात्याने आपली किंमत वाढवा, मग काय करावे ते सहज समजेल व साजेल. हा पालट व्हावा म्हणूनच राष्ट्रीय शिक्षण, व्याख्यानमाला, वाङ्मयप्रसार वगैरे अनेक दिशांनी प्रयत्न चालू आहेत, आणि मुख्यतः–

मानवी आयुष्य म्हणजे नानाप्रकारच्या जबाबदाऱ्यांचे एक भले मोठे पुडकेच होय, जसजसा सुसंस्कृतपणा जास्त, तसतसे हे पुडकेही अर्थातच जाड

असावयाचे. सर्व हुंड्या पटवून संतोषाने दुकान बंद करणाऱ्या सावकाराप्रमाणे, सर्व प्रकारची देणी घेणी नीटपणे उरकून, कोणतीही जबाबदारी शिल्लक नाही, अशा रीतीने ज्याला येथून जाता येईल, तो खरोखरच धन्य आहे. 'मनुष्याणां सहस्रेषु' क्वचित् एखाद्या पुण्यवंताच्या वाट्यास केव्हा केव्हा अशी धन्यता येते. ती काही वाटेवर थोडीच पडली आहे? अशी धन्यता सर्वांच्या वाट्याला जरी येत नसली, तरी या धन्यतेकरिता अवंचकपणाने धडपड करणे हेच मनुष्याचे कर्तव्य आहे. ती त्याने केली तरच त्याच्या मनुष्यपणाची सार्थकता झाली, असे म्हणता येईल. जबाबदारी म्हटली, की तिचे आणि अनिर्बंधतेचे वाकडेच असणार. किंबहुना जबाबदारी म्हणजेच निर्बंधता. अंगावरील जबाबदारी धट्टपणाने झुगारून देणारा, भित्रेपणाने सोडून देणारा, अगर वंचकतेने टाकू पहाणारा पिंडपोषक, आणि त्याचा पुच्छविषाणवान् बांधव, यांच्यांत वस्तुतः काहीच भेद नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्य, अद्वैती वेदांत, असल्या ढोंगांनी आपल्या कृतीचे समर्थन संतोषाने करणारा तर त्याहीपेक्षा हीन कोटीतील म्हटला पाहिजे. मनुष्याच्या जबाबदाऱ्या अनेक प्रकारच्या, आणि अत्यंत परस्परविरोधी अशा असतात. त्यांतील कोणच्या जबाबदारीला किती महत्त्व द्यावे, कोणची जबाबदारी सोडून द्यावी, व कोणची हाती घ्यावी, वगैरे प्रश्न व्यक्तिविषयक आहेत. व ते ज्याचे त्याने, पूर्वकर्मसंपादित सामुग्रीच्या अनुरोधाने सोडवावयाचे आहेत. परंतु एक गोष्ट मात्र खरी आहे की, श्रीमन्नृसिंहसरस्वती सद्गुरुदेवांनी म्हटल्याप्रमाणे 'कर्मवंचकू अधःपाता । जाता वेळ नलगेची ॥' हा सिद्धांत मात्र अबाधित आहे. येथे काही क्षमा नाही. मग कोणी कितीही मोठा असो, अगर केवढ्याही उदात्त हेतूने व पवित्र कारणाने ती कर्मवंचकता घडली असो. जेवढ्यापुरती वंचकता, तेवढ्यापुरता त्या मानाने अधःपात ठेवलेलाच. कर्म करून देखील यश पदरात पडलेच अशी खात्री नाही; वंचकता केल्यास अधःपात मात्र ठेवलेला! पथ्य पाळून देखील रोग बरा होईलच असे नाही, पण कुपथ्य केल्यास मात्र मृत्यू ठेवलेला, अशा तऱ्हेचा हा सिद्धांत आहे. अशा कैक प्रकारच्या जबाबदाऱ्या आस्तिक, नास्तिक अथवा आस्तिक म्हणून मिरविणारे वास्तविक नास्तिक, हे सर्वच मानतात. परंतु यांच्यात मोठा भेद असा आहे की, नास्तिकाचा जबाब घेणारा कोणी एक नसून, प्रसंगाप्रमाणे ते

अनेक व सर्वच पार्थिव कोटीतील असल्याने, हीनसामर्थ्य असतात. त्यामुळे त्यांच्याशी वंचकता करण्यासही सवड राहते, व अधःपाताचेही भय नसते. त्यामुळे त्यांच्याजवळ आयुष्य अशी स्वतंत्र वस्तूच नसते. कार्यानुबंधी जबाबदाऱ्या अनेक असल्या तरी आयुष्याची अशी काही त्यांच्याजवळ स्वतंत्र जबाबदारीच नसते. त्यांना ते कोणी दिलेलेच नसते, तेव्हा त्याचा त्यांना जबाब तरी कोण विचारणार? एक प्रकारे हे लोक फार चांगले. इंद्रियसुखापलीकडे त्यांचेपुढे कोणचेही ध्येय खरोखरच नसते. आपले ध्येय आणि जीवन आपल्याच कर्तृत्वावर अवलंबून आहे, याची जाणीव त्यांना पक्की असल्यामुळे, सर्व प्रकारच्या मानवी शक्ती उपयोगात आणण्याची सवय लागून त्यांची वाढ होते, आणि त्याला कोणी पुसणारे नसल्याने, सर्व तऱ्हेच्या तीव्र कोमल मनोवृत्ती अरण्यातील वेलीप्रमाणे यथेच्छ फोफावून 'पोटा××चा' का होईना पण तो एक ठसठशीत जोमदार माणूस तरी बनतो. मनात आणल्यास भोगवासना तृप्त करण्यापुरता जोमदार-पणाने उपभोग तरी त्याला घेता येतो.

आस्तिकाची गोष्ट तशी नाही. त्याच्या सर्व कृत्यांवर पहारा ठेवणारा कोणी सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी असा देव आहे, असे त्याला वाटत असल्यामुळे त्याला कर्मवंचकता करण्यास सवडच नसते. त्याचे जीवन म्हणजे रात्रंदिवस अखंड काम करणारी गिरणी! अखंड त्यातून माल बाहेर पडतच असतो, आणि तो शक्य तितका उत्कृष्ट आणि पहिल्या प्रतीचा अप्रतीम काढण्याचा त्याचा अट्टाहास सुरू असतो! त्याखेरीज त्याला गत्यंतरच नसते. आयुष्यरूपी कर्मक्षेत्र, आणि हे शरीररूपी साधन त्याला देवाने दिलेले असते. याचा एक दिवस तो आपल्याला जबाब विचारील, हा धाक त्याला चित्तात वागवावा लागतो. त्यामुळे त्याच्यावर वस्तुतः एकच जबाबदारी असते, मग त्या जबाबदारीची व्यावहारिक स्वरूपे कितीही व कशीही असोत. त्यामुळे आस्तिक माणूस म्हणजे भाड्याच्या घोड्याप्रमाणे शरीरास वागविणारा, व त्याची काळजी घेणारा, आणि त्याच न्यायाने त्याला भोगसुखाचा चारा देणारा, परंतु त्याच वेळी त्याच्याकडून शक्य तितकी अधिक मजुरी करून घेणारा–असा हिशेबी माणूस असतो. समाजाशी त्याचे आयुष्य एकजीव झालेले असले, तरी वस्तुतः तो त्यात एकटाच असतो. नवऱ्याचे एक तंत्र सांभाळून, सासऱ्याच्या भरल्या

घरात हसून खेळून राबणाऱ्या धाकटचा सुनबाईसारखी त्याची स्थिती असते. तिला कोणाच्याच साह्याची अपेक्षा करिता येत नाही. मिळेल तर मिळो, न मिळाले तरी वाहवा ! त्याच्याकरिता तिला अडून राहता येत नाही, किंवा कोणी केल्यास, काम सोडून त्याचे आभार मानण्यास देखील फुरसत नाही ! कोणा-करिता असे तिला काहीच करावयाचे नसते, परंतु करावयाचे मात्र सर्वच असते. वस्तुतः त्या घरात तिचे इतर कोणीही नसते, परंतु करावयाचे मात्र सर्वांचे असते. ढापणे लाविलेल्या घोडयाप्रमाणे तिला दुसरे काहीच दिसत नसते. रात्री गाठ पडल्यावर मायेचा हात आपल्या पाठीवरून फिरला पाहिजे, ह्या एकाच गोष्टीचा तिला ध्यास असतो. त्याप्रमाणे आस्तिक माणूस म्हणजे भोगसुखाची फाजील प्रतिष्ठा न बाळगणारा, आकडेदार नागाप्रमाणे उत्साहाने सळसळणारा, कोरडया कल्पनात रममाण न होणारा, अखंड कामात गढून गेलेला, कसलेही अवडंबर न करणारा, एक अत्यंत साहसी आणि बेगुमान प्राणी असतो !

विवेचक बुद्धीच्या निर्णयाची ही दोन टोके आहेत. विचारवान् प्राणी अथवा कोणीही विचारवान् प्राण्याने दिलेला कित्ता, एक तर यापैकी कोणत्या तरी टोकात पडणारा, अगर त्याकडे नेणाराच असला पाहिजे. प्रत्यक्ष देवाचे अस्तित्व न मानणाऱ्या अवैदिक मतांनी देखील अतींद्रिय अस्तित्व आणि कर्म-चक्र, गती, अगती वगैरे मानिल्यामुळे त्यांच्या अनुयायांची देखील मानवी कर्तव्य-दृष्टया जवळ जवळ हीच दशा असते; मग अंतिम पर्यवसान कोणाचे कसेही असो. प्रत्येक मनुष्य काही या दोन टोकात पडू शकणे शक्य नाही; पण प्रत्येक मनुष्य जर खरोखर मनुष्यत्वाने जगत असेल, तर त्याची आयुष्यभर कोणच्या ना कोणच्या तरी बाजूने प्रगती मात्र होत असली पाहिजे,-मग ते त्याच्या स्वतःच्या परिश्रमाचे फळ असो, किंवा कोणचा तरी कित्ता तो मुकाटयाने गिरवीत असतो म्हणून असो. असे होईल तरच त्याला मनुष्यप्राणी असे यथार्थ म्हणता येईल; एरवी फुटकळ कर्तव्ये व कर्मे तो कितीही बुद्धिपुरस्सर करीत असो, त्यात जीव नाही. पशूंच्या व त्यांच्या बुद्धीत फरक फक्त मोठचा धाकटचा प्रमाणाचाच राहील. रक्षकास फसवून चोरी करण्याकरिता गमतीदार युक्त्या योजण्याइतकी बुद्धी वानरासही असते, व ते ती उपयोगातही आणते. मनुष्येतर

दुसऱ्या सर्व सृष्टीविषयीही असेच दाखविता येईल. परंतु सर्व क्रियांचा मिळून काही संकलित भिन्न परिणाम करण्याचे काम त्यांचेकडे नाही. मनुष्याकडे ते कर्तव्य आहे. हाच दोघात खरा फरक आहे; व तो जर राखला नाही, तर दोघांतही वस्तुत: काहीच फरक नाही. आलंकारिक भाषेत बोलावयाचे म्हणजे विविध संस्कारांचा कच्चा माल जीवास दिलेला आहे, त्याची सुंदर वस्तू बनवून या विश्वाच्या प्रदर्शनात मांडण्याचे काम त्याचेकडे दिले आहे. ते न करणाऱ्याला ' विचित्र पशु ' म्हणून जगत्कर्त्याने या प्रदर्शनात मांडिले आहे, असेच म्हणावे लागेल !

या त्रोटक परंतु निर्भीड दिग्दर्शनावरून, या शरीरयंत्राची मनुष्यप्राणी या नात्याने काय किंमत असली पाहिजे, हे सहज लक्षात येईल. सर्व तऱ्हेचे दुर-भिमान टाकून जर या दिशेने अंत:करणे शोधू लागलो, तर 'मनुष्यप्राणी या नात्याने जगाच्या बाजारात आमचा भाव उतरला आहे,' या माझ्या पुष्कळास कसेसे वाटणाऱ्या विधानात काही तरी तथ्य आहे, असे दिसून येईल. सर्व तऱ्हेचे अनुभव घेतल्यावर आणि सर्व तऱ्हेच्या उपपत्त्या बसविल्यावर विवेकानंदांनीही शेवटी हिंदुस्थानला ' Pray day and night : Thou Mother of the universe take away my unmanliness and make me man ' असाच उपदेश केला आहे. तो शब्दश: खरा आहे. स्वामींच्या हिंदुस्थानसंबंधीच्या सर्व अनुभवाचे ते सार आहे. प्रत्येकाने आपल्या चित्ताचा ठाव काढून पहावा की, आपल्याला समजू लागल्यापासून या दिशेने आपली कोणीकडे तरी, समजून अथवा न समजून तरी, प्रगती झाली आहे का ? पैशाकरिता, मानाकरिता, सुखोपभोगा-करिता, कुटुंबाच्या हिताकरिता, विद्यार्जनाकरिता, देशोद्धार, समाजोद्धार, अध्या-त्मिक उन्नती वगैरेसारख्या एकाद्या उदात्त हेतुकरिता,—अशा नाना साध्यांकरिता धडपड करणारांनी हिशोब करून पहावा का, आपण स्वत:स अशा कोणच्या तरी शाळेत घालून घेतले आहे का ? आपल्या मुलाबाळांना व संबंधीयांना ती शाळा लाविली आहे कां, कोणत्या तरी ध्येयास धरून शील कमाविले आहे कां ? ध्येयाच्या दृष्टीने आपले पाऊल पुढे पडले आहे किंवा नाही ? आणि ते ध्येय, मी नाही तर माझ्या मुलाबाळांनी तरी, अथवा ज्याला माझे वळण देता येईल अशा कोणी तरी मिळवावे, अशी शिक्षा त्यांना लावण्याचा प्रयत्न केला आहे किंवा नाही ? अथवा जर काही कमाई केली असे वाटत असेल, तर ती स्वत:बरोबरच

लुप्त होऊ नये व त्यांची परंपरा टिकावी, असे यत्न केले आहेत का ? मी मोठ्या मोठ्या गोष्टींविषयी तर म्हणतच नाही, पण साधी, अगदी सांसारिक गोष्ट म्हणजे 'माझ्यापेक्षा माझ्या मुलाने काही तरी गुणसंपत्तीने जास्त व्हावे' एवढा तरी अट्टाहास कोणी केला आहे का ? येऊन जाऊन आकांक्षा काय ती एकच,– कोणीकडून तरी शक्य तितकी जास्त डिग्री त्याने मिळवावी! वा रे ध्येय! जे प्रयत्नवादी नसतील, व भगवंतावर भार घालून राहण्याचा टेंभा मिरवीत असतील, त्यांनीही 'भक्त या नात्याने भगवंताला अखंड प्रार्थना करण्याचे कर्तव्य केले आहे का?' म्हणून अंतःकरणास पुसावे. समाधानकारक उत्तर येणे केवळ अशक्य आहे. कारण तसे नसते तर कोणत्याही चळवळी मरून न जाता पोसल्या असत्या. सारांश काय, की खरोखर नास्तिकपणाने चार दिवस धुडगूस घालणारा, जगातील उडाणटप्पू रहिवाशी एक प्रकारे पुष्कळ पुरवला; परंतु देव आहे असे तर म्हणावयाचे, परंतु त्या संबंधाने जबाबदारी तर काहीच बाळगावयाची नाही, हा लफंगेपणा सर्वात वाईट. याने जो अधःपात होतो, व जी दुर्बलता येते, तिला तोडच नाही. हेच सांप्रत आमच्या नशीबी आले आहे.

यावर असे मनात येते की, 'असो ऐसा प्रसंग झाला। झाला तो होऊन गेला ॥' पण आता तरी याला काय करावे? सर्व तऱ्हेचे प्रयत्न चालूच आहेत कोणीच कोंभ धरीत नाही, त्याला काय करावे? "हे जर सुधारणे शक्य नसेल, तर मग या कटकटीत तरी का पडा? आला दिवस पार पडून जावे; 'पिछे जो होय सो होय!' एकटा मी काय करणारा?" पण श्रीअण्णासाहेब म्हणतात की, "नाही रे बाबा! तुझ्या बुद्धीत जे स्फुरते ते होता होईल तो पूर्णपणे बाहेर आणण्याची जबाबदारी तुझ्यावर आहे. कारण तू स्वतःला आस्तिक म्हणवतोस. जेथून तुझे अडत असेल तेथूनच प्रारंभ कर, कोणाची वाट पाहू नको. एक पळ उशीर लावू नको की, वादविवाद करीत बसू नको. दुर्बलता जाण्याचा हाच एक मार्ग आहे. जबाबदारीची जाणीव म्हणजेच दुर्बलतेला ओहोटी. (I must, therefore I can, असे एक जर्मन पंडित म्हणत असे, त्यातले इंगित हेच आहे.) देव आहे, व त्याची सेवा केली असता तो अनुग्रह करितो, हे मी सांगतो. मी त्याचा अनुभव घेतला आहे. जी गोष्ट व्हावी असे नुसते वाटते, तिचे बी कर्म-

क्षेत्रात कोणी ना कोणी तरी पेरले पाहिजे, म्हणजे यथाकाल तिचे शेत पिकते. तुला व्हावीसे वाटते ना? तर मग तुझ्यावरच ती करण्याची जबाबदारी आहे; करावयास लाग!' त्यांनी स्वतः तेच केले लोकांस धर्माची व तपाची गरज आहे याची त्यांना एक दिवस जाणीव झाली. लागलीच त्यांनी स्वतःचे जीवनच धर्मरूप होईल, अशा उग्र तपस्येला आरंभ केला! त्यांनी कोणाची वाट पाहिली नाही. जे जे त्यांना सुचले ते ते करण्याची त्यांनी पराकाष्ठा केली. ते कोणाशी वादविवाद करीत बसले नाहीत. मनुष्य या नात्याने ते आधीच पूर्णपणे परिणत झालेले होते म्हणून त्यांना अडथळे बाजूस सारून प्रयत्न करता आले. तुम्ही नास्तिक माणूस असाल, तर तुम्हाला त्यांचे सांगणे आहे की, "बाबारे, माझ्या दशांश तरी परिश्रम करून, मग नास्तिक होण्याची तुझ्यावर जबाबदारी आहे. आस्तिक म्हणवीत असून दुर्बल म्हणवीत असाल तर तो तुमचा भ्रम आहे. कारण आस्तिकत्व आणि दुबळेपणा एकत्र असणे शक्यच नाही! तुम्ही फसलेले आहा. वास्तविक तुम्ही नास्तिकच आहा; इतकेच की नकळत तुम्ही आस्तिक-पणाच्या शोधात आहा. ही अर्धवट स्थिती टाकून देऊन या शोधाचे मागे तुम्हास कंबर कसून लागले पाहिजे. कारण याने तुमची सारी कार्ये होतील. परंतु मनुष्य या नात्याने तुमची वाढ झालेली नाही; तेव्हा आधी माणूस होण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे. देव आहे, हा मी अनुभव घेतला आहे. तुम्ही जर तो पदरात आयता पाडून घ्याल, तर सर्व जबाबदारीची जाणीव तुम्हास होऊन तुमचे अंगात शक्ती येईल, व तुमचा लवकर कार्यभाग होईल 'कोणचा मार्ग?' म्हणून चिंता करून कालक्षेप करू नका. जे जे त्या करिता सुचेल, ते अवंचकपणाने प्रत्यक्ष कृतीत आणा, म्हणजे आपोआप सारे जुळेल. मी कोठे कोणास विचारीत बसलो?"

पूर्वीच्या विवेचनावरून एक गोष्ट लक्षात येईल की, कोणत्या तरी एका टोकास ध्येय समजून ते साध्य केल्याखेरीज, अगर त्याची खटपट केल्याखेरीज माणसाच्या इच्छाशक्तीची वाढ होत नाही; आणि अशा तऱ्हेची जबाबदारी बाळगली असता, तिच्याकरिता जे परिश्रम आपण करितो, अथवा जी नियंत्रणे स्वतःस घालून घेत असतो, त्यांनीच दौर्बल्य जाऊन अंतशक्तीची वाढ होते. आजकाल 'व्यक्तिस्वातंत्र्य', 'मतस्वातंत्र्य', 'मतौदार्य' वगैरे सुंदर आडनांवांनी

जी अनिर्बंधता जिकडे तिकडे बोकाळली आहे, तिच्यामुळे जरी एक प्रकारचा 'स्पिरिट'(!) – यथार्थतेने म्हणावयाचे म्हणजे एक प्रकारचा 'उल्लूपणा' उत्पन्न झालेला दिसतो, तरी याच घरघेण्या रांडेने दांभिकता, निःसत्त्वता, वंचकता, स्वार्थैकता वगैरे अनेक घातुक रोगांची ठाणी राष्ट्रशरीरात बसवून, त्याची दशा करून सोडली आहे. सर्व आपत्तींचे मूळ येथेच आहे. आस्तिक असा, की नास्तिक असा, राष्ट्रदृष्टया पहा, की व्यक्तिदृष्टया पहा, मनुष्य या नात्याने तुम्हाला स्वत.च्या व्यक्तीची पूर्ण वाढ करून घेतली पाहिजे. ही जबाबदारी तुमचेवर आहे. ही गोष्ट ओळखली पाहिजे, तदनुरूप साक्षेप केला पाहिजे. कोणचीही संहत स्वरूपाची चळवळ हल्ली पोसत नाही, याचे कारण हेच आहे की, तरवार पेलण्याचे सामर्थ्यच खरोखर घटक अंतःकरणात नसते. राष्ट्रपरमाणूंचा मगदूर व्यक्तिशः वाढल्याखेरीज त्यांनी घडविलेली घटना चिवट कशी होईल ? पाऊण शतकाच्या सर्व व्यापात ही गोष्ट आम्ही विसरून गेलो. अनेक तऱ्हेच्या राष्ट्रीय चळवळी करणारा वीर, 'स्वतःची वाढ खासगी रीतीने अव्याहत केली पाहिजे,' ही गोष्ट भुलून गेला. म. गांधी राष्ट्राला वळण लावण्याची धडपड करीत असता, स्वतःची पूर्ण वाढ व्हावी म्हणून रात्रंदिवस कसरत करितात, हीच गोष्ट त्यांचा भगत नेमकी विसरून जातो ! पुढाऱ्यांनी ही स्वयंसिद्धतेची घमेंड टाकून दिली पाहिजे, व स्वतःचे व अनुयायांचे खासगी आयुष्य विशिष्ट शिस्तीत घालून घेतले पाहिजे. विद्यालयात खरोखर राष्ट्र तयार होत नसते. आईबापांच्या घरात, चुलबोळक्यांच्या व विटीदांडूच्या सह-वासातच ते तयार होते. तयार झालेल्या लोकांना आवश्यक तो माल मात्र या विद्यालयात पुरविला जातो. राष्ट्रशिक्षकाची जागा राष्ट्रीय कॉलेजातील खुर्चीवर नाही. गृहस्वामिनीच्या कानातील डुलाप्रमाणे गृहलक्ष्मीला भूषविणाऱ्या पाळण्या-जवळच ती असली पाहिजे. हे म्हणणे अतिशयोक्तीचे वाटेल, पण ते शब्दशः खरे आहे. तात्पर्य इतकेच की, संहत प्रयत्न पुष्कळ झाले व ते होतीलही. त्यांना खंड पडण्याची भीतीच नको. ते करणाऱ्यांची मोठीशी वाण पडत नाही. परंतु त्यांना यश यावे म्हणून ज्यांना वाटत असेल, त्यांनी तरी व्यक्तिदृष्टया स्वतःची वाढ होईल, व तसे वळण दुसऱ्यास लागेल, असा प्रयत्न करण्यास तयार झाले पाहिजे. 'प्रोपागांडा' कितीही मनोहर व मुद्देसूद असला, तत्त्व केवढेही उच्च

व सुंदर असले, तरी ते हृदयांत शिरून मूळ धरीत नाही. ही स्थिती घालविण्याचा मार्ग हा एवढाच आहे. बाहेरच्या शिक्षणाने हे काम होणार नाही. नुसत्या ' राष्ट्रीय शिक्षणाने ' हे काम घडणार नाही.

वर ' मनुष्य या दृष्टीने वाढ ', ' मनुष्य या दृष्टीने किंमत,' वगैरे शब्द फार ठिकाणी आले आहेत, त्याचे थोडे निश्चित स्पष्टीकरण करणे जरूर आहे; ...म्हणजे ' राष्ट्रीय शिक्षण ' म्हणून हल्ली ज्याला म्हणतात, त्याने हे काम कसे घडणार नाही, ते लक्षात येईल. घटकावयवांची परिणती म्हणजेच वस्तूची वाढ. मनुष्यशरीरात मुख्य घटक दोन;–एक पाचभौतिक शरीर; याची परिणती अन्नपानादिकांच्या योगाने होते, व ते प्रकृतिस्थ असले म्हणजे त्याला वागविणाऱ्या आतील अपार्थिव शक्ती व्यक्त होतात; हा दुसरा मुख्य घटक. दुष्काळ, दारिद्र्य, रोग, जीवनकलह, अपथ्य–शिक्षण–पद्धती, आणि व्यसनाधीनता वगैरे अनेक गोष्टींनी आमची शरीरे पूर्ण वाढत नाहीत, ही गोष्ट तर सिद्धच आहे. शारीरिक ऱ्हास झाला आहे व होत आहे, या विषयी दोन मतेच नाहीत. उलट मानववंशदृष्टचा आम्ही नामशेष होणार, अशी निराशा वाटण्यापर्यंत कित्येकांची मजल गेलेली आहे. ही स्थिती सुधारण्याचे इलाजही चालू आहेत, परंतु ते सारे संहत स्वरूपाचे असल्यामुळे, व्हावे तशा रीतीने परिणामकारक होत नाहीत. पिंडत:च जीवनक्रम निराळा आणि आखाडचांत कसरत करावयाची तास दीड तास ! तरी पण या बाजूस जरा जास्त लक्ष लागू लागले आहे, हे मात्र खरे; आणि जर केवळ कसरतीवरच शरीराची वाढ अवलंबून असती, तर हे दैन्य लवकरच दूर झाले असते. पण तसे नसल्याने उत्तरोत्तर निराशाच होते. अंत:शक्ती मनुष्यांत कितीही असल्या, तरी त्याचे प्रकार मुख्य तीनच आहेत. ज्ञानशक्ती, इच्छाशक्ती, आणि क्रियाशक्ती. बाह्य अवयवांची वाढ परस्परांशी समप्रमाण झाली असता, ते जसे परस्परसाहाय्यकारक होऊन मूर्ती ही सुदृढ, बलवान् आणि सुंदर होते, नाही तर तीत व्यंग येते, तशीच या अंतरावयवांचीही गोष्ट असते. मनुष्याचे हे तीनही अंतर्घटक परस्परास प्रेरक, पोषक आणि साहाय्यक होतील अशा रीतीने त्यांची वाढ झाली, तरच या जड यंत्राच्या आतील खऱ्या मनुष्याची वाढ पूर्ण झाली, असे म्हणता येईल. नाहीतर तो देह लंगडचालुल्याप्रमाणे जरी प्रत्यक्ष दिसत नसला, तरी अपंगच म्हटला पाहिजे. ह्या गोष्टीच्या अज्ञानामुळे कोणच्याही प्रस्तुत शिक्षणपद्धतीतच व्यंग

उत्पन्न झाले आहे. तेथे त्या शिक्षण पद्धतीतून उत्पन्न झालेले जीवही सव्यंगच निपजतील, यांत नवल ते काय? वर सांगितल्याप्रमाणे पालकांच्या बेजबाबदार आयु:क्रमामुळे, घरीदारी, मुलांस अशा तऱ्हेने सहज मिळणारे शिक्षण बंद झाले. सरकारने शिक्षणखाते काढले. त्या चरकातून पोराला काढले की काम झाले, अशी एक समजूत पालकांची, व मुलांची, दोघांचीही होऊन बसली! साराच सवता सुभा झाला. ज्यांनी शिक्षणखात्याची योजना केली ती माणसे जास्त शहाणी होती यांत काही शंका नाही. त्यांनी त्या खात्याचे नावच मुळी Dapartment of Public *Instruction* म्हणजे सर्व प्रकारच्या माहितीचे खाते असे ठेविले आहे! या शिक्षणखात्यांतल्या शिक्षणाने, फार तर काही विषयाचे थोडे फार ज्ञान, (माहिती–instruction,) विद्यार्थ्याला प्राप्त होते. इच्छाशक्ती व क्रियाशक्ती यांच्या वाढीकडे लक्ष देणे, हे अर्थातच, मुळी त्याचे कर्तव्यच नाही, ध्येयच नाही.

ज्या शिक्षणयंत्रातून आजची वेंधळी पिढी बाहेर पडली, आणि ज्या शिक्षणाच्या नावाने एवढी ओरड करण्यात येते, त्या शिक्षणयंत्रातूनच रानडे, टिळक, गोखले, शास्त्रीबुवा, गांधी वगैरेंची पिढी बाहेर पडली. एकाच शिक्षणाचा भिन्न भिन्न पिढ्यांवर असा निरनिराळ्या तऱ्हेचा परिणाम का व्हावा? याचे कारण पहाता असे दिसते की, माणसाचे कौटुंबिक जीवन, व व्यक्तिशः रहाणी यांच्यात या निरनिराळ्या पिढ्यांत मोठे अंतर पडले. टिळक, आगरकर यांची पालक पिढी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे बेजबाबदार बनली नव्हती; आणि जुनाट का होईना, पण कोणत्या तरी शास्त्रीय पद्धतीने बसविलेल्या परंपरा तिने राखून ठेविल्या होत्या. त्यांचा फायदा घेऊन वर सांगितल्याप्रमाणे शक्तित्रयांनी निदान अपंग तरी न होता ही पिढी Instruction घ्यावयास बसली, त्यामुळे अपाय फारसा न होता त्यांना कुमारीलभट्टी करिता आली. जसजशी ही स्थिती नाहीशी झाली व जुनी नाही आणि नवीही नाही अशी अशास्त्रीय व एक तर विचारहीनतेने उडाणटप्पूपणाची अथवा विचारशक्ती असल्यास बेजबाबदारपणाने सोईस पडेल तशी लवचिक राहणी सुरू झाली, तसतशी नवीन पिढी अंतरींद्रियांनी दुर्बल, अपंग, निशा घेतल्याप्रमाणे धुंद, अथवा जागृत झालेल्या निशाबाजाप्रमाणे गळून गेलेली निपजली. यावरून एक गोष्ट दिसून

येते की, हल्ली ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो, मग ते सरकारी असो, अथवा राष्ट्रीय असो, कसेही असो, त्यात या अंतःशक्तीची वाढ करण्याचे साहित्य कितीही असले, तरी या शक्ती उत्पन्न करण्याची त्यांची योग्यता नाही. ह्या शक्ती उत्पन्न झालेला जीव त्याच्या कक्षेखाली आला, तर थोडेबहुत ते त्यास पोषक होते इतकेच. याचे कारण असे दिसते की, ज्या वयात आपण लहान मुलांना सोडून देतो, किंबहुना त्यांचे मागे लागणे द्वाडपणाचे, असंभावितेचे अथवा रिकामटेकडेपणाचे समजतो, तेच खरोखर या शक्तीचे प्रगट होण्याचे वय असते. झाल्या तर याच वयात त्या उत्पन्न होतात, नाही तर पुढे कितीही Instruction खात्यात त्याला घातले तरी काही उपयोग होत नाही. एकदा उत्पन्न झाल्यावर त्यांची वाढ वाटेल तशी करा. मग तो पुढे नास्तिक बनो, आस्तिक बनो. कर्मानुसार उन्नत होवो, अथवा अधःपातास जावो. या वयात मुख्यत्वे, व पुढेही पौगंडदशेपर्यंत थोडीबहुत, मुलांची वाढ होण्याचा राजमार्ग म्हटला म्हणजे 'अनुकरण.' अनुकरण–द्वारा न कळत त्यांचे अंतः-करणात रुजते, त्याच खतांतून ही रोपटी बाहेर पडतात. जेणेकरून ती अशी बाहेर पडतील, व पडल्यावर समप्रमाणाने वाढून नैसर्गिक मगदुराप्रमाणे पूर्ण होतील, त्या पद्धतीचे नाव शिक्षण.

या सूत्रमय विवेचनावरून 'मनुष्य' या नात्याने वाढ म्हणजे काय व ती संपादण्यास 'राष्ट्रीय शिक्षण' म्हणून म्हणतात ते का व कसे असमर्थ आहे, हे थोडेसे लक्षात येईल. तात्पर्य इतकेच की कौटुंबिक जीवनक्रम आणि माणसा-माणसांची खाजगी राहणी, ही बदलली पाहिजेत. अशी शोगनगिरी करावयास समजदार माणसे आपण होऊन तयार झाल्याखेरीज कोणचीही चळवळ जीव धरणार नाही. सांप्रतच्या परिस्थितीत 'राष्ट्रीय शिक्षणा'चे आदिक्षेत्र, उगवणारी पिढी नसून, उगवलेली आणि पालक पिढी आहे; आणि राष्ट्रीय शिक्षणाचे कार्य राजकारणांत नसून, या पिढ्यांना जबाबदारीचा आयुष्यक्रम स्वीकारावयास लावण्यात, आणि वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांची व उगवणाऱ्या पिढीची वाढ होईल, अशा खाजगी व सामाजिक राहणीच्या नवीन परंपरा उत्पन्न करून देण्यात आहे. राष्ट्रीय शिक्षकांनी आपल्या शाळाकॉलेजच्या इमारतीत आणि व्याख्यानमंदिरात न चालविता, घरोघरी घातल्या पाहिजेत

हे कसे करावयाचे हा प्रश्न स्वतंत्र आहे. तो विचार या लेख–सीमेच्या बाहेरचा आहे.

हे सर्व घडावयाचे असेल, तेव्हा घडेल; त्याशी आपल्याला कर्तव्य नाही. आपला मुद्दा एकच आहे की ज्या कोणाला या हातभागी देशाचे व स्वतःचेही कल्याण झाले पाहिजे असे वाटत असेल, त्याच्यावर स्वतःस या प्रमाणे जबाबदार होण्याची, व स्वतःस अशा काही तरी शिस्तीत घालून घेण्याची जबाबदारी आहे. आभाळ फाटले, त्याला ठिगळ कोण देणार ? असे म्हणून सुटता येत नाही. आणि हेच मला वाटते श्रीअण्णासाहेब यांच्या सर्व शिकवणीचे सर्वसामान्य असे सार आहे. श्रीअण्णासाहेब यांच्या चरित्रांपासून जे काही मुख्य घेण्याजोगते आहे ते हेच. आणि ते सर्वांनीच घेण्याजोगते आहे. अण्णासाहेब म्हणजे जशी समतेची मूर्तिच होती आणि जसे समतेने त्यांनी आपले आयुष्य या पतित-राष्ट्राच्या सेवेला अर्पण केले त्याचप्रमाणे त्यांच्या चरित्रापासून मिळणारा हा बोध देखील सर्वांना सारखाच ग्राह्य आहे. मग तो कोणत्याही वर्गाचा, कोणत्याही जातीचा अथवा कोणत्याही मतांचा मनुष्य असो. त्यांच्या अंगच्या अपार गुणांचे अनुकरण यथाशक्ती करण्याचे आपले कामच आहे, परंतु श्रीसमर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे त्या सहज गुणांना उपाय नाही. तथापी त्यांनी दिलेला हा मुख्य संदेश लक्षात ठेवून मनुष्यप्राणी या नात्याने जगण्याचा आणि मनुष्यप्राणी या नात्याने जगाच्या बाजारांत किंमत वाढवून घेण्याचा अट्टाहास करणे हेच प्रत्येकाचे काम आहे.

श्रीअण्णासाहेब यांचे चरित्र वाचून भिन्न भिन्न प्रकृतीच्या व्यक्तींवर भिन्न भिन्न परिणाम होतील हे तर उघडच आहे. कोणास त्यांचे उत्तरआयुष्य वाया गेले असे वाटेल तर कोणास त्यांतच त्यांचे खरे मोठेपण दिसून येईल; कोणास त्यांची मते वाचून स्वतःची कोडी उलगडली असे वाटेल तर कोणाच्या विचारसरणीस ती कठीणपणाने बोचून कसेसेच वाटेल; कोणास त्यांच्या 'प्राप्तपणा'ची खात्री पटून आनंद होईल तर कोणास त्यांच्या उत्कृष्ट गुण-संपत्तीनेच चटका लागेल. परंतु इतके मात्र खरे की ते 'महापुरुष' होते व राष्ट्र-पुरुष या नात्याने त्यांची योग्यता अतिशयच मोठी होती या विषयी कोणाचाही मतभेद होणार नाही. त्याचप्रमाणे त्यांचे वागणे पटो न पटो, त्यांची मते ग्राह्य अथवा अग्राह्य वाटोत, त्यांनी जे उत्कट प्रेम जीवमात्रांवर केले, त्यांच्या

कल्याणाचा जो कळवळा अखंड हृदयात वागविला, जो प्रचंड स्वार्थत्याग केला, जी कठोर तपश्चर्या केली त्यांची जाणीव प्रत्येकाचे अंतःकरणास झाल्याखेरीज राहणार नाही. आणि त्यामुळेच त्यांच्या सर्व शिकवणीचे मुख्य सार जे 'व्यक्ती कल्पनेचा नाश', 'सर्वांकरता सर्व' आणि 'सर्वा मिळती आपण' त्याची खात्री पटून हेच ध्येय संपादण्याच्या जबाबदारीची जाणीव प्रत्येकास होईल. अशी जाणीव असूनही अथवा झाल्यावरही तशा तऱ्हेच्या शिस्तीत स्वतःस न घालून घेतल्याबद्दल आपली आपल्यालाच लाज वाटू लागली म्हणजे लेखकांचे कार्य झाले. इतर ज्याला रुचेल तसे या चरित्रापासून तो उचलीलच.

सरतेशेवटी सौ० भागीरथीबाईंच्या शब्दात

'अण्णासाहेब पटवर्धन ।
गेले आपुला कित्ता देऊन ।
गिरवा गिरवा रे प्रबुद्ध जन ।
भाविक जनहो पुरा करा ।'

अशी वाचकांस विनंती करून आणि आमचे मनुष्यपण आमच्यात पूर्णपणे प्रगट व्हावे म्हणून श्रीअण्णासाहेब यांची

सकळा अंतर्यामीं । पूर्ण प्रगट व्हावे ।
हीनता सर्व जावी । इहपर मुक्तीसी द्यावे ।

अशी करुणा भाकून तूर्त वाचकांची रजा घेतो.

भद्रं नो अपिवातयमनः ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

॥ श्री ॥

तीन सांप्रदायिक आरत्या

आरती श्रीमहाराजांची

जयदेवा गुरुमूर्ती । नरसिंह सरस्वती ॥
यतिवर्या दिनोद्धारा । ओवाळूं मंगलारती ॥ धृ० ॥
मायागुण नियामका । परमात्मा व्यापका ॥
सच्चिदानंदकंदा । अद्वयास्वयप्रकाशका ॥ १ ॥
ब्रह्माहरिमहेशा । नमसी तूं परेशा ॥
वेदशेषा मौन पडे । वर्णितां तव यशा ॥ २ ॥
गुरु क्षराक्षरातींत । आत्माराम तूं निश्चित ॥
विश्व हा विलास तुझा । ऐसे श्रुतिप्रणीत ॥ ३ ॥
जगदुद्धारासाठीं । अवतरसी या सृष्टीं ॥
अनन्य शरणागतां । तारिसी कृपा दृष्टी ॥ ४ ॥
बालोन्मत्त जड । स्थिति दाविसी उघड ॥
विदेहपणें विचरसी । निजरूपीं अखंड ॥ ५ ॥
भक्तिज्ञान वैराग्य । स्वीकारिसी शांतियोग ॥
भाविका बोध करिसी । हरिभक्ति महद्भाग्य ॥ ६ ॥
राधाकृष्ण स्वामीकृपें । भेटी देसी यतिरूपें ॥
निर्विकल्पें कवटाळितां । होय विष्णु दृश्यलोपें ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

आरती श्रीबुवासाहेबांची

आरती नारायणा । करूं मंगलधामा ॥
सद्गुरुनाथ साजे । किती वर्णुं मी महिमा ॥ ध्रु० ॥
माया तव अनिवार । भ्रांति पडलें अंध नर ॥
सन्मार्ग बोधिताही । मोह पाशी गुंतवीते ॥ १ ॥
सगुणार्चनीं निर्गुणप्राप्ति । गुरु ब्रह्म नव्हे परती ॥
वेदावि वर्णितीं जें । तुझ्या कृपें उमजें तें ॥ २ ॥
अखंड नामोच्चार । गीतगोविंद मधुर ॥
धन्य जे रस पीती । चुकविती येरझार ॥ ३ ॥
भाविका भक्तिमार्ग । बोधिला तूं सुगम ॥
सर्वांभूतीं अन्नदान । दावियेलें भक्तिवर्म ॥ ४ ॥
श्रीनरसिंहसरस्वती । व्यापी सर्वत्र जगतीं ॥
प्रत्यया आणिले तें । ब्रह्मानंदीं लीन होती ॥ ५ ॥
आदिष्ट गुरुकार्य । करुनी अवतार ॥
संपवी पद्मनाभ । अंतीं होई गुरुरूप ॥ ६ ॥

॥ श्री ॥

आरती श्रीअण्णासाहेब यांची

जयदेवा योगेश्वरा । विनायका गुरुवरा ॥
आरती ओवाळीतो । प्रेमाच्या माहेरा ॥ धृ० ॥

लोपला वेदमार्ग । लया ब्राह्मण्य गेलें ॥
सोडुनी स्वाभिमान । परबुद्धि झाले जन ॥ १ ॥

हीन दीन दशा आली । दुजी आशाच नुरली ॥
देवाच्या कृपेंवीण । दैवहीनां नुमजें तें ॥ २ ॥

जाणुनी पुण्यग्रामीं । महाराष्ट्र पुण्यभूमी ॥
ब्राह्मण्य मूर्तिमंत । दावियेलें आचरोनी ॥ ३ ॥

गायत्रीमंत्रराज । व्यक्त दाखवीलें बीज ॥
जीव हा विश्वकाय । स्वयं ब्रह्मचि केवळ ॥ ४ ॥

परमात्मा गुरुमूर्ति । नरसिंहसरस्वती ॥
सच्छिष्य रहाटीनें । प्रार्थिलें जन्मवरीं ॥ ५ ॥

सकळां अंतर्यामीं । पूर्ण प्रगट व्हावें ॥
हीनता सर्व जावीं । इहपर मुक्तीसी द्यावें ॥ ६ ॥

श्रीविनायकयोगीन्द्रस्तोत्रम् ।

वंशे विशुद्धे पटवर्धनानां ।
योऽवातरल्लोकहिताय धीमान् ॥
पित्रोर्नु जन्मांतरपुण्यराशि—
र्विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ १ ॥

यः प्राच्यपाश्चात्यगुणैकसिंधु–
र्देशस्य नेता विदुषां प्रतिष्ठा ॥
परोपकारे धृतकंकणश्च ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ २ ॥

स्वतंत्रता नो यदि मानवानां ।
गुणा महान्तोऽपि वृथा भवंति ॥
योऽतस्तदर्थं यतते स्म नित्यं ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

न केवलं बुद्धिबलं नराणां ।
हिताय शारीरबलं विना स्यात् ॥
यस्योपदेशोऽमृतसंनिभोऽयं ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ४ ॥

योऽभूद्गृहस्थोऽपि ममत्वहीनः ।
कर्मप्रवृत्तोऽपि फले वितृष्णः ॥
योगं विनिद्रः समुपास्त योऽसौ ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

भक्तिं विना श्रीपरमेश्वरस्य ।
फलं चिरस्थायि न चोद्यमस्य
सिद्धांतमेतं सहसाऽकरोद्यो ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ६ ॥

भिषग्वरो यः खलु लब्धकीर्ति—।
रायंग्लविद्यासमवाय एव ॥
धन्वंतरिर्वा गदपीडितानां ।
विनायक तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ७ ॥

लब्धं धनं रोगचिकत्सया यो ।
गोमांसमेवागणयन्महात्मा ॥
व्यचिंतयत्स्वप्नगतोऽपि देशं ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ८ ॥

लोकोपकारे निरतः सदैव ।
नाहारमप्येष कदाप्यकार्षीत् ॥
पुण्यं महद्यत्स्मरणं ददाति ॥
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ ९ ॥

धर्माभिमानः स्वजनाभिमानो ।
यस्याभवत्तीव्रतरो जगत्याम् ॥
आदर्श एवाभवदत्र यूनां ।
विनायकं तं शिरसानतोऽस्मि ॥ १० ॥

मुकुंदरचितं स्तोत्रमेतत्पठति यो नरः ।
विनायकप्रसादेन देशभक्तो भवेदसौ ॥ ११ ॥

श्रावण वा। ४ शके १८४८ मुकुंदराय:

सूची

अ

अक्कलकोटचे स्वामी. ११२–११३; खं. ४. ९६, १०४.

अण्णासाहेब पटवर्धन:– घराणे १, तीर्थरूप, आजे, पणजे; **आई जानकीबाई** २, ३–६, जन्म ८, स्वभाव ८, गुण १०, निर्भयता १०, शिक्षकांच्या मौजा ११, लग्न १२, मातोश्रीचा अधिकार १३, शिक्षण १६, मॅट्रिक १७, शिक्षणाचा उद्देश १८, शक्ती व बुद्धी २०, उच्च शिक्षण २१, बी. ए. २१, I. C. S. चा विचार २२, कायद्याचा अभ्यास २२, तेव्हाचे त्यांचे प्रोफेसर २३, राहणी २३, मुंबईस आगमन २३, देशोद्धाराच्या कल्पना २६, २७, वैद्यशास्त्र गळी पडते २८, आर्यवैद्यकाचा अभ्यास २८, मुंबईची राहणी २८, २९, सुधारकांशी मतभेद ३०, ३१, स्त्रीशिक्षण ३२, इंदुप्रकाशचे लेखक ३२, औद्योगिक चळवळ ३३, **मेडिकल कॉलेज जर्नल** ३४, ३५, **कुंटयांशी** बेबनाव ३५, वैद्यकविषयक चळवळ ३६, सत्तेच्या आवश्यकतेविषयी खात्री ३७, परदेशीय राजकारण ३८, राजकारणांतील इतर उलाढाली ३९, कांचकारखाना ४० गिरण्या ४०, अभ्यासाची तऱ्हा ४१, **मंडलिकांशी** झगडा ४३, वकिली ४४, **श्रीनरसिंहसरस्वतींचा** सहवास ४७–४९, **तात्यासाहेब कर्वे** ४९, **श्रीतुकोजीराव होळकरांशी** मुलाखत ५१, **दिनकरराव राजवाडे** यांशी मुलाखत ५२–५४; निर्मोह–अवस्था ५४, विषमज्वराचा आजार ५५, सहजत्यागवृत्ती ५७, **मल्हारराव** प्रकरण ५७, **केसरी व मराठा** ५८, त्यांच्या संग्रहातील मंडळी ५८–६१, **सालरजंगप्रकरण** ६४, अण्णासाहेबांची परीक्षा ६६–६७, मद्रासला प्रयाण, तेथील वास्तव्य व उलाढाली ७०–७३, आयुष्याचे परिवर्तन ७३–७८, मद्रासच्या काही गोष्टी ७८–८१, आजार ८१–८३, **रामचंद्र अय्या** ८५–८६, पुनरागमन ८६, **स्थित्यंतर** (प्रकरण) ८६–११०;

(त्यांच्या विषयीची निरनिराळी मते व त्यांच्या सत्यासत्यतेविषयी चर्चा); **श्रीमहाराजांचे निर्याण** (प्रकरण) १११-१६; **अप्पासाहेब सांगलीकर यांचा मृत्यु** (प्रकरण) ११७-१८, **पुढील आयुष्य** (प्रकरण) ११९-१५५, प्रज्ञावर्धनस्तोत्राची गोष्ट ११९-२२, **गणपतिउत्सव** १२२-२३, पेशव्यांविषयी एक दंतकथा १२३-२५, पुण्याचा प्लेग १२६-२७, कुटुंबास व स्वतःस प्लेग १२७, **नारायण-बुवांचे** निर्याण १२८-२९, धुळ्याचा उत्सव १३०-३१, **श्रीपाद-स्वामींचे निर्याण** १३२-४३, '**मी कोण**' याचा शोध १३३, कुटुंबाचा मृत्यू १३३-३४, **बागलू** १३५,३७ **अमीरांचे** आगमन १४०-४१; सुरतची काँग्रेस १४१, **अरविंद बाबू** वगैरे संबंधी मते १४१-४२, बाबांचे लग्न व मेजवानी १४३ मुंबईचा व पुण्याचा दंगा व लोकांचे सांत्वन १४३-१४४, रावबहादूर **ग. व्यं. जोशी** १४४-१४८; म्युनिसिपालिटीतील काम १४८-१५०, **मथुबाईचा मृत्यु** १५१. **लेव्हीची गोष्ट** १५१-५४, प्रकृति खालावते १५४-५५; **निर्याण** (प्रकरण) १५६-६८; पूर्वसूचना १५६, प्रायोप-वेशनाची कल्पना १५७, पटवर्धनी पंचांग १६०-६१, प्रकृतीत जास्त बिघाड १६३, अखेरचे दिवस १६४-१६७, अखेर १६७, **साक्षात् परिचय** (प्रकरण) १७१-२६६, वर्ण, शरीरयष्टी १७२, दृष्टी १७३, सूक्ष्म निरीक्षण १७३, चेहरा, मुद्रा १७४, स्वभाववर्णन १७४-७५, त्यांची छायाचित्रे १७५-७६, सर्वसंग्राहकत्व १७७, त्यांचे विचित्र कालमान १८१, अवंचकता १८२, थट्टेखोरपणा व लीनता १८३, नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात् १७७-७८, व्याख्याने १८८, लेखन १८९, कुशल शब्दयोजना १९०-९२, दीर्घसूत्रीपणा ? १९२-२००, जलद चालणे २००, परांतर संतोष २०३, अमानित्व २०५, साभिमानिता आणि निरभिमानिता २०७, यथासांग काम करणे २१४, वादविवाद २१५-१८ द्वंद्वांची सांगड २२१, साधन-काल २२१-२४, योगाभ्यास २२५-२६, राष्ट्रीय भावना २२९, **दिनचर्या** २३०-३८, सर्वांकरिता सर्व २३९-२४२, स्वार्थत्याग २४३, दानाचे वेड २४७-५०, निर्धनतेचे व्यसन २५१, अपरिग्रह

२५२, अलिप्तत्व २५३, **कोल्हटकरांनी** केलेले त्यांचे **वर्णन** २५५–६१, **वैद्यकी** (प्रकरण) २६७–८४, निदानकौशल्य २६९–७२, त्यांचेकडे येणारे रोगी २७३–७४, ऑपरेशन्स व इंजेक्शन्सवर मत २७४–७६, त्यांच्या पसंतीचा व्यायाम—**नमस्कार** २७७, काढे सांगण्याची पद्धती २७९–८१ दुग्धाहारावर भर २८२–८३, त्यांची दोन स्तोत्रें २८५-८८, त्यांची सल्ला देण्याची तऱ्हा खंड. ३. ७१–७२,

अ

अमनस्क खं. १. १०२. **अभ्यंकर** बॅरिस्टर २०१. **अमीर** (अफगाणिस्तानचे) १४०, १४१. **अरविंदबाबू** १४१. **असनारे**, भाऊसाहेब २२९, २५४. अनिर्बंधता खं. ४. १५० अंताजीपंत पैसाफंड खं. ४. १४३. **अहल्याबाई** होळकर ४९.

आ

आठवले गणपतराव ६८. **आठवले,** दत्तोपंत ११३; खंड ४. १०७. **आपटे** हरी नारायण १४३, २६९, २७०. **आंबडेकर**, गंगाधरपंत २३६. आनंदवन खं. ४. १२४. आतडी बाहेर काढणे खं. १. ४९.

इ

इतिहास (प्रकरण) खं. ३. ९०–९२, दुसऱ्या बाजीरावांविषयी एक चुकीची समजूत ९०. त्याने राज्य दान दिले नव्हते, खंडाने वहिवाट दिली होती ९०–९१, नाण्यांवरील ठशांचा पुरावा ९१, '**एचिसन ट्रीटीज**' या पुस्तकाची साक्ष ९१, त्याच्या दोन निरनिराळ्या प्रतीतील मजकुरात फरक ९२. इंजेक्शन्सवर मत २७४-७५. इंद्रस्वरूप खं. ४. १२. इंदुप्रकाश ३२. 'इमामकी जूती' १५८, २२७. इच्छाशक्तीची वाढ खं. ४. १४९.

ए

एकनाथ २६०, २६१. '**एचिसन ट्रीटीज**' खंड ३. ९१. **एल्फिन्स्टन** २.

क

कुमारीलभट्टी खं. ४. १५२. **कबीर** २६०. **कर्नल ऑल्कॉट** ३३. **कर्वे तात्यासाहेब** ४५, ४६, ४९, ८४; खं. ४. १०५. **काथवटे,** आबाजी विष्णू २१. **कॉलिकूर** २०८. **काँग्रेस,** नागपूरची खंड ३. ६६, सुरतची १४१. **किमया** ७९. **कीर्तने** (डॉक्टरीण) २८४. **कुंटे** अण्णासाहेब २७, ३५. **श्रीकृष्ण** २०५, खं. ३, ६९. **केशवदैवज्ञ** १२३–२४. **केशवभट केळकर** १२०–१२१. **केसरीचे** डिक्लेरेशन ५८, **केसरी** १२३. **केळकर** न. चिं. १९१, खं. ४. १४२. **कोल्हटकर** अ. ब. २५५, खं. ३. ६५. **क्लार्क सर जॉर्ज** खं. ३. ६७–६८. किरण खं. १. ५८, ख ४. १२४.

ख

खडर्याची लढाई खं. ३. ६४. **खापर्डे श्री. दादासाहेब** ४५, १४३, २०१, २६९. खं. ३. ६२. खं. ४. १३४.

ग

गणपतिउत्सव १२२–१२३. **गणेशदैवज्ञ** १२३–१२४ **गणेशभट** ६९; **गयाताई** सौ. गं. १७८. खं. ४. ११२. **गायकवाड** जम्नाबाईसाहेब २५२–५३. **गायकवाड सयाजीराव** २४३. **गायत्री** १०३, २४४–४५; '**नः**' पदाचे रहस्य, इंग्रजी टीप २६१–६६; खंड ३. १६, गायनशास्त्र १८४ **गीता** २१०–१२. खं. ३. १४. **श्रीगुरुचरित्र.** १०४, १३९, १८४, २२७, २३३, २३४, २३७, २४६. खंड ३ ८४, ८७. **गुलाबराव** (माधानचे साधु) २५३, खंड ४. १२७, १२८. **गोखले** नामदार गो. कृ. २५७ **गोडबोले, माधवराव** १६३. खंड १०७, १२०. गोविंदाग्रज २३०. खंड ४. १४१. ग्वालेरीचा किल्ला ६१. गीतारहस्य खंड ४. १२४, १२५, १२६.

च

चातुर्वर्ण्य—(प्रकरण) खंड ३. १–२४, वर्णाश्रमधर्मसंस्था, आर्यसंस्कृती व तिची रूपांतरे ५–६, वाणीचे दोन प्रकार ७, ध्वनि,–एक

उत्पादक शक्ती ८, वेदवाणीस शरीरवैशिष्टयाची गरज ९, आश्रमव्यवस्था १०, ब्राह्मण–लोकपालक ११, इतर वर्ण ११–१२; ब्राह्मणांवरील आरोप १३, स्त्रियांचा प्रश्न १३, 'चातुर्वर्ण्य' नाव पडण्याचे कारण १४, चातुर्वर्ण्य आज उपयुक्त नाही काय ? १५, चातुर्वर्ण्य राखावे की राखू नये ? १५–१६, त्याच्या पुनर्घटनेची दिशा १७, अण्णासाहेब यांचे या विषयांवरील लेखातील उतारे १८–२४, चित्रमयजगत् खं. ३. ९०, **चित्राव, नाना** ६, **चिरोलकेस**, १६५, चित्तशुद्धी १०५, १०६, १०७.

छ

छत्रे केरुनाना ६२–६३, **छत्रे**, डॉक्टर २८४.

ज

जडभरत खं. ३. २८. जंजिऱ्याचे सिद्धी १२३. जांबुळबेट खं. ४. १२८. **जाखडे** अमृतराव १. **जानकीबाई, अण्णासाहेब यांच्या मातोश्री** ३. पुत्रप्राप्त्यर्थ तपश्चर्या ५, पुत्रजन्म, थोर स्वभाव ६, पुन्हा तपश्चर्या ७, **अण्णासाहेब यांचा जन्म** ८. जानकीबाईंचा मृत्यू १२, त्यांचा अधिकार १३. **जिजाबाई** ४९. **जिन्सीवाले** प्रोफेसर २१६. **जेम्स**, प्रो. मानसशास्त्रज्ञ ७४. **जोशी** रावबहादूर **ग. व्यं.** १४४–४८; खं. ३. ६२, ९१, ९२. **जोशी** गंगाधर कृष्ण, भिषग्रत्न, १८६ २७९, २८४.

ज्योतिषशास्त्र १९४–९९. जोतिबा फुले खंड ४. १४१.

ट

टिळक लोकमान्य बाळ गंगाधर २६, १२३, १३९, १४०, १४३, १६४–६५, १६८, १८७, १९०, १९१, २३१, २५७; खं. ३. ६२, ६५, ७१, ७२; खं. ४. १२३, १२४, १२६, १४३, १५२. **टेकाडे** खं. ४. १४१.

ड

डफळापूर खं. १. २०३; खं. ४. १३४. डेव्हिस साहेब खं. ४. ९७. डेक्कन स्टार खं. १. ५८; खं. ४. १२४.

त

तुरीयावस्था खं. १ ९६. **तात्या टोपे** ६१.
तुकाराम महाराज, १७७, १८७, २१०, २१८, २२४, २२९, २३२, २६०; खं. ३. १६. तंजीम व तघलीब खं. ३. ७३.

थ

थिऑसफी ३३.

द

दयाळनाथ खं. ३. ८०. **दातार वामन** ९०, १५४. **दादोजी कोंडदेव** खं. ४. ९८. दान २४७–५०. **दांडेकर माधवराव** १२०–२२, १३४, १६१, २३४. **दांडेकर सीतारामपंत** १६३, १६७, २३३, २४६; खं. ४. ११९. दांडेकर सदाशिवरावबापु खं. ४. ११९. दुग्धाहार २८३. दुर्योधन ६९. दूरदर्शन ७९. **देव मामलेदार** २४८; खं. ४. ९९–१००. **देवल** १८४. देशमुख डॉ. २७०.

ध

धर्ममार्तंड–भाऊशास्त्री लेले २१६. धुळचाचा उत्सव १३०–३१. धुंडिराज–[भावबंधनातील एक पात्र] २३०. धोंडदेव अण्णासाहेबांचे आजोबा १.

न

नमस्काराचा व्यायाम २७७. नास्तिक व आस्तिक खं. ४. १४५. **श्रीनरसिंहसरस्वती (महाराज)** ४५, ४६, ५०, ७०, ८६, ८८, ८९, १००–०१, १०६, १०९, ११०; निर्याण प्रकरण १११, ११६, १२०, १२२, १२८, १३२, १३३, १३९, १६२, १७४, १७५, १८२, २०५, २१३, २२७, २२८, २३०, २३१, २३२, २३६, २४०, २४२, २४८; खं. ३. ८४; खं. ४. ९७ ९९. १०९, १११. ख. ४. **परिशिष्ट–त्रोटक माहिती अण्णासाहेबांची प्रथम भेट** १०२, त्यांचा बहुरंगीपणा. १०२–०३, त्यांचे भजनप्रेम १०३, ते व **अण्णासाहेब** यांच्या भेटीतील मौजा १०४, चमत्कार १०४–०७,

अण्णासाहेबांचा त्यांचे विषयींचा जिवंतभाव १०५, **आळंदीचे संस्थान व त्याची हल्लीची व्यवस्था १०७–०८ नरहरस्वामी** खं. ४, ९६, ९७, १००, **नातु** सरदार बाळासाहेब २५२–५३, खं. ४. १२१–२२. **नाना मोरू** ६३, **नानासाहेब** (नारायणराव) अण्णासाहेबांचे बंधु, १२, ८३, १३३, १३७, १३८. **नामजोशी** माधवराव ५८. खं. ४. १२३. **नामदेव** २६०. **नारायणबुवा–धुळ्याचे पद्मनाभस्वामी ऊर्फ बुवासाहेब.** १०१, ११८, निर्याण १२८–१२९, २२८, २३६; खं. ४. परिशिष्ट, त्रोटक माहिती. लहानपण १०९, धुळ्याचे तीन वेडे १०९, योगाभ्यास शिक्षण १०९, स्थितप्रज्ञतेची परीक्षा ११०, दृष्टिहीनत्व १११–११२. सिद्धिलाभ १११; थोरवी १११, सांप्रदायाचे पुढारीपण १११–१२, नारायणीव्याख्यान खं. ४. १२६. **निवेदिता** १४२, २४१, **नेपोलियन** २०८. खं. ३. ९१. नौरोजी पदमजी खं. ३. ६९. नौरोजी फोटोग्राफर खं. ४. १०५, १०६. नाडी खं. १. ९९. नंतर [प्रकरण] खं. ४. १३५–३७.

प

पटवर्धनी पंचांग १६०–६१. पतंजली २२५. **परांजपे,** डॉ. **न. शि.** २०१, २८०. **परांजपे शिवराम म.** १४३. पंजाब खं. ४. १२०. पंचपक्षी विद्या ७९. पलपैतृक खं. ३. २६. **पंडित विष्णुशास्त्री** ३०, ३१, ३३, **पंडित** शं. पां. ६३; खं. ३. ७२; पातंजल शास्त्र १४. पातिव्रत्यधर्म ४९. **पाळेकर बाबासाहेब** २७२. पिकेटिंग खं. ३. ७२. पुनर्विवाहाची चळवळ ३०. **पेरुअय्या** ५९–६१. **पेशव्यांविषयी** एक दंतकथा १२३–२५. पैठणकर बापू १५७, ५८. **प्रज्ञावर्धनस्तोत्राची** गोष्ट ११९–२२. प्रार्थनासमाज ३३. प्लेग [पुण्याचा] १२६–२८.

फ

फडके वासुदेव बळवंत २५. फाँटेन् ब्लू २०८.

ब

बंड ५७ सालचे खं. ४. ९६. **बागलू अण्णांचा नातू** १३४, ३५ ३७, १५४. **बाजीरावसाहेब,** दुसरे खं. ३. ९१. **बापट, सौ. भागीरथी-**

बाई २०७, २३३, २३९. खं. ४. १५४. **बापट माधवराव** १६७, खं. ४–१०६. **बापट सेनानी** खं. ४. १४१ **बापट,** सदाशिवराव १९०–९१. **बाबासाहेब–अण्णांचे चिरंजीव** १३७, १३८, १४३, २०८, २७६. **बारीक मास्तर** (काशीनाथपंत वागदरीकर) २३५. बिरबल १५८. **बोधानंद भारती** १५९, १६८ ब्रिग्ज खं. ३. ९२. ब्लॅव्हॅट्स्की ३३. बाबा पदमजी खं. ४. १४१.

भ

भवभूती २०२. भाऊ गोपाळ डॉ. ३६. **भाऊसाहेब पटवर्धन–अण्णासाहेबांचे वडील.** '**रामचंद्र**' पहा. भागवत खं. ४. १०९. भागवत धर्म खं. ३. ८५. भागवत [नाथांचे] २३०, २३५, खं. ४. १०३. भावबंधन नाटक २३०. **भाषाशास्त्र व मानववंश** प्रकरण खं. ३. ३४–४२. प्रचलित व्युत्पत्तिनियम सदोष ३५, ३६, 'लॅटिन' शब्द ३६, वैदिक व अवैदिक भाषा व मानववंश ओळखण्याची खूण ३७, ३८, ३९, काही शब्दांच्या उत्पत्ती ४०, रोमन राज्यसंस्था मूळच्या वैदिकच ४१, लोकसत्ताक राज्याची कल्पना मूळ वैदिकच. ४२. **भिकाजी रुस्तुम** ६७. **भिडे महादेव गोविंद** १२४. **भीष्म** २०५ २२९, २६१.

म

मथुबाई [अण्णांची कन्या] १३५, १५१, १५३, १५४, **मनुताई** सौ.–श्री. **दादासाहेब खापर्डे यांची सून** २६९. मनुष्यत्व खं. ४. १३८. **महात्मा गांधी** १४१–४२. खं. ३. ६५ खं. ४. १४३, १५०, १५२ **महाराज** –'**श्री नरसिंह सरस्वती**' पहा. **महाराष्ट्र–धर्म** खं. ३. ८४, ८५. **मंडलिक** रावसाहेब वि. ना. ४२, ४३, ६०, मंत्रशास्त्र ७८. महाराष्ट्राची सांप्रत स्थिती खं. ४. १३९. माटेकराचे दुकान २७२. **माधवराव–सर टी** ३९, मालकम खं. ३. ९०. **मांसाशन** (प्रकरण) खं. ३. २५–३३. यातील निरनिराळे तीन प्रश्न २५, **अण्णासाहेब यांचे मत विरुद्ध** २५, पूर्वी सर्रास मांसाशन नसे २६,

यज्ञयागातील हिंसा २६, त्यातील मांसाशन, मांसाशन नव्हे २७–३०; यज्ञाची मूळकल्पना २७, **मांसाशन सृष्टिशास्त्र व वैद्यकशास्त्रदृष्ट्या अयोग्य** ३०, **मांसाशन आवश्यक नाही** ३१–३३. तंतुबल आणि स्नायुबल ३३. मिथ्याचार २१०–११, २१२, मुक्ता–अण्णा०ची दाई १४, १५. मुरारजी गोकुळदास २८. **मेहेंदळे, बापूसाहेब** १९. **मोडक माधवराव** १३७. **मोहेंजोडारो** येथील भूगर्भसंशोधन खं. ३. ३६.

य

याज्ञवल्क्य २६१ योगाभ्यास २२५.

र

रमाबाई सौ. अण्णा०च्या पत्नी. १२, १३३–१३४. १३७. **राघोभरारी** खं. ४. ९५. **राजवाडे दिनकरराव, सर.** ५२–५४. **राजवाडे वि. का.** २१५–१९, राधामाधव चंपू २१५, **रानडे, कृष्णाजीपंत** ६९. **रानडे, महादेव गोविंद** २५, २६, ३०, ३३, ३८, ४४, २५७, खं. ३. ७२, खं. ४. ९८–१४३ **रामकृष्ण परमहंस** २२२, २२३, २६०, २६१, खं. ४. ११०. **रामचंद्र अय्या** ८२, ८३, ८५, ८६, खं. ४. ११३, ११४, ११५. **रामचंद्रपंत ऊर्फ भाऊसाहेब, अण्णासाहेबांचे तीर्थरूप.** १. स्वभाव ३, वकिली ४, मानीपणा ४, राहणी ४, २०७, २०८, खं. ३. ९२. **रामतीर्थ स्वामी** २६०, २६१; खं. ४. १४३. **रामदास स्वामी** २२२, २३१–३२; खं. ३. ६२, ६८, ८४. खं. ४ १२४, **रामशास्त्री** २५५, २६०. **रायरीकर तात्यासाहेब** १७, २४, ७९. खं. ४. **त्रोटक माहिती,** स्वभाव ९५, तपश्चर्या व अस्त्रप्राप्ती ९६, देहांताची शिक्षा ९६, सुटका ९७, **श्रीनरसिंहसरस्वतींचे दर्शन** ९७, **तात्यासाहेब व अण्णासाहेब** ९७, ९८, संन्यास ९९, **मृत्युसमयीचा बाणेदारपणा** ९९, **देव मामलेदार** ९९–१००, तात्यासाहेबांची देहयष्टी व गुण १००–१०१. **राष्ट्रीय चळवळ** [प्रकरण] खं. ३, ५९–७३, अध्यात्मिक उन्नती व राज्य-

व्यवस्था यांचा निकट संबंध ५९, राष्ट्रीय चळवळीची दोन अंगे. ६० '**ईश्वराचे अधिष्ठान**' म्हणजे काय ६१ हल्लीचे देशभक्त ६२, ६३, हल्लीची समाजस्थिती ६४, **महात्मा गांधींची** चळवळ ६५, ६६, **पुढाऱ्यांनी स्वतःला शिस्तीत घालण्याची आवश्यकता** ६८, **धार्मिक जीवनाची जरूरी** ६८, ७०, **अडले आहे कोठे? निःसत्वतेमुळे** ७१, देशाची भवितव्यता ७२–७३. **राष्ट्रीय शिक्षण** [प्रकरण] खं. ३. ७४–८९. पूर्वपरंपरांतील शिक्षणपद्धतीचे रहस्य ७४, हल्लीची शिक्षणविषयक परिस्थिती ७५, हल्लीचे राष्ट्रीय शिक्षण ७७, ते कसे दिले जावे? ७८–७९, राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय? ७९, शिक्षणाचा खरा हेतु ८०–८१, **प्रथमतः घरेच सुधारली पाहिजेत** ८२, **जुने संस्कार व परंपरा जिवंत ठेवण्याची आवश्यकता** ८३, **महाराष्ट्रधर्म** व अहिंसा ८४–८५, निरहंकारिता आणि लीनता; अहंकार व गर्व यात भेद ८६, **कौटुंबिक जीवनाशी शिक्षण नित्यसंबद्ध केले पाहिजे** ८८–८९. रेणुका खं. ३. ८८.

ल

लवाटे, शंकरराव २५७. **लागवणकर महादेवशास्त्री** २८. लिटन, खं. ३. ९१. लीवॉर्नर ६३, ११७. लेव्हीची गोष्ट १५१–५४; लेव्हीच्या जोड्याची गोष्ट खं. ३. ६७.

व

वर्णाश्रम धर्म ९४, ९५. वऱ्हाड संबंधीचे राजकारण– '**सालरजंग प्रकरण**' पहा. विजापूरकर खं. ४. १४३. वारींद्र खं. ४. १४३, विष्णुबोवा वेदोक्तमानवधर्म खं. ४. १४३. वादविवाद–कसा करावा? २१४–१८. वासना–पुरविण्यासाठी ईश्वराची प्रार्थना करावी की करू नये? २२७–२८, विराण्याचे अभंग २१८. **विवेकानंद,** १४१–४२, २०३, २६०. खं. ४. १४३, १४७. **विष्णुशास्त्री** (चिपळूणकर) खं. ३. ७६, **विश्वामित्र** खं. ३. १६. वेदांत, खं. ३. ८५ **वैद्यकी** (प्रकरण) २६७–८४. **वैद्यसुधा** ३६. **व्यंकट परमाळ,** करवट नगरचा राजा ६८. विश्वरूपदर्शन खंड ४.

१२६. वकिली. (प्रकरण) खं. ४. १२० ते १३४. विष्णुपंत काळे खं. ४. १२० विंचवाचा मंत्र ७८.

श

शहाजी २१९. **शंकराचार्य** खं. ३. १४. शाकुंतल १९७. **शिक्षण म्हणजे काय ?** खं. ३. ४९. शिमग्यातील बीभत्स शब्द २१९-२०. **शिवाजी** २१९, २४२. खं. ३. १३, ७६, खं. ४. ९८. खं. ४. १२४. शोगनगिरी खं. ४. १५३. शोगनशाई खं. १. ३७. शास्त्रीबुवा खं. ४-१५२. श्रीधरपंत दाते खं. ४. १४२.

ष

षट्चक्रभेदरूपी हठयोग १०१, १३०. खं. ४. ११०

स

सयाजीराव गायकवाड खं. १. २४३. समर्थ-' **रामदास** ' पहा. **सवाई माधवराव** खं. ३. ६४. **सहस्रबुद्धे गणपतराव** ५८, ५९. **सहस्रार्जुन** खं. ३. ८८. **संतोजीबुवा** (कुकरमुंड्याचे) खं. ३. ७१. **साठे** (डॉ) हरीभाऊ खं. ३. ७२. **सार्वजनिक काका** २५. **सालरजंग**, सर ३७, **सालरजंग प्रकरण** ६४-६८, ७०. **सांगलीकर**, अप्पासाहेब यांचा मृत्यू प्रकरण, ११७-१८. **सांगलीकर**, बाबासाहेब, खं. ४. १०५, १०६. **सुरेंद्रनाथ बानर्जी**, सर १५६. **सुंदरलाल** डॉ. १३४, १६३, ६४, ६५, ६६, २८४. **सोनगीरकर शंकरबुवा** खं. ४. १०७. **स्कॉट.** सर वॉल्टर खं. ३. ५८. **स्त्रिया व वैदिक संस्कृति**, खं. ३, प्रकरण ४३-५८, वैदिक संस्कृतीचे धोरण ४४-४५, स्त्रियांच्या अवनतीविषयी ओरड ४५, **वैदिकधर्माचा आद्यसिद्धांत एकमेवाद्वितीयम्** ४६, समतेविषयी विचित्र कल्पना ४६, शास्त्रकारांवरील मुख्य चार आरोप ४७-४८, त्यांची सत्यासत्यता ४८, स्त्रीपुरुषांतील भेद ४८-४९, शास्त्रकारांची दूरदृष्टी ४९, **शिक्षण म्हणजे काय ?** ४९, पातिव्रत्यधर्म म्हणजे काय ? ४९, हिंदुसमाजव्यवस्थेने स्त्रियांचे नुकसान झाले काय ? ५०, स्वातंत्र्य म्हणजे मोकाटपणा

नव्हे ५१. 'स्वतंत्रः कर्ता' ५१–५२, प्रेम व कर्तव्य ५३. सर्व साधनांचा हेतु–साक्षित्व उत्पन्न होणे ५४, परंपरा कोणी उत्पन्न करावयाच्या ? ५५ 'शिष्टां'चे लक्षण ५६, वैदिक संस्कृतीने स्त्रियांना अज्ञानांत व दास्यात ठेवले, हे खोटे ५६, भोग का त्याग ? ५७. स्त्रीशिक्षण–३२. स्थित्यंतर–(प्रकरण) ८६–११०. स्मिथ, डॉ. ३६, ६६, २६८. श्रीपादस्वामींचे निर्याण १३२–१३३. खं. ४. ९६. स्वात्मसौख्य–श्रीमहाराजांचा ग्रंथ, १३९, २३०, २३५–३६.

ह

हराप्पा येथील भूगर्भसंशोधन खं. ३. ३६. हॅच साहेब खं. ३. ६१. होमरूल लीग–खंड. ३. ६२. होळकर, तुकोजीराव ५१. ह्यूम राष्ट्रसभा खं. ४. १४३

ज्ञ

ज्ञानमोदक २३०, २३५. ज्ञानेश्वर; २२९. ज्ञानेश्वरी खं. ३. ८४. खं: ४. १०३.

टीपः– खंड ४ पान १०२ व १०३ यावर श्रीमहाराजांच्या फोटोग्राफरचे नाव 'नौरोजी' म्हणून आले आहे ते 'बरजोरजी' आहे असे मागाहून समजते.